

1878

EGYETEMES

PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

SZERKESZTIK

Dr. HEINRICH G. és P. THEWREWK E.

EGYETEMI TANÁROK.

MÁSODIK ÉVFOLYAM.

1878.

BUDAPEST.

NYOMTATJÁK ÉS KIADJÁK WEISZMANN TESTVÉREK.

A II. ÉVFOLYAM TARTALMA.

A) Értekezések.

	Lap.
<i>Dr. Ábel Jenő</i> , Kéziratokról (I. A pozsonyi Terentius-töredék. . . . .)	25—28
II. Nemzeti Muzeumunk »Apollonius Tyrius« codexéről.)	65—75
— Corvincodexekről I.	166—173
— » II.	333—339
— Adalékok a latin orthographiához	429—444
— II. Psanmetich görög zsoldosainak Ipsambulban levő feliratai	37—39
<i>Dr. Bászel Aurél</i> , Xenophon Cyropaediájának célja és iránya I.	84—92
— » » » II.	179—185
— » » » III.	457—461
<i>Fináczy Ernő</i> »A horatiusi copula kihagyásáról«	213—219
<i>Findura Imre</i> »Vergil Georgicon«-jának Bodon-féle fordításáról	12—25
<i>Dr. Heinrich Alajos</i> , Strábó élete	137—146
+ <i>Dr. Heinrich Gusztáv</i> , Klingsor aus Ungerlant	197—205
+ — Nicolay Bánk-bán balladája	341—344
— Bornemisza Péter Electrájáról	406—420
— Az ephesusi matrona a magyar iro-	446—457
dalomban	146—163
<i>Keleti Vincze</i> »Theodorus Gaza 400 éves emlékezete«	397—406
<i>Kohn Ignác</i> , Publilius Syrus	461—473
<i>Latkóczy Mihály</i> , A legújabb Tibullusirodalomról I.	381—393
— » » » II.	350—356
<i>Dr. Mayr Aurél</i> , Az aspiráták a görögben	205—213
<i>Dr. Nauman Ernő</i> , De usu personarum in P. Terentii fabulis.	28—36
<i>Pecz Vilmos</i> , Aeschylus és Sophokles képei	220—230
<i>Pozder Károly</i> , Firduzi mint lyrikus	305—317
— A tudomány rózsaviránya Egy párszi vallásban I.	357—370
— » » » II.	93—107
— » » » III.	93—96
<i>Saissy Amadée</i> , Poèmes hongrois traduits	96—99
1) Arany János »A dalnok búja«	99—100
2) » » »Zách Klára«	
3) Petőfi »Nöm és kardom«	

	Lap
4 Petőfi »A virágnak megtiltani nem lehet«	100—101
5) » »Dal«	101
6) Gyulai Pál »Emlék«	102
7) Szász Károly »A magyar zene«	102 103
8) Greguss Ágost »Az ember épopéája«	104
9) Zichy Géza »Szept. 24.«	104
10) » »A becsületszó«	104—107
<i>P. Theurewk Emil</i> , A Corvina-beli Festus-Codex	4—12
» Horatius Carm. II. 16, 13. (Vivitur bene, cui paterno splendet in mensa tenui salinum)	393—394
» Variæ lectiones	394—446
» I. Plautus Frivolaria	394—395
» II. Ennius Ann. 524.	395—396
» III. Attius Phinidae fr. 3.	396
» IV. Festus p. 258, ...	396
» V. Festus p. 340.	396—397
» VI. Ritschl, opuscula II 540	444
» VII. Ritschl, opuscula III. 253	444—445
» VIII. Neue, Lat. Formenlehre I. 184	445
» IX. Neue, Lat. Formenlehre II. 563	445
» X. Loeve, Prodromus 146	445
» XI. Titinius v. 161. Ribb	446
<i>Dr Télyf Iván</i> , Tengeri betegség az ó-görögöknél	1—3
— Schliemann és neje a görög nyelvről	163—165
— A görög világból	344—349
<i>Dr. Török Aurél</i> , A színérzék fejlődése a régieknél és annak állapota a classicus íróknál I.	75—84
— ugyanaz II.	173—184
<i>Travnicsek Hubert</i> , A malacz végrendelete	339—341
<i>Wagner Lajos</i> , Safarik élete és művei	245—291
† <i>Wigand János</i> , Thrym dala az Eddából fordítva	43—49
— Walther von der Vogelweide	292—301
† <i>Wolf Károly</i> , Jelentés az Alberti Irsai római feliratokról	53
— Ki hozta vissza Philoktetest Lemnos szigetéről?	302—304

B) Hazai irodalom.

<i>Arz, Franz</i> , Prof. »Die socialen Zustände in Homers Ilias und Odyssee« ism. <i>Dr. Ábel Jenő</i>	475
<i>Bartal-Malmosi</i> , Latin olvasókönyv Livius és Ovidiusból, ism. <i>Pecz Vilmos</i> , ...	317—320

<i>Dudinszky György</i> »A görögök előítéletes napjai és az athéni ünnepek« ism. <i>Dr. Télyfy Iván</i>	474
<i>Gross Carl</i> »Die römische Lagerstadt Apulum in Dacien« ism. <i>Dr. Ábel Jenő</i>	475—476
+ <i>Dr. Heinrich Gusztáv</i> , Deutsche Verslehre, ism. <i>Dr. Heinrich Gusztáv</i>	185—187
+ <i>Dr. Heinrich Gusztáv</i> , Német balladák és románczok, ism. <i>Dr. Heinrich Gusztáv</i>	371—374
<i>Illés Ráfael</i> »Az athéni népgyűlések« ism. <i>Dr. Télyfy Iván</i>	474—475
<i>Ipolyi Arnold</i> , Gr. Prokesch-Osten Antal emlékezete és Mátyás király könyvtára felfedezése, ism. <i>Dr. Ábel Jenő</i>	232—237
<i>Jámbor Pál</i> , Horátiusból és Vergiliusból, ism. <i>Cz. J.</i>	114—115
<i>Molnár József</i> , Természettan az ó-korban, ism. <i>K. I.</i>	113—114
<i>Neményi Ambrus</i> , Rabelais és kora, ism. <i>Hofer Károly</i>	115—118
<i>Petőfi-fordítások</i> , (német, Neugebauer és Schnitzertől) ism. <i>Wigand János</i>	121—123
<i>Programm-értekezések</i> , ism. <i>Dr. Simonyi Zsigmond</i>	107—113
<i>Szabó Szilveszter</i> , Nevelés a rómaiknál, ism. <i>Keleti Vincze</i>	320—321
<i>Šzamosi János</i> , Szemelvény a görög remekirókból	49—52
<i>Szombathy Ignác</i> , Görög és goth helyesolvasás, ism. <i>X. Y.</i>	231—232
<i>Ruby József</i> , A hellén gymnastika és annak rendeltetése Athénben, ism. <i>Keleti Vincze</i>	320—321
<i>Szabó Szilveszter</i> »Latin-magyar szótár« ism. —y —y	479—483
<i>Szartorisz Ferencz</i> »Birálat Vörösmarty »Eger« czimű hőskölteményéről alkotás, erkölcs- és jellemfestés, s előadás szerint ism. <i>Háhn Adolf</i>	477—478
<i>Szenczy Győző</i> »Kevéháza« ism. <i>Háhn Adolf</i>	478
<i>Wenzel Gusztáv</i> »Thurzó Zsigmond, János, Staniszló és Ferencz négy egykoru püspök a Bethlenfalvi Thurzó családból 1497—1540« ism. <i>Dr. Ábel Jenő</i>	478—479
<i>Tapody Tamás</i> , Mezőben állok én, ism. <i>Dr. Riedl Frigyes</i>	421—422
<i>Tóth Sándor</i> , A lírai (!) álláspont és Arany János, ism. <i>X. Y.</i>	370—371
<i>Tölgyi Gyula</i> , Francia nyelvten, ism. <i>a. b.</i>	420—421
<i>Vida Aladár</i> , Aristophanes Madarai, ism. <i>Kohn Ignác</i>	118—11

C) Külföldi irodalom.

<i>Aschbach</i> , Die Wiener Universität und ihre Humanisten im Zeitalten Kaiser Maximilians I., ism. <i>Dr. Ábel Jenő</i>	377—378
<i>Baehrens</i> , Albii Tibulli Carmina és Unedirte Lateinische Gedichte, ism. <i>Dr. Ábel Jenő</i>	188—191

VI

	Lap
<i>Baehrens</i> , Tibullische Blätter, ism. <i>Latkóczy Mihály</i>	398 skk.
<i>Bergk</i> »Poetae lyrici graeci« ism. <i>Dr. Ábel Jenő</i>	488
<i>Botzaris</i> Markó özvegyének könnyei, ism. <i>Dr. Télyfy Iván</i>	423—424
»Catalogue slave bibliographique pour 1877« ism. <i>Wagner Lajos</i>	488—491
<i>Fischer</i> , König Mathias Corvinus und seine Bibliothek, ism. <i>Dr. Ábel Jenő</i>	424—428
<i>Gaetz</i> , Ueber die Deliaelegien des Tibull, ism. <i>Latkóczy Mihály</i>	401
<i>Hankel</i> »De Panegyrico in Mëssallam Tibulliano, ism. <i>Lat-</i> <i>kóczy Mihály</i>	466 skk.
<i>Hilberg</i> , Epistula Eritica ad Joannem Vahlenum, ism. <i>Dr.</i> <i>Ábel Jenő</i>	322—324
<i>Hübner</i> , Grundriss zu Vorlesungen über Römische Literatur- geschichte. Grundriss zu Vorlesungen über Geschichte und Encyclopaedie der classischen Philologie; és Grun- driss zu Vorlesungen über die lateinische Grammatik ism. <i>Dr. Ábel Jenő</i>	54—56
<i>Kleeman</i> , De libri tertii Tibulli carminibus, ism. <i>Latkóczy Mihály</i>	402
<i>Klotz</i> , Handbuch der lateinischen stylistik, ism. <i>H. X.</i>	238
<i>Mistriotis</i> , Plato Protagorasa kiadása. ism. <i>Fináczy Ernő</i>	120—121
<i>Müller</i> , Lucianus Publ. Optatiani Porfirii carmina ed. ism. <i>Latkóczy Mihály</i>	321—322
<i>Paspáti</i> Βυζαντινὰ Μελέται ism. <i>Dr. Télyfy Iván</i>	374—375
<i>Portolacca</i> , Synopsis nummorum veterum, ism. <i>Dr. Télyfy Iván</i>	375—377
<i>Rankavisz</i> , Ἰουλιάνου ὁ Παροράτης ism. <i>Dr. Télyfy Iván</i>	324—328
<i>Ribbeck</i> , Ueber die Delia-Elegien des Tibull ism. <i>Latkóczy</i> <i>Mihály</i>	401
<i>Schmidt</i> Bernhardt, Mährchen Sagen u. Volkslieder, ism. <i>Lat-</i> <i>kóczy Mihály</i>	378—379
<i>Τιμούρ</i> (költemény) ism. <i>Dr. Télyfy Iván</i>	483—487
<i>Vaniček</i> , Fremdvörter im griechischen u. lateinischen, ism. <i>N. B.</i>	239
<i>Zingerle</i> , Kleine philologische Abhandlungen, ism. <i>Latkóczy</i> <i>Mihály</i>	468—469

D) Vegyesek.

1. Classicus-philologia.

<i>Ἀπέχτανε πατέρα φίλον</i>	63
<i>Apollodoros</i> mythologiai bibliothecája	492
<i>Apsines</i> rhétor munkája <i>περὶ σχημάτων</i>	492
<i>Aristophanes</i> és <i>Aristarchus</i> úgynevezett canonja	491

Boekh	58
Cobet Gábor	37
Corvina-története	123—125
Erdélyben lévő állítólag teljes Livius, <i>Dr. Á. J.</i>	380
Etymologicum Magnum. annak kútfői	491
Eustathius életéhez	428
Harprocration kútfőiről	428
Hirek a görög világból, <i>Dr. Tély</i>	193—195
» » » ugyanaz	240—242
Livius forrásaiból	125
Micsodá szerzőkre terjeszkedett ki Gregorios Korinthios a dór dialektusról irt munkájában <i>L. M.</i>	380
Német philologusok 32-ik gyűlése	329—332
Odysseus bolyongásai	125—126
<i>Ομφαλός</i> , umbilicus <i>Pozder Károly</i>	127
Pindártöredékek, újak	63—64
Philologiai társaság ülése	196
Plautus kiadások	62
Plautusi glossa <i>P. T. E.</i>	244
Podhorszhy Lajos	126—127
Pozsonyvármegyei régészeti egyesület	332
Ritschl Frigyes »Opuscula«	59
Rövid bölcsellettörténelem egy herculanumi papirtekercsben	492
Sophokles Tropusai	60
» <i>παιάν εις Ἀσκληπίου</i>	63
Strábo forrásai	62
Tibullus a magas éjszakon, <i>Latkóczy Mihály</i>	195—196
Törökországban elszórt görög codexekről	243
Új kiadások	126
Új philologiai folyóirat	58—59
Új philologiai tartalmú kéziratok	126

II. Modern philologia.

+ Bevezetés a Nibelungénekbe	128
Csokonai ismeretlen versei	63
+ Godofredus Rodelarius	57
+ Goethe »Braut von Korinth	60
+ » Schiller bibliographia	128
Kérelem <i>Somogyi</i> -tól (a magyar lexikon ügyében)	244
Nagy magyar bibliographia	60
Nemzeti könyvtár	332
Német szellem közvetítői Franciaországon	61

VIII

	Lap.
Strassburgi Gottfried Tistanja	56—57
Vörösmarty Cserhalma német fordításban	127

E) Nyílt tér.

<i>Dr. Barna Ignác</i> L. M.-nek	129—131
<i>L. M</i> Megjegyzések <i>Dr. Barna Ignác</i> ellenbirálatára	131—134
Szerkesztői függelék	134—136

TENGERI BETEGSÉG AZ Ó-GÖRÖGÖKNÉL.¹⁾

A tudomány- és műegyetemi tanárok eranosainak egyikén két orvoskari eranista eltérőleg vélekedvén arra nézve, vajon ismerték-e az ó-görögök a tengeri betegséget vagy nem, hozzám fordult e kérdés eldöntése végett.

Én azt válaszoltam nekik, hogy a tengeri betegség említése már Sophoclesnél, Platonnál s másoknál is fordul elő s ezután részletes válaszomat írásban is közöltem velök.

Miután azt hiszem, hogy e tárgy a philologiai társaságot is érdekli, erről akarok röviden értekezni.

Sophoclesnek *Αΐας* czimű drámájának 1142--1146 verseiben (Wunder-kiadás 1115—1119 v.) ezt mondja Menelaus: »Láttam már merész nyelvű embert, a ki vihar idején hajózásra ösztönzé a hajósokat, de a kinek szavát nem találhattad (azaz: nem hallhattad) volna *midőn a vihar bajától megkapatott*; hanem köpenyébe burkolva tiporni engedé magát a hajósok akármelyikétől.«

ἤδη ποτ' εἶδον ἄνδρ' ἐγὼ γλώσση θρασὺν
ναύτας ἐφορήσαντα χειμῶνος τὸ πλεῖν,
ᾧ φθέγγε' ὄν οὐκ ἂν εὖρεε, ἤνιξ' ἐν κακῷ
χειμῶνος εἶχετ', ἀλλ' ὑφ' εἵματος ζουφεῖς
πατεῖν παρεῖχε τῷ θέλοντι ναυτίλων.

E versek minden kétségen tul a tengeri betegségben szenvedőnek lelki állapotát ecsetelik, a ki közönyösen veszi, akármí történjék is vele.

Igy fogta föl a dolgot Schneidewin is, Sophocles drámáinak kiadója és magyarázója, azt mondván: Menelaus a tengeri betegségre czéloz, melyben Görögországban még ma is bundákba burkolóznak s tiportatni engedik magokat az emberek.

Plato Theaetetusában (191. A.) ezt mondja Socrates: »a vizsgálatnak át fogjuk engedni magunkat mint *tengeri betegek*, hogy tiporjon bennünket és tegyen velünk a mit akar« τῷ λόγῳ παρεῖομεν ὡς ναυτιῶντες πατεῖν τε καὶ

¹⁾ Előadatott a philologiai társaságban 1877 évi decz. 5-én.

χορησθαι ὅτι ἂν βούληται. Itt már világosan említettnek a tengeri betegségben szenvedők (ναυτιῶντες).

Ezt a tengeri betegséget említi Plato a *Törvényekben* is (I. 639. B.), hol így szól: »vajjon lesz-e valaki hasznos vezérünk a hajókon, ha csak tengerészeti tudománya van, akár szenved *tengeri betegségben*, akár nem? χορηστὸς δὲ ἄρχων ἔσθ' ἡμῖν ἐν πλοίοις πότερον ἂν τὴν ναυτικὴν ἔχη ἐπιστήμην μόνον, ἂν τ' οὖν ναυτιᾷ ἂν τε μὴ;

Hogy a ναυτιῶν csakugyan annyi mint *tengeri betegnek lenni*, az kitetszik Suidas görög lexiconából a ναυτιῶν szó alatt, melyről ezt mondja: τὸ ἐν τῇ νηϊ κυρίως ἐμεῖν, azaz: »főleg a hajón okádni«.

Aristophanesnek *Θεσμοφοριάζουσαι* című vigjátékában Euripides is szerepelvén, az egyik jelenetben Menelausnak adja ki magát, a ki sokat szenvedett a tengeren s kérdezi az ünnepi gyűlést tartó nőktől, vajon hol lakik Proteus, jóllehet már mondták neki, hogy Proteus tiz évvel ezelőtt halt meg. Kérdésére azt válaszolja egyik nő: »Nem lehet, hogy ne találkozzál még most is *tengeri betegségben*, óh idegen«. (882. v.)

Οὐκ ἔσθ' ὅπως οὐ ναυτιᾶς ἔτ', ὃ ξένε.

Aristoteles Rhetorikájában (III. 4. 3.) ezt olvassuk: »Demosthenes azt mondja, hogy a nép hasonló azokhoz, kik a hajókon *tengeri betegek*«. Δημοσθένης τὸν δῆμον (ἔφη) ὅτι ὁμοίως ἔστι τοῖς ἐν πλοίοις ναυτιῶσιν.

Demosthenesnek e helye elveszett beszédeinek egyik töredékében ¹⁾ található, melyhez egy névtelen scholiasta ezt jegyezte föl: »valamint a hajón levők a vihartól és hullámoktól háborittatva *tengeri betegek*; úgy a nép is *tengeri beteg* és szédeleg«. ὥσπερ οἱ ἐν τῷ πλοίῳ ὄντες ὑπὸ τοῦ σάλου καὶ τῶν κυμάτων ταρασσόμενοι ναυτιῶσιν... οὕτω καὶ ὁ δῆμος ναυτιᾷ καὶ ἰλιγγιᾷ.

Az Aristoteles neve alatt ismeretes újabb Problémákban (*Προβλήματα ἀνέκδοτα*) is fordul elő a tengeri betegség. A II. szakasz 104-ik száma alatt ez áll: »Miért éheznek inkább némelykor azok, kik *tengeri betegségben* szenvedtek? Hiszen valószínű, hogy az ellenkezőnek kellene történnie; mert a tengeri betegség telülés (jóllakás, eltelt-ség). Vagy talán az történik, mint az ürülésnél, hogy üres helyek támadnak, melyek miatt éheznek, a tengeri betegség előtt pedig ellenkezőleg?« Μὰ τί ἐνίοτε ναυτιᾶσαντες πωρὸς μᾶλλον πεινῶσιν; εἰκότως γὰρ ἦν ἐναντίως ἔχειν· πλήρωσις γὰρ ἢ ναυτιᾶ ἐστίν. Ἡ ὥσπερ ἀφόδου γενομένης συμβαίνει

¹⁾ Voemelius: Demosthenis Opera p. 790.

γενέσθαι τοὺς τόπους ξενοῦς οἷς πεινῶσιν, πρὶν δὲ ναυτιάσαι τούναντίως;

Lucianusnak a *bérért fogadott társakról* (Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῷ συνόντων) című iratában ezek az emberek elbeszéli a 2-ik fejezetben, hogy mennyit türtek az egész hajózás alatt vagy szomjazva vagy *tengeri betegséget szenvedve*. ὅσα πράγματα παρὰ τὸν πλοῦν οἶον ὑπέμειναν ἢ διψῶντες ἢ ναυτιῶντες.

Ugyanazon Lucianusnak *Hermotimus* című iratában (28. fejj.) olvassuk: »Szükséges, hogy (az utas) a tengeren hányattassék többnyire *tengeri betegségben szenvedve*, félve, szédelegve, a vihar miatt.« ἀνάγκη ἐν τῷ πελάγει διαφέρεσθαι ναυτιῶντα ὥς τὸ πολὺ καὶ δεδιότα καὶ καρηζαροῦντα ὑπὸ τοῦ σάλου.

Philostratus írja *Apollonius életében* (IV, 15) hogy többen hajóznán az euboeai tengeren, mely akkor csöndes vala, beszélgetének a körülfekvő szigetekről, a hajók építéséről s kormányzásáról: de Damis rosszalván e beszédek, félbeszakította. Ekkor így szólt hozzá Apollonius; »mi bajod van, hogy a kérdéseket félbeszakítod? Hiszen nem azért undorodol e beszédektől mintha vagy *tengeri beteg* volnál vagy a hajózástól rosszul éreznéd magadat,« τί παιδῶν διασπᾶς τὰ ἐρωτώμενα; οὐ γὰρ ναυτιῶν γ' ἢ ἀπὸ τοῦ πλοῦ πονηρῶς ἔχων ἀποστρέφῃ τοὺς λόγους.

Athenaeus ezt írja a XV. könyv 18-ik fejezetében: Bizonyos Herostratus nevű kereskedő Aphrodite szobrocskáját vette meg Paphusban (Cyprus szigetén) és Naucratisba, Alsó-Egyiptom városába, hajózik. Utközben vihar támadván, a hajón levők Aphrodite szobrocskájától kértek menekülést. Az istennő rögtön tele rakta a mellette fekvő tárgyakat zöld myrtuskoszorúkkal és a legkellemesebb illattal tölté meg azok hajóját, kik a sok *tengeri betegség* miatt menekülésök iránt már kétségbeestek. Sok okádás s a nap kisütése után meglátván a határokat, Naucratisba érkeztek. Ἡ θεὸς αἰφνίδιον ἐποίησε πάντα τὰ παρακείμενα αὐτῇ μυρρίνας χλωρᾶς πλήρη, ὁδοῦς τε ἡδίστης ἐπλήρωσε τὴν ναῦν ἤδη ἀπειρηκόσι τοῖς ἐμπλέουσι τὴν σωτηρίαν διὰ τὴν πολλὴν ναυτίαν. Γενομένου δὲ ἐμέτου πολλοῦ καὶ ἡλίου ἐκλάμψαντος, κατιδόντες τοὺς ὄρους ἤζον εἰς τὴν Ναύκρατιν.

Mindebből azt látjuk, hogy Sophoclestől Athenaeusig, vagy is a Kr. előtti 5-ik a Kr. utáni 3-ik századig, tehát nyolcz századon keresztül említve találjuk görög forrásainkban a tengeri betegséget.

Télyf Iván.

A FESTUS PAULI-FÉLE CORVIN-CODEX.

Verrius Flaccusnak, az Augustus császártól nagyra becsült bűvárnak *de verborum significatione* 20 könyvre terjedt munkája, mely még romjaiban is tudós szerzőjére vall, s a tudománynak rendkívül nagy szolgálatot tesz, tudvalevőleg csak kivonatban maradt reánk. Az első kivonat Sextus Pompeius Festustól való. Festus korát nem tudjuk: csak idézetek alapján sejthetni, hogy talán a II. keresztény század közepe táján élt. (Teuffel Röm. Lit.³ §. 261. 5.) Munkáját egyetlen egy kéziratban, s abban is nagyon csonkán örököltük.

Nagy Károly idejében megint Festusnak akadt epitomatora, ki munkája elején, Nagy Károlyhoz intézett levelében magát Paulusnak nevezi.

Ezt a Paulust és Paulus Diaconust mindaddig egynek tartották, míg Bethmann a Pertzféle *Archiv der Gesellschaft für ältere Geschichtskunde* X. 320. sk. 11. azt nem igyekezett kideríteni, hogy a *Festi epitome* nem a történetíró munkája. Azóta az irodalomtörténet a Diaconus melléknevet helytelennek tartja (Bernhardy, *Grundr. d. Röm. Lit.*¹ 864. lap.: »dem man irrig den Zunamen Diaconus gibt«; Teuffel Röm. Lit.³ 567. lap. »ohne sichere Berechtigung Diaconus genannt«); Dahn pedig, *Des Paulus Diaconus Leben und Schriften*. Leipzig. Breitkopf und Härtel 1876. czimü munkájában már annyira megy, hogy az excerptumokat Paulus Diaconus művei közt még meg sem említi. Ez adott okot arra, hogy Waitz G. a *Göttinger gelehrte Anzeigen* 1876. 48. d. 1513. sk. 11., a Dahnféle könyv ismeretése alkalmával Bethmann nézetét megint szóba hozta s ellenkezőleg azt bizonyította, hogy az excerptumok mégis csak Paulustól, Warnefried fiától valók. Nagyon is figyelemre méltó okai, melyekkel állítását igazolja, a következők:

1) Paulus Diaconus »historia Langobardorum«-jában e kivonatnak többször hasznát veszi;

2) e kivonat Nagy Károlynak van ajánlva (kinek udvaránál Paulus Diaconus tudvalevőleg több évig élt);

3) e kivonat előszava egészen olyanforma mint Paulus Diaconus hasonló iratai, s ugyancsak Paulusnak nevezi szerzőjét;

4) ha későbbi codexek a szerzőt pontifexnek vagy sacerdosnak mondják, az semmit sem nyom a latban; mert e toldalék a régibb kéziratokban hiányzik. (Bursianféle Jahresb. 1876. III. 158. sk. 1.)

Látni való tehát, hogy bátran állhatunk Waitz pártjára, s nincs mitől tartanunk, ha Festus epitomatorát megint Paulus Diaconusnak nevezzük.

Ezt az epitomét sok kézirat őrizte meg számunkra. Ezek közül eddig hat volt collationálva: a Monacensis, a Guelferbytanus 2 (e kettő képezi a szövegkritika alapját), a Berolinensis, a Lipsiensis, és a Guelferbytanus 1. Ezekhez hozzájárul hetediknek az edit. princeps szövege.

A többiről csak nagyjában vagy csak egyes olvasásokra nézve van tudomásunk.

(A collatiót Lindemann kiadásának köszönjük, mely az ő szerkesztette Corpus grammaticorum latinorum veterum II. kötetében, Lipszében 1832-ben jelent meg. A Lindemann-féle apparatus segítvégevel készült a Müllerféle kritikai jegyzetes kiadás: Sexti Pompei Festi de verborum significatione quae supersunt cum Pauli epitome emendata et annotata a Carolo Odofredo Muellero. Veneunt Lipsiae in libraria Weidmanniana anno MDCCCXXXIX. — De manuscriptis Festi et Pauli libris Müller Praef. II.—XII. lap.)

A Monacensis a XI. a Guelferbytanus 2. a X. a Berolinensis a XIII., a többi collationált codex a XV. századból való.

A Catalogue général des mss. (Paris 1856.) II. Nro 2291. azt a nevezetes dolgot jelenti nekünk, hogy Troyes-ban egy IX. századbéli Paulus-codex van. Ha ez igaz, ha e codex csakugyan IX. századbéli, akkor egy újabb Paulus

ismertetése. Irta Csontos János stb. Különnyomat a Magyar Könyvszemlé-ből. Budapest. 1877. 43. lap. — XXXV. Handschriften. (Geschenk des Sultans Abdul Hamid II.) Nach Csontos mit erläuternden Zusätzen, Berichtigungen u. sonstigen Bemerkungen von Prof. Árpád v. Török Budapest, 1878. 36. lap.)

Áttérek a Paulus-codexek egymásközi rokonságának a meghatározására.

Ahányat csak ismerünk, az mind a Paulusféle eredeti példány egy és ugyanazon másolatának ivadéka. Közös hibáik, pld. Anacreon, Antehac helyett stb. közös eredetökre mutatnak.

E codexek egész családja két ágra szakad. Müller praef. IX. lap. ezt az osztályozást az interpolálatlan (toldatlan) és interpolált (toldott), a javítatlan és javított kéziratok közti különbség alapján teszi. De ugyanazon eredményhez jutunk, ha a kéziratok származását vesszük az osztály alapjául.

A Monacensis és a Guelferbytanus 2. teszi a családnak azt az ágát, mely a szöveg kritika alapjául szolgál. A többi codex beleértve az editio princepsét is nemcsak gyarlóbb voltánál, hanem közös származásánál fogva is külön ágat tesz.

A codexcsaládnak ezt a szétágazását bőséges adatokkal igazolhatni. Ime egy pár példa:

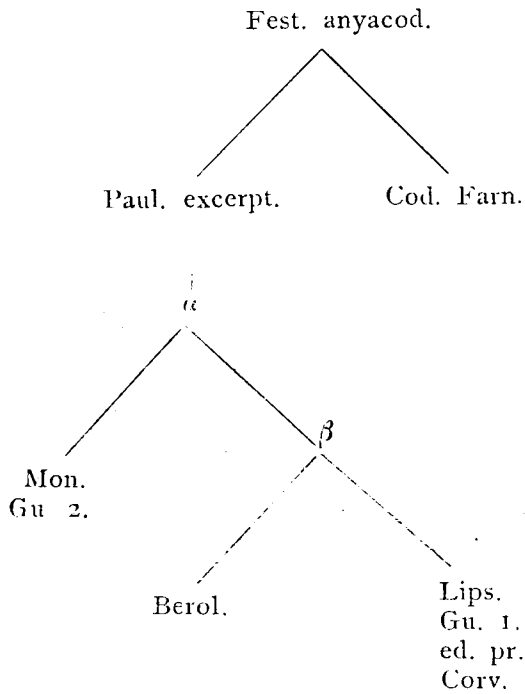
M. és Gu 2-ben	L. B. Gu 1. pr. és a Corv.-ban
Abavus alatt: avus avi	coaevus
Bigenera alatt: leopardalis	leopardus
Endo procinctu alatt: togis	toti
Ignis alatt: terebrare	verberare
Proculum alatt: aetate nati	attenuati
Tegillum alatt: cuculiunculum	cuculli vinculum

Már ezekből is kiderül, hogy a Corvinianus a rosszabb ághoz tartozik. A rosszabb ág szintén kétfelé oszlik. Teljes Paulus csak egy van köztük t. i. a Berolinensis, a többi nevezetesen: a Lipsiensis, Guelferbytanus 1. az editio princeps codexes a Corvinianus egy csonka archetypus-

ból erednek. (Különös szembeötlő anyajegyükről Müller praef. x. lap.)

A Paulus-codexek családfája eszerint ilyen:

E családfa a rokonságot csak nagyjában tünteti föl. Ha codexünket tövéről hegyére vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy archetypusát sokféleképp javították. Csak így magyarázható meg az a tünet, hogy a Corvinianus sok helyütt a származásánál fogva örökölt szövegtől eltérő lectiót mutat.

Sok dologban csakis az editio princeps-sel, sokban csakis a Gu 1-szal, sokban csakis a Lipsiensissel egyez meg: ép oly gyakori a Berolinensissel való külön megegyezése is.

Ami különösen meglepő, hogy több helyütt nem a közelebbi rokonaival, hanem a jó családág tagjaival sőt itt-ott minden Paulus-codex-szel szemben csakis a Festus-codex-szel találkozik. — Lássunk egy-két példát:

M. G. 2. Corv.-ban:	a többiben:
Arillator	Gu. pr. Arillatur, L. B. Arilatur
Elumbum alatt: evulso	avulso
Parrici† alatt: paricidas	paricida
Subrumari alatt: lacte	lac

Jubar alatt: vel ἑσπερον csak a Mon. és Corv.-ban van meg,
a többiben hiányzik.

Piacularia alatt: cecidisset csak Gu. 2. és Corvb., a többi-
ben decidisset.

Quisquiliae alatt: quidcuidcadiae csak a Gu. 2. és Corv.-
ban helyesen.

Rica alatt: sucida a Mon. és Corv.-ban egy c-vel.

Csak Festus és a Corv. mondja:

Mutini Titini... praetextis (A Paulus-codexek mind hibásan.)

Nebulo cikk után: nequam, nugator. (A Paulus-codexek-
ben hiányzik.)

Redhostire cikk után: Redivivum est ex vetusto reno-
vatum. (A Paulus-codexekben hiányzik.)

Spira alatt e szók: in orbem convolutus csak Festusnál s
a Corv.-ban olvasni stb.

Itt-ott Barth codexeivel egyez:

Clunes alatt infractos helyett cod. Barthii (Advers. XII. 8.)
és Corv.-ban inflatos.

Delicatum alatt litum helyett á Basiliensisben (Advers. XI.
16.) s a Corv.-ban politum.

Egy pár helyen Ursinussal vagy Antonius Augusti-
nussal találkozik:

Noctilugam helyett Urs. s a Corv. Noctilucam-ot ir.

Tama alatt Lucilius helyett Aug. in mg. Lucretius. A
Corv. is így.

Gingriator csak a micodexünkben van helyesen, s Aug. in mg.

Ami különös figyelmet érdemel az, hogy több olyas,
amit Scaliger conjecturából ir, már megvan a Corvban.

Péld. Meritavere Cato ait helyett M. *idem* Cato ait.

Maior consul alatt urbanus helyett urbano.

Taurii alatt a pusztá instituti helyett instituti *ludi* stb.

Codexünkben egy pár oldaljegyzet és közbetoldás is
van. Például megemlítem a Quirinus etymológiájára czélzó
marginálét: [zoι]ρανος imperator.

Itt vannak ama glossák, melyek a Corvinianus-
ban megvannak, de a Müllerféle kiadásban vagy egé-

szen hiányzanak, vagy a függelékébe kerültek. (Lindemann szóval sem említi.)

Abitionem antiqui dicebant mortem.

Adversus aut contrarium significat aut idem quod erga.

Astutus, arte tutus.

Cicuma, avis noctua.

Redivivum est ex vetusto renovatum.

Hogy nemcsak Festus- és Paulus codex után javították a Corv. anyacodexét, hanem egyéb kútfőt is használtak, mutatja például a Nepa cikk, hol Paulusnál Dabo me ad parietem, Festusnál Recessim dabo me ad parietem áll; de a Corv. dabo me helyett cedam-ot mond, amint azt Plautus darabjában és Noniusnál is olvassuk.

Hogy az anyacodex emendatora itt-ott saját esze szerint járt el, bizonyítja például a Deincipemféle cikk, hol a *principem*, *primum captum*-nak szóló etymologia helyébe a *primum capitum*-ot teszi stb.

Maga a codex írója az archetypust minden okoskodás nélkül, együgyü hűséggel másolta. Maga semmit nem toltott, szándékosan semmit nem változtatott. Amit rontott, tudatlanságból, elhamarkodásból vagy azért rontotta el, mert olvasni nem bírta. Keze alatt tömérdek cikk értetlenné vagy nevetségessé vált.

Vizsgálódásunk eredménye a következő pontokba foglalható.

1) Kéziratunk tulajdonképen nem Corvin-codex, hanem Sforza-codex. Az 1447—1466 közti időből való. Olasz ember írta (consettare, fittilia, pitture-t ír stb.) ki a mű tartalmát nem értette, s azért a kézirat örökölt hibáit még számos új hibával tetézte.

2) A Corv. anyacodex többé nem létezik, vagy ha létezik, nem az ismeretes codexek közül való.

3) Az anyacodex a csonkaszövegű családághoz tartozott; régi példány lehetett, mint azt sok helyen való olvashatatlanságából s levelei ziláltságából következtethetjük.

4) Az anyacodex javítva volt és pedig:

a) jó családbeli Paulus-codex után

b) Festus után

c) más kútfők után

d) conjecturából.

E javítás oltotta szövegünkbe ama kevés ugyan, de feltűnő jó lectiót, melyet benne találunk. (Tárgyalásukat más alkalomra halasztjuk.)

5) Vizsgálódásunknak az a haszna is van, hogy a Paulus-codexeknek a Müllerféle más alapon történt osztályozását a codexek családfájával is igazoltuk.

6) Codexünk collatiója kiderítette, hogy a Lindemann-féle apparatus criticusban nem lehet mindig bizni. Egyik-másik glossa, melyet Müller a corollariumba utasított, egy újabb kiadásánál a szöveg sorába iktatandó.

Végre 7) az is kiderült, hogy egy XV. századbeli codex is, mely első tekintetre semmitsem ígér — Mommsen egyenesen ezt mondja levelében: Es wäre überhaupt ein wahres Wunder, wenn ein Corvinianus, der nach der ganzen Beschaffenheit der Bibliothek doch wahrscheinlich saec. XV. ist, nun für den Paulus, den wir aus Handschriften des X. Jahrh. haben, irgend einen Nutzen gewährt — mondom, hogy ilyen fiatal codex is különös okoknál fogva valami jót is fenntarthatott; s azért codexünk fáradságos betűszerinti átkutatást mégis csak megérdemelte.

Ponori Thewrewk Emil.

STRABO ÉLETE.

A görög irodalom kitűnő ismerője, Bergk Tivadar, »görög irodalom történet« című művének első és eddig egyedüli kötetében ezeket mondja: Mindenesetre érezhető ama hiány, hogy mi a nagy költők és írók élete körülményeiről és idejéről oly keveset tudunk, azonban még sem oly nagy fokban, mint közönségesen vélekednek. Az újabbak nagyon is hajlandók a nagy férfiak bírálásánál min-

dent külső viszonyokból, az általános népjellemből, a kor eszméjéből kimagyarázni. Egészen eltekintve attól, hogy ismeretünk ezen föltételekről oly csekélyek, hogy lehetetlenség csak a legkisebb biztonsággal is meghatározni, hogy befolyásuk mily mélyen hatott az egyes esetekben; sohse szabad megfeledkeznünk arról, hogy az ember nem pusztá akarát nélküli teremtménye korának. Habár a külvilág a tehetség fejlődésére majd akadályozó, majd kedvező, mégis egy tehetséges, saját magában alapuló természet nem csak kora és környéke által határoztatik, hanem ellenkezőleg abban nyilatkozik a valódi nagyság, hogy függetlenül a külvilágtól szilárd lépéssel járja saját útját.¹⁾

Bergk ezen szavai tökéletesen helyesen tüntetik fel életrajzi értekezésémnek határait; őt követve feladatunk nem áll másban, mint összeállítani azon adatokat, melyek Strabo életére vonatkoznak és azok segítségével lehetőleg helyes képet szerezni a nagy geographus élete körülményeiről.

Strabo életkörülményeinek fontossága műve megértése céljából már az első kitünőbb kiadót, Casanbonust, az ide való adatok magyarázatára birta; azonban neki ép oly kevésbé sikerült mint követőinek Koraynak és Xylandernek kielégítő eredményekre jutni. Csak Grosskurd 1832-ben megjelent és fordítását megelőző bevezetésében irt némi használhatót, és ez legjobb uton is volt a végső ítéletre jutni; hogy ez neki nem sikerült, ennek okát nem annyira kutatásának módszerében, mint inkább adatainak hiányosságában és bebizonyításának felületességében kell keresnünk. Miután azonban kutatásának eredményei általánosan elismertek, és mint olyanok majdnem minden kézikönyvbe és encyclopaediába átmentek, úgy mi is kutatásunkat Grosskurd tárgyalásához csatoljuk, és ebből kiindulva szélesebb alapon helyesebb eredményekhez fogunk juthatni.

Mielőtt azonban tárgyalásunkat megkezdenők, szükséges mig azon anyagról is szólanunk, melynek alapján Strabo életét construálni fogjuk, és ezt illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy az itt szükséges adatokat csak Strabo saját művéből nyerjük. Strabo műve ugyanis szintugy mint személyisége egészen az ötödik századig tökéletesen ismeretlen maradt. Straboról nem csak hogy közvetlen utódai nem emlékeznek meg, de még Plinius sem, ki tudvalevőleg művét jó és rossz források nagy tömegéből meritette.

¹⁾ Bergk, Griechische Literaturgeschichte I. 1872. p. 261.

Egyedül Plutarch vonatkozik reá névszerint, de ez sem földrajzi ismereteinél fogva, hanem valamely más munkájának alapján. Csak a későbbi század írói mint Stephanus Byzantinos, Suidas és Eusthatus említik gyakrabban; azóta ő, valamint Aristoteles *κατ' ἐξοχήν* bölcsésznek, úgy Strabo geographusnak neveztetik. Azonban a későbbi századok írói daczára ennek Strabo élete körülményeinek felderítéséhez adatokkal nem járultak; ők már akkor is, úgy mint mi mai nap e tekintetben művére voltak utalva. Így Stephanos Byzantinos, ki különben Strabo művét nagyon jól ismeri, életéről Amasia városa említése alkalmával nem mond mást, mint: *Ἀμασία, πόλις Ποντικῆ, ἀφ' ἧς Στραβῶν, ὁ στωϊκὸς φιλόσοφος.*

Strabo Amisiában, Kis-Ázsiának Kappadokia nevű provinciájában született. (II. 68, 82, 83¹⁾). Amasia mindig a Pontos mellett fekvő Amisussal, egy miletosi teleppel tévesztetik össze²⁾ és abból azt következtették hogy Strabo miletosi colonistáktól származik. Azon tévedés valószínűleg csak úgy támadt, hogy a Rómaiak Kis-Ázsiának ezen részét »provincia pontica«-nak nevezték el. Strabo több helyütt tesz említést szülővárosáról, különösen azonban a XII. c. 3 vége felé, hol nagy szeretettel irt leírását adja azon városnak »mely emberi gondoskodás által szintugy mint a természet által nagyszerűen ellátott fővárosa a Pontos legjobb vidékének«. Ő egy igen előkelő és, a mi keleti fogalmak és viszonyok szerint természetes, gazdag családból származik. Anyai rokonságáról művében két helyütt emlékezik kimerítőbben.³⁾ Szerinte egyik rokona Dörylaus Knossosban Kréta szigetén hadvezér volt és ennek utódai közül az egyik főpap Komanában, a többiek

¹⁾ *Strabonis Geographica*, rec. Gustavus Kramer. editio minor. I. II. Berol. 1852.

²⁾ Daczára annak, hogy Strabo művében egy igen kimerítő leírást közöl szülővárosának fekvéséről (XIII, 3) még az újabb írók is mindig összetévesztik a Pontos mellett fekvő Amisussal, egy miletosi teleppel. melynek történetét Strabo I. 67 adja. Így *Niebuhr* (voiträge über alte Länder und Völkerkunde, 1851, p. 251) ezeket mondja: »Im eigentlichen Kappadokien ist *Amisos*, eine bedeutende *griechische* Stadt, eine milesische Colonie am Pontos, Geburtsort des Strabo.« Ugyanezen könyv 20-dik lapján pedig így szól: »Er war bekanntlich aus einer fernen Gegend in Pontos herkommend und zwar aus Amasia, oder Amasea, einer nicht griechischen Stadt, scheint aber aus einer griechischen Familie zu sein.« Ugy hiszem, ezen két adat. mely *Niebuhr* részéről ritka felületességre mutat, nem szorul commentárra. Még megemlítem, hogy Strabo életének legujabb tárgyalója, *Hasenmüller*, (de *Strabonis vita* dissertatio, I. Bonnae 1862) szintén összetéveszti Amisost Amasiával.

³⁾ (I. 575, II. 79).

pedig (mint p. Moaphernes és Tibius) Mithridates Eupator király legelső tanácsnokai közé tartoztak. Ebből Strabo előkelő származása anyai részről határozottan kitűnik. Annál feltűnőbb, hogy Strabo egész művében atyjáról és ennek rokonságáról nem tesz említést. Tekintetbe véve ama előszeretettel, mellyel Strabo anyai rokonairól a két említett helyen beszél, atyjának tökéletes elhallgatásából arra lehetne következtetni, hogy az előkelő családból nem származott, hogy Kappadokiában fontosabb hivatalt nem viselt és hogy végre kitűnőbb politikai szerepet nem játszott. Tökéletesen eltér azonban az igazságtól nézetünk szerint Grosskurd azon állítása, hogy Strabo atyja Kappadokiai volt. Az idegen (barbar) elem anyai rokonsága által már eléggé volt képviselve; oly nevek mint Moaphernes és Tibius legkevésbé sem hangzanak görögösen; ép ellenkezőleg az utóbbi név mindenesetre ép oly biztosan árulja el a paphlagoniai, mint az előbbi név a syr-kappadokiai eredetet. (II 74) Ép ellenkezőleg úgy hisszük, Strabo tökéletes görög neveltetéséből — mely Homer iránti végtelen becsüléséből tűnik ki s mely oly nagy foku volt, hogy neki az idegen, barbar szók kiejtése ép oly nehezére esett, mint a többi görögnek (II. 199) — arra következtethetünk, hogy atyja görög származásu volt. Strabo tökéletes görög neveltetése tehát mindenesetre atyja érdeme volt; a nagy geographus azonban miért nem említi őt, ennek okát nem is sejtethjük.

Hasonló nehézségekkel kell küzdenünk Strabo születésének meghatározásakor. Az eddigi meghatározások kivétel nélkül felületes combinatiók halmazatán alapszanak. Grosskurd a már többször említett bevezetésében (p. XII) a Kr. előtt való 66-diki évet (687 a. u. c.) veszi, még pedig következő okokból. Strabo XV. c. 5. (I. 517) említi, hogy egy alkalommal Octaviánhoz — ki akkor az Actium melletti győzelem megünneplése czéljából Korinthusban tartózkodott — küldött követtel Gyáros szigetéről Korinthusba hajózott, mely utazását előbb nem kezdte volna meg, mielőtt nagy földrajzi munkáját nem tervezte volna, a mi mindenesetre életének érettebb éveiben, 35—40 éves korában történhetett. Ez összeillenek még Strabo ama adatával, hogy aegyptomi utját ugyanazon időben tette, a mikor meghitt barátja Aelius Gallus Arabia elleni hadjáratát megindította; s ezen férfival való barátsága szintén érettebb kort, 35—40 évet tételez fel.

Már Grosskurd előtt hasonló bizonyítékok alapján

Koray is ugyanazon évre jutott: »mert, a midőn Strabo Korinthusban tartózkodott, ő a várost újra helyreállítva találta, a mi 7 évvel Caesar megöletése után, tehát 717-ben a. u. c. vagy Kr. e. 36-ban történt; Strabo pedig akkor 30 éves lehetett.« Mindebből kivehetjük, hogy ezen uton kielégítő eredményre nem jutunk; szükséges tehát más szempontból kiindulnunk.

Strabonak saját állítása szerint következő tanárai voltak: az aristotelikus Tyrannion, a Pontos partja mellett fekvő Amisusból (II. 68. 139.), Aristodemos Grammatikos, a Kariában fekvő Nysából (II. 168.) és végre az aristotelikus Xenarchus, a Kilikiában fekvő Seleukiából (II. 209.). Az általánosan elfogadott sorrend, melyben Strabo ezen tanárokat hallgatta az, a melyben mi őket felsoroltuk; hogy ezen sorrend helytelen, ezennel be fogjuk bizonyítani. Suidas ugyanis Tyrannionról ezeket mondja: *Τυραννίων — Διοσηρόσ — Ὅς ἤλθη εἰς Ῥώμην ληφθεὶς αἰχμαλώτος ὑπὸ Λονζούλλον, ὅτε καὶ ἐπολέμησε Μιθριδάτην, τὸν τοῦ Πόντου ἔθνῶν βασιλεύσαντα.*¹⁾ Hogy pedig Tyrannion nem tért vissza többet Amisusba bizonyítják Suidas következő szavai: *«Διαπροεπὴς δὲ γενόμενος ἐν Ῥώμῃ καὶ πλούσιος ἐκτήσατο καὶ βιβλία ὑπὲρ τρεῖς μυριάδας ἐτελεύτησε δὲ γηραιὸς ὑπὸ ποδάργας παλινθεὶς κτλ.* Tyrannion meghivatása Lukullus által 70-ben kr. e. történt (Plutarch. Luc. e. 19.) a miből következik a lehetetlenség, hogy Strabo ezen tudóst még hazájában hallgatta volna. Így tehát nem marad más hátra mint feltételezni, hogy Strabo első tanára Xenarchos volt. Ezen feltétel még megerősítettik Strabo saját szavai által: *»οὗ διηζούσαμεν ἡμεῖσ-νέοι παντελῶς«* miből egyszersmind az következik, hogy ezen idő előtt a bölcsész Tyrannionnál tulságos fiatal kora miatt nem is tanulhatott volna semmit. Hihetőbb lesz állításunk még Aristodemos előadásainak tárgya által, mellyel Strabo saját szavai által ismerkedünk meg: »Aristodemos az ékesszólást is tanította és Rhodosban szintugy mint szülővárosában két iskolát tartott, melyekben reggel az ékesszólást, este a grammatikát tanította; Rómában azonban, a hol Pompeius fiait oktatta, csakis oly iskolára szorítkozott, melyben csak a nyelvészetet tanította«. (II. 186.). A grammatika pedig az első volt, mivel a görög fiu az iskolában

¹⁾ Ezen hadjáratról Strabo is megemlékezik több helyütt: II. 69. 50. (Sinope ostromáról, mely alkalommal Lucullus Billaros égi gömbjét is magával vitte; ezen égi gömbről különben semmit sem tudunk) továbbá II. 79 80. 100.

ismerkedett meg. Hogy Strabo atyja miért küldte oly fiatal korban a messze, a Mäandros mellett fekvő Nysába, azt természetesen mi sem dönthetjük el, miután Strabo arról meg nem emlékezik; nagyon valószínű az, hogy atyját erre Aristodemus nagy hire birta, melynek következtében Pompejus Magnus őt Rómába hitta és fiait általa neveltette.

Strabo második tanára Xenarchus volt; abból hogy a nagy geographus Kilikia vidékének leírásában nem hivatkozik az ottani tartózkodására, hanem leginkább az Ephesusi Artemidorust használja mint forrást, ebből Strabo életének legujabb tárgyalója azt következteti, hogy Strabo ezen tanárt Rómában hallgatta volna. Ezen Kilikiának leírásából levont következtetés azonban semmi kielégítő okkal nem bír: miért is mi az eddig elismert nézetnél maradunk, hogy t. i. Strabo Xenarchust ennek szülővárosában látogatta meg. Ezen állításunkra még Strabo következő szavai is szolgálhatnak némi bizonyítékul; »Xenarchus, kit én magam hallgattam, nem sokáig időzött hazájában, miután előbb Alexandriában és Athenaeben, végre pedig Rómában választotta volna a tanári pályát; előbb Arius később pedig Augustus császár barátságát élvezve, agg koráig nagy tiszteletben részesült; azonban rövid idővel életének bevégezése előtt megvakulván, betegség következtében meghalt« (II. 209.). Ha Strabo Xenarchust Rómában hallgatta volna, akkor itt legjobb alkalma lett volna, ezt határozottan kimondani; miután pedig ezt nem tette, mi sem vagyunk feljogosítva az ellenkezőt állítani.

Strabo utolsó tanára honfitársa Tyrannion volt; ez Lucullus által Rómába hivatva, ott a legkellemetesebb viszonyok között élt; Cicero fiait neveltette és annak benső barátja és tanács adója volt tanulmányaiban. Strabo egyszersmind Tyrannionnál ismerkedett meg a földrajzi tudománnyal; ez megczáfolhatatlan biztonsággal Ciceronak Atticushoz irt második leveléből következik, melyben a híres rhetor ezeket mondja: Etenim γεωγραφικὰ quae constitueram, magnum opus est: ita valde Eratosthenes, quem mihi proposueram, a Serapione et ab Hipparcho reprehenditur: quidncsis, si Tyrannio accesserit? Et hercule; sunt res difficiles ad explicandam et ὁμοειδεῖς; nec tam possunt ἀνθηρογραφεῖσθαι ut videbantur« (ad Attic II. 4. 1.); ezen érdekes adatból, mely egyszersmind Cicero érdekeltségét a földrajz iránt bizonyítja, kiderül, hogy Strabo tanulmányai már Tyrannionnál vették ama irányt, melynek későbbben nagy hírét köszöni.

Ezen három tanár úgy látszik, kivétel nélkül, Aristoteles iskolájához tartozott; legalább azt kell következtetnünk Strabo saját szavaiból. Ha Aristodemusról, a grammatikusról eltekintünk, kiről bölcsészeti nézeteit illetőleg mit sem tudunk, akkor hátra marad még Xenarchus és Tyrannion, kikről Strabo határozottan mondja, hogy Aristoteles tanait vallották; Seleukia városának leírásában azt mondja, hogy ezen városban az ő idejében két kitűnő férfiú élt, Athenäus és Xenarchus, kik a peripatetikusok iskolájához tartoztak. (II. 208). Ezen állításának megerősítésére szolgálhat még azon adata is, melyben a Sidonban született híres bölcsészek közül azon Boithust is említi, kivel együtt ő (valószínűleg Xenarchusnál) Aristoteles tanait tanulmányozta. (II. 308). Tyrannionról sokkal kimerítőbben emlékszik meg egy alkalommal, a mikor Aristoteles műveinek érdekes baleseteit mesélte volna; ezen adatból egyszersmind kitűnik, hogy Tyrannion nagy lelkesedéssel követte Aristoteles nézeteit. Ezen adatok határozottan mutatják azt, hogy Strabo Xenarchus által ismerkedett meg Aristoteles tanaival, és hogy kérdéses tanulmányait Tyrannionnál folytatta. Strabo különben nem igen mélyedett be Aristoteles tanulmányozásába; ezen állításunk mellett szól azon körülmény, hogy egész művében feltűnő idegenséget mutat Aristoteles művei ellen; egyes idézetei, melyek a nagy bölcsész műveiből valók, nem származnak azokból közvetlenül, hanem más művekből. Ha Strabo Aristoteles műveit valóban tanulmányozta volna, akkor semmi esetre sem mulasztotta volna el azokból minél többször idézni olvasottságának bebizonyítására.

Azonban Strabo nem sokáig maradt Aristoteles irányának követője, hanem majd áttért a stoa iskolájához, melynek tanai komoly és jellemteljes nézeteinek sokkal inkább megfeleltek. Strabo valószínűleg Athenodorus által vezetett be a stoa tanaiba, ki Tarsusban született, körülbelül 50-ben kr. e. (704. a. u. c.) Rómába jött, hol előbb Octavianus nevelője, később pedig tanácsadója lett; aggorában visszatért szülővárosába, hol a város addigi alkotmányának átalakításával megbizva, meg is halt (II. 213.). Strabo vele Tyrannion tanáránál ismerkedett meg és a kitűnő és tapasztalatteljes férfiú minden esetre nagy befolyással bírt a későbbi híres geographus nézeteire. A stoa tanaival Strabo annál is inkább megismerkedhetett, miután azok az ő idejében nagyon el voltak terjedve Rómában. Mig Epicur és az újabb Académia atheisticus ta-

nai mindig veszélyeseknek tartattak, addig a stoa tanai megtürettek és így mindinkább elterjedtek. Ezen körülménynek tulajdonítható azon tünemény, hogy más irányok követői nézeteiket a stoa tanához alkalmazni iparkodtak; és Strabo barátja Diodorus egyetértést iparkodott létrehozni Epicur és a stoa tanai között. Strabo művében több helyütt mint a stoa követője nyilatkozik; így történelmi munkáját stoikus értelemben szerkesztette (I. 17.); így többször említi Zenot, a stoa iskolájának alapítóját, mint a »mi Zenonkat«; így elismeri a stoa azon tantételét, mely szerint az égi testek a tenger kigőzölgése által tápláltnak. (I. 8.) stb.

Strabo Rómában körülbelül öt évig tartózkodott; ez kitetszik saját szavaiból. Rómában való utazása alkalmával ugyanis Korinthusban Octavian császárral találkozott, ki az Actium melletti győzelem megünneplése céljából azon városban tartózkodott; az 31-ben történt. Más helyütt pedig azt mondja, hogy ő meghitt barátjával Aelius Gallussal ennek Arabia ellen viselt hadjárata után Aegyptomban utazott; a rómaiak ezen hadjárata pedig 25-ben kr. e. folyt le, miből kitetszik, hogy Strabo kr. e. 31-től egészen a 25-dik évig Rómában élt.

Strabonak Rómában való hosszabb tartózkodásának tanulmányainak bevégeztén kívül még más célja is volt. A rómaiak akkori világuralma ugyanis a római nyelv elterjedését nagyon elősegítette és annak ismeretét szükségessé tette, és Strabo a római birodalom fővárosában való hosszabb tartózkodása által reménylette a kikerülhetetlen szükséges római nyelvet tökéletesen elsajátíthatni. Hogy ez neki tökéletesen nem sikerült, kitűnik mindennek előtt azon megvetéséből, mellyel a római írókat illeti. Miután ugyanis a hellenek érdemeit a földrajzi tudomány iránt említette volna, Strabo ezeket mondja: »A rómaiak írói a hellenekét utánozzák ugyan, azonban nem sok sikerrel, mert mind azt, a mit említenek, a hellenektől kölcsönzik; ők pedig nem nagy kíváncsiságot hoznak magukkal a kutatás iránt, úgy hogy ha azoknál hézag támad, az ő részökről semmiféle fontos kiegészítés nem eszközölhető, annál kevésbbé, miután a leghiresebb nevek ugyis görög származásuak.« (I. 188.) Strabo ezen állítását egész művében követi is és Caesart kivéve, — kit ő kortársai módjára isteninek nevez — alig találkozunk egy római íróval művében, kinek munkáit olvasta volna; az idézetek mindig csak másod kézből származtak. Hiányos nyelvismeretei

kitűnnek még következő adataiból: I. p. 155. azt mondja, hogy a Rómaiak a phosphorust lux dubianak nevezik, pedig lucifernak nevezték; (I. 173.) azt mondja, hogy Lethe folyóját többen Limaeasnak, mások Belionnak nevezik, pedig nem tudja, hogy a Rómaiak azt flumen oblivionisnak nevezték el.

Strabo ezen életrajza tökéletesen eltér elődeinknek előadásától; hogy azonban helyes, azt mindenki azonnal észre fogja venni, ki összehasonlítja tárgyalásunkat az eddigi összeállításokkal; előadásunk helyessége, úgy hiszszük, már adataink biztossága által is bizonyul. Strabo neveltetésének menetéből tehát kitetszik, hogy születése minden esetre későbbi időkre esik mint Grosskurd és követői felteszik. Az eddigi meghatározások összeállításai által következő táblát nyerünk. Strabo születése éve:

Xylander szerint kr. e. 76. (a. u. c. 677).

Koray és Grosskurd szerint kr. e. 66. (a. u. c. 687).

Malte Brun¹⁾ szerint kr. e. 50. (a. u. c. 703).

Clinton²⁾ szerint kr. e. 54. (a. u. c. 700).

Müller³⁾ szerint kr. e. 54. (a. u. c. 700).

Hasenmüller⁴⁾ szerint kr. e. 58. (a. u. c. 696).

Milyen bizonyítékok alapján állítottak fel ezen évek Strabo születése évének, azt itt nem fejtegethetjük; különösen már azért sem, miután az írók egyik része (p. Malte Brun) állításukra semmiféle bizonyítékot sem hoz fel, egy másik része pedig (melyhez Xylander, Koray és Grosskurd tartoznak) bizonyításainak felületessége következtében nem is érdemelnek tüzetesebb tárgyalást. Saját kutatásunk alapján Strabo születési évét a Krisztus születése előtt való 58 és 55. évek közzé helyezzük, még pedig következő bizonyítékok alapján: Kephallenia leírása alkalmával Strabo a következőket mondja: »Napjainkban (ἐφ' ἡμῶν) Gajus Antonius, Marcus Antonius nagybátyja, még egy új várost is épített, miután Ciceróval együtt viselt consulátusa után mint számüzöttt Kephallenia szigetén tartózkodott és az egész szigetet mint magán birtokot hatalmában tartotta; ő azonban a város alapítását nem vitte véghez, hanem a visszatérésre engedelmet szerezvén, más tervekkel foglalkozva, bevégezte életét.« (I. 539).

¹⁾ *Malte Brun*, Biographie Universelle, 43. k. 167. I.

²⁾ *Clinton*, Fasti Hellen. III. p. 533.

³⁾ *Müller*, Fragm. Histor. Graec. III, p. 245.

⁴⁾ *Hasenmüller*, De Strabonis vita Dissert. p. 20.

Gajus Antonius száműzetése Cicero száműzetésével ugyanazon évbe esett, t. i. a Kr. sz. e. 58-ban (696, a. u. c.); ezen évben Strabo még nem élt, csak mikor Gajus Antonius az új város építéséhez fogott, mi két évvel száműzetése után történt (Pauly. Realencycl. I. 11. 73) Strabo cse-csemő volt.

Összhangzásban áll ezen állításunkkal még egy másik adat, mely azt mondja, hogy Ptolemaeus Lathurus után *σαθ' ημας* Auletes, Kleopatra atyja következett a kormányban. (II. 351). Auletes trónralépte a Kr. sz. e. való 55-diki évbe esik, miből következik, hogy Strabo születése a Kr. sz. e. való 58 és 55 közzé esik. Ezen meghatározás elegendő pontossággal bir mi reánk nézve.

Halálzásának ideje sokkal könnyebben határozható meg. Hogy 21-ben Kr. u. még élt, bizonyítja az, hogy említi Mauretani Juba halálát és Ptolemaeus fiának trónraléptét. Hogy pedig 25-ben Kr. u. már nem élt, bizonyítja azon adata, mely szerint Kyzikus városa *ἐλευθέραν μέχρι νῦν*; Kyzikus pedig az említett városban veszítette el szabadságát (Tacitus, 4, 36).

Már abból, hogy a nagy geographus a hazájától messze fekvő Seulekiában folytatta és a még messzebb Rómában végezte be tanulmányait, következik, hogy Strabo világot látott ember volt. Ő maga több helyütt kimerítőbben emlékezik meg utazásairól, legkimerítőbben pedig I. 132 alatt, hol ezeket mondja: Én pedig nyugat felé Armeniától kezdve egészen Tyrrheniának helyiségeig jutottam; dél felé pedig a Pontus Euxinustól egészen Aethiopia északi határáig; és alig találkozik oly könnyen egy valaki a többi geographus közül ki ezen irányban messzebbre jutott volna. Mert azok, kik a föld nyugati részeiben messzebbre jutottak, annak keleti részét nem ismerik annyira, kik pedig a keleti részekben messzebbre haladtak, azok megint nyugaton maradtak hátra; ugyanily viszony létezik az északi és déli irányokban.« Ezen adatban ki vannak jelölve a határok, melyek közzé Strabo autopsiája szorítkozik. Grosskurd legelőször kísérlette meg pontosan meghatározni azon helyeket, melyeket Strabo maga látott, Forbiger pedig ezen kísérletet kiegészítette. Ezen kísérlet két forráson alapszik: Strabo határozott állításán és az illető vidékek pontosabb leírásán; hogy az utóbbi nem bizonyít sokat, azonnal láthatjuk, ha Strabo Görögországi leírását közelebről megvizsgáljuk; hogy Strabo minden vidéket meglátogatta volna, azt alig fogja valaki állítani; pedig leírása nagyon pontos

különösen Görögország azon részeiről, melyekről biztosan tudjuk, hogy Strabo azokat nem látogatta meg; a kérdéses dolgokra már azért nem fektetünk nagyobb súlyt, miután biztosan állíthatjuk, hogy Strabo utazásait nem földrajzi művének érdekében tette meg. A Krisztus születése előtti 24-dik évben Strabo Aegyptomból hajón Kilikiába és onnét az országuton Amasiába utazott. Strabo sohasem viselt hivatalt, — művében legalább egy adatra sem akadunk, mely az ellenkezőt bizonyítaná — hanem egész idejét történelmi és földrajzi művei szerzésére használta fel. Amasiában 21 és 25 között meg is halt.

Már említettük, hogy földrajzi műve nem volt az egyedüli, melyet Strabo közzétett. Földrajzi művében többször megemlékezik egy történelmi munkájáról, melyben Polybius általános történelmét folytatta és az akkori ismert világ eseményeit az Actium [melletti csatáig megírta. Strabo ezen műve tökéletesen elveszett; az egész ókori irodalomban nyoma sem maradt, úgy hogy Niebuhr joggal vélekedhetett, hogy Strabo történelmi munkáját sohasem tette közzé. Niebuhr ezen véleménye azonban már azért nem lehet helyes, mivel Strabo maga többször hivatkozik történelmi munkájára bővebb értesülés végett, mit alig tett volna, ha művét nem adta volna át a művelt közönségnek. Strabo ezen műve tökéletesen kárpothatalan. Tárnya ugyanis leginkább a Strabo hazájához szomszéd tartományok története volt és Strabo Comana, Comagene stb. tartományokról mindenestre elég biztos és kimerítő tudósítást szerezhett. Elvesztése annál érezhetőbb lesz az által, hogy Strabo földrajzi munkájában nem csak nem ad kárpozlást arról, hanem ott még az illető vidékek leírásában bővebb tudósítás céljából történelmi munkájára utal. Leginkább kell sajnálnunk művének elvesztését az ókori néprajz talán legérdekesebb talánya miatt, t. i. a Parthusok eredetét illetőleg; ezen nép történetét ott igen kimerítően tárgyalta és ezen tárgyalására földrajzi munkájában hivatkozik.

Strabo földrajzi műve 17 könyvből áll; az első két könyv tárgyalja azt, mit Strabo maga a földrajz vázlatának nevez; a harmadik könyvtől kezdve egészen a tizenharmadikig terjed Európa leírása; a tizennegyedik könyvben kezdi Strabo Ázsiának, a 17. könyvben Libya leírását. Strabo művének szerkesztéséről általánosan azon vélemény van elfogadva, hogy a nagy geographus művét agg korában szerkesztette. Ezen felfogás ellen semmi ki-

fogásunk sem lehet, azonban nem fog ártani, hogyha mi azon felfogás megerősítését Strabo könyvében felkeressük. Mindenekelőtt tiltakoznunk kell az ellen, hogy Strabo művét későbbben kijavította sőt átdolgozta volna, miután sem irányában semmiféle szakadásra nem akadunk, sem pedig javításokat történelmi eseményeket illetőleg nem veszünk rajta észre.¹⁾

Strabo művének első két könyve egy *organicus* egész kepez; Strabo ezen két könyvében azt tárgyalja, mit ő földrajzi vázlatnak nevez; a második könyv folytatólag tárgyalja Eratosthenes földrajzi művének harmadik könyvét; a két első könyv tehát mindenesetre egy huzamban iratott. Ezen két könyv meghatározására egy adatunk van, melyben Strabo a rómaiaknak a germánok elleni »*mostani*« háborúiról emlékszik meg (I. 13); ezen háborúk alatt mindenesetre a Drusus és Germanicus vezérlete alatt viselt hadjáratokat kell értenünk, miből következik, hogy Strabo az első két könyvet a Kr. sz. után való 16-dik év előtt írta meg.

A harmadik könyv megírasi idejének meghatározására szintén csak egy adatunk van, mely azonban czélunkra nézve elegendő tartalommal bír. Strabo ugyanis az iber félsziget népeinek meghódítását Augustus császár által következő szavakkal fejezi be: »követőjének Tiberiusnak, ki az Augustus császár által arra (t. i. az iber népek meghódítására) megjelelt és három legióból álló hadseregét a Koniskok vidékére áttette, nem csak azokat békessé, hanem többet közülök miveltekké tenni sikerült.« (I. 176), — a mi 16-ban Kr. u., két évvel Tiberius trónra lépte után történt.²⁾

A negyedik könyvet Strabo 18-ban írta meg; ez kitétszik azon adatából, mely szerint Tiberius és testvére Drusus az Adria tenger sarokjában élő népek (Norikusok, Karnusok és Tauriskusok) zabolátlan bolyongásainak egy nyár alatt vetett véget »ugy hogy most már 33 éve annak, hogy békességben élnek és adójukat rendesen fizetik.« (I. 234) A Karnusok és Tauriskusok meghódítása Tiberius és Drusus által 15-ben Kr. u. történt (Tacitus, Annales II. 88), miből megczáfolhatatlan biztonsággal következik,

¹⁾ Ez megczáfolhatatlan biztonsággal bebizonyul például az által is, hogy Strabo művének hatodik könyvében Jubáról, Mauretania királyáról még mint élőről szól, míg művének utolsó könyvében már mondja, hogy Jubát közbejött halála után fia Ptolemaeus követte a trónon. (I. 326, II. 388).

²⁾ Peter, Geschichte Roms, III. p. 172.

hogy Strabo művének negyedik könyvét 18-ban Kr. u. írta meg.

Az ötödik és hatodik könyvben Strabo Italiát írja le, miből az következik, hogy ő ezen két könyvet egy huzamban írta meg. Szerkesztésök meghatározására egy adatunk van, mely azt mondja, (I. 326) hogy Juba még most is uralkodik. Juba 21-ben halt meg, miből következik, hogy Strabo Italia leírását 21 előtt végezte be.

A hetedik könyv megírásai idejének meghatározására használható Strabo azon állítása, mely szerint Arminius »*még most is*« folytatja háboruit a rómaiak ellen, Arminius 19-ben Kr. u. halt meg (Tacitus, Ann. VI. 38), miből következik, hogy Strabo művének VII. könyvét a 19-dik év körül írta meg.

A VIII. IX. és X. könyvben Strabo Görögországot írja le. Ezen három könyv szerkesztési idejének meghatározására semmiféle adattal sem bírunk; abból azonban, hogy a VIII. könyv nagyobb része nem más mint a hetedik folytatása, abból azon következtetést vonhatjuk, hogy ezen három könyv folytatólag a VII. után íratott.

A XI. könyv keletkezésének meghatározására csak egy adatunk van, mely azt mondja hogy Pythodoris, Trapezus és a Pontus vidékének királynéja, Archelaus férjének halála óta egyedül uralkodik. Archelaus 17-ben halt meg. (Tacitust, Annales, II. 42, 56) minek következtében Strabo ezen könyvet csak 17 után írhatta meg. Összefüggésben áll az említett adattal Strabo azon mondata (a XII. könyvben), mely szerint Kappadokia »mostani berendezése« előtte még ismeretlen, miután ezen ország Archelaus halála után a császár és a senatus meghagyása következtében római provincia lett. (II. 52). Tehát a XII. könyv is 17 után íratott.

A XIII. könyv szerkesztése idejének meghatározására szolgál Strabo azon adata, mely szerint a földrengés által elpusztult Smyrna és Sardes Tiberius császár által újra helyreállított. A két említett város 20-ban pusztult el. Strabo tehát ezen könyvét 20 után szerkesztette.

A XIV. XV. és XVI. könyv megírásai idejének meghatározására semmiféle adattal sem találkozunk; ezen három könyvre szól az, mit Görögország szerkesztéséről mondtunk.

A XVII. és egyszersmind utolsó könyv szerkesztési idejének meghatározására szolgálhat Strabo azon mondata, mely szerint Juba, Mauritania királyának halála után annak

Antonius és Kleopatra leányával nemzett fia Ptolemaeus követte a trónon. Juba, mint már említők, 21-ben Kr. u. halt meg, miből következik, hogy Strabo művének utolsó könyvét és egyszersmind egész művét a Kr. sz. után való 21-dik év után fejezte be. Ezen vizsgálatból kitetszik, hogy Strabo műve szerkesztésén körülbelül hat évig, 16—22-ig dolgozott.

Dr. Heinrich Alajos.

KÉZIRATOKRÓL.

I. A pozsonyi Terentiustöredék.

A pozsonyi cs. k. főgymnasiumnak az 1856-ik évre szóló értesítőjében Dr. Pauly Ferencz ismertetett egy Terentiustöredéket, melyet »in bibliotheca Archigymnasii quod vocant« fedezett fel, s következőképen irt le: »Hoc fragmentum pars est codicis membranacei formae quadratae, saeculi ut videtur decimi; quanquam in hoc me facillime errare posse ingenue fateor; est autem perquam nitide luculenter emendate scriptum; versus habet in utraque pagina triginta; in margine erant scholia, quae tamen cum folium libro cuidam pro tegumento esset inligatum maximam partem solvendo sunt oblitteratae.« Az egyes szavak fölé nagyon apró irással irt nehezen olvasható gloszák egészen értékteleneknek tüntek fel Paulynak, miért nem is közölte őket. A töredék szövegéről (melyet Pauly egész terjedelmében lenyomatott) Pauly azt tartotta, hogy a jobbak közé tartozik; ezen gyanítás helyességéről meggyőződést szerezhethünk magunknak a szövegnek Umpfenbach kiadásával (1870 Berlin) való összehasonlítása által, melyből kitünik, hogy azon codex, melyből a pozsonyi töredék fenmaradt, azon családhoz tartozik, melyből eddig csak a Victorianus (D), Decurtatus (G) Parisinus (L) a fragmentum Vindobonense (V) a fragmenta Colonensia (kiadva Schmitz V. által Fleckeisen's Jahrb. Bd. 97 (1868) p. 652 ff.) és a fragmenta Sangallensia (kiadva Schenkl által Zeitschr. f. oesterr. Gymn. 1864 p. 70, 71.) voltak közelebbről ismeretesek. A pozsonyi töredék létezéséről ugy látszik Umpfenbachnak ép oly kevéssé volt tudomása, mint a Sanct Galleni töredékekéről, miért is állításom bebizonyítására nem lesz fölösleges töredékünk azon lectióit felsorolni, melyeket már más kéziratokból ismerünk. A

töredék tartalma: Phormio V 9, 17 (nem V 8, 17 mint Pauly tévesen állítja) filiam susceptit-től a darab végeig; a Heautontimorumenos argumentumja és a prologus első nyolcz verse scripserit et cuia«-ig. Csak a (IV V-ik századbeli) Bembinussal (A) egyezik töredékünk: *Pho.* V 9, 39 tali sit mactatus (tali cum mactatum helyett; így talán D is első kéztől) 64 *P.* eamus (A; D az interlocutor betűjét kihagyja); *Heaut.* arg. 7 et eius (A). Az első és harmadik (Donatusféle) családdal találkozik: *Pho.* V 9, 37 [nunc] (AD); 38 age nunc [age] (AD); 40 ogganiat (AD¹); 42 at (AD¹); [ea] (Acorr. rec. D); 58 hoc-ot nem hagyja ki (AD); 58 satin (AD). — Csak a 3-ik családdal: *Pho.* V 9, 20 factum est (D); 28 sedecim (D¹); 37 ire iam (D); 54 [iam] (D¹); 55 nec respondeo (D). Argumentum in heautontimorumenos (D). Csak D-ben és töredékünkben következik a Phormióra a Heautontimorumenos, csak D-ben következik a didascalía nem közvetlenül a megelőző darab, hanem a prologus után; hogy a pozsonyi codexben is ily helyen találnók a didascalíát, onnan gyanítom, hogy a Heautontimorumenos elején semmi nyoma; a prologus vége sajnos elveszett. — A többi variáns közt alig van egy kettő, mely a második, a tisztán Calliopiusi, vagy a negyedik, a 2-ik és 3-ikból contaminált, család kizáró sajátja volna, de azért még sem lesz érdektelen velők közelebből megismerkedni (B = Basilicanus, C = Vaticanus, P = Parisinus; H = a Bruns által kiadott Halensis; F = Ambrosianus; M = Nemzeti Muzeumunk 2037-ik számú codexe; R = a Fritsche által kiadott Rostochiensis; E = a Riccardianus; S = Nemzeti Muzeumunk 196-ik számú codexe; BCP és részben F a második; EHMRS a negyedik családhoz tartoznak): *Pho.* V 9, 19 facinus indignum et m. (BCDHP); 20 *D* hoc (BCDP); est. *P* (BCDP); 22 *N.* demipho (BCDHP); nam me cum (BCDHP); 24 fructus minuit (CHP); 25 meritam (CDHP); 26 quae sit (BCDHP); 27 neglegentia (CDHP); 29 postillam (BCDH); 30 morte (AB); in hac re (DH); 23 singillatim (BCDHP); 44 meriton (A corr. ant. BCDHP); 45 quando iam (BCDHP); 49 ab illo (BCDHP); 52 adolesceus (H); 59 dic quod est (BCDP); 60 et quae voles (BCD¹HP) 64 *C* fiat (BCDHP); sed (H); *Heaut.* arg. 2 compulit (DEFP); 3 penitens (F²); 4 patre (A (B) DER); divertitur (MRS); 5 bachidem (B¹CEHMS); 6 arcessiret (E¹M²P²); 7 bachis (A (B) CEHMS); servolae (HS); 9 tegnis (HMRS); 11 repperitur (CEF); 12 accepit (S); *prol.* 1. vestrum sit ((B) DEMS); partes (DEFHMPS);

2 adolescentium (S). — Ismét egy eszközt nyertünk tehát, melynek segítségével a DGI. codexek elveszett, nagyon átcorigált archetypusát reconstruálhatjuk magunknak; a pozsonyi töredék felfedezése annál öröndetesebb, mivel a Phormio utolsó részéhez eddig a 3-dik család tagjai közül csak D volt collationálva, kinek a pozsonyi töredékkel megegyező variánsairól már most tehát a legnagyobb biztossággal feltehetjük, hogy már az archetypusban is megvoltak.

Nem akarom végre elhallgatni azon gyanításomat, hogy töredékünk ugyanazon codexből való, melyből a fragmentum Vindobonense (Endlichernél codex Philol. 263). Mindkét töredék a 3-ik családhoz tartozik, a X-ik vagy XI-ik századból való, negyedréti hártýára van írva a versekre való felosztás elhanyagolásával, és mindkettőben a beszélő személyek nevei csak a kezdőbetűkkel vannak jelölve. Csak az a bökkenő, hogy a pozsonyi töredék minden oldalán harminc sor van, míg a bécsi töredékben (ha jól számoltam; világosan sem Endlicher, sem Ritschl, sem Umpfenbach nem mondják) csak 18, mi, ha igaz volna, természetesen minden közelebbi együvértás gyanítását lehetlenné tenné; 18 sor egy oldalon azonban oly hihetetlen kevés, hogy addig míg e pontról bizonyosságot nem szerezttem magamnak, említett gyanításomat véglegesen el nem ejteném.

A pozsonyi franciscanusoknak könyvtárában őrzött (1462-ben írt) Terentiuscodex, mint a Pauly által az idézett értekezésben a Phormio végéhez és a Heautontimorumenos elejéhez közlött (ugy látszik nem igen megbízható) variánsokból kitűnik, a negyedik, aránylag sokkal csekélyebb értékű családhoz tartozik, de azért mégis megérdemlené hogy végig collationáltassék.

II. Nemzeti Muzeumunk »Apollonius Tyrius« codexéről.

Nemzeti Muzeumunknak valószínűleg legbecsesebb latin codexe a 4-ik számú, mely Csontos ur szerint a XI-ik, Dr. Ring Mihály szerint a X-ik századból való; számos illusztrációval van diszitve és négy, meglehetősen rossz karban levő levélen a »Historia Apollonii Regis Tyri« című a Chr. utáni VI-ik századból való regény azon részét tartalmazza, mely a Riese-féle kiadásban (Lipscse, Teubner. 1871) p. 36, 8 vilicus-tól p. 65, 14 defendissét-ig terjed. Az ezen regényt tartalmazó mintegy száz kézirat közt a

legbecsesebb a IX-ik vagy X-ik századból való Laurentianus plutei LXVI cod. 40, melyet Riese helyesen kiadásának alapjául vett. Ezen hézagos codexet regényünk három eddig közelebbről ismert recensiói elsejének egyetlen reánk maradt képviselőjének tartották. Mint meggyőződttem Muzeumunk codexe ugyanazon családból való, s miután a Laurentianus néhány hézagját (a Riese-féle kiadás szerint p. 36, 8 — p. 42, 4; p. 47, 16 — p. 54, 7 és p. 60, 13 — p. 65, 14) Kipótolja, ezen nagy kiterjedésű részekben e regény szövegének egyedüli alapjának tekintendő. Mennyire fog egy jövőendő Apollonius kiadás szövege, mely Muzeumunk codexére lesz alapítva, eltérni a Riese-féle szövegtől, arról csak annak lehet fogalma, ki tudja mily nagy mértékben térnek el egymástól az Apollonius Tyrius egyes feldolgozásai. — Mikor a töredéket átvizsgáltam arról értesültem hogy régebben több ízben Dr. Ring Mihály tüzetesen foglalkozott e töredékkal és collatióját közölni is akarta; ez oka annak, hogy codexünk szövegét bővebben nem ismertetem; reményilem Dr. Ring nem fogja sokáig megvonni a tudós világtól beható kutatásainak eredményeit.

Abel Jenő.

FIRDŪSÍ MINT LYRIKUS.¹⁾

A müncheni akadémia philosophico-philologicus osztályának ülésén, melyet 1872. évi június 1-én tartott, Dr. Ethének egy értekezését mutatták be, melyben az a legnagyobb perzsa költőnek, a Sâhnâneh halhatatlan szerzőjének néhány lantos költeményét ismerteti. Egy 54 verspáros *kasîdeh*, 2 *gazel*, 3 *kit'â* s 3 *rubâ'î* az egész, a mit közöl négy kézirat és három nyomtatott mű alapján. E művek segítségével megállapítja az eredeti szöveget; azon-

¹⁾ Ez érdekes czikket a következő sorokkal vettük: »Tisztelt Szerkesztő ur! Engedje meg, hogy jelen soraimmal *Pozder Károly* urat bemutassam, ki több éven át nálam a perzsa nyelvet hallgatta és ki, a keleti nyelvészet ezen részét különös tanulmányai tárgyává tevén, e pályán remélhetőleg hazai irodalmunknak is hasznára lehet. Ide mellékelt kis dolgozata megérdemli a figyelmet. A perzsa szöveg fordítása nemcsak sikerültebb, hanem sokkal hívebb is *Dr. Ethének*, a különben tehetséges és jó hírű német tudósnek fordításánál. Hiába! a mi nyelvünk sokkal jobban símul a keleti nyelvek szelleméhez, és ez utóbbiak bizony több figyelmet érdemelnek, mint a mennyire hazánkban eddigelé érdemesítettek. Budapest, stb.

Vámbéry Armin «

kivül helylyel-közzel valóban költői fordítását mellékli. Megkísértettem e költeményeket magyarra fordítani; meglehet, hogy rímeim nem szépek, de nem akartam miattok a helyes szórendet megbontani. Szorosabban ragaszkodtam az eredetihez Ethénél, ki némely helyen igen szabadon fordít. Az eredeti rimhelyezést is megtartottam, a mit Ethé nem tesz; a perzsa mértékeknek meg nem felelvén egy európai nyelv prosodiája sem, ütemes sorokkal igyekeztem megközelíteni az eredetit. Igaz ugyan, nem érhettem el más eredményt, mint azt, hogy soraimban ugyan annyi szótag van, mint a perzsa verssorban, azonban azon voltam, hogy amaz eredeti szótagszámnak megfelelő magyar ütemes mintát alkalmazzak. Csupán az 1. és 6. számú költeménynél kellett önkényüleg eljárnom, mert 15 szótagu sor alig van a magyarban; a leghosszabb, melyet találhatni, a 14 szótagu, pl. Lám megmondtam, Angyal Bandi, ne menj az alföldre, vagy Kriza, Vadrózsák I. 268. sz. Porka havak hulladoznak: de hó reme róma, vagy a 481. sz. Egybegyültek, egybegyültek a miskolczi dámák. Ethé ugyanezt nyolczas és nyolczadfeles trochaeusokban fordította. A 2, 3, 5, 7, 8, és 9. költeményt három ütemű vegyes tizenegyesben fordítottam, a mely minta nagyon gyakran fordul elő a magyar költészetben, pl. Kriza, Vadrózsák I. 251. sz. Kőház mellett csukros szököfü éterjett, 295. sz. Kűs kertembe most érik a cseresznye; ilyenek még a 296, 345, 364, 370, 395, 396. 460 és sok más. Ethé a 2. számút hatos jambusokban, a 3-ikat hatodfeles, az 5-iket ötös és hatodfeles és a 9-iket hetes jambusokban, a 7-iket nyolczadfeles és a 8-ikat nyolczas trochaeusokban fordította. A 4. dal mértékének, melyet Ethé hatodfeles iambusban fordított, nézetem szerint leginkább megfelel a magyar négyütemű vegyes tizenkettős, milyen pl. Vadrózsák 248. sz. Egy asszonnak vala három szép leánya, vagy 381. sz. Apám, apám, apám, lelkem édes apám, Nyiss ajtót, nyiss ajtót, asszon, feleségem stb. Dr. Erődi Béla szép Hâfiz-fordításaiban szintén ütemes versben adta vissza a perzsa gazelt; az ő fordítása természetesen hangzatosabb az enyémnél, mert nem kellett oly sokat egy sorban elmondania mint nekem Firdûsî széles versalakjával szemben, pl. az 1. és 6. költeményben.

Firdûsî életéről kimerítően ír Hammer, Geschichte der schönen Redekünste Persiens (Wien, 1818.) című műve 50—76. való lapjain; a Sâhnâmehből közöl is terjedelmes fordításokat. Dr. A. E. Wollheim, Die National-

literatur sämmtlicher Völker des Orients, II. 59—130. való lapjain szintén bő mutatókat nyújt, s a Sâhnâmehra vonatkozó irodalmat is följegyzi. Adatait a következőkkel lehet kiegészíteni: Szilády Áron egyes részleteket fordított magyarra a Sâhnâmehből; Mohl és Turner Macan kiadása alapján szigorú szövegbirálattal, apparatus criticussal és varians lectiókkal kiadja J. A. Vullers, Firdusii liber regum négy kötetben, eddig megjelent az első (Lugd. Bat. 1877.) Le Shah-Nameh ou le livre des rois; traduit et commenté par J. Mohl. publié par Mme Mohl, Paris 1876. az első három kötet. J. A. Vullers, Fragmente über die Religion des Zoroaster (Bonn 1831.) közli Dauletsâh művéből Firdûsî életrajzát, perzsául és németül; ennek alapján tudjuk meg a költő valódi nevét; Hasan Bin Ishâk Serefsâh. Hammer így nevezi: Ishak Sohn Scherefschah's; Wollheim egészen hibásan: Abul-Qaçîm Manssûrnek írja, holott ez utolsó nevet nyilván csak pártfogója, Abû Mansûr Bin Muhammad után vette föl. L. erről Vullers kiad. I. 10—11. Dr. A. Wahrmund, Schlüssel zum prakt. Handbuch d. neu-pers. Sprache 110. l. így nevezi: Abû 'l Qâsim Hasan ben Muhammed et-Tûsî.

A perzsa költészet emez óriásától eddig csak egy Sultân Mahmûd ellen intézett satyrát s egy W. Jones, Poëseos Asiaticae commentariorum libri sex című művében közölt gazelt ismertek; Ethée az érdem, hogy az alább fordításban közölt költeményeket ismerjük. A telt kerekded leírás, a cselekvés legcsekélyebb részecskéjének gondos festése, a mély forró szenvedély, a mely az első költemény minden sorában ki van fejezve, ép annyira bizonyítja, hogy e Kasîdeht Firdûsî írta, mint a törül metszett perzsaság, mely e dalokban épen annyira ment arab elemektől, mint maga a Sâhnâmeh. Sőt egész hasonlatok, képek fordulnak itt elő, melyek szintén a királyok könyvére emlékeztetnek.

Az első költemény Firdûsî álomlátásáról szól, melyben kedvese, ki önkényt elhagyta, újra eljő hozzá s enyelen vele; de midőn a legfőbb gyönyörben kéjeleg, az irigy regg, mely fölébreszti, újra megfosztja boldogságától. Ethé igen találóan Hans Hopfen következő sorait teszi e költemény jelgójává:

Wenn du verrathen mich am Tage,
Und wenn du nimmer mein gedacht,
Was kommst du weinend dann, o sage.
Im Traume zu mir jede Nacht? ¹⁾

¹⁾ V. ö. Hâfiz Dâl 14. és H. Erödi Béla, Hafiz dalai II. 74. l.

I.

A mult éjjel, hogy a tavasz szellőjének fuvata
 Pézsmaszagot szerteszórva lelkem agyán áthata,
 És a nedü élveztének örült lelkem felhőként,
 Mintha tavasz szele áldást a felhőre ontana ;
 Es hogy lelkem erősítse, jobbról s balról egyaránt
 A zephyr az ámbrát szórá s éjszak szele kéjt ada ;
 S hogy a válás fájdalmától a magánynak zugában
 Köntösömbe rejtém fejem, mint a puszták kócsaga,
 S testemet a válás sulya bú porába nyomta le,
 S szűmbe' kincsem eltünése izzó jegyként lángola ;
 Mert vágyaim füstbe mentek, terhemre van lelkem is,
 Mindegy: élek. avagy meglesz ellenem kívánata! ¹⁾
 Lelkem is e gyötrelemtől ajkamra ült ezerszer
 Kérdve: Meddig kinoz még ez elhagyottság bánata?
 Meglehet, más szeretővel leszek boldog egykoron,
 Meglehet, sok bútól ment meg, hogy ez egy is elhagya; --
 Megragadta az elválás, s lelkem sem élő sem holt,
 Nem törődik önmagával, sem ittas, sem józan a'!
 Annyira volt, hogy egy zugba megvonulva leülék
 S vérbe merült szegény szívem s szemem vérrel telt vala. ²⁾
 Mit nekem, hogy lelkem elszállt! 'Sz testembe tér izibe'
 Hogy belépett amaz ezüstarczu sugár cziprusfa! ³⁾
 Szívet rabló vérben uszom, hisz a harag íjával ⁴⁾
 Pillantása képzeletben is sziveket nyilaza!
 Pillantása hitostromló s fűrtiben az ellenség,
 Békerabló volt az arcza s tántorító ajaka;
 Ezer szabad szellem foglya göndör haja fűrtének,
 S szép szemének zsákmánya lett az ég ezer angyala.
 Lelket adó pompájában a bájos rejt száz lelket,
 Szemlélése száz bajjal járt s vérszomjasan kacsinta; ⁵⁾
 A tulságos vágy ekkor úgy megzavarta fejemet:
 Nem tudtam mi láb s mi czipő, hol a fej s hol turbánja! ⁶⁾

¹⁾ Az t. i. hogy vesszek el, haljak meg.

²⁾ Keleti költők gyakrak fejezik ki így a gyászt, szerencsétlenséget.

³⁾ Ezüst arczunak nevezi kedvesét fehér arczsíne miatt; cziprusfához hasonlítja szép termetét.

⁴⁾ Ethénél: Sieh mein süßes Blut nun fließen, az eredetiben: Behûn-i dilber bîn.

⁵⁾ Bármily különösen hangzik is, így van az eredetiben: u gemzeh-i hûn hûâr.

⁶⁾ Hasonló kifejezés az öntudatlanságról, tudatlanságról: cep u râst nesinâkten, jobbot a baltól meg nem különböztetni; âsmân ez rîsmân nedânisten, az eget a kötélről meg nem különböztetni; ez utóbbi inkább szójáték âsmân és rîsmân közt.

Elfordítám tekintetem, a mikor ő belépett,
Mert vigasztalan a lelke, kit bánt szerelem baja;
S nem eléggé örültem, bár úgy mutatta, hogy neki
Az önkénytes elválással már sok volt a bánata.
Mosolyán bék s kaczejában a vallásnak ellene,
Kaczersága nyugtot rabolt s ellenség, ha pillanta;
Ajka hallgat — száz bocsánatot kér fagyos sohajjal,
S fékjeszakadt szívemnek a gyeplőjét elragadta.
Pillantása áldozata lettem én vagy ezerszer
S nyelvem vétkem bocsánatát kérte, bár nem akarva;
Szégyenlettem enmagamat, számtalan sok vétkemért.¹⁾
Ezer- s ezerszer pillája körül lényem csaponga,
Arcza szépségjegye körül lelkem lengett ezerszer,
Mint központja körül fordul meg valami karika;²⁾
Keze elé és lábához leborultam ezerszer —
Ajkát vágyom érinteni s lába lelkem' tapossa!
Jóllehet az illem meg is engedte, hogy csókoljam,
Mégis száz vágytól gyötörve hajtám arczom lábára,
És alig hogy érintettem szememmel kis lábához,
Már megsebzé ezerszer is lelkem' gyilkos pillája.³⁾
Leült végre én előttem, elárasztva kegyével,
És kérdésre megnyilott két gyémántterhes rubintja,
Hogy: »Hej te, kit irigyinek ére már sok szidalma,
Hej te, kit a rágalmazó már annyiszor dorgála!
Elmult kéjnek emlékénél szűd testedből ha kiszállt,
Viszontlátás vágyától ha lelked szállott ajkadra,
Mit töltöd itt napjaidat a magánynak zugában?
Minek teszed még beteggé tested' szűdnek általa?
Válás által hova jutsz majd? És a kéjjel hol állsz meg?
Vágytól hol lelsz nyugtot, mi lesz a nuseirnak a sora?⁴⁾

¹⁾ Ethé a bâ hemeh teksin, minden vétékért-féle kifejezést a következő sorral kötötte össze, a bâ-nak jóllehet értelmét adva:

Schaamroth ward ob meiner selbst ich -- doch, wenn machtlos ganz
Buhlte ich um ihre Wimpern tausend, abertausend Mal! [auch, dennoch

²⁾ Pergâr Palmer perzsa szótára szerint: egy körpár; e szerint nukteh-i
pérgâr: körök egy pontja.

³⁾ Ze pes kih sùdem, vagy: *alig hogy* érintettem, dörzsöltem, vagy:
miután; Ethénél: Ach! als kaumi mein Aug' am zarten ich gerieben.

⁴⁾ Nuseir, rajongó, assassin; e sor értelme az: Ha rajongóként a tár-
sadalomból mint ahhoz nem tartozó kiválsz, mi lesz belőled? A nuseir, temkin
(19. v.), kedem és mekâm (31. v.) említése nem bizonyít épen a mellett,
hogy Firdüsi írta e költeményt; az utóbbi 3 szó a sùfi felekezet műszava.
Valószínű, hogy az illető sorok később toldattak a versbe. A nuseirokról I. S.
de Sacy, Exposé sur la religion des Druzes, II. 359. s köv. I. Catafago,
Journal Asiatique 1848. évf. 150. l.

Énhelyettem az elválás esküjét mért tevéd le?
 El ne titkolj egyetlen szót, mindent monddsa el sorba'!
 Szemlélete s bája szünet megnyitotta eléggé,
 A mint adott a beszédre engedelmet ajaka,¹⁾
 S nem rejték el semmit abból, a mi vala szivemben:
 Bánatom' a válás napján, s búm' hogy sötét éj vala —
 Szerelemről a mit hallék idegentől s rokontól, —
 Ellenségem és barátom válásról a mit monda —
 Végig mondtam s enmagamon kívül levén nem tudám,
 Tudtára mit adék néki, s elrejtve mi marada.²⁾
 Nem tudom hogy, hogy sem, eltűnt a válás búbánata,
 Bábekként tett dússá engem az ő búja uralma;³⁾
 Felsőhajtott, akaratlan égve lángzó tüzeben;
 Mint a tavasz felhőjéből, szép szeméből köny hulla.
 Jótevő köny patakzott le annyi kedves arczára,
 Rózsaliget közepén át a mennyi csepp víz folya.
 Szégyelte, hogy velem így bánt s lecsüggeszté szép fejét,
 Hűséget is fogadott és kételkednem sem hagyta!
 Szövetsége kárpótlást ad, ígérete kedves hír,
 Nyugalmam' elrablá kegye, szerelme vigaszt ada;
 Mely ígéret nem bírja a szívet újra kéjekre?
 Mely szövetség az, mely újra ismét meg nem ujula?
 Egyesülés lakomájához leülénk kettescskén,
 Bort élvezve, bort hörpöntve, és a serleg kéjt ada;
 Szíve nevet tulipánként s megragadta a kupát,
 Kedvesénél ült és szíve mint a bimbó mosolyga!
 Még a sovár vágynak tüze meg sem gyuladt szivemben,
 És a vásár, a mely kéjt ad, nem is állt még javába' —⁴⁾
 Már irigység és kétszinü ellenséges sors miatt,

1) Ethé ezt a verset föleseréli a megelőzővel:

Als nun so von ihren Lippen mir zu reden ward verstattet,
 Schloss mein Herzensband ihr Anblick auf nur ihrer Reize Macht,

pedig az eredeti így van:

Kusûd bes dilem ez tal'at vez ânem bend,
 Cû jâftem ze leb-i û igâzet-i guftâr.

2) Vagy ha az eredeti igéjét: kunem, nem elbeszélő, általános jelennek, hanem egyszerű jövőnek vesszük: Tudtára mit adjak néki s mi maradjon titokba'.

3) Nyilván Sâsân Bin Bahman, melléknevén Ardesîr Bâbekân, a sâsâni-dák elseje. a ram-hormuzi győző.

4) Ethénél: Kaum des süssesten Genusses Markt so recht in Schwung gebracht; az eredetiben: Henûz tîz negerdîdeh veslrâ bâzâr; sajàtszerû perzsa kifejezés e h. neki élénkülni, vlmire menni; ilyen a bâzâr-i germ: meleg vásár és ellentéte a bâzâr-i serd, a hideg vásár. V. ö. V. v. Rosenzweig, Joseph und Suleicha, (Wien, 1824.) a 73. l.

S a csalfa ég alattomos forgásának miatta ¹⁾
 A helyett hogy rózsá nyilnék hirtelen a tövis közt,
 Gyönyöradó rózsá közöl nékem tövis fakada!
 Hívó égi madár repült fejem körül hirtelen, ²⁾
 Minta beteg feje körül a halálnak angyala;
 S ezer helyen hallatván az erős hangja zengzetét,
 Mint föléd itéletkor, a ki már rég meghala. ³⁾
 A mint szivem ezt meglátta, sebe újra fölfakadt,
 S szemem utján önte könnyet, mint a gránát virága; ⁴⁾
 Szivem mint a boros serleg merült keblem vérébe, ⁵⁾
 Mint a mérleg, oly panasszal vegyült ajkam mosolya.
 Ugy voltam, hogy jobb lett volna búbánattól meghalnom,
 Ugy voltam, hogy fájdalomtól sohajtnom is kín vala.
 Szúm ugy kínzá önmagát, hogy keservében ohajtá,
 Vajha saját lelkétől is végre szabadulhatna; —
 Elpusztulni szúm bajában, keblemből nem csalt sohajt,
 Hisz az égnek tüköréről a pont ez letisztítja! ⁶⁾

2.

Ha egy éjjel pihenhetnék kebleden!
 Fölemelném édig büszkén a fejem,
 És a Merkur irónádját eltörném,
 Hold fejről leragadnám süvegem,
 Kilencz égen hatalommal tultennék, ⁷⁾
 Sarkam az ég legtetejét érne fen;
 S ha vagy egyszer oly szép volnék, mint te vagy,
 S ott hol te vagy, volna egyszer a helyem:
 Elhagyottat bőven érne irgalmam,
 Gyámoltalant elárasztna kegyelemem.

¹⁾ Ethénél: Durch des harten Himmels Kreislauf; az eredetiben: *cerh-i nâ hemvâr*, az egyenetlen, hajlott ég; ép így: *keg teb*, *kezzî revân*, Vullers *Sâhnâmeh* I. 11. l. 183. v. görbe lelkü. gonosz; v. ö. *ἀγκυλομήτης* — *εὐ* v. — *μητις*, II. II. 205. 319. v. stb. Od. XXI. 415. v. Hym. Ven. 22. v. v. ö. Preller *Griech. Myth.* I. 49. Hartung, *Rel. u. Myth. d. Griechen* II. 46. Welcker *Götterlehre* 265. l. Krämer *Beiwört. d. Götter* 25. l.

²⁾ *Hurûs-i sipîhr*, a sphaerák kakasa; Ethé: des Himmelskreises Wecker.

³⁾ *Rûz-i sumâr*; Ethé: Rechnungstag; neve még *rûz-i umîd* u *bîm*, a remény és félelem napja.

⁴⁾ Ethé: Thränen blutigroth; az eredeti: *esk cûn gulnâr*.

⁵⁾ Az eredeti: *hûn-i gigen*, a máj vére.

⁶⁾ Kih kerdenîst ze âjîneh-i sipîhr gubâr, mert ez a por eltávolítása a sphaerák tüköréről, azaz: ha én meghalok, a világ csak portól szabadul meg; vagy ha kerden igét já-i lijâket, a czélszerűség j-jével elláttnak nézzük: a sphaerák tükréről le kell tisztítani a port. L. *Fleischer Gram. d. lebenden pers. Sprache*, 47. §.

⁷⁾ Az eredetiben: *kilenczedik ég*.

3.

Akár fátyol borítja be az eget,
 Akár a sas szárnya alatt lelheted, ¹⁾
 Ne légy nagyra tetteiddel soha sem,
 Elkövettél egyként jó, rossz tetteket; ²⁾
 Ha vétkezel, magadé a büntetés,
 A sors szeme álmot soh' sem élvezett.
 Várak fölött Bizen neve fönragyog,
 Bár Afrâsjâb börtönében szenvedett. ³⁾

4.

Sok bajt láttam, sokat össze is olvastam,
 Arab mondát s regét is a pehleviben; ⁴⁾
 Így fáradtam, küzdtem én hatvankét évig,
 Hogy mi tudva s rejtve van, az díjam legyen.
 Vágyaimon és a bünök terhén kívül
 Már nincs ifjuságom emlékiből egy sem; ⁵⁾
 S rágondolva sirok és a költő király
 Abû Tâhir dala, mire emlékezem: ⁶⁾
 »Lelkemben él gyermek- s ifjukorom képe —
 Hej te kedves ifjukorom, sok szép évem!« ⁷⁾

5.

Jemîn — uddaulâ Mahmûd sultân dicséretére.
 Isten szentelje meg arczát!
 Láttam azt, hogy nem becsülsz te két dolgot,
 Melyért a föld minden nagyja remegett:
 Az aranyt, ha fejedén a korona,
 S harczba menve sisakosan éltedet!

¹⁾ Ukâb, sas, a hasonnevü fényes csillagzat.

²⁾ Az eredetiben: *Bebend-i hatâ u savâb* ender est, (minden tettet) a bűn és igaz bilineseiben van.

³⁾ Bizen, Giv fia, perzsa hős, ki a tûrâni király Afrâsiâb lányába, Menisehbe szeret, de az apa egy barlangba zárja, honnan csak Rustem, a perzsa Achilles, szabadítja ki. L. Schack, Heldensagen (Berlin 1851.) a 455. s köv. l. és külön lenyomatban is; Wollheim, Nationalliteratur II. 105. l. Vullers Sâhnâneh-kiadása csak az 5. füzetben közölheti, de ez még nem jelent meg.

⁴⁾ Firdûsi hőskölteményéhez arab s pehlevi kutföket használt.

⁵⁾ Így van az eredetiben: Ethé épen megfordítva közli e két sort:
 Doch von der Jugend blieb mir heute nichts mehr,
 Als Seufzer nur allein und Sündenplage.

⁶⁾ Jóllehet Firdûsi költőkirálynak, hosruvânînak nevezi, nem ismerjük.

⁷⁾ Az eredetiben: *Derigâ guvâni, derigâ guvâni.*

6.

Jöj és monddsa, Pervîz király a sorstól mit élvezett?
Menj és kérdezd, hogy Hosrúnak mit adott a szerencse?¹⁾
Bár sok földet meghódított az, de végre másé lett,
Kincset gyűjtött ez, de végre mindent másnak engede.

7.

Távol vagy s tűz lepi Firdûsî szívét,¹⁾
Köny áztatja, láng borítja kebelét;
Rád gondol — s a végítélet ír neki,
Mintha pokol égetné már vétkeért.³⁾

8.

Tegnap kegyét s mikép tartja a rabját,
S irgalmának megmutatta a módját:¹⁾
Megbocsátja bünöm' s fogja kezemet.
Mosolyg, mosolyg, s vele nyakát füzi át.

9.

Meddig gyötröd búval gonddal szivedet,
Fénylő arany s ezüst halmát hogy gyűjtsed?⁶⁾
Élvezd előbb, mintsem kihül hő lehed
Barátoddal, máskép kapja ellened! *Pozder Károly.*

¹⁾ Hosrû Pervîz, Sirîn férje, az egész keleten híres szerelméről, melyet sok költő halhatatlanított; I. J. B. Fraser, Darstellung von Persien, deutsch von I. Sporschill (Leipzig, 1836.) I. 175. l. Hammer, Redekünste, 3. 4. 109—111. 355. l. Jókai is írt e tárgyról egy gyönyörű beszélyt: Shirin. Hosrû vagy mint az eredetiben van: Kisrâ, arabosan, később méltóság jelölésére használtatott, azonban ha egyedül áll, Nûsîrvânt jelenti, ki Pervîz öregatyja volt; Ethé tévesen atyjának tartja. A görög és perzsa források teljesen megegyezőleg így adják a sâsânidák rendjét: I. Chosroës azaz Nûsîrvân, Hormidas azaz Hormuz Tâgdâr, II Chosroës azaz Hosrû Pervîz. L. Fraser id. művét. Hammer, Redekünste 3. l.

²⁾ Az eredetiben: Firdûsî szive *sültté* lett; e képlet gyakori a bú kifejezésére, V. ö. Rosenzweig, Joseph und Suleicha 34. l. Hâfiznál gyakran, Be 4. Dâl 52. Kaf 3.

³⁾ Oly kínokat szenved most, hogy a végítélet után a pokol is enyhülés lesz ezekhez képest.

⁴⁾ Ethé egészen összezavarta és szétmosta e két sort:

Dass ich einmal doch, ich Sklave, Gunst und Gnade bei ihr fände,
Liess sie 's gestern klar mich schauen, wie man Huld und Güte spende.

⁵⁾ Az eredetiben: sîm-i sefid u zer-i zerd, Ethé is hiven fordítja: weisses Silber, gelbes Gold. A vert aranyat vörösnek nevezik, zer-i surh; van még e kifejezés: zer-i hnék, száraz arany, azaz szín arany. Az arabban al-dahab al-ahmar, a vörös arany és szintugy a törökben: al piros, világos piros, és altin, arany; az ujugurban kizil: vörös és arany. Erről érdekesen ír Goldziher, Mythology among the Hebrews, 142. s köv. l. Vámbéry, Török-tatár nyelvek etymol. szótára 10. és 93. §.

XENOPHON CYROPAEDIÁJÁNAK CZÉLJA ÉS IRÁNYA.*)

I.

Xenophon Cyropaediájáról az idők folytában mindig más meg máskép ítélték. Az ókorban híres államférfiak olvasták és ajánlották; újabb ítések sokkal kevesebb becsünek ítélték, sőt itt-amott csipős megjegyzésekkel gáncsolták. Elismerik ugyan, hogy czime, mely után csak Cyrus neveltetésének történetét lehetne tőle várni, nem lehet tartalmának megítélésére mérvadó, hisz előfordult, hogy az írók műveiket az első lapok tartalma után szokták volt czimezni, így Xen. Anabasisa is ezt a ki nem elégitő czimét kapta. De ettől is eltekintve akadtak ítések, kik a Cyropaedia tartalmát némileg sekélynek és silánynak, egy szóval ki nem elégitőnek tartották.

Már *Weiske* (Xen. kiadásában, 6 kötetben Lipcse 1798—1804) úgy találta, hogy X. igen is megmutatta, hogyan kell háboru és eszély által egy nagy birodalmat megnyerni, de azt nem, hogyan kell ezt megtartani. *Mohl R.* (»Geschichte der Staatswissenschaften I, p. 203) következő szavakkal itéli el X. művét: »A Cyropaediában X. a honabeli demokratia elleni kifogásait szép alakban adja elő s a nélkül, hogy ellenvetéstől kelljen tartania.

Állami regény ez, mely azt mutatja, hogy a korlátlan egyeduralom, ha derék férfiú ül a kormány rudján előnyös. Xen. katona volt, s e mellett magán életében volt módja a vagyonos állásnak kedvencz élvezet, u. m. a lovaglást, vadászatot s lótenyésztést üzni. Ily szempontból alakította meg eszményi államát és uralkodóját. Cyrust mint hadsereg szervezőt, vezért és hódítót jellemzi, s műve legnagyobb része oly intézményeket érint, melyek az államkormányzatot és államtant arról az oldalról világítják meg. Még az is, mit különben regél az ifjuság képzésmenetéről, a bizalmasok választásmódjáról, az uralkodó hivatalnokairól és az ezekkel való bánásmódról, még az is javában a katonai és nemesi életre vonatkozik. Az állam belkormányzata alig kerül szóba és a *társadalmi* állapot megváltoztatására nem is gondol. Ezek szerint nem is jótalan ítélet« — folytatja Mohl — »ha a monarchia dicsői-

*) Felolvasatott a philologiai társaságnak 1877-diki júniusban tartott ülésében.

tését alapjellegül bíró Cyropaediát *kevésbé sikerült egyoldalú politikai költeménynek* nyilvánítjuk. Az egyeduralkodó előnyeinek világos szemléltetésére a nyilvános életnek még sok oldalát be kellett volna X.-nak mutatnia, némelyiket pedig a demokráciával szemben idealizálni is lehetett volna. Meglátszik rajta, hogy a *gavalléri látcsőn* még csak jó regényt sem lehet kinézni.»

Ez Mohl ítélete.

Még keményebb ítéletet olvasunk a *Köchly- és Rüstow* által kiadott »Görög hadi írók II., 21. lapján«: »A Cyropaedia egy félkegyelmű alattvalónak munkája, a ki egy nagy fejedelemnek jó belátása és határozott akarata előtt őszinte alázattal meghuzza magát. Ez a történeti *irány* regény sok tekintetben modern jellegű. Már az a csodálatos bekezdő ötlet is, hogy az ember sokkal könnyebben uralkodhatik ökrön-lovon, mint társain, inkább egy mai abszolút királyságot kívánó gyászlovagra emlékeztet mint a régi szabad Athén igaz fiára.« — Továbbá *Rüstow* »Katonai életrajzai« (I, 235. l.) a Cyropaediabeli Persiát Xen. *mint* országának nevezi, s szerinte X. előtt ezen erős államforma a legszebb, a mi egyáltalában politikai intézményül megalkotható.«

Mindezen említett ítéletekhez még csak az kellene ráadásul, hogy valaki rálöcsölje X.-ra, hogy ez az ő Cyropaediája nem röpke eszményi épület, melybe az athéni demokrácia ki nem elégítő állapotából menekülni akar, hanem komolyan arra céloz, hogy az athéneieket nagy komolyan Cyrusféle monarchikus reformokba terelje. S csakugyan találjuk ezen nézetet kifejtve *Engel W.* »Xen. politikai álláspontja és működése« című értekezésének 18. lapján, ilyképen: »Mindenütt érezték, hogy szükség van egyetlen hatalomfejnek döntő tekintélyére. Senki sem hitte már, hogy a görög köztársaságok tovább megállhatnak, csak a kik szépítő üvegen nézték az állapotokat. Az egyes nagy férfiak csak ideiglenesen tudtak szűkebb hazájuk javára működni s működési körük így is nagyon korlátolt vala; a *közös* hazáért senki sem tehetett semmit; senki sem tudta az általános zavart rendbe hozni. A korszellem s a körülmények monarchikus kormányformát követeltek, de nem erőszakkal, hanem törvényszerűleg alkotottat. Az nem ismerszik ki, hogy képzelte X. ennek létrejöhetését Athénben; bizonyosan maga sem volt eme ponttal tisztában, de aligha azt nem hitte, hogy Athén csak a tyrannis lépcsőjén emelkedhetik föl ide. Annyit azonban

belátott, milyen hatalmas eszköz ugy a hadászatban mint az államéletben egy személyes tekintély előtti meghajolás, annyit belátott, hogy egy süllyedő nemzet egy népszerű Messiásra szorul, a ki mindenkit zászlaja alá tömörítsön. *S hogy ezt az Athéneiek előtt megfoghatóvá, szemlélhetővé tegye Cyrust választotta példányul*, kinek országa rendezett, szerencsés, híres, virágzó, becsült és rettegett volt; a perzsáknál nemzeties ifjui önérzetet látunk az elcsigázott, elernyedtt Görögországgal szemben, *ott* nemzeti hadsereget, emitt zsoldosokat. Jó korán bele nevelte Cyrus népébe azt a felsőbb ethikai erőt s azt a büszke érzést történeti multja iránt, melyek őt népek urává tehetik s magasra emelhetik a hir szárnyain. Eleinte erőteljes ősállapotok voltak náluk is lábon, mignem átlépték a történeti élet küszöbét; ebből erős királyság fejlődött ki. Ezt az alakot, ezt az erőt, ezt az irányt ismerte X. *lényegesnek*, s ezt akarta — bár hiába — Hellas demokratikus államaira rátukmálni, még pedig úgy, hogy amannak őserejét itt a Sokratesféle hellén miveltség pótolja.« Azért mondja Engel többesben: »Hellas demokratikus *államaiba* («in die Demokratien von Hellas«), mert azt hiszi, hogy X. nem akart reformterveivel csak Athénre szorítkozni, hanem egész Hellasra kiterjedni. Aztán így elmélkedik Engel: »X.-nak ez iratban állandóan egy *nagy állam* lebeg szeme előtt, s mert sem Athén magában sem Hellas többi köztársaságai nem voltak többé életerősek, azért akarja X. *Görögországot a monarchia magasabb formájában egységesíteni*.« Így vélekedik Engel!

De — hogy ezen utóbbi ítéletre mindjárt tegyek előleges megjegyzést — mily ritka s megfoghatlan tünemény az, hogy X., holott ép ezen munkájához irt terjedelmes előszót, *ezt a célt* nem is említi! Vagy hát azt tegyük föl, hogy legmagasabb céljának elrejtése végett irta volna ezt az előszót? Így ez igen jól sikerült volna neki, mivel annak nyomára sem akadunk, hogy honosai vagy kortársai azt a magas célt csak *sejtették* volna is. És hogyan *hatott* volna ezen munka abban az irányban, *ha ily irányban nem fogta fel senki?* Legalább az a körülmény, hogy éppen akkor hívta vissza a teljes hatalmában virágzó demokratia Athénben a számüzte szerzőt, mikor ez a Cyropaediáját befejezte volt, arra mutat, azt parancsolja hinnünk, hogy azok, a kik közvetlen környezetében éltek s mindent éles pártszenves szemüvegen néztek, Xen. munkájának ilyes tendenciájáról nem is álmodtak. Továbbá azt kell hinnünk, hogy X.-nak, ha csakugyan monarchiát akart

volna az athéneiekre rávitázni, a honos demokráciával szemben nem az egyedur ideálját és kormányzási ügyességét, hanem a népnek, az alattvalóknak ilyen alatt várható jó, boldog helyzetét fogta volna lefesteni. S végre is, keressük hát, mi gátolta őt abban, hogy a Cyr. célját nyilvánosan bevallja? Félelem aligha — mert nem Athénben élt, s hajlott kora miatt nem igen lehetett oka azon törni magát, hogy visszatérjen abba a városba, melytől majdnem 40 évi száműzetés alatt ugyancsak elidegenedhetett. — Az ezelőtt szellőztetett két ítélet, mely mindkettő pálczát tör a mű felett, csak akkor állana meg, ha azt a célt, a mit ők a Cyropaediára erőszakolnak — hogy az t. i. a monarchia dicsőítése — ki tudnák mutatni belőle. De ezt nem teszik, a mire majd visszatérünk!

Sokat és leginkább használták Henczen iratát arra is, hogy belőle X. *politikai* álláspontjára és pol. nézeteire következtessenek. Ezeket félre nem ismerni, helyesen fogni fel, már csak azért is nagyérdekű és nagyon szükséges, mert annak a híres politikai- és fontos cultur-korszaknak ismerete javarészből X. közleményeiből van építve. Kutassuk tehát most már, valjon a Cyropaediában csakugyan állameszményét adja-e Xen.? S ha erre *nem*-mel kényszerülnénk felelni, kérdezzük *először*: mi hát ezen irat tendenciája? *másodszor*: *mely* eszmékben, *miben* foglalható össze szerzőnknek politikai hitvallása?

Tudjuk magától Xen.-tól, hogy az a csodálatos és nagy jövővel kecsegtető társaskör, melyhez Sokrates körül csoportosítva ifjontan tartozott, az államélet különféle kérdéseit gyakran szellőztette. S mi lehetett volna közelebb álló gondolat egy hellénhez, a ki bele volt már szokva minden cselekvényét az állam szempontjából megítélni, ki továbbá az államot egyetlen ethikai köteléknek tekintette, mely őt minden emberrel összefüzi, mint az állami nagy kérdéseket *elméletileg* vizsgálni, kivált ha a szokás és hagyomány által meghatározott álméletéből a kételynek és kritikának felébredt ösztöne felrázta? Így »Memorabiliái«, »Nevezetességei« elé irt tartalomjegyzékében, melyben a Sokrates-sel való társalgásnak legjelentékenyebb témái fel vannak sorolva, ott szerepelnek eme címek is: (I, 1, 16): *τί πόλις, τί πολιτική, τί ἀρχή ἀνθρώπων, τί ἀρχισὸς ἀνθρώπων*. Nem esetleges valami tehát, hanem nagyon is természetes eredménye a Sokrates által inaugurált *ethikai* philosophiának, melyre legfőbb figyelmet fordított, hogy tanítványai tényleg vagy csak címük után

fennmaradt irataikban állami kérdések és viszonyok széleskörű meghányásával találkozunk.

Ezen vizsgálódások között pedig legkivált Socratesnek a kormányzási és uralkodási *művészet* körül kifejtett nézetei voltak azok, melyek későbbi viszontagságai alatt sokszor visszacsenghettek X. fülébe, úgy hogy ezen eszmékbe eszmélkedőleg belemerült és azokat kidomborította. Különféle művének számtalan helyén dicséri X., mily magasztos ἀρχιζόν εἶναι, s mi az ἡθὸς βασιλικόν, vagyis a parancsolási képesség, mint az uralkodói állás alapfeltétele. Az ebbeli képességet nélkülözhetlennek tartja siker céljából minden emberre, bármely állásban kell is neki alattvalókat igazgatnia. A két hellénhez legméltóbb cselekvési tért, mint melyek körül forgott X. életének egész praxisa is, az államkormányzaton kívül a földművelésben meg a hadászatban becsülte (Oecon. IV, 4.). Mindkét téren csak az uralkodói ügyesség által létesített engedelmességből vár eredményt. Egyik legszebb idevágó helye a háztartásról szóló művében olvasható (Oecon. XXI.): »A parancsolás tudománya minden életágban döntőleg fontos, a földművelésben, országlás-, háztartás- és hadügyben... Az az igazi nagy ember, a ki nagy eredményt inkább az akaratra való ügyes hatással, mint nyers erőnek kifejtése által szül...

Az olyan gazdáról, a ki, ha dolgosainál terem, ezek neki gyürekeznek, megkettőztetik munkakedvüket, versenyeznek egymással, vetélykednek az elsőbségért — az ilyen gazdáról azt mondom, hogy van benne *királyi, fejedelmi modor és ügyesség*. S nekem úgy tetszik, hogy minden *emberi* munkánál ez a fődolog, tehát a földművelés, gazdaság is. De azért nem mondom, hogy ezt el lehet tanulni, ha látja vagy hallja ezt az ember; sőt azt állítom, hogy a ki uralkodni akar, *nevelésre* szorul; kell továbbá, hogy *jó tehetségei*, s végtére, a mi fődolog *isteni kegye* legyen. Mert önkéntes hódolatot kelteni maga iránt, az én szememben nem emberi, hanem isteni előny. Kézzelfogható, hogy azok birnak ily kiváló előnnyel, kik önuralmasok.« Így hangzik Xen. ezen helye. Azonban ilyen hely, a hol a *parancsolásban való ügyességet, művészetet* tünteti fel minden eredmény sarkfeltételeül, igen sok van Xen.-ban. Legyen elég a következőkre utalnom: Hipparchikus kezdete. Laced, resp. VIII. 1 × 3; Memor. I. 1. 16; III. 3. 9; III. 5. 16; IV. 4. 15; Hell. VII. 1. 8; V. 2. 6; III. 4. 18. Cyrop. I. 6. 8; III. 1. 20; V. 1. 24; VIII. 1. 1. és kk;

Anab. I. 9. 1 × 17; II. 8; (Hiero VII. 3.) Az ily helyek gyakorisága nagyon a mellett szól, hogy Xen. szemében az ἀρχιζός oly tárgy, melyre igen szívesen irányozta figyelmét és elmélkedését. Hisz életmenetében elég alkalma nyílt bepillantani ezen ügyesség mélyébe, elég alkalma nyílt sikerének állításait érezni. Ő látta Athén hanyatlását és homladozását, mely beállott, mihelyt az eszes és erélyes Pericles az ingatag néptömeget vezérleni, uralni megszűnt. Továbbá Xen. saját nagy tette is, mely magában elég, hogy őt halhatatlanná tegye, parancsolási ügyessége folytán mehetett csak végbe. Egy vándorló köztársaság, melyet a faji önzés, az irigység a nagy tehetségek iránt a kölcsönös, de leginkább az Athén elleni gyűlölet megingatott volt, *előtte*, az ismeretlen Athéninek parancsnoki ügyessége, akaratereje előtt meghajolt. A mikor is ezután királyi barátja Agesilaus által a Lykurg-féle törvényekkel és intézményekkel megismerkedett, ezen alkotmány magvának azt találta: ἀρχεῖν καὶ ἀρχεσθαι. Tudjuk pedig, mennyire becsülte Socrates köre azt az alkotmányt. Maga a mester ajánlotta annak tanulmányát. (Xen. Symp. VIII. 39.) Piátón azt a létező legjobb alkotmánynak mondja s Plutarch (Lykurg 31.) szerint állameszménye alapjául fogadta. Ezen alkotmány állandóságát és változtatlanóságát mindenki csudálta. Már Thucydides utalt tökéletes és állandó voltára, mely előny azon a törvények és hatóságok iránti szigoru hódolaton sarkallott, mely sehol nem volt nagyobb, mint ép Spártában. (Herodot I. 65; Thucyd. I. 18.) Platon (Leges I. p. 666. E.) és Isokrates (Archid. p. 133.) a spártai fegyelmet a katonaihoz hasonlítják. Ezt a spártai fegyelmet magasztalja Xen. a »lacedaemoni állam«-ról irt művének 8. fejezetében. Azon ügyességet, mely ily feltétlen s még készséggel is viselt fegyelmet tudott teremteni, egy (erre nézve) jellemző helyén (Xen. Hell. V. 1. 4.) dicsőbbnek mondja, mint a veszélyben való bátorságot, sok kincsnek birását és merész vállalkozó szellemet.

De legyen ez elég! Fölösleges volna tovább bizonygatni, mily kedvencz eszme volt Xen. eszmekörében az ἀρχιζός minőségére és kellékeire vonatkozó kérdés.

Ezen eszméknek beható vilatása és tárgyalása Xen. legilletékesb terén, (a melyen ő legjártasabb volt) t. i. a hadászat, a stratégia terén, melylyel az ó-korban a politika is egyszersmind szorosán összefüggött — ez a Cyropaedia célja.

Nem egyéb e munka, mint a parancsolásban, kormányzásban való ügyességre vonatkozó tapasztalatoknak, elveknek,

tanoknak gyűjteménye, az emberi tevékenység magasabb köreire alkalmazva, nagyobb vonzerő végett történelmi háttérrel ellátva, s a szabad képzeletnek tarka képeivel zománczozva. Én tehát nem tartom a Cyr.-t az abszolút királyság ajánlásának, sem a legjobb állam célzatos tervezetének. Azt hiszem, hogy sokkal igénytelenebb irány tulajdonítandó ezen műnek, mely irány azonban Xen. tulnyomólag praktikus szellemével s irodalmi szerepének összjellemeivel sokkal jobban megegyez. A ki ezen alacsonyabb álláspontból tekinti a Cyr.-t (s pedig a műnek egy szava sem késztet bennünket arra, hogy magasabb álláspontot foglaljunk el), az sem az előszóban előforduló *csordákon*, hogy t. i. az ember könnyebben uralhatja a barmot, mint az embereket, nem fog megütközni, sem a műnek *tartalmi* korlátoltságán, mely egyáltalán nem részletez egy teljes állami szervezetet és társulatot, *de nem is szándéka ilyesmi.*

Dr. Bászel Aurél.

THRYM DALA.

Az Eddából fordította *Wigand János*, jegyzetekkel ellátta *Heinrich Gusztáv*.

Thornak¹⁾ dühe tombolt
Hajnal hasadtán
Hogy kalapácsa
Vesztire virradt.
Szaggatva szakállát
Verdesve fejét
A Föld fia hijába
Kereste a fegyvert.

S ez volt szava, a mit
Szóla először:
»Hej, Loki²⁾ halljad
Halld csak a hirt,
Melyet a mennyben
S messze a földön
Még senki se sejt:
Sehol a kalapácsom«.

Fölmentek a Freya³⁾
Fejedelmi lakába,
S ez volt szava Thornak,
Mit szóla először:

»Freya, könyörgöm,
Kölcsönzöd-e szárnyad
Kalapácsomat azzal
Hogy kézre kerítném?«

,Akár ha aranyból
Vón', odaadnám,
Vagy fényes ezüsből
Verve, vihetnéd'.

Száll vala Lokki,
És szárnya lebegvén
Hátra hagyá a
Mennyei hont,
S jókor a Jótok⁴⁾
Tájára jutott el.

Fönn vára fokán ült
Thrym⁵⁾ a fejedelmök,
Kopói nyakára
Köte drága kötöket,

Anab. I. 9. 1 × 17; II. 8; (Hiero VII. 3.) Az ily helyek gyakorisága nagyon a mellett szól, hogy Xen. szemében az ἀρχιζός oly tárgy, melyre igen szívesen irányozta figyelmét és elmélkedését. Hisz életmenetében elég alkalma nyílt bepillantani ezen ügyesség mélyébe, elég alkalma nyílt sikerének állításait érezni. Ő látta Athén hanyatlását és bomladozását, mely beállott, mihelyt az eszes és erélyes Pericles az ingatag néptömeget vezérleni, uralni megszűnt. Továbbá Xen. saját nagy tette is, mely magában elég, hogy őt halhatatlanná tegye, parancsolási ügyessége folytán mehetett csak végbe. Egy vándorló köztársaság, melyet a faji önzés, az irigység a nagy tehetségek iránt a kölcsönös, de leginkább az Athén elleni gyűlölet megingatott volt, *előtte*, az ismeretlen Athéninek parancsnoki ügyessége, akaratereje előtt meghajolt. A mikor is ezután királyi barátja Agesilaus által a Lykurg-féle törvényekkel és intézményekkel megismerkedett, ezen alkotmány magvának azt találta: ἀρχεῖν καὶ ἀρχεσθαι. Tudjuk pedig, mennyire becsülte Socrates köre azt az alkotmányt. Maga a mester ajánlotta annak tanulmányát. (Xen. Symp. VIII. 39.) Piátón azt a *létező* legjobb alkotmánynak mondja s Plutarch (Lykurg 31.) szerint állameszménye alapjául fogadta. Ezen alkotmány állandóságát és változtatlanóságát mindenki csudálta. Már Thucydides utalt tökéletes és állandó voltára, mely előny azon a törvények és hatóságok iránti szigoru hódolaton sarkallott, mely sehol nem volt nagyobb, mint ép Spártában. (Herodot I. 65; Thucyd. I. 18.) Platon (Leges I. p. 666. E.) és Isokrates (Archid. p. 133.) a spártai fegyelmet a katonaihoz hasonlítják. Ezt a spártai fegyelmet magasztalja Xen. a »lacedaemoni állam«-ról irt művének 8. fejezetében. Azon ügyességet, mely ily feltétlen s még készséggel is viselt fegyelmet tudott teremteni, egy (erre nézve) jellemző helyén (Xen. Hell. V. 1. 4.) dicsőbbnek mondja, mint a veszélyben való bátorságot, sok kincsnak birását és merész vállalkozó szellemet.

De legyen ez elég! Fölösleges volna tovább bizonygatni, mily kedvencz eszme volt Xen. eszme körében az ἀρχιζός minőségére és kellékeire vonatkozó kérdés.

Ezen eszméknek beható vitatása és tárgyalása Xen. legilletékesb terén, (a melyen ő legjártasabb volt) t. i. a hadászat, a strategia terén, melylyel az ó-korban a politika is egyszersmind szorosán összefüggött — ez a Cyropaedia célja.

Nem egyéb e munka, mint a parancsolásban, kormányzásban való ügyességre vonatkozó tapasztalatoknak, elveknek,

tanoknak gyűjteménye, az emberi tevékenység magasabb köreire alkalmazva, nagyobb vonzerő végett történelmi háttérrel ellátva, s a szabad képzeletnek tarka képeivel zománczozva. Én tehát nem tartom a Cyr.-t az abszolút királyság ajánlásának, sem a legjobb állam célzatos tervezetének. Azt hiszem, hogy sokkal igénytelenebb irány tulajdonítandó ezen műnek, mely irány azonban Xen. tulnyomólag praktikus szellemével s irodalmi szerepének összjellemeivel sokkal jobban megegyez. A ki ezen alacsonyabb álláspontból tekinti a Cyr.-t (s pedig a műnek egy szava sem késztet bennünket arra, hogy magasabb álláspontot foglaljunk el), az sem az előszóban előforduló csordákon, hogy t. i. az ember könnyebben uralhatja a barmot, mint az embereket, nem fog megütközni, sem a műnek tartalmi korlátoltságán, mely egyáltalán nem részletez egy teljes állami szervezetet és társulatot, de nem is szándéka ilyesmi.

Dr. Bászel Aurél.

THRYM DALA.

Az Eddából fordította *Wigand János*, jegyzetekkel ellátta *Heinrich Gusztáv*.

Thornak¹⁾ dühe tombolt
Hajnal hasadtán
Hogy kalapácsa
Vesztire virradt.

Szaggatva szakállát
Verdesve fejét
A Föld fia hijába
Kereste a fegyvert.

S ez volt szava, a mit
Szóla először:

»Hej, Loki²⁾ halljad
Halld csak a hirt,
Melyet a mennyben
S messze a földön
Még senki se sejt:
Sehol a kalapácsom«.

Fölmentek a Freya³⁾
Fejedelmi lakába,
S ez volt szava Thornak,
Mit szóla először:

»Freya, könyörgöm,
Kölcsönzöd-e szárnyad
Kalapácsomat azzal
Hogy kézre kerítném?«

„Akár ha aranyból
Vón', odaadnám,
Vagy fényes ezüsből
Verve, vihetnéd:”

Száll vala Lokki,
És szárnya lebegvén
Hátra hagyá a
Mennyei hont,
S jókor a Jótok⁴⁾
Tájára jutott el.

Fönn vára fokán ült
Thrym⁵⁾ a fejedelmök,
Kopói nyakára
Köte drága kötöket,

Simogatta serényen
Paripái sörényét.

»Mi hir van az Ázok
S Alfok honában,
Magadra maradva
Mért jössz mi felénk?«

»Rosz hir van az Ázok
S Alfok honában,
Nemde kezed közt
Thor kalapácsa?«

»Thor kalapácsa
Kezembe került,
S nyolcz ölnyire fúrtam
A föld ölibe ;
Ám vissza csak az
Válthatja, ki nékem
Freyát feleségül
Házamba hozandja.«

Száll vala Lokki,
És szárnya lebegvén
Hátra hagyá a
Jótok hegyeit,
S idejében elérte
Az istenek ormát.

Ott Thort a teremnek
Találta küszöbjén.
S ez volt szava, a mit
Szóla először:

»Végezted a munkát
S megbízatásod?
Mindjárt a magasból
Mondd el a hirt:
Ültünkbe' beszédünk
Benn szorul olykor,
Fektünkben előbb jár
Furfangra fejünk.«

,Végeztem a munkát
S megbízatásom ;
A kalopácsod
Thrym keze közt van ;
Ám vissza csak az
Válthatja, ki néki
Freyát feleségül
Házába viszi.

Megkérni menének
Freyát feleségül ;
S ez volt szava Thornak,
Mit szóla először :
»Menyasszonyi mezt
Ölts Freya magadra,
Thrymnek jegyeséül
Jóthonba jövel!«

Föлиндula Freya
Forr benne a düh,
Ugy hogy bele ingott
Az istenek orma ;
Pompás színarany
Nyakdísze lepattant :
»Férfi bolondja
Volnék bizonyára,
Mátkaul a Jótok
Honába ha mennék.«

Gyorsan az Ázok
Tanácsba gyülenek,
Mellettök a mennyből
Mindnyájan a nők is,
Meg ha beszélnek
A bölcs szavu birák,
Hogy volna a vesztett
Kincs vissza nyerendő.

S megszólala Heimdall ⁶⁾
Mélyebbeszü mindnél,
Tisztán ki a távol
Jövöbe tekint :
»Mátka mezét
Thor öltse magára,

Rajta ragyogjon
A ritka nyakék,
Kezében a kulcsok
Csomója csörögjön,
Asszonyi öltöny
Övezze a térdét,
Keble ragyogjon
Drága kövektől,
S fátyol sűrű fodra
Födje fejét.

S így szól vala Thor az
Ihlett szavu isten :
»Bábnak bizonyára
Gúnyolna beszédtek,
Magamra ha venném
Mátka mezét«.

Felel vala Lokki,
Laufeya fia :
»Nem illik ilyen szó,
Thor, isteni ajkra :
Menten a Jótok
Jármába jut e hon,
Ne hozzd haza csak
Hamar a kalapácsot«.

Menyasszonyi mezt
Ott Thorra tevének,
Rajt' ragyogott a
Ritka nyakék,
Kezében a kulcsok
Csomója csilingelt,
Asszonyi öltöny
Övezte a térdét,
S keble ragyogván
Drága kövektől,
Fátyol sűrű fodra
Födte fejét.

S fölszólala Lokki,
Laufeya fia :
»Hű szolga leányként
Hagyj véled utaznom,

Magadban a messze
Jóthonba ne menj«.

Legelőről a két kost
Legott haza hajták,
Nyomban nyakukat
Járomba nyügözték,
Szirt robbana szerte
Szikrát a talaj szórt
A Föld fia utján
Thrym vára felé.

S kiált vala fennen
Jótok fejedelme ;
»Talpra ti Thurzok.
Diszítani a termet,
Freyát, nekem illő,
Hogy fénybe fogadjam«.

»Tinaim haza térnek
— Szarvuk szinaranyból, —
Az éjszinü úszók,
Szivem örömi.
Temérdek a marhám,
Tengernyi a kincsem
Csak Freya hiányzott
Hitves felemül«.

S jókor a Jótok
A nászra jövének,
Járt sorba sűrűen
Kancsója a sörnek ;
Egy tulkot evett Thor,
Nyolcz lazaczt nyelt,
S mindent a mi nőnek
Ingerli az inyjét,
Meg három akó sört
Hörpente ki hozzá.

S ily szóra fakadt ki
Jótok fejedelme ;
»Ki láta menyasszonyt
Már enni mohóbban ?
Mátkát soh'se láttam

Még enni mohóbban
Soha ily sokat inni
Sörből hajadont«.

Közel ott üle Lokki,
A lány szavu lányka,
S nem vár vala Thrymnek
Megadni a választ:
»Nyolcz éjjele nem nyult
Freya falathoz:
Ugy vonta vadul őt
Jóthonba a vágy«.

Félre voná Thrym
Csókvágygyal a fátyolt,
Ám hátra hanyatlott
Hosszán a teremnek:
»Mily szörnyü a fénye
Freya szemének,
Tüzet ha lövelne
Ugy tün', e tekintet«.

Közel ott üle Lokki
A lány szavu lányka,
S nem vár vala Thrymnek
Megadni a választ:
»Nyolcz éjjele folyton
Virraszt vala Freya,
Ugy vonta vadul őt
Jóthonba a vágy«.

Thrym vén huga is
Tévedt a terembe,
S ékszert az arától
Kérni nem átalt:
»Ujjadról arany

Gyürüd add nekem átal,
Kegyemet te különben
Sohse kívánjad
S számot szerető
Szivemre ne tarts«.⁷⁾

S szól vala fennen
Jótok fejedelme:
»Hozzátok elő
Hamar a kalapácsot,
Lágyan letegyétek
A lánynak ölébe,
S adjátok az áldást
Ránk rendje szerint«.

Thornak szive titkon
Tombolt örömében,
A mint kalapácsát
Meglátta megint:
Thrymmet vele elsőbb
Veré vala főbe,
S tüstént az egész fajt
Tönkre tevé.

Thrym vén huga védné
Most váltig a tettét,
Ékszert az arától
Hogy kérni nem átalt:
Ütleg neki hallszott
Ércz hangja helyében,
S gyürü gyanánt a
Gyilkos kalapács.

Igy kapta kezéhez
Thor a kalapácsát.⁸⁾

»Thrym dala« a régibb »Edda« (I. e. közlöny I-köt. 372. l.) mythikus tartalmu költeményei közül a legszebb, a legkönnyebben érthető. A mese, kivéve egy-két igen mellékes vonást, egyetlen összefüggő cselekvést tartalmaz és legkevésbé áll kapcsolatban más mythoszokkal vagy mondákkal, a mi a többi eddai dalokat részben oly nehezen érthetőkké teszi. A költemény tartalma a következő: Thor felébred (téli álmából, mert télen nincs zivatar) és észre-

veszi, hogy kalapácsa eltűnt. Loki, Freya istennő szárnyain, utra kel, hogy a kalapács hollétét megtudja. Helyesen sejtí, hogy az óriások birtokában van, mert, Jót-honba érkezve, megtudja, hogy Thrym, a jótok fejedelme, elrabolta a kalapácsot és csak azon feltétel alatt hajlandó azt visszaadni, ha Freyát, a ragyogó istennőt, nőül nyeri. Freya természetesen vissza utasítja a gyűlölt kérőt és így alig van mód a kalapács visszanyerésére, pedig, ennek birtokában, az óriások könnyen megsemmisíthetik az isteneket és az embereket. Ekkor, a bölcs Heimdall tanácsára, Thor maga öltözik Freyának és Loki kíséretében, ki hölgyének öltözve vele megy, Thrym országába indul. Az óriások fejedelme igen megörül a rég ohajtott istennő megérkeztének, kinek bámulatos étvágyát és dühösen villogó szemeit a ravasz Loki Freya szerelméből magyarázza. Végre Thrym, kinek szegény nővére ajándékokat esdekelt az istennőtől, elhóztatja a kalapácsot, melynek szentesítő hatása van, hogy az eljegyzés mielőbb megtörténjék. De Thor megragadja kedves fegyverét és agyonüti az óriások urát és összes nemzetségét.

Egyszerű, mint a költemény tartalma, annak mythikus jelentése is. Thor a mennydörgés, a zivatar istene; kalapácsa a villám, mely, a hányszor elvetette, mindig vissza tér a kezébe. Működése a nyárhoz van kötve, s így lett Thor a földművelés, a nyár istene. A villám, a mennydörgés, a zivatar nem ellenei az embereknek; ellenkezőleg, hiszen ezek Thor nélkül nem művelhetnék a földet. Innen van, hogy a németeknek épen Thor volt kedvencz-, valódi nemzeti istenök. Az óriások az emberek és istenek ellenségei, a vakon és vadon működő természeti erők személyesítései. Az óriások főtörekvése, hogy hatalomra jussanak; azért elkeseredett ellenségei az embereknek és isteneknek, amazokat irtják, ezek ellen hadakoznak. Az emberek léte és boldogsága a földműveléstől, Thor kalapácsának működésétől függ, — hiszen a földművelésen alapszik a társadalom, a szokás, a hit. Azért kerítik (télen) az óriások a hatalmas isten fegyverét hatalmukba, és az emberek nyolcz hónapig — ezt teszi a dal »nyolcz öle« (az eredetiben: »mértföldje«) — oly sokáig tart Skandináviában a tél — nélkülözik az esőt, a zivatart, a mennykövet: Thor nincs kalapácsa birtokában. De tavasszal Thor visszakeríti kalapácsát és leveri a természetnek féktelen démonjait. Ismét az istenek, az emberek jótevői, urai a földnek. A mythosz tehát a tél és nyár tusáját, mely minden

népnél annyi gyönyörű elbeszélés tartalmát képezi, teszi szemlélhetővé. — *Uhland Lajos*, a német mythosztudomány egyik nagytudományu megalapítója, »*Der Mythos von Thor*« (Stuttgart, 1836.) cz. jeles tanulmányában (főleg a 101. laptól) behatóan és szellemesen jellemzi és magyarázza a Thor kalapácsáról szóló mythoszt. — A költemény maga különben oly könnyen érthető, hogy csak egy pár tulajdonnév szorul rövid magyarázatra :

¹⁾ *Thor*, a skandináv alak; németül *Donar*, kinek a hét ötödik napja (*Donarestag*, *Donnerstag*) szentelve volt, *Odin*-nak (németül *Wodan*), a germanok legfelső istenének, és *Fördh*-nek (gótul *Airtha*, azaz *Erde*), a földnek, a fia. Thor eredetileg a zivatar, később a földművelés istene; ő az emberek legbizalmasabb barátja, kinek emléke és cultusza még ma is él a németek számos szokásaiban és babonaiban.

²⁾ *Loki*, *Laufeya* istennő fia, eredetileg a tűz istene; neve is, úgy látszik. a. m. a »lángoló« (németül: *die Lohc*, láng). Tűzben vész el, a német mythosz nagyszerű phantasián alapuló felfogása szerint, az ítélet napján az egész világ, a csillagok, az emberek, az istenek. Így lett Loki később a rosznak, a gonosznak istenévé. Hogy vele szövethetnek, hogy Loki ravaszságát felhasználják terveik keresztülvitelénél, az viszi bűnre, az teszi vétkekké a jó isteneket is. Végenyészetüket később a mythosz épen e bűneik és vétkeik bűnhődésének fogja fel. Loki számos vonása átment később midőn a germánok keresztényekké lettek, az ördögre, kinek nem egy kalandja csak a german mythológiában és épen Loki mythikus körében leli magyarázatát.

³⁾ *Freya* (azaz »urnő«; mint *Freyr*, ó-német *fró* a. m. ur), a szerelem és szépség istennője; eredetileg valószínűleg a nyájas, szép *éjszaka*, ellentétben a heves és zajos nappallal.

⁴⁾ *Fotok* vagy *thurzok*, az óriások, a természet daemónikus erői. Velök szemben állnak az *ázok* (kikkel, mint jó és szép istenségek, az *alfok* és *vánok* is rokonok) és az *emberek*, kik az isteneket tisztelik és a természet vadsága ellen harcolnak. Az óriások a jegestengerben, sziklák közt, vad erdőkben, azaz oly helyeken lakoznak, a hol a természet vad erői még féktelenül uralkodnak.

⁵⁾ *Thrym* a. m. »zaj«, a »téli viharok« képviselője. A versszak elbeszéli, hogy Thrym visszaérkezett viharos vadászataról. Tinai, üszői a vad viharok, a viharral telt sötét felhők.

⁶⁾ *Heimdall*, Odin fia, a közvetítő az istenek és az emberek közt; azért őre a szivárványnak, melyet a mythosz eget és földet összekapcsoló hídnak fogott fel. Bölcs, előrelátó isten, ki a földön a társadalmi rendnek megalapítója. A jövőt a többi istenek is tudták, de sokszor nem törődtek vele vagy fel nem ismerték.

⁷⁾ *Thrym nővére*, Uhland szerint, valószínűleg a tél nyomora, szegénysége, insége, melynek a szent hatalmu kalapácsa birtokába jutott isten szintén véget vet. Meglehet különben, hogy a leány kérése egy skandináv őszokásra utal vissza, mely szerint a mennyasszony, vőlegényének rokonait megajándékozni köteles volt.

⁸⁾ A költemény versmértéke az ugynevezett *starkadharlag* (egy *Starkadhr* nevű költő után; *lag* a. m. versszak): az egyes versek két hangsúlyos szótagot tüntetnek fel; két-két verset összekapcsol az allitteratio, mely, rendszerint, az első versben két-két, a másodikban egy szótagot emel ki, pl.

Simogatta serényen

Paripái sörényét.

De ez alak az Eddában sem fordul elő minden versszakban ily pontosan, és Wigand János tanítványom, ki e szép dalt az én sürgetésemre lefordította, az én tanácsomra inkább a magyarban ugysis kevésbé érezhető allitteratiót, mint az értelmet és a hűséget áldozta fel. Csak mellesleg említem, hogy a német fordítók (Simrock, Wolzogen, W. Hahn stb.) szintén ily szabadon, ill. sokszor még jóval szabadabban bánnak el az allitteratioval. Különben nem kétkedem, hogy folytatott gyakorlat hazai nyelvünkben is lehetővé tenné — ha ugyan olyan lényegesnek tartanók — az allitteratio teljes és pontos keresztülvitelét, mint azt némely német költőknek sikerült (egyes eredeti vagy fordított művekben) bámulatos mesterséggel és szépséggel keresztül vinniök.

HAZAI IRODALOM.

Szemelvény görög remekirókból. Gymnasiumok számára összeállította, magyarázó jegyzetekkel, és szótárral ellátta Szamosi János. Budapest Nagel Bernát, 1877. Ara 1 frt 20 kr.

Az előttünk levő tankönyv ismertetésénél szándékunk egészen eltekinteni némely elvi kérdéstől. Nem akarjuk felvetni azon kérdést, vajon nem volna-e tanácsosabb mindjárt összefüggő olvasmányokkal kezdeni az oktatást és

német olvasókönyvek (Rothert der kleine Livius; Willmann Lesebuch aus Herodot; Baumeister és társai »Historisches Quellenbuch zur alten Geschichte«) példájára már a tanítás összpontosítása kedvéért is az ó-kor történetének forrásaival egyesíteni a classikus nyelvek tanítását; megelégszünk avval, hogy örömmel jelentjük, miszerint a felvett anyag kidolgozását illetőleg igen jó könyvvel van dolgunk.

Legjobban vannak képviselve már t. i. számra nézve az alaktani jegyzetek, leggyérekbbek a tartalomra vonatkozók. Azt hiszem egy ilyen tirocinium-féle könyvben nem csak fölösleges, hanem ártalmas is, ha a tanulónak, kiről fölteszem, hogy az alaktant elvégezte, csak a jegyzetre kell tekinteni, hogy megtudja, miszerint ἐξελθόντες ἐξέροζομαι-tól jön (p. 5.) Ha már sz. némiképp könnyíteni akart a tanulón, rendezte volna be e célhoz alkalmasan a szótárt, mint látjuk a német Autenrieth-féle szótárnál, hol p. o. ki van téve ἔρειο, ἐρείουεν, ἐρέοντο, ἐρέω külön-külön s mindeniknél utalás történik a praesens ἔρω-ra, hol azután a fennebbi alakok is csoportosítva vannak.

A mondattani jegyzeteknél talán jobb lett volna a sok idézgetés helyett némely helyen bővebb magyarázatot adni. A németek ezen szokását, hogy efféle idézetekkel teli hintik az iskolai autorokat, épen nem tartom utánzásra méltónak. A tárgyi jegyzetek bővebbek lehetnének, egyébiránt az egyes jegyzetekhez teendő észrevételekben kimondjuk majd nézetünket minden egyes esetre. Most csak azt akarom még megérinteni, hogy azon esetben, ha jegyzetes kiadásokat szerkesztünk, mit segédkönyvek hiánya miatt a sikeres tanítás céljából tennünk kell, rendezzük azokat úgy, hogy a grammatikára vonatkozó jegyzetek külön, ugyszintén a tárgyiak is külön legyenek, végre ne hiányozzanak az egyes egészeknél összefoglaló átnézetek, melyek a tárgyi egészet egyrészt mint külön egységet, másrészt mint szerves részét a nagyobb egésznek feltüntessék. Most pedig áttérünk az egyes jegyzetekre. Sajnálattal vettük észre néhány görög kitételnél az analogiakép felhozható más nyelvekből vett szólásmódok hiányát. pl. p. 5. πολὺν χρόνον, (v. ö. multos annos).

P. 4. ὀλίγου δεῖν-nak szóról-szóra megfelel a magyar »kevés hija.« Ἀνὰ φοβερὰ τῶν πραγμάτων-féle kifejezéssel összevethetni a magyarban a »dolgok java« féjét. V. ö. P. Thewrewk E. ad Verg. Aen. II. 725 a latin analogiakra nézve pedig Grysar. Horatii Carm. Sel. praef. p. LIV. τροφῆς ἀπορεῖν-nál összehasonlítani kell a

latin abl. inopiae-t s több ilyen esetnél következtetést vonni, hogy a lat. ablativust mi helyettesíti a görögben ;

P. 5. *ἀπέπησαν* e helyen csak *πέτομαι*-tól lehet, mert *ἵπταμαι* praesentst csak a későbbiek használják, Krüger, gr. Sprachl. 40. §.

P. 6. *εἶτα* a megelőző (nem »előrement«) igenév hatását erősíti. Krüger Syntax 56. 10. 3.

P. 10. *ἴξεντής* madarász. Hogy a tanuló értse ezen kifejezést: *ἴξ. . . τοῖς καλέμοις συνθείς* meg kellett volna magyarázni a madarak fogdosását a hosszú lépvesszővel. Erről kimerítően Anth. Rich. (ford. Müller.) Ill. Wörterbuch d. röm. Alterthümers. v. *arundo* 4) pont.

P. 17. *ἔγνω* nem »elhatározta« hanem »belátta« *πληροῦν χρειᾶν*-szolgálatot teljesíteni.

P. 18. *καθαπτομένη Φιλίππου*. Az ehhez való jegyzetből mindent megtudunk, csak azt nem, hogyan kell fordítani, a szótár sem nyújt felvilágosítást: *καθάπτομαι* *τινος*-invehor in aliquem, megtámadok valakit.

P. 19. Perikles nem uralkodott mint egyedúr, furcsa volna a virágzása tetőpontján álló demokratikus Athénban egy Perikles eszével bíró ember mint zsarnok. — *Δημοσθένης, ἐφάμιλλος Θεμιστοκλεῖ μὲν τὴν σύνεσιν, Περικλεῖ δὲ τὸ φρόνημα*. A fölösleges, mert az összefüggésből kivilágló jegyzet helyett jó lett volna a *σύνεσις* és *φρόνημα* közti különbséget feltüntetni: *σύνεσις* az észre vonatkozik, *φρόνημα* az erkölcsre. *σ. a. m.* eszélyesség. *φρ. a. m.* lelkiület.

P. 21. Hogy a tanuló értse, hogy miért tisztelék a skythák épen Orestest és Pyladest olyan nagyon, mint a barátság példányképét, meg kell neki mondani, hogyan jutott a két barát Taurisba, valamint ottani viszontagságaikat.

A *κατάληψις Σαλαμῶνος* szakaszban említett Solonféle költemény töredékeinek tartalma ez: fr. 1. (Plut. Solon c. 8.) Salamisból jövök, versben beszélek. fr. 2. 3. (Diog. Laertes I, 46.) Ha Pholegandrosba vagy Sikinosba jönnék, újjal mutatnának rám a Salamisthagyó athéni emberre. Valószínűleg a végét képezte a buzdító szózat: fel, fel polgárok Salmisért.

P. 25. *ἵππᾶδα τελοῦντες*, a lovagrendhez tartozók lovagok. Ezen magyarázat nem elégséges. Meg kell mondani, hogy *τελεῖν ἐς ἵππᾶδα* a lovagrendhez szükséges census bírását jelenti, mire nézve összehasonlítandó *ζευγίσσιον, θητιζὸν τελεῖν*.

P. 25. *ἀντίληψις* a. m. kifogás, (a szótárban ezen jelentése nincs meg.) — *ιρόπον τινὰ τῶν νόμων κυριεῖοντες* ma-

gyarázatot igényel. A törvények kétes pontjainál a törvényszékhez folyamodtak, melynek »döntvényeit« feljegyezték.

P. 26. *προβάλλονται* elhárítják (a szótár ezt a jelentést nem adja.) *τριήρεις . . . ἐναυμάχησαν* »pleonastikus kifejezés, hol azonban *ναῦς* jelentése egészen elmosódott.« Lehetett volna idézni *οἶνον οἰνοχοεῖν*, sőt A. 598. *οἰνοχόει, γλυκὺ νέκταρ ἀπὸ κρητῆρος ἀφίσσων*, valamint a latin *aedificare*-t p. o. Verg. Aen. II. 15. *instar montis ecum divina Palladis arte aedificant*.

A mi a Critóhoz való jegyzeteket illeti, azok kétségkívül a legsikerültebbek az egész könyvben. A hol szükséges, ott meg van adva a magyarázat, röviden világosan. Sajnálattal nélkülözi az ember a különben tökéletesen kielégítő jegyzetekben a párbeszéd gondolatmenetének összeállítását.

A mi az Odyssea IX. énekét illeti, az ahhoz való jegyzetek majdnem mind és paene ad vocem Ameis kiadásából és az Anhangból vannak véve, csakhogy a rövid tartalmakat, melyeket Ameis az egyes pontok elején ad, elhagyja. Különbözik dicséretére fellehet hozni, hogy sz. előnyösen különbözik a többiektől, a kik Ameis »nyomán« járnak, a mennyiben a németet többnyire jól érti és jó magyarsággal visszaadja (csak ad 46 van Ameis »die Füsse windend«-je hibásan »lábfacsarónak« fordítva), mit alig lehet eléggé méltányolni. Kevés kivétellel ugyanis minden jegyzetes kiadásunk a németből van fordítva, csakhogy némelyek annyira mennek szolgálaias utánzásukban, hogy a fordítottat nem is adják magyarosan vissza, vagy az eredetit nem értvén valótlanul állítanak. Annál nagyobb örömmel szolgál, hogy szerzőnkben megvannak azon nélkülözhetetlen kellékek, melyekre egy iskolai kiadás rendezőjének szüksége van: 1) a kellő belemélyedés az előtte fekvő műbe, mire nézve példát lehet venni a francziáktól; 2) széleskörű olvasottság a classikusokban és az azokról való irodalomban, mire nézve nyugoti szomszédaink szolgálhatnak mintaképül; 3) hogy a magyarázandó munkát — nyelvileg is tárgyilag is nyelvünkkel összekötésbe helyezze és megvilágítsa. E harmadik pontra nézve különben is történtek már lépések, de általános érvényre, elég sajnós, még nem emelkedett.

Keleti Vincze.

Jelentés az alberti-irsai római feliratokról.

A philologiai társaság 1877. novemberhó 7-én tartott rendes havi ülésében alulirott eddig ismeretlen 4 római feliratot illetőleg emlékkövet rajzostul és pacskolatostul közölt. Három darab az alberti gf. Szapáry család kertjében van: egy sirkő relieffel és felirattal a kertben lévő fahid alatt felállítva; — egy másik családi sirkő relieffel és felirattal ugyanott a mesterséges rom falába beillesztve; egy harmadik, csak reliefmü, a kert határán (a vasut felé) diófák alatt; — mind a három Albertin; — a negyedik emlékkő, — az irsai katolikus plébánia udvarában egy szederfa alatt. A három első követ egy pesti árverezés alkalmával körülbelül 30—40 évvel ezelőtt szerezték meg s a kert diszitására szállították Albertiba; a negyedik kő állítólag Mike-Budán találtatott — onnan előbb az Albertiban jelenleg már nem létező kath. kápolnához vitetett, — s annak szétbontása után az irsai plébánia udvarába került.

Az első sirkő szövege: D M || SEPT. IVNILE || CONIVGIKAREQVAV || PAELIVS || CONSTAS || QVSTOR ARMOR || LEG || ADIVT || VIVS SI BI FECT || ET CONSATINE || FILIE.

A második kő szövege bajosabban olvasható: BONE MEMORIAE || CL. MAXIMILIAE || QVIXIT ANNXXV ET DOM DOMNIO || NIQVIDFESTIN || RETIA CONIVGIEI || VS QVANNXXXVII || AVLASBANAET IN || GENVA SORORI BENE || MERENTI || —

A harmadik kő virágkosarat ábrázol, két felén grif madarak által őrizve.

A negyedik kő csonka, — két felén felirattal, — egy harmadik lapján rajzmaradvánnyal.

Első lapján: ILL || SAV c(OADVE || SDEM POSITA || NODIXIT IAM AD —

Második lapján: IO || DIOCLETIANVS || AVGVSTI OB || TE SV AS ||

Az első és negyedik kő kemény, a második és harmadik puhább anyagból való.

Az egész értekezést az Archaeologiai Értesítő fogja közölni.

Wolff Károly.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Grundriss zu Vorlesungen über Römische Litteraturgeschichte von E. Hübner (3-te Aufl. Berl. Weidmann 1872) ára 1 frt.

Grundriss zu Vorlesungen über die Geschichte und Encyclopaedie der classischen Philologie von E. Hübner Berl. Weidmann 1876. 2 frt 40 kr.

Grundriss zu Vorlesungen über die lateinische Grammatik von E. Hübner (Berlin, Weidmann 1876) ára 1 frt 60 kr.

E három füzetet (egy másik füzet: az epigraphikáról való előadások alapvonalai sajtó alatt vannak) szerző tanítványai számára adta ki, hogy előadásainál a szükséges könyvészeti adatok elősorolásával az időt ne vesztegesse s hogy elejét vegye azon alkalmatlan körülménynek, hogy a hallgatók az először hallott nevet rosszul írják le. E három füzet elseje szigorúan megfelel e czélnek. Igaz, hogy a beosztás korszakok és szakmák szerint eltér a Bernhardy s Teuffel féletől, de ennek az olyan tanuló, ki nem Hübner előadásait hallgatja, alig veheti hasznát; reá nézve csaknem mindegy, akár mily rendben vannak az egyes írók életére és műveire vonatkozó könyvek czimei (s csak könyvczimeket tartalmaznak e füzetek) felsorolva, feltéve hogy az index megfelel a jogos kívánalmaknak. Eltekintve attól, hogy az ide vágó művek nincsenek mind felsorolva, s hogy a philologiai folyóiratok miscellái nincsenek tekintetbe véve, az egész könyv nem más mint a Teuffel irodalomtörténetében előforduló könyvczimek más rendben való összehalmozása, mely kézikönyvül igen alkalmas, ha épen csak valamely könyv czimét akarja az ember lehetőleg gyorsan megtudni, s mely csak olyanok számára nélkülözhetlen, kik nagyobb irodalomtörténettel (mint a Bähr, Bernhardy, Teuffel-féle) nem bírnak, de a tanárnak előadása mellett az egész irodalmi apparatust együtt akarják birni. Ez utóbbi tekintethen e könyvecskét classica philologusainknak legmelegebben ajánlhatjuk.

Nem kevésbé tartalomdus az említett második füzet, melyben össze vannak állítva mindazon művek, melyek a classica philologia fogalmáról, feladatáról, s módszeréről, történetéről, (Aristotelestől a legujabb korig) minden egyes disciplinájáról megjelentek. Közli továbbá a legrégebbi ránk maradt kéziratok és a kéziratok nyomtatásban megjelent katalógusainak lajstromát; felsorolja az egyetemek, akademiák periodicus közleményeit s a philologiai folyóiratokat, még pedig nem csak Németországra szoritkozva. Nem lehet ugyan tagadni, hogy az

első rész, mely a philologia történetét tárgyalja. nagyon sok kívánni valót hagy hátra, hogy a legjelentékenyebb újabb koru német philologusokról mint pl. Ritschl, Bergk, Schneidewin, Leutsch, Haase, Dindorfról csak születésök s esetleg haláluk éve van felemlítve, úgy hogy e tekintetben az újabb philológiát illetőleg távolról sem hasonlítható össze Freund (a triennium philologicum első kötetében) és Hirzel (Grundzüge zu einer Geschichte der klassischen Philologie. Tübingen 1862. 2-te Aufl. 1872) gyűjteményével, de a mi a régibb korszakokat illeti, Bursian nagy munkájának megjelenéseig bizonyára nélkülözhetlen segédkönyv fog lenni.

Még emennél is sokkal nagyobb értékkel bir a harmadik füzet: a latin nyelvtan előadására szolgáló alapvonalak. A nyelvtani kutatások újabb időben oly tág tért nyertek, e kutatások eredményei oly szétszórta, mint iskolai értesítők, tudóri értekezések, folyóiratokban stb. jelennek meg, hogy lehetetlen mindnyájokat ismerni, s így történik, hogy egy specialis nyelvtani kérdéssel foglalkozik az ember s nem képes magának biztosságot szerezni a felől, irt e már valaki e tárgyról s hol lehetne róla tudomást nyerni. Ezen napról napra érezhetőbbé váló hiányon akar Hübner könyvecskéje segíteni.

A művek a következő fejezetek alatt vannak felsorolva: a nyelvtan fogalma, feladata, módszere; a latin nyelv állása a többi indogermán nyelvekkel, a göröggel, kelttel, a többi itáliai dialectusokkal, a román nyelvekkel szemben; a nyelvtan régibb és újabb feldolgozásai. Alaktan, physiologia, alphabet, orthographia, a hangtan minden egyes pontja (a minden egyes hangra vonatkozó irodalom); szóképzés, hangsulyozás, szószármaztatás, szóösszetétel, a declinatio (minden egyes casus), névmások; az ige (minden egyes idő és mód); a particulák (képzések szerint). Mondattan: különféle részei és feldolgozásai, minden egyes beszédrész, casus, igeidő és igemód syntaxisa; a mondatok különböző nemei, rhetoriakái figurák stb. Ezen temérdek anyag összegyűjtése természetesen sok fáradsággal járt, s nem is elégíthet ki minden igényt. Így különösen mi az egyes írók nyelvsajátságait illeti, sok monographia minden ok nélkül nincs felemlítve, mit szerző irodalomtörténeti Grundriss-jéből (melyet ismét a grammatikaiból kell sok helyen kiegészíteni) kell pótolni; a nyelv eredetéről szóló munkák czimeit közt hiába keressük Herder és W. v. Humboldt epochalis munkáit; a latin nyelvnek a román nyelv-

vekhez való viszonyát illetőleg Ampère, Littré és Brachet művei nincsenek felemlítve, habár ezekből lehet legkönnyebben betekintést nyerni e kérdésbe; igen czélszerű lett volna, minden egyes ponthoz nem csak Corssen és Neue műveinek egyes fejezeteit, hanem Schleicher compendiumjának és Merguet »Die Entwicklung der lateinischen Formenbildung« (Berlin, 1872) czimü munkájának illető paragraphusait is idézni. A syntaxis módszerénél okvetlenül fel kellett volna említeni az indogermán összehasonlító mondat-terén történt mozgalmakat (Windisch, Delbrück, Jolly) és a »beszéd rhetorikai diszénél« Gerber »Die Sprache als Kunst« czimü művét. De ezek mind olyan művek, melyeket az, ki a latin grammatika terén tájékozva van, úgy is ismer; a fődolog az, hogy Hübner ezen munkája által számtalan apróbb értekezés van a feledéstől megóva, s nem egy író attól, hogy oly dolgok kutatására fordítsa erejét, melyeket már előtte tárgyaltak valamely ismeretlen tudori értekezésben vagy »Lektionskatalog«-ban. Különösen nálunk, hol a grammatika terén még mindig nem eléggé ismertek a külföldi kutatások eredményei, Hübner e füzete, melyet egy nyelvész sem nélkülözhet, nagyon előmozdíthatja ezen ismeretet.

Abel Jenő.

VEGYES APRÓSÁGOK.

— Strassburgi Gottfried Tristanja új, kitünő fordításban jelent meg: »Tristan und Isolde von G. v. Strassburg. Neubearbeitet und nach den altfranzösischen Tristanfragmenten des Trouvere Thomas ergänzt von Wilhelm Herz. Stuttgart, 1877«. (644 lap; ára 8 mk.). A fordító igen szabadon bánt az eredeti szöveggel; műve nem fordítás, hanem mint a czimlap is mondja, átdolgozás. Herz az epizódok egy részét, melyek a főcselekvéssel igen esekély összefüggésben állanak, teljesen elhagyta vagy nagyon rövidítette; a helyenként hosszadalmas elmélkedéseket összevonta, az előadásnak itt ott tulságos bőségét rövidebbre szabta, — szóval: a modern olvasó mai aesthetikai igényeihez képest dolgozta át a XIII-dik század e legszebb műköltészeti termékét. Gottfried költeménye nincsen befejezve; Herz elismeri a Kurz Hermann befejezésének szépségét; de még is azon véleményben volt, hogy leghelyesebben tesz, ha nem kísérti meg (mint Kurz tett) maga is a lovageposz önálló befejezését, hanem átdolgozza a legrégebb fenmaradt költemények közül azt, mely általában legközelebb áll a Gottfried hagyományához és felfogásához. Ez a Thomas

müve, mely maga is töredék, de mégis eleget tartalmaz a cselekvés összefüggésének reconstruálásához. Thomas elbeszélése igen rövid, csak a hős sorsára vonatkozó, minden mellékes kitérést kerülő, de elég költői és lélektanilag is illik a költemény első részéhez. Herz műve kitünően szép és költői németiséggel van írva; erre fektet maga is nagy súlyt; méltán; azon félig ódon és félig modern németiség, melyet a középkori irodalomnak legtöbb modern német fordításában találunk, sem nyelvi sem aesthetikai tekintetben nem menthető. Kurz Tristan-fordítása kitünő kivételt képezett e tekintetben; Herz műve még tökéletesebb, mint azt a nyelvkezelés és verselés e nagy mesterétől várni lehetett. Herz jegyzeteket is ad, melyeket az olvasó köszönettel fog venni, bár a szerző helyenként egészen ok nélkül ereszkedik igen mellékes dolgok nagyon terjedelmes tárgyalásába, pl. a 613—625-ik lapokon, hol roppant apparatust állít össze azon kérdés tárgyalására, hogy valjon mely fában találták a különböző népek és idők a paradicsombeli tudás fáját. A munka kiállítása is igen szép, úgy hogy minden tekintetben dicséretet és ajánlást érdemel.

— **Godofredus Rodelarius.** Ismeretes dolog (l. »Budapesti Szemle«, 23 sz.), hogy Strassburgi Gottfriednak a »Tristan« nagy költőjének, életéről alig tudunk valamit. Azt sem tudjuk, strassburgi származásu nemes ember vagy a polgári osztály tagja volt-e. Nagy feltűnést és örömet okozott ennél fogva Meyer Hugó felfedezése (»Walther von der Vogelweide identisch mit Schenk Walther von Schipfe, Bremen, 1863«, p. 5), hogy Fülöpnek, a hohenstauf királynak, 1207-ben kiállított egyik okmánya alatt világosan olvasható ez aláírás: »Godofredus Rodelarius de Argentina«, azaz »Gottfried, Strassburg városa irnoka«. Meyer (az i. h.) még hosszasabban tárgyalta ezen Rodelariusnak azonoságát a Tristanköltővel, és annyira valószínűnek tudta feltüntetni nézetét, hogy azóta nagy és kis irodalomtörténészek egyaránt polgári származásának és strassburgi irnoknak állították és állítják a költőt. Legujabban e feltevés egészen helytelennek bizonyult be. Schmidt K. ugyanis utána járt a Fülöp király 1207-ik évbéli okmányának, melynek eredetije úgy látszik már elveszett. De megvan, a modenai levéltárban, ez okmánynak egy XV-dik századbéli másolata, és ezen világosan olvasható a Meyer által rosszul olvasott amaz aláírás: »Godofredus Zidelarius de Argentina«, azaz Zeidler Gottfried Strassburgból. Ennek alapján, más történeti anyag felhasználásával, Schmidt K. (»Ist Gottfried von Strassburg, der Dichter, Strassburger Stadtschreiber gewesen? Strassburg, 1876«) kimutatta, hogy Meyer Hugó nézete minden alapot nélkülöz. Így tehát strassburgi Gottfriedről, a »Tristan« költőjéről, újra annyit tudunk, mint tudtunk azelőtt, — t. i. semmit.

— **Cobet Gábort** a híres leydeni tudóst »századunk első graecistáját« végre még is utolérte a Nemesis. A Mnemosyne ezimű folyóiratban (V, 3) legujabban közlött a görög tragikusok töredékeinek helyreállítá-

sával foglalkozó értekezéseit G o m p e r z egy külön brochureben (Die Bruchstücke der griechischen Tragiker und Cobet's neueste kritische Manier. Ein Mahnwort von Th. Gomperz. Wien 1878. Alfred Hölder 42 l.) beható bírálat alá vette. Gomperz különben nem ellensége Cobet kritikai vagy talán inkább hyperkritikai eljárásának, melylyel nem csak az attikai íróknál hanem még Homerosnál is minden az általa felállított szabályoknak meg nem felelő nyelvtani jelenséget a szövegből kiemendél; elismeri, hogy Cobet kitünő palaeographicus ismeretei és éles, habár nem a dolog mélyébe ható tekintete miatt a conjecturális kritika terén nagyot teremtett, de nem mulaszthatja el arra figyelmeztetni, hogy az irodalmi illemeről Cobetnek fogalma sincs, hogy munkálatai mindinkább fölületesek lesznek. Cobet pl. még saját coniecturáit is minduntalan, egyet akár egy évben háromszor is különböző helyeken szószerint ismételi; föntemlített critica dolgozatainak alapjául Nauck nagy kiadását (1856-ból) veszi, s nem csak az azóta megjelent számtalan kritikai kísérleteket ignorálja, hanem gyakran még a Nauck szövege alatt álló apparatus criticust sem tartja érdemesnek megtekinteni, minek következtében számos hely helyreállításán fáradozik hiába, melyet előtte már rég kijavítottak. Ehhez járul még, hogy kritikai észrevételei is elég gyengék, változtatásai gyakran vagy fölöslegesek vagy hibásak. Kívánatos volna, hogy Gomperznek ezen komoly óvó szava, ha nem is magát Cobetet, mit alig lehet reményleni, de legalább számos tanítványát és tisztelőjét a Cobet által legujabb időben megkezdett módszertől elriaszsza.

— **Böckh** Ágost-nak a classica philologia encyklopaediájáról tartott fölolvasásai e napokban jelentek meg Teubnernél Bratuschek Ernő tanár által kiadva, (»Encyklopaedie und Methodologie der philologischen Wissenschaften von August Boeckh) részben Boeckh sajátkezű feljegyzései részben a különféle előadásai után irt jegyzetek alapján a legeslegujabb irodalom tekintetbe vételével. Boeckhnek az encyklopaediára vonatkozó tanai eddig csak nagy körvonalokban voltak ismeretesek egyes akadémiai beszédei és kisebb értekezései nyomán, az imént kiadott mű megismertet minden egyes főbb kérdéstről való nézeteivel, az általa megállapított philologiai módszerrel, s minden eddig megjelent hasonló tárgyú könyvet felülmúló terjedelmétől (805 l. az indexek nélkül) eltekintve már csak ezért is a legjobb ilyenmű műnek bizonyul, a miért is el nem mulaszthatjuk mindenkinek figyelmébe ajánlani, ki a specialis kutatásaitól távol fekvő disciplinák legujabb álláspontját megismerni kívánja.

— **Uj philologiai folyóirat** első kötete jelent meg e napokban. »Revue de philologie de littérature et d'histoire anciennes. Nouvelle série dirigée par MM. Éd. Tournier. L. Havet et Ch. Graux. Tome premier. Paris C. Klincksieck 1877«, melynek első folyama két kötetben 1845–47-ben jelent meg Párisban. E folyóirat, mely jelenleg az egyedüli philologiai lap Franciaországban, csak eredeti dolgozatokat fog hozni és kiváló tekintettel fog lenni a szorosan tudományos módszer.

meghonosítására és tudományunk minden egyes kérdéseinek legújabb állásának megismertetésére, mit a kötet végén összeállított »revue des revues« (p. 1—304) által akar elérni, melyben 174 tudományos folyóirat philológiai tartalmu értekezése van kivonatolva. A magyar folyóiratokban közölt értekezéseket Hunfalvy Pál ismertette. Az első évfolyam gazdag tartalmából kiemeljük a következő értekezéseket: E. Desjardins *Staius I-ső* könyvének 4-ik silvájáról (p. 7—24); a Justinianus alatt élt Chorikios két kiadatlan beszéde (p. 58—86, 209—247); kritikai vegyesek (p. 53. 165—167; 193—208); E. Chatelaine: *Critikai tanulmányok Seneca ad Luciliumhoz codexcollációkkal* (p. 101—164) M. Harant »*Emendationes ad T. Livium*« (p. 40—54; 254—261); P. Foucart és H. Weil-től tanulmányok Demostheneshez (p. 25—34. 168—181) stb.

— **Ritschl Frigyes** *Opuscula philologicáinak* III-ik kötete néhány hét előtt megjelent Teubnernél Lipésében. (Ára 20 márk). A Plautus-töredékek (be nem fejezett) gyűjteményén kívül Wachsmuth csak már másutt is megjelent értekezéseket vett fel e kötetbe, melynek élén Wachsmuthnak egy Ritschl fölött irt emlékbeszéde áll. Az értekezések eredeti alakjukban vannak lenyomatva, csak itt-ott találni zárjelek közt Ritschlnek vagy Wachsmuthnak egyes megjegyzéseit, minélfogva (nem úgy mint az *Opuscula* 1-ső és részben második kötetében, a melyben foglaltató értekezéseket maga Ritschl nagy részt átdolgozta) az olvasó maga kénytelen a tárgyalt kérdések újabb irodalma és újabb állása után nézni. A kötet tartalma: »*Canticum és diverbium Plautusnál*« (p. 1—55). »*A Plautusi glossographia (Placidus)*« (p. 55—67) »*Camerarius Plautustanulmányairól*« (p. 67—120); toldalékok az 1869-ben megjelent (a kihangzó *d*-ről értekező) »*Neue Plautinische Excursus I*«-hez (p. 120—135) »*cubi = ubi és hasonlók Plautusnál*« (p. 135—144); »*Philológiai érthetlenségek: I Anapaestusok Plautusnál. II Plautusi nyelvezet és Madvig N. ur*« (p. 144—176); »*a Plautusi töredékek gyűjteménye*« (p. 177—203) Terentiusnak Sueton-féle életrajza (p. 204—280) ezen új kiadásban az *annotatio critica* újabb collációk után mindvégig ki van javítva; »*de emendatione fabularum Terentianarum*« (p. 281—301); »*Quaestiones onomatologicae comicae*« (301—352); nyolcz értekezés M. Terentius Varro *iratairól*, Mercklin, Brunn, Urlichs és Schmidt Mór idevágó apróbb értekezéseivel együtt (p. 352—592); Catullushoz (p. 593—601) Horatius Carmin. II 1-ről Bernays replikájával (p. 602—617); Tibullus elegiái 1-ső könyvének 4-ik elegiájáról (p. 616—636); Cicero a *Serviusi Centuria* beosztásáról« Husehke, Lange és Urlichs értekezéseivel (p. 637—673); a Ferucci által Cicero *de fato*-jából feltalált palimpesttöredéket Ritschl *falsificatumnak* bélyegzi (p. 674—697); »*Cicero megítéléséhez*« részben Mommsen ellen (p. 696—709); Quintilianusnak a latin nyelvtanra vonatkozó egyes helyeiről (p. 709—729); Florus költő (p. 729—743). A római birodalomnak Augustus alatt történt felmérése, Agrippa térképe és az ugynevezett *Aethicus cosmographiája*« (p. 743—789); kritikus megjegyzések számos latin íróhoz (788 — p. 845); Indexek.

— **Sophokles tropusait** dolgozó társunk **Pecz Vilmos** hazánk-fia szorgalmas és értékes értekezésben állította össze, mely a »Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien« f. évi X-dik füzetében »Systematische Darstellung der Proportionstropen bei Sophocles« ez. alatt megjelent. Az értekezés a synecdochára, metonymiára és metaphorára terjed ki és 22 főczim alatt csoportosítja, a tropusok forrása szerint, az anyagot. Tanulmánya nagy szorgalmának és beható tárgyismeretének szép bizonyítéka.

— **A nagy magyar bibliographiából**, melyen **Kertbeny K. M.** már harmincz év óta dolgozik, az első rész, mely a magyar nyelv-ből eszközölt fordítások könyvészetét adja, már 1876-ban jelent meg. A szorgalmas szerző jelenleg a második füzet befejezésével van elfoglalva. E rész tartalmazza a Magyarországra vonatkozó német ősnymtatványokat 1454—1600-ig. Az egész füzet már teljesen elkészült és nemsokára, a mint a szerző a névmutatóval elkészül, meg fog jelenni. Történeti, irodalmi és művelődéstörténelmi szempontból egyaránt nagyfontosságú mű ez, mely ugyan, a dolog természetét és a munka roppant nehézségeit tekintve, nem lehet hiba nélküli vagy épen teljes, de a mely most is már kitünő szolgálatot fog tenni a tudománynak. A fáradhatatlan szerző ernyedetlen szorgalma és lelkes odaadása minden esetre elismerést, hálát érdemel. A könyvről, ha teljesen kezünkben lesz, bővebben szólunk.

— **Goethenek »Braut von Korinth«** ezimű balladája tudvalevőleg a Chr. utáni 2-ik század elejéről való Trallesi Phlegon Mirabiliaiból (1-ső fejezet) van véve (v. ö. Pfeiffer Germaniáját N. R. I. p. 165 stb.) Mily önállóság dolgozta fel Goethe ezen mondát szintén ismeretes. Csak az nem volt még tudva, minck alapján nevezi Goethe Korinthost a mondai esemény színhelyének. Goethe localisálása oly szoros kapcsolatba jött képzeletünkben Phlegon történetével, hogy még philologus is, Friedländer (Darst. a. d. Sittengeschichte Roms II. p. 644.) Phlegon történetét egy »Brief eines in der Zeit des Vorfalles in Korinth in officieller Stellung befindlichen Berichterstatters«-nek nevezi. Rhode Ervin, kinek a görög regényről irt kitünő munkáját a mult füzetben ismertettük, kimutatja (Rhein Mus. XXXIII. p. 329—335.) hogy a Codex Laurentianus plut. LXXX. 9-ben fentartott és Morus Sándor angol theologus által a »Notae ad quaedam loca Novi foederis«-ben (p. 19.) kiadott Proklos-féle Plato republikájához irt commentárában található történet ugyanazon forrásból van merítve, mint Phlegon amaz elbeszélése. Mitan ezen elbeszélés eleje elveszett, csak Proklos ama történetéből tudjuk, hogy Phlegon elbeszélése egy Nagy Sándor mostoha fivéréhez Arrhidaioshoz intézett levele egy bizonyos Hipparchosnak, hogy a benne előadott esemény a Strymon melletti Amphipolisben történt, hogy Philinon, Goethe »Braut«-ja, halála előtt Kraterossal Nagy Sándor ismeretes hadvezérével volt elházásítva, és hogy a »Jüngling« Machates, nem

Atheneből, hanem Pellából való volt. Goethe a történetet valószínűleg azért localisálta Korinthosban, mert ezen várost mint a legrégebb keresztény községek egyikének székhelyét ismerte és az új és régi válás közötti ellentétet benne legvilágosabban s leghatásosabban tüntethette fel.

— A német szellem közvetítői Franciaországban. (Die Vermittler des deutschen Geistes in Frankreich). Ily czim jelent még (Zürich, 1876) egy kis füzet Breitinger Henrik től, a Zürichi egyetemen a modern nyelvek (francia és angol) tanárától. A szerző érdekesen vázolja azon munkálatokat, melyek 1800 óta — Staël asszony döntő fellépése (»Az irodalomról«) óta — egészen a jelen korig folytak és folynak azon czélból, hogy Németország szellemi munkásságát megismertessék a francziákkal. Sokkal több történt, mint az ember első pillanatra gondolná. Lehet Franciaországban »német iskoláról«, azaz írókról beszélni, kik a német irodalmat tanulmányozták és kiknek műveltsége jó részben ezen ismereteiken alapszik; — és a »Revue des deux mondes« is sok tanulmányt közölt, mely német irodalmi s tudományos dolgokkal foglalkozik. Breitinger felsorolja mind azon német tárgyú czikkeket, melyeket a »Revue« 1841—1874-ig hozott; — kár, hogy a többi »közvetítők« munkásságát nem állította így össze. Ily repertoriumból sokat tisztább képet nyerne az olvasó, mint a szerző általános jellemzéséből. Érdekes volna a németből eszközölt fordításoknak is összeállítása. Breitinger füzete sejtetni engedi, hogy e téren is sokkal többet tettek a francziák, mint a külföld tudja. És mégis igazza van Hillebrandnak, hogy a francziák nem tudnak a németekről semmit — mert ama czikkek, munkák és fordítások csak igen kis közönséget nyertek és mert a műveltek nem követik figyelemmel a német dolgokat. Csak a »Revue critique« írócsoportja és az »Ecole des hautes études« tanárai és tanítványai képeznek e tekintetben nagy kivételt: itt alaposan, következetesen és kellő méltánylással tanulmányozzák a német tudomány fejlődését és vívmányait.

Csak egy két érdekesebb adatot emelünk még ki Breitinger füzetéből. Mult századbeli fordítások a németből: Lessing meséi 1764 és 1770, dramaturgiája 1785, Laokoonja 182; Gessner idylljei 1786; Goethe Wertherje 1776; Wieland Oberonja 1784, 1799, 1800, Musarionja 1769, 1770, 1782; Schiller »Haramjék«-jai 1785; előadatott 1793; Goethe »Clavigo«-ja még előbb került színre, miután Beaumarchais követelésére az ő nevét mással helyettesítették.

A »Revue des deux mondes« 1831 óta tiz czikkben irt Goetheről, hétben Hegelről, hatban Heineről, ötben Lutherről, négyben Kant, Leibnitz- és Strauszról, háromban Schellingről, kettőben Fichte-, Lessing-, Schoppenhauer- és Varnhagenről, egyben Schillerről, Schlosserről és Rankeról, és — sajtászerű, daczára roppant befolyásának Francziországra, soha Herderről, mit kétségtelenül azon körülménynek kell tulajdonítani, hogy Herdert Németországban is elhanyagolták.

Ismeretes dolog, hogy H. René Taillandier, a német irodalom legjelesebb ismerője Franciaországban, mily borzasztó prózába fordította le Heine dalait. Azon olvasóink számára, kik e fordításokat — melyeket elég jól neveztek el »szalmába csomagolt holdvilágnak — nem ismerik, ide igtatunk egy rettenetes példát. Heine egyik legszebb dalának (»Leise zieht durch mein Gemüth«) második versszaka:

Kling' hinaus bis an das Haus,
Wo die Blumen spriessen,
Wenn du eine Rose schaust,
Sag, ich lass' sie grüssen.

Taillandier: Envole-toi dans l'espace, va jusqu' à la demeure ou les plus belles fleurs s' épanouissent. Si tu aperçois une rose, dis-lui que je lui envoie mes plus empressés compliments.

— **Plautusnak** a tudomány jelen állása igényeinek megfelelő kiadása tudvalevőleg még nem létezik. A Fleckeisen-féle (Lipese 1851.) nem teljes és nincs ellátva apparatus criticussal és az első Ritschl-féle (Bonn Elberfeld, Lipese 1848—53.) sohasem készült el (hiányzik belőle az Amphitruo, Asinaria, Aulularia, Captivi, Cureulio, Casina, Cistellaria, Epidicus, Poenulus, Rudens, Truculentus.) 1871-ben Ritschl újra kiadta a Trinummust s több tanítványával szövetkezett kiadásának befejezésére. Ritschl időközben meghalván, a magukra vállalt munkát Löwe Gusztáv, Götz György és Schöll Frigyes szándékoznak folytatni Ritschl szellemében az általa összegyűjtött s nagyrészt revideált apparatus criticus alapján. Legközelebb meg fog jelenni az Epidicus Götz által, a Casina Löwe által, a Truculentus Schöll által kiadva. Ezen új kiadás a Plautus kritikára és a latin nyelv történetére vonatkozó tanulmányokra nézve korszakalkotónak ígérkezik lenni.

— **Strabon forrásairól** való ismereteinket, melyek eddig ugyan csak csekélyek voltak, tetemesen gyarapította Niese Benedek, ki (Rhein. Mus. XXXII. p. 237—307.) Lehrsnek egy megfigyeléséből kiindulva, iparkodott bebizonyítani, hogy Strabon Aristarchos tanítványának, Apollodorosnak az Iliasban levő hajók katalógusához írt commentárjából merítette a homerosi földrajzról való mindazon adatait, melyekről nem tudjuk kimutatni, hogy Apollodorosnál nem voltak meg: azaz a VIII, IX, X-ik könyvet csaknem egészen; XII—XIV. nagyjában, az I-ső könyv két szakaszát és a VII-ik könyv egy részét. Artemidoros Geographumenaít csak a partok leírásánál (παράπλους pl. VIII 6, 1—4, X. p. 459 f. stb.) használta; Skepsisi Demetrios művét a VIII—X-ik könyvekben bizonyosan, a XII—XIV-ik könyvekben valószínűleg csak Apollodorosból ismerte. Ephoros művét Strabo részint maga olvasta, részint csak Apollodoros közvetítése által ismerte; Eratosthenest talán szintén az eredetiben olvasta, de meglehet, hogy ő is csak más forrásból, Hipparchos astronomiai munkáiból idézi.

² *Ἀπέκτανε πατέρα φίλον.* Furcsán hangzik a németnek. Wolf Fr. Á. Kleine Schriften II. 629. lap. ezt a megjegyzést teszi II. I. 20. *παῖδα φίλην* német fordításához: »Dass V. 20 das *παῖδα φίλην* durch mein liebes kind gegeben wird, tadle ich so wenig, dass ich es vielmehr löbe. Denn dass *φίλος* in dieser Stellung nicht *carus* sondern *suus* heissen soll, ist im Grunde Scholiasterei. Aber freilich möchte ein Uebersetzer dieser Wörtlichkeit nicht immer getreu bleiben können. Denn wie? *ἀπέκτανε πατέρα φίλον*, er m o r d e t e d e n l i e b e n V a t e r ? Meinethalben auch das! Aber solche Ausdrücke, wie eben dieser, machten zuerst die Erklärer aufmerksam, und veranlassten sie allenthalben dem Beiwort seine schöne ursprüngliche Kraft zu nehmen«. Magyar ember nem irhatta volna ezt; mert *ἀπέκτανε πατέρα φίλον* és »megölte édes atyját«, tökéletesen összevág. V. ö. Ameisnek δ 475. vhez való jegyzetét.

— **Csokonai ismeretlen versei.** Beöthy Zsolt a Föv. Lapok 1876. dec. 24-re szóló számában Csokonainak két ismeretlen versét közli. Az elsőben ezt a versszakot olvassuk:

Jó Barátném Panaszkodol,
Hogy bal sorsod igen nagy,
S ez bajjal tusakodol;
Nem tsuda: Poeta vagy.

A 3. sora hibás. Nem tudom, Csokonai tolla hibázta-e el, vagy hibásan van-e közölve: mert hogy a költő ezt akarta mondani:

S e z e r b a j j a l t u s a k o d o l

a vers értelménél s rhythmusi alkatánál fogva kétségtelen.

— **Sophokles** *παῖδ' ἑλς Ἀσκληπιόυ*-jának egy töredékét Kumanúdisz István az atheni legújabb ásatások alkalmával az *Ἀσκληπιεύων* mellett egy kővön felfedezte (v. ö. *Ἀθήναιον* vol. V p. 340), s reményli, hogy új felfedezések által kifogja egészíthetni. A töredék, melyben a költő Koronist, Asklepios anyját szólítja meg, kit Phoibos Apollon szerelme által a halhatatlanok közé emelt, így szól:

Σοφοκλέους

² Ω *Φλεγύα*] *κούρα περιώνυμι μάτερ ἀλεξιπό[νου*
Φοῖβο]ς ἀχειροζόμα[ς ἄν ἔ]ναρίθμι[ον

. . . ε . . . . . ενεπ . . . . .

— **Új Pindarostöredékek.** Nem rég (1870-ben?) Aegyptusban talált papyros töredékeken, melyeket Mariette Bey Párisba küldött, Egger E. (Comptes Rendus de l' Académie des Inscriptions et belles lettres 1877) egy görög lyrikus töredékeit vélte felismerhetni. Blass, kinek a régi töredékek kiegészítésében való jártasságáról Lykurgos beszédeinek kiadása is fényes bizonytságot tesz, a Rhein. Museumban (XXXII p. 450—458; 462) közli ezen töredékeket s megkísérte kiegészítésöket. A 20 papyros rongy legtöbbjeim alig lehet néhány betűnél többet olvasni, csak az első, tizenkét sort tartalmazó töredékbe lehet némi értelmet hozni. Blass kiegészítése:

„Στροφή α' . .
 ἄνετ' ἔπεα[παιῶ-
 ν]ος εὐκλέα θεμισ[ζορέοντι
 ἄπολλωνι μὲν θεῶν
 ἀτὰρ ἀνδρῶν Ἐχεζοάτει
 5. παιδὶ Πυθαγγέλλω,
 στεφάνωμα δαιτί γ' αὐτοῦ
 πόλιν ἐξ Ὀρχομενῶ διώ . . .

ξιππον, ἔνθα ποτέ
 . . Εὐρυνόμα Χάριτας
 10. . . ἔτιζτεν
 ἐτρο]έφοντο δὲ παρ Θε[μι
 ἀφ' ἅ]ς ἀγλαὸν μέλος
 παρ]θενηῆας ὀπὸς εὐηρ[άτου
 μάθ]ον· τί γὰρ ἀνακτ . . .

A 11. 12. 13-ik sorokat p. 462 következőkép akarja kiegészíteni:
 ἔνθα ποτέ γονά:] Εὐρυνόμα Χάρι[τας ἀπο] θεσία:] ἔτιζτεν.

Bücheler Ferencz kiegészítésében (u. o. p. 461.) e töredék követ-
 kezésképen hangzik:

ἐμέ τ' ἔπε ἀγω-
 νος εὐκλεῶ θεμισ[φέρειν
 ἄπολλωνι μὲν θεῶν
 ἀτὰρ ἀνδρῶν Ἐχεζοάτει
 παιδὶ Πυθαγγέλλω
 στεφάνωμα δαιτὸς αὐτῶ
 πόλιν ἐξ Ὀρχομενῶ διώ-

ξιππον ἔνθα ποτέ
 τρεῖς Εὐρυνόμα Χάριτας
 γλυκεία:] ἔτιζτεν
 ἐτρέφοντο δὲ παρ θεοῖς
 τοῖς ἀγλαὸν μέλος
 παρθενηῆας ὀπὸς εὐήρατον
 ἔεσαν: τί γὰρ ἄν ἄ—

A papyrus szerfelett nehezen olvasható levén ezen kiegészítések egyike sem tekinthető egészen bizonyosnak. A töredék egész jelleme és főleg dialectusa miatt csak Pindarost, Simonidest vagy Bakchylidest tarthatnók szerzőjének. A boeot Orchomenos említése s még inkább néhány pindarikus kifejezés azonban valószínűvé teszi Blassnak azon föl-
 tetését, hogy Pindarosnak egy töredékével van dolgunk, mely való-
 színűleg (az istenek és emberek magasztalását tartalmazó) παρθενεῖα
 közül való, s Echekratesre csak annyiban vonatkozik, a mennyiben az
 mint egy Apolloni ünnep λειτουργος-a lakomát rendezett és kart sze-
 relt fel, s így szintén érdemes dicséretre.

CORVINCODEXEKRŐL.

I.

Mátyás király budai könyvtárának egy része ismét visszakerült Konstantinápolyból! Ama négy díszes codex, mely 1870-ben »ad patriam venit longis a finibus exul«, csak előhírnöke volt egy még becsesebb küldeménynek, s főkép ennek köszönhetjük, hogy a világhírű Corvina művészeti és tudományos értékéről a legkönnyebb módon tudomást szerezhethünk magunknak, s így a Corvina bibliographiájának biztos alapját megvethetjük.

A Corvina maradványairól való ismereteink ezen nem remélt ajándék ismertetése által annyira gyarapodván, természetesen ismét felébred bennünk a vágy megtudni, hány kötetből állott tulajdonkép a Corvina, vagy inkább, minthogy e kérdésre már Rómer és Pulszky kielégítően megfeleltek, hány mai napig fennmaradt codexről birjuk kimutatni, hogy Mátyás király budai könyvtárából való.

Miután azon tudós, kinek birtokában van az ezen kérdésre vonatkozó egész anyag, s ki egyedül volna képes róla fölvilágosítást adni, Rómer, alapos kutatásainak mindeddig sajnos! csak végeredményeit közölte, kénytelenek vagyunk a még Konstantinápolyban levő és az onnan már visszakerült Corvincodexek létszámának megállapítására szorítkozni, melyről Kubinyi, Ipolyi, Henszlmann, Dethier, Mordtmann és legujabban kivált Pulszky kutatásai kimerítő felvilágosítást adtak; de miután mindent, mit a legujabb időkig a Corvina maradványairól tudtunk, Kubinyiék, Dethier és Mordtmann lajstromaiból merítettünk, talán nem lesz fölösleges, előbb ezen mindeddig szélesebb körökben nem ismeretes lajstromokról néhány szót mondani.

Dr. Dethier lajstroma Konstantinápolyban 1864. január hó 12-ikén készült, jelenleg a Nemzeti Múzeum kéziratai közt őriztetik Mordtmann és Kubinyiék kézirati lajstromának egy másolatával együtt, s csak a corvinoxek kétségtelen (14 szám) és valószínű (9 szám) darabjainak rövid leírására szorítkozik. Kubinyiéknek a Múzeumban levő kézirati lajstromuk úgy látszik nem az eredeti, melyet a hely színén, Konstantinápolyban felvettek, hanem csak eredeti feljegyzéseik alapján készült, miután már Kubinyiék Dethier lajstromának birtokába jutottak. Innét van, hogy lajstromukban Dethier leírását tartották szem előtt annyiban, hogy több helyen kiteszik, hogy a Dethier által fölemlített ezen vagy azon számú kéziratot nem látták, és még annyiban, hogy első lajstromukban a Tertullianus és Caesarcodexeknek, melyeket szintén nem láthattak, francia, Dethier-féle leírását közlik. Második lajstromukban Dethier valószínű corvinoxekének azon darabjait írják le Kubinyiék, melyeket magok láthattak, t. i. Cicero de amicitia, stb; a latin nyelvtan; Concorezio és Kelemen pápa Recognitionese. Harmadik lajstromukban azon kéziratoskat írják le, melyeket Dethier nem látott; az ezen lajstromokban leirt kéziratosok czimei legutóljára a Könyv-Szemlében, II p. 155. vannak közölve. — Báró Prokesch-Osten lajstroma, mely az előbbiekhöz mellékelve van, szószerint megegyezik Dethiernek a valószínű Corvinoxokról irt leírásával. Hátra van még a Mordtmann lajstroma, mely a Corvinoxkutatónak legtöbb fejtörést okoz. Dr. Mordtmann ugyanis 1850-ben, aug. 16-ikán az akkori porosz követnek Pourtalés grófnak jelentést tett a szerailban levő könyvtárról, s ezen jelentéséből kivonatot küldött dr. v. d. Hude hamburgi syndikusnak, kinek szivesége folytán Classen János tanár a Leutsch-féle Philológusban (V 1850 p. 758—761) ezen kivonatot közzé tette. Ezen jelentés már most több pontban nem illik azon adatokhoz, melyeket Mordtmann Kubinyiékkel Konstantinápolyban való tartózkodásuk alkalmával közölt s melyekre vissza vezethető az, mit Pulszky (Könyv-Szemle II. p. 146) Mordtmannak a szeraili könyvtár érdekében tett lépéseiről mond. Kubinyiék kézirati lajstromának egyik jegyzete és Pulszky idézett helye szerint (v. ö. Pesti Napló 1862 évf. 139. 140 sz. tárcza, és e tárczák lenyomata: Századok 1877. p. 464—472) Mordtmann háromszor látta a Corvinoxat: egyszer Tischendorf, egyszer Lepsius társaságában, s egyszer egyedül; említett jelentésében

pedig azt mondja, hogy miután Bethmann-Hollweg a saját maga számára a porosz követség közbenjárása folytán a szeraili könyvtár átvizsgálására adott engedélyt a rövid idővel ezután történt elutazása miatt kellően fel nem használhatta, Mordtmann, hogy a már egyszer kieszközölt engedély kárba ne vesszen, *több ízben* (mehrere male) elment a szerailba, hogy a kéziratokat szemügyre vegye. Ha még hozzá tesszük, hogy Mordtmann a jelentés végén azt javasolja, hogy csak néhány év múlva, egy alapos philologus jelenlétében volna tanácsos meggyőződni a felől, van-e nyoma a palaeologok könyvtárának a szerailban, de már négy évvel rá (1854-ben) ama könyvtár létezését határozottan tagadja, s így valószínűvé teszi, hogy időközben egy philologus társaságában ama meggyőződést megszerezte magának, és ha meggondoljuk, hogy Mordtmann teljes lajstromának megírását (Philol. IX) kell, hogy a szeraili könyvtár újabb átvizsgálása megelőzte legyen. ki fog tűnni, hogy Mordtmann háromszornál többször látta a Corvinát.

Mordtmann továbbá Kubinyiékkel az általa látott kéziratok teljesebb lajstromát azon megjegyzéssel közölte volt, hogy e lajstrom nyomtatásban még nem jelent meg, s annyira megvolt győződve állítása valódiságáról, hogy nem restelvén a fáradságot, e lajstromot, melyet Kubinyiéknek Konstantinápolyban való tartózkodásuk alkalmával nem birt megtalálni, Pestre felküldötte, holott (attól eltekintek, hogy Mordtmann lajstromának 47 száma a »Pesti Napló« tárczájában mint 70—80, a »Századok« lenyomatában mint 50—60 kézirat van felemlítve) e lajstromot már 1854-ben kinyomatta volt.¹⁾ Azt is mondta volt Mordtmann Kubinyiéknek, hogy Lepsius lajstroma a Philologus 17-ik kötetében az 1861-iki évfolyamban lett közzé téve, én azonban nem voltam képes sem az egész Philologusban Lepsius bármely közleményét, sem az említett évfolyamban a szerail könyvtárának lajstromát megtalálni. A helyett azt olvasom Mordtmannál (Philol. V p. 759. 760.), hogy több mint négy évvel azelőtt (azaz 1846 körül) Lepsius, Bethmann és Abeken uraknak könyveket mutattak a szeraili könyvtárból, s lajstromukat közölték a három (!) nagyhatalmasság követségeivel. Egy portai tisztviselő szivességéből akkor Mordtmann is kapott a lajstromnak egy

¹⁾ Philologus IX. 1854. p. 582—584 »Verzeichniss der Handschriften in der bibliothek sr. Maj. des Sultans«.

másolatát, és összehasonlítván azt a maga (16 számból álló) lajstromával, úgy találta, hogy csak a Ptolemaiosz astronomiája volt azonos. miből Mordtmann (ugy mint Kubinyiék) azt következtette, hogy a szerialban nagy könyvtár van, melyből találomra mutogatnak a látogatóknak egyes köteteket. Mi történt a Lepsius- Bethmann- Abeken-féle jegyzékkel vagy Mordtmann másolatával? Felvette-e Mordtmann saját teljes lajstromába (Philol. IX) vagy talán elvesztette ama másolatát?

Még ezeken kívül is van több, min a Mordtmann-féle lajstromoknál fönnakadni. Többek közt azt állítja Mordtmann (Philol. V p. 759), hogy a görög és latin kéziratok, melyeket akkor látott, mind »baumwollenpapier«-re voltak írva, csak a két szlovén kézirat és a Dante hártýára. Ezen állítás bizonyosan téves: az általa fölsorolt latin kéziratokról legalább biztosan tudjuk, hogy valamennyien hártýacodexek.

Föltűnő továbbá, hogy szerinte »auf den Deckeln von drei Handschriften war die Büste des Herzogs Franz Sforza IV (tévedés; Franz Sforza I-nek kellene lenni) von Mailand in das Leder eingepresst. Derselbe regierte 1450 bis 1466«. Dethier szerint négy codex birt ezen czimerrel: a Scriptorum Historiae Augustae papircodex, a Vitruvius és Candidus; a Festus Pompeius, és a Concorezio; és ha tekintetbe vesszük, hogy Mordtmann teljes lajstromában¹⁾ ezen négy kézirat közül csak hármat említ (a Scriptorum nem látta) könnyen azon gondolatra juthatnánk, hogy a három codex, mely Mordtmann szerint Sforzáé volt, azonos Dethier ama három codexével. De most meg azon ütközünk meg, hogy Mordtmann amaz első lajstromában, melyben a Sforza-féle codexeket is felemlíti, sem a Vitruvius-Candidusról, sem a Festusról, sem a Concorezióról egy árva szót sem szól. Mondhatná ugyan valaki, hogy ez azért van, mert sem a Festusnak, sem a Vitruviusnak elején nincsen czime s utalhatna azon tényre, hogy ugyanazon okból Kubinyiék a Terentius codexet csak mint valami »verses munkát« vették fel lajstromukba; de eltekintve attól, hogy Mordtmannak többszöri látogatásai alkalmával lehetett elég ideje a Festuscodexnek végét is megnézni, hol ki van írva: Liber F. Pompei, és hogy a Vitruvius codexnek legalább második részét, a Petrus Candidust említhette föl, úgy a mint azt teljes lajstromában tette; s hogy végre,

¹⁾ Így nevezem azt, mely Philol. IX van lenyomtatva.

ugy mint a lajstromaiban felhozott számos munkánál, legalább e könyvek tartalmát említhette volna, ama feltevést lehetetlenné teszi azon tény, hogy a Concorezio elején ott áll: *Fabulae . . . per magistrum Gabrielem de Concorezio*, hogy tehát nincs ok, hogy legalább ezen codexnek czimét miért nem hozta fel, ha az általa felemlített három Sforza-féle codex azonos volna Dethier három Sforzacodexével. Így tehát ismét több lehetőség előtt állunk. Az egyik az, hogy Mordtmann első lajstromának azon kéziratai közül, melyek Budapesten nincsenek, s melyeket Dethier nem látott (Kubinyiék nem említik ama codexek kötésének legendáját) három kézirat szintén eredetileg Sforza Ferencz könyvtárából való volt, ugy hogy összesen hét Sforza könyvtárából való codex volt a Corvina konstantinápolyi maradványai közt; a másik az, hogy Mordtmann első lajstromából, mely állítólag csak kivonat, épen a kivonatok miatt a Sforza-féle codexek ki lettek hagyva, mit alig volnék hajlandó feltenni, mert Mordtmannak ezen jelentésében tanusított bőbeszédűsége mellett nem valószínű, hogy jelentésének főrészből, a codexek lajstromából hagyott volna ki részleteket, még pedig nem a csekélyebb jelentőségűeket, mint »ein chirurgisches, ein kabbalistisches Werk« »zwei griechisch lateinische Glossarien«, hanem a fontosabbakat. — Reményem, hogy képesek leszünk mind e nehézséget megoldani, ha majd később lesz az Eszki szerailban felállított könyvtárnak a Pulszky Ferencz indítványára az Akademia által kikért lajstroma.

A kéziratok, melyeket Mordtmann első lajstromában felsorol. a következők: I görög codexek: 1) Homeros Iliasa Eustathios commentárjával; az első 12 vers hiányzik, végén költemények az új-szövetségi történetekről. 2) Polybios, 3) görög glossarium, Antonios szerzetestől, 4) és 5) két görög-latin glossarium, 6) egy kabbalistikus vagy alchemistikus munka, 8) Ptolemaios astronomiája. II latin kéziratok 1) C. Julius Caesar munkái, 2) Qu. Curtius Rufus, 3) Cicero de amicitia, de senectute és de officiis 4) Eusebii Chronicon Hieronymos fordításában Prosper Aquitanus toldalékaival, 5) Tertullianus contra Marcionem. III szláv codexek: 1) A négy evangelista, 2) szentek legendái. IV olasz codex: 1) Dante ábrákkal.

E lajstromot csak azért tettük itt közzé, mert eddig nálunk tudtunkkal nem igen ösmerték, habár a görög Polybios-codex miatt, mely egyedül a fent közlött lajstrom-

ból nincsen Mordtmann teljes lajstromában és így Kubinyiéknél sem felemlítve, fölötte érdekes. Nem mintha maga a szöveg valami kitünő volna: Polybios műve negyven könyvének csak öt első könyvét tartalmazza, s egyes helyek, melyeket Mordtmann találomra a Didot-féle kiadással (Páris 1839) összehasonlított, varianst nem adtak; de annál érdekesebb e codex azért, mert (ha ugyan Mordtmann nem csalódik) ez szolgáltatott alkalmat azon mesére, hogy a szultán kincstárában Livius összes dekaszai megvolnának, mint arról Pietro della Valle (v. ö. Viaggi. Lettera 7-da Constantinopoli 27-di Giugno 1615), Clodius, Norberg, Toderini és mások megvoltak győződve. Ha valósulna Mordtmann azon gyanítása, hogy a Polybios-codex első tiszta lapjának török fölíratát »Pulibius Tarichi« (Polybios története) egy tudatlan ember »Bu Libius Tarichi« (ez Libius történeté)-nek olvasván, terjesztette a hirt a szeraili könyvtár teljes Liviuspéldányáról, úgy mindenesetre Mordtmann első lajstromának még az a haszna is volna, hogy tudnók, mit nem kell várni a szeraili könyvtárból.

Mordtmann második, teljes jegyzéke (Philol. IX) nagyjában, t. i. azon codexek kihagyásával, melyeket Kubinyiék vagy a magok, vagy a Dethier látta codexek valamelyikével azonosoknak tartottak, fel lévén véve a Henszlmann-féle akadémiai jelentésbe, mindjárt áttérhettünk az ezen jelentésben összeállított lajstrom kritikai rendezésére, mely munkában főleg Pulszky Ferencznek »A Corvina maradványairól« szóló alapvető értekezésére (Könyv-Szemle II. p. 145—152) támaszkodunk.

Mindenekelőtt valószínűnek tartom, hogy Kubinyiéknek az Akademiával közlött lajstroma nem 75, hanem csak 74 számból áll. A Könyv-Szemle lenyomatában Mordtmann 49-ik és 50-ik száma ugyan csak a sajtó hibája által van egybe nyomatva, de a »cataloniai kézirat« »eine Sailing Direction für das Mittelmeer« »Descriptio Insularum Archipelagi« Mordtmann kézirati teljes lajstromának a Muzeumban őrzött, úgy hiszem nem egészen hű másolata nyomán két, holott Mordtmann teljes lajstromában (Philol. IX.), mely mint látni fogjuk az irottnál megbízhatóbb, egy szám alá (a 48-ik alá) van foglalva, mit már azért is helyesnek kell tartanunk, mert ha a »descriptiót«-t külön codexnek akarnók tartani, nem láthatnók be, hogyan került a Mordtmann által »lateinisch«-vel jel-

zett kézirat a catalon kéziratok közé. A többi már most magától következik.

Miután nem szabad feltennünk, hogy 1854 óta, mikor Mordtmann e codexet látta, a szerail könyvtárában valaki a hajózási codex második, a »descriptio insularum Archipelagi«-t tartalmazó részt a codexből kivágta volna (mely csonkitásnak különben a codexben semmi nyoma sem maradt volna), azt kell mondanunk, hogy Mordtmann az oceanographiai leírás egy részét mint külön részt említette föl, mi annál könnyebben történhetett, mert a codex oceanographiai részének második felében csakugyan több sziget rövid leírása ¹⁾ tartalmaztatik. Netaláni ellenvetésekre könnyen meg lehet felelni. Igaz, hogy Mordtmann a codexet spanyolnak, Csontos ur ²⁾ olasznak nevezi, de hasonló tévedés van Kubinyiék »Olasz Senecájá«-nál (Csontos urnál 34. sz.), mely mint ki fog tűnni, azonos Csontos ur 35-ik számú »Codigo espanol«-jával, melynek olaszos spanyolsága fölött maga egy spanyol missionarius nagyban csóválta fejét. Feltevésem ellen szólhatna az is, hogy Mordtmann a »descriptio«-hoz hozzáteszi »(lateinisch)«, holott Csontos ur 34-ik számának leíró második fele szintén olaszul van írva. Mire vonatkozik Mordtmann »lateinisch«-je nehéz megmondani, lehet hogy Mordtmann a helyszínén latinul jegyezte magának fel a codex második részének tartalmát (ily módon kerülhetett a Terentius Kubinyiéknek magyarul irt lajstromába a versus varii latin czim alatt) s lajstroma kidolgozásánál e feljegyzése folytán azt hitte, hogy maga a codex latinul van írva; különben hasonló pontatlanságot találunk Mordtmann 59-ik számánál (a teljes lajstrom 22-ik száma), mely a kéziratban és Kubinyiéknel így hangzik: »περὶ . . . ἰδιωμαίων (lateinisch)«, ellenben a teljesben a »(lateinisch)« kihagyásával »περὶ λίθων ἰδιωμαίων« (talán ἰδιωματιζῶν?) áll, nem a latin, hanem a görög kéziratok közt. Nem fogunk tehát tévedni, ha Kubinyiék lajstromának 67 és 68-ik számát egy alá foglalván a Akademiával közlött 75 kézirat czimét már most is egyelőre 74-re szállítjuk le.

¹⁾ Corfu, Negroponte stb. után p. 60 és 61 az archipelagus több szigete is pl. Tenedo e isolla e fo habitada e a do porto, luno e porto del castelo, laltro noman val de bora, lavanti lo porto del castelo e uno scoiето (scoglietto, kis szirt?) ugyanott van Imbros és Stalimene leírása.

²⁾ »A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliographiai ismertetése« közli Csontos János. Könyv-Szemle II. p. 157—218. és külön lenyomatban.

A Kubinyiék kézirati lajstromának 14-ik számú Suetoniusa kétségkívül azonos Dethier 9-ik számú Suetoniusával, mint azt maguk Kubinyiék és Pulszky is állítják. Dethier és Kubinyiék leírásai közt az eltérés oly csekély (Dethier kis foliót és hárttyát, Kubinyiék 8-ad rétet és papírt emlitenek hasonló könnyen magyarázható tévedésből mint a Mordtmanné p. 68.) és a megegyezés különben oly teljes (a colophon azonos; ugyanazon epigramm a szöveget megelőző levélen mindkettőben más kéz által van írva), hogy Csontos ur gyenge kételyeiben a két codex azonossága fölött (K.-Sz. II. p. 187.) nem osztakozhatunk.

Mordtmann teljes lajstromának 2-ik számát »ein werk über byzantinische geschichte (schlecht erhalten)» Kubinyiék helyesen azonosították 33-ik számukkal: »nagyobb görög codex rosz állapotban. Történeti munka a Komnenok korából« — Kubinyiék 24-ik számáról »vita Hadriani aliorumque imperatorum« helyesen tartja Pulszky, hogy azonos Dethier 18-ik számával: »Scriptores Historiae Augustae«.

Mordtmannál a 46-ik szám alatt »Liber Trogi Pompei (?)» áll, mi annál feltünőbb, mert egy Justinus (Trogius Pompeius) az egész Corvinában máshonnan nem ismeretes, és csakugyan csak félreértés által jutott a Corvinába, mint Mordtmann teljes lajstromából kitűnik, hol a kérdéses codex a 34-ik szám alatt mint »Liber F. Pompei (?)» áll, ugyancsak kérdőjellel. Ugy látszik, hogy Mordtmann, kinek, mint maga mondja, a classica philologia nem szakmája, egy Festus Pompeius nevű íróról nem hallott volt, s így kézirati feljegyzésében az F. Pompeius-t »Trogius Pompeius« helyett tollhibának nézte, de a teljes lajstromban eléggé lelkiismeretes volt a *codex* olvasását, habár saját kételyeinek kifejezésével is, kitenni. — Mordtmann czime »Liber F. Pompei« oly világosan megegyezik Dethier 20-ik számának kéziratbeli czimével (a colophonban) »explicit liber F. Pompei«, hogy lehetetlen e két codexet azonosnak nem tartani. — Mordtmann 66-ik számát »P. Candidi grammaticon libri II. eiusdem Peregrine historie libri III.« azonosnak tartom Dethier 19-ik számával »Vitruvii de architectura volumina duo et Candidi peregrine historie« A Vitruviusnak ugyanis a kéziratban sem elején sem végén semmiféle czime sincs, s ez oka annak, hogy Mordtmann nem említi lajstromában, úgy mint hasonló okból a teljes lajstrom 35-ik száma alatt Cicero »de amicitia« czimű munkáját nem nevezi meg.

Ezen föltevésemet valószínűbbnek tartom, mint azt, hogy a Candidust (ki különben ugyanazon kéz által ugyanolyan papiron van írva mint a Vitruvius!) nem rég hozzá kötötték volna a Vitruviushoz, mert alig hihető, hogy 1854 és 1864-közt (ekkor látták Mordtmann és Dethier codexüket), mikor a Corvincodexekkel aligha törődtek, az 50 levélnyi vastag Candidust épen a Vitruvius Sforza-féle kötésébe belekötötték volna.

Kubinyiék 36-ik számú illyrcodexük, mint Pulszky helyesen megjegyzi, valószínűleg azonos Mordtmann egyik szlovén kéziratával, de melyikkel, a négy evangéliummal-e vagy a legendariummal, eldönteni nem lehet, mivel Mordtmann a codexek külső alakjáról, Kubinyiék illyr-codexük tartalmáról semmit sem mondanak.

Mordtmann 72-ik száma »ein *asketisches* Werk« talán azonos Kubinyiék 38-ik számával »speculum humanae salvationis« mely Csontos ur szerint (K. Sz. II. p. 206.) »a középkori *asketikus* költészet termékeihez tartozik« — Mordtmann 60-ik száma »eine lateinische Grammatik« lehet, hogy ugyanaz mint Dethier 15-ik száma »regulae grammaticales, versus et prosa«, de lehet az is, hogy a visszakerült prózában írt latin nyelvtan.

Végre Dethier 18-ik számában »Gabrielis de Concrezio fabulae cum allegoriis« talán helyesen ismerték fel Kubinyiék Mordtmann teljes lajstromának 31-ik számát »ein buch fabelhafter geschichten«.

Az imént mondottakból kitűnik, hogy az Akademiával közlött 74 (illetőleg 75) számból *öt* duplikátumot (Henszlmann jelentésében 24, 36, 38, 64, 66 sz.) *le kell vonni*, s a 74 számot 69-re leszállítani; *hosszá kell adni* a fönt említett Polybiost és Mordtmann teljes lajstromának 6-ik és 26-ik számait »ein (griechisches) manuscript grammatischen inhalts« és »ein lat. griech. vocabularium«, melyeket Kubinyiék a jelentés lajstromába fel nem vettek, úgy hogy alig fogunk tévedni, ha a szebulli szerailban európaiak által lajstromozott codexek számát 72-re tesszük, mi mellett természetesen egészen eltekintünk azon lehetőségtől, hogy Kubinyiék lajstromának 31 és 32-ik számú két »kisebb görög codex« azonos Mordtmann két görög codexével.

Más eredményhez jutunk, ha azt kutatván, hány Corvin-codexről tudjuk, hogy a szeraili könyvtárban őriztetett, azt vizsgáljuk, vajon a Konstantinápolyból küldött codexek mind fel vannak-e említve az eddig ismeretes lajstromokban. Azon codexeket, melyeknek azonossága szembeötlő,

mellőzve, csak azokat nézzük, melyekről kétség lehet. Kubinyiék 29-ik száma: »versus varii« kézirati lajstromukban következőkép van leírva: »papir codex, 8. vo. közönséges XV-ik századbéli kis írás, argumentum incipit kezdő, az első betű kiszakítva, mint a czimlap, (?) osorem falso creditu, verses munka.« Ezen leírás tökéletesen illik Csontos ur 31-ik számú Terentiusára, (XV. századbéli papircodex, 8-ad rét;... uj göth minuscula írás. Kezdődik: argumentum incipit. (S) ororem falso creditam) tehát azonos, mint azt Csontos ur is hiszi.

Kubinyiék 34-ik számát: »Olasz Seneca« azonosnak tartom Csontos ur 35-ik számával, Aristoteles, Seneca, Cicero, Cassiodorus spanyol fordításával. Az olasz Seneca Kubinyiák szerint: »folio, hártya, két hasámban írva, XV-ik század, miniature initialisokkal. Finale conclusione A. M. E. R. vagy amen«. Mindez a spanyol Aristotelesselel annyira megegyezik, hogy a codex lajstromának czifrán irt utolsó szavát az ember első tekintetre csakugyan Amen-nek, nem Amen-nek volna hajlandó olvasni. »Qui se comineça la rubrica dei livri sovra scritti.« A tartalomjegyzék ezen czimét Csontos ur nem említi fel, a codexben csekély eltéréssel »Qui sa commeça le rubriche del libro soura scritto« áll. A codex Kubinyiék szerint tartalmazza: »Seneca de forma (Csontos ur lajstromában 13-ik sor alulról) in lo libri di beneficio (K.-Sz. p. 217. b. 7-ik sor föl.) in le epistole (u. o. 14-ik sor) le primo libro di Cassiodoro így egész tizig (p. 217. a. 5-ik sor al.). Kezdetén questo e lo proemio de la volgarica (p. 217. a. 1-ső sor föl.).«

Hogy Aristoteles liber physicorumja (Csontos urnál 16-ik szám) azonos Mordtmann 35-ik számával »ein buch über logik« Pulszkynak csaknem biztos gyanítása.

Csontos ur 26-ik számú latin Plutarchosa, melyet Csontos ur szerint »az ismert lajstromok közül egyik sem említ«, kétségtelen azonos Mordtmann 63-ik számával, úgy hogy csak Cicero in Verrem-jét és Boëtius de consolatione-jét mondhatjuk eddig nem ismerteknek, mi által a Corvina »Konstantinápolyi« kéziratának száma 72-től 74-re emelkedik. — Vajon mind e kézirat csakugyan Mátyás király könyvtárából való-e, nehéz volna eldönteni. Tudjuk, hogy egy kétségtelen Corvincodex. Polybios Perottiféle fordítása, egy bizonyos Ibrahim Maczar könyvtárából került a szerail könyvtárába, (v. ö. Mátray »A Konstantinápolyból legujabban érkezett négy Corvincodexről«) és ha valónak bizonyulna be Dethier gyanítása, hogy amaz Ibra-

him nem más mint a híres nagyvezér Ibrahim basa, kinek javait később a szultán elkoboztatta, nem tagadhatjuk annak lehetőségét, hogy ama 74 codexnek talán több darabja a tudománykedvelő Ibrahim könyvei közül való s talán sohasem volt Mátyásé. Mordtmann 68-ik számáról »skizzenbuch eines türkischen hofbeamten« is hajlandóbb volnék feltenni, hogy nem a Corvinából való, s talán csak esetleg került a szeraili könyvtárba, ugy mint a Calepinus és több más XVI. és XVII-ik századbéli nyomtatott könyv, de mégis ugy hiszem, hogy mindaddig, mig a szeraili könyvtár *pontos* lajstroma és a Corvina bibliographiája nem lesz meg, a legtöbben inkább azon reménnyel fogják magokat kecsegtetni, hogy a kérdéses kéziratok valaha Mátyás királyéi voltak.

Abel Jenő.

A SZINÉRZÉK FEJLŐDÉSE A RÉGIEKNÉL ÉS ANNAK ÁLLAPOTA A CLASSZIKUS IRÓKNÁL.

I.

»Et enim omnes artes, quae ad humanitatem pertinent, habent quoddam commune vinculum et quasi cognatione quadam inter se continentur« (Cicero pro L. Archia poeta) eszme alapján, nem lesz túlmerész dolog, ha a philologiai versenytér sorompói elé alkalmilag egy idegen táborból is jelentkezik valaki, hogy egy némely kérdés megvitatásában a maga álláspontjáról résztvegyen.

A philologiai buvárlat a *beszéd és hangphysiologiájában* újabb alapot nyervén nem hogy paradoxnak, hanem ellenkezőleg kívánatosnak mutatkozik. ha egy tisztán philologiai szakközlönyben időről-időre oly physiologiai buvárlatok megbeszéltetnek, a melyekről tudomást venni a philolog szäktudósra nézve egyaránt érdekes és érdemes lehet.

Jelen alkalommal Magnus Hugó tr. »*Die geschichtliche Entwicklung des Farbensinnes*« (Leipzig, 1877. 8-r. 56 l.) czimü értekezését óhajtom a t. magyar közönséggel megismertetni, a mely érdekes tartalmánál fogva bizonyára a figyelembevételt megérdemli.

Vannak esetek, midőn valamely concret kérdés eldöntésénél czélirányos ha a szakbuvárlatból merített elveken kívül a nagy közönségnél uralkodó nézetekre is va-

gyunk tekintettel, hogy ekkép a kérdésnek minél érthetőbb alakot kölcsönözhezzünk. Ez az eset pedig névszerint akkor áll elő, midőn a szakbuvárlat eredményéből levont elv azon általános nézetekkel ellentétben van. Ez az eset forog fenn a mi kérdésünknel is.

A szerves természet szakbuvárai előtt már eldöntötnek tekinthető, hogy az összes élők világát magába felölelő fejlődési törvény az emberi érzékműködésekre nézve is érvényben van, minek következtében, azt valjon van-e jogunk az emberiség színérésének történeti kifejlődéséről szólni, vita alá sem jöhet többé s a kérdés csak a tüzetes adatok kifürkészésére, s ezeknek tudományos feldolgozására szorítkozhatik. Egészen máskép áll a kérdés a nagy közönséggel szemben. Ha tehát az utóbbi mozzanatra akarunk mindenenk előtt tekintettel lenni, mielőtt a tulajdonképi kérdést fejtegetnők, vizsgáljuk a tételt: *helyes-e ha fölvevesszük, hogy a színérés csak az emberi nem művelődésével fejlődött ki és finomodott?*

A nagy közönség, mely nézeteit a hagyományból és az elsöleges benyomásokból szokta alkotni, a tapasztalati tényekből kérdésünkre nézve épen ellenkezöt hisz megállapíthatni, mint a szaktudós. A nagy közönség okoskodása a következő: tény, hogy a mai napság élő vad törzsek emberei a társadalomban élő művelt emberekkel szemben éppen éles látásukról, finom szaglásukról és hallásukról híresek, s így ha visszakövetkeztetünk a mai társadalom praehistoricus elődeire, a kik a szabad természetben a mai vad néptörzsekhez hasonlóan élhettek, inkább azt kellene következtetni, hogy az embernek culturbeli fejlődésével az érzékek élessége és finomsága visszafelé hanyatlott — a mi tehát épen az ellenkezöje annak a mit a szakbuvárlat felállít.

Nem lehet tagadni, hogy a szabad természetben élő műveletlen ember általában véve oly bámulatos finomságu érzéki műveleteket hajthat végre, midőn éles tekintetével messze térségeket jár be, midőn a szimatot rendkívüli távolságból megérzi, s a legkisebb zörejt meghallja, hogy ily tekintetben a művelt ember valójában tompa érzékűnek mutatkozik. De nemcsak az embereknél, hanem még a vad ordas állatoknál is tapasztalhatjuk az érzéki működéseknek ezen fölényét a szelid (*sit venia verbo*) műveltebb házi állatokkal szemben. E tényeket senki sem czáfolhatja. De valjon ezért azt kell-e következtetni, hogy

a művelődés folyamában az érzékek fejlettsége hanyatlást szenvedett?

Az érzékeknek említett műveletei a kérdés szakszerű vizsgálatánál mindnyájan olyanoknak bizonyulnak, a melyeket az érzékek *elemi* műveleteinek nevezünk. Az említett tények sem többet sem kevesebbet nem bizonyítanak mint azt, hogy a vadon élő embereknél pl. a szem recze-hártyája már oly gyenge fény iránt is fogékony, a melyről pl. egy négy fal között élő, művelt ember tudomást nem vehet; hogy a hallásra nézve oly érzékeny, hogy a legkisebb neszt is megérzi s. t. b. — De az a kérdés, vajon az ilyen szemü ember képes-e a látott tárgy alaki szépségét is megérzeni, vajon az ilyen hallásu ember képes-e egyszersmind a hangok melodicus alakjait is megkülönböztetni stb.,¹⁾ e tények által érintetlenül marad, s így — miután az érzéki működések fejlődési kérdésénél — épen ezen *magasabb* érzékü műveletekről van szó; bizonyítékul fel sem hozhatók. Ha ez így van, akkor már a laicus is megbarátkozhatik a kérdéssel; *hogy az érzékek magasabb működésképeisége nem előtől fogva volt meg, hanem csak idővel az emberi nem culturbeli emelkedésével fejlődött ki lassanként.* A természetbúvárlat álláspontjából határozottan állithatjuk, hogy volt idő, midőn az érzéki működés csupán csak a legegyszerűbb és legegyszerűbb műveletekre szorítkozott; midőn a szem a fényt, mint olyant ugyan megérezett, anélkül hogy egyszersmind annak finomabb sajátságait (színfokát stb.) is megkülönböztethette volna. Ugyanez áll a hallás szervére nézve is. *Reissmann* (*Allgemeine Geschichte der Musik München 1863*) szerint az emberi ének kezdetben alig állhatott egyébből, mint egyhangu csak az *erély* rhythmusa szerint változó dongásból és morgásból. — A kellemes szagnak érzési képessége szinten csak később fejlődhetett ki. *Geiger* szerint a *Rigveda*-ban az áldozatoknál használt füstölésről

---

¹⁾ A szaglásról *Geiger* («Zur Entwicklungsgeschichte der Menschheit. Stuttgart 1871) igen találóan megjegyzi: »Der Sinn der Witterung mittelst des Geruchsinnest ist wesentlich verschieden von der Empfindlichkeit für das Angenehme und Unangenehme, das in der Geruchswahrnehmung selbst liegt, ja beide stehen vielleicht wechselseitig in umgekehrtem Verhältnisse. Für die Thierwelt springt dies von selbst ins Auge. Der Hund zeichnet sich durch Witterungsvermögen aus; aber so viel Schönes und Menschen ähnliches im übrigen von diesem Thiere gerühmt zu werden pflegt, so möchte doch der grösste Verehrer desselben schwerlich in Versuchung gerathen, seinen Hund mit einem Blumenstrausse zu verehren.«

még nincs szó. A bibliai könyvek között a virágillat iránti érzés csak a *magas énekben* tüntethető fel. A teremtés könyve szerint a paradicsomban mindennemű fák valának, a melyek a szemnek kedvesek és evésre jók valának; *csupán* csak *Henoch* apokryph könyvének aethiopiai fordításában (Krisztus urunkat megelőző évszázadból) tétetik említés a paradicsom fáinak pompás illatáról. *Geiger* mint említésre méltó ténytet emliti fel, hogy bizonyos korig a gyermekeknél is közönyösséget lehet tapasztalni a kellemes- és kellemetlennek szaga iránt, stb.

A mondottak után térjünk tehát át a tulajdonképi kérdésre és vizsgáljuk, mily adatokat hozhatunk fel a *szín-ézés kifejlődésének egyes szakaira nézve*.

A színérzési képességnek állapotáról az emberi nem különböző művelődési szakáiban csak úgy szerezhetni biztos tudomást, ha az irodalmat e kérdésre nézve a legrégibb időktől kezdve átkutatjuk és megállapítjuk, *mennyi és mily színek* valának ismeretese az illető kor költői és írói előtt. Ennek megállapításánál egy nem jelentéktelen nehézséggel kell megküzdeni. Ugyanis, miután különböző korszakokban a színérzés nem ugyanaz volt (p. a kéknek színe nem mindig ugyanazt az érzetet költötte fel) úgy az egyes színeket sem osztályozhatjuk a mostan szokásos és legelőször *Newton*-tól felállított hét prizmatikus színminta szerint. Az egyes színeknek a mai színminta szerinti osztályozása már azért sem volna pontosan kivihető, mert voltak időkorszakok, a midőn az embereknek még nem volt meg a hét elemi színről való fogalmuk. Így *Xenophanes* (*Mullach*. *Fragmenta philosophorum graecorum* Parisiis, 1860. Vol. I. 103.) a szivárványban csak három (a színeképspectrumfénydús részéhez tartozó) színt különböztet meg: *Ἦν τ' Ἴριν καλέουσι νέφος καὶ τοῦτο πέφυκε πορφύρεον καὶ φοινίκεον καὶ χλωρὸν ἰδέσθαι*. *Aristoteles* korában sem ismerték még a szivárvány hét színét és maga *Aristoteles* a szivárványban három (φοινικός: vörös, πράσινος: zöld, αἰουρογός: kék) főszínt és ezek között egy negyedik színt különböztetett meg: »τὸ δὲ μετὰ τὸν φοινικοῦ καὶ πρασίνου φαίνεται ποικίλις ξανθόν.« *Geiger* szerint az ősi északi népek sem voltak képesek háromnál több színt megkülönböztetni; legalább az *Eddá*-ban a szivárvány egy háromszínű hid gyanánt szerepel. — *Magnus* tr. a színosztályozásnak ezen nehézségét akkép kerülte ki, hogy a *színeket a fénydúság szerint* osztályozza, minek következtében *fénydús* (a nap színekében a vöröstől zöldig) *közép és gyenge*

fényű színeket különböztet meg. Ezen felosztás a mint látni fogjuk lényegesen megkönnyíti a kérdés megoldását. Taglaljuk a kérdést e felosztás szerint:

I. A fénydús színek (a prizmatikus vörös, narancs, sárga).

A színek fénydús színeinek (a vörösnek és sárgának) érzési képessége az emberi történet legrégebb korszakáig mutatható ki. *Geiger* úttörő nyomozása szerint a valódi *Rigveda* énekekben minden fénysugárnak különösen csak a fény mennyisége van kiemelve: a midőn a fényszegény *feketének*, a fénydús *vörösnek* jellegzetetik. *Geiger* szerint ezen énekekben a *fehér* szín még alig különböztetett meg a vöröstől. *Geiger* a színérzés legkezdetesebb szakául tehát a feketének és vörösnek dualismusát jelöli, a mit *Magnus* akkép módosít: hogy minden színérzés kezdetben csak a *fénylő*-nek (fénydús azaz vörös) és *fénytelen*-nek (fényszegény = fekete) a megkülönböztetésére terjedt ki. Azon időszakot, midőn a kiváló *fénydús* színen a vörösön kívül még a sárgát (illetőleg a sárgavöröset vagy vörösbarnát) is megkülönböztethette az emberi látás érzéke, nem nehéz kimutatni. A színmeghatározások, melyekkel a homeri költeményekben találkozunk, egészen határozottan mutatják, hogy az emberi színérzés akkoriban csupán csak a fénydús színek (vörös, sárga) pontos megkülönböztetéséig terjedt ki és hogy a közép valamint a gyenge fényű színekre nézve határozott megállapodás még létre nem jöhetett, a miért is a zöld a fakónak a sárgásnak — *χλωρός* —, a kék és ibolya ismét a sötétnek — *κυάνεος* — a fogalmával volt egybekötve. *Gladstone* (*Studies on Homer and the Homeric age. Oxford 1858.*) szerint a homeri művekben a különböző prizmatikus színek jellegzése teljesen háttérbe szorul a fényerély különböző fokainak és viszonyainak jellegzésével szemben. A Homer-nál előforduló *λευκός* = világos, *μαρμάρεος* = csillogó, *γλαυκός* = fényes, *σιγαλόεις* = kifényesített, *σίμα*, *αίολος* = tarka, *ἀργός* = világosan fénylő, *φαινός* = sugárzó fényű, *αἰθροί* = szikrázó, *αἶθρων* = csillámló, *μέλας* = fekete, sötét, *πολιός* = szürke, fehérő, mind olyan kifejezések, a melyek a fényerő viszonyaira vonatkoznak. A színeknek ezen nem annyira fokozatuk mint inkább fénytartalmuk szerinti jellegzésében, miután e korszakban a vörös és a sárga szín érzete már teljesen ki volt fejlődve és az általános fényérzésből kiválasztva, itt már egy további előmenetelt pillanthatunk meg. Hogy e két színnek fokozatai iránti

fogékonyság is magasabban volt kifejlődve a homeri kor-szakban, bizonyítják a következő epithetonok: ἔρυθρός vörös, κόκκινος biborvörös, ἑσπερίος sárga, πορφύρεος biborszínü. A fénydús színeknek u. m. a vörösnek és a sárgának művelődéstörténeti jelentősége az ókor korábbi szakában, még egyéb tényekkel is megbizonyítható. Így a régi képirok sokáig csak vörössel festettek. *Plinius* egészen határozottan állítja, hogy a régi képek (melyeket minochromata névvel jelöltek) vagy csak cinóberrel vagy ephesusi miniummal voltak festve, később e két kirivónak talált vörös szín helyett a mérsékeltbb vörös *palaszín* jött használatba, mely leheltyéről (Sinope) Sinopis nevet viselt. A festészetnek későbbi korában *Plinius* szerint már négy színt használtak u. m. a fehéret, feketét, vöröset és okkerszínü Atticumot. *Plinius*-nak abbéli állítása, hogy a klasszikus ókor híres festészei: *Apelles*, *Echion*, *Melanthus*, *Nicomachus* képeiket csak négy színnel (u. m. feketével, fehérrel, vörössel és kékkel) festettek volna, mindenesetre egy kissé kockázottnak tekinthető és még kérdés alá jő. (l. Wiegmann. Die Malerei der Alten in ihrer Anwendung und Technik. Hannover, 1836. 210. l.). A vörös és sárga szín az ókor legkorábbi szakaiban, mind a vallási mind pedig a társadalmi életben kiváló szerepet játszott. Így *Plinius* említi, hogy a sárga szín a legrégibb időkben főleg a nőknek volt a kedvencz és keresett színe, a melyet nagy előszeretettel a mennyasszonyi éknek festésére és diszítésére használtak. Ugy látszik, hogy a sárga szín főleg a régi rómaiak idejében nyert nagy jelentőséget a nászszertartásoknál. Így *Catullus* és *Ovidius Hymenäus*-t sáfrán színünek jellegzik, a Cybele papnői sárga ruházatot viseltek. A mi az ünnepélyes szertartásokat illeti, úgy mind a görögöknél mind a rómaiaknál a vörös szín még a sárgánál is nagyobb jelentőségü vala. *Plinius*-nak e pontra vonatkozó adatai szerint a vörös szín különösen szent és örömdús színnek tekintetett. Ünnepnapokon a Jupiter szobrok arczát vörös (minium) színnel mázolták be, diadalt ülő hadvezérek (p. Camillus) egész testöket szokták volt vörös színnel bekenni, s a diadalünnep lakomájánál a vörössé festett ételek csak az ünnepély emelésére szolgáltak. Az ókor más népeinél is divatban volt e két szín. Így a bölcsesség könyvének 13 f. 14. v. szerint a bálványképeket vörössel mázolták be, az aethiopisi fejedelmek, *Plinius* szerint, e szokást az istenekről saját személyükre is kiterjesztették, mikor magukat vörösre festették.

Hogy az ókor korábbi szakában a fénydús színek iránti érzékenység ki volt fejlődve, míg a fényszegényebb színek mint különös fényérzetek tudomásra még nem jöttek, a mondottakon kívül még egyéb bizonyító erejű támpontokat lehet felhozni. Így *Pythagoras* és iskolája szerint a színeknek négy neme létezik: a fehér (λευρός), a fekete (μέλας), a vörös (ἔρυθρός) és a sárga (ὄχρος). Hasonló nézetet vallott *Timaeus Locrus* is, ki szerint a következő négy főszín különböztethető meg: a fehér (λευρός), a fekete (μέλας), a vörös (φουβίλειος) és a λαμπρός a mely szintén a színek fénydús színei közé tartozik. *Empedocles* a következő színeket sorolja fel: λευρός, μέλας, ἔρυθρός, ὄχρος. *Democritus* és *Theophrastus* ismét a következő négy színt állítják fel: λευρός, μέλας, ἔρυθρός és χλωρός (*Mullach* »Frag. phil. graec.« a χλωρός-t az ὄχρος-szal tartja azonosnak). — A fénydús vörös és sárga szín iránti kiváló fogékonyság a fényszegényebb színekkel szemben a mint már fentebb említettet, kimutatható még azon színárnyalatból (Nuance) is a melyeket a régiéknél a vörösben és a sárgában megkülönböztettek; így *Aulus Gellius* (Antoninus Pius idejében) hét színárnyalatot említ fel: fulvus, flavus, rubidus, luteus, puniceus, rutilus, spodia. A művelődéstörténet további folyamában az ismert színek fontosságukra nézve helyet kezdtek cserélni. *Ewald* jellemzően emeli ezt ki a rómaiaknál kedvelt sárga színre nézve:

»Die Ansicht über diese Farbe muss sich im Lauf der
 »Zeit und mit dem Wechsel der leitenden Culturvölker
 »verschoben haben. Die Neigung der Römer für das
 »Gelb muss zu gross gewesen sein, als dass sie es
 »hätten dem gefürchteten und verhassten Neide zuschrei-
 »ben können; die Sympathie für das Gelb bei uns muss
 »so gering sein, dass wir kein Bedenken tragen, es zur
 »Leibfarbe des Neides zu erklären« (»Die Farbenbewegung. Erste Abtheilung. Erste Hälfte. p. 60. Berlin 1876.).

— A fénydús színek ezen helycserélése a művelődéstörténeti rangfokozatban értelmezését találja a színérzés történeti fejlődésében. A míg egyedül a fénydús színek iránti érzési képesség volt kifejlődve vagy pedig a fényszegényebb színek érzése fölött volt uralkodó, addig a vörös és sárga színeknek is művelődéstörténeti rangja és vallási valamint társadalmi jelentősége megfelelően magas és kiváló kellett hogy legyen. De abban a pillanatban a midőn a fényszegényebb színek iránti érzési képesség kifejlődött és fokozódott, a midőn az érzési képesség a fény-

szegény színek iránt ép úgy volt kifejlődve mint a fénydús színek iránt, a színek művelődéstörténeti rangjában is változásnak kellett beállani és e változás épen abban állott, hogy a fénydús színek kiválóságukat lassanként elvesztették.

II. A középfényerejű a színek zöldszínének megfelelő színek.

A középfényerejű színek iránti érzéki fogékonyságnak nyomait még a homeri korszakban is alig lehet biztosan kimutatni, a Homer előtti korszakban pedig épen nem. *Geiger* vizsgálatai szerint a legrégibb időkben fennmaradt iratokban a zöld színnek nyoma sem fordul elő. Igen érdekes a mit G. e tekintetben mond: »Grüne Objecte
 »hat es für die Menschen begreiflicherweise gegeben,
 »so lange auf der Erde Pflanzenvegetation vorhanden
 »war, und wenn der Himmel aus heiligen Gründen
 »ihrer Beobachtung nahe lag, so musste ihnen die Erde,
 »von der sie und ihre Thiere sich nährten, nicht weniger
 »angelegen sein. Dennoch geben die zehn Bücher
 »der Rigvedalieder, bei häufiger Erwähnung der Erde,
 »ihr das Beiwort grün so wenig, wie dem Himmel blau.
 »Es wird von Bäumen, Kräutern und Futtergras, von
 »reifen Zweigen, lieblichen Früchten, nahrungsreichen
 »Bergen, auch vom Säen und Pflügen öfters gesprochen;
 »von grünem Gefilde ist niemals die Rede. Noch
 »auffallender ist die gleiche Erscheinung im Zendavesta.
 »In diesem Buche steht das Interesse für die Erde und
 »ihre Fruchtbarkeit noch mehr im Vordergrund; die
 »daraus hervorgehenden Zustände des Volkes sind auf
 »den Ackerbau gegründet, die Ackerbauer bilden den
 »dritten Stand neben Kriegeren und Priestern. In einer
 »Anrufung an die personifizierte heilige Opferpflanze
 »Haoma heisst es: »Ich lobe die Erde, die weite, breite,
 »fruchtbare, geduldige, die dich trug; ich lobe das Erdreich,
 »wo du wohlriechend wuchsest.« Die Bäume
 »heissen: fruchtbar, schön, emporgewachsen, mächtig,
 »und endlich auch an einer Stelle goldfarbig, in Beziehung
 »auf das Gold der Früchte« (»Zur Entwicklungsgeschichte st. p. 53.). — A szó *χλωρός*, mely később a világos zöldet jelentette, eleinte a zöldes sárgára alkalmaztattott; *Homer* ily értelemben használta a szót és csak egyszer fordul elő nála oly értelemben, a midőn a leírás a zöld színre vonatkozik: *χλωρόν ὄρος* (Apollo Hymnusa v. 223). A *χλωρός* szóval *Homer* (*Odyss.* 10. v. 234. *Ilias* 11.

v. 631.) a mézet illusztrálja továbbá, (Ilias 7. v. 479.) az ijedtség és félelem okozta halvány zöldesbe játszó arczszínt jellegzi. Még a *Homer* utáni időkben is *χλωρός* szóval csak mellékesen fejezték ki a zöld színt és ha *Hesiod* a zöld ágat *χλωρός ὄξος*-nak mondja (Scut. Herc. 393.) úgy az aczél jellegzésére is a *χλωρός*-t használja (Scut. Herc. 231.). A *χλωρός* szónak hasonló értelemben való használatát találjuk *Pindar*-nál, *Sophocles*, *Euripides*, *Thucydides*-nél és másoknál. Így *Sophocles* a fővénynek színét *χλωρός*-nak jelöli (Ai. 1043.) *Thucydides* a beteg emberi testnek halvány sárgálló színét *χλωρός* szóval írja le, míg *Euripides* a fehér, bornak színét mondja *χλωρός*-nak a piros bor színével szemben (Cycl. 67.). — *Aristoteles* korában a *χλωρός* szót a zöld színnek fogalmával már szorosabb viszonyban találjuk. A fiatal növényeknek színe *Aristoteles* szerint *χλωρός*: »διὸ καὶ τὰ μὲν ἔπερ γῆς χλωρὰ πάντων φουμένων τὸ πρῶτόν ἐστι.« (De color. cap. 5. 795. a. 10.). Az elhalaványuló lombozat színe *χλωρός* míg a teljes megsárgulté *ξανθός*. — A mint tehát látjuk a *χλωρός* szó, mely eleinte a halványnak, fakónak érzetét fejezte ki, később mindinkább határozottabb és önállóbb színérzet kifejezésére fordított. *Aristoteles* korában a *χλωρός* mintegy a sárga és zöld közötti átmenetet fejezte ki; a zöldnek önálló és teljes érzetével már csak az *Aristoteles* utáni korszakban találkozunk. *Siráκ* J. munkájának idejében (Kriszt. e. 130 é.) a biblia görög fordításában a *χλωρός* mind közönségesen a zöld színérzés megjelölésére használtatik: 1. Móz. 1. 30. *χρῶτον χλωρόν* (zöldség, eledel), 4. Móz. 22. 4. *τὰ χλωρὰ ἐκ τοῦ πεδίου* (a mezőnek zöldje), 4. Kir. Könyv. 19. 26. *χλωρὰ βοτάνη* (zöld takarmány) sat. *Aelian* (Variae historiae XIII. 14.) a *χλωρός* szót egyedül minden hozzátétel nélkül használja a növények és füvek jellegzésére: *καὶ περὶ αὐτὸν ἐστι δειδρὰ εὐθαλῆ καὶ πολλὰ χλωρὰ*. Jóllehet a *χλωρός* az önálló zöld színérzet kifejezésére szolgált, még a későbbi időkben is a *χλωρός* esetről esetre a fakó sárgálló jellegzésére is használtatott. *Suidas* (Kr. u. 11. évszázadnak lexicographja) a *χλωρός*-t *ὀχρός*-szal azonosította. Épügy mint Görögországban, Egyiptomban is a tulajdon képi zöld színnek érzése a fakónak, halaványnak érzéséből fejlődött ki. Így *Pietschmann* (aegyptolog) szerint: *tehen* körülbelül annyit jelentett mint a *χλωρός* és nem jelenthetett egyedül csak sárgát, mert míg egyfelől *tehennu* Lybia világos színű népeinek jelölésére szolgált, addig másfelől *stehen* annyit jelent mint »zöldelni engedni.« —

A míg a világos zöldnek érzete lassanként a halványnak érzetétől vált külön, úgy a sötétzöld színérzete is lassanként a sötétnek, árnyasnak érzetétől különült el. A sötétzöld színérzetének fejlődésmenetét leginkább a *πράσινο* szón és a belőle alkotott szavakon ismerhetjük meg. *Plato* idejében *πράσινο* egy sötét színt jelentett, a mely (*Plato*, *Timaeus* 68. c.) a vörös és a sötétnek keverékéből állott. *Hippocrates* némely bélürülékeknek színét *πρασοειδής* névvel jelöli. *Aristoteles* szerint *πράσινο* sötét feketedús zöldet jelent, a mely főleg akkor áll elő, ha a teli és erős fűzöld (*πωδεις*) elegendő feketét vesz föl (*De color.* cap. 5. 795. a és 797. a. 20.). Az ily keverés által létrejött szín úgy látszik azonos a *Theophrastus* által *ισάτις*-szal jelölt színnel a mely a *χλωρός* és tulnyomó feketének keverékéből jő létre, úgy hogy a keveréknek jellege sötét. Hasonló értelemben használja *Dioscorides* a *πράσινο* szót. *Galen* az epe színének jellegzésére használja a *πράσινο*-t. *Dio Cassius* végre a *πράσινο* szót minden különös megjegyzés nélkül használja a zöldnek megjelölésére.

A közép fényű színek érzési képessége tehát egyfelől a fakónak a sárgának és másfelől a sötétnek árnyasnak érzetéből fejlődött ki. (Miután a kéknek fogalma a régibb korszakokban szintén az árnyasnak, sötétnek érzetéhez volt kötve, úgy érteni fogjuk, miért találjuk oly gyakran a kéknek a zölddel való fölcserélését az ókor különböző íróinál).

Dr. Török Aurél.

XENOPHON CYROPAEDIAJÁNAK CZÉLJA ÉS IRÁNYA.

II.

Most már azon kérdés merül fel, mért választja Xenophon, a szabad Athén fia, ez idegen perzsa hőst, a korlátlan egyedurat, főhősének, s miért nem egy hellént, hogy majd azon tüntesse fel az ember-kormányzás bonyodalmas ügyességét? De hát ugyan kit szemelhetett volna ki a hellének sorából? Melyik hellén fejedelmén vagy hadvezéren lehetett volna neki költészetet és valót úgy összeolvasztani, a mint ez tárgyának szemléletes kifejtéséhez képest célja volt? Mert világos, hogy holt szabályokat nem akart felhasználni, hanem a példa élénk alakjához nyult s tanait közvetlenül az emberi társadalom küzd-

terén akarta szerepeltetni. Hogy továbbá épen az idősbik Cyrusra esett választása, adott életviszonyaiból magyarázható. A perzsa monarchia megalapítóját Athén népe uralkodási ügyessége és népszerűsége által kiváló fejedelemnek tartotta. Már Aeschylus is így mutatja őt be »Perzsái« 765. versében »mint szerencsés férfit, ki békét szerzett övéinek, ki nemeslelkű s istenkegyelt«. Socrates körében is gyakori beszéd tárgya lehetett, mert tudjuk, hogy Antisthenes két munkát irt az »ifjabb Cyrus«-ról és »Cyrusról vagy a királyságról«. Xenophon pedig egész lényegében valódi katoná, ki mindig egységes parancsnokság és szigorú fegyelem után törekszik. Továbbá Clearchus, az ifjabb Cyrus és Agesilaus személyében élő példáit látta a hadvezéri és uralkodói tökélynek. Mi természetesebb, mint hogy ezekhez hasonló történelmi egyént keresett, a kit tanainak képviselőjéül léptethessen fel. Erre leginkább az idősbik Cyrus látszék alkalmasnak. Melyik idegen uralkodó fogható hozzá hirben? Ki lehetett volna más céljához oly alkalmas? Már Xenophon idejében különféle hírek szárnyaltak Cyrus életéről és sorsáról. Benne tehát oly ismeretes és nagy történelmi alakot nyert, a kit e mellett is szabadon kezelhetett. Olvasói előtt sem volt egy ország sem olyan érdekes mint Perzsia, mely Görögországra oly fontos befolyást gyakorolt. Végre egy országot sem ismert jobban mint ezt. Tehát csak itt és ezen alapon lehetett neki ajánlani szándékolt tanait, oly számos tényleg létező s történetileg igaz adattal átszőni, hogy *saját költései* is a valósághoz hasonló benyomást eszközölhettek.

A Cyropaedia tehát meggyőződéseim szerint utmutató, hogyan kell kivált katonai *alattvalókkal* úgy bánni, hogy készséges engedelemmel tartsák magukat a *főnöknek* akaratjához és az általa elérendő céljaihoz. Hogy ezek a célok az alattvalók javától sem tekinthetnek el, Xen. emberbaráti lelkületéből kifolyólag magától érthető. Ép úgy természetes, hogy Xen. amaz utmutatóba taktikai és stratégiai tudományának kincseit pazaron lerakta. Ily szempontból itélték meg ezen iratot már az ó-kor tekintélyes emberei is. Az ifjabb Scipiónak ez volt kedvencz olvasmánya (Cic. ad Quintum fratrem I, 1, 8). Nehéz volna pedig hinni, hogy ez a Cyrus-féle monarchiát a Kr. előtti 2. században Rómába bevihetőnek tartotta. Cicero, mint cilicai kormányzó azt írja (ad familiares IX. 25) Papirius Paetus barátjának, hogy hadjáratai practikus commentá-

rokul illenének az általa már azelőtt át meg át olvasott és tanulmányozott Cyropaediához. S ha épen tréfából mondta is ezt Paetusnak, annyi e tréfából is következik, mily nyereséget vártak általában ama könyvtől. A Mithridates elleni terhes hadviselésre állítólag Lucullus a Cyrop. tanulmányozása által készült elő. A mint látszik, nagyon helyesen különböztették meg a régiek a mű külső mezét és valódi czélját. Rüstow azt beszéli »katonai életrajzai«-ban, hogy a spanyol *Santa Cruz de Marzeneda* »Reflexiones militares« című művében ép oly eljárást követett mint Xen., hogy a hadvezéri művészet képét adja.

Mindezeknél fogva a Cyr. nem is bizonyítja, hogy Xen., ha csakugyan fellépett volna államszervezőül, egyenesen a monarchikus államformát választotta volna. Sőt inkább a *fennálló* viszonyoktól tette volna a választandó államformát függővé. E tekintetben sajnálhatjuk, hogy ebbeli terve meghiusult, mely szerint a Pontusban *Kotyorában* államot akart alapítani, melyről az *Anab. V, 6. 15* tesz említést. *Engel* említett értekezésében a *19. l.* bizonyosnak veszi, hogy Xen. ezen létesítendő államot *ázsiai jellegű monarchiának* fogta volna alakítani. Xen. ezen tervére vonatkozólag ugyanis azt mondja: »Ha megfigyeljük azt, hogy a Cyropaedia görög és ázsiai elemek csodálatos keverékét, a görög szellemnek beoltását Ázsiába tartalmazza: nem alaptalan feltevés az, hogy Xen. már látnokhoz hasonló tudta Görögország *jövő* feladatát (miután első szerepét bevégezte volt), mely a keleti és nyugati népek egyesítésében, az occidentalismusnak az orientalismushoz való kapcsolásában, Ázsiának elgörögítésében állott, a mint ezt később Nagy Sándor tényleg létesítette is«. De e mellett maga *Engel* is bevallja, »hogy nyoma sincs Xen.-ban annak, mily czélt tűzött ki ezen betelepítésnek feladatául«. Hogy ezen állam, mely zsoldos seregre lett volna alapítva, *absolut-monarchiai* formát fogott volna ölteni nem állíthatja senki, a ki ezen sereg szellemét az *Anabasis* adatai után rekonstruálja magának.

Általán Xen. sohasem mondja, hogy valamelyik *államforma önmagában* hordaná az állandóságnak és polgárai jólétének biztosítékát. Sőt ellenkezőleg a Cyrop. előszavában határozottan kimondja, hogy ép oly gyakori a monarchiák bukása, mint más államformáké. Minden a hatalomkezelő tehetségein fordul meg.

Feljebb említettük az *Oeconomicus XXI. 11. pontját*, a hol azon *három kellék* van felsorolva, melynek egyesí-

téséből a valódi ἀρχικός-nak, az uralkodásra hivatottnak tökélyei kikerülnek. A Cyropaedia egész előszava ezen a helyen alapul, s az egész könyv sem más mint ezen pontnak tág kifejtése. Az a három kellék pedig a *célszerű nevelés* (παιδεία) szerencsés rátermettség (φύσις) s az istenek kegye (τὸ θεῖον). Ép e három kelléket emlegeti a Cyrop. előszava (1, 6) is, mint melyek a Cyrus uralkodói nagyságát megállapították. Azt mondja Xen: »Ezért csak azt vizsgáltam ezen a férfin, mily családból származott (a γενεά megfelel a θεῖον-nak), mily természeti adomány-nyal volt felruházva, mily rátermettségű (ποῖαν τινὰ φύσιν ἔχων) és mikép nevelték (ποῖα τινὲ παιδεία παιδευθεῖν), hogy ily uralkodói ügyességet fejthessen ki.«

Xen. azon elmélkedéssel kezdi művét, miszerint egyik ismerte államforma sem, (melyeknek felsorolásánál ő a monarchiát is említi) önmagában biztosítéka az *állandó jólétnek*. Ha meggondolja, *hogy* csodálják már az olyan kényurakat, a kik csak *valameddig* is fenn tudták hatalmukat tartani, s ezzel szemben meggondolja, milyen *biztos* az ember hatalma az állatcsordák felett: arra az eredményre kénytelen jutni, hogy legnehezebb embernek *emberen* uralkodni ¹⁾ Azonban Cyrusra emlékezve megváltozott e tekintetbeni ítélete és hiedelme. *Az a tény*, hogy Cyrus a legkülönfélébb népekből hatalmas államot tudott teremteni s e mellett alattvalóit félelemben és hű ragaszkodásban megtartani, *arra vette őt*, hogy már most sem lehetetlennek, sem nehéznek nem tartja az *emberen* való uralkodást, *ha csak célszerűen és eszesen bánnak vele*. — Az emberrel való eszes bánás már Sokrates szerint *okvetlen feltétele* az uralkodásnak, még királyokat illetőleg is (Xen, Memor. III. 9, 10). »Nem az a (valódi) király, ki a trónon ül, sem az első legjobb, kit sors vagy választás arra emel, sem az erőszak és csel folytán felülkerekedő, hanem az, a ki *uralkodni ért*.« Oly ember, a ki ily feltételeket szab, minden államalakban meg fog elégedni, melynek kormánya ezen kikötésnek eleget tesz. Vagy nem adja-e Xen. *Cyaxaresben* egy tehetetlen uralkodó ké-

¹⁾ Ezt az állatokról, állatcsordákról vett hasonlatot sokan gáncsolták, pedig ókori állásponttól tekintve a dolgot nem volna erre okuk v. ö. Cyrop. VIII, 2, 14. *Uralkodót pásztorral* összehasonlítani ép oly régi szokás, mint a görög irodalom maga, s különben is itt igen kezére állott Xen.-nak. Ismétli ezt sokkal később, Xen.-ra vonatkozással, Simplicius commentárja Epikt. Ench.-hez XXIV. C. p. 153, ed. Heins.

pét, legalább vázlatilag, holott Cyrusban mintát állít elénk? — Szándéka tehát, folytatja Xen., azt közzétenni, a mit Cyrusról tud, akár vett hírek után, akár lénye és sorsa felett elmélkedve.

A három fenntemlitett szükséges kellékhez megfelelően elbeszéli Cyrus isteni eredetét, természeti képességét s legbővebben Cyr. neveltetését. A másik sokkal terjedelmesebb részben elmondja, hogy használta Cyrus parancsolási ügyességét és művészetét, s mi tetteket vitt véghez. Ismeretes, hogy Xen. a Cyr.-ba a sokratesi bölcsészet tanait és a lacedämoni intézményeket sokszor bele szövi. A lacedämoni királyok isteni eredetűek, istenhettek, mert *Heraklidák*. S így Cyrus is isten-áldottja, a mennyiben mint Perseus utóda van feltüntetve s anyai ágról a Médok királyi családjából származik. Meg van benne az uralkodói természet, melyet Xen. az ifjabb Cyrusban csodál és szemléltet. A Cyrop. hőse is királyi alak; jellemére nézve tudvágyó, népszerűtő, dicsszomjas, merész. Hozzá szigoru perzsa nemesi nevelésben részesült s engedelmeskedni tanult. — Ezen valódi királynak ellentétét szemlélteti Xen. *Croesusban*, kinek bukását ő az isteni kegyelem, igazi királyi neveltetés és képesség hiányából származtatja. »Nyilván félreismertem magamat — mondja a fogoly Croesus Cyrusnak, — midőn képesnek véltem magamat ellened sikra szállhatni, ellened, ki istenektől származol, kinek ereiben királyi vér folyik és ki kora ifjuságotól fogva gyakoroltad magadat a férfi tökélyre; én pedig *elődeimről* azt hallottam, hogy a legelső, a ki közülök király lett, *rabszolgából* lett királylyá.« (Xen. Cyrop. VII. 2, 24). Xen. határozottan helyesli, hogy azon gyermekeket, kik egykor mint hivatalnokok és vezérek hivatvák az államot képviselni, ne neveljék a *család* esetleges szeszélyei szerint; *nyilvános, állami* neveltetésre utalja őket. Nem elég, hogy csak a kihágásokat és bűntényeket *büntessék*, mint legtöbb államban szokás; elhárítani kell azokat, mint a Perzsák és Lacedaemonok teszik. Ám azok miveletlen rabszolgák keze alatt neveltetik gyermekeiket; emezek a nevelőket és nevelésnek felügyelőit a legtisztelőre méltóbb aggastyánok közül választják. Ez az állam-ellenőrizte és vezette nevelés nem ért véget az ephebus évek elérével; az ifju sőt a férfiú is alája volt annak vetve. Ezen intézményt kell, hogy azért pártolta Xen., mert athéni tapasztalatai nyomán kívánatosnak és szükségesnek látta. Mert csak ez

uton remélte az ifjúságot megóvhatni ama rontó befolyástól, melyet szerinte a *sophisták* gyakoroltak rájuk, »kik megigérik ugyan, hogy erényesekké nevelik az ifjakat, de szavuk és tettük csak ámitás, céljuk az önhaszon, tanuk mételyes.« (de venat. XIII).

Bevégződván Cyrus nevelése, a perzsák a *segélyhadserg* vezérének választják, mely az assyrok és azok szövetségeseinek támadásai ellen volt szervezve. Itt aztán alkalmat vesz Xen. a hadvezéri kötelmek *elméleti* megbeszélésére. Az öreg Cambyses elkiséri fiát a médiái határig s Sokrates módszerére emlékeztető alakban közli vele a hadászat főbb szabályait. Beszéde kiterjed mind arra, hogy kell áldozni az isteneknek és hozzájuk fohászolni, hogy kell megszerezni a sereg számára szükséges élelmi szert, fenntartani az egészségi állapotot, készséges engedelmességet eszközölni, különböző cselekkel az ellenséget elámítani és tévutra vezetni, s az isteneket minden vállalatnál megkérdezni.

A jóstudományra (Mantika), melyet itt X. először érint, Sokratessel egyetértve ugy a magán — mint a közéletet illetőleg nagy súlyt fektet. A benne való hit valamint X. ugy Sokr.-nél is mély vallásos érzésen, nem pedig babonán alapul. Hadvezér és államférfiu egyaránt nem nélkülözheti azt a mantikát (Hellen. III. 4. 18). Nem csak az ennek a haszna, hogy felvilágosít oly dolgokról, miket az ember öngondolkodás után meg nem állapíthat; *közvetlenül befoly az ember erkölcsi érzésére és viseletére is* — amennyiben Sokr. és X. világos szavai szerint csak az fordulhat sikeresen az istenekhez, ki egész életén át reájuk hallgat, őket tiszteli, parancsaikat teljesíti (Memor. I. 3, 3). Az ide vágó jelentős hely a »Hipparchicus« végén áll s így hangzik: »A ki csodálkozik azon, hogy én az istennel való együttes eljárást ajánlom, az tudja meg, hogy kevésbé fog ezen megütközni, ha több ízben veszélyben forgott, és arra gondol, hogy háboruban cselhez ugyan nyul az ember, de azt nem tudhatja, hová üt ki fogása. Kivel tanácskoznék ilyenkor az ember, ha nem az istenekkel? Hisz csak ezek tudnak mindent s közlenek tetszésük szerint velünk áldozatban, madárjelben, vagy hangban vagy álomban. Az meg természetes, miszerint inkább azokat gyámolítják, a kik nem épen a *szükségben* fordulnak csak hozzájuk, hanem szerencsájük közben is tisztelik őket.« Ilyennek van Cyrus is festve. Ő maga is avatos a jóslattanban — a mint Xen. volt, — nehogy önző

papok csalásainak legyen játéka ; szívesen veszi át a vezérszerepet, biztos lehetvén, hogy jámbor élete miatt — mint ő mondja — mellette vannak az istenek, ezek az ő barátjai.

Ezután következik a mű ama nagy része, az *első* könyv utolsó fejezetétől a 7-ik könyvig terjedve, melyben a jó vezérnek tényköre és kötelmei világos szemléltetéssel vannak leírva. Egyszersmind felhalmoz egy csomó bonyodalmas viszonyt és példát annak bebizonyítására, mily okosan tudta Cyrus ellenségeit megnyerni, barátait szorosán magához kapcsolni, s általában az emberekkel bánni, azokat vezényelni és uralni.

A 7 ik könyv utolsó része és a 8-ik *nagy* része leírja azon *intézményeket*, melyeket Cyrus nagy birodalmának közigazgatására alkotott. Ez volna a mű azon része, melyet annyi kritikus a xenophonti állam eszményképének rézett. Vessük hát össze ezen politikai alkotás egyes alkatrészeit Xen. az államról nyilvánított nézeteivel, a mint azokat többi irataiból ismerjük. De elébb legyen szabad egy *hézagra* utalni, mely Xen. Cyropädiájának megítélésére nem kevésbé fontos.

Aristoteles megkülönbözteti »Politiká«-jában az oly államokat, melyeknek alkotmánya inkább háborúra mint békére van fektetve az olyanoktól, melyek a megfordított irányt követik. Xen.-nal ellenkezve becsmérli a lacédämoni és krétiai irányt. A Cyropädia birodalma lényegesen a háborúra van utalva, világos hadi állam; az egész műnek csak egy negyedrésze foglalkozik a béke intézményeivel. Ha ez az állam Xen.-nak csakugyan politikai eszménye, s talán még irányzatos mintakép Athén s a többi görög államok számára ; mily furcsának tűnik fel az, hogy számíttáson kívül hagyta a hajóhadat, azt nem is említi sehol se? Pedig az bizonyos, hogy nem vergődhetett Xen. korában jelentőségre és tartós befolyásra egy görög állam sem erős hajóhad nélkül. Maga látta kedvencz államának Spártának e nemü állapotát. Azért nem is állíthatnók azt, miszerint Xen. az ő minta-monarchiájából a hajóhadat csak úgy egyszerűen *kifelejtette*. Hogy erről nem szólt, arra két okalehetett: Ő monarchiát fest ugyan, de nem mint egyállam eszményét, mintaképét, hanem csak mint a vezérségi és politikai tanait tárgyazó concrét novellastikus képet. *Másodszor* azért hagyta ki, mert nem volt tengerész, tehát nem is rajzolhatta a parancsolási és vezéri ügyességet az emberi tevékenység ezen terén.

Lássuk már most amaz intézményeket, melyeket Cyrus tön, mihelyt Babylont elfoglalva nagy birodalmát megalapította. Először is királyi méltósága emelésére nehezen enged magához férni; ritkán lép ki a nyilvánosságra és akkor is csak ünnepi méltóságban. Ugyan helyben hagyhatna ilyesmit egy athéni vagy alkalmazhatónak tartaná-e görög viszonyokra? Hisz Xen. épen annak az ellenkezőjét magasztalja a spártai királyságon! Agesilaosra irt dicsiratában a perzsa fejedelmi szokásnak nyilvános ellentétéképen dicsérőleg felhossa Agesilaos spártai királyról, hogy csak bűnnek kell rejtőznie a sötétbe, míg az erényes ember a világosságban csak fokozottan ragyog. Persze ezt az iratot a gyanus eredet köde kendőzi, de ez a vitás kérdés itt reánk nézve közömbös, mert a mit *egy* dicsérő szóba összefoglal, ugyanazt olvassuk Agesilaos ephesusi fellépéséről a kétségtelen Xen.-tól származó »görög történet«-ben. (Hell. III. 4; Ages. IX. 1.). Ha közelebbről nézzük, hogy meséli el Xen. a Cyropaediában Cyrusnak amaz önhozta intézményét, alig fogunk kételkedni, hogy ez nem valami követésre méltónak, hanem egésmásnak van feltüntetve, mint a könyv czélja ezt magával hozza. Nem az intézményre, hanem annak *mikéntjére*, annak *behozatali módjára* fekteti a fősulyt a szerző, azon ügyes számításra, mellyel azt Cyrus meghonosítja. Innen fejtendő ki, miért szentel terjedelmet szerző a meghonosítás *módjára*, holott magát ez intézményt 4 sorban mondja el. ¹⁾

A második rendszabály mit Cyrus szükségesnek lát, a király személyének biztosítására czéloz. Örei kell hogy eunuchok legyenek s itt belekeveredik X. ezen szerencsétlenek hasznos voltának leírásába. Egy szóval sem szánja őket, kiknek teste a despotismus kegyetlen államczéljának esik áldozatául. Ugyan van-e, a ki hinné, hogy ezen intézmény tárgyalása ajánlotta volna az athéniaknak és görögöknek a cyrusi monarchiát? Nem világos-e, hogy X. ezen Ázsiában s kivált a perzsa királyi udvarban elterjedt szokást despotikus-politikai szempontból tárgyalja s csak arra az ügyességre utal vele, melyet Cyrus alkalmazásával elárult? Azért ne is ütközzék meg a Cyrop. e helyén senki, mert Ázsiáról s egy despota államról van szó; de nem is juthatott a Cyrop. olvasói egyikének sem

¹⁾ Ugyan ily czélből teszi Xen., hogy nem Cyaxaresnek, hanem Cyrusnak adja szájába az okosan kiszámított feleletet az indiai követek számára (II. 4. 8.). V. ö. Cyrusnak bánásmódját az örmény királlyal.

lését és igazgatását megvetett eunuchokkal végeztetni. A Samosiak régebben nem irtóztak egy hatalmas kényur elleni háborútól sem, csak hogy a Corcyraiak gyermekeit a kiheréléstől megvédjék. Xen. maga is jelzi, mennyire elismeri a kiherélést gonosz merényletnek és bűnténynek, midőn Gadatesnek az assyriai királytól e miatt történt elétét igazoltnak találja.

A 3-ik intézmény 10,000 testőr szervezése, kik a királyi várat éjjel nappal őrizték s a királyt utain követték; egyszersmind Babylon városát is, a babyloniak költségén, egy erős őrsereg őrzete alá veszi. Ezután következik az uralkodók nevelését s életrendjét illető rendszabály; továbbá Cyrus a magusokat állami papsággá emeli, elfogadja a fényes médiái viseletet; megszabja, hogy bánjanak a meghódított népekkel, hogy az előkelőkkel; hogy folyjanak az ünnepi díszmenetek az istenek berkeiben, az áldozatok, a játékok, az ünnepélyes szerződés, mely a korlátlan cyrusi monarchiának az alkotmányos perzsa törzsbeli királysághoz való viszonyát szabályozza; továbbá satrapákat s vizsgáló királyi küldnököket rendel, végre postát alapít.

Ezen említett intézmények, hozzájuk számítva a hadsereg és tábori élet szervezését, ezek teszik ki azt, mit Xen. állameszményének, mit politikai irány regényének, gavalléros színezetű és jellegű politikai költeményének mondanak.

De különös állítások ezek! Hisz ez a költemény *csupa való igazság*, A valóságos perzsa egyeduralkodó állam ez, a mint X. idejében is még fennállott habár ósdi formáit nem is élteté többé az előbbi század üdesége. Ezen intézményeknek mindegyikének tárgyalásánál jelentős álhatalossággal elfelejteti Xen. regényírói szerepét, történetíró lesz, s nagyon is hangsúlyozza: hogy most is áll fenn biz ez intézmény (V. ö. VII, 5, 70; VIII, 1, 6; I, 20; I, 24; I, 36; 2, 4; 2, 7; 3, 9×10; 3, 34; 5, 27; 6, 5; 6, 9 és kiváló nyomatékkal részben az előbbit ismételvén VIII, 6, 14; 6, 16.)

Dr. Bászai Aurél.

POÈMES HONGROIS

TRADUITS PAR ÁMADÉE SAISSY.

I.

TRISTESSE DU POÈTE.

(Arany János : »A dalnok búja«.)

Dans la profonde nuit de son toit solitaire
Veille dans son chagrin morne stérile austère
Le poète isolé.
Comme dans un cercueil son luth reste immobile ;
Grave dans sa douleur son front penche fébrile
Sur ce luth désolé.

Voyez autour de lui la magique auréole
Des ruines d'illusions un soupir qui s'envole.
Un poème affaissé,
De son esprit éteint les funestes parcelles,
Les souvenirs glacés de douleurs éternelles,
Le rêve du passé !

La Muse »Tu ne chantes donc plus pour celle qui t'écoute
»O fils de l'harmonie ! et ta lèvre qui doute
»Retient sa douce voix ?
»Peut-être que ton coeur s'est éteint insensible ?
»La magique beauté du grand monde visible
»N'a plus prise sur toi.

»Tu ne t'animes plus en contemplant encore
»La nature, au printemps souriant à l'aurore,
»Et créant et formant ;
— N'entends-tu plus aussi le soupir du feuillage ?
— Le bruit retentissant du ruisseau sous l'ombrage
»Rien n'est-il attrayant ?

Le Soleil se levant et se couchant dans l'ombre
 Devient-il plus désert, plus ennuyeux, plus sombre,
 »Qu'il n'était autrefois? —
 N'aimes-tu plus la nuit le charme du mystère?
 L'ombre du clair de lune aux grands rêveurs si chère
 Et Philomèle aux bois?

Le Poète Laisse moi, je te prie, languir dans le silence;
 Oh! si mon coeur pouvait s'arrêter lorsqu'il pense
 Et s'éteignant mourir!
 Mais ainsi qu'autrefois le buisson de Moïse,
 Le coeur du chantre brûle, et son feu s'éternise
 Et ne veut pas languir!

Le printemps vient soigner les fleurs de la prairie;
 Pour des héros perdus . . . . Une étoile fleurie
 C'est tout ce qu'on nous rend;
 Le soupir du feuillage est la plainte des nombres,
 Et le bruit du ruisseau coulant sous les bois sombres
 Est leur gémissement.

Les rayons du soleil, au couchant, à l'aurore,
 Ont-ils jamais donné, livreront-ils encore
 L'espoir et le bonheur!
 Minuit est-il toujours la solitude immense?
 Il est peuplé par l'ombre où la mort se balance
 En torturant mon coeur!

La Muse Poète, si ton coeur dans son chagrin se noie
 Et si la rude main de la douleur te ploie,
 Relève-toi soudain!
 Sous les coups écrasants de ses serres cruelles
 L'étincelle jaillit, et porte sur ses ailes
 Ton chant le plus divin.

Le Poète Oh! la corde du coeur peut-elle être vibrante
 Quand l'ardente douleur la saisit, la tourmente
 Chaque fibre tordant!
 Si d'une rude main cet instrument fragile
 Sur un roc de granit est brisé stérile,
 D'où jaillira mon chant?

La Muse »Peut-être es-tu le fils d'une époque sans âme? . . .
 Si dans ton coeur l'idée en fermentant s'enflamme,
 Ne peux-tu l'exprimer.

Ta sainte vocation est de prêcher la lutte
Et les hommes usés que le travail rebute
Par toi vont s'animer.

Le Poète Non je n'ai pas vécu dans un siècle de lâches, . .
J'ai vu beaucoup; présent à d'héroïques tâches;
J'ai vu le beau, le grand,
Et tout ce qu'a chanté le poète en ses veilles,
Ce que l'historien a gravé de merveilles
Pour notre enseignement.

J'ai vu de Marathon l'intrépide victoire,
Des mères de Sparta l'amour fier et la gloire,
Xerxès, ses flots vivants . . .
Léonidas vainqueur aux Thermopyles expire,
Et Tyrtée, dans sa main, en brandissant sa lyre
Pousse les combattants.

La Muse Mais dis moi donc alors pourquoi ton luth hésite?
Qu'un chant victorieux éclate; je t'invite
Au repas des vaillants;
Car après le combat, l'ombre du myrte enchante;
Assis près des héros la coupe est enivrante
Et bien doux sont les chants.

Le Poète Oui, le combat fini j'aimerais que l'on dise
Au repas des guerriers quelque fière devise
Et que l'on but gaïment; —
Mais l'ombre du cyprès tous nos héros recouvre . . .
Ils ne m'entendent plus, et ma lèvre qui s'ouvre,
Chante inutilement . .

Je ne chanterai pas, impuissant . . . sur la terre
Mon luth découragé repose solitaire
Près d'un cœur sanglotant.

O! vous morts glorieux! et vous âmes sublimes,
Demi-dieux du passé qui viviez sur les cimes,
Vous! chanteurs triomphants,

Vivre dans une époque héroïque et brillante
De souvenir, d'espoir, de force étincelante,
Tel était votre sort;

— »Ma tante, Reine gracieuse,
 »Je vous supplie, au nom des cieux,
 »Cette fleur brune est délicieuse
 »Oh! . . . Que je l'aimerais, grands Dieux!

»Je suis bien malade, pour elle
 »Je sens grands battements de coeur;
 »Si je mourrais pour la cruelle,
 »Je serais mort . . . pour une fleur! — «

— »Fils de ma soeur, Kasmer, surmonte
 »Ton désir . . . tu ne peux l'avoir!
 »Je me fâche . . . n'as-tu pas honte?
 »J'ai peur d'un avenir bien noir.

»Je dois aller à la chapelle
 »Pour les prières du matin,
 »Mais... Si tu souffres tant pour elle..
 »Voilà mon sofa de satin ..!

La reine sort sur ces paroles
 Puis à l'église elle se rend,
 Et ses fleurs, aux riches corolles,
 Suivent ensemble noblement.

Elle veut faire sa prière;
 Mais, vraiment elle ne sait pas . . .
 Elle n'a point pris son rosaire . . . .
 Qui voudra le chercher là-bas?

— »Va mon enfant, Clara gentille,
 »Sur le prie-dieu, cherche d'abord;
 »Cours vite, ma charmante fille! . . .
 »Sur le sofa regarde encor! . . .«

Elle y va, la gente pucelle
 Et ne trouve pas . . . Cependant
 La Femme Reine, en sa chapelle,
 Reste impatiente en attendant;

Elle cherche, la damoiselle,
 Une heure entière . . . Cependant
 La Femme Reine, en sa chapelle,
 Attend son retour vainement!

Clara ne viendra plus sur terre
 Parmi les fleurs aux fronts brillants,
 Mais, bien plutôt au cimetière,
 Au milieu des morts effrayants!

Oui! bien plutôt au cimetière.
 Sous la terre noire, dormir,
 Que devant le front de son père,
 Dans l'éclatant palais, rougir!

— „O mon enfant; quelle peine secrète!
 »Pourquoi ce chagrin accablant? . . .
 »Viens . . . Sur mon coeur penche ta tête,
 »Dis-moi ta douleur, mon enfant.«

— »Hélas! non! Hélas non mon père!
 »Que devenir! . . Je meurs d'effroi . . .
 »Laisse . . . J'embrasse la poussière
 »De ton pied . . . Père! écrase moi! . . .«

Il est midi; la cloche tinte
 Pour le dîner des courtisans;
 Felician ta cause est sainte
 Le roi t'attend Félician!

Devant la royale famille
 Il ne va point pour le festin;
 Terrible vengeur d'une fille,
 Son glaive brille dans sa main.

— »Pour mon enfant, je veux ta tête,
 »Reine Erzsébet . . . tu me la dois!«
 Quel bonheur . . elle la rachète
 Par la perte de quatre doigts.

— »Reine! Tes deux fils pour ma fille,
 »Lajos André doivent mourir! . . .
 — Gyulafi voit le fer qui brille,
 S'élançe, et peut les secourir.

— »Au criminel! sus! . . vite! alerte!
 »Mes fils . . . Cselenyi . . . Vite à moi! . . .«
 De Félician c'est la perte:
 Ils frappent, les valets du roi.

— »Le sang coule sur ta main pâle
«Mais pas en vain... Je le promets,
»Dis, — que veux-tu, femme royale.
»À le faire je me sou mets.»

— »Je veux, pour cet index qui saigne,
»La tête de la brune enfant
»Et pour ce pouce... qu'on étreigne
»Le col de son fils expirant...

»Pour les deux doigts manquant encore,
»Que meurent son gendre et les siens,
»Pour ce sang qui me décolore
»Tous leurs amis... tous leurs soutiens!»

— — — — —
Aoi! Les temps présents sont horribles,
L'étoile aux cieus erre au hasard
Que Dieu sauve de maux terribles
La noble terre des Magyars.

III.

MA FEMME ET MON SABRE.

(Petőfi S., Nőm és kardom).

Un blanc ranier sur la chaumière.
Une étoile brillante aux cieus,
Sur mon coeur, celle qui m'est chère
Ma femme, au regard amoureux...
Mes bras, pour l'embrasser, se tendent
Et la bercent bien doucement,
Comme ces gouttes d'eau qui pendent
Aux branches de l'arbre tremblant.

Dans mes bras puisque je la presse
Je veux, de baisers, la couvrir;
Ma bouche, avide de caresse
Le peut, sans jamais s'appauvrir.
Nous exprimons une pensée,
Mais ce n'est qu'un demi parler,
L'autre moitié, sitôt chassée
Passe et se fond dans un baiser.

Oh! que bien grande est notre joie!
 Que bien grand notre amusement!
 Notre bonheur brillant flamboie
 Comme les feux d'un diamant . . .
 Mais pourquoi mon sabre fidèle
 A-t-il l'air d' être malheureux?
 De la muraille sur, ma belle,
 Il jette un regard douloureux.

Pourquoi donc mon vieux sabre abaisse
 Son regard furieux sur nous?
 — »Vieux maladroit! Qui donc te blesse?..
 »Serais-tu, par hasard, jaloux?..
 »Mon cher compagnon, je t'en somme,
 »Il faut tes chagrins oublier,
 »Ne fais pas, si tu veux être homme,
 »Des femmes, le plus vil métier.

»Et tu n'as pas raison encore
 »De bouder et de jalouser ;
 »Tu connais celle que j'adore,
 »Celle que je viens d' épouser . . .
 »Tu peux aussi lire en son âme . . .
 » Cette âme, si belle, que Dieu
 » Bien rarement, je le proclame,
 » Fit un trésor si précieux!

»Si jamais, un jour, ma patrie,
 »De mes deux bras avait besoin,
 »Sa main, sa douce main chérie,
 »De toi, — vieux sabre, — prendrait soin,
 »Et te confiant à mon zèle
 »Elle dirait pour tout adieu :
 »» — Allez où l'honneur vous appelle
 »»Soyez vous fidèles tous deux!«

IV.

ON NE SAURAIT JAMAIS . . .

(Petőfi S., A virágnak megtiltani nem lehet).

On ne saurait jamais, à la fleur, interdire
 Quand vient le beau printemps, d'épanouir un jour;
 Le printemps c'est la fille, et la fleur c'est l'amour,
 La fille doit fleurir au printanier sourire!

Je te vis et t'aimai, ma mignonne si belle !
 Oui ! de ton âme en fleur je veux être l'amant ;
 De ta belle âme en fleur qui sourit tendrement
 Dans le miroir divin de ta prune prunelle.

Il germe dans mon âme une question secrète :
 — Aimes-tu ? — m'aimes-tu ? — mon doux muguet en fleur ?
 Ces sentiments divers combattent dans mon coeur
 Comme en automne, au ciel, le calme et la tempête !

Si le baiser d'un autre attend, de ton visage,
 La rose du printemps, dans le lait surnageant,
 Hélas ! Au monde alors je serais un errant,
 Et triste, j'attendrais que la mort me soulage.

Etoile de bonheur fais rayonner ta flamme,
 Que mes jours ne soient plus une nuit de douleur,
 Aime-moi . . . Si tu peux, ô perle de mon coeur,
 Et que Dieu bénisse ton âme !

V.

SUR LE COTEAU . . .

(Petőfi S.)

Sur le coteau se penche une rose vermeille,
 Sur mon épaule viens, mon ange penche toi !
 Murmure ton amour tout bas à mon oreille . . .
 Oh ! Quel bien cela fait en moi !

Le Duna réfléchit le grand soleil de flammes,
 Et le fleuve frissonne et s'écoule en tremblant ;
 Il berce lentement les rayons sur ses lames . . .
 N'es-tu pas sur mon coeur aussi bien doucement.

Que ne disent-ils pas ! Pour leur âme méchante
 Je suis un insensé . . . Je ne crois pas en Dieu !
 Mais, je prie en t'aimant . . . Sur ma poitrine ardente
 J'écoute de ton coeur le battement joyeux !

VI.

S O U V E N I R.

(Gyulai P., Emlék.)

Je me souviens de toi, souvent à toi je rêve
 Ange cher et trompeur !
 Et dans mon cœur je sens, — comme un flot se soulève
 Quand l'orage, la nuit, fait retentir la grève —
 Eclater ma douleur !

Croyant comme un enfant, dans mon âme sans feintes
 Je te donnai ma foi ;
 Avec tant de désirs — tant de soucis, — de craintes, —
 Tant de chagrin, — de pleurs et de douces étreintes, —
 On n'aime qu'une fois !

Dans les plaisirs bruyants d'une fête splendide,
 Vois, mon rêve gisant !
 Vois ! dans le sentiment de l'orgueil qui te guide,
 En effeuillant sa fleur, tu as foulé, perfide,
 Mon doux espoir naissant.

Maintenant je suis seul ! . . . avec qui donc verrais-je
 Le bonheur revenir ?
 Mon cœur est vieux, pour lui, l'amour n'est plus qu'un piège ;
 Sa jeunesse au tombeau repose, où trouverais-je
 Mon riant avenir !

Que ne puis-je, trouvant des pleurs sous ma paupière,
 Pleurer ton souvenir !
 Que ne puis-je, portant mes pensers en arrière,
 Sentir que tu m'aimas . . . et, pour grâce dernière,
 Encore te bénir !!

VII.

LA MUSIQUE HONGROISSE.

(Szász K., A magyar zene.)

Entends, entends le violon !
 Comme il pleure et gémit ! quatre cordes tendues
 Peuvent donc renfermer ces douleurs éperdues,
 Cette ardente passion !

Entends lorsque la nuit descend sur la coline
 Le rossignol chantant !
 Au tombeau maternel, vois le fils qui s'incline
 Pleurant et sanglotant

Entends-tu! — Entends-tu le violon!
 Regarde cette frêle corde,
 Elle rugit, lorsqu' elle aborde
 De Rakoczy l'orageuse chanson.
 Il porte dans son sein et le doute et la plainte,
 Il enlève ton coeur puis il l' anéantit,
 Pleurant sur le passé il te dit: »Sois sans crainte
 Un heureux avenir sourit«
 Son blasphème mugit . . . Il y mêle et secoue
 Le cliquetis des escadrons,
 Le bruit du combat, les clairons,
 Et ce n'est cependant qu'un faible archet qui joue.

Entends-tu! Entends-tu le violon!
 Comme il parle à la masse;
 Joies et douleurs de la nation,
 Tout sur ses cordes passe.
 Les cris du Csikós triomphant,
 Suivis d'un joyeux sifflement,
 Quand dans le csárdás qui pétille
 Il baise, sur le col, la belle et brune fille.
 Puis des lèvres du moissonneur
 Jaillit tout aussitôt un chant tendre et rieur . . .
 Maintenant il résonne, ainsi qu'une âme errante
 Dans un vague lointain,
 Du jeune homme plaintif trompé par son amante,
 Le douloureux refrain . . . . .
 J'entends, sous mes volets, la nuit mystérieuse
 Et sa flûte rêveuse . . . . .
 Mais il est temps . . . trois siècles de malheurs
 Sanglotent, agonisent
 Avec tant d'émotion, de larmes, de douleurs
 Que les cordes se brisent.

Entends, entends le violon! •
 Comme il pleure et gémit! quatre cordes tendues
 Peuvent donc renfermer ces douleurs éperdues,
 Cette ardente passion!

VIII.

L'EPOPÉE DE L'HOMME.

(Greguss A., Az ember epopéája).

Mauvais cheval ; mauvaise route
 Et mauvais char ; le cocher doute
 Égaré dans l' obscurité ;
 Ainsi marche l' humanité. —

IX.

VINGT-QUATRE SEPTEMBRE.

(Zichy Géza.)

Le cor sonne son branle bas ! . . .
 Du jour où j'ai perdu le bras
 C'est le treizième anniversaire, . . .
 Au grand Saint Hubert je veux plaire —

Et je sors mon fusil en main
 Foulant la perle du matin,
 Et depuis ce jour, chaque année
 Je fête ainsi cette journée.

Si mon bras repoussait, pareil
 Aux rayons du nouveau soleil,
 Mon autre main le prendrait vite
 Et l'empocherait tout de suite. —

Mais, non ! . . . avant je rejoindrais
 Une fois mes mains, et voudrais
 Prier pour toi, noble patrie,
 Et pour toi, ma douce chérie !

X.

LA PAROLE D'HONNEUR.

(Zichy G., A becsületszó).

— »Buvons mon hôte«, — dit le roi
 En élevant sa coupe pleine —
 — »Tu te souviens encor, dis-moi,
 De la bataille, dans la plaine?«

» — Oui je comprends . . . dit le seigneur,
 » Lorsque tu me sauvas la vie,
 » Je promis, à Dieu, sur l'honneur,
   » Mes trésors au sauveur . . . .
   » J'oublie! . . . «

— » Ami, buvons! . . buvons encor!
 » Buvons en l'honneur de ta dame! «
 En lui tendant la coupe d'or
 Elle a rougi la jeune femme . . . .
 La coupe d'or tombe en roulant, . .
 Le sire et la dame s'empresment,
 Et, sous la table, se penchant,
   Leurs lèvres, un instant,
   Se pressent.

Sombre et rêveur voici le soir! . . .
 Le roi, le seigneur vont en chasse,
 Sur le fougueux étalon noir,
 Attendre que le chevreuil passe;
 Le roi, sur le pont, dit gaîment:
 — » Ta femme me fait signe » arrête! —
 — » Non Sire, aux colombes souvent
   » De la tour, le froment
   » Se jette.

Le fer sonne au chemin pierreux,
 L'oiseau s'enfuit dans la ravine,
 Le torrent, gronde, furieux,
 Sur les grands bois de la colline,
 — » T'aime-t-elle fidèlement? « . . .
 » Ta femme est belle sans pareille! «
 — » Que dis-tu Sire? . . le torrent
   Me trouble, en mugissant,
   L'oreille! «

L'étalon halette en sueur,
 L'aigle fait claqueter ses plumes,
 L'aquilon souffle avec fureur,
 La nuit froide épaisit les brumes;
 — » Conduis ton épouse à ma cour,
 » Ami, je la ferai princesse! «
 — » Que dis-tu, Sire, je suis sourd . . .
   » Le vent mugit autour
   » Sans cesse. «

Le mont orageux est passé.
 — »Te souviens-tu que dans la plaine,
 »Sanglant, par les amis laissé,
 »Je te sauvai de mort certaine? —
 »Conduis moi ta femme, seigneur. —
 — »Qu' un Dieu vengeur brise ta vie!...
 ... »J'ai promis à Dieu sur l'honneur
     »Mes trésors au sauveur . . .
     »J'oublie! . .

— O femmes! femmes! O Démons!..
 »Non . . . O mon ange! . . que je t'aime!
 »Je t'emmène à la cour, partons . . .
 »Dans tes robes choisis toi-même . . .
 »L'une convient à la vertu . .
 »A la pudeur, elle t'invite,
 »L'autre est rose . . Coeur combattu . . .
     »Laquelle choisis-tu?
     »Fais vite! . . «

— »Mais qu'as-tu donc, mon cher ami!..
 »Je ne suis pas en grand deuil sombre;..
 »Le roi, la cour, en auraient ri;
 »Aux vieilles les couleurs de l'ombre!..
 »Je suis trop jeune maintenant, . .
 J'aime cette rose fleurie! . . .
 — »La voici cette robe . . . prends,
     »— Embrasse ton enfant,
     »— Et prie! —

»— Mon cher ami, regarde bien . .
 »N'est-ce pas la cour qu'on découvre?«
 — »C'est la ruine d'un cloître ancien
 »La porte de la crypte s'ouvre . . «
 — »Que vois-je sur le mont pierreux?..
 — »Ma colombe, c'est la potence!«
 »Sois sans peur, un roi généreux
     »Impatient, amoureux,
     »S'avance! . .

— »Le palais! — Ce casque brillant«
 »Et là . . le roi . . . le roi lui-même« —
 Le seigneur prend l'arme et visant
 Au coeur, donne le coup suprême . . .

Sur la robe rose — O douleur !
 Le sang rouge ! — »Sire, il s'écrie
 »Voici bien tout, sur mon honneur,
 »Mon trésor, mon bonheur,
 »Ma vie!

HAZAI IRODALOM.

Programmértekezések.

1. *Fejlődési tünemények a nyelvben, fő vonatkozással a nyelvújításra. Szvorényi J.-től az egri főgymn. értesítőjében. (Külön nyomtatban is kapható Aigner-nél.)*

Ámbár tartalma nem felel meg nagyhangzásu címének, mégis figyelmet érdemel ez értekezés, nem csak tárgyánál fogva, melyről néhány év óta annyit beszélnek pro és contra; hanem érdekes azért is, mert itt a nyelvújításnak egy régi hive fejt ki az újításnak érdemeit is, tévedéseit is, higgadtan és rendszeresen összeállítva. Különösen három rovatban tárgyalja a nyelvújítók szavait: 1) azon eljárásukat, melynél fogva »ép azaz érintetlen szókat vezetnek az irodalmi nyelvbe, melyek az időben, bármely okból, mint szokatlanok. ujak tünnek vala elő«, még pedig úgy, hogy vagy a) szép és egy-egy fogalomárnyalatot jól kifejező népnyelvi szót tesznek irodalmivá, vagy b) elavult szókat élesztettek föl; 2) a szóknak »gyöngébb alakítását,« különösen rövidítését, illetőleg csonkítását (*kellemetesség: kellem, fohászkodás: fohász, alkonyat: alkony, bizodalom: bizalom*); végre 3) szóképzésüket, mely legtermékenyebb volt s melyben legtöbbet hibáztak. — A szerző szereti a nyelvújítást, de iparkodik a részrehajlatlan bírálat szemével nézni tárgyát. Hadd idézzek két helyet ennek megmutatására. Egyik ott van, a hol megkezdí az újítás tárgyalását, 13. l.: »Ujítóink jobbadán mind saját kezükre dolgoztak. Nem is lehetett ez különben akkor, midőn a nyelvtudományra, mely akkor még bölcsejében ringott, kevésbbé lehetett támaszkodni, mint az előment idegen vagy hazai példákra, az *érzék sejtelmeire, sőt nem ritkán a pusztá önkényre*; s végre, midőn a nyelvet még egyszerűen csak a gondolat *eszközének*, s a szót csak forgalmi értékű jegynek . . . tekinték ujítóink . . . Nem ismerték a föltéteket, melyekkel szemben itt mindenki felelős; sem azt, hogy

a *puszta ösztön* készítése s a nyelvérzék, *homályos sejtelmek* kalauzolása mellett változtatni a nyelven, még ha *szükség kívánná is, merény a nemzet közvagyonára ellen*. Elv, az volt elég; de annál kevesebb következetesség *Volt analogia, de etymologia nélkül; volt euphonia és izlés, de amakettő nélkül; s végre szentesítő szokás, valamennyi nélkül, s — a mi természetes — mindezekben annál több bátorság, minél kevesebb értelem*. — A másik helyen, értekezése végén, a mostani teendőkről szól: »Most, midőn *az ujítás kora, épen mint szüksége, körül-belül lejárt már*, csak az lehet a kérdés, hogy annak javítását, mint a viszonyoktól s a nemes előretörekvés tüzetől elragadt íróink, az előttük és nélkülök támadt tévedések analogiája után, rontva építettek, mi egy másik század munkájává tegyük. . . . A nyelvjavítás eme munkáját nem régiben a tájékozottság s az alapos készütség előkelőségével fogták fel lelkesebb nyelvészeink; s mi úgy tartjuk, hogy álláspontjuk jogoságát kétségbe vonni s törekvésök irányának a tudomány pírónsága nélkül ellentmondani nem lehet. A sikert azonban itt nem a mától vagy holnaptól kell várni. . . . Mi azonban nem annyit tesz, hogy mindent az időtől várjunk. Sőt a mi tőlünk függ, sürgetően szükséges, és ez: *régi s ujkeltű szavainknak, valamint táj szavainknak lehetőleg teljes összegyűjtése s megvilágítása; a nyelvben forgó törvényteleneknek pedig az ellenkező áramlatok közt sem csüggedő fölkeresése, megbélyegzése és életben, írásban és kivált szótárainkban lehető mellözése, helyettök jobbaknak ajánlása és használása*. — Kár, hogy a bevezetésről nem szólhatunk ily elismeréssel. Nem egészen tisztult nézeteket foglal magában az irodalmi nyelv »fejlődési tüneményeiről«, különösen a miénkről az előbbi századokban. De legkirívóbb hibája a *kritikának teljes hiánya*. Csak a szembetűnőbb tévedéseket említem. Azt állítja, hogy már a XVI. században »nyelv-és szókönyveiben is lassankint éledezni látjuk a nyelv bővítése s megújítása körüli törekvéseket«, s azt a szótárakból szedett olyan szavakkal bizonyítja, melyek semmit sem bizonyítanak, mert vagy nem az illető írók képezték, vagy ha képezték, a szóképzésnek oly alakjait használták föl, melyeket az »ujítás« nevével ép oly kevéssé lehet illetni, mintha tetsem az uj *telefon* szóból ezt az uj melléknevet képezem: *telefonos*. Ilyenek lehetnek p. a Verancsicsból idézet *ecetül, versenyos*, a bécsi névtelenből *zálogozás*, Comeniusból *oromzat*. A többi pedig egy sem volt uj képzés, hanem az akkori élő nyelvből voltak véve: földemi,

magán, hitlevél, esthajnal, erdőllés, étlen, szalag, idézés, virgoncz, ágylepel, iramó, vihar (Szv. maga mondja, hogy »szláv«), megsűrődik, társasít, megmásít stb. stb. A ki azt hiszi, hogy ezt azok az írók maguk csinálták, nem pedig az élő beszédből tudták: annak ítélete e dolgokban borzasztó gyenge lábon áll. Legkomikusabb ez a kritikátlan-ság ott, a hol Baldi szótárkájából idézi ama kornak némely »önállóbb, sőt bátor új képzéseit«; Baldiból, a ki Olaszországban élt, magyarul nem tudott, s csak hallomásból, utjába akadt magyaroktól írta le a legközönsége-sebb magyar szavakat, s azokat is sokszor pontatlanul, hibásan! Azon fölül meglehet, hogy a másolat, mely után Toldy kiadta, szintén hibás. Már Volf kifejtette a Nyelv-örben, hogy a Sv. idézte *csuffor* az eredetiben aligha nem csuffos, *eremy* erenn, *erdeny* erdenn, *maganyolo* maganuolo, *menientes* menientes, azaz mennyütés. Ép oly gondatlanul idéz Verancsicsból ilyen szavakat: *többités* (olvasd *többités* többités auctio; ép így van nála: *fegyvereseteni*, azaz fegyvereséteni, *keszetenni*, azaz készéteni stb.), *másotás* (sajtóhiba e h. *masetas*, másétás, mutatio; mutare már így van: meghmasetāni). Szóval mint mondtuk, régibb adatai nagyon keveset bizonyítanak, hacsak azt nem, hogy a szerzőnek fogalma sincs róla, minő kritika szükséges a tudományos vizsgálatokban.

---

2. *Petőfi és a szenvedő ige. Kovács Jánostól, a sátor-aljaujhelyi kegyesrendi gymnasium igazgatójától.*

Méltán kérdezhetné valaki: vajjon mit irhatni Petőfi és a szenvedő ige egymás közti viszonyáról? Mit? hát azt, hogy Petőfinek minden egyes kötetében hányszor fordul elő szenvedő ige! Ugy-e bár, nagyfontosságú tudományos kérdés! ugy-e hasznos tudnivaló és elkerülhetetlen a nyelvtudomány céljaira s az emberiség javára! ugy-e érdemes, hogy egy okos ember minden egyéb társadalmi vagy tudományos foglalkozás mellőzésével tudományát (?), idejét, tintáját s a program nyomtatásra való pénzt erre fordítsa! Risum teneatis, amici? S azt hiszik, urain, nagy-tudományu Kovács János csak Petőfi szenvedő igéit szám-lalta meg? Csalatkoznak! Ő nem csak Petőfiről tudja meg-mondani, és kötetéről-kötetre kimutatni, hogy eredeti költeményeiben mindössze 38, fordításaiban 11 szenvedő igéje van, s hogy »ha ezeket az előbbiekkal összeadjuk, meg-

kapjuk azt, a miért átlapoztuk Petőfi összes kötött nyelvű dolgozatait, s kimondhatjuk, hogy számuk 49.« Igaz, hogy ez már bámulandó és megbecsülhetetlen eredmény a tudományra nézve, de a buzgó férfiú, a nemzet nyelveért dagadó kebel (oly élvezettel olvastuk művét, hogy önkénytelen eltanultuk kifejezése módját) nem elégedett meg ezzel. Az ő tudnivágyó szelleme nem pihent, míg meg nem állapíthatta azon, a magyar nyelvre váratlan új fényt derítő tényeket is, hogy p. Sz. Katalin 4067 versből álló legendájában sem több, sem kevesebb, épen 42 szenvedő ige van; hogy »a tizenhetedik század legnagyobb költőjének Zrinyi Miklósnak művészileg alkotott hőskölteményéből, a Zrinyiászból szinte, mint a Katalin-legendából 42-szer lehetne példát fölhozni« (minő csodálatos találkozás! igazán gondolkodóba ejti az embert); hogy »Beniczky P. ritmusából 34-szer idézhetnénk, míg a hangzatosan verselő Gyöngyösi Murányi Vénusából 67-szer, Palinódiájából pedig 9-szer, jelül, hogy ő is használta a szenvedő igéket«, (minő éleselméjű következtetés!) »tehát léteztek azok ekkor is« (eddig erről valóban sejtelmünk sem volt); »Faludi F. csak 9-szer sző szenvedő igét költeményeibe, míg Ányos csak 10-szer szól így: »Csak szívünk intetik elmés ébredésre«; »a Csikóbőrös Kulacs híres költője Csokonai csak 5-ször szorult meg Lillájában;« »Garay, a mily szelid lelkű, oly ritkán használ szenvedő igét,« Zajzoni pedig »a mily eredeti tehetségnek mutatkozott, épen oly gyéren fejezte ki magát szenvedő igével« stb. Így mutatja ki a Petőfi előtti és utáni összes költők műveiből a szenvedő igéket. Fonj hálakoszorút, ó haza, a nyelvedért buzgó férfiú fejére! — Csalatkoznék az is, a ki azt hinné, hogy ezek a számok, mint más mindennapi számok 1—2 lapon elférnek. Ó nem; itt a felsorolás 15 lapot tölt meg, mert a tudományos statisztikát az illető költők neve mellé tett ékes és terjedelmes jelzők ékesítik, melyekből élvezettel megtanulhatni irodalmi értéküket és jellemzésüket, s melyek a száraz számok közé kellemes színpompát varázsolnak, mint a mező virágai az érett gabona közé. — És miért van egyáltalában szenvedő ige az emberek beszédében? A ki ezzel még nincs tisztában, itt megtanulhatja: azért, mert »akármit is beszéljenek, szenvedéssel jár az élet; — ezt a világtörténelem épen úgy igazolja, mint nemzeti életünk ezredéves följegyzései bizonyítják.« — És mi a szenvedő ige? »Mai fogalmaink szerint oly igét nevezünk így, mely akár egy, akár pedig többtagu cselekvő átható igéből atik, etik,

tatik, tetik-kel alakul, mint kér-ből kéretik, határoz-ból határoztatik.« Lehetne-e szenvedő ige fogalmát világosabban megmagyarázni? Saját definíciójától vezetve, példái közt csakugyan fölhozza ezt is: »Egymás mellé temették a hű szeretők magokat!« — És végre: mi a tanulság az egészből? Halljuk csak a méltó berekesztést: »Gyönyörködtetve oktat Petőfink is, ki, éljen bár a szibériai fogság sanyaru legében, vagy hamvadozzék ismeretlen sirjában, műveiben mindig csak ezt mondja szellemajkaival: ne használjuk a szenvedő igéket, csak ott, hol elkerülhetetlenek!«

Azt hiszem, elég volt a tréfa, állhat itt a végén egy komoly szó is. Valóban elszomorítja az iskola barátját, ha látja, hogy ilyen páratlanul korlátolt, frázison élő ember nem csak hogy 15 év óta tanítja az ifjuságot, hanem egy egész gymnasiumnak igazgatója, vezetője! Milyen ifjak fognak ebből a gymnasiumból kikerülni?

3. *Hérodotos nyelve, összehasonlítva az attikai nyelvvél és Homéros nyelvével. Rosenauer Károlytól, a besztercebányai ev. gymnasium értesítőjében.*

A czim olvasásakor azt hittem, a szerző az újabb nyelvészet eredményeit fölhasználva meg fogja magyarázni mind azon eltéréseket, melyek H. nyelvét jellemzik. De csalatkoztam. A sz. egyszerűen összeállítja mintegy gyakorlati célból a nyelvtani rendszer egymásutánjában azon pontokat, melyekben eltérés mutatkozik. Pedig tesz-e ezzel szolgálatot akár a tudománynak, akár a tudomány népszerűsítésének? Bizony nem. Mi haszna, ha megmondja, hogy az att. *πήσσω* helyett H.-nál *πώσσω* van? Az ilyen dolgokat, a kinek kellene, megtalálja máshol is ép oly jól. Más dolog volna és haszonnal járna, ha kifejtené, hogy p. ez esetben az eredeti magánhangzó *ā* volt s hogy ebből más esetekben is majd *η*, majd *ω* lett; vagy ha ép úgy az itteni *πεντηζόντερος*; is, az att. *πεντηζόντορος*; is eredeti *πεντηζόνταρος*-ból lett. — Az által, hogy a magyarázat az attikai nyelvből indul ki, sok tény álvilágításban áll előttünk, mert az alakok úgy tünnek föl, mintha az attikaiakból lettek volna, holott sokszor emezeknél régibbek, eredetibbek. Azt olvassuk p. 8. l.: »o helyett α: *ἀρρωδέω*, att. *ὀρρωδέω*,« pedig amaz eredetibb alak s csak az att. nyelvben lett o az α-ból. A diaeresis tana ugyanazon okból a

valósággal homlokegyenest ellenkezik, mert p. nem βασιλεῖ-ből lett diaeresis útján βασιλεῖ, hanem fordítva: ebből lett amaz, összevonással. Ép ily hibás a »hangtoldás« tana, mert itt az ugynevezett »toldott alakok« majdnem mind régiebbek a rövidebbeknél. — Az összeállítás szorgalmasan készült ugyan és némely dolgok jól vannak magyarázva, de az egészek az említett okoknál fogva nem nagy értéket tulajdoníthatunk.

---

4. *A latin magán hangok átlágyulásának rövid vázlat.* Corssen nyomán. Gosztonyi Fábiantól, a benedekrendiek soproni gymnasiuma értesítőjében.

Ugy látszik, tanárvizsgálati dolgozat volt. Mint már czime mutatja, eredetiséget nem kereshetünk benne. A latin nyelvtörténeti adatok elég pontosan és világosan össze vannak állítva, de a mi azon túl van, abban tájékozatlan a szerző.

---

5. *A latin iránytan a gymnasiumban, különös tekintettel az alsóbb osztályokra.* Grünhut Józseftől, a brassói kath. gymn. értesítőjében.

Hálás tárgy és fontos; érdemes volna, hogy többet foglalkoznának vele. A jelen értekezés jó és használható kísérlet. A bevezetésben helyes didaktikai nézetekkel találkozunk; p. hogy a szabályt mindenkor előzze meg a példa; hogy már az alsó osztályokban folyvást ügyeljünk a stilus, a szerkezet és szórend kifogástalan latinosságára stb. A latin és magyar szerkezetek összehasonlításának, melyet itt találunk, minden latin tanár jó hasznát vehetné. Egyes kifogásaink azonban vannak. Első sorban az, hogy semmit sem magyaráz meg, még olyan szerkezeteket sem, melyeknek okát nagyon könnyű megértetni: hogy miért mondják *duo bella*, ellenben *bina castra*, *binae literae* (mert itt mindenik részén sok castrum, azaz sátor, és sok litera, azaz betű, van, 17. l.). Továbbá, hogy német forrásoktól vezetve, néha nincs tekintettel a magyar kifejezésmódra, a hol kellene; p. arra, hogy *Cicerone* eloquentior a magyarban is kifejezhető ilyen röviden (*C.*-nál ékesszólóbb, régebben a magyarban is *C.*-től ékesszólóbb); hogy a birtoki névmások használata — eltekintve a m. személyragtól — a latinban s magyarban többnyire megegyezik (*fratrem amo* = szeretem öcsémet; *meum fratrem amo* = az én öcsémet

szetem) stb. Végre, hogy néhol rossz a magyarsága; p. »minő véleményben *te* vagy« 19. l. e h. minő véleményben vagy *te*; »a mondat neminem vidi« (= der satz n. v.) 27. l. e h. ez a mondat: n. v. »és soha sem vmi, és soha sem vki« 32. l. e h. és soha semmi, és soha senki; arpinati e h. arpinumi.

Dr. *Simonyi Zsigmond*.

6. *Természettan az ó-korban. Irta Molnár József.* (Soprony, állami főreáliskola).

Egy kis utravalót akart szerző ur tanítványainak adni e kis cikk összeállításával. No bizony sovány »utravaló«, melylyel alig boldogulhatnak, — kivált ha meggondoljuk, hogy az ó-kor termékeit úgy sem forgatják. A cikk, ha még oly rövid, legalább legyen váza annak, amiről szólni akarunk. Szerző ur keresztül futja az aegyptomiak s Ázsia népeinek e téren tanusított előhaladásait, de oly röviden, mint az ó-kori történetkönyvekben az általános műveltség-nél szokás. »A csillagos ég« bemutatásánál oly annyira ragadtatja el magát, hogy csakis ennek tulajdonítja »a még fiatal hévtől duzzadó hajdan kornak« a természettudományokban tett előmenetelét. Szegény ujkor, mely gőzzel és villanyossággal dolgozol, mily lankadt s öreg vagy te e duzzadó korról szemben! A görögöknek jut a java. Azt olvassuk, hogy »tudományosságuk virágzó kora leginkább a Kr. előtti 594—336. évekbe esik.« Mily präcis szám: kár, hogy a hónap nincs kitéve! Megengedjük szívesen, hogy a görög irodalom e harmadik szakában a költészet, különösen a lyra, dráma, bölcsészet, ékesszólás s történetírás virágzott, de ép e korszak nem volt az, mely az exact tudományokat oly magasra emelte, mint a reá következő, t. i. az alexandriai korszak. E korszakból valók a leg-hiresebb munkák, s a szerző ur által felsorolt nevek Euclidestől végig ép a következő korszakba esnek. De itt is hiányzik Aratus, Aristarchus Samosból, Serenus, Diophantus (erről csak hallottak tanulói az egyenleteknél) stb. A szegény rómaiak legroszabbul járnak. Alig tesznek ró-luk említést. Hyginus és Plinius a két oszlop, melyen a római természettudomány áll! (Megemlítendő, hogy az utóbbi művének általános czime »*Historia Naturalis*«; nem *mundi*). Ovidius »*Fasti*« is természettudományi könyv! Alig találhatók egy irónál oly baklövések a csillagok s mai

tünetmények magyarázásánál, mint nála; de azért még is jó felhozni, nemde! Már vége felé járunk; a »clepsydra«-hoz jövünk; a víz már elfogyott, hát hallgassunk már el.

K. J.

7. *Horatiusból és Vergiliusból.* A szabadkai főgymnasium 1876/7-diki értesítője két fordítást foglal magában *Jámbor Pál* igazgatótól. Az egyik Horatius III, 2. ódája (»az ifjusághoz«) a másik Vergilius Aeneisének II. könyvéből a 198 első vers. Mind a kettőt elnézőbben méltányolhatnók, ha az említett darabok nem volnának már annyiszor és jobban is fordítva. — Nézzük először is az ódát! »Midőn . . . a harczoló királyt leánya . . . látja« — (6 v.) nem őt, hanem az izmos harczfít. — »Szép a hazáért halni« (13 v.) sokkal megfelelőbb hatásossággal Barna: »Édes s magasztos halni a szent honért!« — »Kis ladikon velem utra száll« 28 v. (hát »nagy ladikon«?) — »Az elfelejtett égbe Diespiter« (29 v.) (»*Diespiter neglectus*«) a mérték erőszakát mutatja. — »Bár hogy siessen, sánta lábon roszzat, eléri a büntető kéz,« — ehhez nem kell commentár.

Lássuk az Aeneist. Ime az első vers: »Elhallgattak mind, és mind *szájlátva* figyeltek.« — »Gyászt kérsz elmondanom *ujra*« (hát egyszer már elmondta!) — »Feleztem a bajt« = adtam belőle másnak is, noha egész más az értemény. — »Irtózik rá emlékezni *ma* lelkem« a latin szövegben hire sincs a *má*-nak 13. a *Grájnak* (a görögnek) — 23 v. »hajókra csalárd rév« (hajókra nézve?) — 25 v. »Távoztak, mi hívők, a hadak,« — magyartalan a szórend. — »Micaene« alkalmasint sajtóhiba »Mycene« helyett, csak hogy kétszer is előfordul. — »Timoetes« e. h. Thymoetes, mert ha magyarosan akarja írni, mire való az *oe?* s ott van lejjebb »Capys.« — »Ellenben Capis, és (a) helyesebb itéletüek — *mond*; — egyszerüen fölemlítjük. — 49 v. »Mert gyanus a görög is, hát még az ajándoka hozzá« (»timeo Danaos et dono ferentes«). — »Minek *késem?*« (quidve moror, 102) e. h. mit tartóztatlak titeket? — »Calchast oda vonja Ulysses kérdeni . . .« 122 v. (ki kérdez?) — »Mind megnyugszik *benn*« (130.) e. h. benne. — »Csak te kit én megtartottam; *szód* Trója! te tartsd meg« — nem egyhamar értjük meg. — »E naptól *folyvást elkezdett* (!) fogyni reményök« — ehhez nem kell a latint idéznünk, hogy helytelenek tüntessük fel. — 172 v. »castris« =

»harcz mezején«? — »Azért emelé oly *nagynak* (nagyra?) a szörnyet.« — »Mely Priamus birodalmának *sirt* és a phrygyeknek« (sic!) — érthetetlen. — De elég ebből ennyi. Sok egyebet sajtóhibának vagyunk hajlandók tekinteni. Az egészet sem itélnők meg igazságtalanul, ha sajtóhibának neveznök. E fordítások nem haladást, hanem világos hanyatlást tanúsítanak.

Cz. J.

Rabelais és kora. — Tanulmány, írta *Neményi Ambrus*. Budapest, Zilahi Sámuel, 1877.

Neményi urnak e jeles tanulmányát olvasóink figyelmébe kiválóan ajánljuk. A XVI. század egyike volt a legmozgalmasabbaknak az emberiség történetében. A középkor kihalóban van, az ujkor keletkezik. Uj eszmék, uj törekvések indulnak meg a vallás és bölcsészet, a tudomány és irodalom, az állam és társadalom, a nevelés terén, szóval minden irányban. Renaissance és reformatio hatalmas mozdítók, a csak imént feltalált sajtó legalkalmasabb vehiculum az uj eszmék terjesztésében. Ámde e terjesztés nem jár ám veszély nélkül, mert ott vannak még a hatalmon a középkor védői börtöneikkel, máglyáikkal; lép-ten, nyomon küzdelem s a haladás bár folyton, még is csak lassan jut előbbre, s nem egy nemeslelkű, hevesebb vívó a martyrkoronát kapja merész törekvéseinek béreül, míg az ovatosabbak, ha nyilatkoznak, ildomos fogással többé-kevésbé homályos allegoriákba, néha épen bohóc alakba bujtatják nyilatkozataikat, hogy üldözőik elől menekülhessenek; még többen, alig hogy fölszólaltak, csakhamar ismét elhallgatnak. — Ily vészterhes időben, ily chaotikus világban nehéz írónak lenni. Nem is igen teremnek ilyenkor a költészet tiszta illatu, tökéletes virágai, hanem igenis annak válfajai, különösen a *satira*. Épen ez van itten helyén. Torzképekben tünteti föl mindennemű visszásságaival az élő világot, nevetve, még többször maró gúnnyal ostorozza a haladás ellenségeit, biztosság tekintetéből allegoriákat sző művébe, csakhogy azért az éle- sebb szemü olvasó mégis ráismer mindig az igazi alakokra és kitalálja, hogy kiről szól a mese. — Ily világban, ily körülmények között lépett föl *Rabelais Ferencz*, ki nemcsak a XVI. századnak, de átalán a világirodalomnak egyik legkiválóbb satirikusa és egy Juvenalis egy Aristophanes mellett méltán foglal helyet. Annyi azonban igaz hogy nem könnyü író. Rabelais-t csak az érti, csak az élvez-

heti, ki vele bizonyos előszeretettel tartósan foglalkozott, művének alakja szertelen, tartalma sok szépség mellett gyakran visszataszítólag trágár és undok, nyelvezete merész szóképzetei által sokszor érthetetlen. »Une oeuvre inouïe — mond St. Beuve — mêlée de science, d'obscurité, de comique, d'éloquence et de haute fantaisie, qui rapelle tout, sans être comparable à rien, qui vous saisit et vous déconcerte, vous enivre et vous dégoûte, et dont on peut, après s'y être beaucoup plu et l'avoir beaucoup admirée, se demander sérieusement si on l'a comprise.« Azt hiszem, kik Rabelais-t forgatták, mind alá fogják irni e nyilatkozatot. A homályosság Rabelais-ban csinált homályosság volt, írói fogás, melyre a világos eszű de ovatos és martyrkoronára sehogy sem vágyó férfiut korának viszonyai kényszerítették. E fogáson kívül, nagyon ügyesen tudta alkalmazni a simulékonyságot is hatalmas férfiakhoz, a minek köszönhette, hogy bajai rendszeren jóra fordultak és hogy sok hányatás után regényszerű életét mint meudoni jómódu plébános fejezhette be a hagyomány szerint azon mondással: La farce est jouée! je vais quérir un grand Peutêtre!

Irodalomtörténetileg Rabelais igenis fontos, mert — Mendoza és Quevedo Villegas mellett — a komikai és satirikai regénynek ő volt egyik megteremtője. Műve alakilag utódja a lovagregényeknek, groteszk óriásokkal, hihetetlen történetekkel. Tartalmilag megható, felette érdekes képe a XVI-ik századbéli Franciaország erkölcsi viszonyainak, s ezért a mivelődési történet nyomozójára nézve valóban nélkülözhetlen. — Rabelais végig megy az egész társadalmon, minden szóba jő néha beburkoltan annyira, hogy Rabelais maga sem tartja könnyű dolognak, munkája megértését; de annak tudatában hogy jót akar határozottan ösztönöz az avval való foglalkozásra: »Vistes-vous onques chien rencontrant quelque os médullaire? Si vous l'avez, vous avez peu noter de quelle dévotion il le guette; de quel soing il le garde, de quel ferveur il le tient, de quelle prudence il l'entame, de quelle affection il le brise, et de quelle diligence il le sugce. Qui l'induct à ce faire? quel est l'espoir de son estude? quel bien pretend-il? Rien plus qu' un peu de moelle. Vray est que ce peu plus est délicieux que le beaucoup de toutes autres, pour ce que la moelle est aliment élaboré à perfection de nature. A l'exemple d'iceluy, vous convient estre sages, pour fleurir, sentir et estimer ces beaux

livres de haute gresse, legiers au porchas et hardis à la rencontre. Puis par curieuse leçon et méditation fréquente, rompre l'os et sugcer la substantifique moelle, c'est à dire ce que j'entends par ces symboles Pythagoriques, avec espoir certain d'estre faits encors et preux à la dite lecture.» (Prologue de l'auteur t. I. l. 1.)

Rabelais moralista és költő, ki az emberi sziv rejtélyeit ismeri. Érzelmei magasra török, ellensége a viszálykodásnak, mely ellen a vallás és humanitás nevében küzd; szereti az irodalmat és megveti a tudatlanságot, a babónát és a fanatizmust. A renaissance lelkesíti, benne a gondviselés jótéteményét látja, mely által a barbárság el fog üzetni.

A ki Rabelais-t magát nem veheti kezébe, az ne mulassza el Neményi ur szelleműs, francia zamattal irt könyvét olvasni, mely Rabelais-t és korát találó képben tünteti elénk.

A bevezetésben N. ur a XVI-ik századbéli Franciaországot vázolja, következik Rabelais életének és művének általános jellemzése. Ezután — hogy R. eszméit minél világosabban értesse meg külön fejezetekben tárgyalja azt, mit az államról, a vallás- és nevelésről, az irodalom- és nőkről mond és nem mulasztja el egyuttal mindazt is előadni mi a tárgy teljes átértésére szükséges. Egy külön fejezetet szán még a *pantagruelismusnak* és végül egy függelékkel a Rabelaisra vonatkozó irodalomnak. Egészben véve e tanulmány teljesen kielégítő. Legyen szabad azonban egy megjegyzést is tennünk. Azon előszeretettel, melylyel Neményi ur írója iránt viseltetik, nézetünk szerint kissé nagyon elnézőnek tette őt a *pantagruelismus* dolgában, melyet Rabelais úgy magyaráz, hogy az »certaine gayté d'esprit, confite en mespris des choses fortuites.« Rabelais-t ez a »gayté d'esprit« sokszor igen botrányos, igen undok túlzásokra vitte s ezt nézetem szerint élesebben megrovólag kellett volna fölemlíteni. Igaz ugyan, hogy kora a *grobianismus* kora volt, s kik tudják hogy más, komoly írók mit mindent irtak, hogy p. Luther maga is hevesebb vitairataiban mily kifejezésekkel él sokat fognak megbocsáthatónak tartani. Az is igaz, hogy az olyan praktikus költői művekben, milyen a Gargantua és Pantagruel nagyobb sulyt szoktunk fektetni az ítélet egészségére, a satira igazságára, semmint a költői alak szépségére. Mégis Rabelais tullépi, még pedig szándékosan lépí tul a megbocsáthatónak határait, gyönyörködik mintegy az aljasban

és piszkosban, és e kitöréseit nem lehet megrovás nélkül hagyni. La Bruyère, ki különben teljes elismeréssel van Rabelais érdemei iránt, e hibákra nézve imigy nyilatkozik: »C'est un monstrueux assemblage d'une morale fine et ingénieuse et d'une sale corruption. Où il est mauvais, il passe bien loin au delà du pire, c'est le charme de la canaille.« Ez árnyoldal Rabelais jellemrajzának kiegészítéséhez tartozik és azt a szeretet fátyolával takargatni már azért sem szabad, nehogy valaki e takargatást helyeslésnek vegye, mely helyeslésnek az igaz Neményi ur dolgozatának egész szelleme ellentmond, de mi azért mégis ez irányban valami határozottabb ítéletet óhajtottunk volna.

Őszinte örömmel üdvözljük tehát Neményi urnak derék tanulmányát és engedje remélenünk, hogy bokros elfoglaltsága daczára, még máskor is hasonló dolgozatokkal fogja hazai irodalmunkat meg ajándékozni.

Hofer Károly.

Aristophanes Madarai. Görög irodalomtörténeti tanulmány. Irta *Vida Aladár.* Eperjes, 1877. 26. l.

Huszonhat lapon értekezik a szerző a görög vigjáték lényege s történetéről, Aristophanes és koráról s a mi fő Aristophanes »Madarai«-ról. Mennyi jut ezen nagyfontosságú kérdéseknél mindegyre, az könnyen átlátható. Néhány bevezető aristotelesi phrasis után a komédia eredetéről van szó, melyet a kisebb Dionysiákból származtat a szerző. A sok német idézet közt találunk Vida urtól csodabogarakat is; így azt mondja, hogy Dionysos tisztetére csak a nagy és kis Dionysiákat ünnepelték a görögök. A lenaeák és antheateriákról szerző ur megfélekezni látszott; pedig sok aristophanesi darabot adtak a lenaeákon ám! Fel vannak azután sorolva a főbb vigjátékírók; a színház- és karra is jut valami. A második fejezet a büszke czimet hordja: »Aristophanes és kora«; de mindent olvasunk, csak a korról nincs említés téve, az egyes darabok tartalma — ha e nevet megérdemli — 6—7 sorban van előadva s végre hogy az »irodalmi tanulmány« czimének megfeleljen, a »Madarak« fejtegetésébe bocsátkozik a szerző. Mi lehet oka, hogy épen a magyarázatnak legnagyobb nehézségeket nyújtó darabot választotta, azt nem tudhatom; hogy tán tőle tanuljuk a »Madarak« helyes felfogását? Akkor a cél eltévesztette. Mert fel nem említve azt, hogy a két legfontosabb értekezést e tárgyra nézve t. i. Süvern »Des Aristophanes Vögel«

(Abhdlg. d. Berl. Akad. 1828.) és Droysen »die Vögel des Ar. und die Hermokopiden« (Rheinisch. Mus. A. F. III. IV.) fel sem említi s nem is használta, ezt mellőzve, mondom, oly forráshoz nyul (Rötscher, Aristoph. u. sein Zeitalter) mely tele — Teuffel szerint — ó-hegelianusi phrasissokkal s bölcsészeti ferde szempontokból kiindulva olyasmiket tukmál Aristophanesre, amiről ő nem is álmodozott. Holott a mostani aristophanesi magyarázatot megalapító művet (Müller-Strübing, »Arist. u. die histor. Kritik«) szerző ur nem is látszik ismerni; szemében Rötscher — kit ma nem is értenek már — *jéles* auctor, s miért ne követné őt? A darab tartalma úgy van adva, hogy hatalmas görög idézetek vannak belőle felhozva s az olvasó örül, ha a kar végső szavait olvashatja *ἀλαλαλαί, ἡ παιών*; — bizony paeant zenghet, hogy elvégezte! Vida ur Aristophanesnél rímeket is talált; ezeket bátran mellőzhette volna. — Szerény véleményem szerint ezen munka nem igen gazdagította a magyar aristophanesi irodalmat, s jobb lett volna ha ki sem nyomattatott volna. Mert hát kinek számára írta Vida ur ezen értekezését? Philologusaink számára? Ezeknek aligha van szükségük Vida urnak a legprimitívebb ismeretekben való járatlanságot fényesen documentáló értekezéséből tanulni a vigjáték fogalmát, történetét, Aristophanes darabjai tartalmát stb. A nagy közönségnek? Az ugyan aligha lesz képes a ‚Madarak‘ tartalmát görög idézetek segítségével megérteni, s aligha fog érdeklődni az iránt, hány színész szerepelt a ‚Madarak‘-ban és hány rim fordul benne elő. De különben jobbat várhatunk-e az olyan szerzőtől, ki a kordax-ról csak azt tudja hogy ‚kartáncz‘; ki abból hogy az ‚attikai (?!) ‚Megara‘ magának tulajdonítja a komoedia feltalálását, azt következteti, hogy ‚Attikában kell keresnünk a komedia eredetét‘ (!) ‚kinek ez egyszer nem német szerzőből merített önálló nézete szerint ‚a kar másodrendű vala, mivel karénekeket nem adott elő‘ (Igazán?); ki Aristophanesnek ‚talált‘ (!) mellszobrairól következtet Aristophanes kopaszságára, nem pedig saját és Eupolis nyilatkozataiból a mellszobrok hűségére, ki oly hanyagul dolgozik, hogy egy második átdolgozásban előttünk fekvő darabot »*Νεφέλαι πρότεροι*«-nek nevez, s ugyanazon darabról azt mondja, hogy ‚az új sopisticai nevelés ellen van intézve‘ s mindjárt reá ‚tehát (!) ezen vigjáték *nem* a bölcsészek ellen van intézve! Si tacuisses. stb.!

Kohn Ignác.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Πλάτωνος Πρωταγόρας, ἐκδοθεὶς μετὰ σχολίων ὑπὸ Γεωργίου Μιστριώτου, Ἀθήνησι 1877.

Mindig örvendetes jelenségnek tarthatjuk, ha Misztriótisz tollából került ki valami munka, aki már az ókori görög irodalom több kiváló termékeinek magyarázatában jelét adta mély és alapos tudományának, s jelét adta annak a jelen munkában is, melyet most röviden ismeretni akarunk.

A szerző munkája két részre oszlik. Az első rész az *εἰσαγωγή* (2—63. l.); a szerző itt a Perikles korabeli viszonyokról, a sophistákról s a sophistica lényegéről szól; közli a párbeszéd rövid tartalmát, annak Plátó többi párbeszédeivel való vonatkozásait és főbb személyeinek rövid életrajzát; nagyobb kitérést szentel a mű valamint külső, úgy belső chronológiájának; s végre röviden megérintve a berendezést, a szóba hozott Simonides-féle fragmentummal (melyet a Schneidewin-féle szöveg szerint közöl) és szerzője életkörülményeinek előadásával befejezi a bevezetést.

Ujat a szerző, munkája e részében nem mond; mindazonáltal meg kell hajolnunk a szerző olvasottsága s főképen azon önállósága előtt, melyet az ókori források felhasználásában tanusít; s ha más nem, minden esetre az az érdeme meg van ezen előszónak, hogy sokkal világosabb és érthetőbb benne a kor bölcsészeti kérdéseinek taglalása, mint bárhol másutt.

Ennyit az előszóról.

A munka második része adja a párbeszéd szövegét és a commentárt. (64—270.). Itt mindenek előtt kettőt kell szem előtt tartanunk: először azt, hogy nem csak kizárólag az iskola követelményeit tekinti a munka, hanem mélyebb tudományos igényeket is törekszik kielégíteni; de másodsor azt is, hogy szerzője a mai élő görög nyelv tökéletes birtokában van. — Fontos pedig ez utóbbi anyiban, mert nem egy finom észrevételre, vagy synonymicai distinctió-ra akadunk, mely csak is a nyelv életéből levont tapasztalásnak lehetett eredménye. Ennek megfelelőleg a szerző legtöbb észrevétele a szótan, a mondattan, de főkép a phraseologia terén mozog, mely utóbbiban a szerző ismét érvényesíthette az ókori írókban való jártas-

ságát. Bő tért szentelt továbbá az u. n. reáliák magyarázatának és szövegcriticának.

Ha egyáltalában valami kifogás alá eshetik a commentár, meggyőződésünk szerint ez csak is abban keresendő, hogy a szerző kelleténél kevesebb gondot fordított a gyakran homályos és kemény kéreg alatt lappangó gondolatmenet megvilágítására, ami különösen a párbeszéd vége felé, hol az okoskodásból kivont eredményről van szó, válik érezhetővé; noha más részt figyelmen kívül nem szabad hagynunk azt sem, hogy a szerző ezt nagyjában az előszóban megtette, de épen csak vázlatosan, úgy, hogy ebből a szigorú logikai okoskodás lánczolatát nem vonhatjuk ki elég szabatosan.

Végül nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a szerző idézeteiben egy kissé pontosabb lehetett volna; így 122. l. 3) *Ιλιάδ.* Δ 258. helytelen, e h. *Ιλιάδ.* Ξ 258; — 140. l. 3) *Ιλιάδ.* Α. 139. e h. Α. 135; — így a 115. lapon 2) alatt *Απολ.* 17. Δ, s a 176. lapon 1) alatt, valamint a 197. lapon 3) alatt *Απολ.* 17 C-t ír, noha mind a három idézet ugyanazon állítás támogatására hozza fel.

Fináczy Ernő.

1. *Gedichte von Alexander Petöfi.* Aus dem Ungarischen von Lad. Neugebauer, Leipzig. Otto Wigand, 1878.
2. *Held János.* Ein ungarisches Märchen von Petöfi. In deutscher Nachdichtung von J. Schnitzer, Leipzig. Friedr. Volekmar 1878.

Teljes méltánylatunkra érdemes a szép száma azon Petöfi-fordításoknak, a melyek rövid idő alatt egy a másra német nyelven megjelentek.

Sajnos azonban, hogy a számmal nem igen növekedett az értékök. Kertbeny-é a kezdeményezés dicsősége, csakhogy fordításának ennél nem is sokkal több az érdeme. Utána Dux, Opitz, Meltzl s kisebb nagyobb részben mások is fordították Petöfit, alig észrevehetőleg jobban, néha rosszabbul is.

Azért az ujév hozta két új Petöfi-fordítást már csak a reménynél fogva is, hogy jobbak lesznek, örömmel kellett üdvözölnünk. S nem csalódtunk-e?

A Neugebauer-é Bodenstedt s Jókai kissé hizelgő előszavain kívül s a »Petöfi-társaság lapja«-nak hivatalos dicséretét kivéve, alig részesült *egy* elismerő szóban. A »Pester-Lloyd« kritikusa úgy látszik a tiszta buzát vakon félre tolva csak a konkolyszemeket kereste. Nyilván

ily elfogult ítélettel van írva az »Augsb. Allg. Zeitung« ismertető cikke is, mert menten a Kertbeny fordítását tartja a legjobbnak valamennyi közt.

Pedig a *Neugebauer* fordítása határozottan jobb valamennyi előtte megjelentnél.

Igaz ugyan, hogy ama botrányos félreértéseknek s nyelvi baklövéseknek, a melyek épen nem ritkák előzői fordításaiban, nála is megtaláljuk a párját; ilyen pl.

»Pfeifengluth is *schlafen* *gangen*« csakhogy ez egyedüli »corpus delicti« lehetett és volt is azoknak, a kik az egész könyvet elítélték.

Más gyöngéi, mint a balul felfogott hüségből eredt néhány erőszakos kifejezés milyen pl.

»*Tropfte* es doch immer«

(»Ha nem csurgott csöppent«),

ugy hiszem csak előzői tanulmányozásából eredtek; mint a hogy Kertbennél a lány legény»galamb«-ját

»*Mein täuber*«-nek szólítja. (Még nem is »tauber«-nak). Tőlük örökölte a sok »Maid«-ot is, s az ilyen alakokat: »Engel mein, Vater mein, Pferdchen mein«;¹⁾ valamint az *einer, e, er*-nek, »'ner, 'ne, 'nes«-féle majdnem állandó megrövidítését. Csinra, hangzatosságra, erőre azonban, s általában költészet tekintetében jóval túlhaladja előzőit, s bátran állíthatjuk, hogy könyve élvezetet fog nyújtani bármily finom izlésű németnek. — Legjobban sikerültek a festő költemények, genreképek, s kisebb humoros dalok; sokkal kevésbé, a melyek népdalszerűek; ódái szárnyalásában sem tudja mindig követni költőjét, a hogy mindjárt a »dalaimban« az utolsó, leghatásosabb sor így van fordítva:

»Dann o sind die Lieder meiner *Kehle*
Blitz und Donner *der* empörten Seele«.

Lankadt a »Hazámról« című fordítása is. Azonban ezeket is általában erővel fordítja, s teszem az »Egy gondolat . . . . .« címűt elég hatásosan.

Mindezzel azonban nem mondom *Neugebauer* fordítását kitűnőnek, vagy remeknek, se alá nem írom *Bodenstedt* véleményét, mely szerint »igen sok dala ugy hang-

¹⁾ A birtokos névmás ez elhelyezését ismeri a német népdal, és ettől sajátították el a modern német lyrikusok (*Heine, Uhland* stb). A *Petőfi*-fordítók hibája csak abban van, hogy nagyon is sokszor élnek az ily kifejezésekkel, minek következtében azok a modorosság hatását teszik. Ugyanaz áll a határozatlan névelő (*einer, — e, es*) rövidítéséről (*ner, 'ne, 'nes*) is. Szerk

zik, mintha ezeket Petőfi maga németül írta volna»; ilyen fordítást csak olyan és nem kis költőtől várhatunk, a ki nem kevésbé ura a saját nyelve poesisának, mint Petőfi a magyarénak.

Meg kell jegyeznünk, hogy Neugebauer füzete nem tartalmazza Petőfi összes dalainak fordítását, a hogy minden apróságát nem is kívánatos, se nem érdemes lefordítani, de a benne foglalt 115 költemény Petőfi dalainak színe-javából való, igen helyes itélettel vannak megválogatva és csoportosítva.

Schnitzer »Held János«a már jóval több elismerésben részesült; meg is érdemi teljességgel az elismerést. Ő *Nachdichtung*-nak mondja, de bátran nevezhette volna fordításnak, mert hogy itt-ott fölcserélte a sorokat, s nem ragaszkodik mindig a szóhoz, nem jó számításba, a magyar alexandrint pedig nagyon helyesen cserélte föl a németebb izü négy és három Hebung-os menő rythmusu sorokkal. Az eredetinek naiv humoru elbeszélésmódjába, hangjába dicséretesen tudta magát bele élni s mind végig benn maradni.

Tegyen a költemény nagyobb hatást, mint Aranynak évekkal ezelőtt szintén és dicséretesen németre (Kolbenhayer-től) lefordított »Toldi«-ja, a mely épen nem talált a művészetéhez méltó fogadtatásra.

Wigand János.

VEGYES APRÓSÁGOK.

— A *Corvina* történetéről újabb időben több nevezetes kutatás látott napvilágot csaknem kizárólag a Magyar Könyv-Szemlében. »A *Corvina* Maradványai« ezimü akadémiai értekezésben (K Sz. II p. 145—152) Pulszky Ferencz röviden előadja a *Corvina* történetét Buda elfoglalása óta, s iparkodik a világhírü könyvtár nagyságát, melyet 9000—10000 kötetre becsül, meghatározni, és megállapítani, a legujabban hazakerült codexek közt melyek voltak már ezelőtt is a különböző lajstromokban felemlítve. — Ugyanott (II p. 352) Thallóczy Lajos közöl Hadritius György prothonotariusnak 1637. szept. 26-ikán irt leveléből néhány részletet, melyből kitünik, hogy a Révayék könyvtárának egy részét a Révay familiának elei meg a budai bibliothecából hoztak volt ki magokkal. Mi történt ezen könyvekkel (codexekkel?) nem tudjuk. — Érdekes világot vetett a *Corvina* keletkezésének történetére az ugynevezett Emenator Nitriensis ügye. A visszakerült Corvincodexek három darabján

ugyanis egy bizonyos Jo. Ar. bizonyítja, hogy az illető codexeket át-nézte s kijavította. A subscriptiok 1467. 1468. s 1470-ből vannak, s miután egyikök Nyitrából való Pulszky Ferencz (K. Sz. II p. 150) azt következtette, hogy miután Vitéz János 1467. 1468 s 1470-ben a nyitrai püspökség administratora volt, az említett codexek Vitéz János könyvtárából kerültek a Corvinába. Az emendator Pulszky gyanitása szerint Joannes Aretinus, Csontos ur gyanitása szerint pedig Joannes Argyropulos híres humanista volt. A kérdést Fraknói Vilmos döntötte el, ki a Szent-Ferencz-rend szent-antali zárdájának egy codexére figyelmeztet, melyben a nyitrai emendátor kezétől következő jegyzet található: »visa et emendata aequaliter Strigonii 1457. Jo E W. In certa autem parte Waradini completus« hol a Jo E W kezdőbetűk Joannes Episcopus Waradiensis (Vitéz János)-ra egészítendő ki. Ezen csekély jegyzet nagy culturtörténeti jelentőséggel bír, és újabb szép sikerrel koronázott kutatásokra szolgáltatott alkalmat. — Legtöbb történt eddig a Corvincodexek bibliographiai leírása érdekében. Az Abdul Hamid által ajándékozott 35 codexnek Csontos János szakavatott tollából való leírását e közlöny utolsó füzetében ismertettük, de ezen jelentékeny adalék még nem mind, melylyel a Corvina irodalom ezen szaka szaporodott. A Könyv-Szemle még a következő Corvincodexek leírását hozta: »Joannis Scholastici Abbatis montis Synaei opera« Csontos Jánostól (K. Sz. I p. 139. 140) a codex Vitéz János könyvtárából való; — »Hilarii Pictaviensis episcopi de sancta trinitate« (Zágrábban) Emich Gusztávtól (K. Sz. I p. 267), behatóbb leírását fíradhatlan Corvina kutatónk Rómer Flóris később közölte a Könyv-Szemle II-ik évi folyamában (p. 349, 350.). A »Helianus de instruendis aciebus et Onosander de optimo imperatore« (K. Sz. I. p. 271) talán szintén a Corvinából való 1874-ben tett utazásának feljegyzéséből Rómer Flóris közöl több a Corvinára vonatkozó nagyon érdekes feljegyzést (K. Sz. I p. 1—8). Thornban egy biztos és egy valószínű Corvincodexet őriznek, az egyik »Naldi Naldii Florentini epistola de laudibus augustae Bibliothecae atque libri IV. versibus Scriptis eodem argumento ad serenissimum Mathiam Corvinum Pannoniae regem« a másik egy régi cseh kézirat, melynek czime »Heraclitus, seu de vita humana et fortuna liber«. Königsbergben négy arabs codexet, melyet Buda ostrománál 1686-ban vettek, és egy olasz codexet őriznek, de nem bizonyos a Corvinából való e ezek. Szent-Pétervárbán egy kétségtelen corvincodex van: Aranyszáju Szent János több szónoklata; valószínű Corvincodex pedig három: »Liber Sedulii de actibus prophetarum et toto Christi salvatoris cursu« »Petrarca versei«, »il philocolo di Giovanni Bocacchi«. — A magyar nemzeti Múzeum könyvtárának magyar történeti és irodalomtörténeti kiállításának leírásában (K. Sz. II. p. 281—288) Fraknói Vilmos adja a Múzeumban őrzött Corvincodexek rövid bibliographiai leírását, azon Szent Ágoston De civitate dei-n, Georgios Trapezuntios Rhetorikáján, Polybios latin fordí-

tásán, Plautus vígjátékain kívül, melyeket már Mátray tüzetesebben leírt volt a következő codexeit: Quintus Curtius Rufus, Sallustius, kétségtelen és Suetonius, Flori Epitomatum libri IV; Johannes Scholasticus, valószínű Corvincodexekét. — A Philostrati Lemni Sophistarum vitae című Corvincodexnek Attavante által festett czimlapját sikerült fametszetben a Párisban megjelenő »L' Art« a múlt év július 8-ikán kiadott füzete hozta Dr. Rómer Flórisnak »Les Manuscrits et Miniatures de la Bibliotheque Corvinienne« című jeles értekezésével együtt. Végre felmlijük, hogy Káldy Lajos ur közleménye szerint (K. Sz. II. p. 347. 348) a Britisch Muzeumnak »The Arundel Manuscripts« című kézirat gyűjteményében egyetlenegy kézirat sínes, melyről biztosan ki lehetne mutatni, hogy az valamikor Mátyás király könyvtárához tartozott; hogy a 17 állítólagos Corvincodexről, melyet Dr. Müller Alajos fedezett fel Olmützben (l. Petzhold Anzeigerjét 1875.) küldt, hogy nem Corvincodexek (K. Sz. II. p. 351), s hogy Hochmuth Ábrahám rabbi egy közleménye szerint (K. Sz. II. p. 258. 259) a Corvinában Áhron ben Elija Káraíta tudós két munkája volt meg, mely kéziratok az illető munkák kiadásánál fel lettek használva, s jelenleg Lipszében és Jénában őriztetnek.

— **Livius forrásairól.** A forrásokról, melyeket a 21-ik és 22-ik könyv megírásánál használt Livius, mindeddig nem bírtak megegyező véleményhez jutni a tudósok. Majd Silenost (Böttcher) majd Calpurnius Pisót (Keller) tartották azon írónak, kiből mind Polybios, mind Livius merítették a pun háborúról való adataikat, s közös forrás felhasználásából akarták magyarázni azon feltűnő körülményt, hogy Livius és Polybios előadása gyakran csaknem szószerint megegyezik. Másrészt azonban Liviusnak oly dolgokról nincs tudomása, melyek Polybiosnál olvashatók. Ezen utóbbi körülmény miatt, egybevetve az előadás rendkívüli hasonlatosságával, melyet közös forrás felhasználásából megmagyarázni nem lehet, azt gyanítja Hirschfeld Otto (Ztschft f. oesterr. Gymn. 1877. p. 801—811), hogy Livius Polybios munkájának egy epitomejét használta, és pedig azt, melyet stratégiai szempontból Plutarchos tanúsága szerint (Brutus c. 4) Caesar fia, Brutus szerkesztett.

— **Odysseus bolyongásainak** legújabb magyarázata a Kriechenbaueré. (»Die Irrfahrt des Odysseus als eine Umschiffung Afrika's erklärt von Anton Kriechenbauer. Berlin, 1877. S. Calvary u. Co. 136 l.) Szerző, ki már több hasonló tendenciájú munkát bocsátott közre (»Ein Schluss auf das Alter der Iliade aus der Differenz zwischen dem Sirius- und Sonnenjahr« 1874 »Beiträge zur homerischen Uranologie« 1874. »Die Irrfahrt des Menelaos« 1877.) azon félszeg feltevésből indulván ki, hogy »ha az Odysseának csak valami realitást tulajdonítunk, kell, hogy a benne foglalt helyleírásokat még ma is localisálhassuk« iparkodik az Odysseának általa legrégebnek tartott részeiben levő néhány helyből (u 403—404. v. 80—86; 190—193; λ 15—19; o 1—4; ε 275—277) kimutatni, hogy Odysseus bolyongásai nem egyéb mint Afrikának körülha-

ózása, mely Aegyptomban vette kezdetét s déli irányban egészen a déli sarkvidékig terjedt. Érdekesek az egyes localisatiók. Így pl. Ithake nem az ismeretes sziget, hanem egy város azon Gomera szigeten, melyre Kriechenbauer a Sireneket, (szerinte Kalypsót és Kirkét) képzelemagának, melylyel tehát Kalypso lakhelye Ogygia is azonos. Skylla és Charybdis korántsem fekszenek egymás mellett. Skylla a Gibraltári szikla, Charybdis pedig a Canari szigetek egyikén keresendő stb. Sapienti pauca!

— **Uj kiadások.** Curtius György görög iskolai nyelvtanának 12-ik kiadása (Prága, 1878. Tempsky. Ára 1 frt 40.) az előbbiektől csak annyiban különbözik, hogy az igeajlításról szóló tan bővitve van, s hogy a Herodotos nyelvezetéről való adatok több helyen helyre vannak igazítva. A syntaxis, melyet már a 10-ik kiadás számára Dr. Gerth Bernát egészen átdolgozott az újabb kiadásokban csak egy-két helyen lett kijavítva, illetőleg megtoldva. Az ezen nyelvtanban található tanok tudományos alapon történő magyarázatokat tartalmazó »Erläuterungen zu meiner griechischen Schulgrammatik« már 1876-ban jelent meg harmadik kiadásban ugyanazon kiadónál és a kutatás legújabb eredményeit is tartalmazza. — Kirchhoff Adolfnak »Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets« című epochalis munkájának harmadik kiadásában (Berlin, Dümmler 1877 6 m.) mindazon számos adat, mely e mű első megjelenése óta (1863) új feliratok felfedezése által napfényre került, nem úgy mint a 2-ik kiadásban toldalékok alakjában van röviden közölve, hanem magába a tárgyalásba felvéve és feldolgozva s nagyon szaporítva (így pl. a lykiai, pamphyliai alphabet előadásával), minnek következtében e mű előbbi kiadásai elavultaknak tekintendők. A görög alphabet elterjedését ábrázoló térkép, melyet Kirchhoff e kiadáshoz hozzácsatolt, nagyon czélszerűen van berendezve, könnyű áttekintést nyújt a különféle görög alphabetok elterjedéséről és e miatt culturtörténeti tekintetből is érdekes.

— **Uj philologiai tartalmu kéziratok** kerültek nem rég a Farkas Lajos-féle könyv- és kéziratgyűjteménnyel a Muzeumi könyvtárba; bibliographiai leírásukat Csontos János közölte a Magyar-Könyv-Szemle I-ső évfolyamában. Legbecsesebb köztök Cassiodorius Libri variarum-ának egy XIII-ik századbéli codexe, van még azonkívül egy Iuvenalis és egy Lucanus, mindkettő a XV-ik századból.

— **Podhorszky Lajos** hazánkfia, a nyelvek és nyelvkezelés e bámulatos mestere, legújabbán **Mistral**nak, a jelenkori provencei költők legjelesbikének, a »Cataloniai költők höz« címzett költeményét provenceal hexameterekbe dolgozta át, még pedig oly kitünően, hogy **Mistral** maga a legnagyobb dicsérettel szól a ritka tehetségű hazánkfia e legújabb mesteri kísérletéről. A jeles délfranciai költő e hexameteres átdolgozásra vonatkozólag többek közt így ír **Olivier** genfi tanárnak, ki neki **Podhorszky** paraphrasisát megküldte volt:

»Monsieur! J'ai reçu et lu avec un vif intérêt la communication que vous m'avez faite au nom de Mr. Podhorszky. C'est un vrai tour de force aussi probant que curieux. J'engage Mr. Podhorszky à adresser les communications dont Vous me parlez à Mr. Roque — Ferrier, secrétaire de la Revue des langues Romanes, à Montpellier (Hérault), le recueil spécialement destiné à la discussion des questions de ce genre, relatives à notre langue, sera ouvert tout de suite à Votre savant ami, qui peut s'autoriser de mon invitation . . . Veuillez transmettre au bienveillant philologue hongrois l'expression de ma gratitude pour les sentiments qu'il veut bien professer à mon endroit et recevez, Monsieur et excellent compatriote, mes remerciements cordiaux . . . P. S. Je vous adresserai dans un mois ou deux le prospectus specimen du grand dictionnaire provençal que je vais publier. Fr. Mistral.« — Végül még megemlítjük, hogy Podhorszky egy ó-perui és egy corni drámát fordított francziára; amaz a »Revue Américaine«, ez a »Revue Celtique« párizsi folyóiratokban fog legközelebb megjelenni.

— ὀμφαλό, umbilicus. Az »Egyetemes philologiai közlöny« I. évf. 406. lapján van egy jegyzet az ὀμφαλό, umbilicus stb. tropikus használatáról, melyet a következőkkel megtoldhatok. Az ott említett török göbek szóról többet, etymológiáját illetőleg Vámbéry Á. »A török-tatár nyelvek etymologiai szótára« 76. l. — Az óperzsában is használják e tropust: a Jaçna 1. fejezete 15. verséhez, mely így szól: »Segélyül hívom és dicsőítem a magas isteni ormot, a víz forrását, s a vizet, melyet Masda adott«, a glossa ezt jegyzi meg: a vizek köldöke, azaz Borg, Alborg vagy Arburg (az r és l váltakozásának példája!) hegye, a mai Elburz. A Vispered 8. fejezete 23. versében: »A vizek köldökét dicsőítjük« ismét az Elburzot kell érteni; e hegy megfelel a régi perzsa mondákban és szent könyvekben az ind Lokâlokamnak és a sémi Kâfnak, mely mind az egész világot övezi — Az új perzsában szintugy fordul elő e szó köldök: nâf (v. ö. Curtius Grundzüge 4. kiad. 295. l.) nâf—i ard, nâf—i zemîn vagy nâf—i hâk, a föld köldöke, azaz Mekka, vagy a kabâ; nâf—i seb, az éj köldöke, azaz éjnek éjszakáján, éjvadján, éjfélkor; nâf—i hefteh, a hét köldöke, azaz kedd, a közepe. Pozder K.

— Vörösmarty kis eposza »Cserhalom« megjelent német fordításban: »Cserhalom. Episches Gedicht aus dem Ungarischen des Michael Vörösmarty im Versmaasse der Urschrift übersetzt von Faust Pachler. Wien, 1878.« E füzet különnyomat a »Dioskuren« ez évi (VII-dik) évfolyamából. A fordítás hü és költői, a verskezelés ügyes. A németeknek azonban alig fog nagyon tetszeni Vörösmarty költeménye, melynek szépsége nem annyira a szerkezetben vagy az elbeszélésben, mint inkább az emelkedett nemzeti hangulatban és a gyönyörű nyelvben van, — pedig e két jelessége a német olvasó számára elvész.

— **Goethe-Schiller-bibliographia.** Ajánlható két kis füzet jelent meg, melyeknek egyike Goethe, másika Schiller műveinek összes kiadásait és az e költőkre vonatkozó irodalomtörténeti, biographiai és aesthetikai munkákat összeállítja. Czimök: »Die Goethe (illetőleg Schiller-) Literatur in Deutschland, von 1781—1877 bearbeitet von Ludwig Unfland, München, 1878. Egy füzet ára 1 Mk 60.

— **Bevezetés a Nibelungénekekbe.** E czim alatt: »Einleitung in das Nibelungenlied von Richard von Muth, Paderborn, 1878. Ára 5 Mk.« terjedelmes munka jelent meg, mely a nibelungmondára, az eposz eredetére és történetére, az eposz ethikus jellemére és aesthetikai értékére vonatkozó minden kérdést behatóan tárgyal s így a nibelung-kérdés valóságos encyclopaediájának tekinthető, mely a kezdőt a német philologia ezen egyik legfontosabb tárgya körül teljesen tájékoztat. Kár, hogy a szerző álláspontja némileg elavult, a mennyiben még ma is lelkes hive Lachmann teoriáinak. De erről és a munka jeles és gyenge oldalairól a jövő füzetben bővebben szólunk. H-g.

NYILT TÉR.¹⁾

L. M.-nek.

A Phil. Közlöny dec. füzetében »Dido királyné« című Aeneisem fordítására egy bírálat jelent meg L. M.-től, melyre viszonzással tartozom.

Az Aeneis fordítására engem boldogult Toldynk azon kijelentése birt, hogy Baróthin kívül nincs egy olvasható Aeneisünk; én tehát azok számára akartam irni, kik Toldyval tartanak, s kérdem a bírálótól, kinek ugy látszik, művem szálla a szemében, oly nagy baj-e az, ha minél többen foglalkozunk ezen remekmű magyarításával, hiszen avval csak nyer az ügy és irodalmunk becsülete?

A bíráló Ruaeus szövege választását helytelennek tartja; lehet; de eléggé indokolva lesz az által, hogy nálunk ez a latin írásmód a legszokottabb, s ha az olvasó P. Pápaiban, vagy a Gradus ad Parnassumban a szavak után keres, csak a R. orthographiája szerint találhat rájok, mint ocyus, lethum, hyems, vulnus stb.; hogy a sok kiigazítás daczára »Deiopejam« bennrekedt, láthatja a magyarból a bíráló, hogy elnézésből történt. Ribbecket nem ismerem; én Chr. Gottl. Heyne nagy művéből dolgoztam.

»Habár leverettem, hagyjam a torlást?« a bíráló szerint nem fejezi ki az eredetinek értelmét, mert Juno a Trója elleni fondorlatokban győzött; de én Junót az ő aeternum vulnus-ával valóban *victa*-nak tartom, ki a lealá-zott szépség injuriáját tüzte ki megtorlásul Aeneas elvesztése által, hogy az anyán, Venuson, boszuját tölthesse. Ovid is mellettem szól:

Causa duplex irae: rapto Ganymede dolebam,

Forma quoque Idaeo iudice victa mea est.

»Vajha királytok is, Aeneas, itt volna stb.« szintugy kifejezi az óhajtást, a mi itt a földolog, mint az eredeti.

¹⁾ E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget.

Nec verbum de verbo reddere necesse erit, ut interpretes indiserti solent. Cicero.

A *vitta* szalagot is, fátyolt is jelent; a szalagot nem találtam eposzi kifejezésre alkalmasnak, tehát a fátyolt vettem, s a gyászos helyzetnek megfelelőleg szemfödélnek neveztem.

Aeneas álomlátását illetőleg ragaszkodom a fordítás-hoz; én a költőt így értem: Aeneas álmában látta Hec-tort meghurczoltatni — ut quondam; — azután változott a kép, s álomközben az előbbi visio feledésbe ment.

A »furens« tévedező, nem tetszik a bírálónak, ő a vágyakozót jobbnak tartja, holott a ki valami mélyen meg-rázó jelenség által meglepetve elájul s ájulásából feleled, mint itt Andromache, az alig tudja hirtelenében, ha ébren van-e, vagy álmodik; ez a lelki állapot háborgásnak vagy tévedezésnek mondható, de vágyakozásnak nem.

»Már a vár tetején tombol Tritonia, nézd, mint Fénylik a felhőkből iszonyú Gorgon-paizsával!«
hát a Gorgon paizsáról van itt szó? Risum teneatis!

A »Grája« szó nekem ismeretesnek tetszett, azért használtam, s oly jó hangzásu mint akár a Dardanida, Epirota, Miridita, vagy ha ugy tetszik, a Muszka.

A »Tyrrenum, Aegaeum, stb.« ellipsist használhatja akárki jól és ékesen; a költői stylus nem a prózáéval mérendő.

A germanismusokat és latinismusokat nem hiszem el a bírálónak; anch' io sono pittore! Legfőbb tekintélyünk is velem tart.

A nevek latin méreteit illetőleg, kevés mondani va-lóm van; én verseimben a szép hangzásra és gördülékeny-ségre rendkívüli súlyt fektetek, azért, ha kikerülhetem, nem csonkitom meg a tulajdonneveket, miután pedig ez a munkát szertelenül megnehezíti, szabadságot veszek ma-gamnak a szép hangzás kedvéért a latin prosodiától itt-ott eltérni; hanc veniam petimusque damusque vicissim.

»Oileus« helyett Oilei-t irtam, mert a »parázna« szót nem akartam elejteni, mely itt oly hathatósan fejezi ki az értelmet; irhattam volna Oileusfit, de a két diphthongus bántotta fületem.

»Patavium« nem volt alkalmazható a versben, azért irtam Patavinumot; a Remete Patavumja se lett volna hi-bátlanabb.

»Gyará«-kat a szebb hangzás kedvéért irtam Juvena-lis után »brevibus Gyaris«.

Ezek után néhány lapsus calami-t keres elő a jegyzetekből s a Tidydes mellé még *sic*-et és felkiáltó jelt is tesz; azt meg nem veszi észre, hogy a szövegben ötször fordul elő helyesen írva. Mily igaztalan tud lenni az elfogultság!

Tiltakozik az ellen, hogy a végszóban Dido szerelme epizódnak mondatik; nevezzük hát kalandnak.

Végre *verdict*-jében azt mondja, hogy hamaros a dolgozat; ám ügyelje meg kissé az ige-időket, s látni fogja, hogy azok az eredetivel mindenütt megegyeznek, kivéve egy-két helyet, hol nyelvünk sajátsága szerint másképen kellett construálnom; az alig multat a multtal pedig sehohsem fogja találni összezagyválva; lehet-e hamarosan így dolgozni? tessék megpróbálni; azonban meg is dicsér, mondván, hogy »a gyakorlott verselő dictiója gyakran felszínre kerül ugyan, de . . .« úgy én őt a jólelkű és igazságos Horatiushoz utasítom:

Verum ubi plura nitent in carmine, non ego paucis
Offendar maculis, quos aut incuria fudit,
Aut humana parum cavit natura;

És most ad vocem: kapanyél, vagyis »sajnálatos«.

Hogy kinek ajánlottam művemet? kinek a sorait hordja homlokán? és hogy sajnálatos-e az? a miatt ne fájjon a bírálónak az én fejem.

Sutor, ne ultra crepidam!

Dr. Barna.

Megjegyzések Dr. Barna Ignác ellenbírálataira.

Jelige:

Misi, ut petisti, mundicinas dentium
Tenuem, candificum, nobilem pulvisculum.
Apuleius (epist. de dentifricio.)

Az alább következő megjegyzésekkel leginkább a t. fordító tájékozását akarjuk elősegíteni, mivel az ő megjegyzései szakértők szemében nem szorulnak czáfolásra. Természetszerűen megjegyzéseinek sorrendjét fogjuk követni.

Nem tekintve azt, vajjon egy irodalom »becsülete« a fordításokon alapszik-e, vagy nem, Toldy megjegyzése csak úgy lehetne argumentum a fordító mellett, ha fordítása az eddigiéknél jobb volna, így azonban semmit sem bizonyít.

A szövegre nézve tudtára adom a fordító urnak, hogy csekély személyem nem használja Páriz-Pápai szótárát, mely Kr. u. 1708-ban jelent meg, sem a Gradus ad Parnassum magyar kiadásait, hanem a Kochét (Lipcse 1867 Teubnernél), mely Ruaeus orthographiáját nem ismeri, és a következő magyarhoni szótárakat: Finály és Régeniét (Kolozsvár, 1858.) Holub Mátyásét (1861.) Farkas Elekét (Pest, 1865.) végül Lengyel Zsigmond és Szegegyi Sándorét (Debreczen, 1870.) melyek jobb orthographiát követnek, meg lévén győződve, hogy a hazafiság nem abban áll, hogy a »régí jó táblabírák« latin helyesírását kövessük. Ribbecktet egy Vergilius fordítónak nem ismerni baj, de még nagyobb baj az, hogy Heyne Keresztély »nagy« művétől is körülbelül 300 helyen tér el. A hol pedig teszi, ott legtöbbször hűségesen visszatér a Heinsius előtti vulgatára. Például szolgáljanak a következők: I, 2. H. Lavinia-, B. Lavinaque (de IV, 236 Lavinia); I, 70 H. diversos, B. diversas; I, 174 H. silici B. silicis; I, 181 H. si quem, B. si qua, »a multis *olim* lectum fuit« Heyne; I, 197 maerentia, B. moerantia (!); I, 213 H. aena B. ahena; I, 220 H. Oronti, B. Orontei; I, 293, H. artis, B. arctis »ut male scribi solet« Heyne; I, 391. H. nuntio. B. nuncio (!); II, 201 H. sollemnis, B. solemnes; II, 241 H. incluta, B. inclyta; II, 261, H. Ulixes B. Ulysses; II, 292 H. defendi, B. deffendi (V. ő. IV, 467 incommittata); III, 466 H. lebetas, B. lebetes; III, 533, H. curvatus, B. curvatur; III, 565: H. desedimus, B. descendimus III, 579 H. urgueri, B. urgeri; IV, 343 H. reliquias, B. relliquias IV, 427. H. cinerem, B. cineres.

Következetlenség mutatkozik az orthographiában, akár egyes kifejezéseket veszünk jelen fordításban figyelembe, akár az előbbiekkel (Horác, Juvenál) vetjük egybe. Ime: Vergil-ford. még a Tiberist is th-val írja, de I, 316 Treissa (Heyne: Threissa); I, 459 és egyebütt lacrymans, Juv. III, 101: lacrimas; Juv. IV, 550: aruspex, Páriz-Pápai: haruspex; Verg. széltiben hyems, de Hor. Od. I, 4, 1: hiems. I, 25, 19; hiemis; ocyus (!) de Hor. I, 2, 48: ocior aura; lethum, de Hor. I, 12, 26: nobile letum. Verg. II, 484 clamydem, hol Heyne chlamydemet ír; Juvenalis XIII, 139: sardonichum, ellenben ugyanott VI, 381 sardoniches és VII, 144 agebat sardoniche; Aen. I, 534 Oenotrii és Juv. IV, 29 Palati (-ii helyett).

Ide vágnak azon helyek, hol másképp irt az eredeti szövegben és ismét másképp a fordításban. Horáczius III,

13-nak czime az ered. Bandusia, a ford. Blandusia; Juv. IV, 98 ered. gigantis, ford. Gygasok (!); Juv. XIII, 79: Cirrhaei vatis, ford. Cyrrehei jós.

Aen. I. 37 fordítását védeni akarja ford., de, megvallom, engem meggyőznie nem sikerült. Ő Junót már eleve »victá«-nak nézi, pedig már Heyne megmondta, hogy itt a »victa« «poetica copia adiicitur». Aztán ha Juno mindörökre olyan »victa« volna, minek menne akkor Aeolushoz kérni; hisz ő remél, bosszút remél, s ez a bosszú az az »inceptum«, melynek megghiúsultával »victá«-vá válik. Így értette minden kiadó.

I, 577 fordítását ismételten helytelennek mondom, mert ha »egy szél egy úton« hajtotta volna Aeneast társaival, akkor egyszerre kellett volna odaérkezniök.

A »vitta« »fátyolt« soha sem jelent. Mivoltát lásd Richnél, Illustr. Wörterb. 689. lap. v. ö. 326. lap. Hogy különben a »szalag« igen is lehet époszi kifejezés, mutatja a Nibelungének (Bartsch 263 és 572 »gebende« és 1654, 2 »bant«) és a Kalewala (IV, 70 skk; XXXV, 170 Barna F. fordít.) stb.

Aeneás álomlátását rosszul érti ford., mert akkor hogy kérdezhetné Aeneás a következőkben Hectortól, hol kapta azokat a sebeket? A »furens«-t fordítsa Bugát Pál szerint, ha tetszik, de nekem viszont szabad őt ezért megromnom, s a kifejezést kárhóztatnom méltó párjával együtt, mely II, 211-ben van, s így szól: »Diffugimus — exanguis« = »szétszaladunk — *aléltan* Az Aen. II. 616. fordítására nézve, mely így szól: Fénylik a felhőkből iszonyu Gorgon-paizsával, (*limbo* helyett a *nimbo*-féle rossz olvasást követvén) a fordító ur felkiált: Risum teneatis! mintha én Gorgónak a pajzsának értettem volna; pedig dehogy! Én az ellen keltem ki, hogy a dr. ur a Gorgoneiont paizsnak veszi, s nem *vért*-nek; mert hogy csakugyan *vért* volt, arról meggyőződhetik Richnél Illustr. Wörterb. Aegis szó a. V. ö. Thewr. Vergil Aen II 616 vhez való jegyz.

A »Gyarák«-at bizony nem jól támogatja Juvenalissal, kinél az a kifejezés csak költői figura, mit neki fordító létére, ott a hol az eredetiben nincs, alkalmaznia nem szabad, különben túllő a célon. De Juvenális is X, 170 csak egy Gyarost ismer » ut Gyarae scopulis clausus« ford.: mintha Seriph s Gyarus. Átaán a tulajdonnevekkel és helynevekkel nagyon könnyedén bánik ford. így Juv. III, 69, hol »Hic alta Sicyone — relictá« ablat. absolutust így fordítja »otthagyván Sicyonét« a helyett, hogy »Sicyont»

Juv. XIII, 198 »respondit Pythia vates« = »Apollo *pythoni* jóssát«; Ex ungue leonem! Szives kivánságára többel is szolgálok!

Germanismusait ford. anonym tekintélylyel támogatja, az én tekintélyem a Nyelvőr, s annak munkatársai közül Szarvas és P. Thewrewk Emil, ezek pedig az én részemben vannak. De hogy a ford. nyelvezetéről szembeszökő bizonyítékot nyujtsak, idejegyzem a válaszában talált hibákat, »melyek után nem »kerestem«, de melyek önkénytelenül szemembe ötlöttek. Tehát lássuk: »de eléggé indokolva lesz« (helyesen: »meg lesz okolva«) *az által*, ez határozottan germanismus; »jelenség *által* meglepetve« (nobile par fratrum) a kit meglepnek, az meg van *lepve* nem *lepetve*; »miután pedig (soloecismus »mivel pedig« helyett) ez a munkát szertelenül megnehezíti, *szabadságot veszek magamnak* (sic! ich nehme mir die Freiheit) stb«, Anthologiának, azt hisszük, elég!

Gördülékenységre nem ritka az ilyen szép példa, minők »üldte«, »hasgatni«, »irányzza«, »vezédút«, stb.; széphangzatra páratlan Juv. VI, 9 »poronty« és »terhbejni«.

A mondottak után fölösleges volna multkori ítéletemet ismételnem, ezek sem akartak igazolásomul vagy palinódiául szolgálni, hanem a fordítónak netalán munkában lévő fordításaira utmutatásul; mert munkáin is, válaszáin is meglátszik, a mit a »jó lelkű s igazságos Horatius« mond, hogy

»Difficile est proprie communia dicere«. *L. M.*

A föntebb közlött ellenbirálathoz mellékelve Dr. Barna urtól még a következő sorokat vettük:

Tt. Szerkesztő ur!

Tán nem lesz érdektelen, s nekem is elégtételt fog szolgáltatni t. Sz. ur! ha — ott, a hol Remete fordítását felnyitja — közöl belőle egy lapravalót, mint olyanból, mely L. M. feltétlen tetszését bírja; azután a Dr. Márkiéből, mint a melyet a phil. társulat szakemberei tapssal fogadtak; továbbá az érdeemes Baróthiéből, s végre az enyémből, hogy tt. olvasói magok ítélhessenek.

Tisztelettel

Dr. B. I.

Szivesen engedünk e felszólításnak és közöljük az Aeneis I-ső énekének 402-től 410-ig való verseit, és pedig a kivánt négyféle fordításban, Remetében, Barótiében,

Barnáéban és Dr. Márki Józsefében ki valamennyi magyar Vergilfordításunkat (számra nézve tizet) épen ama kilencz vers alapján bírálta meg a philologiai társaság 1877 november 7-ikén tartott ülésében.

Az eredeti szöveg, melyet könnyebb összehasonlítás kedvéért szintén melléklünk, így szól: (Aen. I. 402—410.)

- Dixit, et avertens rosea cervice refulsit,
ambrosiaequae comae divinum vertice odorem
spiravere; pedes vestis defluxit ad imos;
405. et vera incessu patuit dea. Ille ubi matrem
agnovit tali fugientem est voce secutus:
Quid natum toties crudelis tu quoque falsis
ludis imaginibus? cur dextrae iungere dextram
non datur, ac veras audire et reddere voces?
410. talibus incusat, gressumque ad moenia tendit.

Remete József fordításában;

Szól s elfordulván rózsás nyaka visszasugárzott,
Isteni illat ömölt le fejről az ambrosiás fürt
Szálaiból; sarkig leomolt meze, lépte valódi
Istennőt mutatott. Anyját ismerve amaz föl
Benne ezen szókkal követé az előtte futamlót:
Mért játszod ki fiad magad is kegyélnküli, annyi
Csaképpel? jobbod jobbomba szorítani mi okból
Nem lehet, és egy szót őszintén váltani véled?
Így vádolta, s utóbb lépésit a várnak irányzá.

Dr. Márki József fordításában:

Mondá s fordulván tündöklött rózsás nyakával,
Isteni illatözönt lehel ámbrás fürtje fejről;
Lába legaljáig lefolyott meze s lépte valódi
Istennőt mutat. Az, mint erre megismeri anyját,
A futamót ilyetén szókkal kíséri: »Kegyetlen
Mért csalogatsz engem fiadat te is annyiszor álnok
Képekkel? Jobbom mért nem lehet összecsatolni
Jobboddal, viszonzni igaz szót s hallani?« Vádat
Így emel, s lépéseit a bástyáknak irányzá.

Baróti Szabó Dávid fordításában:

Mondta, 's tovább állott: ragyogott rózsás nyaka. s kedves
Illatokat lehegett fejről haja; sarkig alá folyt
Gyenge ruhája; s hogy Istenné, járása mutatta.
Ó, hogy ez anynya, meg-ismervén, így szóllal utánna:
Magzatodat, te kegyetlen, ugyan mért áztatod annyit
Tündér képekkel? kezedet kezeimbe tsatolni
Mért tilos, és tettetlen igaz szót váltani véled?
Így vádollya, 's azon város' bástyáihoz indul.

Dr. Barna Ignác fordításában:

Szólt, s elfordulván nyaka pirja ragyogva sugárzott;
Mennyei illatnak lehe szállt feje Ambroziával
Hintett fürteiből; meze földig omolt, s lebegésén
Isteni lénye kitünt. — Anyját Aeneas azonnal
Benne felismervén, így szólt iramodva utána;
Mért játszod ki te is, te kegyetlen, olyannyiszor álnok
Képekkel fiadat? Jobbodhoz mért tilos érnem
S hallanom ajkid igaz szavait, s szavaidra felelnem?
Így vádolja, s legott lépésit a várnak irányzza.

»KLINGSOR AUS UNGERLANT.«

Igy nevezi a német irodalom egyik legrejtélyesebb költeménye, a »wartburgi dalnok-verseny«, ama rejtélyes alakot, melyről épen csak annyit tudunk, a mennyit ez a költemény maga elárul. Későbbi századok írói ugyan sokat tudnak róla, a hagyomány is mesél a bűvésről és dalnokról, ki a távol Magyarországból jött Thüringiába, hogy itt a XIII. század legjelesebb költőivel versenyt énekeljen. De, sajnos, kiderült, hogy a XV. és a későbbi századok tudósításai, valamint a hagyomány is kizárólag a »wartburgi dalnok-verseny« igen kétes természetű forrásából merítenek, úgy hogy, Klingsort illetőleg, kár velök behatóbban foglalkozni.

Sajátságos és feltűnő, hogy a korabeli írók egy szóval sem emlékszenek meg Klingsorról. Ha a dalnokverseny, melyben részt vett, csakugyan 1206-ban vagy 1207-ben volt; ha Klingsor ez alkalommal Wolframmal és Waltherrel versenyzett, a kor legnagyobb költőivel; ha az első ízben legyőzött Heinrich von Ofterdingen ő hozzá, mint a mesterek legelsejéhez folyamodhatott, — akkor Klingsor a középkori német költészet virágzó korszakában élt és oly állást foglalt el százada nagy mesterei közt, hogy hire és neve egyhamar feledésbe nem mehetett, — annál kevésbé, mivel a monda ködében uszó távol hazája és a babona fényétől körülragyogott alakja különben is mélyebben vésődtek volna be az emberek érdeklődésébe és emlékezetébe. És mégis — a »dalnok-verseny« Klingsor hírének legelső és egyszersmind egyedüli forrása: műve nem maradt fön, kortársai egy szóval sem tesznek említést róla, és a mit az utókor mesélt személyéről és tetteiről, az mind amaz első forrás részben nem szándékolt, részben tudatos tovább fejlesztése, kibővítése, — mint azt más mondáknál is hasonlóképp találjuk.

Minket magyarokat ez alak igen érdekelhet. Hiszen oly keveset tudunk történetünk régibb szakairól, főleg

annak irodalmáról, költészetéről is, — hogy mohón megragadunk minden kis történeti anyagot, mely ez irányban ismereteink bővítésével kecsegtet. Igazán magyar származású volt-e Klingsor? és német költő volt? vagy talán egyszersmind magyar is? és honnan származhatott nagy hite, tekintélye? Vagy talán nem is élt soha, csak a monda alkotta, melynek oly számos érdekes alak, oly sok szép elbeszélés köszöni eredetét, — de akkor mért tette a monda őt magyarországi származásúvá? és nincs-e a monda elbeszélésnek egy kis és valjon mennyi történeti eleme?

Mind e kérdések természetesek. Meg is kísértették e rejtélyek megoldását, — eddig csekély eredménnyel, — nálunk legcsekélyebbel.¹⁾ Saját tanulmányaim szintén nem vezettek még minden tekintetben kielégítő eredményekre; de talán mostani alakjukban is tovább viszik a kutatást és a mint egy oldalról irgalom nélkül elsöprik az eddigi hypothesiseket, ál eredményeket és vérmes reményeket, úgy más oldalról hasznavehető adalékot nyújtanak a kérdés végleges tudományos megoldásához.

Klinsor Wolfram von Eschenbachnak köszöni létét.

E nagy költő »Parzival«-jában *Clinschor*, mint a *Terrâ de Labûr* (azaz *de Lavoro*, Nápoly vidékén) hercege, mint Virgiliusnak, a középkor leghíresebb bűvészenek, szellemi örököse, mint a »*Schastel marveile*« nevű vár birtokosa, mint hatalmas bűvész szerepel. Először a »Parzival« X. könyvében, az 1355-dik versben fordul elő; azután XI, 415; XII, 190, 553, 689; és az egész XIII. könyvben, melynek czimfelirata »Clinschor.« Wolfram szerint Clinschor, Capua hercege, megszerette Iblis, Ibert sicíliai király nejét. és teljes birtokába jutott a szép nő kegyének. A férj, kinek neje hűtlensége tudomására jutott, Kalot enbotlot várában (azaz Kalata-Belota várerősségben délkeleti Siciliában) elfogja és kiheréli Clinschort, ki most Persida városába indul, mely híres volt mint a fekete tudomány

¹⁾ Az utolsó, ki nálunk Klingsorral foglalkozott, ifj. Fehérpatak L. volt a »Figyelő« ez évi márciusi füzetében. Munkálata, bár eredménye helyes, még sem bír értékkel, mert a szerző annyira nem különbözteti meg a forrásokat és segédeszközöket, melyeket használ, annyira vakon indul majd a leghaszontalanabb kutfő, majd a leghóbortosabb új theoria után, hogy az ember egészen elijed. A szorgalmas kutató és gyűjtő számos tévedést is követ el e téren, melyen, a mint látszik, kevésbé otthonos; és ez tanulmánya értékét még inkább csökkenti. Fehérpatakynál fel van sorolva minden, a mit magyarul Klingsorról írtak: az elolvasást a felsorolt munkálatok egyike sem érdemli meg.

főhelye. Az itt elsajátított bűvész-tudomány segítségével bosszút áll Clinschor meggyaláztatásáért az embereken. Csodaszerű várat épít (Schastel marveile), hova férfiakat és nőket csal és fogságban tart, míg végre Gawan, Artus király lovagja. a várat hatalmába keríti és a bűvész zsarnokságainak véget vett.

Honnan vette Wolfram ez alakot? e nevet? Tudjuk, hogy a német »Parzival« Chrestien de Troyes hason című lovagregényén alapszik. *De Chrestiennél a Clinschor neve nem fordul elő*; a francia trouvère műve ép ott szakad meg, hol Clinschor nagyobb szereplése kezdődik (Wolfram XIII-dik részében). Az előbbi részekben pedig a francia költő több helyütt említi a bűvészt, de mindig név nélkül, így irván körül az alakot: *uns sages clers d' astronomie*. A »Parzival« utolsó kiadója, Bartsch Károly, azon megjegyzést teszi kiadásában,¹⁾ hogy a francia népkönyvben (Parzival történetének prózai elbeszélésében) egy *Eliures* nevű bűvész fordul elő s hogy talán ennek neve, amelyet tévedésből *Cliures*-nek olvastak (a mely tévedésre van példa elég), szolgáltatott alkalmat a *Clinschor* név megalkotására. San Marte (A. Schulz), Wolfram életének és költészetének legkitünőbb ismerője, *Clincher*-től származtatja a nevet. Bartsch K. maga, egy újabb tanulmányában²⁾ egy kissé távol esőnek tekinti első ízben adott magyarázatát és, tekintettel arra, hogy Chrestiennél ez alak mint *uns sages clers d' astronomie* fordul elő, valószínűnek tartja, hogy Wolfram a Clinschor nevet *clergeot*-, provenç. *clergier*-ből alkotta, illetőleg ferdítette el. Ily névelferdítésekre a középkori német műköltőknél (kik ritkán tudtak jól francziául és lehetőleg átgermanisálni szerették a kölcsönzött neveket és szókat (számtalan példát találhatni. Álljon itt csak egy-kettő Wolframról magából: *Bêârosche* (VII, 333.) ebből *bele roche* (a szép szikla); *Léôplâne* (II, 168) ebből *lez plainé* (széles síkság); *Ulterlec* (III, 173.) *ultr lac* (tul a tavon), hasonló *Ukersê* (IV, 930.) ebből *ucré* (e. h. *utré*) *sé*; *Schanp-fanzûn* (VI, 1250.) ebből *gente-façun* (szép látvány); *waste in Soltâne* (III, 35.) ebből *gaste forest soutaine* (vad magányos erdő) stb. Mind e példákban félreértett, rosszul olvasott vagy szándékosan elferdített köznevekből lettek

¹⁾ *Wolframs von Eschenbach Parzival und Titurel, herausgegeben von Karl Bartsch*. Leipzig 1871. III. köt. pag. 32, a XIII. rész 888-dik verséhez.

²⁾ *Germanistische Studien, Supplement zur Germania, herausgegeben von Karl Bartsch*, Wien 1875, II, p. 150.

helységek tulajdonnevei. Hadd következzenek még egy néhány példa annak feltüntetésére, hogy ugyanezen átmenet személyek tulajdonneveinél is gyakori volt. *Lybbéals* (IX, 1225.) ebből *li beals* (a szép); *Malrêâtüre* (X, 436.) ebből *male creature* (gonosz teremtés); *Bêâfontâne* (III, 281.) ebből *bele fontaine* (szép kut, forrás); *Lippaut* (VII, 292.) ebből *li bauz* (a merész); *Bêâcurs* (I, 1265.) ebből *beau cors* (szép test) stb.

Kétségtelen, hogy *Clinschor* neve is ily véletlen vagy szándékos elferdítésnek köszöni lételet. Clinschor különben Wolframnál nem költő, hanem csak varázsló; nem is magyar, hanem olasz. Csak abban emlékeztet a későbbi *Klinsor*-ra, hogy a »Parzival«-ban is rejtélyeket ad föl, mint a wartburgi dalnokversenyéről szóló költeményben.

A főkérdések már most: miképen lett a Parzivalbeli bűvészből a későbbi költő? hogy lett a Wolfram képzelt alakjából történetileg működő élő ember? miképen változott át az olasz herceg magyar emberré?

E kérdésekre a következőkben kísértjük meg a feleletet.

1. A későbbi tévedés egyik főoka a bűvész nevében rejlik. *Clinschor* vagy *Klingsor* vagy *Klinsor* dialektikus kiejtéssel a. m. *klingsaere*, azaz költő. E szó kétszer fordul elő a wartburgi dalnokversenyben, még pedig egyszer mint köznév és másodszer. a mi főleg érdekes, mint Klingsor tulajdonnevének átírása:

85, 7. *Artûses klingsaere* (némely kéziratban elrontva: *klenisaere*), Artus király dalnokai;

67, 6. *in prîsent sahte, meister Klingsaere*, csak szerényen dicsérjed, Klingsor (költő) mester.

Clinschor nevét mind közelebb hozta a hagyomány a *klingsaere* szóhoz, míg az *Klingsor* vagy *Klinsor* alakjában fentartotta még a régi bűvész emlékét, de egyszersmind lehetővé tette azt, hogy vele a »költő« fogalma összeolvadjon. Klingsor nem sokára bűvész és költő volt egy személyben.

2. Klingsor a »Parzival«-ban is rejtvényeket ad föl, és a wartburgi dalnokversenyben is csak rejtvényeivel szerepel. A verseny, melyben részt vesz, nem is költői, hanem tudós, mystikus verseny, melyben a »Parzival« bűvésze szemben áll a bűvészethez nem értő, csak szive érzéseire és mély hitére támaszkodó Wolframmal. A kor, melyben a wartburgi dalnokversenyéről szóló költemény keletkezett, szerette és pártolta a tudós költészetet, elő-

szeretettel mystikus és allegorikus tárgyakat dolgozott fel, és magát Wolframot is nem azért becsülte oly nagyon, mivel a nagy költőt felismerte benne, hanem azért, mivel nagy és mély, isteni és emberi dolgokra kiterjedő csodás tudást vélt nála felismerhetni. Innen van, hogy nem is Walther von der Vogelweide áll Klinsorral szembe, mint azt a költemény első része után bizton várjuk, hanem Wolfram von Eschenbach, ki a bűvészszel egy fokon áll, csak azon különbséggel, hogy Wolfram az Istenből és szent hitéből meríti azon csodás erőt, melyet Klinsornak a pokol szövetsége kölcsönöz; nem is a fejedelmek értéke képezi a vita tárgyát, mint a »verseny« első része igéri, hanem azon rejtvények és problémák, melyek a mystika fejlődése, azaz a XIV. század eleje óta oly mélyen foglalkoztatták a kort.

Klingsor szembeállítása Wolframmal különben onnan is származhatott, mert a kor ismerte e két alak érintkezését — épen a »Parzival«-ból. Ez eposzban Clinschor olyanak van jellemezve, hogy Wolfram gondolkodásának és moraljának ellentétékép tűnhetett fel. Midőn tehát később arról volt szó, hogy az istenfélő, vallásos Wolframmal ellentétbe állítsanak oly költőt, ki tudását nem a jó szellemeknek, nem az égnek kegyéből birja, — ellentétbe állítsák e kettőt azon célból, hogy a tudatlan de jámbor ember fölénye a tudós, de gonoszszal szemben kitűnjék, — minde- nek előtt Clinschor juthatott a kortársak eszébe, ki a hagyományban, a »klingsesaere« utján, egyszerü bűvészből már a bűvészethez értő költővé változott volt át.

A bűvészből költő, az olaszból nem sokára magyar ember lett.

3. Klingsorból magyar ember lett, midőn magyar Erzsébet. II. András királynak leánya, ki 1231-ben mint thüringiai Lajos tartomány gróf neje meghalt, 1235-ben a szentek sorába felvétellett. Ekkor a népmonda, mely számos csodát hozott kapcsolatba az imádott nővel, még születését is előre jóslatá. Ily jóslásra nem ismerhetett a nép alkalmasabb egyéniséget, mint Klingsort, a Parzival híres bűvészt. a dalnokverseny alkalmával a Wartburgban tartózkodó költőt, — kit azonban, hogy a megjóslandó királyleánynyal némely okszerű összefüggésbe hozza, olasz emberből magyarrá változtatott át. Hogy itt tudatos átalakításról van szó, legjobban mutatja a »Lohengrin«, melyben a Parzival Klinsorja és a thüringiai monda Klinsorja oly formán hozatnak egymással kapcsolatba, hogy a magyar

Klingsor nagyatyja, a költemény szerint, a Parzival Klingsor-jának irnoka, titkára volt. Ezt a titkár nagyapát pedig Romából küldték volna a magyar királynak ajándéku, úgy hogy aztán ennek unokája a bűvészek tudományában is jártas és a mellett magyar ember is, s e kettős minőségében különösen alkalmas arra, hogy Erzsébet királyleány születését és szent életét előre megjósolja.

Azért kétségtelen, hogy a wartburgi dalmokversenynek tartalomban, nyelvezetben és stílusban felette különböző két főrésze közül a második, mely a rejtvényes versenyt tartalmazza, a költemény legrégibb részlete.¹⁾ Ebben Klingsor teljesen összeesik a Parzival bűvészevel: bűvész, mint ez is, rejtvényeket ad fel, mint ez is, a pokol segítségével tud csudás emberfölötti dolgokat, mint ez is. Hogy a költemény két része nem tartozik együvé, főleg azon körülmény is bizonyítja, hogy a második rész mind azon versszakai, melyek vonatkoztatásokat az első részre tartalmaznak, más (t. i. közép német) dialektusban vannak írva. Feltűnő és Klingsor szereplésére is igen tanulságos a jeni kézirat 27. versszaka (Simrocknál a 25-dik), mely nem tud arról semmit, hogy Klingsort Heinrich von Ofterdingen hívta el, sem arról, hogy az Magyarországból jött volna, — hanem elbeszéli, hogy a thüringiai herceg egy patak mellett sátort ütött (mint azt a lovagregények oly sokszor beszélnek Artusról), és hogy ekkor Klingsor mint kalmár jelent meg előtte, ki aranyból és drágaköveknél értékes holmit árul, t. i. egy rejtvényes dalt, melylyel azonnal Wolframhoz fordul, kit a rejtvény megoldására felszólít. Mind a két elem, melylyel itt Klingsor fellép. egyenesen a Parzival-ból származik, hol Klingsor szintén rejtvényt ad

¹⁾ A »wartburgi dalmokverseny« tartalomban, nyelvezetben és stílusban felette különböző két főrészből áll, melyek sem egy időnek, sem egy szerzőnek nem képezik a művét. Nem is tekintve azt, mit már Lachmann is helyesen hangsúlyozott (Jenaische Literatur-Zeitung, 1823, p. 194, 195), hogy a költemény a mesterdalmokok költészetének termékeiből való és mint ilyen a mesterdalmokok által számtalanszor előadott, kibővített, átváltoztatott, úgy hogy jelenleg nem is sejtjük már a költemény legrégibb, eredeti alakját; — azt sem tekintve, hogy a költemény valószínűleg soha sem alkotott egy egészet, mint ma sem alkot ilyet, a mi leginkább kitetszik abból, hogy az első rész a cselekvés egészen más folyamát készíti elő, mint a második rész nyújt és hogy ez utóbbinak szerzője semmi esetre sem ismerte a költemény első részét, legalább mai alakjában nem, — kétségtelen, hogy az egész mű második főrésze. illetőleg ennek azon darabja, mely a rejtvényes versenyt tartalmazza, volt eredeti alakjában — mert ma sokszoros átdolgozás nyomait mutatja —, a költemény legrégibb részlete.

fel (XIII, 983.) és kalmár-áru birtokába jut (XII, 1026.) Hogy Klinsor itt másról nem beszél, mint hogy a győztes fél a legyőzött mesterének ismertessék el, míg az első rész szerint fejökért versenyeznek, szintén mutatja, hogy az első és második rész eredetileg együvé nem tartoznak.

A thüringiai nép, melyben a wartburgi verseny mondája igen ismeretes volt, ismerte tehát Klinsort is, és őt választotta, midőn utóbb, Erzsébet halála után, e szent nő születését és vértanúságát jósoltatni kívánta, illetőleg megjósoltatni kellett, mert csak így fejthette meg azon (a nép előtt) csodálatos tényt, hogy a thüringiai fejedelem a távol Magyarorszáiban keresett nőt a fia számára és hogy a csak négy éves Lajosnak eljegyezte az épen megszületett Erzsébetet. A monda most e Klinsorból magyar embert csinált, mire annál hajlandóbb volt, mivel Magyarország különben is mystikus, ködös távolban feküdt, és a magyarok eredetére vonatkozólag Thüringiában is sok csodás, borzalmas dolgot tudtak.

Természetes ezek után, hogy a wartburgi dalnokverseny azon része, mely a magyarországi Klinsorról beszél, csak jóval 1235 után jöhetett létre, — mit a költemény nyelve és stílusa, de számos történeti adat is bizonyít, mint ezt már *Koberstein* is kimutatta.¹⁾ A thüringiai krónikások, kik a dalnokversenyről, Klinsorról stb. megemlékszenek, kivétel nélkül a költeményt (s utóbb egymást) írják ki s azért a mi kérdésünkre vonatkozólag legkisebb értékkel sem bírnak.

4. A monda eljárása semmi tekintetben sem feltűnő. Ily mondai processusok igen gyakoriak minden népnél minden időben. Abban sincs semmi feltűnő, hogy a dalnokversenyről szóló költemény e mondát felkarolta és feldolgozta. De ép oly rendes dolog az is, hogy a későbbiek e költeményt történeti forrásnak tekintették és minden kétség nélkül átvették belőle Klingsor személyiségét, költői jellemét, magyar származását.

E tévedésnek még egy másik forrása is van. A kö-

---

¹⁾ *Ueber das wahrscheinliche Alter und die Bedeutung des Gedichtes vom Wartburgkriege.* Naumburg 1823. Ez kitűnő munka. A mi *Koberstein* és *Simrock* (*Der Wartburgkrieg, herausgegeben, geordnet, übersetzt und erläutert,* Stuttgart 1858) közt e kérdésre vonatkozólag megjelent, mind hasznavetetlen, és kár e sok konfuz mendemondát csak el is olvasni.

zép kori lyrikusok nagy párizsi kézírata,¹⁾ mely a »dalnok-versenyt« is tartalmazza, e költeményt a következő felirattal közli: »*Klingesôr von Ungerlant*«. A kézirat e felirattal kétségtelenül a költemény *tartalmát* akarta megjelölni — hiszen szerzőjének Wolfram von Eschenbach-ot tartja, — de a későbbiek e czimfeliratban a *szerző nevét* vélték találhatni, a mi természetesen tetemesen elősegítette azon nézet elterjedését, hogy Klingsor költő volt, ki valósággal élt és működött. A költemény eredeti neve tehát »*Klingesôr von Ungerlant*«, utóbb »*Der krieg von Wartberc*« volt. Az utóbbi czim nem jobb amannál; a költeményre a kettő egyformán illik.

A párizsi kézirat e téves magyarázatából könnyen megérthető, hogy Klingsor hogy jutott a mesterdalnokok állítólagos alapítóinak névsorába. A polgári lyrikusok igen nagyra becsülték a »dalnok-versenyt«, egyrészt tartalmánál fogva, mivel az oly mystikusan tudós, mint Frauenlob óta — kit azért a költemény szerzőjének is tartottak egy időben — a lyrikus költészet általában volt; de azért is, mivel a költők ezen versenyében saját működésük egy ideálját látták. Természetes, hogy e költemény állítólagos szerzője nagyban imponált a mestereknek, kik,

¹⁾ A minnesängerek kézíratai körül Fehérpataký kevés tájékozottságot tanúsít. Czikke 186-dik lapján hosszan beszél a Manesse-féle kézíratról s annak szerzőjéről, a 187-dik lapon pedig argumentumkép említi fel, hogy a párizsi kézirat egy pontot illetőleg egyezik a Manesse-félevel. Erre csak kettőt akarok megemlíteni: 1. A ki ma csak némileg is jártas a német philologia terén, az nem beszél Manesse-féle kézíratról, mivel ma már kétségtelen, hogy Manesse (Hadlaub János XIII. századbeli lyrikus szerint) gyűjtött könyveket (dal-gyűjteményeket), de nem készített vagy készítettett ily gyűjteményt. Különböztetéses, hogy Fehérpataký szerint Rüdiger Manesse 1328-ig viszi gyűjteményét, mely tehát, mint ő mondja, 1330 körül készült el, — nevezetes azért, mert Rüdiger már 1325-ben meghalt. A kézirat, melyre a Bodmerék svájci patriotismusa ráfogta, hogy a XIV-dik századbeli zürichi patricius műve, valószínűleg a Svájcban készült, de semmi sem jogosít arra, hogy Manesse családjával kapcsolatba hozzuk. — 2. *A párizsi kézirat épen az, melyet Manasse-félenek neveznek*, úgy hogy annak megkülönböztetése amattól legalább is feltűnő lapsus. — Az ily tévedések különben onnan származnak, hogy Fehérpataký a legkülönbözőbb, régibb és újabb irodalmi eszközöket használja — minden kritika nélkül. A ki ma még Hagen és Büsching »Grundriss«-jére tud hivatkozni, az mégis sajtószereleg lehet tájékoztatva a német philologia terén.

A 188. lapon azt mondja Fehérpataký, hogy Klingsort és Hartmann azonosította és hivatkozik mint forrásra a jeni Literaturzeitungra. De ez utóbbinak hivatolt cikkét Lachmann írta, és így a felhozott hypothezis, melyről különben kár még beszélni, Lachmann-tól származik.

midőn művészetők megalapítóit összeállították, a középkori költészet legnagyobb mesterei mellé helyezték Klingsort. mint a »dalnok-verseny« költőjét is, — helyezték Heinrich von Ofterdingent is, kiről körülbelül annyit tudunk mint Klingsorról és a ki valószínűleg csak a »dalnok-verseny«-nek köszöni lételetét.

5. Klingsor történeti léte mellett egyetlen egy valódi történeti forrásra hivatkozhatnak azok, kik e mesés dalnokot nem tartják mondás alaknak: ez *Herman der Damen* egy strophája, melyben Klinsorról említés történik. Herman der Damen polgári származású költő éjszaki Németországból, ki Frauenlob kortársa, de ennél idősebb volt. A fejedelmek, kiket dalaiban dicsőít, a XIV-dik század elején haltak meg; ő maga alkalmasint még az előző század végén halt meg. Herman, idézett költeményében, a nem rég elhalt és a még élő költőkről emlékszik meg, és a 11—12. versekben ezt mondja:

Wolfram und Klinsor, genant von Ungerlant,
dieser zwîer tichte ist meisterlich irkant.

E versekre vonatkozólag már *Simrock* (Wartburgkrieg, p. 274) jegyezte meg, nézetem szerint helyesen, hogy Herman itt nem Wolfram- és Klinsorról, mint élő vagy elhalt költőkről, hanem az ő költői művekről (*tichte*) emlékszik meg: azaz, hogy e versekben csak a »wartburgi dalnokverseny«, még pedig ennek csak második része, és még ez sem teljesen, hanem még e második résznek is csak azon magja van körülírva. melyről, más okok és bizonyítékok alapján is. kétségtelen, hogy az egész költemény legrégebb darabja, a versenyről szóló mondának legelső költői feldolgozása.

Herman der Damen idézett versei tehát csak azt bizonyítják, hogy a XIII. század második felében a wartburgi dalnokversenyről már existált költői feldolgozás (*tichte*), — de sem a mellett nem hozható fel bizonyíték gyanánt, hogy Klinsor valósággal élt (ámbar nézetem szerint nem épen lehetetlen, hogy Herman ezt hitte). sem a mellett, hogy ama költemény, melyre Herman czéloz, tehát a reánk maradt »dalnok-verseny« valamely része, valóban Klinsor műve, — ámbar itt sem tartom lehetetlennek, hogy Herman ily véleményben volt. Forrásul, a fent idézett verspár alapján, Herman nem szolgálhat.

Klingsor személyiségét és működését egyetlen történeti forrás sem bizonyítja; a kortársak nem tudnak róla,

az utókor is csak költői és mondás vonásokat közöl róla. A fentebbiekben kifejteni iparkodtam, hogy az egész alak miképen jött létre és hogy fejlődött azzá, a minek a thüringiai krónikák feltüntetik. Klingsor a Wolfram »Parzival« jából származik; a »Klingesaere« és »Klingsor« hasonlatossága utján lett költővé; sajátos jelleménél és állásánál fogva őt választották a »versenyben« Wolfram ellenfelévé; Erzsébet halála után vele jósoltatá meg a monda a szentek közé igtatott királyleány születését, a mely célból előbb magyar származásúvá tette őt a hagyomány.

Eddig tanulmányaim eredményei. Indokolva van-e Simrock nézete, ki Klingsort *mythikus* alaknak szeretné tartani és lényegének némely vonásai alapján többféle mythikus hőssel hozza kapcsolatba,¹⁾ — e kérdésre, azt hiszem, azon csekély anyag alapján, mely Klingsorra vonatkozólag rendelkezésünkre áll, lehetetlen a felelet. De azt megengedhetni, hogy Klingsor alakjának megalkotására némely mythikus képzetek és emlékek, melyek a népben még éltek, befolyással voltak. A többire nézve — adhuc sub iudice lis est.

Dr. *Heinrich Gusztáv.*

PUBLILIUS SYRUS.

Plinius »természetráj«-ának 35-ik könyvében (58. fej.) említi, hogy dédatyjának korában egy hajón három rabszolga jött Rómába, kik felszabadulva az irodalom és művészet terén nagy hirre tettek szert. Valának pedig ezek: Staberius Eros, a nyelvész, az astrologia megalapítója Manilius Antiochus s ennek társa Publilius Syrus, a latin mimus uttörője. Értekezésünk tárgyát ez utóbbi fogja képezni; de mielőtt életről s irodalmi tevékenységéről szólnánk, jó lesz a mimusról általán néhány szót mondani:

A mi a mimus nevet illeti, Diomedes III. p. 487. azt mondja: *Mimus dictus παρὰ τὸ μιμεῖσθαι, quasi solus imitetur quum et alia poemata idem faciant; sed solus quasi privilegio quodam, quod fuit commune, possedit; tehát az utánzás mestersége κατ' ἐξοχήν.* Már a görög komédia csiráinak fejlődésekor találkoznak Sophron híres mimusaival

¹⁾ *Simrock, Handbuch der deutschen Mythologie, 3. Aufl., Bonn 1869, p. 162 (a csillagokból való jóslásról); p. 178 (mivel egy éjjelen repült át Erdélyből Thüringiába); p. 235 (felelevenít holtakat) stb.*

Siciliában, honnan Italia déli részébe is áthatólt s különösen a gazdag Tarentumban művelőkre talált. De nagyon tévednénk ha azt gondolnók, hogy a római mimus a göröggel összefügg, vagy pedig ettől származik. A római színi mimus egészen itáliai műfaj s találmány, úgy mint a satira, melyről Quintilian mondja: *tota nostra est*. Az itáliai mimus ugyanis két alakban tűnik elő, először mint alacsony, mely utcákon, tabernákban vagy a gazdagok lakomáin található; azután, később a magasabb, a színi mimus, mely Sulla idejétől kivívta a jogot, hogy a színházban adassék s melynek nyomait a középkorban is találjuk. Mikép jutott tehát ezen faj uralomra? A rómaiaknál szokás volt az egyes szindarabok után »könyvszárítónak« neveltető exodiumot alkalmazni, mely tisztet a régiebb időkben a *satura* viselte. Később a *satura* helyét a *fabula Atellana* foglalta el, mely faj azonban, mivel állandó jellemei a tovább képzést némileg akadályozták, Sulla idejében már elvesztette hatását s a mindinkább fejlődő mimusnak engedett helyt.

A mimus tárgya, mint minden nemzeti bohózaté a közönséges életből volt véve, az alja s legalja élet erkölcséinek festésén alapult; a nép és a költő pártját fogták a hűtlen nőnek, ki férjét kijátszotta; a költői igazságszolgáltatás a jó erkölcsök kinevetésében állt s Mommsennel beszélve »Rómának gyönyörű pórnépe, épúgy mint Alexandriaé a görög darabokban, fel volt szóllítva, hogy saját képmását megtapsolja.« A házasságtörés játszott a mimusban főszerepet, úgy, hogy csak egyet vegyünk, a Juvenalis korában oly kedvesen látott mimusban, melyet Grysar után »a megcsalt férjnek« lehet elnevezni. Egy nő, kinek szerepét a híres Thymele adta, ráunván férjére, másra veti szemét, s ezen boldog embert Latinus mimus játszotta. A mint tehát a találkozás a nő házában megtörténik, mint hivatlan vendég egy harmadik kopogtat. A megijedt Latinus egy szűk ládába buvik, de minthogy a vendég kelleténél tovább időzik s Latinus szuszából kifogy, kijön a ládából. Megtudja ezt a férj is, de nevének sikerül őt kibékíteni, s ez Latinussal még barátságot is köt.

Ami a mimus compositióját, nyelvezetét s kiállítását illeti, alig hihető, hogy a mimus egészen hevenyészett lett volna, mert ha a darabban szabad tér is volt, alkalmilag egyet mást beleszöni, de mindenesetre a főbb pontok s mozdulatok fel voltak jegyezve írásban is.

Minden mimusnak van prologusa, mely nem különbözik a Plautus és Terentius-féléktől, s melyben a költő

vagy saját életéről adott felvilágosítást s viszonyáról a közönséghez, vagy pedig kérelmet, panaszt adott elő, néha pedig a darab tartalmára vonatkozó adatokat mondott el. Egy ily prologus maradt fenn az egész mimus irodalomból: ez Decimus Laberius prologusa, melynek első mértékes fordítását Pon. Thewrewk Emil adta. (Figyelő. 1876. 1. sz. l. 23). Hogy volt canticum is a mimusokban, csaknem bizonyos.

A nyelv a köznapi volt, de a prologusokban kissé emelkedett; rendszeren hatos jambusokban vagy nyolcas trochäusokban irták a darabokat, melyek még az által is élénkebbekké lőnek, hogy némely szavakat ferde értelemben fogtak fel s így a hatás még nagyobb volt; ezeket ineptiae mimicae-nek nevezték. Politikai célzások, udvari titkok leleplezése nem ritkán fordultak elő. Álarc nem volt, s ez az arcfintorkodásnak szabad tért engedett, mi nagy szerepet játszott a mimusban, úgy hogy a Sannio-féle jellem — a sannae, fintorkodás szótól — állandó volt.

A női szerepeket nők játszották, a mi eddig a színműben hallatlan volt, még a pajzán s buja pantomimusnak is csak a késő császári korban engedték meg a nők fellépését.

Öltözetök a durva bohózat tárgyához volt szabva; a centunculus, az olasz százfoltu pojacruha, mely fölé a riciniumot, könnyű női mantille-félét vettek, mely a lágyéig ért; vékony talp, úgy hogy mezitlábúaknak látszóttak s még hozzá kopasz fejjel — calvi mimici. — A nők is így léptek fel, de ha a darab magával hozta, nem takargatták el ékeiket s különösen a Floraliákon félig meztelenül táncoltak, melyhez képest a mi ballett ruhánk vaspánczél.

Nagy szerepet játszottak később is ezen mimusi csapatok, melyeknek grex, corpus vagy commune collegium nevök volt, s főnökük az archimimus, — mely tisztet nő is viselhette — felügyelete alatt állottak; egyesek a romlott császárokra nagy befolyással voltak s roppant gazdagságra tettek szert; de a mindinkább terjedő kereszténység s a római állam bukása leszorította őket színhelyökről, úgy hogy a circus clownjaivá fajultak el. Rómának a legjobb mimusokat Egyiptom és Syria szolgáltatta s ezzel áttérünk tulajdonképi tárgyunkra, Syrusra. Működését s a fenmaradt példabeszéd-gyűjteményének sorsát Wölfflin a Philologus XXII kötetében megjelent czikke után adom; de minthogy 1865 óta Ribbeck comicusai-

nak második kiadása jelent meg, továbbá az idén Meyer Vilmos könyve: die Sammlungen der Spruchverse des Publilius Syrus. Lipcse, 1877. Teubner, — ezen új forrásokat is tekintetbe veszem.

Először magát a nevet kell tisztába hoznunk; ugyanis nem kevesebb mint öt név forog fen u. m. Publius, Publilius, Syrus, Clodius és Lochius. Mi volt tehát neve költőnknek: Publius Syrus, vagy pedig Publilius Syrus? Az editio princeps (1515) óta az általánosan elterjedt név Publius volt. E név mellett szólnak a kéziratok, így Cic. ad fam. 12. 18. (még a Med. legújabb collatioja is). Seneca de tranqu. anim. 11. 18. (három codex: Publius), Plin. Nat. hist. VIII. 51. 77. Petron. Sat. 55. Macrob. Sat. II. 2. 8. ha a mi költőnket érti; Priscian. X. 42 p. 532. 25. H. Isidor. Orig. XIX. 23. 2. Sillig volt az első, aki támaszkodva a legjobb Plinius codexre, a XXXV. E. 17. 58. Publiliust olvasott, de Bernhardy (Grundriss d. Gesch. d. röm. Lit. 3. k. 357. jegyz. 460. l.) Publilium helyett Publilium illum-ot akar. Hogy ez nem használ semmit, azt Seneca rhet. III. 17. 18. mutatja, hol Bursian a brüsseli 9594. sz. kéziratban négy helyen Publiliust talált; a másik Seneca Epist. VIII. 8, ezt megerősíti, hol ismét a legrégebb Parisinus saec. X. 8658. sz. mimus Publilii-t nyújt, ugyszintén Cic. ad Attic. XIV. 2. »ex priore epistola theatrum Publiliumque (de a Medic.: Publiliumque) cognovi; bona signa consentientis multitudinis«; ami nyilván a mi Publiliusunkra vonatkozik. Így állván a dolog, három ut áll rendelkezésünkre u. m. Publiust mint tollhibát tekinteni, mint Bücheler Petronius kiadásában és Reifferscheidt Sueton. fragm. 40. l., — vagy pedig Publilius-t a *li* szótag téves megkettőztetéseül tekinteni, — végre mindkét nevet helyeselve Publius Publiliust írni, mint Sillig s Ribbeck az első kiadásban tette. Wölfflin s utánna Ribbeck a Com. rom. fragm. második kiadásában Publilius Syrus-t fogadták el s így használják most általában. Érveik pedig ezek: A legrégebb s hitelesebb codexekben Publiliust találjuk, Publiust a későbbiekben, s hozzá járul még, hogy Priscian és Isidorus idézeteiben a Syrus név vagy mimographus szó hiányzik, úgy hogy kétséges, vajon a mi Publiliusunkra vonatkozik-e; továbbá példa nélkül áll, hogy nomen és praenomen el lettek volna hibázva, s biztosan feltehető, hogy urának, ki őt felszabadította, Publilius volt neve, mely azután reá átszállt. Ha pedig Publius Publilius-nak hívták volna, akkor legalább egy helyen mind-

két nevet találnók, a mi nem fordul elő, mert soha sem lehettek e nevek oly egyértékűek, hogy némelyek Publiust, mások Publiliust irtak volna. Az által, hogy Publius-t fogadjuk el, a negyedik név Clodius persze magától elesik, melyet Bothe, Zell és Grysar akartak megtartani. Az ötödik névben, Lochius, Bernhardy görög eredetet akar látni, melyet talán a költő mint fiú Syriában vicselt, s Plinius u. e. helyén a Manilius Antiochus és Staberius Eros példájára mint symmetrikust akarja csatolni a többihez. De hogy lehet symmetriát követelni egy kéziratilag elrontott helyen, midőn még oly codexekben is, hol tisztán olvashatunk, mind a három névnek második részét kiküszöbölték! Legjobb Jahn Otto javítása, ki i. h. Antiochium-ot ír.

Mikor született költőnk s mikor halt meg, azt forrásaink nem említik; csak annyit tudunk, hogy mint rabzolga jött Rómába, s itt urának kegyét okosságával s szépségével annyira megnyerte, hogy szabadossá tétetett; erre Italia nevezetesebb városaiban nagy tetszés mellett kezdett játszani s a Caesar által adott játékoknál Rómában is fellépett, hol minden versenytárust, még Laberius is legyőzött, ki Caesartól felszóllítva, vagy inkább kényszerítve, lépett öreg korában a színpadra, s így elvesztette lovagi méltóságát, melyet ugyan a Caesar ajándékozta 500.000 sestercius s a gyűrű által ismét visszanyert, de a pálmát Publilius nyerte el. De más körülmények is működtek itt közre, nemcsak Syrus kitűnő tehetsége. Caesar a földet leigázhatta, de az irodalmat nem. Ezen a téren az ellenzék még mindig küzdött; e körök által lett nagygyá egy Catullus és Laberius, s Caesar szívből kívánta ez utóbbinak a dőfést, melyet kapott. Ő s szellemében Augustus s Maecenas a szabad irodalmat, melynek köztársasági alapja volt, a szelid udvari irodalom által akarta helyettesíteni, s ez sikerült is; míg a respublica talaján Enniust és Luciliust találjuk, addig az udvari légkör Vergiliust s Horáciust hozta elő, s bizonyára ez utóbbinak Lucilius elleni heves kikelése ezen szempontból is tekintendő. Továbbá nem szabad feledni, hogy Publilius gyakorlott volt szakában, míg Laberius akkor lépett fel először; ez 60 éves, amaz pedig sokkal fiatalabb; ennek a színházban mint lovagnak aránylag kevesebb pártolója, míg amannak az egész nép tapsolt, s a mi fő, hogy nem csak önkészítette darabokban léptek fel, hanem Publilius a hevenyészett terére szóllítá fel ellenfelét s ebben Labe-

rius nem volt olyan jártas, hogy Syrust, ki már születésénél fogva is ilynemű tehetséggel volt felruházva, legyőzze. Élcs és elmejelenség a syriabeliek nemzeti öröksége volt; náluk a hevenyészett mesterségének hazája volt. Kortársa Archias szintén Antiochiából származott, s egy századdal előbb a sidoni Antipater tett nagy hirre szert, kinek művészetét Quint. X. 7. 19. dicséri.

Grysar és Bernhardt csodálkoznak azon, hogy Publiliustól minden kitünősége mellett, nem maradt reánk még töredék sem,¹⁾ sőt mimusainak címét sem ismerjük, míg Laberius 40 darabjának címét 70 töredéssel és 26 töredéket ismeretlen mimusokból őrizett meg az utókor; ebből az következne, hogy Laberius életében is nagyobb hirnek örvendett, mint Syrus. Azonban e tényt más okokból is magyarázhatjuk; szem előtt kell ugyanis mindig tartanunk, hogy Laberius lovag volt, Publilius pedig szolga, míg amott több műveltség s mesteri kéz található, addig itt inkább a természet adta ész, tudományos képzettség nélkül uralkodott; Laberius inkább az irodalomra született, s mint költő a mimus mesteri megalapítója, ki a fajt az irodalom számára megszerezte; Syrus inkább a színpadnak élt, művei megfelelték annak minden követelményének s ő maga mint archimimus hozta őket színre; szóval a színi mimus megalapítója (*mimicae scenae conditor*) Plinius szerint.²⁾ Míg ő a színpadon győzött, addig Laberius az irodalomban tartotta magát fen. Ehhez járult, hogy Laberius mint merész nyelvújító is feltűnt s így nyelvtani s szótani újításai által is hatott az utókorra. Valjon Syrus törekedett-e, hogy művei a könyvkereskedés által terjesztessenek el, azt inkább tagadni, mint igenelni lehet. A darabok leírása csak csökkentette volna fellépésének eredményeit; így látjuk, hogy Shakspeare sem törődött műveinek nyomtatásával, mivel az egyszer olvasott darab nem teszi azon hatást a nézőre, mint az

¹⁾ Ribbecknél találunk ugyan két címet és négy töredéket. A két cím *Murmures* és *Putatores*; a két töredék Non. 133. 7: *Publilili putatoribus*. *Progedere* etc. A költő neve nem vehető ki tisztán. Ritschl először *Publius Polliora* gondolt, ki *Plautus* színésze volt; azután *Turpilius*ra, végre *Publilius*ra. Az első tör. *Prisc.* X. 42. p. 532, 25. H. *Publius in Murmunthone*: *Cellas* etc. A cím itt nem biztos; Ribb. *Murmurcone* (mormogó), Herz: *Murmidon* s mások hatfelé nevet olvastak ki belőle. L. Ribb. *Com. rom. fr.* p. 303. Ami pedig a harmadik tör. illeti, arról l. al.

²⁾ De ezen szavakat nem szabad úgy érteni, mintha Syrus építette volna az első színházat a mimusok számára, mint azt Grysar teszi.

ismeretlen. Syrust is hiába keressük a könyvtárban vagy a római olvasóasztalokon, s így történt, hogy alig mult el egy század s a színi hagyomány elfeledve volt, minek következtében az irodalom számára is elvesztek darabjai. Azért nem is találunk egy idézetet sem a régieknél, mely műveinek a könyvpiacra való forgalmát tanúsítaná. Seneca a rhetor, i. h. csak emlékezetből idéz néhány verset azon beszélgetésben, melyet Publilius tisztelőjével, Cassius Severus szónokkal, tartott: fia, a bölcsész, szintén csak úgy idézi a verseket, mint hallotta őket hagyomány folytán. Ez által történt, hogy hibák, vagy a szavak más elhelyezése kaptak lábra. Így a példabeszéd gyűjteményének 236. R. versét Seneca, a rhetor, Controv. VII. 18. így idézi: Desunt luxuriae multa, avaritiae omnia; fia pedig Epist. 108. így: Desunt inopiae multa, avaritiae omnia; codexeink pedig: Inopiae parva desunt, avaritiae omnia. (parva helyett Ribbeck Wöllflin után: pauca, és desunt, parva előtt foglal helyet). Ennek oka abban is rejlik, hogy talán a költő maga egyszer így, másszor amugy szurta közbe ezen mondásokat, melyek erkölcsi s életbölcselemi tartalmuknál fogva oly igen tetszetek s mimusainak értékét emelték; de éppen ezen egyes mondások a szövegből való kiragadása hátrányára volt az egész gyűjteménynek, mert a közbeszurásnak, változtatásnak s hamisításoknak ez által az út nyitva állt.

Erdekes töredéket, mely két szakaszban 20 sorból áll, találunk Petroniusnál, sat. 55 ¹⁾ Ez a pazart, fényűzést s az erkölcsi romlást festi; nyelvezete az alliteratio által Publiliusra mutat, de ebből még nem következik, hogy Petronius idejében, Nero alatt a költő művei tán írásban még meg lettek volna. Mert meglehet, hogy Petronius csak utánzott ily féle mimusi töredéket, mint Bernhardy mondja; de nem is szükség ehhez folyamodni. Csak vessünk egy pillanatot a cena Trimalchionis-ra; ebben a parvenu mindenféle badarságok által mutatja, mily ostoba, s mindig elárulja alacsony szolgálai tudatlan voltát. Ő ki az irodalomból csak Cicerot, a színpadról pedig Publiliust ismeri, azt mondja, hogy az előbbi disertior, az utóbbi honestior; idéz homéri verseket, melyek Homérnál nem is fordulnak elő; Mopsust (e helyett: Eumolpus) thrák énekesnek nevezi; tehát valószínű, hogy Petronius itt is, hogy durva tudatlanságát kimutassa, Publilius verseit mon-

¹⁾ Ribb. (ex inc. fab.) p. 303.

datja el vele, melyek talán Laberiuséi. Ez még nem oly érv, mely kényszerítene bennünket műveinek írásba foglalását elfogadni. Hozzá járul még, hogy Seneca s Petroniuson túl darabjait már nem említik, Quintilian nem emlékszik meg róluk, de Gellius említi őket s idéz is néhány verset; tőle kiírta Macrobius. Összesen csak 14 vers, melyek Ribbecknél vastag betűvel vannak nyomtatva.

Most azon kérdés merül fel, mikép keletkezett a Publilius neve alatt ismeretes példabeszéd-gyűjtemény, mi volt sorsa s meddig jutottak maig a valódi s nem valódi megkülömböztetésében.

Midőn Syrus darabjai a szinpadról eltűntek, tisztelői legalább annyiban akarták hálójokat leróni, hogy a miusaiban előforduló velős erkölcsi mondatokat összegyűjték. Ez megtörtént s ezen idő óta Publilius az irodalomé, persze csak példabeszédeivel s nem darabjaival. A gyűjtők többnyire inkább emlékezetből, mint hű kéziratokból állították össze e gyűjteményt az első században Kr. u. Gellius már ismeri, midőn így szól: *huius Publilii sententiae feruntur pleraeque lepidae et ad communem sermonum usum commendatissimae, ex quibus sunt istae singulis versibus circumscriptae, quas libitum hercle est adscribere: következők azután 362. 55. 176. 106. 104. 193. 221. 178. 264. 245. 645. 383. 416. 469. R. (N. A. XVII. 14). A verseket alphabetikus rendbe szedték, de nem mint most divik Ab, Ac, Ad, sorban, hanem minden rend nélkül állították a verseket egy betű alá, ha csak a kezdőbetű meggyezett. Ily alakban birjuk mi most őket és pedig legteljesebben a codex Frisingensis-ben; A—N, még más codexekben is. Az okok pedig, miért tulajdoníthatjuk e gyűjteményt Publiliusnak, a következők: 1) Mivel ép úgy mint a Gelliusból idézett versek többnyire hatos iambusokban vannak írva, csak igen csekély rész trochaeusokban; egy sorban bevégzett erkölcsi tanulságot fejeznek ki s úgy alak- mint tartalomnál fogva mint egy egész tűnnek fel. 2) Mivel Gellius 14 verse közül 12 a Frisingensisben előfordul, a másik kettő közül pedig: *Inprobe Neptunum accusat, qui iterum naufragium facit* (264. R.) a keresztény leirótól mint alkalmatlan kihagyatott; *Cui plus licet quam par est, plus vult quam licet* (106. R.) pedig tévedésből elmaradhatott. 3) Mivel a két Seneca által*

1) Ribbecknél 26 vers van így nyomtatva; 14 Gelliustól, 3 Seneca rhetortól, a többi 9 pedig Seneca bölcsésztől.

Publiliustól idézett 12 vers szintén előfordul. Az említett codex s még más a IX. és X. századból való kéziratok által Wölfflin szerint 650 verset kapunk; míg Ribbeck a Com. rom. frag. első kiadásában 547 valódit, 313 minus probatae verset vesz fel; a második kiadásban pedig 653-t, azonfelül a Turicensisből 40-et, tehát összesen 693 verset; az appendixben pedig, melynek darabjai részint Senecából, részint Caecilius Balbusból s másokból vannak merítve, de melyek közt bizonyára Publilius-féle is rejlik, 329 verset nyomtat le. Bothe az ő kiadásában 1020, Bentley pedig csak 273 verset vesz föl. A gyűjteményt valószínűleg a második században mint iskolakönyvet használták, már Seneca epist. 33. 7. azt írja: pueris sententias ediscendas damus. A szent atyák sem vetették meg e közmondásokat, s ámbár néhány vers nem állhatta ki a sarat szemükben. még sem tették azt, hogy egy gyűjteményt, melynek 99 százaléka általános életszabályokat, függetlenül minden vallási szemponttól ad elő, mellőztek volna. Ebből akarják némelyek magyarázni a többféle ismétlést vagy egyes versek közt való hasonlóságot, melyet a gyűjteményben találunk; de ezt eldönteni nem lehet. Tekintetbe kell ugyanis venni, hogy tán már az első gyűjtők félig vagy nagyobb részben hasonló verseket is vettek fel; továbbá feltűnő, hogy ezen eredeti versek változtatásai szintén metrumot mutatnak s így az következnek, hogy metrikai gyakorlatul szolgáltak az iskolákban; de ami legfőaz, hogy már a 9-ik század előtt a gyűjtemény egész második fele elveszett, az N betű 10-ik versétől kezdve: Negandi causa avarum numquam deficit (386 R.) egész végig; de a műnek címe is elveszett, úgy hogy ezen évig nem akadtak kéziratra, melyben a gyűjtemény Publilius nevét viselné. Meyernek sikerült egy veronai codexben, mely tulajdonkép Florilegium (Cod. Capituli Veronensis CLXVIII. [155] membr. in 4° 27 fol) s az 1329 évben iratott, 60 közmondást, melyek közül 16 eddig egy kiadásban sem jelent meg, s e felírást »Ex sententiis Publii etc«, felfedezni, és egybevetve az idézeteket, hogy t. i. 21-szer áll Publius, 10-szer Ex sententiis Publii, kétszer Publius Syrus, egyszer Publius mimus, kihozni a gyűjtemény címét: *Publii Syri Mimi sententiae*.

Miután tehát a második fél elveszett, hogy az alfabetikus sorrend egészsze váljék, nem tettek mást, mint az akkoriban még teljes Pseudoseneca »de moribus« könyvéből vettek ki egyes mondatokat, a meglevő Syrus-ver-

sek hosszára szabták őket s a Z betű kedvéért még két verset faragtak s ezen fél költői fél prózai egyvelegnek *Sententiae Senecae*, vagy *Senecae proverbia* czimét adták. S ez vala a *πρῶτον ψεῦδος*; melynélfogva a Seneca név oly méltatlanul s majdnem elválaszthatlan módon jutott Publilius kritikájába, talán azért is, mivel éppen a gyűjtemény két első versét Seneca *epist.* 8.9. és 93.43 idézi. De azáltal, hogy A—N 260 versben az igazi Publilius rejlett, erre pedig minden *metrum* nélkül 150 sor következett, tág tere volt az interpolációnak.

Igy már Vincentius Bellocencisről, ki mintegy 200 verset idéz gyűjteményünkben *proverbia Sapientum* név alatt, tudjuk, hogy Seneca leveleiből is talált toldalékot az ő kéziratában. Az interpoláció különösen a 15. és 16. században nagy mérvet öltött; az egész *Pseudo-Senecat* újra kizsákmányolják; *de providentia*, *de constantia sapientis*, *de ira*, *de clementia* czimű könyvekből, a levelekből, a rhetor Senecából, Caecilius Balbusból tucat számra vonták ki az erkölcsi mondásokat s a valódi Publiliushoz toldották, vagy pedig az egyes betük közé is szurták. Hogy mily nehézségeket nyújtott ez a későbbi kritikának, azt könnyű átlátni. — De térjünk át a második rész N—V sorsára. Ezt valószínűleg a X. században, midőn a versek prózával való elegyítése divatban volt, ismét felfedezték, s ez képezi alapját a már említett Frisingensisnek, mely e tekintetben a legfontosabb, mivel 384 verset tartalmaz, melyek a Seneca-gyűjteményben nem fordulnak elő. Egy ingolstadti tanár, Meyer szerint Gretser Jakab, kinek Velsér Markus ágostai polgármester küldte át a codexet, 1600-ban Muretus beszédeinek második részében mint függelék közölte őket először. Azután Janus Gruterus adta ki a gyűjteményt Seneca kiadásában 1604-ben. De e két kiadó azon hibát követte el, hogy nem úgy közölték mint a codexben vannak, hol ugyanis a leíró oly lelkiismeretes volt, N-től kezdve először a prózai mondatokat írni minden egyes betűhöz, azután pedig az ujonnan talált valódi Syrus-verseket, úgy hogy az első tekintet mutatja, hol végződik a próza s hol kezdődik a poësis; hanem mindent együvé foglalva újabb módu *alphabeticus* rendbe irták. S ez által el volt zárva az ut a freisingi s a Seneca gyűjtemény egymáshoz való viszonyának meghatározására, de nyitva önkészítette versek beletoldására, úgy hogy néhányan, mint Bentley, észrevették ugyan, hogy Pantaleon, Pithoeus és Fabricius későbbi kiadásában sok a hamisított, de csak

egyéni izléstől függött, ezt valódinak, amazt közbeszurtnak tekinteni. Wölfflin adta ki 1869-ben először a valódi freisingi gyűjteményt s ez által minden önkénynek véget vetett. Ribbeck is a Com. rom. fragm. második kiadásában ezen az uton járt el, csakhogy ő még két toldalékot csatolt hozzá u. m. 40 verset »Sententiae Turicenses« czim alatt és 329-et az Appendix-ben, melyekből a valódi Syrust kikeresni az újabb kritika feladata.

Könnyebb áttekintés végett egybefoglaljuk a gyűjtemény főbb kézirateit. Az eredeti codex, mely több mint ezer verset foglalt magában a fennemlített »Publii Syri mimi sententiae« czim alatt, elveszett. Ezen anyagcodexből származik egész sora az önálló kivonatoknak, ilyenek:

1. Azon versek, melyek a codex Capituli *Veronensis*-ben vannak; legközelebb állnak az anyaggyűjteményhez.

2. Azok, melyek a cod. lat. Monac. 6292. Caecilius Balbus versei közt vannak.

3. A zürichi gyűjtemény, melynek A—D-ig való része a cod. lat. Monac. 6369-ben van meg, C—V-ig ellenben a cod. Turicensis-ben (C. 78.)

4. A Seneca-gyűjtemény; sok kéziratban maradt ránk; így két Parisinus, — egy Basiliensis — s Bambergensis-ben stb.

5. A pfalzi gyűjtemény. Teljes példányt eddig még nem találtak. A—I-ig a cod. Palatinus no 239-ben van meg; O—V az eredeti szöveg után, L, M, N-ből pedig ama versek, melyek nincsenek a Seneca-gyűjteményben a Frisingensis 92-ben állanak.

E két utóbbi gyűjtemény egybefoglalva képezik 6. a freisingi-t. Minden betűnél először a Seneca-gyűjtemény versei állanak, azután A—N-ig a pfalzi gyűjtemény azon mondatai, melyek nincsenek a Seneca-gyűjteményben; O—V-ig a pfalzi gyűjtemény teljes sorai a Seneca-gyűjtemény Proverbia-ihoz vannak csatolva. Teljesen egyedül a Frisingensis 92. tartotta fönn; A—C a Vindobon. 368-ban is foglaltatik. Kivonatok nagy számmal folytak belőle.

Végül ide iktatom a Meyer által az 1. sz. a. codexben felfedezett 16 Syrus-verset, melyek eddig a gyűjtemény egy kiadásában sem jelentek meg.

1. Facilitatem in dubiis virtus imperat.
2. Oculi amorem incipiunt consuetudo perficit.
3. Temptando cuncta ceci quoque tuto ambulant.
4. Prudentis est irasci et sero et semel.
5. Monere non punire stultitiam decet.

6. Errat qui datum si quod exortum est putat.
  7. Ubi peccatum cito corrigitur fama solet ignoscere.
  8. Que diligis si non recte moneas oderis.
  9. Ubi inocens damnatur pars patriae exultat.
  10. Tam de se iudex iudicat quam de reo.
  11. Per quem sis clarus quod sis illi imputes.
  12. Crebro ignoscendo facies de stulto improbum.
  13. Pene sat est qui lesit cum suplex venit.
  14. Vincere est honestum opprimere acerbum sed pulcrum ignoscere.
  15. Falsum etiam est verum quod constituit superior.
  16. Amico firmo nil emi melius potest.
- A kiadásokat l. Bernhardy Grundriss 456. l. Teuffel Röm. Lit. 398. l. 2. k.

Említettük, hogy Publilius versei általános erkölcsi igazságot, menten minden vallási szemponttól nyujtanak; életbölcészeti s tapasztalati, az emberi életben mindennap előforduló s közkezen forgó mondások azok, melyek minden néphez részint egészen hiven részint változott alakban átszivárogtak. Ime néhány példa:

2.¹⁾ *Ab alio expectes alteri quod feceris*; a magyarban: Mit mással cselekszel, azt várjad fejedre: a németben: Mit der Münze, womit du zahlst, zahlt der Andere auch.

6. *Aut amat aut odit mulier, nihil est tertium*; magy. Az asszony vagy szeretet vagy gyűlöl.

7. *Ad tristem partem strenua est suspicio*; magy. A ki miben tudós, abban gyanus; azaz ki maga valamiben bűnös, abban a dologban másról is gyanakodik; ném. Es sucht keiner den andern im Sack, er habe denn selbst darin gesteckt

11. *Alienum aes homini ingenuo acerba est servitus*; magy. Visszatetszik a nemes elmének a szolgálat,

17. *Ad calamitatem quilibet rumor valet*; magy. A bánatos szívet akármilyen szó szele is megkeseríthet.

20. *Aperte mala cum est mulier, tum demum est bona*; magy. Akkor jó az asszony, mikor nyilván rossz.

23. *Avarus nisi cum moritur, nil recte facit*; magy. A disznónak és fősvénynek holtuk után hasznuk; ném.

Der Geizhals und ein fettes Schwein,
Sieht man im Tod erst nützlich sein.

¹⁾ A számok Ribbeck kiadása után.

28. *Aliena nobis, nostra plus aliis placent*; magy. Mindenkor kövérebb más ember szalonnája; vagy: Mindég gazdagabb a szomszéd vetése; szomszéd tehenének nagyobb a tölgye; a szomszéd tyukjának nagyobb a tojása; németül:

Anderer Leute Kühe haben immer grössre Euter.

49. *Bona nemini hora est, ut non alicui sit mala*; magy. Egy óra sincs, mely mindennek egyiránt szolgáljon.

51. *Beneficia plura recipit qui scit reddere*; magy. A hálaadó szív sok jótéteményt várhat.

53. *Bonus animus laesus gravius multo irascitur*; magy. A ki nehezebben haragszik meg, tovább tart haragja; ném. Welche langsam zürnen, die zürnen lang.

56. *Blanditia, non imperio fit dulcis Venus*; magy. Nem méregből ered a szeretet; vagy: Szép szóval szokták a szeretetet megszerezni.

64. *Bis vincit qui se vincit in victoria*; 251. *Iracundiam qui vincit, hostem superat maximum*; 49. (app.) *Fortior qui cupiditates est quam qui hostes subicit*; 654. *Cum semet vincit sapiens, minimi vincitur*, 192. (app.) *Se vincere ipsum longe est difficillimum*; magy. Könnyebb a várat meggyőzni, mint magát; vagy: Mindennél erősebb a magát meggyőző.

104. *Comes facundus in via pro vehiculo est*; magy. Jó uti társaság és nyájas barátság jobb hat lovas hintónál; ném.

Auf der Reis' ein guter Gefährt'

Ist so gut wie ein Pferd.

ang. Good company in a journey, is worth a coach.

107. *Contra imprudentem stulta est nimia ingenuitas*; magy. Mennél szebben kéred a parasztot, annál inkább elbizza magát; ném. Bittet man den Bauer, so schwillt ihm der Bauch.

123. *Discipulus est prioris posterior dies*; magy. Egyik nap a másiknak tanítványa.

130. *Didicere flere feminae ad mendacium*; 343. *Mulieris lacrima condimentum est malitiae*; magy. Mennél jobban sir az asszony, annál hamarabb akarja a férfit megcsalni; vagy: Asszonynak könnye, gonoszságának fűszerszáma; vagy: Ha asszonyok sirnak, megnyirnak; vagy: Asszonysírásnak, ebszomorúságnak ritkán lehet hinni.

141. *Duplex fit bonitas, simul accessit celeritas*; magy. Kétszer ad, ki gyorsan ad.

150. *Ex vitio alius sapiens emendat suum*; magy. Másnak a kárán tanul az okos.

157. *Eripere telum, non dare irato decet*; magy. Nem jó haragos ember kezébe kést adni.

159. *Etiam capillus unus habet umbram suam*; magy. Vékony a hajsál, még is van árnyéka; vagy: A napban is foltokot láthatni; vagy: A legnagyobb világosságban is vagyon homály; ném. Jedes Haar hat seinen Schatten, und jede Ameise ihren Zorn.

162. *Excelsis multo facilius casus nocet*; magy. A magasról nagyobbat esik az ember.

167. *Fortuna cum blanditur, captatum venit*; magy. Tarts a szerencsétől, ha nagyon hizelkedik.

168. *Fortunam citius reperias quam retineas*; magy. Könnyebb megtalálni, mintsem megtartani a szerencsét; ném. Glück lässt sich finden, behalten ist Kunst; ang. Fortune is easily found, but hard to be kept.

173. *Fortuna nimium quem fovet, stultum facit*; magy. A kit igen gyöngéltet a szerencse, végre elbolondítja.

176. *Feras, non culpes quod mutari non potest*; magy. A mit nem lehet változtatni, legjobb azt elfelejteni.

179. *Fidem qui perdit, nil pote ultra perdere*; magy. Elveszett becsületet nem találni fel a bokornál.

181. *Fides ut anima, unde abiit, eo nunquam redit*; magy. Könnyü a jó hirt elveszteni, de nehéz visszanyerni; franc. On a beau se lever le matin, quand on a le renom de dormir la grosse matinée; olasz. All' onor chi manca d'un momento, no lo ripara in anni cento.

189. *Fortuna vitrea est, tum cum splendet frangitur*; magy. Sikos sarka van a szerencsének; ném. Glück und Glas, wie bald bricht das.

192. *Fortuna in homine plus quam consilium valet*; magy. Jobb egy marok szerencse, mint egy köböl ész; ném. Ein Quentlein Glück ist besser, denn ein Pfund Weisheit.

201. *Gravissimum est imperium consuetudinis*; magy. A szokás természetté válik.

210. *Hominem experiri multa paupertas iubet*; magy. A szükség ismerteti meg a mennyeket; vagy: Megtanítja a szükség a röstöt dolgozni; ném. Noth lehrt den Bären tanzen, olasz: Bisogno fa produomo.

217. *Honestus rumor alterum est patrimonium*; magy. Drága kincs a jó hir, valaki avval bir; ném. Ein guter

Name ist ein reiches Erbtheil; franc. Bonne renommée vaut mieux que ceinture dorée.

221. *Heredis fletus sub persona risus est*; magy. Az örökös sirása alattomban való nevetés.

250. *Iniuriarum remedium est oblivio*; magy. Megesett dolognak legjobb orvossága az elfelejtés; vagy: Megesett dolognak felejtés a vége; ném.: Vergessen ist für Schaden gut.

255. *Inimicum quamvis humilem docti est metuere*; magy. Kicsiny ellenséget sem jó megvetni.

264. *Inprobe Neptunum accusat, qui iterum naufragium facit*; magy. Bolond, ki hajótörést másodszor szenved.

273. *Iratus cum ad se rediit, sibi tum irascitur*; magy. Haragos, ha magához tér, magára haragszik.

286. *Is minimo eget mortalis, qui minimum cupit*; magy. A leggazdagabb, ki semmit sem kíván; ném. Reich ist genug, wer sich genügen lässt; franc. Est assez riche, qui est content.

295. *Levis est Fortuna: cito reposcit quod dedit*; magy. Forgó a szerencse, nincs állandó kincse.

311. *Mora omnis odio est, sed facit sapientiam*; magy. Az idő hozza a jó tanácsot; ném. Kommt Zeit, kommt Rath; olasz. Il tempo consiglia.

317. *Malus bonum ubi se simulat, tunc est pessimus*; magy. Akkor legroszabb a rossz, midőn magát jónak tettet; ném. Der Böse ist nie schlimmer, als wenn er fromm thut; vagy: Hab' auf deine Gänse Acht, wenn der Fuchs den Pfarrer macht; franc. Quand le renard prêche, prenez garde à vos oies.

332. *Male secum agit aeger, medicum qui heredem facit*; magy. Bolond, ki orvosát örökösévé teszi; ang. That sick man does ill for himself, who makes his physician his heir.

333. *Minus decipitur cui negatur celeriter*; magy. Nehéz a hosszas remény. (L. bőv. Ballagi, Magy. példabesz. stb. gyüjt. 6241. sz. a.)

336. *Male facere qui vult numquam non causam invenit*; magy. A mely ebet elakarnak vesztetni, dühös nevét költik; ném. Wenn man dem Hunde zu Leibe will, muss er das Leder gefressen haben.

338. *Multus timere debet quem multi timent*; Laberiusnál ily alakban: *Necesse est multos timeat quem multi timent* (ex inc. fab. III.); magy. Soktól fél, a kitől sokan félnek; ném. Fürchte, die dich fürchten.

342. *Medicina calamitatis est aequanimitas*; magy. A szerencsétlenségben legjobb a vig elme.

356. *Muneribus, non lacrimis meretrix est misericors;* ezen versen nyugszik a modern francia dráma egyik jelme, melyet különösen (a minap elhunyt) Barrière »Filles de marbre«-jében, ellentétben Dumas-val, ki dicsfénnyel övedzi a Kamelias hölgyben, érvényre emelt. Bővebb magyarázat nem szükséges, mert jobban nem találhatjuk visszhangát e versnek, mint Barrière e szavaiban:

Marco, qu' aimes tu donc?
Ni le chant de la fauvette?
Ni le murmure de l'eau
Ni le cri de l'alouette? . . . .
Ni la voix de Roméo?

(Bruit de pièces d'or)

Non, voilà ce qu' aime Marco.

380. *Non cito ruina oppremitur qui rimam timet;* magy. Kiméli a szeget, elveszti a patkót.

390. *Necesse est maximorum minima esse initia;* magy. Minden nagynak apró a kezdete; Vörösmarty:

Láttad-e folytában özönét a szöke Dunának,
Kis forrásból jő s végre hajókat emel.

393. *Nil magis amat cupiditas, quam quod non licet;* magy. A tilalmas mindig jobb izü; ném. Verbotene Früchte schmecken süß.

399. *Necessitas dat legem, non ipse accipit;* magy. Nincsen a szükségnek szabott törvénye; ném. Noth hat kein Gebot; ang. Necessity has no law.

419. *Necessitas quam pertinax regnum tenet!* magy. Nagyra viszi embert a kénytelenység; ném. Noth bricht Eisen.

426. *Nemo timendo ad summum pervenit locum;* magy. A ki mer, nyer; ném. Frisch gewagt ist halb gewonnen; franc. Qui ne risque rien, n'a rien; olasz. Chi risica, rosica.

458. *Pecuniae uni regimen est rerum omnium;* magy. Mindent meggyöz a pénz; vagy: Pénzzel sokan megvették a menyországot; ném. Geld regiert die Welt; ang. Money commands all.

465. *Prospicere in pace oportet quod bellum iuvet;* magy. Béke a hadat, a had szüli a békét; ném. Wer Friede haben will, muss zum Kriege rüsten.

515. *Quemcumque quaerit calamitas, facile invenit;* magy. Nem kell a szerencsétlenségért követet küldeni; ném. Unglück kommt ungerufen.

535. *Qui unius culpae ignoscit, suadet pluribus;* 592. *Saepe ignoscendo iniuriae dederis locum;* 645. *Veterem fe-*

rendo iniuriam invites novam; magy. Ki a régi boszuságot elszenvedi magát újra készíti.

545. *Qui se ipse laudat cito derisorem invenit*; magy. Meggyüölteti magát, ki magát mindig dicséri; ném. Eigenlob stinkt; franc. Qui se loue, s'emboüe.

547. *Quam est felix vita, quae sine negotiis transit!* magy. Boldog ember, ki magánosan élhet; ném. Wer für sich lebt, lebt am besten. (Hor. epod. 2.)

548. *Quicquid futurum est summum, ab imo nascitur*; magy. Minden nagynak kicsiny a kezdete.

551. *Quidquid plus est quam necesse possidentis oppremit*; magy. Sokat a kutya farkára sem lehet kötni; vagy: Sokat a szekér sem bír; vagy: Ártalmas a sok; ném. Allzuviel ist ungesund.

564. *Qui invitus servit, fit miser et servit tamen*; magy. Rosz szolgnak minden órán telik esztendeje.

578. *Res quanto est maior, tanto est insidiosior*; magy. Mennél nagyobb a személy, annál nagyobb a veszély.

611. *Stultum est vicinum velle ulcisci incendio*; magy. Nem kell azon örvendeni, ha a szomszéd háza ég.

612. *Stultum facit Fortuna quem vult perdere*, magy. Kit az isten meg akar verni, eszét veszi el; ném. Wenn Gott einen strafen will, thut er ihm die Augen zu. (L. Hom. II. I. 411. Thewr.)

617. *Solet sequi Laus, cum viam fecit Labor*; magy. A munka után jól esik a nyugvás; vagy: Jobb izün esik, a mihez munkával jutsz.

625. *Sero in periculis est consilium quaerere*; magy. Késő akkor csukni az istállót, mikor a tehenet elvitték; vagy: Késő akkor zárnod, ajtót lakatolnod, mikor oda a fakó; vagy: Késő orvost híni, mikor meghalt a beteg.

630. *Ubi peccat aetas maior, male discit minor*; magy. Nyakas apának fejes a fia; vagy: Mint a János fujja, Jancsikó ugy ropja; ném. Wie die Alten sungen, so zwitschern auch die Jungen; franc. Tel chante le vieux coq, tel le jeune chantera.

644. *Ubi coepit ditem pauper imitari, perit*; magy. Hol a szegény ur akar lenni, ott vész.

662. *Decima hora amicos plures prima reperiet*; magy. A szükség próbálja meg az igaz barátokat.

Append. 14. Numquam securus est prava conscientia; magy. Nagy hóhér a lelkiismeret; ném.

Bös' Gewissen, böser Gast,
Weder Ruhe noch Rast.

46. *Pecuniae imperare, haud servire addecet*; magy. A gazdagság jó szolgáló, de rossz uralkodó.

103. *Secreto amicos admone, lauda palam*; magy. Ha barátodat titkon fedded is, de mások előtt dicséred; ném. *Freundes Gebrechen soll man kennen und tragen, Nicht aber nennen und nagen.*

127. *Ne amare incipias quem odisse olim possies*; magy. Megbékélt barátoddal ójjan bánjál; vagy: Régi barátodtól s megsértett társadtól mindenkor őrizkedjél; ném. *Geflickte Freundschaft wird selten wieder ganz.*

140. *Pro rebus verba, haud pro personis accipe*; magy. Szó, a mi szó, de azért még nem való.

156. *Sermo animi imago: ut vir, sic oratio*; magy. Milyen az ember, olyan a beszédje; franc. *Le style, c'est l'homme.*

174. *Sua multi amittunt, cupide cum aliena appetunt*; magy. Ki a másét kívánja, a magáét is elveszti.

179. *Malum consilium consultatori pessimumst*; magy. A ki másnak rossz tanácsot ad, maga fejére száll.

180. *Aegre reprendas quod sinas consuescere*; magy. Ki mihez szokott, azt holtig el nem hagyja; vagy: A mihez szokott a Jancsi, azt cselekszi a János is; vagy: Ifju szokás, öreg gyakorlás; ném. *Jung gewohnt, alt gethan.*

242. *Sine anima corpus, hoc est sine amicis homo*; magy. Eb ki nem barát.

272. *Ut possis vincere, est audendum fortiter*; magy. A ki mer, az nyer.

295. *Morbium et pauperiem celare imprudentiast*; magy. Szegénységet, betegséget nem lehet titkolni.

E példákban láthatjuk mily becses gyűjteménnyel van dolgunk, s kívánatos volna, hogy Publilius az irodalomban oly elismerést találna, melyet megérdemel; hogy nyelvtani s metrikai tanulmányok tárgyává legyen s hogy az ifjuság kezében is találják, a mi eddig igen ritkán fordult elő.

Kohn Ignác.

SCHLIEMANN ÉS NEJE A GÖRÖG NYELVRŐL.

Schliemann és neje, a ki született görög, több előadást tartottak tavaly Londonban a trójai és mycénei régiségekről s a görög művészetről, nagy számu hallgatóság előtt.

Schliemanné az egyik előadását így fejezte be: »Végre fölszólítom az angol hölgyeket, hogy taníttassák gyerme-

keiket őseim zenei nyelvében, hogy eredetiben olvashassák Homért és a többi halhatatlan görög remek írókat. A régi görög nyelv számtalan nehézségeit könnyen legyőznék az angolok gyermekei, ha előbb a mostani görög társalgási nyelvet tanulnák meg. Így tíz év helyett tizenkét hónap alatt sajátítanak el magoknak a görög nyelvet s nem csak a mai görögökkel tudnának társalogni, hanem Homér és Plato nyelvét sem felejtének el. Legbensőbbem intem tehát önöket, hogy hozassanak tanintézeteik számára Görögországból tanítókat.«

Schliemann ur pedig következőleg szólt:

»Engedjék meg, hogy a classicai nyelvek megtanulásának legjobb módjáról némely észrevételeket koczkáztassak. A latin helyett előbb a görög nyelvvel kellene a tanulóknak foglalkozniok és pedig a mai görög társalgási nyelvvel. Én hat hét alatt tanultam meg ezen a nyelven beszélni és írni. (Éljenzések.) De miután én 34 éves koromban tanultam e nyelvet, azt gondolom, hogy ez az angol ifjoknak hat hónap alatt sikerülend, ha komolyan s igazán fognak hozzá. Én egy athéni tudóst fogadván tanítómul, szorgalmasan olvasgattam *Pál és Virginia* görög fordítását, összehasonlítva minden egyes szót a francia szöveggel. Bevégezvén ezt az olvasmányt, tudtam már a benne előforduló szavaknak legalább felét. Azután másodszor olvasván el a munkát, majdnem az összes szavakat ismertem. Egyidejűleg tanultam a társalgási nyelv grammaticáját is, mely nagyon könnyű, a mennyiben az igék nem oly nehezek mint a francia nyelvben. Azonkívül mindennap görög gyakorlatokat is irtam, melyeket, miután a tanítóm kijavított, könyvnélkül is tanultam meg. Görög irályom javítása végett pedig *Pál és Virginia* görög fordításából szintén könyvnélkül tanultam sok helyet. Oly nagy volt pedig lelkesültségem a görög nyelv iránt, hogy néhány heti tanulásom után naponkint több oldalnyi leveleket irtam. (Éljenzések.) Ugyanazon lelkesültséggel s hasonló tanmód szerint tanultam a régi görög nyelvet, nem mint holtat, hanem mint élőt. Elkezdtem Xenophonnal és Plutarchussal s négy hónap mulva már képes voltam Homért, Thucydidest és Sophoclest legnagyobb könnyüséggel olvasni, sőt némileg a régi görög nyelven is írni. De akkor kevés órát fordíthattam erre, mert kiterjedt kereskedésemmel el voltam foglalva.«

»Forrón kérem önöket, hozzák be ugyanezt a módot a görög nyelv tanításánál, s hijjanak meg Athénből ügyes

tanítót, a ki csak akkor oktassa az ifjakat a régi görög nyelvben, miután már előbb hat hónapig a mai görög társalgási nyelvvel ismertette meg. Nem mondom, hogy 10 vagy 12 éves ifjak négy hónap alatt tanulandják meg a régi görög nyelvet (Nevetés); talán tizenkét hónap is fog beletelni; hanem ha úgy tanulandják mint élő nyelvet, hangsúlyozva fogják kiejteni, tökéletesen megtanulni és soha sem elfelejteni. Ma az ifjak véghetetlen hosszú időt vesztegetnek reá. De bevégezvén a tanfolyamot legtöbben elfelejtik azt, a mit 12 évig tanultak, azon egyszerű okból, mivel mint holt nyelvet tanulják a görögöt és semmibe sem veszik a kiejtésben a hangsulyt, ékezeteket, mintha ezek a tanulók félrevezetése végett találtattak volna föl. De még nagyobb akadálya a görög nyelv megtanulásának a görög szavak kiejtése Angliában, melynek másutt nincsen párja. (Nevetés.) Május havában meg voltam hiva Taylor tanodájába, hol a tanítványok angol, német, francia, latin és görög beszédeket szavaltak. A többi beszédeket mind megértettem, de a görögből egy szót sem. (Hosszan tartó nevetés). Sokan azt mondják: »ki tudja, minő volt a régi görögök kiejtése?« Talán bizony az önök angolos kiejtését használták! (Nevetés). Hogy a görög kiejtés ezer évvel ezelőtt épen olyan volt, mint a mostani görögöké, azt bizonyítják az orosz nyelvbe becsuszott görög szavak, midőn az oroszok a keresztény vallást vették föl. A görög szavak pedig, melyek a Seleucidák korából (200-ik év Kr. e.) származó ékföliatokban fordulnak elő, legkisebb különbséget sem mutatnak az akkori s mostani kiejtés között.«

„Már most megítélhetik önök, hogy mily nagy buzditás volna az a görög nyelv tanulására, ha ifjaik tizenkét évi kinlódás helyett játszva tanulnák meg 18 hó alatt úgy a régi mint a társalgási görög nyelvet.«

»Szerintem a latin nyelvet sem a görög előtt, sem azzal egyidejűleg, hanem csak ennek tökéletes megtanulása után kellene tanítani. A ki a régi s mai görög nyelvet megtanulta, rövid idő alatt teszi sajátjává a latint.«

Télfy Iván.

CORVINCODEXEKRŐL.

II.¹⁾

A Corvincodexek belső, tudományos értékéről való képzelmekek az idő folytával nagy változáson mentek keresztül. Régente azt hitték e codexekről, hogy épen mivel Mátyás király számára készültek, vagy legalább az ő könyvtárában foglaltak helyet, hibátlanul vannak irva s hogy szövegjük értéke külső pompájuknak megfelel, s ez volt részben oka, hogy külföldön Beatus Rhenanus és Oberlin egy Corvinabeli Tacitus codexet az első rangú kéziratok közé számítottak, s hogy nálunk Köleséry Sámuel Tibullust egy Corvinabeli codex alapján adta ki (1727). Míg nálunk a Corvincodexek kitünősége iránt való előítélet sokaknál még mai napig is megvan, addig a külföldön mindinkább arról győződtek meg, hogy az aránylag fiatal koru, többnyire a 15-ik századból való, és bérlett másolók által könnyen olvasható s többnyire szintén fiatalkoru kéziratokból hanyagul leirt Corvincodexeknek a classicus írók szövegének megállapításánál vajmi kevés hasznukat lehet venni. Ezen utóbbi nézetet igazolják úgy a Festus Pauli codex, mint a legujabban haza került Corvincodexek valamennyi általam megvizsgált darabjai.

A görög szerzők középkori latin fordításai természetesen a philologus szemében csak annyiban birhatnak becsüsel, a mennyiben bennök a hagyományozott görög szöveg rosz olvasatainál jobb váriánsok fordításával találkozhatnak, de miután Theophrastos Gaza-féle, Eusebios praeparatio evangelicájának Trapezuntios-féle fordításai már ezen szempontból, kevés sikerrel, át vannak kutatva, valamint Aristoteles libri physicorumjának és Plutarchos Cato és Aristidesének több régi latin fordítása is, s miután kitünt, hogy az ezen fordítások alapjául szolgáló görög szöveg többnyire nem is oly jó, mint az ujjabb kiadásokban felhasznált kéziratoké, fölöslegesnek tartottam ezen fordításokat közelebb-ről megvizsgálni, minthogy a Gaza vagy Trapezuntios-féle fordítások egyes helyeinek a Corvinianusok segítségével eszközendő esetleges emendálása alig nyujtott volna kárpótólást a collationálás fáradságáért. A Csontos urnál a 35-ik szám alatt leirt *spanyol codex* az ott fölsorolt classi-

¹⁾ Kivonat a m. t. Akadémiában 1878-ik évi márczius 4-ikén bemutatott értekezésből.

cus szerzők egyes válogatott helyeinek fordítását tartalmazza csak, fölváltva értéktelen, a középkorból való többnyire etikai tartalmu értekezések fordításával.

Aránylag sokkal több értékkel bírnak a Corvinának latin auctorok szövegét tartalmazó kéziratai. A *Terentius codex* a negyedik, aránylag csekélyebb értékű codex családhoz tartozik, (v. ö. e közlöny idei évfolyamának 26-ik l.-ját) s csak annyi becscsel bír mint családjának valamennyi többi tagja, a mennyiben Corv. is itt-ott valamely elveszett kitűnő kéziratnak a Corv. anyacodexébe bele corrigált olyan olvasatait őrizte meg számunkra, melyek valamennyi eddig ismert codexeinél jobbak. Ilyenek Andr. I. 1, 17. immemoris az első kéztől (Guyet és Bentley coniecturája); Hec. III. 4, 43. remissan opus sit vobis reductan domum (Umpfenbach conj.) V. 3, 32. habente (Bentley conj.)

A *Silius Italicus codex*, ugy mint valamennyi reánk maradt Silius codex nem az elveszett Coloniensisből, hanem a szintén elveszett Sangellensisből származik, s ezen második család három különböző értékű osztályainak másodikához tartozik, mely ugyan a 3-iknél többet ér, de az első mögött annyira hátra áll, hogy a szöveg megállapításánál számításba sem jön. Csökkenti még Corv. értékét azon körülmény, hogy szövege számos más osztályok tagjaiból vett olvasatok által van contaminálva s többnyire ros coniecturák által elrontva, miért is még csak a második osztály közös kutfejenek reconstruálásánál sem lehet hasznát venni.

A Corvina visszakerült codexei közt talán legkevesebbet ér a legpompásabbak egyike t. i. a *Curtius codex*, mely, mint már Csontos ur is megjegyezte, az 1470—1471-ben megjelent editio Spirensis másolata. A másoló ugy látszik, elég lelkiismeretesen végezte dolgát, a mennyiben az editio Spirensis szövegét még az *iis* és *his* használatában is pontosan követte, de mivel itt-ott hibát is ejthetett, egész biztossággal még sem használható ott, hol épen az editio Spirensis olvasását akarjuk tudni, s e szerint codexünk még csak annyit sem ér, mint ama különben meglehetősen ritka (és 100—620 franczal fizetett) kiadás.

A *Caesarcodexet* 1867-ben Dübner Frigyes meghozatta magának a francia kormány közbenjárása által Párisba. Jelentése szerint (Philologus XXV. p. 342.) a florenci bibliotheca Magliabecchiana tele van az ilyen kéziratokkal. A Constantinopolitanus (azaz Corvinianus) többnyire meg-

egyeznek a Vindobonensis tertiusal; amiben eltér, ott többnyire az Aldina olvasásait adja'. A Vindobonensis tertius a Heller által (Philologus XVII. p. 492—509.) 7-iknek nevezett családba tartozik, de bármennyire eltérnek különben a kiadók az egyes codexcsaládok becsülésében, abban mindnyájan megegyeznek, hogy a Vindobonensis tertiusnak nem sok értéket tulajdonítanak, így Nipperdey, ki nagy, kritikai kiadásában sem a Vindobonensis tertius, sem az Aldinát még csak fel sem említi, ép úgy mint Dübner és Heller, kik természetesen még kevesebb értéket tulajdonítanak a Corvinianusnak, mint a Vindobonensis tertiusnak, minthogy csak olyan jellemző variánsokat tartalmaz, melyek már más codexből ismereteseek.

A *Tacituscodex* az ugynevezett római családhoz tartozik, melynek tagjai, a Vaticanus 1863. és 1864. a Regius, két Neapolitanus, a codex Sambuci és Corbinelli, és az editio Spirensis a historiae V-ik könyvének 23-ik fejezetében a 'navium magnitudine potiorum' szavakkal megszakadnak. Valamennyi fiatal Tacituscodex archetypusa a Mediceus alter még meg levén, a fiatalabb codexek csak annyiban érhetnek valamit, a mennyiben a Mediceus egyes romlott helyeit bennök szerencsésen kijavítva, vagy újabb criticusok coniecturáit praeoccupálva találjuk. Ilyen sikerült javítások Corvinianusban is vannak pl. Ann. XI. c. 14. *formae* Corv. Beroaldus. XII. c. 10. *sed* Corv. Lipsius, Bekker. XV. c. 2. *exturbare* Corv. Vitéz János javításából, Ernesti. c. 21. *aequabilis* Corv. Vitéz János javításából. Grossetius, Bekker, Orelli. XVI. c. 15. *ingenti corporis robore* Corv. Beroaldus.

A *Suetoniuscodex* a fiatalabb, XV-ik századbéli Suetoniuscodexeknek nem azon osztályához tartozik, melyhez a három editio princeps, »recentissimorum pessimorumque librorum, quales sunt Perizonianus et Harlemensis, propago« (Roth) hanem a kevésbé gyarló másodikhoz, melynek tagjai a Pinellianus, Foucoulthianus, Friburgensis, Cortianus, Vindobonensis 2; de mégis, mint kivétel nélkül minden fiatal Suetoniuscodex, értéknélküli. Csak itt-ott találni Corv.-ban is, mint legtöbb társában, egyes sikerült javításokat, melyeknek p. 60, 1. (Roth kiadása szerint, Lipsius, 1875.) *loco* Corv. ed. Basil. 1533, p. 62, 10. *ab se* Corv. Beroaldus; p. 127, 18. *quercea* Corv. Roth.

Az *Eusebios chronicon*-jának Hieronymus-féle latin fordítását tartalmazó Corvinianus legközelebbi rokonainak felfedezésére azon körülmény vezetett, hogy benne a syn-

chronisticus táblákban foglalt történeti események nem az Abraham születésétől, hanem a világ kezdetétől számított aera szerint vannak felhozva, mi valamennyi eddig ismeretes codex közül még csak a Pontacus által kiadásában felemlített, Medici Katalin könyvtárából való Regiust s azon codexet jellemzi, mely után Stephanus kiadása (1512.) készült. Ez utóbbi és a Corvinianus (a Regiust közelebről nem ismerem) a synchronisticus tabellák berendezésében és az egyes történelmi eseményeket tartalmazó virgulák elhelyezésében is nagyon megegyeznek egymással a többi ismeretes codex ellenében. Közös ősök nem a Bongarsianus, mint a legtöbb fiatal codexé, hanem Scaliger Freherianusa, vagy annak közel rokona s így Corvinianus Hieronymus szövegének megállapításánál egészen hasznavehetetlen, minthogy egy már lehetőleg pontosan ismertett közepszerű codexnek mindenféle gyökeres és mélyen bevágó interpolációk és változtatások által eltorzított ivadéka, ki- nek értékét még azon körülmény is tetemesen csökkenti, hogy egy vele legközelebbi rokonságban álló codex után készült kiadás által családjának belső mivolta már régóta ismeretes.

A *Scriptores Historiae Augustae papircodex*e a legjobb családhoz tartozik; a Corvinianus és a Vaticanus 5301 közös kutfeje és az Ambrosianus ugyanazon archetypusnak egy átcorigált másolatából eredt, melynek két direct másolata a Bambergensis és a Palatinus a critica kiadásoknak méltán egyedüli alapját képezi. De minthogy ezen két fő codex a legnagyobb pontossággal össze van már hasonlítva és a részben Vaticanus 5301 után készült editio princeps által codexünk osztálya már eléggé ismeretes, a hanyagul irt Corvinianusnak a pontosabb Vaticanus collatiója hijában csak annyiban vehetjük hasznát, amennyiben ott, a hol a Bambergensis és Palatinus eltérő, de egyenlően helyes olvasatai közt választanunk kell, a dolog eldöntésére inkább a Corvinianus szövegéhez fogunk folyamodni, mint az editio princepséhez, mely nem egy helyen van a rosszabb család olvasatai által contaminálva s elrontva.

A *Scriptores hártycodex*ének szövege ugyanazon codexből van másolva, melyből a kegyetlenül interpolált s egészen hasznavehetlen 2-ik codexcsaládnak még legkevésbé toldozott képviselője, az 1902-ik számú Vaticanus. Mint minden idetartozó codex, ugy ez is egy pár sikerült emendatiót bir felmutatni, péld. Hadrianus életleírásában p. 7, 9. (Peter kiadása szerint) *afferebant* Corv. Ursinus,

p. 14, 31. *victimarium* Corv. Egnatius. p. 18, 9. *texerit* Corv. Peter, Mommsen. p. 18, 13. *quingenariam* Corv. Casaubonus. Ezen néhány jó olvasás természetesen nem emelheti Corvinianus becsét, s így nem is tartom kívánatosnak, hogy szövegét behatóbban összehasonlítsuk; ez csak az olyan tudós számára mulhatatlanul szükséges, ki az interpolált család egyes tagjai közt fenforgó, igen érdekes rokonsági viszonyokról akar magának biztos tudomást szerezni; meg vagyok győződve róla, hogy az ilyen a Corv.-nak összehasonlítása nélkül nem boldogulna.

A *Cornelius Neposcodex* a roszabb codexcsaládhoz tartozik, melynek semmi értéket nem tulajdonítanak, s melynek a jobb családénál helyesebb olvasatait csak sikerült coniecturáknak lehet tekinteni. Corv. legközelebbi rokonai a Roth által (1841.) C-vel jelzett codexcsaládnak tagjai, melyek közt, ugymint az egész roszabb családban is előkelő helyet foglal el az által, hogy Timoleon életrajzában sem a B. sem a C. osztályt jellemző hézagokkal nem bír. De ama körülmény, hogy anyacodexe, vagy talán már ennek közvetlen elődje is, a roszabb család roszabb osztályainak valamely tagja után, (mely nagyon közeli rokona lehetett a Vaticanus *i* és a Kiliensis *k*-nak) volt kijavítva, illetőleg elrontva, codexünk értékét tetemesen csökkenti.

A *Sextus Aurelius Victorcodex*, valószínűleg azért, mert anyacodexébe más codexosztályokból számos lectió lett becorrectálva, határozottan egyik csoportba sem sorozható. Majd Schottnak, most már elveszett, a reánk maradtaknál sokkal jelesebb codexeivel, majd meg a roszabb családbeli kéziratok egyikével, vagy másikkal, majd meg csak a kiadásokkal tart. Codexünk amaz egy két olvasata, mely jobb mint valamennyi eddig ismeretes codexé (c. IV. végén *viae superpositum* Corv. Sylburg. Anna Faber; és p. 156, 5. *citra Iberum* Corv. Keil) valószínűleg csak a véletlennek tulajdonítandók, s így code-xünk értékét nem nagyobbítják, viszont ama számos hiba, mely szövegét gyakran érthetlenné teszi, nem olyan, hogy miattok a Corvinianust egészen értéktelenné kellene nyilvánítanunk, mert valamennyi reánk maradt Aurelius Victorcodex szövege a legszomorubb karban van, s így a Corvinianus ép úgy megérdemli, hogy collationáltassék, mint bármely más reánk maradt Victorcodex.

A *Vitruviuscodex* szövege, úgy mint a legtöbb XIV—XV-ik századbeli Vitruviuscodexé, a most már elveszett archetypus egy közvetlen másolatából leirt Guelferbytanus

ivadéka, de az archetypus közvetlen másolatából, a Harleianusból, származó család több tagjainak olvasatai által van contaminálva. Csak a Harleianus és a két Guelferbytanusnak levén becse codexünk a többi Vitruviuscodexxel együtt értéktelen. De néhány sikerült emendatió, itt is akad; péld. X. c. 13. *fuertint* Corv. s a kiadók. — *ut* Corv. Marini. Köchly. c. 14. *habeant*, c. 15. *includuntur* Corv. s a kiadók.

Cicero Verres elleni beszédeinek, a Milo mellett tartott beszéde, Somnium Scipionisa, és Cornificiusnak Rhetorica ad Herenniumja töredékeinek szövegei azon codexek közül valók, melyeket csak in corpore a *deteriores* név alatt szokás felemlíteni és méltán értékteleneknek tartani.

Cicero Cato Maiorja es Laeliusa a gyarlóbb codexek közt kiváló helyet foglalnak el, a mennyiben több olyan variánst őriztek meg, melyeknek különben csak is jó codexekben van nyomuk; hanem azért ama számos jeles codex mellett, melyben Cicero nevezett két műve reánk maradt, az olyan ha nem is épen rosz, de mindenesetre középszerű codexnek, mint a milyen a Corvinianus, a szöveg megállapításánál hasznát nem vehetjük.

A *Cicero de officiis libri tres* című codexben is több jó variánssal találkozunk, minthogy azonban a jobb kéziratok ama becses lectiói, melyeknek segítségével a szöveg hézagait ki lehet pótolni, Corv. szövegébe nincsenek felvéve, s minthogy számos helyütt csak is a roszabb s legroszabb codexekkel és a régi kiadásokkal egyez meg, semmi hasznát sem vehetni.

A *Duodecim Panegyrici latini* Corvincodexe mint minden egyéb codexük a Mainzi archetypusból ered és az Aurispa által vett másolatból származó olasz codexcsaládhoz tartozik. E család történetére annyiban új világot vet, hogy ugyanazon példányból levén lemásolva, melyből az olasz család Bährens jelölte C osztályának közös kutfeje, segítségével pontosabban meg lehet határozni Aurispa másolatának egy olasz criticus javította ama másolatának belső minőségét, melyből a Bährenstől B C V-nek jelzett codexosztályok eredtek. Minthogy azonban az archetypus két közvetlen másolatát birjuk, s a harmadik közvetlen másolatot, az Aurispa-félét, az utóbbinak három közvetlen másolata által magunknak könnyen reconstruálhatjuk, a B C V osztályokat s a Corvinianust is, melyek mind Aurispa másolatának egy nagyon rosz másolatából származtak, értékteleneknek kell tartanunk.

*Boëtius de consolatione philosophiae*jának codexe a fiatalabb, romlott, egészen hasznavehetetlen család legrosszabb osztályához (az olaszhoz) tartozik, s már azért sem érdemli meg hogy collationáltassék, mert Boëtius e munkájának tizennégy régi, már összehasonlított codexén kívül, még körülbelül harmincz, össze nem hasonlított, 9, 10, 11, 12-ik századbeli codexét birjuk, s mivel már a XI-ik századbeliek a rosszabbakhoz, a XII-ik századbeliek pedig a hasznavehetetlenekhez számíttatnak.

A *prózában irt latin nyelvtan* alkalmasint egy Daniel nevezetű szegény iskolamester műve, mely nem annyira a classicus latin nyelv, mint inkább a középkori bassa latinitas szabályait adja elő részben Hugutio és Alexander de Villa Dei munkáinak felhasználásával, s csak annyiban bir érdeklél, hogy számos oly középkori latin szót említ fel, melyet pl. Du Cange Glossariumában hiába keresnénk.

A *grammatica latina in versibus cum glossario* Alexander de Villa Dei 'doctrinale puerorum' című híres nyelvtana, mely 1209 körül jelent meg, és az egész középkorban nagyon el volt terjedve, úgy hogy még a 15-ik században ötvennél több nyomtatott kiadását kellett rendezni. A hozzá való magyarázatok szerzője Ludovico de Guastis, kinek különben csak Plinius Naturalis Historiae-jából tett kivonataról sikerült tudomást szereznem. A doctri-naléhez irt commentáriusát belevették a doctri-nale cum notis variorum kiadásaiba, de csak olyan értéktelen mint maga a munka, melyet magyaráz.

Kevés absolut becscsel birnak *Petrus Candidus* munkái. Csak a 'de usus antiquitate scribendi' érdemel-né meg hogy kiadassék, mert Macrobius Saturnaliá-iból való kivonatokon kívül talán régi írókból merített szá-mos eddig ismeretlen glossát tartalmaz. A 'de proprie-tate verborum latinorum' című munka nem egyéb sy-nonymák érték nélküli gyűjteményénél; a 'Peregrinae Historiae libri tres'-ben egybefoglalt három munka, mint szerzőjük maga mondja, pusztá compiláció, s a föld-rajzról, de hominis genitura s a régi rómaiak hivatalairól szól minden észszerű rend nélkül, roppant ügyetlen, rövid s primitiv előadásban. Valamivel több relativ értéke van *Concorreggio* munkáinak 'fabulae cum allegoriis'. Az egész görög s római mythologia rövid kézikönyve, főleg az Épi-kureusok elvei szerinti allegoricus magyarázatokkal; azu-tán az ókori bölcsészet rövid, kivonatos és hézagos törté-nete, s végre egy kis mű, 'de poetis', melyben a lirici,

tragedi, comici fogalmak megmagyarázása után a szerző ismét mythologiai fejtegetésekbe bocsátkozik.

A legujabban hazakerült Corvincodexek philologiai tartalmu darabjainak belső értékéről mindezek után bátran azt mondhatjuk, hogy megfelelt azon csekély várakozásoknak, melyekkel általában a XV-ik századbéli codexek iránt viseltetni szokás. Eredménykép kimondhatjuk, hogy a II. Abdul Hamid ajándékában foglalt kiadatlan daraboknak absolut értékök nincsen, hogy a classicusoknak a Corvincodexekben foglalt szövegök, habár egyik-másik nem épen a legroszabbak közé tartozik, mégis nagyon középszerűek s nem olyanok hogy összehasonlításokból említésre méltó és az összehasonlítás fáradságát kárpótoló hasznot huzhatna a tudomány. — A Corvinának nagy jelentőségét természetesen ezen körülmény nem képes csökkenteni. A culturhistoricusra nézve közönyös, jobb vagy rosszabb kéziratok másolatát sikerült-e Mátyás királynak a maga számára megszerezni, az ő szemében elég nagy fontosságú az az egy, hogy akkor, midőn a classicus ókor tanulmányozása és visszavarázslása iránt Olaszország kivételével egész Európában alig egy pár tudós érdeklődött, Magyarországnak egy fejedelme volt, ki felismervén a humanisticus tanulmányok becsét még a háboru zaja közt is folyvást azon iparkodott, hogy segítségükkel népe mivelttségét emelje és hogy ez eszme valósítását illető csodálatra méltó tevékenységében még a rómaiak utódait is felülmulta.

Dr. Ábel Jenő.

A SZINÉRZÉK FEJLŐDÉSE A RÉGIEKNÉL ÉS ANNAK ÁLLAPOTA A CLASSIKUS IRÓKNÁL.

II.

III. A gyengébb fényerejű, a színképi kéknek és ibolyának megfelelő színek.

Nem kevésbé érdekes a gyengébb fényerejű színek érzésének kifejlődése. A világos kék szín érzése a határozatlan szürke színből, a sötét kéké pedig a sötétnek, árnyasnak benyomásából fejlődött ki és vált önállóvá. Az önálló kék színérzésnek ezen kettős forrására a latin caeruleusból egészen határozottan lehet ráismerni. A *Proper-*

tius-nál (Kr. e. 15 évvel †) előforduló »caeruleus cucumis« a világos, a *Vergilius*-nál előforduló »caeruleae vittae« pedig a sötét fekete színfokozathoz való viszonyt tünteti fel. A caeruleus-nak ezen kettős viszonya már több tekintélyes philologus előtt ismeretes volt. *Jakob* (Quaestiones epicae seu symbolae ad grammaticam latinam poeticam. Quedlinburgi et Lipsiae 1839. Cap. III. §. 6 p. 79) erre nézve következőleg nyilatkozik: »Res caerulei coloris apud poetas Latinos duplici dicuntur significatione, nam color est aut dilutus, ad album accedens quem Graeci *χλωρόν* appellant, ut apud Propert. IV. 2. 43. »caeruleus cucumis« aut viridis ad fuscum vel atrum accedens.« De nemcsak a latin, hanem a görög nyelvben is kimutatható a kék színérzésnek említett fejlődésmenete. Így a görög szó *γλαυκός*, a melyet később a szürke kék (*Aristoteles* a lovak szemeit jellegzi a *γλαυκός* szóval) vagy a világosabb kék (*Plato*: »*κυανού δὲ λευκῷ κεραινωμένου γλαυκόν*« *Timaeus* c. 68.), megjelölésére használtak, eredetileg csak bizonyos fényerély fogalmával volt összekötve. *Homer*-nál a *γλαυκός* a fénylőnek értelmében használtatik. A mi pedig a *κυάνεος* szót illeti, mely a későbbi korban a sötét kéknek megjelölésére használtatott, semmi kétség nem foroghat fenn aziránt, hogy az eredetileg nem önálló színfokot, hanem csak a sötétnek fogalmát fejezte ki. Hogy *Homer* a *κυάνεος* szót a sötétnek fogalmában használta, kitűnik az *Ilias* I. 528-ból: »*Ἡ καὶ κυανέησιν ἐπ' ὀφρύσιν νεύσε Κρονίων*« (»Mondás barna szemöldeivel hunyorítja Kronion« *Kazinczy*), vagy *Ilias* Ω 93. 94-ből:

..... κάλυμ' ἔλε δία θεάων
κυάνεον, τοῦ δ' οὗτι μελάντερον ἔπλειο ἔσθρος.

Az *Odysseában* a *κυάνεος* szó leggyakrabban a sötét fellegek jellemzésére használtatik. Hogy a régi helléneknél a kék a sötétnek fogalmával teljesen egybeesett, számos szerzőt lehet idézni. Erdekes a mit *Geiger* erre nézve mond: »In der *Odyssee* werden die Haare des *Odysseus* mit der *Hyacinthblume* verglichen, und mit Recht beziehen diess die griechischen Erklärer, denen diese Anschauung nicht so fremd wie uns war, auf die Farbe. In demselben Sinne spricht *Pindar* von *Veilchenflechten* (P. 1. 1.), *Veilchenlocken* (Ol. 6. 30 *Isthm.* 6. 23), womit *ἰοειδής* als Beiwort des Meeres bei *Homer* (Il. 11. 298. *Od.* 5. 56. 11. 107), der *Quelle* bei *Hesiod* (Th. 3) und *ἰόεις* als Beiwort des Eisens (Il. 23. 850) zu vergleichen sind. Und so konnte noch *Theocrit*

»und ihm nachfolgend Virgil die sonnengebräunte Farbe
 »eines schönen Antlitzes entschuldigend sagen, es seien
 »doch auch die Veilchen schwarz und die Hyacinthen
 »(Theocr. 10. 28. Virg. Ecl. 10. 39).« Még a *Homer*
 utáni korban is ki lehet mutatni a kék szín iránti érzéket-
 lenségnek nyomait. A Pythagoraeisták még nem tudtak
 a kék és a sötét között külömbiséget tenni. *Gothe* igen ta-
 lálóan jegyzi meg (»Materialien zur Geschichte der Far-
 benlehre«, Stuttgart 1860. B. 6. p. 278): »Wenn auch sie
 »(die Pythagoräer) das Blau nicht nennen, so werden
 »wir abermals daran erinnert, dass das Blau mit dem
 »Dunklen und Schattigen dergestalt innig verwandt
 »ist, dass man es lange Zeit dazu zählen konnte.«

Hogy az emberi művelődés kora szakaiban a kék
 szín ismeretes nem volt még, és az csak későbbben fejlőd-
 hetett ki, *Geiger* kitünő művéből (Ursprung und Ent-
 wicklung der menschlichen Sprache und Vernunft. Stutt-
 gart 1873. II. köt. 3 k.) a következő jellegző helyeket le-
 het idézni: »Wenn wir nur auf den frühesten, noch un-
 »mittelbar in Dichtungen vor uns liegenden Urzustand
 »der Völker zurückgehen, so werden wir durch sie
 »selbst vorzüglich auf die himmlischen Erscheinungen
 »verwiesen; denn zum Himmel sind die Blicke jener
 »Zeiten von überall mit Andacht emporgerichtet; Göt-
 »ter des Himmels sind fortwährend Gegenstand ihres
 »Preises und ihrer Verehrung; die an ihnen und um
 »sie sichtbaren Ereignisse betrachten sie mit Furcht,
 »feierlicher Spannung und vielfachem heiligen Interesse.
 »Um so auffallender und gewiss verwundernswerth muss
 »es eben darum erscheinen, dass, wie sich sogleich
 »zeigen wird, die Vedischen Lieder und nicht minder
 »der Avesta, dass die Biebel, dass der Koran und selbst
 »die homerischen Gedichte der Bläue des Himmels,
 »welche doch in den Heimathländern fast aller dieser
 »Bücher mit ganz besonderem Reize wirkt, trotz über-
 »all nahe liegender und oft dringend, wie man glauben
 »sollte, gebietender Gelegenheit, niemals die entfern-
 »teste Erwähnung thun. In den zehn Büchern der Rik-
 »sanhita findet sich kaum ein anderer Gegenstand häu-
 »figer, als der Himmel erwähnt; doch ist es vorzugs-
 »weise nur seine Ausdehnung, Grösse, Höhe, Weite,
 »worauf sich Beiwörter und Schilderungen, sowie seine
 »Anwendung zu Vergleichen meistens beziehen« (p.
 »249 és 250). Továbbá (a 312. o.) »Gewiss ist dass *hlā*

»die altnordische Farbe des gegenwärtigen dänischen
 »*hlao*, blau, schwarz heisst«, (315. o.) »Es ist auch für
 »den entlegenen, und in der Form der Sprachbildung
 »wie in seinem ganzen Entwicklungsgang durch so
 »Vieles von uns getrennten Stamm der Chinesen hohe
 »Wahrscheinlichkeit der Uebereinstimmung in Bezug
 »auf den hier behandelten Begriffsübergang vorhanden
 »und in der verwandten Sprache der Barmanen zeigt
 »sich dies vielleicht noch bestimmter, denn hier geht
 »*nū*« deutlich aus feucht, schmutzig, dunkel, schwärz-
 »lich in die Bedeutung blau, himmelblau über. In der
 »finnisch-tartarischen Sprachfamilie geht *kek*, *kök*, blau
 »mit welchem Begriffe sich hier auch der des grünen
 »— wie wir dies auch sonst finden werden — gänz-
 »lich vermischt, ebenfalls aus grau hervor. Dasselbe
 »findet sich auch in dem Baskischen.« (337. o.)
 »Das Aramäische hat ein selbständiges Wort für die
 »blaue Farbe ebensowenig wie das Hebräische ent-
 »wickelt.« *És végre* (a 316. o.) »Das allmähliche Auf-
 »treten des Begriffes blau an Worten, welche von der
 »allgemeinen Wahrnehmung des Dunklen oder Schwärz-
 »lichen vorher zu der Nuancirung des Grauen über-
 »gegangen waren, lässt keine andere Erklärung zu,
 »als dass die Farbenanschauung des Blauen sich stu-
 »fenweise aus der des Dunkels selbst entwickelte, mit
 »dem tiefsten Dunkelblau beginnend, welches anfangs
 »weit mehr, als sich von dem Standpunkte unseres
 »Sinnenzustandes aus begreifen liesse, als blosse Nuan-
 »cirung des Schwärzlichen, wie ausser grau noch braun
 »gesehen wurde.

Ha a színérzés általános fejlődésmenetét egybeállítjuk, azt találjuk, hogy kezdetben az egész színérzési képesség csupán csak a vörösre szorítkozott, de még ezen érzés sem volt tiszta színérzés, amennyiben az részben a fényérzéssel keverve volt, minek következtében a vöröst a fehértől élesen meg nem különböztették. Minthogy pedig a világosnak és sötétnek érzése nem annyira szín, mint inkább fényérzés, következik, hogy eredetileg csak a fényérzés volt. kifejlődve és a színérzés csak durványosan volt meg. Miután a vörös mint önálló színérzés a fényérzésből már kivált, a sárga szín iránt való fogékonyság fejlődött ki, s a fényérzésből önálló színérzéssé emelkedett. Ezután a világosnak fényérzetéből (a fakónak-sárgának érzetéből) a világos zöld, az árnyasnak fényérzetéből a sötétzöld érzése

kezdett mint önálló szín öntudatra jönni. A kéknek és ibolyának színérzése, mint a színérzés határa, a fejlődés legkésőbbi szakában jött létre.

Igy tehát az emberiségnek mai magas fokon álló színérzési képessége nem előtől fogva volt meg, hanem csak egymásután és fokozatosan jött létre és az első színérzési kísérletek a napsugarak fénydús részére: a vörösre szorítkoztak. Ha a dolgot a szerves természet buvárlatának szempontjából tekintjük és az általános fejlődés törvényéből indulunk ki, úgy egész bátorsággal állíthatjuk fel a tételt, hogy bizonyára volt az emberi nem történetében egy oly időszak, a mikor még ezen durványos, csak a vörös színre szorító színérzés sem volt még kifejlődve, vagyis amidőn még semmiféle színérzésre sem volt az ember képes. Volt időszak, midőn az emberi látásszervnek működése csupán csak a fényesnek és a sötétnek különböző fokaira vonatkozhatott. Ezen, a laicus emberre nézve talán oly különös állítást, abból az általános tényből lehet megbizonyítani, hogy minden szerv és szervkészlet kivétel nélkül eredetileg a legkezdetiesb állapottal lép föl és fokról fokra fejlődhetik tovább. Főlösképpen bővebben megbeszélni, hogy ha oly időszakot veszünk fel, a melyben semmiféle színérzés sem volt meg, ezzel távolról sem akarjuk állítani, hogy akkorában maguk a színek sem léteztek volna. Színek, színsugarat kilövellő tárgyak mindenkor léteztek és hatottak az emberre. Ingerek, amelyek a szemre hatottak, mindenkoron voltak. mint jelenleg, csupán csak az emberi reczehártyában hiányzott még a tehetség ezen ingerekre oly módon reagálni, a mint azt jelenben tapasztaljuk. Midőn tehát az emberekben a színek iránt való ingerlékenység még nem volt kifejlődve, csupán csak azon erély iránt volt meg a fogékonyság, a melylyel a fénysugarak a szem reczehártyájára hatottak, egyszóval kezdetben az emberi recze az ingerlő aetherhullámoknak lengési szélessége (Oscillationsamplitude), azaz a fény ereje iránt volt fogékony, míg a lengési tartalmuk (Oscillationsdauer), azaz a fény minősége iránt való fogékonyság csak utóbb fejlődött ki. Még az irodalom útján is lehet állításunk bebizonyítására adatokat felhozni. — Majdnem kivétel nélkül valamennyi görög philosoph e két-tőben t. i. a világosnak, fényesnek és a sötétnek, árnyasnak érzetében keresi a színérzéseknek előfeltételeit. Szerintök a világosnak és sötétnek fogalma járul valamennyi színérzés létrejöveteléhez; és valamennyi szín szerintök a

feketéből és a fehérből ered: »τὸ τε λευκὸν καὶ τὸ μέλαν ἀρχαί, τὰ δ' ἄλλα μιγνυμένων γίνεται τούτων« (Empedocles) Hasonló értelemben nyilatkozik *Plato. Aristoteles* egyenesen úgy nyilatkozik, hogy valamennyi szín nem egyéb, mint a fehérnek és feketének harmonicus összeköttetése. Szerinte a szem reczehártyája nem annyira a színnek sajátos fokozata, mint inkább a világosnak és a sötétnek bizonyos csoportosulási alakja által, vagy mint *Helmholtz* találóan megjegyzi a feketének és fehérnek, atomisticus felül- és egymásmellé helyezése által ingereltetik a színérzésre. Valamennyi színnek az érzete, a fogalma (mint p. a vöröse) *Aristoteles* szerint semmiféle jellegző önálló sajátossággal nem bír; szerinte az nem egyéb, mint kifejezése a fény és árny harmonicus csoportosulásának. *Aristoteles* szerint minden színérzésnél a legfontosabb és legjellegzőbb a fényesnek és a sötétnek benyomása, a színek csak mellékes és másodlagos jelentőségű. Hogy a régi görögök a színérzéstelenség korának eszméjével meg voltak barátkozva, kitűnik abból, hogy *Anaxagoras* (*Mullach. Fragmenta phil. graec. Vol. I. p. 250*) nyíltan megemlíti, hogy volt kezdetben időszak, a melyben még semmiféle színek nem léteztek.

Ha a régi írótól eltekintünk s az emberi reczehártyának mai működésbeli képességét vesszük szemügyre, úgy nevezetes tényekre bukkanhatunk. Élettani buvárlatok nyomán (*Aubert, s. t. legutóbbi időben Klüg és Regéczy Nagy*) megbizonyult, hogy a színérzési képesség még mai napig sincsen teljesen kifejlődve a reczehártya valamennyi részében és hogy az kisebb-nagyobb határok között inkább a reczehártya központibb részére szorítkozik. A reczehártya közép részében létrejövő erőteljes színérzés, a körzeti (peripter) részeken elmosódottá, többé-kevésbé a szürke szín érzésévé válik. Ha tehát tapasztaljuk, hogy az az állapot, amelyben az egész emberi reczehártya egy bizonyos régmúlt időben létezett, a reczehártya körzeti részeiben még mai napig is fennmaradt, úgy állításunk szokatlan voltát a laicus közönségre nézve is elveszti. Legalább azt az egyet nem tagadhatja senki sem, hogy a philologiai nyomozások útján megállapított fejlődésmenete a színérzésnek, az emberi reczehártyának még mai napig is létező élettani sajátosságaival a legszorosabb összefüggésben áll.

Dr. Török Aurél.

XENOPHON CYROPAEDIÁJÁNAK CÉLJA ÉS IRÁNYA.

III.

Xen-t megelőző és követő írók is hitelesítik ezen intézmények való lényegét. Ezek után szükségképen azon következtetést kell vonnunk, hogy itt bizony nem xenophoni államregény forog szóban; mert ami benne politikai, az nem regényszerű, s a mi regényszerű, az nem politikai. A könyv nem ajánl egy államformát sem, hanem tanít az emberkormányzás módjára, hogy úgy mondjuk *módszerére*. Különben nem is volna megfogható, miért szerepelteti Xen. Cyrust két ellenkező alaku tartományban egyszerre uralkodónak u. m. az önalapította autocratice kormányzottban és amaz alkotmányos törzsorszáágában Perzsiában, melyet atyjától örökölt s melynek alkotmányát ünnepléses szerződéssel és törvényszerű egyezséggel a tulajdonképi Perzsia képviselőivel határozottan biztosította volt (VIII. 5).

Azon felfogás, mely a Cyropädiában vázolt államban annak *eszményi* természetét hangsúlyozza, talán arra fog hivatkozni, hogy némely a perzsáknak tulajdonított szokások feltűnően megegyeznek lacedämoni erkölcsessel és szokásokkal; ezt már Camerarius észrevette. A mennyiben ez a megegyezés a sereg szervezetét s a tábori rendet illeti, nem esik ezen állítás kifogás alá. Xen. a Cyr. hadügyi részét, céljához képest, igen szabadon kezelte; de ennek nincs is a tulajdonképi államszervezethez semmi köze. De hogy a cyrusi *monarchia* is lacedämoni jellegű volna, abból egy betű sem igaz. Ha *Weiske* (»de natura et usu disciplinae Cyrip. XC.) azt mondja: »A lacedämoni királyok hatalma szükre volt szorítva, de azért ők voltak a főpapok is; ép így a perzsáknál is csak *névség volt a király király*, de a mellett főpap is volt«, akkor összetéveszti az ázsiai világmonarchia urát *Persia* alkotmányos királyával. A többi hasonlatosság abban volna, hogy a lacedämoniak úgy mint a perzsák tisztelték az öregeket, az utcán méltóságteljesen jártak, nem tekintettek ide s tova s lakomák alkalmával tréfálódzva mulattak. Igen fontos szempontok és adatok lehetnek ezek mind egy nép cultur- és erkölcstörténetében, de hát mi közük van az államformához? Hogy a Cyropädián a lace-

dämoni lényeghez és sokratesi bölcsészethez nagyon hasonló hangulat és lényeg árad szét, azt egyáltalán nem lehet tagadnunk. Az első a legtöbb jellemzésből kirí, mert e személyek majd mind elálczázott spartai egyének; a másodikat minden beszélgetésen kiérezhetni. De azt, hogy az államforma és intézmények lakoniak, hogy nem valódi persiaiak, kimutatni alig sikerülend.

De még egy lehetőség marad! Hát miért ne lehetne a Cyrus-féle monarchia valósággal X. óhajtvá kivánt eszménye, ideálja? Ez valóban, ha előbbi kifejtéseim némi igazságot tartalmaznak, *azoknak* nézete lehetne, kik azt vélik, miszerint Xen.-nak szándékában volt a Cyropädiában a *mintaállam* képét kifejteni. De nézzük csak, hogy is aránylanak csak Xenophon egyéb politikai iratai a Cyr.-hoz? Ugyanazon intézményekért harcolnak-e? Ezen iratok közt csakugyan találunk egyet, melyben X. tartózkodás nélkül kimondja, melyik államformát tartja legjobbnak, leginkább követendőnek. Nagyrabecsült tanítójáról irt emlékeiben elmond X. a többi között egy jelenetet, a hol Socr. az ifju Periclest Athén lehető *reformálási* módjaira oktattván, kettőt tart csak lehetségesnek: visszatérni az ősi egyszerű törvényekhez és szokásokhoz, vagy Lycurgos alkotmányát venni mintául (Memor. III. 5, 14). S ez utóbbi ajánlatot fogadja el X. is ajánlott intézményei alapjául a »lacedämoni állam«-ról irt iratában. Mert ez a műve, mint *Haase Frigyes* ezen xenophonti műnek kiadásában meggyőzőleg bebizonyította, nem történeti, political vagy statistikai leírása a spártai államnak, hanem a *lycurgusi alkotmányt* *czélja dicsőíteni s behozatalát mindenkinek ajánlani*. Azért veti össze Lycurgos törvényeit és intézményeit a többi görögökével s dönti el a hasonlatot mindig Lycurgos javára. Nem is titkolja vagy leplezgeti ebbeli célját, hanem bevallja világosan. »Csodálatos — mondja ő —, hogy mindannyian egyhangulag dicsérik ezen alkotmányt és intézményeket, de behozni, utánozni senki sem akarja.«

Xen. ezen politikai nézetében kifejezve látjuk jellemének, külső és belső fejlődési történetének természetes eredményét. Ama dicsbeszédet valószínűleg 368 körül, azaz legalább is mint 60 éves aggastyán írta. A többi irataiban található politikai nézetei is mind a spártai intézményekre, bár hallgatva, czéloznak, mindig a *spártai mértéket* veszi irányadóul. A »Memorabilia« *IV, 4, 23.* azt szeretné behozatni, hogy csak meglelt koruak keljenek házasságra, mi pedig Spártában törvény volt (R. L. I, 6.) — Láttuk

a »Cyrop.«-ban, hogy az állam részéről történendő gyermeknevelést pártolja és spártai elvek szerint kívánja intéztetni; itt csakugyan úgy megedzték a fiukat, mint Xen. Sokratese önmagát (Memor. I, 6). Spártában a füszeretet (paederastia) valóban oly ideális volt, milyenné Xen. Socr. lelkes ajka (Symposion VIII) által azt Athénben is tenni szeretné, hol az ősi nemes erkölcsösség már rég elernyed. Lycurgos törvényei nagyon is sürgetik a gyermekek szigoru felügyeletét s foglalkoztatását, mit Athénben elhanyagoltak; ezt a Cyrop. I, 6, 34. nemcsak hangsúlyozza, hanem I, 2, 9. ajánlja is. A »lac. állam« 4-ik fejezete fejtegeti, hogy kell a dicsvágyat politikai célokra felhasználni; s a dicsvágnak ezen versenyzése, »melyet az istenek úgy becsülnek, az állam meg igen használhat«, Xen.-nak kedvencz eszméje. (Kilátszik ez Cyrop. II, 1, 22; VII, 1, 18; VIII, 2, 26; (Hiero VIII, 6); Ages. II, 8; Hipparch I, 26). Az aggastyánoknak Spártában igen nagy befolyásuk volt, felette nagy tiszteletben részesültek, mi csak a becsületes polgári előéletet koronázta. Ezt Xen. minden államban óhajtana így látni (Cyrop. VIII, 7, 10; Memor. III, 5, 15). Lycurgos megkövetelte, hogy a férfiak gyakran vadásszanak, hogy így testüket harczképessé edzék. Ismeretes, hogy X. — ki különben is szenvedélyes vadászatkedvelő és vadászatiró volt, mennyire ajánlja ezt irataiban (v. ö. Cyneg. XII, 1; Cyrop. I, 2, 10; VIII, 1, 34; Oecon. V, 5. sat.). — A spártai közétkezést (syssitia) a persa seregbe is behozza (II, 1, 25) s fejtegeti ezen intézmény hasznát és szellemét. — A 6-ik fejezetben részletezi azokat a Lykurg-féle intézkedéseket, melyek szerint minden spártai gyakorolhatja a fegyelmi és büntetési jogát a gyermekekre, s mindenki használhatja bizonyos határig másnak rabszolgáit s tulajdonát. Ezen intézmény az együvé valóság (összetartozóság) tudatára volt alapítva, s azt célozta, hogy az egyen- és teljesjogu polgárok szorosabban egymáshoz fűződjenek. Mert hisz »jó barátoknak mindenük közös«! A barátságnak politikai célokra való felhasználását egyebütt is méltatja Xen., s ebben találkozik Aristolessel is s egyáltalán az antik barátság fogalmával (v. ö.: Hiero IV, 1; Ages. I, 18, 19; Anab. I, 9, 20; Cyrop. VIII, 2, 1; Hell. V, 4, 25; Cyrop. V, 3, 31; Memor. II, 2, 1; II, 4—6). — A 7-ik fejezetben dicséri Lycurgost, hogy a polgároknak minden banausi s általán pénzre üzött mesterséget megtilt. Tudni való, hogy ez a tilalom egészen megfelel a szabad, nemes gondolkozásu polgár működési

köréről elterjedve volt hellén felfogásnak. Ehhez képest X. egyéb irataiban is a spártai ebbeli törvény mellett szól (kivált Oecon. VI. 6); és nem lehet elfogadni, hogy e részben közte és Sokrates között véleménykülömb-ség lett volna, mint ujabban állították. (cf. Hildebrand, Xen. et Arist. de oeconomiae publ. doctrina, Uxeburg 1845. p. 23). Hivatkoztak ugyanis a *Memor.* I, 2, 56-re, hol Socr. úgy nyilatkozott volna, hogy senkinek nincs mit szégyelnie az iparos foglalkozást, hanem igen is a henyeséget; s ezt a szinleges különvéleményt abból fejtették meg, hogy X. és Plátón vagyonuk és rangukhoz mérve hoztak e tekintetben ítéletet, míg Sokrates, egy szegény iparos fia, felülemelkedett a görögök e nemű hagyományos látkörén. Azonban, ha közelebbről vizsgáljuk ama hely összefüggését, látjuk, miszerint nem is forog fenn ily véleménykülömb-ség, mert az idézett helyen henyek alatt koczkajátékosokat s olyakat kell érteni, kik rossz, büntetésre méltó dolgokat cselekszenek, s ezekkel szemben minden munkásság jónak és érdemesnek van elismerve, vonatkozással Hesiod *Egya* 311. versére.

Ellenben van egy pont, amelyre nézve önmagával ellenkezni látszik Xen. A Iyaurgusi törvényekről szólóban a földmivelést is tiltott foglalatosságnak veszi spártaiak számára. E tilalmat különös volna ha helyeselné, mert a földmivelést, mint a többi művészet anyját s dajkáját (Oecon. V, 17) különben ép oly melegen ajánlja, mint a vadászatot, sőt Oecon. VI, 8 egyenesen a *καλοζαγαθότη-*nak szívére köti. Azonkívül az utóbbi hely *előtt* s *után* az u. n. banausi üzleteket egyenes ellentétbe helyezi a földmiveléssel. Amazok rongálják a testet, elpuhítják, gyöngítik a szellemet, emez széppé, erőssé teszi a testet s nem gátolja a szellemet az állam és jó barátok szolgálatában. Alig lehet kételkedni, hogy X. csak annyiban pártolja Lyk. ama tilalmát, amennyiben ő sincs a mellett, hogy valaki *pénzszerezés* céljából üzze a földmivelést (*Πάντες; χορηματίζονται* megelőzi a *ὁ μὲν γὰρ γεωργεῖ*-t; v. ö. Plato Rep. VIII, 4, p. 542). Legyen a vagyonban való gyarapodás természetes következménye, de ne egyetlen s ne is tulnyomó célja a földmivelésnek. Ezen kikötés mellett a földmivelés igen tisztos eszköz a vagyon gyarapítására (*καλῶς αὖξεται*); egyszersmind arra figyelmeztet, hogy használjuk ezt szép, nemes célokra; tiszteljük ennek segélyével méltó módon az isteneket, segítsük barátainkat, áldozunk az állam céljaira bő összeget

(v. ö. Oecon. XI.) Külömben joggal felvehető, hogy X. Lykurgus iránti csodálatában, a spártai államformára, intézményekre általánosságban s különösen a rajtuk átlengő szellemre gondolt; de nagy gyakorlati gondolkozásmódja aligha helyeselt minden egyes spártai intézményt, s aligha tartotta őket módosíthatlanoknak. Mert annyi legalább feltűnő, hogy eme 7-ik fejezetben nem él a külömben kedvelte és szokásos dicsérést kifejező szólásokkal, mint: »ez is csodálatra méltó« »szinte felségesnek látszik előttem«, »kiválólag hasznos intézmény az is.« A vas pénz használatát aligha helyeselte, mint más helyeiből kivehető.

A 8-ik fejezetben dicséri a spártai fegyelmet s engedelmességet, s e részben alig szükséges többi irataira hivatkoznunk. A többi fejezetekről sem kell külön bizonyítani, miszerint tartalmuk Xen. legbensőbb meggyőződését tárják elénk. Ezek amaz intézményeket tárgyalják, melyeket Lykurgos behozott, hogy a polgárokat a tunyaság és gyávaságtól elriassa s legkésőbb korukig a kalogathiában megtartsa; továbbá Sparta katonai intézményeit illetik, melyeket X. annyira csodált, hogy a Cyropaedia hadügyére is reá adta. Végre ecseteli a spártai királyok állását és jogát háboruban és békében. Hogy hatalmukat Lykurgos igen megszorította, egyenesen helyesli X. s azzal indokolja, hogy a bölcs törvényhozó egyrészt a királyok zsarnoki törekvését, másrészt az alattvalók irigységét akarta vele meggátolni. E pontról is felismerhetjük, miszerint a Cyrus állama nem ideálja X.-nak. Mert külömben kétségkívül a persa egyedurnak, kinek hatalma természetes koronája leendett az állítólagos ideális államszervezetnek, hasonló megszorításokat vetett volna utjába. Pedig ő világosan kimondja, hogy ellenkezőleg Cyrus Ázsia népeit a perzsa törzsországot leszámítva, *korlátlanul* kormányozta (Cyrop. VIII, 5, 24: . . . . ἄρχειν ἐπὶ πλεονεξία ὡσπερ τῶν ἄλλων.)

Én ezek szerint nem a Cyrop.-ban találok Xen. államelményét, hanem igenis a Lykurgosnak tulajdonította alkotmányban. Mindenesetre örült volna rajta, ha az athéni állam már rég magára ölti ezt a kellő határok közé szorító alkotmány formát. De már azt nem merném állítani, hogy a lakoni alkotmányt *az ő idejében* Athénre alkalmazhatónak képzelte. Még abban sem csalódott, hogy a régi hatalmas erőteljes szellem, mely egykor Spártát annyira lelkesítette és felemelte, itt is gyorsan kihalt, elenyészett (cf. Resp. Laced. XIII.) — hogy képzelhette volna tehát, hogy

Athénnek végtelenül elütő viszonyait a roskadozó spártai formákkal új virulásra derítheti? Sőt inkább a mennyiben még hazájának használni reménylett, azt az athéni államélet adott viszonyainak körén belül eszközölte: Bizonyítják ezt »a lovasvezér kötelmeiről« s »Athén jövedelmeinek emeléséről« szóló művei.

Nekem úgy tetszik, miszerint, bele nem értve az Anabasis és a Hellenikákat¹⁾, a »Memorabiliá«-kat X. összes irói tevékenységének programjául tekinthetni. De nem úgy értve, hogy ő ezen öntudatos előrelátással írta volna ama »Memorabiliá«-it (»Nevezetességei«-it), hanem annyiban, hogy azokban le voltak rakva, ha tudtán kívül is, későbbi munkáinak csirái. Ezért nem is fogadhatom el, a mit *Bernhardy* »Syntaxisa« 23. l. Xen. szellemi termékeit illetőleg mond, — hogy azok t. i. oly aránytalan halmozatok, miszerint legkevesebb lényegi összefüggést sem fedezhetni fel bennük. Ellenkezőleg azt találom, hogy ezen művek, bár annyi mindenre kiterjeszkednek is, mégis igen összefüggő, de szűk eszmekörben mozognak. Ezen eszmék vonatkoznak egy kalokagathosnak a házban, hadban és államban kifejtendő életére és tevékenységére; mindezek a *tanszerü* jelleget viselik magukon, s arra céloznak, hogy derék, hasznos hellén polgárok nevelkedjenek a socratesi tanok azon szellemében, a milyenben azokat X. tulnyomólag praktikus esze felfogta. Ő nem volt az, a minek *Valckenaer* bélyegzi. egy ingenium capitale, nem volt ő universalis. *sokoldalú* szellem.²⁾ De épen ez hozta magával, hogy irataiban kevés alapeszmékből, alapmozzanatokból mindig ugyanazon következtetéseket vonja, ugyanazon eszméket módosítja s bővítgeti. Oly idegen, kelletlen anyagot is felfogásához idomít, mint a vadászat gyakorlatát, ezt is egész irói tevékenységének tartalmával össze-

¹⁾ Azonban ezen két irat is, mely inkább *külső okból* származott, kivitelük módját tekintve mind X. sajátos eszméit tárgyalja. A Hellenikákat illetőleg v. ö. Peter értekezését: *commentatio critica de Xenoph. Hellenicis Halis 1837. p. 82 és kivált 85: alterum consilium in eo constare existimo, ut quae quisque dux bene gessisset, exponeret atque ita quasi artem imperatoriam exemplis illustraret*, mely nézet azonban, ily szigoruan és mereven fogalmazva, alig tartható. A stratégiai szempontot érvénykedni látja az Anabasisban *Freese* értekezése »Über den Plan, welchen X. im 2. Thl. seiner hellenischen Geschichte verfolgt.« 1865.

²⁾ *Engel* említett értekezésében p. 1. »Biz az igaz, hogy X. nem sorolható a legnagyobb görög szellemekhez; de az is igaz, hogy nagy számu kitünő férfura varázsszerü hatalmat gyakorolt s még ma is csodálatos módon meg tudja ihleni az utókort.«

függésbe tudja hozni. Nem azért ír ő a vadászatról, mert az mulatságos, sem azért, mert annak technikája önmagában megírásra méltó. hanem azért, mert azt ajánlatos nevelő eszköznek tudja ifjak számára, kik általa harczképesekké edződnek, testi szellemi erejüket kifejlesztik, s általa egyéb erényre serkentetnek (Cyneg. II. és XII). Ilyen alaphelyzet fölveteléből kifolyólag megértjük, miért foglal helyet ezen értekezés végén a hosszú és heves diatribe a sophisták ellen.

Ily belső összefüggésben látom én a X.-féle *többi iratok* is a »Memorab.«-hoz. Ezek sem egyebek, mint ama műve egyes fejezeteinek érettebb átgondolással kibővített folytatásai. A »Hipparchikos« alapeszméje meg van a Memor. III, 3; az »Oecomonicus«-é Memor. III, 4; a kisebb politikai iratok, mint a »lakadämoni állam«, »Hiero« (ha tőle való) s a »jövedelmek emelése« a Memor. IV, 6 és III, 6. alapján készültek. A »Vendégség«-et bevezető szavak a Memor. IV, 1-ét juttatják eszembe. A Cyrop. elmélete a Memor. III, 1 és 2-ben található. Itt Socr. behatóan megbeszéli a strategia lényegét és a hadvezér feladatát.

Azért kellett Xen. legtöbb művének a Memorabiliái-hoz való eme viszonyát *legalább érintenem*, mert az utóbbi irat említett correlat helyeiből is támogatva látom ama nézetemet, mely szerint a Cyrop. *czélja csak az lehetett, utasításokat adni arra nézve, hogy egy hadvezérnek, ki az ókorban egyszersmind államférfiu is volt, miképen kell az embereket czéljaira felhasználni s engedelmességben megtartani.*

Dr. Bászél Aurél.

HAZAI IRODALOM.

Deutsche Verlehre, zunächst für höhere Lehranstalten, von Dr. *Gusztav Heinrich*, Prof. an der Universität zu Budapest. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage. Budapest, Franklin. 1878. 144 l. Ára 80 kr.

Midőn német verstanom második kiadására figyelemzettem e közlöny olvasóit, egyszersmind kiemelem könyvem azon sajátságait, melyek nézetem szerint első sorban figyelemre méltók.

Német verstanokban nincs hiány, — de jó könyv, mely mind azt, még pedig helyes feldolgozásban tartalmazná, mire annak szüksége van, ki német költőkkel foglalkozni és a német költészet formai részét teljesen meg-

érténi akarja, ilyen könyv nagyon kevés van, — a Vilmar hagyatékából maradt terjedelmes, a német nyelv régibb fejlődési fokait is magába foglaló könyvet leszámítva, talán egy sincs. Verstanom 6. §-ában, mely a német verstan történeti fejlődésének vázlatát adja, különben bővebben szoltam a német verstan irodalomról, hol az olvasó álláspontomnak indokolását is találja.

Könyvemnek főcélja volt: a közép- és felső iskolák növendékei számára, kik a némettel foglalkoznak és kiket a német költészet ismeretébe bevezetik, összeállítani azon verstan anyagot, mely a költők megértésére szükséges. Csak itt-ott mentem túl ezen határon, — úgy is, tartok tőle, terjedelmesnek fogják némelyek találni kézikönyvemet.

Verstanom főértéke, azt hiszem, a következőkben rejlik: 1. A theoria világos és következetes. Hangsúlyozom, hogy a régibb vers a quantitáson is alapult; de a modern vers főeleme a hangsúly. A hangsúlyos elméletet sehol sem találja az olvasó oly következetesen keresztülveve, mint én azt megkísérlettem. — 2. Mindenütt tekintettel voltam a történeti fejlődésre: az általános teoriában épen úgy, mint az egyes alakoknál. A könyv ez által czélszerű bevezetést nyújt az irodalom történetébe. — 3. Az anyag kivétel nélkül a forrásokból van merítve és a legújabb tanulmányok eredményeit is foglalja magában. Ennek fel-tüntetése csak az alliteratióról szóló szakaszra vagy az ókori alakok német utánzásait tárgyaló részre figyelmeztetem az olvasót. — 4. Mindenütt következetesen hangsúlyozom a német verselés sajátos törvényeit: innen azon határozottság, melylyel a classikus versformák német utánzásait elitélem, illetőleg kiemelem, hogy azok a németben teljesen más jelleget és szellemet nyernek. — Végre 5. A történeti anyag felkarolása és a szakirodalomra való számos utalások által a könyv mélyebbreható, tisztán tudományos tanulmányoknál is szolgálhat vezetőül, illetőleg bevezetésül. E tekintetben csak a »bevezetés«-re utalom az olvasót, — mely a tanulmány befejezte után, az elvek összefoglalására és a történeti fejlődés áttekintésére szolgál.

A mi a könyv iskolai használatát illeti, csak a következőket említem fel. A német verstan tüzetes tárgyalása a tanterv értelmében a 4-dik és 7-dik osztályban van helyén, de azt hiszem a felsőbb osztályok egyikében sem nélkülözhető teljesen a kézikönyv, mert minden osztályban kerül elő költői olvasmány, mely formai tekintetben is magyarázatot igényel. Az elvek a negyedik osztályban

tárgyalandók, — a többi anyag ott, hol az alkalmilag előkerül; a »bevezetés« csak a 8-dik osztályban, hol a verstani theoriák összefoglalására számos kedvező alkalom kínálkozik. E felfogásból kiindulva vettem fel könyvembe némely oly anyagot is, mit mellőzök, ha csak a IV-dik osztály növendékeinek irok. Könyvem tehát folyton használható kézikönyv akar lenni a középtanoda összes felső osztályaiban.

Végre még egy megjegyzést könyvem nyelvéről. Németül irtam verstanomat, mert legbensőbb meggyőződésem szerint csak úgy fogunk eredményt érhetni a modern nyelvek tanításában, ha a megtanulandó nyelvet mielőbb tannyelvül használjuk. Ezt tudja minden maître és minden gouvernante, — csak a mi hires paedagogusaink okoskodnak jobbra és balra, — mig végre el lesz érve a cél: hogy ifjaink még németül sem fognak tudni, ha az egyetemre jutnak. Hogy így tudományos képzettségük egyik alapfeltételét veszítik el és szellemi elsatnyulásra ítéltetnek, — már kezdjük lassanként tapasztalni az egyetem különböző szakaiban. A ki annyit nem tud németül, hogy egy verstan egyszerű szabályait megérthessen, annak nem kell verstan, hanem abc. És nem nevetséges ellenmondás, midőn egy-két sorban *magyar* nyelven adunk egy egyszerű szabályt — hogy a szegény fiu megértse! — és e szabály felvilágosítására azután *német* példákat, melyek a legnehezebb stílusban irvák, tartalmilag és irányilag a német irodalom legmélyebb termékeiből valók! A mi a németről, áll épen úgy a francziáról és minden modern nyelvről. De ennek behatóbb tárgyalása igen messze vezetne, — alkalmilag talán bővebben szólok erről is, mert a fogalmak zavara szomoruan terjed.

Helyes-e álláspontom, elértem-e célomat, használható, értékes-e munkám, — e kérdések a szakértő kritikát illetik. Ajánlom könyvemet, ezen új alakjában is, tanártársaim figyelmébe.

Budapest, 1878. márczius 1.

Dr. *Heinrich Gusztáv*.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

1. *Albii Tibulli Elegiarum libri duo. Accedunt Pseudotibulliana. Recensuit Aemilius Baehrens.* Lipsiae. Teubner. 1878. Ára 2 márk 80.

Baehrens, ki már a 'Tibullische Blätter' által hálára kötelezte le Tibullus minden tisztelőjét, ezen új, a Tibulluscritica terén korszakot alkotó kiadás által Tibullus iránti érdemeit még gyarapította, nem annyira az által, hogy számos elegáns coniectura által igyekezett szeretetreméltó költőjét még kedvesebb színben feltüntetni, hanem főleg az által, hogy ő fedezte fel és használta fel először azon kéziratokat, melyekre Tibullus szövegét, úgy az elegiák két könyvéét, mint a Pseudotibulliana megnevezés alá egybefoglalt 3-ik és 4-ik könyvét és a Priapea-ét, fektetni kell, hogy a kitünő és hiteles olvasatok egész serege által Tibullus sok helyen romlott szövegét fényesen helyreüssük. Lachmann óta, ki csak XV-ik századbéli interpolált kéziratokkal rendelkezett, semmit sem tettek Tibullus szövegének forrásai érdekében, kivéven, hogy egyes középkori Tibulluskivonatokat tüzetesebben átvizsgáltak. Most már Baehrensnek fényes sikerrel koronázott kutatásai után képesek vagyunk Tibullus codexeinek következő történetét adni:

A valószínűleg a IX-ik századból való archetypusból, melyhez milyen viszonyban állottak a nálánál régibb s teljesebb példányból származó Scaliger-féle Cuiacianus és az excerpta Frisingensia, nem tudjuk, két példány lett másolva. Az egyikből, mely talán azonos a Pastrengoi Vilmos által használt codex Veronensissel, lettek lemásolva a Tibullus szövegét nagyon szabadon elferdítő s e miatt csekélyebb értékű excerpta Parisina és az 1425 körül egy IX—X-ik századbéli codex langobard írását hiven utánozó Guelferbytanus (MS. Aug. 82, 6. fol.), mely eszerint egészen más családhoz tartozik, mint valamennyi többi teljes Tibulluscodex, s így, miután olvasatai legnagyobbbrészt eddig ismeretlenek voltak, (Puccius 1502-ben megjelent kiadásában csak csekély számú olvasatot idézett belőle) a legnagyobb fontossággal és haszonnal bir Tibullus helyreállításánál, úgy hogy — mondja Baehrens — hoc possum contendere, inde a Scaligeri editione non maius emolumentum redundasse ad crisin Tibullianam quam reciperato a nobis libro Guelferbytano. — Az archetypusnak egy a XII—XIII-ik századból való másik másolatának még két, a XIV-ik századból való tagját ismerjük, az értékesebb

Ambrosianust (R. 26, sup.) (A) és a Vaticanust 3270-t (V), mely mindkettő interpolációktól ment levén szintén többet ér, mint valamennyi Baehrens előtt felhasznált teljes Tibullus-codex. Ezen két codex egyikéből vagy valamelyik közel rokonából származnak úgy Lachmann kézíratai, mint valamennyi többi, XV-ik századbeli codex, melyek »utpote Itolorum (pl. Aurispa, Seneca, Jovianus Pontanus) interpolationibus scatentes nullius prorsus ad rem criticam pretii sunt,« (p. VIII.) habár némelyök annak következtében, hogy a Guelferbytanusból több helyes lectió lett beléjük corrigálva és hogy szövegjökbe kevesebb interpoláció került bele, többi, még gyarlóbb rokonai közt előkelőbb helyet foglal is el. *Ezen egészen értéktelen családhoz tartoznak azon Tibulluscodexek is, melyek valamikor Mátyás király budai könyvtárban foglaltak helyet.* Ilyenről háromról van tudomásunk. Az egyik, mely Tibulluson kívül Catullust és Propertiust is tartalmazza, valaha szintén Wolfenbüttelben volt; (v. ö. Pflugk epistola de bibl. Budens. p. 110.) azon körülményből, hogy Baehrens nem emlékezik meg róla, azt következtethetjük, hogy szintén értéktelen.

A másik, valószínű Corvincodex, mely a már ismertett Catullus is tartalmazza, jelenleg a Nemzeti Múzeumban őriztetik s a 137-ik számmal van jelölve. Interpolálva van I. 2, 25. után »Securum in tenebris me facit esse Venus« II. 3, 15. után »Et potum fessas ducere fluminibus« mely két verset Aurispa költötte; II. 3, 77. után az A margóján levő vers »O utinam veteri peragrantes more puelle.« Az interpolált család olvasatait találjuk pl. I. 2, 60. *ille*; 79, *tum*; I. 3, 17. *aut*; I. 4, 37. *phoebo bacchoque*; 38, *iuvanta*; I. 5, 1. *discidium* I. 10, 68. *perfluat*, míg számos más esetben, melyeket nem is érdemes felhozni, AVG olvasatait adja, nem pedig azokat, melyeket Baehrens az interpoláltak némelyikéből idéz. Mint minden interpolált codexbe, úgy bele is több lectio került G-ből pl. I. 1, 5. *vita* (az első kéztől), 44, *toro*; 49, *sit*; I. 2, 67. *posset*; I. 3, 25, *dum*; 29, *et*; 91, *tunc*; I. 4, 29. *deperdit*; 33, *vidi ego iam*; I. 10, 49. *bidens*; — *vomerque vident*. Sokkal gyakrabban egyezik meg Corv. az AV által képviselt családdal, de A-ból vagy V-ből eredt e indirect uton, nem birtam meghatározni, mert majd csak A-val (I. 1, 19. *felices*; I. 3, 13. *numquam*; I. 5, 27. *vitibus*) majd csak V-vel (I. 1, 29. *bidentes*; 24. *clamat*; I. 5, 67. *iuncta*) egyezik meg; meglehet az is, hogy AV valamely elveszett vagy lappangó rokonától származik; de az kétséget sem szenved, hogy a

most csak AV által képviselt család interpolált, értéktelen tagjaihoz sorozandó.

A harmadik Corvinabeli Tibulluscodex már szélesebb körökben is ismeretes. Zápolya János uralkodása alatt, Budának (a törökök? Ferdinánd? Zápolya? által történt) ostroma alkalmával (v. ö. a Köleséri-féle Tibullusban a nyomdász a Kölesérihez intézett költeményének 2-ik versszakában mit mond a codexről: Non ferens captae iuga moesta Budae Qua fugae tutos aperire postes, Visa sors praeceps fuit, excubantem Luserat hostem.) Erdélybe Apafi Mihály birtokába, innen Köleséri Sámuel által Savoyiai Eugen herczeg könyvtárába, s innen végre a bécsi udvari könyvtárba került, melynek catalogusában — mint Csontos ur volt oly szives engem reá figyelmeztetni — a 107-ik szám alatt Endlicher leírja.¹⁾ Ezen codéxből adta ki²⁾ 1727-ben Kolozsvárt Tibullust Keres-Eeri Köleséri Sámuel³⁾ azért mert »Tibullianis Elegiis, Elegiadis et Heroico Panegyrico, quae supersunt, novam post septendecim Secula affundit lucem, novosque Poëtices spiritus, quibus exesa membra lacertos moverent, impertitur', vagy másképen az »ingens varietas« volt ezen kiadás okozója »quae ex collatione editionis primae Venetae, descriptione Codicis, aliquot ultra viginti annis iunioris, comparuit. Taceo Scaligeri, Dousae, Mureti, Weichelianam aliasque, quas omnes genuina dictione anteire visus est.« Pedig ezen oly annyira magasz-

¹⁾ Codex manuscriptus saeculi XV. literis initialibus pictis et auratis, foliorum 171. in quarto. I. f. 1—47 Valerii Catulli Carmina. II. f. 48—88 Albii Tibulli Carminum libri IV. III. f. 89—171 Sexti Aurelii Propertii Carminum libri IV. — Folio primo picta sunt *Mathiae Corvini* Hungarorum regis insignia, thecae haec inscripta sunt: »Codex hiece manuscriptus *Catulli, Tibulli et Propertii*, Romanorum Poëtarum carmina, quae extant, continens; jussu *Mathiae Corvini Regis Hungariae* descriptus, e Bibliotheca eiusdem *Budensi* tempore Ex-Regis *Johannis de Zápolya* in *Transylvaniam* delatus, e suppellectili subhastata Principis *Michaelis Apafi* Bibliothecae serenissimi ducis *Eugenii de Sabaudia* demisse adscriptus a *Samuele Köleseri de Keres-Eér*. Consil. Guber. Transilv.« Tibulli carmina ex hoc codice edidit Köleserius Claudiop. 1727. 8-vo.

²⁾ »Ad fidem Codicis . . . expunctis duntaxat, quae maximè prominebant, scriptoris, manu elegantioris, quam litterarum studiis, non paucis mendis.« E kiadás kedvező fogadtatásáról tette Köleséry függővé Catullus és Propertiusnak a Corvinianusból való kiadását; ezen szándékát azonban, nem tudom miért, nem valósíthatta.

³⁾ *Tibullus Corvinianus* Seu *Albii Tibulli* Triumviri Poëtices quae supersunt. E Codice MSSto *Mathiae Corvini* Regis Hungariae recensuit *Samuel Köleserius A Keres-Eér*. Claudiopoli, impressit Samuel Pap Telegdi. Anno 1727. 6 számozatlan oldal, 72 l.

talt codex sem ért többet a többi interpolált codexnél. I. 2, 25. után »non mihi nocte quies, non mihi nocte sopor « II. 3, 15. után »Cogere cum parvum matre simul vitulum II. 3, 77. után Seneca nyomán »Ah pereant artes et mollia iura colendi« van interpolálva. Az interpolált osztály olvasataival találkozunk pl. I. 1, 46 *detinuisse*; 59, *te*; 71, *licebit*; 72, *capiti*; 74, *conseruisse*; I. 2, 3 *perfusum*; 22, *addere*; 35, *fias*; 79, *tum*. — G-ből belé is kerültek olvasatok pl. I. 1, 2. *multa*; 25, *vita*; — 37, *e*; 47, *sit*; 54, *hostiles*; 71, *nec*; I. 2, 23. *docet*; 67, *posset*; I. 10, 26. *mystica*. A legtöbb olvasat azonban itt is az AV-féle családé, pl. I. 1, 29. *bidentes*; 48, *igne*; 78, *dites despiciam*; I. 2. 4. *firma*; 14, *florida*; 21, *nutus*; 40, *omnes*; 52, *aestivo-orbe*; 76, *et*; I. 10, 27. *myrtoque*. — A Corvinabeli Tibulluscodexek is tehát értéktelenek, s hogy ezt tudjuk, azt főleg Baehrens apparatus criticusának köszönhetjük.

2. *Emil Baehrens*. Unedirte lateinische Gedichte. Leipzig. Teubner. 1877. 48 l.

Baehrens ezen újabb munkája új adalék a classicus ókor minden századaiból összegyűjtött lyricus és főleg epigrammaticus, nagy részt ismeretlen költőktől származó költemények gyűjteményéhez, melyeket, ha az ugynevezett Anthologia latinában egybe nem volnának foglalva, talán alig ismerne valaki, habár a culturtörténetre való tekintetből sem érdektelenek. Az Anthológiával való behatóbb foglalkozást legújabbán Riese Sándor lendítette meg nagy kritikai kiadásával (Lipcsében, Teubnernél. 1868. 1870. »*Anthologia latina* sive poesis latinae supplementum. Pars prior: carmina in codicibus scripta. 2 kötet.) melyhez mint pars posterior a feliratokon található epigrammák Bücheler Ferencz kiadásában fognak csatlakozni. Riese kiadásában mindenesetre helyes elvet követvén, az egyes költeményeket nem a tárgy és idő szerint csoportosította, úgy mint azt Burmann (1759. és 1773.) és Meyer (1835.) tették, hanem úgy, mint a feliratok gyűjteményében szokás, a találatási hely szerint, minélfogva az első kötetben a híres 7-ik századbéli codex Salmasianusban, a másodikban számos más chronologicus rendben felhozott codexekben talált költeményeket adta ki a teljes apparatus criticussal együtt. Azon költeményeket, melyek a régi classicusokból (Vergilius, Martialis, Priapea) kerültek a florilegiumba, vagy máskülönben is ismeretes költőktől valók (pl. Clau-

dianustól) gyűjteményéből kizárta valamint azokat, is, melyekről valószínű, hogy a Chr. utáni 6-ik század után készültek. Riesenek ezen kiadása az Anthologiára vonatkozó tanulmányoknak kell hogy alapját képezze, bármennyire is kikelt ellene több értekezésében Baehrens, kimutatván hogy számos költeményt coniciálás által elegánsabb, tetszetősebb alakban lehet feltüntetni (mely eljárás szükségessége különben késő koru írónál nagyon is kétségbe vonható) s hogy Riese collatiójába sem lehet mindig bizni. Riese kiadásának kiegészítéséül tekintendő Hagen gyűjteménye, (*Carmina medii aevi maximam partem inedita. Ex bibliothecis Helveticis collecta edidit Hermannus Hagen. Bern. 1877. XVIII. 236. l.*) melyben 146 a 8-ik századtól a 15-ikig terjedő korszakból való vallási, történeti, morális, leíró, egyes személyekre vonatkozó költemény van több schweizi codexből kiadva. Ezen költemények nem annyira a philologust, mint inkább a történészt és a kulturtörténettel foglalkozót érdeklik, amennyiben érdekes felvilágosítást adnak arról, mit tettek a Nagy Károly udvaránál tartózkodó tudósok a classicusok szövegének hagyományozása és criticája érdekében, mily írókat ismeretek közelebből és utánoztak stb. Csak az kár, hogy Hagen nagyon kevés gondot fordított ezen költemények kiadására: Szövegüket gyakran csak úgy adta, mint a codexben olvasható, s alig tette rajta a legegyszerűbb s legszükségesebb javításokat; s különben is gyűjteményének legnagyobb része nem kiadatlan, hanem már megjelent az ismeretes germanista Mone több publicatiójában elszórva gyakran sokkal jobb alakban, mint a milyenben Hagennél találjuk.

Több latin prózaikus és költő ismeretes kiadója, Baehrens Emil, ki az Anthologia latinára vonatkozólag számos emendatiót közlött volt főleg a »Neue Jahrbücher« és a »Reinisches Museum«-ban, az ezen ismertetés élén felemlített füzetben egy 15-ik századbeli codex Harleianusból (nr. 3685 chart.) több eddig nem ismert költeményt közöl, Rohde Erwin értékes kritikai megjegyzéseivel együtt, névleg egy valószínűleg az ötödik Chr. utáni század második feléből való ismeretlen költőnek »Aegritudo Perdicae« című epyllionját (290 vers); a 4-ik század első feléből való Tiberianus egy rövid (20 soros) leíró költeményét (amnis ibat inter arva valle fusus frigida), mely mértékben, egyes kifejezésekben, de főleg hangulatban, az egész Anthologiában másutt nem található modern sentimentalitásban, any-

nyira megegyezik a Pervigilium Venerissel, hogy lehetetlen ez utóbbit nem Tiberianusnak tulajdonítani, kinek Baehrens a Harleianus harmadik, »de auicula« című költeményét (12 sor) is, úgy látszik joggal odaitéli. Ez alkalommal Baehrens összeállítja Tiberianus valamennyi reánk maradt költeményeit: a Serviusnál és Fulgentiusnál található töredékeket és az általa összegyűjtött apparatus criticussal együtt a »Versus Platonis de deo« és »Versus Socrati philosophi« című költeményeket, melyek már Riese Anthológiájában is megvannak, úgy szintén, last not least, magát a Pervigilium Venerist kitűnően emendált alakban. Vajha még több ily becses és többfelé új világot vető adalékkal szaporodnék az Anthologia latina, mint a melyeknek Baehrensnek köszönünk!

Dr. *Ábel Jenő.*

VEGYES APRÓSÁGOK.

— **Hirek a görög világból.** (Leletek Spátában. — Mylonász Phidiasról. — Lamprosz a palaeographiáról. — Pantazisz Thucydidesé és Virgiliusa. — Piniator Gerasimus metricája. — Kappótisz Angelosz összehasonlító nyelvészete. — Moszhátisz a szentirási szónoklatról. — Antoniadis tragoediája. — Trikupisz a becsületrend nagy keresztese. — Görög tanodák Macedóniában és Thraciában. — Görögország török lakószói. — Freeman Ithacában. — Görögország gymnasiumai.)

Attika bentartományában Hymettus északkeleti oldala és a tenger között fekszik egy dombon Spáta falva. Ennek déli oldalán néhány percnyi távolságban a falutól hegycsuszás történvén 1876. évi octóber havában, nyilás támadt, melyen a falu lakosai a sziklába vágott négyszögű három szobára vagy is inkább sírhelyre akadtak. Az athéni archaeologiai társaság értesülvén e fölfedezésről, oda küldé Sztamatákiszt, régészeti felügyelőt, a ki mult évi június havában megkezdte az archaeologiai társaság költségén a sírhelyek kiaknázását. Sok föld elhordása után fölfedezte a sírhelyek kapuját is, melyen belől arany-, ezüst-, bronz-, elefántcsont-, üveg-, agyagmüdarabokat, kőszemet s emberi csontokat talált.

E tárgyak szétszórt helyzetéből azt következtette Sztamatákisz, hogy e sírhelyeket már a macedóni vagy római korban dulták föl a kincskereső sirrablók.

A lelt tárgyak száma felülhaladja a kétezret; s ezeket az archaeologiai társaság az új polytechnicum közép emeletén állította ki közszemlére.

Mylonász K. D. az athéni egyetemen az archaeologia magántanára (*ὕφηγητής*), nagyon szép értekezéssel kezdte meg előadásait. Czime: Phidias és kora (*Φειδίας καὶ ἡ ἐποχὴ αὐτοῦ*). Megjelent az *Ἀθήναιον* 6-ik kötetének 4-ik füzetében. Szerző forrásai Pausanias, Plinius, Plutarchus, aristophanesi scholionok, Lucianus, halicarnassi Dionysius, Himerius, Philostratus, Dio Chrysostomus.

Lamprosz Spyridon ismerteti az *Ἀθήναιον* főlebbi füzetében Gardthausen, lipcsei egyetemi tanár, munkáját: Beiträge zur griechischen Palaeographie. Jóllehet méltó dicsérettel adózik a lipcsei tanárnak, mindazáltal nem hallgathatja el, hogy egy régi, a 8-ik századból származó, kéziratból nagyon gyarló, alig érthető másolatot közöl. E kéziratból ad egy, 25 sorból álló, töredéket úgy Gardthausen, mint saját maga olvasása szerint.

Hogy Lamprosznak igaza van, kitetszik e néhány példából:

Gardthausen olvasása.

Lamprosz olvasása.

1. Ζωὴν ἐπιφέρων ἐφανησῶ
λογοῦτων ἰκετευοῦτων ἀκουσας.
2. νοος δεην ης ἢ προς τὸ-
σῶμα συγκρασις.
3. μενι τω καταλειπτο.
4. οσυνθελη.

1. Ζωὴν ἐπιφέρων ἐφίνης, ὦ
λόγε, τῶν ἰκετευόντων ἀκούσας.
2. νοῦς δὲ ἦν ἢ σὴ προς τὸ
σῶμα σύγκρασις.
3. μεγίστω κατήλειπτο.
4. ὅς ἂν θέλη.

Pantazisz Aristoteles kiadta Athénben 1877-ben Thucydides munkájából az 1-ő füzetet Krüger, Poppo, Klassen magyarázó jegyzeteivel. Ugyan ő bocsátotta közre görög magyarázatokkal Virgilius Aeneisének első hat könyvét Athénben 1877-ben.

Piniator Gerasimosztól megjelent egy kézikönyv a latin prosodiáról és metricáról Argostoliban 1877-ben.

Kappótisz Angelosz kiadott Leucasban (máskép Santa Maura) 1877-ben nyelvészeti kutatást a görög, latin, francia, albán s török nyelv rokonságáról. (*Ἐρευνα γλωσσηματικὴ περὶ συγγενείας τῆς ἑλληνικῆς προς τὴν λατινικὴν, γαλλικὴν, ἀλβανικὴν καὶ τουρκικὴν γλῶσσαν*).

Euripides Medeáját hangsúlyozó versekre fordította Georgios Th. Athén 1877.

Moszchatisz Ignác irt a szent-írás szónoklatáról. (*Περὶ τῆς ῥητορείας τῆς ἀγίας γραφῆς*). Athén 1877.

Antoniadisztól megjelent Athénben szintén a mult évben egy tra-goedia, melynek czime: Crispus, Nagy-Konstantin fia. (*Κρίσπος, ὁ υἱὸς τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου*.)

Trikupisz Charilaoszt, Görögország volt külügyministerét a francia becsületrend nagykeresztével tüntették ki.

Macedoniában van a görögöknek 32 algymnasiumjok, 126 nép-, 57 elemi és 22 leányiskolájok, összesen 10918 tanítványnyal. Thráciában

pedig föntartanak 32 algymnasiumot, 102 nép-, 42 elemi és 15 leánytanodát. Mindezekbe összesen 13564 tanítvány jár.

Euboeában sok török lakik, ki a legszívelyesebb viszonyban él az ottani görögökkel s ugyanazon polgári jogokat élvezi, mint a többi görögök. Az adószedést haszonbérbe tartja két török s a görög lakosság még soha sem emelt ellenök panaszt. Egy török pedig mint irnok van alkalmazva Chalcis városában az első folyamodásu törvényszéknél. A törökök gyermekei görög tanodákba járnak. A kávéházakban, népgyűléseken, közhelyeken, multságokon békésen találkoznak görögök és törökök. A görög katonai zenekar sokszor török darabokat játszik. A törökök ünnepein együtt mulatnak velök a görögök; s a törököket senki sem gátolja vallásuk szabad gyakorlatában. Így írja ezt az *Εύβοια* czimű lap.

Freeman, a híres angol, beutazván tavaly Görögországot, mindennütt a legnagyobb kitüntetésben részesült. Midőn Ithacában a hatóságok fogadták ezt a különös választ intézte hozzájuk görög nyelven: »Ithacai férfiak! Odysseus utódai! Szívemből köszönöm a fogadtatást. Ne higyjétek, hogy csak én magam vagyok philhellen; hazámban számosan vannak, elkezdve a mélyen tisztelt Gladstonetól, kiről bizonyosan hallottatok valamit. Higyjétek nekem, Görögország a legnagyobb mérvben bírja Anglia rokonszenvét. De nálatok a páratlan Kanárisz, a görögök Nelsonja, Angliában pedig a zsidó Disraeli uralkodik. Éljen Görögország!«

Görögországban az algymnasium neve: hellén tanoda (*ἐλληνικὸν σχολεῖον*). Tanfolyama három évig tart. Ennek bevégezte után lépnek a tanulók a tulajdonképen úgy nevezett gymnasiumba, melynek négy évi tanfolyama van. Az algymnasium tantárgyai: görög szent atyák, Lucianus, Xenophon, Lysias, Herodot, Homér, világtörténelem, földrajz, számtan, Euclides mértana, latin és francia nyelv, hittan, rajz szépirás. Rendkívüli tárgyak: angol és német nyelv.

A gymnasium tantárgyai: görög nyelvten egész terjedelmében, Demosthenes, Plato, Thucydides, Euripides, Pindar, mathesis, földrajz, természettan, világtörténelem, anthropologia, psychologia, logica, latin és francia írók. Rendkívüli tantárgyak ismét az angol és német nyelv.

Nyilvános gymnasium volt két évvel ezelőtt 18, ezekben 125 tanár és 2460 tanuló. E gymnasiumokra az állam 1876-ban 416200 drachmát (körülbelől 166480 frtot) költött.

Hellén tanoda, vagyis algymnasium volt 1875-ben 136, ezekben 280 tanár és 7645 tanítvány. Ezekre az állam 1876-ban 584000 drachmát (mintegy 233600 forintot) utalványozott.

T é l f y I v á n.

— **Tibullus a magas éjszakon.** A Kisfaludy-Társaság évlapjaiban (Uj foly. IV., p. 583.) megjelent Győry Vilmos székfoglalója, melynek czime »Három (svéd) költő.« Ezeknek egyikétől, Franzéntől, gyönyörű költeményt közöl Győry remek fordításban, »Falusi élet« czimmal. Ezen

költemény Tibullus legelső elégiájának utánzása. Az egész eszmemenet egybevágásának megfigyelését az olvasóra bizván, a következőket emeljük ki.

Tibullus C. I, 1, 31. 32. (Baehrens új kiadása szerint.)

»Non agnamve sinu pigeat, fetumve capellae
Desertum oblita matre referre domum.«

Franzén 41—44:

»Minő öröm, király ilyet csak sejt-e,
Egy-egy gyümölcsoltvány ha megfogán,
Vagy egy bárányt, kit anyja künn felejt e.
Ölembé véve meghozok magam!«

Hasonlóképp Tibullus v. 45. 46:

»Quam iuvat inmites ventos audire cubantem
Et dominam tenero tum tenuisse sinu.«

Franzén 53. 54.

»Mi jó, itthon, ha künn a vész viharzik,
És hü szívemre hajlik hitvesem!«

Végül Tibullus 59. 60:

»Te spectem suprema mihi cum venerit hora,
Et teneam moriens deficiente manu.«

Franzén 60—64:

»Csak rá nézhessek és ám hadd borítsa
Szemem világát majdan a halál;
Kezem hálásan még kezét szorítsa,
Ha elhaló szóm nem is érti már!«

L a t k ó c z y M i h á l y.

— A **philologiai társaság** márczius 6-ikán tartott rendes havi ülésében **Garami Rikárd** olvasott Holzweissig localistikus casustheoriájáról; **Kohn Ignác** z Aeschinesnek Ktesiphon ellen és Demosthenesnek a korona felett tartott beszédeiről; **Latkóczy Mihály Szabó** Istvánnak Pausaniasfordításáról A márczius hó 24-ikén a N. Muzeumban tartott rendkívüli ülésen **Dr. Hampel József** mutatta be a legujabban érkezett olympiai és samothrakei gypsöntvényeket. A f. hó 3-ikán tartott rendes havi ülésben olvastak: **Garami Rikárd** Cicero és a latin nyelvről; **Kohn Ignác** z Teuffel Zs. V. emlékezetét; **Dr. Mayr Aurél** az indogermán népfaj fejlődéséről.

— **Sajtóhiba.** E közlöny múlt füzetében az L. M. kezdőbetűkkel jelölt ellenbirálatban a 133-ik lapon a füzet elejéről a hasábezimbe »Nyilt tér« helyett »Ábel Jenő« felirat került a szedő tévedéséből, mit ezennel helyreigazítunk.

NICOLAY BÁNK-BÁN BALLADÁJA.

Bánk-bán történetének eddigelé két német feldolgozását ismertük: az egyik Hans Sachs kezdetleges darabja a reformatio korszakából, ¹⁾ a másik Grillparzer sokat gáncsolt tragédiája »Ein treuer Diener seines Herrn«, a jelen század első feléből. ²⁾ Ezekhez járul most egy német Bánk-bán-ballada a mult század második feléből, melyet a következőkben röviden ismertetek ³⁾ és teljes szövegben közlök.

E »balladára« legelőször *Justi K. V.* tett figyelmessé, ki magyar szent Erzsébetnek életét megírta s alkalmilag Erzsébet anyjának, meráni Gertrudnak meggyilkoltatásáról szólva. megemlíti, hogy »ezen esemény Nicolay ur egy újabb románczájának képezi tárgyát«. ⁴⁾ Hosszas keresgélés és utánjárás után sikerült e rég elfeledett költő eltűnt munkáinak s köztök a szóban forgó költeménynek, mely bennünket magyarokat leginkább érdekel, birtokába jutnom. Nicolay művei kevés könyvtárban vannak meg; könyvkereskedői uton természetesen nem szerezhetők meg, és antiquariusoknál is csak igen ritkán tűnnek fel ezen. még irodalomtörténeti szempontból sem jelentős író könyvei. Azért, úgy hiszem, legjobban teszek, ha Bánk-bán költeményét, mely félig meddig a hozzáférhetetlen munkák sorába tartozik, teljesen közlöm; — meg vagyok győződve arról, hogy az mindenkit érdekel, a ki hazai irodalmunk történetével foglalkozik.

Még csak néhány szót darabunk szerzőjéről.

---

¹⁾ Ezt bővebben ismertettem e közlöny múlt évi I., 1877-dik évi folyamának 2-dik füzetében, 81. l.

²⁾ Ennek irányát, főleg pedig hősének jellemét tárgyaltam Abafi Lajos »Figyelő«-jének III-dik kötetében, 1877, deczemberi füzet, 379. l.

³⁾ A nagyobb közönséget egy kis cikkben figyelmeztettem ezen érdekes irodalmi termékre, a »Föv. Lapok«-nak 1878. márczius 30-diki 74-dik számában.

⁴⁾ Elisabeth die Heilige, Landgräfin von Thüringen. Von K. W. Justi, Zürich, 1797. p. 25: »Diese Begebenheit macht den Inhalt einer neuern Romanze des Herrn von Nicolay aus, Bankban betitelt«.

A ballada költőjét nem szabad összetéveszteni ama Nicolai Frigyessele, a berlini könyvkereskedővel, ki a múlt század második felében az ugynevezett »fölvilágosodás« egyik legmunkásabb képviselője és terjesztője volt, kit Lessing és Mendelssohn meghitt barátságukra méltattak, ki az »Irodalmi levelek« (Literaturbriefe) megalapításával korszakot indított meg a német irodalom és szellem fejlődésében. Igen befolyásos, nagy tekintélyű író volt, ki azonban később meg nem értette a kor megváltozott ízlését és irányát, a mi által saját tekintélyét aláásta és utóbb nevetség tárgyává lett. Csak legujabban kezdik az ő munkásságát is (mint az ezen tekintetben vele rokon Gottschedét) behatóbban tanulmányozni és tárgyilagosabban méltányolni.

A ballada-költő *Nicolay Lajos Henrik* nem is rokona a könyvkereskedőnek, kivel csak mint munkái kiadójával állott összeköttetésben. Nicolay 1737-ben született Strassburgban és előbb francia követségi titkár, azután tanár volt szülővárosában, utóbb pedig Oroszországba ment, hol igen előkelő, tekintélyes állást foglalt el: a trónörökös titkára, azután államtanácsos, később a császári akadémia elnöke, végre belső titkos tanácsos volt. Csak 1820-ban halt meg egyik jószágán, Wiborgban, Finnországban.

Nicolay költői jelentősége igen csekély. Ha osztályozni akarjuk, Wieland iskolájához kell számítanunk, melyhez Alxinger, Blumauer, Kortum, Langbein és számos kisebb fontosságú, főleg osztrák származású költők is tartoznak. Mindezek leginkább a Wielandféle romantikus költői elbeszélést ápolták, — rendesen kisebb nagyobb érzékiséggel, többnyire kevés eredetiséggel. Nicolay is Ariostoból és Bojardoból merítette költeményei jó részének tárgyait. A kortársak azonban nagyra becsülték a költők e csoportját, köztök Nicolayt is, kinek összegyűjtött munkái még 1792—1804-ig jelentek meg (Berlin és Stettin, Nicolai Frigyesnél) nyolcz kötetben.

Nicolay először 1778—1786-ig adta ki összegyűjtött költeményeit kilencz részben. E gyűjtemény tartalmazza *balladáit* is, melyek 1810-ben önálló kötetben is jelentek meg. E költemények voltaképen nem balladák, hanem románczok, még pedig románczok az akkor Németországban divó értelemben: félig komoly, félig tréfás, illetőleg parodikus vagy travesztáló rimelések, minden költői érték nél-

11. O Welch' Vergnügen, welche Lust!
Wie freudig fliegt Gertrudens
Brust!
O Lieber, Trauter, Bester!
Sieh', Heinrich! dieser Freundinn
hier
Verdank ich dich. Lieb' sie mit mir
Gleich einer andern Schwester. —
12. Kein schwerer Auftrag! Schön
von Leib,
Voll Anmuth war das edle Weib,
Und munter, fein, und witzig.
Diess war auch Heinrich, doch
dabei
In seinem Wesen rasch und frei,
Und eitel, kühn und hitzig.
13. Umarmung, Scherz und Hände-
spiel
Kam bald so feurig und so viel,
Dass sie es zürnend ahnte; ¹⁾
Dagegen oft die Königin
Zu Schwesterart, und freier'm Sinn
Und Nachsicht sie ermahnte.
14. »Wie still und traurig lebt ihr
hier?
»Verschlossen, gähnend sitzen wir
»Ein enger Kreis in dreyen.«
Sprach Heinrich nun: »ergötzet
euch
»Europens andern Höfen gleich;
»Mit Tanz und Mummereien.«
15. Er hoffte da Gelegenheit
Zu loser Lust, zur Heimlichkeit;
Selbst im Gewühl zu finden.
Der Königin gefiel der Plan,
Sie stellte Mahl und Reigen an,
Den Bruder zu verbinden.
16. Die feine Wahl der Maskentracht,
Die Wallung, die erhellte Nacht
Verschönert noch Hedwigen.
Ihr schleichet, scheint's, bei jedem
Schritt
Die Grazie versthohlen mit,
Lehr't sie sich dreh'n und biegen.
17. Mit heissem Schwefel glaubet
Hein
Sein ganzes Blut gemischt zu
sein,
Im Busen schlägt ein Hammer.
Sieh' dort! Auf einen Augenblick
Zieht gleich Hedwige sich zurück
In eine Nebenkammer.
18. Er folgt ihr, schliesst die Thüre
fest,
Umfällt, umschlingt sie, küsst und
presst
Die Brust der Brust entgegen.
Nicht Scherz ist's mehr, nicht Bru-
derskuss,
Gewaltsam, geil ist der Genuss,
Und jedes Wort verwegen
19. Mit edler Würde, hohem Blick
Stösst sie den Rasenden zurück,
Befiehlt ihm aufzuschliessen;
Er kriecht, er thut was sie gebet,
Ganz Reue, ganz Ergebenheit
Liegt er zu ihren Füßen.
20. Auf ihn herab sieht sie mit Hohn,
Eilt durch den Saal und fährt
davon.
Gleich lässt Gertrude fragen,
Was sie befallen Seitenstich
Ersinnt sie, um auf lange sich
Des Hofes zu entschlagen.
21. Auch Heinrich, der betroffen
schweigt,
Beklagt sie, stellt sich überzeugt
Sie plage Gicht und Fieber;
Doch innerlich denkt er dabey:
Gewiss ist es nur Ziererei
Und gehet bald vorüber.
22. Ob es nicht gar versteckte List
Mich einsam zu empfangen ist?
Ein Ruf, Besuch zu wagen?
Er wagt ihn. Doch der Diener
bringt
Entschuldigung. Kein Gang ge-
lingt
In ganzen vierzehn Tagen.

¹⁾ *Ahndete helyett, ebböl ahnden (vagy régebben ahnen is) a. m. büntetni, dorgálni.*

23. Durch Weigern steigt in ihm die
Gluth,
Der Starrsinn und der Übermuth
Entschlossen. doch zu siegen.
Stellt er. nach einem neuen Plan,
Sich schmachtend. melancholisch
an.
Flieht Menschen und Vergnügen.
24. Verstimmt ist nun des Hofes Ton,
Und Scherz und Freuden flieh'n
davon.
Stumm liegt der Saal und öde.
Zum Bruder spricht die Königin:
»Was ist's? Was trübet deinen
Sinn?
»O lieber Hein, so rede!«
25. Durch langes Zaudern reizet er
Der Schwester Neugier immer mehr,
Lässt sie zum Schmerze steigen: ¹⁾
»Sey's was es sey, erkläre dich!
»Bist du denn nicht mein and'res
Ich,
»Und quälst mich so durch Schweigen!
«
26. Der lang' verschlossenen Begier
Lässt er den Lauf, entwickelt ihr
Den Grund des Missvergnügens:
»Gekämpft aus aller Macht hab'
ich,
»Allein umsonst Nichts rettet
mich
»Als der Besitz Hedwigen.« —
27. »Das mag Sankt Stephan dir verzeih'n!
»Was sagst du da? Wie kann das
seyn?
Hat sie nicht ihren Gatten?
Wär' es nicht Sünde? Glaube mir,
Ich kenne sie. Nie wird sie dir
Die kleinste Gunst gestatten.« —
28. »So steh' mir, sie zu rauben, bey!
Was faselst du von Frömmeley,
Von Sünde, von Gewissen?
Ist Ungarn noch des Wahnes voll,
Als führe Gott ein Protokoll,
Wie wir hienieden küssen?
29. »Erwähne mir die Priester nicht.
Die predigen der Ehe Pflicht
Und gehen selbst nach Beute.
Auch das Gesetz, für's Volk erdacht.
Hat auf uns Fürsten keine Macht,
Uns, and'rer Gattung Leute.
30. »Wie wenig kennst du dein Geschlecht!
O! sind wir nur noch ein Mal recht
Vertraulich eingeschlossen,
So soll sie nicht um Hülfe schrey'n,
Und dir zuletzt noch dankbar seyn
Für das, was sie genossen.« —
31. Die Königin erwiedert viel:
Grob und gefährlich sey das Spiel,
Zu tugendhaft die Kranke.
Voll Bitterkeit erwiedert er:
»Ja wohl! an allem liegt dir mehr
Als an des Bruders Danke.«
32. »Komm nun mit deinem andern
Ich!
»Verstellung ist's. Du hassest
mich,
»Mich, den dir so getreuen.
»Geduld! nicht nur die Flucht
allein
»Soll dich von mir, von meiner Pein
»Soll mich ein Stahl befreyen.« —
33. Vor seinen Mund hält sie die
Hand:
»Verlierst du, Bruder. den Verstand?
»Dich tödten! Ich vergehe!
»Gebiete, Hein! Ich folge dir
»In allem wenn ich auch vor mir
»Den Tod. die Hölle sähe « —
34. »Ha, Gertrud! Nun erkenn' ich dich
Erst wieder. Du, du rettetest mich
Vom Tod und von der Hölle,
Versetzt mich in's Himmelreich.
Giebt's eine Schwester, Truden
gleich,
So sterb' ich auf der Stelle.«

1) Fájdalommá fokoza a kíváncsiságot.

35. So spricht er, küsst ihr Aug' und Hand.
 Von Lust und Wonne so entbrannt,
 Als ob er rasen wolle
 Sie höret den verschmitzten Plan
 Aus seinem Munde ruhig an,
 Und lernet ihre Rolle.
36. Als krank befallen schliesset Hein
 Sich in ein düst'res Zimmer ein,
 Weit von der Schwester Zimmern,
 Aechzt in dem Bette, regt sich nicht
 Und lässt nur ein gebroch'nes Licht
 Durch einen Vorhang schimmern.
37. Der Freundinn meldet ihren Schmerz
 Die Königin: mir bricht das Herz
 Bey Heinrichs letztem Stöhnen.
 O komm! er wünscht voll Ungeduld
 Sich wegen, weiss nicht welcher Schuld
 Mit dir noch auszusöhnen.
38. Ein edler Schritt und heil'ge Pflicht
 Scheint diess. Nun widersteht sie nicht,
 Nun hat Hedwige Flügel,
 Mit leisen Tritten und allein
 Führt Gertrud sie bey'm Bruder ein
 Entwischt, und schiebt den Riegel
39. Entflieh', und siehe dich nicht um,
 Und siehst du was. so bleibe stumm,
 Du Göttinn keuscher Leier!
 Welch' Toben, Schreien, Kampf und Graus?
 Man öffnet. Hedwig stürzt heraus
 Ein Sturm, ein Blitz, ein Feuer.
40. In ihr Gemach verschliesst sie sich:
 »Brecht, Himmel! Berge decket mich!
 »Verschlinget mich ihr Meere!
 »Wie furchtbar ist dein Blick, Bankban!
 »Wo flieh' ich hin, was fang' ich an
 »Nach dem Verlust der Ehre!
41. Halb ungewiss, halb mit Bedacht
 Erwartet sie die stille Nacht,
 Und legt sich schweigend nieder.
 Erst da der Eh'mann ihrer Brust
 Sich nahen will zu keuscher Lust,
 Stemmt sie sich steif dawider.
42. »Halt ein, Bankban! du hast kein Weib.
 »Befleckt, entheiligt ist mein Leib,
 »Unwürdig deiner Liebe.
 »Prinz Hein vollzog die Missethat;
 »Gertrude war durch Rath und That
 »Gehülfinn seiner Triebe.
43. »Als wär' er schon dem Tode nah'
 »Lud sie mich ein, und siehe da!
 »Verschloss mich ihm zur Seite.
 »Vom Bette sprang er toll empor,
 »Rief hinter einem Schirm hervor
 »Zwey Kuppel seiner Leute.
44. »Die hielten mich, die Schwache, fest.
 »Erlasse mir der Scene Rest,
 »Dir sagt ihn meine Zähre.
 »Dich hätt' ich an mir selber schon
 »Gerächt, wenn die Religion
 »Nicht stracks dawider wäre.
45. »Dir aber kommt das Strafen zu.
 »Beweis' am eig'nen Weibe, du
 »Seyst Richter in dem Lande.
 »Kein Schonen! bitt' ich. Strick und Stahl
 »Sind mir weit lieber, als die Qual
 »Des Lebens voller Schande.« —
46. Von Wuth entbrennt zwar innerlich
 Der Palatin, doch fasst er sich
 Um kalt und sanft zu sprechen:
 »Getrost, o Gattin! Unglück nur
 »Ist alles was dir widerfuhr;
 »Nicht dein ist das Verbrechen.

47. »Dein Herz, das rein im Gräuel
blieb,
»Macht dich mir itzt nicht min-
der lieb.
»Gemeinschaftliche Sache
»Knüpft mich noch inniger an
dich,
»Zu gleichen Schritten zwinget
mich
»Mein Amt, und eig'ne Rache.«
48. Vor allem schicket sich Bankban
Den Frevler zu ergreifen an
Doch, nach der Feigen Weise
Hat Hein vermuthet was ihm
droht;
Die Schwester lässt er in den
Koth,
Und ist schon auf der Reise.
49. »Der Thron macht kein Verbre-
chen klein,
»Auch ist sie schuldig. Sie allein
»Mag meiner Hand erliegen!«
Er kommt, ein Schreiben in der
Hand,
Das ihm der König zugesandt,
Die Burg hinaufgestiegen.
50. Ihn fragt, sobald sie ihn erblickt,
Gertrude: was für Zeitung schickt
Andreas? — »Sieben Wochen
»Liegt er, und harret in Byzanz;
»Denn noch sind nicht die Heere
ganz
»Die ihm der Papst versprochen.
51. »In seinem Briefe steckt er mir
»Ein Wort. Vergönne, dass ich dir
»Es insgeheim enthülle.« —
Bis in das vierte Zimmer hin
Führt ihn die sich're Königinn,
Getäuscht durch seine Stille.
52. Hier hält er ihr, bey festem Thor,
Den Sündenbund mit Heinen vor
Zu seines Weibes Falle:
»So spielest du, o Königinn,
»Mit uns'rer Ehre? Wer ich bin
»Erfahrt nun, du und alle!« —
53. Der Streich ertönt. Den rothen
Sthal
Hochhaltend, eilt er durch den
Saal,
Erzählt mit lauter Stimme
Was ihm gescheh'n, was er ge-
than.
Den Palatin hält keiner an
In so gerechtem Grimme.
54. Sein Haus erreicht er, und be-
gehrt
In Eile sein behend'stes Pferd,
Besteigt es, und verschwindet,
Fliegt nach Byzanz in stättem
Lauf,
Erreicht es, sucht den König auf,
Den er noch wartend findet.
55. Er tritt vor ihn — »Woher, Bank-
ban?
»Andreas! so hebt dieser an,
»Du sagtest beym Entweichen
»Zu mir: das Recht erkenne du
»Dem Schwachen wie dem Star-
ken zu,
»Dem Armen wie dem Reichen.
56. »Mir selber hab' ich's zuerkannt.
»Gertrude starb von meiner Hand.
»Zum schändlichsten Vergnügen
»Bot sie dem Bruder Hülf' und
Hand
»Und überlieferte der Schand'
»Und der Gewalt Hedwigen.
57. »Ich habe nicht durch feige
Flucht
»Dem Rechte zu entgeh'n gesucht.
»Dir komm' ich, mich zu stellen.
»Doch wisse, wie du mir o Fürst,
»Nunmehr das Urtheil fällen wirst,
»Wird's dir die Nachwelt fällen.«
58. Andreas horcht, und unterbricht
Die Rede des Regenten nicht
Mit einer einz'gen Frage.
Mit Thränen, die er unterdrückt,
Spricht er: »Zu der Entscheidung
schickt
»Sich weder Ort noch Lage.

59. »Gertrudens Tod beklemmt mein Herz;
 »Nie aber soll sich Zorn und Schmerz
 »In's Amt des Richters schlagen,
 »Und zu dem heil'gen Krieg bereit ¹⁾
 »Will ich durch keine Heftigkeit
 »Gott zu erzürnen wagen.
60. »Zieh' hin nach Ungarn, führe dort
 »Dein Amt mit gleichem Eifer fort,
 »Bis wir zurücke kehren,
 »Bey kaltem Blute bin ich dann
 »Geschickt die Klage, dich Bankban,
 »Die Zeugen anzuhören.«
61. Nach Ungarn zieht der Palatin,
 Nach Cypem schiff't Andreas hin,
 Und dann nach Akra's Strande,
 Er schlägt der Sarazenen Heer,
 Doch nur vier Monde weilet er
 In dem gelobten Lande.
62. Ach! immer liegt ihm in dem Sinn
 Das blut'ge Bild der Königinn,
 Ihr Reiz, und ihre Jugend;
 Der kühne Schritt des Unterthans,
 Doch auch das Amt, das Recht
 Bankban's
 Und Hedwigs wunde Tugend.
63. In Ungarn ist Andreas schon.
 Er hält Gericht, besteigt den Thron,
 Hört die geruf'nen Zeugen,
 Nach Mähren schickt er Boten fort
 Gebietet Heinen, nicht ein Wort
 Der Wahrheit zu verschweigen.
64. Leichtsininig räumt der stolze
 Hein
 Des Scherzes jeden Umstand ein,
 Beweint der Schwester Ende.
 »Den Palatin, der meinen Kuss ²⁾
 »Sich noch für Ehre halten muss,
 »Gib in des Henkers Hände « —
65. Doch Heinrichs leichte Schale steigt,
 Da sich nunmehr Hedwige zeigt,
 Gertrudens Schuld erhöht,
 Auf Heinen Gift und Rache speyt,
 Bald winselt, bald um Rache schreyt,
 Bald um Ermordung flehet. —
66. »Als dein Regent, nicht als Bankban,
 »Verfuhr ich, hebt nun dieser an,
 »Zu strafen, nicht zu rächen.
 »Die Missethat war offenbar,
 »Und uns're Rechte setzen klar
 »Den Tod auf das Verbrechen.
67. »Du selber warst dem Land' und mir
 »Diess Opfer schuldig, Herr! Doch dir
 »Erspart' ich es durch Eile.
 »Und edler fiel dein Weib durch mich
 »Und in'sgeheim, als öffentlich
 »Und von des Henkers Beile.«
68. Des Königs Urtheil ist bereit.
 In Grossmuth, in Gerechtigkeit
 Wird Zorn und Gram verwandelt.
 Das lang' erwägte, grosse Wort
 Führt endlich von den Lippen fort:
 »Bankban hat recht gehandelt.«

A költemény aesthetikai taglalásába nem bocsátkozom. A darabon észrevehető, egészben és számos egyes helyeken, a kor izlése, mely a legkomolyabb, legtragikusabb események költői tárgyalásába szeretett komikus,

¹⁾ Minthogy a szent hadjáratra készülök.

²⁾ T. i. hogy én megcsókoltam a nejét. A 2. versben: *jeden Umstand des Scherzes* (Heinrich felfogásában).

mindennapi, néha aljas szókat és fordulatokat belevegyíteni. V. ö. az 1. versszakban: *Vater Papst*; 4. vsz. *von Liebe roth*; 20. vsz. *Seitenstich*; 21. vsz. *Gicht und Fieber*; 22. vsz. *Trude*, a Gertrud neve paraszti alakja; 48. vsz. *die Schwester lässt er in dem Koth* stb. A »ballada« különben sem értékes, bár korának mértékével mérve a figyelemre méltóbb termékek egyike; — mai felfogásunk szerint felfogása, előadása, stilusa igen közönséges; legfeljebb Henrik szereplése és jelleme tüntet fel egyes találóbb momentumokat. Az átmenet a 39-dik versszakban szintén elég ügyes.

De mind ezeknek bővebb tárgyalását másokra hagyom, kiknek erre nagyobb kedvük van. Minket első sorban a tény maga érdekel: hogy a múlt század második felében német balladában nyert feldolgozást épen azon magyar történelmi tárgy, melynek drámai feldolgozása irodalmunk egyik legbecsesebb kincse.

Dr. Heinrich G.

AESCHYLUS ÉS SOPHOCLES KÉPEI. ¹⁾

E két költő, kiknek képeiről szólni akarok, nem két porlepte classicus, nem a gymnásiumi tanuló ifjuság rettegésének és a modern világ idegenkedésének tárgya: nagy fiai ők egy nagy nemzetnek, mely két ezer évvel ezelőtt Görögország bájos és ragyogó ege alatt ragyogtatta bámulatos szellemét. A szellem kiveszett ugyan, de gondosan megőrzött sugarai még mai nap is világítanak, s a tizenkilencedik század szegény, kenyerét szép, de terhes és időrabló pályán kereső fia nem bírja kiállani azok hevét, könybe lábadnak szemei s önkénytelenül fakad e szavakra: »Mért nincs több időd, mért nincs több erőd.«

Igen! egy oly nemzet, melynek költői oly plasticusan beszélnek mint Homerus, úgy tüzelnek a harczra mint Callinus és Tyrtaeus, úgy gúnyolnak mint Archilochus és Hipponax, oly határtalanul szeretnek mint Mimnermus és Sapphó, úgy enyelegnek s úgy éneklik meg a bort mint Anacreon, úgy megsiratnak és a megsiratottnak úgy emelnek egy pár szóval örök időkre szobrot mint Simonides, úgy dicsőítenek mint Pindarus, melynek költői a tragicu-

¹⁾ Felolvastatott a Kisfaludy-társaság ápril havi ülésében.

mot oly plasticusan mint Aeschylus, oly magasztosan mint Sophocles, oly meghatóan mint Euripides adják elő, és úgy ostoroznak, gúnyolnak, kaczagtatnak mint Aristophanes; egy oly nemzet, mely eposában ideális gyermek, lyrájában ideális ifju és drámájában ideális férfikorát élte, örökké fog élni az emberiség emlékezetében.

És mikor ismerkedik meg a magyar tökéletesen e nemzet költészetével!

Én tudok egy kitünő dramaticust, kinek fordításában Sophocles Antigonéját adják a nemzeti színházban, és kitől nemsokára Sophocles összes műveit fogjuk venni. Ez az a férfiú, ki tán Aeschylust és Euripidest is a magyar nemzet közkincsévé tehetné. Csak arra kérem őt, fékezze a mennyire csak lehet a pegazust: örökbecsü műveknek és dolgozó tehetségeknek nagy ellensége a sietség. Ugy látszik, hogy a görög epos is emberére akadt Baksayban, csak az a kár, hogy fordításában több van Baksayból mint Homerusból. A lyra — a lyra — annak átültetésére hivatott embert nem ismerek.

De hiszen én Aeschylus és Sophocles képeiről akarok beszélni. Mi a kép? vagy jobban mondva, mi az, mit a költőnél képnek (a philologus nyelvén tropusnak) nevezünk? — A költőnél a tárogató »jajgat«, a tűzokádó hegy »liheg«, a jósdá válasza »elfátyolozott menyasszony«, a közeledő betegség »házával házunkra támaszkodó szomszéd«, a vérszomjas állat »áldozó pap«, a borzasztó férfiú »tres«, a pereskedő ember »birkozó«, a dobogó szív »tánczol«, a gyászoló város »énekel«, a dölyfös ember »a fuvolát fujja arczátlanul«, az átok végrehajtója »ormóig építi« az átkot, az érthetetlen beszéd »fehér hólyag a szemem«, a harcolni vágyó férfiú »féktörő szilaj mén«, a védő férfiú »paizs«, az elfogott eilenség »hálóba került vad«, »zsákmány«, az ész gondolata »barázdából sarjadzó vetés«, a szenvedély »hullám«, a veszedelemben forgó állam »viharos tengeren ingó hajó«, az ijesztő ember »kékszemü, vérszomjas sárkány« vagy »marczangoló oroszlány«, a szerelem »égető tűz«, a nagy hadsereg »rohanó zuhatag«, a méltóság előtt meghajló férfiú »termékeny nyár elől elvonuló havas tél«, a fényes fekete szem »Sirius csillaga«, — szóval: a költő phantasiájától elragadva bebarangolja az eget, földet és emberi társadalmat, összegyűjti azt, a mi előtte szép és kedves, és virágos kertté varázsolja műveit.

Mikor így beszél, alakítja képeit. Világos tehát, hogy a kép nem más, mint a költészet, a phantasia virága. De

világos az eddigiekből az is, hogy ezeket a képeket csakis költői és miveltség-történeti szempontból lehet tárgyalni. Gyönyörködünk bennük, megtudjuk belőlük azt, mit szeretett a költő szelleme, és mit nyújtott neki az akkori társadalom. Némelykor csupán a »kezet« említi a költő, mikor az emberről szól, és a »szívet«, mikor vendégszeretetről beszél. Az ilyesféle kifejezéseket is a képek közé számítják synecdoche és metonymia névvel a philologusok: elég helytelenül, mert ezek a szemlélődés és reflexio kifolyásai, mi pedig láttuk, hogy a képek a phantasia virágai.

Én átkutattam Aeschylus és Sophocles műveit, összeszedtem virágaikat úgy, a mint azokat szálankint vagy bokrétába kötve találtam, aztán csoportosítottam őket a szerint, a mint a társadalom különböző rétegeiből vannak véve, és a következő csoportokra akadtam: Az ember, ház, emberi tettek és cselekedetek általában véve, vallás, mythologia, testgyakorlás, versenyjáték, táncz, ének, zene, költészet, építészet, szobrászat, festészet, orvostudomány, kovácmesterség, háború, állami élet, vadászat, halászat, lótenyésztés és lóverseny, baromtenyésztés, méhtenyésztés, kertészet és földmivelés, szőlőmivelés, kereskedelem, hajózás, és a természet, következő kisebb csoportokkal: általános természeti sajátságok, állatok, növények, tűz, víz, és meteorologiai tünemények.

Megmutattam az ily módon összeállított munkát Hunfalvy Pál tudósunknak, és ő szives volt azt a »Nyelvtudományi Közlemények« tizennegyedik kötetében közölni. De annyit mondhatok, hogy ott egy kissé szárazabban, szóval philologus módra írok. A képek, synecdoche és metonymia lényegét számviszonyokkal magyarázom, és kifejtem az eddig elmondottakon kívül pl. azt is, hogy a képeket tulajdonképpen aránytropusoknak kéne nevezni, mert mindnyájan arányon alapulnak.

És most megkísértek egy pár képet úgy a hogy prózára lefordítva bemutatni.

Aeschylus »Esdeklők« czimü drámájában Danaus remegve veszi észre a hajóval közeledő ellenséget s így szól leányaihoz: És a hajó orra »előre nézve szemével« utjára, nagyon is »engedelmeskedik a vezérlő« kormánylapátnak s ép azért »nem is jóindulatu« irántunk. Agamemnonjában a szerencsétlen Cassandra így nyilatkozik saját jóslatáról, melylyel Agamemnonnak saját neje Clytaemnestra által való megöletését jósolja, s melyet környezete nem tud megérteni: »Nem fog többé a jóslat menyasszony módjára

fátyol közül nézni ránk, hanem lihegve ugorván a fölkelő nap elé, hullámként csapkod majd napfényre egy sokkal nagyobb bajt az előbbinél.« Sophocles egyik töredékében valakiről, ki gőgösködik a helyett hogy szerény lenne, így szól: »Nem játszik kis fuvolán, hanem a nagy csimpolyát fujja.« Aeschylusnál Prometheus, ki az embereket sok mindenféle tanította, így nyilatkozik: »És lángarcu jelek mindeddig vak szemérről vettem le a hályogot.« A hazatérő Agamemnon rendet akar Argosban s így szól: »Hol gyógyszerek varázshatására van szükség, hadd kísértsük meg égetve és vágva gondosan elhárítani a betegség nyomorát.« Ugyancsak Aeschylus Agamemnonjában a gonosz Aegisthus így szól az engedelmeskedni nem akaró polgároknak: »Az engedetlen embert, az árpahízott lógóst igába hajtom majd.« Hermes ezt mondja a makacs Prometheusnak: »Ujjonnan befogott csikó módjára harapva a zabolát erőszakoskodol s nem engedelmeskedel a gyepelőnek.« Aeschylus Persáiban a sírból fölkelő Darius ezt mondja Xerxes dölyféről: »A kivirágzó erőszak az átok kalászat gyümölcsözi, s vetése siralmassá teszi az aratást.« Aeschylus Heten Thebae ellen című drámájában így szól a hirnök Amphiarus jós bölcseségéről: »Betakarítja esze mély barázdájának termését, melyből híres tanácsai sarjadzanak.« Sophoclesnél így szól a kar a szerencsétlen Oedipusról: »Valamint egy északi tengerpartot minden oldalról körüldühöng a hullám tornyosuló vésze, úgy dühög ebben borzasztóan a lelkét folyton emésztő hullámszerű átok.« A Heten Thebae ellen című drámában a megrémült asszonyokból álló kar ezt mondja: »Hanem rajta kedveseim, evezétek a jajgatás szélrohama alatt fejeitek körül a gyászdal hullámain.« Ugyanitt Eteocles így nyilatkozik Amphiarus jósról: »Valamint a heves és gonosz hajósokkal egy hajóba szálló istenfélő férfiú ez istenektől megvetett nemzedékkel együtt vész el, vagy igazságos ember létére idegeneket megvető s istenekről megfélemezhető polgárok között az igazságtalanokkal egy hálóba kerülve rásujt az isten ostora s megfékezi őt: ép úgy ama jós is. Oecles fiáról beszélek, az okos, igazságos, jó és istenfélő férfiú, a nagy jövendő, akarata ellenére az istentelen s merész férfiak közé vegyülve velök együtt fog elveszni.« Sophocles Philoctetesében ezt mondja az alvilágból megjelenő Heracles Philoctetesnek és Neoptolemosnak: »Mint két együttélő oroszlány védjen az téged s te azt.« Agamemnonban a kar ezt mondja a Trója ellen

induló Agamemnonról és Menelausról: »Menelaus fejedelem és Agamemnon az argosiaiak százhajóju tengeri hadát indították el e földről a harcz segédeszközöként, hatalmasan Arest károgyva lelkük mélyéből keselyük módjára, melyek gyermekeikért való szertelen fájdalomukban magasba emelkedve fekhelyeikből keringenek evezve szárnyaik evezőivel, veszve látván kicsinyeikért való ágyörző fáradalmaikat. De a magosban székelő Apollon vagy Pan vagy Zeus, hallván e kivándorlottak éles madárhangu siránkozását, elküldi a későn büntető, boszuló Erinyst. Hasonló módon küldi a hatalmas, idegenörző Zeus Atreus gyermekeit Alexandrus ellen a sok férfitól kívánt Helena miatt és sok fárasztó harcot, midőn porba támaszkodik a térd és széttörik a lándzsa a harcz első soraiban danaoknál és trójaiaknál egyaránt.« Helenáról meg így szól: »Igy neveli a férju az anyja teje és emlője után kívánczó orozslánkölyköt a ház vesztére, mely élete kezdetén szelid, s szeretik a gyermekek s öregek. Sokat van az ölben kis gyermekként s hizelgő tekintettel farkcsóválva néz a kéz felé, ha üres a gyomra. De idővel kifejlődik benne szülőinek jelleme. A nevelés fáradalmait meghálálva szétmarczangolt bárányok közepett csap magának a parancs ellenére lakomát; vérrel van befecskendezve a ház s kimondhatlan fájdalmat okoz a lakóknak a marczangoló szörny. Isten akaratából az átok papjává növekedett fel ő a házban. Azt mondom én, hogy hasonló módon került Iliumba az a csöndes tenger indulatával bíró lény, az a gazdagság kecses disze, az a szemek sebzönyilu pillantása, az a szerelem szivmarczangoló virága. De gondolkodásmódját megváltoztatva keserüvé tette ő a házasság sorsát s az idegenörző Zeus által kiküldetve a Priamidák átkára ment közzéjük honolni ez a vőlegények keservére való Erinys.« Sophoclesnél Ajax belátja makacosságának helytelenségét, belátja azt, hogy az erősebbnek meg kell hajolni a méltósággal fölruházott előtt, s eme belátásának így ad kifejezést: »Enged a havas tél a termékeny nyárnak, visszavonul a zordon éj a fehérlovu nappal elől, hogy világítson fényével, lecsöndesíti az erős viharok lágyabb fuvallata a nyögő tengert, és fölold bennünket a mindent legyőző álm.«

Vessünk most egy pár pillantást Aeschylus és Sophocles képeire, s hasonlítsuk azokat össze egymással.

Mindkét költő az attikai történet egy-egy korszakát képviseli: Aeschylus a perzsa háboruk, Sophocles Peri-

cles korszakának embere. Kiviláglik ez nemcsak drámáik tárgyának megválasztásából és tendenciájából, hanem egész határozottsággal képeikből is.

Mig Aeschylus különös nyomatékkal emeli ki az individuumot, addig Sophocles embertől vett képei alig tesz Aeschylus hasonczimü képeinek egy harmadát, és ez természetes is, mert egy oly harczférfiu phantasiájában, ki a perzsa háboruk korában élt, abban a korban, mikor még mindent a személyes vitézség döntött el a harcz tereén, mondom, egy oly harczférfiu phantasiájában mindenestre jobban kimagasodik az individuum, mint egy olyanánál, ki Pericles korszakában sokáig élvezte a béke áldásait.

Mig Sophoclesnél csak egyetlen egy árva képet találunk a vallás és mythologia köréből, addig Aeschylus huszonhetet nyújt nekünk, mindamellet, hogy hátramaradt művei nem képezik egészen Sophocles hátramaradt műveinek két harmadát (ideszámítva mindkét költőnek töredékeit is). De ez is csak korszakuknak s egyéniségüknek kifolyása: Aeschylus, kinek atyja Euphorion az eleusisi mysteriumok papja volt, bizonyára több vallásos érzellemmel birt, mint a rhetorica és philosophia emlőin Pericles fölvilágosodott és szabadelvü korában felnövekedő Sophocles. Tökéletesen hisszük, hogy a miatti keservében távozott Siciliába Aeschylus, hogy annyira félre tudták őt érteni, mikor a mysteriumi titkok elárulásával vádolták, és nem azért, mert az ifju Sophocles őt legyőzte!

Érdekesek Aeschylus orvostudományból vett meglehetős számmal előforduló képei. Oly feltűnően hatásosak és élesek azok, hogy önkénytelenül arra a gondolatra jutunk, hogy a marathoni, artemisiumi, salamisi és plataeaei heves harczok egy költői fogékony kedélyre való rendkívül mély benyomásainak kifolyásai. Bizonyosan látta a költő a derék görög harczosokat egymásra dőlni iszonyu fájdalmak között, s tán szemtanuja is volt ama megható marathoni episódnak, mikor testvére Cynaegirus, ki egy menekülő perzsa hajót lelkesültségében kezével vélt visszatartatni a parton, az ellenség fegyvereitől összevagdálva bukott a tengerbe!

Az ember, vallás, mythologia, versenyjátékok és állami életből vett képek feltűnő nagy száma határozottan tanuskodik tehát a perzsa háboruk korának és egy abban élő geniális költőnek korával mindenben congeniális szelleméről, mig ama körülmény, hogy a vadászat, lótenyésztés és lóverseny, baromtenyésztés és kertészet köréből

vett képek aránylag sokkal inkább előtérbe lépnek Sophoclesnél, ismét csak Pericles fénykorára vall, melyben a béke eme művei nagy lendületet nyertek, s arra a költőre, kinek a béke mindezen művei nagyon is kedvére voltak.

A két költőnek a hajózásból és a természetből vett képeik oly számosak, oly szépek, oly nagyszabásuak és hatalmasak, hogy lehetetlen egy részről észre nem vennünk, mint ragyog felénk műveikből Athenae nagy tengeri hatalma, s be nem látnunk, mint ragyogtatja azt két örömtől ittas, hazájára büszke költő felénk, más részről meg nem tapasztalnunk, mint szerette e két költő a természetet, minél szebbet és nagyobbbat a földön, tán hazájukat és nemzetüket kivéve, alig ismertek.

Főntebb említettük, hogy Aeschylus ránk maradt művei nem képezik egészen Sophocles hátra maradt műveinek két harmadát, s mindamellett Aeschylus aránylag több mint még egyszer annyi képpel, míg viszont Sophocles, ismét csak aránylag számítva, jóval több synecdochével és metonymiával bír. E tény határozottan azt bizonyítja, hogy Aeschylus phantasiája sokkal dúsabb, míg Sophoclesnél a reflexio tulnyomó. Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy Aeschylus nagyobb költő Sophoclesnél, ellenkezőleg! Épen azért, mivel Sophoclesnél a reflexio tulnyomó, tartjuk őt nagyobb tragicusnak is. A reflexio az, melynek segítségével a dramaticus a cselekvényt szövi, a jellemek összeütközését s a catastrophát, tragicumot előidézi, de nem a phantasia. Az inkább a lyra s különösen az epos körébe tartozik, míg a drámában háttérbe szorul a reflexio elől, melynek leghatásosabb költői kinyomata a synecdoche és a metonymia. Innen van az, hogy e kettőt nagyrészt a dialogusban találjuk, ott, hol cselekvény és conflictus van, szóval: e kettő a párbeszéd fegyvere. De be kell vallanunk, hogy e fegyverek semmivel sem élesebbek a görögök legnagyobb tragicusánál, Sophoclesnél, mint Aeschylusnál, tán a világ legplasticusabb tragicusánál. Ha Sophocles így beszél: »sebesebben jöttem, semmint lábam akarta« (e h. én akartam), »magoktól taszították a láb csuklóját« (e h. engemet), »félek mint a vadgalamb szeme« (e h. vadgalamb), »atyád sírja nagy szem« (e h. bizonyíték), »vért (e h. tört) tartva kezében«, »kedvező lapáttal (e h. széllel) kikötöttem« stb., akkor Aeschylusnál is lehet ilyeneket olvasni: »gyilkosságba (e h. vérbe) mártva kardját«, »nem kis kézzel (e h.

nem minden költség nélkül) építettem«, »aludt vért szívtál ki a gyilkosságból« (e h. a meggyilkoltnak testéből), »fegyverre szólítja a kiabálást« (e h. a lázadó polgárt), sőt ha ilyeneket is hallunk tőle: »a byblus gyümölcse nem győzi le a kalászt« (e h. az aegyptusi nem győzi le az argosit), »barátaim nyaktekercsére (e h. barátaim után való vágyamra) emlékeztettél«, akkor nyilvánvaló, hogy tul is tesz Sophoclesen.

Aeschylus reflexiojának élesebb fegyvere tehát jóval kisebb a Sophoclesénél, de phantasiája sokkal hatalmasabb. Nem ok nélkül nevezi ő drámáit Homerus lakomája morzsáinak, meglátszik ez képeiben is. Phantasiája egészen rokon az epos plasticus phantasiájával s oly erősen él benne, hogy hatalmas képei az epicus szellem colossális romjai gyanánt tűnnek föl. Egy oly költő, ki a képző művészetek minden ágát: a táncot, éneket, zenét, költészetet, építészetet, szobrászatot és festészetet föltünteti képeiben; egy oly költő, kinek pl. a versenyjátékokból vett képeiből egy egész plasticus képet alkothatunk: a midőn látjuk a versenytér, annak kettős futópályáját, a harcbirákat s a futni induló versenyzőket, más részt meglátjuk a birkozót, a mint háromszor összezsap versenytársával, a mint azt földre teríti s a mint a legyőzött helyébe egy másik lép a versenytérre, hogy a győztessel megmérkőzhessék; egy oly költő, ki a fátyolt, menyaszszonyt, nézést, lélekzést, fölugrást, napfényt és csapodó hullámot, ki a hajót, istenfélő férfiut, gonosz hajóst, melegséget, idegent megvető, istenről megfélelmező polgárokat, ostort és a vadászhalót, ki a kicsinyeitől megfosztott, fészkeből légbe emelkedő, ijedten körben röpülő keselyüt, evezőt, evezést és a bevándorlottat, ki az anyjától elrabolt, bárányokat szétmarczangoló, növekedő, vérengző természetű oroslánkölyköt, csecsemőt, áldozó papot, csöndes tengert, löveget és a virágot, szóval, ki a költészet polychromiájaként oly különböző elemeket alkot egy képpé, mondom: egy oly költő valóban hatalmas plasticus szellemmel birhatott. Már csak e tekintetben is nagy veszteség az, hogy nem birjuk Aeschylus összes műveit. Ki tudja, vajjon nem találtunk volna-e nála a versenyjátékokból vett képek módjára több oly plasticus egységű képet! Mert annyit meglevő műveinek alapján is merünk állítani, hogy Aeschylus phantasiája nagyszabású képekben varázsolta maga elé az emberi élet és a természet jelenségeit, s hogy ő költői ösztönszerűséggel igyekezett e nagyszabású

képek minden vonását műveiben megörökíteni. Mily különbséget találunk e tekintetben közte és Sophocles között! Ennek képei sokkal kisebb szabásuak; a tenger áramlata, dühöngő thráciai szelek, Erebus; feketés homok és a hullámtól korbácsolt tengerpart; a hajó ingása, fej és a tenger mélysége; a szomorú hangú madár és a kicsinyektől kifosztott fészek; a havas tél, a termékeny nyár, zordon éj, fénylő nappal, viharos szelek, nyögő tenger és a mindent legyőző álom; ezek, igaz hogy szintén igen szép, de jóval kisebbszerű képei, melyek alig vannak itt-ott egy-egy különböző elemmel vegyítve: a költészet polychromiája nála majdnem egészen kivész, s általában véve mondhatjuk, hogy a mily mértékben fejlődött a görögöknél a plasticus szellem az építészetben és szobrászatban, oly mértékben enyészett az a költészetben.

Ez az, mit Aeschylus és Sophocles képeiről mondani akartam.

Pecz Vilmos.

VERGIL „GEORGICON”-JÁNAK BODON-FÉLE FORDÍTÁSÁRÓL. ¹⁾

Azon számtalan jeles hazánkfiak közül, a kik maguknak a régi classicusok lefordítása s zengzetes nyelvünkre való átültetése körül minden bizonynyal méltó elismerést érdemeltek: Bodon Ábrahámot, Gömör vármegye nagy tudományú fiát és néhai derék alispánját is megilleti annyi kitüntetés, hogy az általa irt, részben fordított többrendbeli művei közül legalább az egynek, Vergil »Georgicon-jának« sikerült magyar fordítását csekély igyekezetemhez képest bemutassam az igen tisztelt philologiai társaságnak.

Az 1861-ik év Bodont is, ki az autographirozott országgyűlési tudósításoknak Kossuth fogsága alatt szerkesztője volt, s az 1848-iki országgyűlésen a kövii választókerületet képviselte, ujlag visszaterelte az eke szarva mellé s a következő évek nyomora, az 1863-iki aszály és inség nem sok idilliomi örömet árasztván a magyar gazdára: Bodon a gazdászat költészetében keresett enyhülést lelkenek. »A ki heverni nem tud — ugymond — keres az magának dolgot habár czéltalant is.« Így történt, hogy előbb időtöltésül, ugy szólva pihenésül, Vergil halhatatlan Geor-

¹⁾ Felolvasztatott a philologiai társulat f. é. február havi ülésében.

gicái virágait magyar nyelvre átültetve hexameterekben kiadta. Kutforrásul *Lemaire Miklós* 1819-ik évi kiadását használta, a mely leginkább támaszkodott *Heyne* és *Servius* jegyzeteire.

Ismerte-e a Rajnis József által fordított mezei gazdaságról szóló költeményt, vagy Kazinczynak 1829-ből reánk maradt töredékét, határozottan nem vagyunk képesek megmondani; hogy azonban a művet egészen önállóan fordította s költői nyelvre törekedett, számos példából be tudjuk bizonyítani.

Megbirálás és összehasonlítás kedvéért legczélszerűbb volna a méhekről irt IV. könyvnek »Orpheus és Eurydike« czimen közölt szakaszát bemutatnom, miután azt Kazinczy is lefordította, azonban mint legsikerültebbet és magát a fordító egyéniségét is legjobban jellemzőt a végre a III. könyv 215—283 verseit választottam, a hol Vénusnak az állatokra gyakorolt hatalma, kiválóan megérdemli figyelmünket

»Carpit enim vires paulatim uritque videndo

Femina: — — «

Ingerel a nőstény szem előtt s lassan felemészti
Himerejét¹⁾ a fű s ligetek nem jutnak eszébe,
Csábjaival hállóba kerítve kevély szeretőit:
Szarvukat öszve tüzik, hogy párbajt vivjanak érte
Szilai erdőkben szép testü csorda bogárzik
Himeik egymással már rég verekednek erősen
Osztva nehéz sebeket s a földet festi piros vér
Osszefont szarvak tolják egymást iszonyuan
Bögve, az erdők is viszhangzanak és az Olympusz;
Aztán egy haj alá²⁾ nem mennek vissza se többé
Távozik a vert had nem látott messze vidékre
Szégyennel s fájlalva soká a büszke vetélytárs
Ütlekeit s boszumatlanul elhagyott szeretőit
Visszatekint aklára, bucsut vesz az ősi határtól.
Itt aztán erejét folyvást gyakorolja, vetetlen
Almon s durva kopasz sziklákon tölti az éjet;
Éles sás, tövises lombból áll étke naponként,
Próbálgatja magát, haragudni tanul, neki vetve
Szarvait a törzsnek, vele birkozik, a szelet egyre
Ökleli, a homokot dühösen felhányja magasra,
És azután, erejét ha igyen már együvé szedte:

1) Rajnisonál szebben van »Mert a hím erejét nőstény látása fogyasztja.«

2) *Nec mos bellantes una stabulare.*

Harczot üzen, feledett ellenre rohan nyakra-főre,
 Mint mikor a tenger közepén még messze fehérő
 Hullám tornyosodik, majd a partok fele hömpölyg
 És utközben erős sziklába ütődve idétlen
 Hangot ad, a mi előbb hegy volt lelapul s a hab a mély
 Örvénybe kanyarog, hányván a barna fővényt föl.
 Mert hiszen a földön minden lényt vadat, embert
 A tenger seregét, barmot, s a tarka madár fajt
 Ösztönöz egy szerelem, keblét azon egy tűz emészti
 Ekkor legdühösebb az oroszlánó, oda hagyva
 Kölykeit, a sivatagba bolyong; soha annyi haláltort
 Nem tart, mint ez időn, az idomtalan alkatu medve;
 A vadkan bőszebb, iszonyubb most a fene tigris.
 Hej nem biztos idő Libiának járni vidékén!
 Látod-e azt a mént, hogy reszket egész tetenében?
 Ösmeretes szagokat hozza távolról neki a szél;¹⁾
 Nem tarthatja fel őt többé sem fék, sem az ostor,
 Szirtes utak, tekenős sziklák nem gátak előtte,
 S közbe jövő folyamok, lesodort kövek ott a habok közt;
 Túr, rőfög és agyarát köszörűli szabinuszi vadkan,
 Lábaival tombol,²⁾ bordáját a faderékhoz
 Dörzsöli és vállát kikeményíti a vereségre.
 Mit tesz az ifju, kinek csontját áthatja velőkig
 A forró szerelem?³⁾ tengervészhányta szorossán
 Úszik egész éjen, bár hallja dörögni felette
 Égnek nagy kapuját s habokat szirtekhez ütödni.
 Hasztalan őt többé nem sirják vissza szüléi,
 Sem szomorú sorsát holtig sirató szeretője.
 Hát a tarka hiúz s az erős farkas s a hűséges
 Házi eb, a szelid őz, szarvas, mily harcra fakadnak,

1) *Rajnisnál* :

»Látod-e a dühödő Ménló mint reszket ha szellő
 Távolról a Kaneza szagát orrába röpíti?

itt a dühödő Vergilnél nincs meg, *notus odor*-ösmeretes szagokat *Rajnis* : a Kaneza szagát.

2) »Et pede prosubigit terram.«

Rajnisnál :

»Lábaival sárt gyúr!«

3) *Quid iuvenis magnum cui versat in ossibus ignem
 Durus amor?* — —

Rajnisnál :

Melly dühös oly Ifju kinek a Mátkája szerelme
 Tsont-velejét tüzesíti?

Czélzás a Leanderről szóló regére.

Mégis legkitünőbb a sárzó kancza dühében,¹⁾
 Mit bele Vénusz adott, tagait mikoron Glaukusznak
 Széttépette saját négyes potnii lovával.
 E düh hajtja folyón s hegyen a kanczákat azóta
 Gargara bérceiről zuhogó Askaniuszon túl.
 Ők mihelyest a láng kitör a kíváncsi velőkben,
 Főképen tavaszon, mert csontjait ez melegíti,
 Arczaikat zefireknek tartva, magas hegyen állnak
 És a lañya szelet felfogva mohón be-beszívják
 S párosodás nélkül esvén csoda módra teherbe,²⁾
 Szirteken és sziklán lelapult mély völgyeken által
 Száguľdnak, de nem arra, hol Eurosz napjai kelnek,
 De Boreasz s Kaurusz fele és hol nedves Auszter
 Születik és az eget hideg esővel szomorítja.
 Nyulós nyálka csepeg majd itten alá inaikból,
 Mit lóméregnek szoktak vala híni csikósok.³⁾
 A rosz mostohanyák ezt szokták szedni, kevervén
 Ártó füvekkel — rontásra — bűbajos igék közt.

Távol attól, hogy csekélységemet, ki »ex professo«
 philologus nem vagyok, Bodon szóban forgó műve érdem-
 leges bírálójául feltoljam, röviden csak annyit vagyok
 bátor megemlíteni, miszerint e fordításban legtöbbet ér, s
 e tekintetben a magyar irodalomban nyereségnek mond-
 ható, Bodon Abrahámnak nyelvezete, miután ez mind a
 miveltebb irodalmi nyelv szellemének, mind a prosodia
 szabályainak alakilag és tartalmilag megfelel; egy csöppet
 sem erőltetett, sőt igen keresetlen, hajlékony, itt-ott a
 költőiség színvonaláig felemelkedett, magyaros.

S a fordításnak ezen sajátságai, de mindenesetre elő-
 nyös tulajdonságai majdnem tul mennek a kellő mértéken,
 úgy hogy szinte a mai nap is föltalálható népélet poesisét
 látszik a fordító lelki szemeink elé varázsolni; például
 ilyen nála :

»Interea longum cantu solata laborem
 Arguto conjunx percurrit pectine telas :

¹⁾ »Scilicet ante omnes furor est insignis equarum« — sárzodik = luto
 inficitur, vonatkozással a Glaukus lovaira, melyeket sároztatni nem engedett.

²⁾ *Rajnisnál*: Sárhotnak, *Apáczaí Csere*: sárhod. *Szabó Dávidnál*:
 Folyat, *Kresznericsnél*: »sárlik, sárzódik.«

³⁾ » — — Hippomanes vero quod nomine dicunt Pastores.« Mit ló-
 méregnek (*Rajnis*: Lóduhi nedvet) szokták vala híni csikósok. (ιππομανής)
 Der Brunstschleim, eine klebrige Feuchtigkeit aus der Scham der Stuten.
 Pferdegift.

magyarban :

»— — — az asszony
Hosszas dolga alatt népdallal elüzi unalmát,
Vagy szövö a vásznat nyiszogó bordáju szovátán

Másutt :

»— — : testa quum ardente viderent
Scintillare oleum et putres concreocere fungos.

Magyarban :

»Esső lesz — mondják — olajat szikrázni ha látnak
A mécsben s korhadt gombákat nőni kanóczán.«

Kevésbé hagyható helyben, midőn ebben :

»Nec secus ac patriis acer Romanus in armis

a fegyvert viselő rómaid »honvédnek« czimezi, jóllehet igaza van és legfeljebb a mai nyelv szokás ellenezheti; ilyen a *magistri* = tudorok; *arator* = földész, gazda (Rajnisnál ökrész); hadisten Bodonnál »*Hadur*« (personificálva) s egy-két helyen e szó »*áldor*« bele szöve a textusba a »pap« helyett.

De ha nem indult volna is Bodon a Rajnis és Kazinczy nyomdokain, iparkodott példázataiban hol a biblia-szerű szöveget, hol a Vörösmarty, Kölcsey stb. nyelvezetét applicálni. Ilyen az I. könyvben a 493. s köv. sorok :

»És eljő az idő, hogy véráztatta mezőkön
Jámbor földmivelő horgas szántóvasa orrán
Rozsdált dárdákat fordít a föld tetejére
S ércz sisakok lemezén meg-megpendül boronája
S orjás csontra szemét bámulva mereszti sirásó

melyek Jezaiásra emlékeztetnek; — és kit ne emlékeztetne a Cserhalomra majdnem szó szerint a

»(Magna virum) tibi res antiquae laudis et artis
Ingredior — —

Bodonféle fordítása :

»Régi dicsőséged fogom itten az éji homályból
Visszadézni, — —

Továbbá :

»Satis jam pridem sanguine nostro
Laomedontae luimus periuria Trojae«

Bodonnál :

»— — Eléggé megbűnhötte hazánk már
Trója királyának mindkétszeri esküszegését«

mintha csak azt akarta volna mondani :

»Megbűnhötte már e nép
A multat s jövőndőt! —

Az igaz, hogy itt sokat tesz a mai nép fülének megszokottsága is, mely nagy költőinek verseit szinte egyetlennek hiszi és vallja a maga nemében.

Naiv a Bodon fordításában .

»Ambae auro pictis incinctae pellibus ambae«
magyarul :

S ketten aranygombos festett prémes kaczagányban¹⁾
Állatról szólva comicus :

»Búnak hajtja fejét legelő s tudománya feledve
A győztes lónak, — —«

s a ménről szólva, Rajnisonál sem külömb :

»A fajzási idő táján kire bízni akarják
A férjnek tisztit, — —«

Ellenben tetszetős :

«Garrula quam tignis nidum suspendat hirundo»
magyarban :

»S fészköket a csacsogó fecskék (tehát nem fecske)
szelemenre akaszták.«²⁾

Föülmulhatatlan Bodon a gazdaságban előforduló eszközök, szerszámok, műveleti módok helyes előadásában s a természetes egyszerű kifejezések hű és leleményes magyar fordításában, úgy hogy sokszor akként tűnik fel, mintha a szót ő maga gyártotta volna, pedig a nép ajkáról leste el, a miben valódi mester volt.

A póriasságnak kevés nyoma fordul elő a fordításban, azt sem lehet mind kifogásolni. Ilyen a »Spuit ore viator« = »tele pökdösi«, minthogy a latinban csakugyan annyi, mint »nyálat eresztetni«. Másutt: »Üdvözlők seregét nem okádják (vomit) ki s be az ajtók.« Végre hogy a »Hippomanes« nála »lóméreg« sokkal találóbb, mint a »lódühi nedv« Rajnis fordítása szerint.

¹⁾ *Kaczagány* = *Pellis ovilla dorsualis* Szabó Dávidnál.

²⁾ *Szelemen*, Kresznericsnél ismeretlen; Ballaginál »általgerenda« (ácsm.)

Bodon Abrahám a Georgicon szószerinti pedans fordításának kötelezettsége alól magát már azon irodalmi mozgalmak folytán is teljesen feloldozva hívén, melyeket Rajnis fordítása 1827-ben az »Élet és literatura« valamelyik darabjában, egyéb fordítások pedig még előbb a kassai »Felsőmagyarországi Minervában« előidéztek, szintcsodálkozásunkat kelti fel, hogy e tekintetben ő, a ki »sem a ménrugta forrásból nem ivott, sem nem tudja, hogy a kétfejű Parnasson álmodott volna«, mégis ennyire correct, rövid, velős, és mindenek fölött igen tanulságos: egész kis szótárat lehetne hozzá készíteni.

Ismertetője a lefolyt 13 év óta tudtunkkal nem akadt. Nincs is a mű nagyon elterjedve, innen történhetett, hogy Bartal könyvészeti adatai közt is úgy van felsorolva, mintha 1807-ben látott volna napvilágot, pedig Bodon csak három évre rá született s 1871. jan. 31-én halt meg.

A ki ezelőtt ötven esztendővel a Rajnis fordítását ismertette, az ellen fakad ki, hogy »Rajnis nem a Vergil csudált szépségű Poemáját adá, hanem költő s theoreticus ember létére egy Gazdasági Könyvet, a szerint, a hogy azt Vergil tanította s hexameterekben. Érhet-e embert szerencsétlenebb gondolat!« e panaszszal Bodon Ábrahámot nem lehet sujtanunk, ő mint gazda és practicus ember nyult lantja után s úgy a hogy Isten engedte, hurjait pengette.

Egyébiránt Rajnist sem fogták fel és nem méltányolták korában eléggé és »bugyogó, gondatlan, csinatlan nyelvezettel, tautológiával« boszantották, azért, mert a magyar nyelv egy félszázaddal ez előtt a tömött, csinos és elegans Vergil nyelve mögött látszott maradni azoknak, kik a mezei gazdálkodás műveleteit gyakorlatilag nem ismerték s a nyelv szótárából is ki akarták azokat a szavakat küszöbölni, a melyeket csak paraszt ember ismert.

Bodon Ábrahám műve 1867-ben Sáros-Patakon kis 8-ad rétű lapon jelent meg, a hol barátja Erdélyi János ellenőrizte a sajtót, mindamellett nem egy hiba csuszott a szövegbe, a melyet az öreg néhány évvel halála előtt sajátkezüleg kijavítva a magyar tudományos Akadémia könyvtárának is beküldött s e kis értekezés alapjául is esen kiigazított példány szolgált.

Van szerencsém a kis munkát a nagyérdemű philologiai társaság becses figyelmébe melegen ajánlani.

Findura Imre.

„A TUDOMÁNY RÓZSAVIRÁNYA.”

— Egy párszi vallástan. —

I.

Ez a czime egy kis könyvnek, mely Vámbéry Ármin tanár ur birtokában van, s mely a mily ismert lehet Indiában, a hol mint magából a szövegből kiderül, iskolai kézi könyvnek használják, ép oly ismeretlen Európában, a hol tán épen igénytelensége miatt senki sem ismertette eddig. Pedig azt hiszem, megérdemli, hogy valaki behatóbban foglalkozzék vele, nemcsak azért, mert megtudjuk belőle röviden, mit tudnak a párszók vallásuk alapítójának életéről, működéséről, megtudjuk tanait, a vallás történetét, erkölcsstanát — a mit ugyan már sokszor tudományosan, ¹⁾ de ép azért tán nem annyira hiven a nép hitéhez,

---

¹⁾ Anquetil du Perron óta, ki a Zoroaster vallásával foglalkozó tudomány megalapítója, sokan foglalkoztak e rejtélyes látnokkal s szent könyveivel minden lehető irányban; Burnouf, Thonnelier, Pietraszewski, — kinek helytelen nézeteit l. *Journal asiatique* V. série tome 9. (1857) 291—292. l. — Olshausen, Haug legkiválóbb alakjai az óbaktériai philológiának; különösen Spiegel nagy érdemeket szerzett magának e tanulmányok körül. Angol-Indiában egy tarsaság alakult a Zoroaster vallásában való kutatásra. Zartoshti dîn nî khôl karnârî mandlî, Society for making researches into the Zoroastrian religion, l. *Ztschr. d. DMG.* XXIV. köt. értesítője XIV. lapján. Ime néhány kisebb munka, mely az említett szerzők nagy műveinek mintegy kiegészítésére szolgál. Pastoret, *Zoroastre, Confucius et Mahomet comparés avec le tableau de leurs dogmes* (2. éd. Paris 1788); Rhode, *die heil. Sage und das gesammte Religionssystem d. alten Baktrer, Meder u. Perser od. d. Zendvolkes* (Frankfurt a. M. 1820); C. P. Fiele, *De Godsdienst van Zarathustra van haar outstaan in Baktrie tot den val van het Oud-Perzische Rijk*, Haarlem 1864. H. G. Briggs, *The Parsis or modern Zerdushtians* (Edinburgh 1852). A. Gladisch, *Herakleitos u. Zoroaster, eine histor. Untersuchung* (Leipzig, 1859.) J. Ménant, *Zoroastre, essai sur la philosophie de la Perse* (Paris 1857.) On the Avesta and the Zend and Pahlavi lang. by Prof. Spiegel in a letter to the Rev. J. Murray Mitchell (*Journal of the Bombay Branch of the As. Soc.* V. 1856. 492—6. l.) On the Avesta or the sacred scriptures of the Zoroastrian Religion by W. D. Whitney (*Journal of the Amer. Or. Soc.* V. 337—383. l.) — Magok a párszók is dicséretre méltó érdeklődéssel foglalkoznak vallásukkal s a hozzá tartozó tudományokkal; Bombayban 1866—1869. folyóirat létezett: Zartoshti abhyása, (l. *Ztschr. d. DMG.* XXIV. k. értesítője XIV. l. és Haug, *Essay on Pahlavi* 79. l. kiadta Khursédjî Rustemjî â ma) Sorâbjî Shâpurjî, *Zaratoshti loko nâm dharm pushtako* (a sz. könyvekről, a nyelvről s korukról való értekezés, gudserâti nyelven) Bombay 1858; Dosabhoy Framjee, *The Parsees: their history, manners, customs and religion* (London 1858) Irân deh-nâ rehenâra garîb Zarathostioni halat etc. (a Perziában lakó ö r m é n y zertustiak állapotának javításáról; gudserâtiiban)

a regékhez, megirtak, — hanem leginkább azért, mert a könyv *iskolai használatra* készült s így mélyebben enged a párszîk tanító rendszerébe pillantanunk; s itt ugyancsak különös dolgokat látunk!

A kérdéses könyvecske, melyet a párszî vallás miniature-encyclopaediájának lehetne nevezni, mert mint látni fogjuk, három részben a vallás-alapító Zoroaster életét, vallási dogmáit s erkölcsstanát adja elő, kis nyolczadrét kiadás, 120 elég gondosan lithographirozott lapra terjed, minden művészet nélkül való naszta'liqban. (A naszta'liq úgy látszik a neszchî és ta'liq írásfajból van összetéve; l. Journal asiatique III. série, tome 8 (1839) 525 l. jegyz.) A papir szennyos fehér; minden lap kettős vonallal van bekerítve, az 1. lap mint címlap, a 2. mint a munkába való bevezetés, az 51. és 86. mint új szakaszok kezdete kevésbé díszes rajzzal van ellátva. A versek, melyek közül *methnevî*, *ferd*, *git'â*, *beit* és *gulsen-i ráz* fordul elő, rendszeren alul, felül és a párvers közepén szintén kettős vonallal vannak bekerítve.¹⁾ A jobboldalon levő (azaz páros számú) lapok alján a bekerítő vonalon túl apró betűvel rendszeren oda van írva a következő lap kezdő szava: oly szokás ez, mely régibb európai nyomtatványokon is divatozott. Az ívszám nincs megjelölve. Rövid megjegyzés pl. egyes szók magyarázata, az illető szó alatt apró betűvel van írva; a legnagyobb glossa a 69. lapon van, keleti szokás szerint a lap felső s oldalt eső szélén rézsutt menő apró betűs sorokban; kisebb jegyzetek vannak a 37., 90., 100. és 108. lapon. A könyvecske európai mód szerint van bekötve, vöröses-barna bőrbe keskeny arany cifrázatokkal.

Nyelvezete a közönségesnél tisztább perzsa; nincs benne tulságosan sok arab szó, ellenkezőleg másutt ritkán

---

Bombay 1864; Kh. R. Kâmâ, Bhâshâno Zaratoshti dharm ne lagti bâbado upar (a Z. vallásáról való fölolvadások; gudserâtiban) Bombay 1865. — E vallásról s hiveiről Vámbéry is fölvilágosítást ad Perzsia néprajzi vázlatában, Vándorlásaim és élményeim Persiában 30. l. — — Typographikus tekintetek miatt az arab-perzsa betűrendet a magyar, német, francia és angol betűrendből így rendeztem: a, â, e, i, u, b, p, t, *th* (angolosan) ds és es (magyarosan) *h*, *ch* (német), d, z, r, z, zs, sz és s (magyar) ç (francia) *d*, *t*, *ç*, *ç*, *g*, *f*, *q*, *k*, *g*, *l*, *m*, *n*, *v*, *û*, *h*, *j*, *î*.

¹⁾ A ki az írást vonalokkal beszegi, az a dsedvel kes; a ki az írás hibás részét elmetszi s ügyesen más papírt told bele, az a *tarrâh*; a ki a beírt széleket lemetszi, más többnyire színes papírt told oda s a toldás helyét vonalozással eltakarja, az a *vaççâl*; l. Flügel, Die ar. pers. u. türk. Hdsehr. II. 386—387. i. jegyz.

előforduló jó perzsa szókat használ a szerző, pl. a 4. l. berchî, kevés, csekély; enderez, tanács, intés, akarat, rendelet; 5. l. ch'âbgújî, álmofejtő; achtersinâsz, csillagjós; 6. l. nîrû, hatalom; pâdâs, jutalom; tenûmendî, erő; sumârendeh achter, csillagjós; 9. l. gehvâreh, bölcső; jâzîden, nyujtani, ásítani, óhajtani, nőni; 11. l. revân, lélek; pej hem, egymás után; 15. l. besîb, lefelé; 19. l. pûr, fiu (itt azonban a természet három országáról mondja a szerző: ja'nî kânî, u rusztenî u dsânver; az elsővel szorosán összefügg: kân, bánya, kenden, ásni; a második: az a mi nő; azaz az infinitivus el van látva jâ-i lijâqettel, olyforma módosítással, hogy nem *teendőt* jelent, hanem *lehetőséget*; v. ö. Fleischer, Gram. d. lebenden pers. Sprache. 47. §. Wahrmund, Handbuch d. neu-pers. Spr. I. 187. l. és ehhez pótlék a XIX. lapon.) 28. l. pûd, fonat, szövés; 31. l. mînû, paradicsom, l. Vullers, Fragmente 49. és 66. l. jegyz. 32. l. szipesz, azután, nyilván keményebb kiejtéssel ebből; zi (ze) pesz eh. ez pesz; 35. l. âmîg, igazság (a szó alatt: haqîqat); 39 l. teneh, fa törzse; 46. l. túdeh, halmaz, rakás; 48. l. pedrûd, isten hozzád; hirâszîden, félni; 51. l. menis, természet, lelki állapot; v. ö. ehhez a görög *μαν, μα, μεν* gyököt, l. Curtius, Grundzüge der griechischen Etymologie (3. kiad. Leipzig 1869.) 99., 291. 548. l. sok származékát: *μῆνις, μῆνιμα, μῆνίω, μένος, μενεαίνω, μέμωνα, μυνήσσω, μνάουαι, μνήμα, μνημοσύνη* stb. s a latinban: moneo, meminî stb. A perzsában gyöke szintén *men*, a képző *is* (v. ö. kunis, bechsis, ârâjis, pûsis stb.) értelme: der Sinn, Wahrmund Hdb. I. 189. l.; a pârszîban: manesn. Azonban Wahrmund Hdb. I. 165. l. a Sâh-nâmeh e verse; ze jezdân u ez *menis* nifrîn bûd, így van fordítva: von Gott und Menschen war er verflucht; — itt tehát a német megfelelő gyök is fel van tüntetve. ¹⁾

Sőt tovább is megy a szerző, és olyan régi perzsa (pârszî, pehlevî, óbaktriai?) szókat alkalmaz művében, hogy

¹⁾ Ztschr. d. DMG. IX. 179. l. szerint a pârszî imák neve manthra: a sz. iratok: manthrô-çpentô; az indiaiban van mantra, töve *man*, gondolni; manu, manuja. mânuscha, v. ö. német Mensch; *μάντις*: is e szerint ide tartozik s nem *μαίρωμαι*-hoz! V. ö. Ztschr. d. DMG. XVI. 93. l. XXV. 82. l. Chodzkievicz, Un vers d'Aristophane 38. s köv. l. Dr. A. Boltz, Die Sprache u. ihr Leben 143 l. Spiegel, Die altpers. Keilinschriften 212. l. man: gondolni, vélni; a huzvâresben manîtann (huzvâres, zevâres, uzvâres vagy Journal asiatique VI. série, tome 7. (1866.) 436. és 443. l. szerint helyesebben huz-zûres: nem nyelv, hanem a pehlevîben támadt sajátosságos írásmód; l. Haug, Essay on the Pahlavî lang. 33—43. l. Ztschr. d. DMG. XXII. 329. s köv. l. Wahrmund, Hdb. d. neupers. Spr. I. 4. l.) a pârszîban minîden. V. ö. Spiegel, id. műve 150. l. Haug, Essay, 112, 116. l. turani eredetűnek tartja a perzsa *is*, a pehlevî *sn*, *snî*, *snu* képzőt.

maga sem hiszi, hogy olvasói meg fogják érteni, azért a sor alatt vagy újabb perzsa vagy arab szóval magyarázza meg azokat; pl. a 17. l. ârisî alatt van ma'nâ, azonban Johnson szótárában e perzsa szóról az van: true, real, significant; csem szintén ma'nâval van magyarázva s azt is jelenti; 19. l. kenûneh alatt ez van irva: hâl, azaz arabul: állapot, a jelen idő; épen úgy függ ezzel össze hâlan, hâlâ, mint a megfelelő perzsa főnévvel ez az időhatározó: eknûn, kenûn, most (Hammer, Redekünste 360. l. jegyz. a német nun-nal hasonlítja össze); 52. l. ferûzeh az arab çifâ, minőség, leírás, jelvény, szóval van magyarázva; 53. l. chehî a perzsa âferînnel van magyarázva (v. ö. Wahrmund Hdb. I. 171. l.); 56. l. echsidsân magyarázata: csehâr 'unçur, a négy elem; ugyane szó azután többféle alakban fordul elő, de mindig alatta van a magyarázat: 56. l. echsîdsszitân azaz 'unçurszitân, echsîdsîten azaz: 'unçurî beden; 61. l. bîmer âbâd azaz: bîsumâr durûd. számtalan hála, dicséret; 63. l. revâjî azaz çâhirî, a látszat, a külső.

Műve 3. részében, a 87. s köv. l. úgy látszik az a cél lebegett a szerző előtt, hogy tanítványai az arab nyelv alakjaival is megismerkedjenek, mert míg az előbbi lapokon gyakran a szöveg arab szavát perzsával magyarázta (pl. a 11. l. a. kijâszet alatt van zîrekî), addig a 3. részben sokkal több arab szó és sokféle alak fordul elő, a sor alatt magyarázva, néha származtatva, pl. 87. l. hîçânâ, alatta usztuvârî, erő; aqvât alatt: quvvethâ; mâ lâ budd va iqtinâ' mâ juhtâds alatt ez a magyarázat: âncsih lâ budd eszt tehçîl kerden-i âncsih ihtijâds eszt, azaz: az, a mi szükséges és megszerzése annak, a mi szükséges; 88. l. fi/nâ alatt: zîrekî, eszesség; infâq alatt: herds kerden, kiadás; mu'ânaszâ alatt: mu' nisî kerden, benső barátság kötése; 89. l. ma'lûl alatt: 'illet jâfteh, okadatolt, észre tért; mucha/abâ alatt: bâ keszî szuchun guften, valakivel beszélni; 90. l. 'uJamâ' va szufahâ' alatt: buzurgân nâ dânan, a nagyok és ostobák.

A szövegben sok olyan van, a mit a gebrî dialektus az óperzsából megtartott, s a mit most már csak ebben a tájszólásban lehet megtalálni, pl. 5. l. csûn rûz-i csehârum nezd-i achtersinâsz sud, midõn negyednap a csillagjóshoz ment; a suden ígét ilyen eredeti értelmében ritkán találjuk a mai perzsában. ¹⁾ A 6. l. van: kemer bendend (t. i.

¹⁾ Pl. Esref költõ çefernâneh ezimü Nagy Sándor kalandjairól szóló művében:

merâ meil-i dil szûji kermân sudeneszt
vezân râ'i içtachr u jûnân sudeneszt,

emmâ nuchuszt bepaigâr-i û kemer bendend, azaz : de előbb megrontására törnek, vele harcolnak; harczolni, harczra készülni helyett: körülövezni l. Il. XI. 15. XXIII. 685. 710. Od. XVIII. 30. XXIV. 89. Ztschr. d. DMG. IX. 100. l. kemer beszten, die Lenden zur Arbeit, zum Dienste gürten, daher dienstbereit sein. U. o. 803. l. Vullers Lex. II. 1249. l. e kifejezés is: mijân beszten v. berbeszten, valamihez fogni, készülni. — A 17. és 36. l. van. permûd, e h. fermûd; az 57. l. mîpermâjed e h. mîfermâjed; a gebrî tájszólásban kiválóan gyakran fordul elő a *ḡ* az *f* helyett. A 21. l. choszrû király értelmében van véve, a mi szintén a gebrî sajátsága; 57. l. ebâ van e h. bâ val-vel, a mi szokatlan az egészen ujperzsában (Wahrmund Hdb. I. 162. l. bâ mellett ebâ, fâ, vâ s a pârszî avâ van említve; rendesen csak bāt említenek a nyelvtanok, l. Fleischer Gram. 104. §. Bleeck, A concise grammar 58. l.)

Másrészt meg helylyel-közel nagyon kevés gondot fordít a szerző a helyes perzsaságra; ismertetésem folyamában fogok az illető helyekre rámutatni. Itt csak a helyesírásbeli sajátságokra akarok figyelmeztetni: 29. l. csi-bûd e h. csih bûd; 31. l. hemûrâ e h. hem ûrâ; 32. l. behemreszîdend e h. behem reszîdend; 50. l. ejdsuvân e h. ej dsuvân; 53. l. âjendeh szóban a *j* fölé hemzeht tesz, holott ott nincs helye; revâmbud e h. revânbud, össze levén téve ez a szó revân- és bud-ból; 63. l. revâjî szóban az első jâ fölött hemzeh van, s mégis megtartotta pontjait, a mi ellenkezik az arab-perzsa helyesírással (l. Wahrmund Hdb. I. 13. l.)

A 120. lapon megtudjuk a könyv nyomatásának idejét; a szokásos, lefelé rövidülő sorokból álló befejezés ugyanis így hangzik:

Tammât va 'szszalâm
tamma' lkitâb bi'auni 'lmaliki 'lvahhâb
fi jaûmi âbân dehum-iurdibihist mâh-iszeneh-i 1227 jezde-
girdijeh

Szivem vágya, hogy Kermânba menjek,
S onnan szándékom Içtachrba és Görögországba menni; s tovább:

vez ândsâ szûji pârsz âvurd rûjî
zi kermân be-içtachr sud nâmdsûjî,

onnan Pârsz felé fordította arezát, Kermânból Içtachrba ment a hírkereső. L. idézve Ouseley, Travels II. 391. l. Az óperzsában siyu: menni, óbkt. shu; a pârsziban még mindig ez az értelme. Firdûszinál gyakran, l. Spiegel, Die altpers. Keilinschriften 220. l. Az örmény ékíratokban siubi: menni; a kurd tájszólásokban esue.1 vagy suen; l. Zeitschr. d. D. M. G. XXXI. 423. l.

mu'âbiq bâ rûz-i pânzdehum-i sahr-i çafar-i
 szeneh-i 1274 hidsrijeh der ma'ba'-i
 heiderî szemt-i
 terszîm
 jâft;

a Jezdegird aerája 630-ban Kr. u. kezdődött; az adott év tehát e szerint és a hidsreh említett éve szerint 1857 — ¹⁾; az urdibihist (helyesebben urdî bihist) a perzsa naptár 2. hónapja, megfelel a mi aprilünknek; a Zoroaster vallásában az egyik amsâszpend (óbkt. amesha-çpenta) neve volt Ashavahista s ebből lett ez a hónapnév; jelentménye: az igen tiszta. Az âbân szó után fölösleges már a számnév, mert tudjuk, hogy minden hó 10. napját âbânnak nevezik. ²⁾ Ezen kívül a 8. hónap, vagyis a mi októberünk âbânnak neveztetik. A szeneh szó fölött apró számjegyekben van kifejezve az évszám; a dehum és pânzdehum fölött szintén ott van az illető szám. Az elsõn azaz a czimlapon, mely már megvan számozva, a következõk olvashatók:

Huva 'lmušta'ân

hazâ riszâleh almauszûm begulsen-i
 ferheng ez taçnîf-i Keichoszrû

Bin Kâvûsz

pârsî

csâp-i Bambe'i.

¹⁾ A hidsreh 1274. éve 1857. évi augusztus 22-én kezdődött; mivel ez az aera IV. Jezdegirdről neveztetik, ki csak 632-ben kezdett uralkodni, saját-ságos, hogy mégis 630-tól számítják kezdetét. A Journal asiatique V. Série, tome 9. (1857.) 256. l. szerint az arab írók 632-től számítják a pârszi szânét (perzsa, pârszi évet), de az indiai pârszîk már 630-ban kezdik s azt találjuk, hogy könyvecskénk szerzője is így számított. Ez aeráról l. Flügel, Die arab. pers. u. türk. Hdsehr. II. 496. l. Kh. R. Kâmâ, Jajdajardi tarikh (a jezdegirdi aera) Bombay 1870. Haug, Essay on the Pahlavî language 80. l. szintén említi Jadsdakart, Jazdakirt, Jazdagird aeráját. A Journal asiatique III. série, tome 2. (1836.) 311. l. szerint Jezdedsird (és hibásan Jezzegird) ehhez vonható: ized kerdeh, a miben már az utolsó tagnak is van értelme. — Zoroaster aeráját is használják a pârszîk, s ez szerintök Kr. e. 390-ben kezdődött. Másféle időszámításról, melynek kezdete a Kr. u. való 7. századba esik, l. Haug Essay on the Pahlavî lang. 9. l.

²⁾ Spiegel, Avesta, d. heil. Schriften d. Parsen II. köt. XCVIII. l. a hónapokról szól; a köv. l. a napok neveit sorolja föl: 1. ormazd, 2. bahman, 3. ardibihist, 4. sahrévar, 5. çpandârmat, 5. chordâd, 7. amardâd, 8. dai pâ âdar, 9. âdar, 10. âbân, 11. çarséd, 12. mâh, 13. tîr, 14. gos, 15. dai pâ mihr, 16. mihr, 17. çros, 18. rasn, 19. farvardîn, 20. bahrâm, 21. râm, 22. bâd, 23. dai pâ dîn, 24. dîn, 26l asesing, 26. açtâd, 27. açmân, 28. zamyâd, 29. mahreçpand, 30. anérân. — Hetekre ugyan nem volt a hónap felosztva, hanem a dai pâ kifejezés a hó 8. 15. és 23. napján mégis mutat valami föl- osztásra. Ztschr. d. D. M. G. XIII. 420. s köv. l. a perzsa és kappadociai hónapokról.

Látjuk, hogy a könyvecske Bombayban, az indiai párszîk fõszékhelyén nyomtatott.

A 2. lapon a baszmalah természetesen eltér muszlim szerzõkétõl: Benâm-i îzed-i bechsâjisger mihrbân dâdger, a megbocsátó, kegyelmes, szeretetteljes, igazságos Isten nevében. Az 51. lapon ugyanez a mondat, mint a Meh âbâd könyvének 2. verse szerepel. A kitâb-i 'ulamâ-i iszlâm (az iszlâm tudósainak könyve) címû nagyhirû párszî értekezésnek is ez a kezdete; l. *Fragmens relatifs à la religion de Zoroastre* 1. l. Vullers, *Fragm. über d. Religion d. Zoroaster* 43. l. Onseley, *Travels II.* 270. l. A szerzõ azután bekezdésében keleti mûvekben szokásos dagálylyal elmondja az ember elégtelen voltát az Istennel szemben; az ész, fölfogás és találgatás útján senki sem foghatja föl az Istent, csak az maga: beit

nîszt ez râh-i 'aql u fehm u qijâsz

dsuz chudâ dîgerî chudâjî sinâsz.

Azután hálát ad az Istennek, hogy a világot s az embert teremtette, az utóbbit értelemmel s annak bámulatra ragadó kifejezőjével, a beszéddel fölruházta s különösen hogy set Behment (B. *õ méltóságát* mintegy), a nagy profétát adta a világnak, s hogy folyton támasztott az emberek közt látnokokat, kik az eltévedteket az erény útjára vissza vezessék. Isten áldása mindnyájokra, salât allâh 'ala 'ladsma'in!

Azután »tisztá határtalan hálát és számtalan dicséretet mond a törvény székhelye királyának. (sâhensâh) és a ritus ege napjának, az értelmiség gyeplõtartójának, az Isten választott kitünõjének, a fölséges profétának« *Zerâ-tust mihr Szepentemân Anûseh revânnak.*¹⁾ A mihr alatt vonatkozást kell látnunk a napra; Anûseh revân nagyon különösen van írva, inkább arabosan; perzsa alakja, a mint a szâszânidák 22. uralkodóját hitták, Nûsîrvân s Eastwick Gulisztân kiadásához való szótár szerint (116. l.) ebbõl van összetéve: nûsîn, édes és revân, lélek v. élet; azt hiszem, itt nem lehet szó e királyról, hanem neve jelentményénél fogva Zoroasternek adatott. Zoroaster (õbkt. Zarathustra) neve az ujperzsában ily alakokban fordul elő: Zertust (igy rendesen könyvecskékben), Zerduszt, Zerdust, Zerd-

¹⁾ Masz'ûdî, Murûds uzzahab I. fol. 111. r. et v. (most már kiadva Barbier de Meynard és Pavet de Courteille által) Zarâduszt Bin Aszbatamân-nak nevezi; l. *Journal asiatique* III. série, tome 2. (1836.) 131. l. jegyz. Ouseley, *Travels* I. 114. s köv. l. szerint perzsa írók így írják e nevet: Zeretust, Zeredust, Zeredhust, Zertust, Zerâtust; Firdûszînál Zerdehust; az arabul író Tabarî: Zarâduszt (mint Masz'ûdî), Zarduszt; perzsa fordítója: Zerdust.

hust, Zârdust, Zârdhust, Zártust, Zârthust, Zerdudst, Zerâdhust, Zerâdust, Zerâtust, Zerehtust, Zerehdust. A Szepentemân név Iszfentemân alakjában is előfordul, (1. Fragmens relatifs à la religion de Z. 6. 1.) Vullers, Fragmente 58. 1. azt mondja róla, hogy e név tulajdonosa Z. elődjá volt. Anquetil du Perron szerint e szó *jélest* jelent s Zoroasternek csupán jelzője. Könyvecskénk 7. 1. azonban szintén Z. egy őset jelenti e név.

A szerző végre a szokásos ammâ ba'da-val belekezd művébe, s elmondja, hogy e művében (riszâleh; Flügel, Die arab. pers. u. türkischen Handschriften etc. czimű művében e szót többször Sendschreibennek fordítja) a pâr-szîk némely vallási dolgairól való magyarázatok, a hittudósok némely tanácsai s a sz. könyvek némely helyei rövidítve foglaltatnak *a gyermekek számára* (atfâl-i nû âmûz-i pâr-szî); látjuk tehát, hogy iskolai kézi könyvvel van dolgunk. A munka czime *Gulsen-i ferheng*, a tudomány rózsa-viránya; s 3 mezőre (csemen) oszlik: 1) Z. megjelenéséről és próféatasága némely körülménye (der bejân-i zuhûr-i set Zertust peigember ucsendî ez ahvâl-i nubuvvat-i ânhedret); 2) valami a daszâtîrból ¹⁾ s néhány pâr-szî vallási dogma s parancs előadása (lechtî ez daszâtîr u guzâris-i ba'dî ez 'aqâ'id va ahkâm-i dîn-i pâr-szîjân); 3) a pâr-szî hittudósok néhány intelme és tanácsa (der zikr-i berchî ez mau'ijeh u pend-i buzurgân-i pâr-szî gurûh). S Isten a kegyelem osztója (va 'llâh valî attaufiq).

I.

Zertustról (kiről muszlim szokás szerint azt mondja a szerző: çalla 'llâh 'aleihi, áldja meg az Isten) a tudósok azt tartják, hogy Luhrâszp ²⁾ király (sehensâh) idejében élt egy *Pûrûsesz* nevű ember ki Feridûn ³⁾ nemzetségéből származott s mértékletes volt annyira, hogy tehén tején

¹⁾ Mollâ Fîrûz Bin Kâ'ûsz kiadta és fordította a Daszâtîrt; e tudós pâr-szîről megemlékezik Ouseley, Travels I. 98. 111. 451. l. Firdûszî utánaozva irt egy George-nâneh czimű hőskölteményt, melyben Kei Kâvûsz III. György angol király, Rusztem Lawrence őrnagy stb. Megjelent 3 kötetben Bombayban 1839. L. Journal asiatique III. série, tome 10. (1840.) 134—5 l.

²⁾ Luhrâszpról l. Mohl, Fragmens 18. l. Maspero, Hist. ancienne 464. l. szerint az óbaktriaiban Aurvât-açpa felel meg neki. Journal as. III. série, tome 7. (1839.) 250. l. Luhrâszf.

³⁾ Feridûnról l. Vullers, Fragm. 113. 119. 122. l. Hölty: Dsjemschid, Feridun, Gustasp, Zoroaster (Hannover, 1829.) Ztschr. d. D. M. G. II. 216—230. l. Die Sage von Feridun in Indien u. Iran, Dr. R. Rothól. Vullers, Liber regum I. 37—128 l.

kivül mást nem evett (udvariasan: bedsuz sîr-i gâû *nefermûdi*, nem *parancsolt* mást mint tehén tejét; v. ö. Fleischer Gram. 109. l. 2. jegyz. Nicolas, Dialogues persans-français 217. l. a hol az olasz *commandi si servi* kifejezéssel van összehasonlítva; a székelyeknél: *parancsoljon* leülni, beszélteni stb.); neje Degdûjeh szintén Ferîdûn ivadéka volt; e házaspár lett Zoroaster szülője (u îzed-i mutta 'âl in dû tenrâ çedef-i gûher-i Zerâtust szâcht, s Isten, a ki fõnséges, e kettõt Z. drága gyöngye kagylojává tette). Midõn 5 hónapig teherben volt a nõ, álmodt látott, melynek jelentõségét megtudandó elment egy álmofejtõhöz; ez horoscopját (záicseh-i tãli) megvizsgálva negyed napra ismét magához rendelte. Akkor így szólt: Az éjjel, hogy álmodtál, a gyermek 5 hónapos és 23 napos volt; ha megszületik (bemehdi hesztî cherâmed, a lét bölcsejébe járul), Zertust lesz a neve; megsemmisíti a vallás ellenségeit, de azok elõbb küzdenek vele s megrontására törnek, de õ végre is Isten segítségével gyõz. Lesz olyan király is, ki a jóság vallását (dîn-i bihî; a vallás követõje: behdîn, l. Spiegel, Avesta II. köt. XXV. l) nyiltan vallja. A ki hisz Zertustban, azé a paradicsom; a ki elfordul tõle, az a pokolban lakol. A csillagjós fölsohajt, vajha õ élne akkor, mikor Z. mint próféta föllép, hogy neki ajánlhatná lelkét. Végre még a sors könyvérõl, az elmúlt idõk krónikájáról beszél (bâsztân nâme) s mily tudományt rejt az magában. A nõ elmondja ezeket férjének s ez atyjának, s mindnyájan hálát adnak az Istennek.

Ferverdîn 6-án (der rûz-i hurdâd îzed sesum-i ferverdîn mâh, azaz: a Churdâd v. Chûrdâd genius napján, a mely minden hó hatodika ¹⁾ született ('unsuri peiker peðîreft, az elemi, anyagi alakot fölvette) Zoroaster Rei városában ²⁾

¹⁾ Ferverdîn a perzsa év elsõ hava, megfelel a mi márcziusunknak; v. ö. Wahrmund Hdb. II. 72. l. Nicolas, Dialogues persans-français 182 l. — Chûrdâd egyike az amsâszpendeknek: Haurvatât, az egészség, vagy Neriosengh szanszkrit paraphrasisa szerint: a vizek nemtõje. V. ö. Jaçna l. fej. 2. v. Maspero, Hist. ancienne 466. l. Wollheim, National-Literatur sãmmtl. Völker d. Orients II. 16. l. Chûrdâd különben még a 3. hónap is, azaz májusunk.

²⁾ Rei, az óperzsában Ragâ, óbkt. Raghâ. Média egy kerülete, l. Spiegel, Die Keilinschriften 215. l. A susianai ékiratokban Rakkan, l. Ztschr. d. D. M. G. XXIV. 48. l. A görögöknél 'Ράγα. Maspero, Hist. ancienne 457. l. Vullers Lex. etymol. Persico-Lat. az r betû alatt. Müller, Beiträge zur Lautlehre d. neupers. Spr. I. 22. l. szerint az arab niszbâ: râzî mutatja, hogy a g, ds, zs, z mint váltakozott. Szerzõnk azt mondja Reirõl: kih eknûn dâr ulmulk-i irân eszt: a mi most Irân fõvárosa; a régi Rhagae romjai csakugyan Teherân mellett vannak. Ouseley, Travels I. köt. VIII. l. Rei: Rages, a city of Media; Quatremère, Hist. des Mongols de la Perse (I. köt. Paris 1837.) jegyzeteiben szintén van szó e városról, l. Journal asiatique III. série. tome 6. (1838.) 588. l. E folyóiratban, tome 11. (1841.) 291. l. jegyz. szerint Reit Hüseng király alapította.

és a mint a világot megpillantotta, nevetett, úgy hogy atyja azt mondta: Ez isteni csoda, mert más, kit asszony szült, sirt; beit:

bedil guft kîn ferreh-i îzedîszt

dsuz îh her kih ez mâder âmed girîszt.¹⁾

Családfáját így irták le a vallástudósok: Zertust, Pûrûseszp, Pitereszp, (másutt Piteresz), Arûdâszp, Hecsdeszp, Hecsesznûs, Herdersen, Herdâr, Szeptemân a Ferîdun nemzetségéből (ez nîzsâd-i sehensâh Ferîdûn). Ztschr. d. DMG. XIII. 402. l. jegyz. szerint Zoroaster 9 öse: Vedest, felső fok: vaêdista, a legbölcsebb.) A hittudós Behrâm (hek-îm îlâhî ferzâneh Behrâm Ibn Ferhâd pârszî) a Sarisztân című művében többféle melléknevét említi, pl. âferîdeh-i evvel, mert észére nézve az első volt; nefsz-i kull, mert minden

¹⁾ Ez a beit mutaqârib mértékében van írva:

o — — | o — — | o — — | o — —

Maga a szerző sines tisztában azzal, mily értelmet adjon e szónak: îzed. Néhány sorral fölebb Chûrdâd îzed van, azaz ott eredeti értelmében áll: másodrangu genius, a milyen számtalan van a világösszeségben, mindenik valami természeti erőnek, szervezetnek, égi testnek stb. föntartója lévén. Öbkt. yazata; l. Spiegel, Eranische Alterthumskunde II. 41—91. l. Maspero, Hist. ancienne 466. l. Mohl. Fragmens 4 l. Vullers, Fragmente 50 l. Journal asiatique III. série, tome 10. (1840.) 325—327. l. — Itt azonban már *Isten* értelmében van véve; v. ö. Wahrmund, Hdb. d. neupers. Spr. I. 35. l. jezdân alak mint többes van föltüntetve, ebből îzed; megvan azonban egyes számu jelentménye; v. ö. l. 182. l. Ztschr. d. D. M. G. XVII. 371—3. l. Das persische Wort Jezdân in den verwandten Sprachen; a szerző, K. Himly a következőket írja. Az osszet Khutsavistân v. khôtsavistan a. m. perzsa chudâjezdân; e kettős szóhoz v. ö. a német Herrgott szót. Az Isten jezdân hasonlóságán kívül több indogermán hasonlóság van a magyarban, s ha nem is áll Selig Cassel (Magyarische Alterthümer) véleménye, hogy a magyarok régen indogermán nyelvet beszéltek s még a hajdankorban fölcserélték (!) más nyelvcsalád egy tagjával, t. i. mostani nyelvökkel: azt következtethetjük, hogy a perzsák szomszédjai voltak. Tán a régi Hyrcania egy népe. *Μάσηρα*, a magyarok. A magyar: az Isten kifejezéséhez, v. ö. az olasz Iddiot. Spiegel, Die heil. Schriften d. Parsen I. 73. l. Yazata, szkr. yazata a. m. tiszteletreméítő; îzed (Spiegel úgy írja: *jezd*) több. jezdân, most: Isten. Gram. d. Pârsisprache 201. l. szintén többesnek mondja; Nericsengh sanszkritül iajdânak fordítja. A pehleviben: yaztân pl. of yazata in the sense of the supreme being. tehát másnak van fordítva, mint Spiegelnél l. Haug Essay on the Pahlavi lang 50. 54. l. — Chodzko, Grammaire persane 116. l. szerint Chudâ ebből lett: chud-â, âmeden ige jelenidejü töve, azaz: a ki magától jön, támadt, keletkezett; vagy mint Pott mondja (Ztschr. d. D. M. G. XIII. 432. l.) chudâ: *αὐτογενής*; azonban Spiegel, Die heil. Schrift. d. Parsen II. 218. l. jegyz. chudâji nem: qadhâta, azaz önmaga által teremtett, hanem talán qa-dâta: saját törvénnyel biró. V. ö. Ztschr. d. D. M. G. XVII. 59. l. — Sõt a Ztschr. XXIV. 57. l. valaki azt akarja bebizonyítani, hogy a török tanri, Isten, szintén ilyenformát jelent: töve tan. esse; tehát tanri: *ő van*, mint a héber *יהוה* helyes etymológiáját l. Vámbéry, A török-tatár nyelvek etym. szótára 173. l.

emberért szószóló szellem volt ¹⁾; ‘aql-i felek-i ‘utârid. a Mercur egének esze, mert a tudományban jártas volt; nûr-i mûdserred, egyedüli világosság; ‘aql-i felek-i qamar, a hold egének esze; rabb ulnau‘ inszân, az emberi nem ura; râszt gûjî, az igazmondó; nûr-i îzedî, az isteni fény; pertau-i haqq, az igaz sugár, s ugyanezért Zertustnak (vagy a szerző szerint Zerâtust, Zerthust, Zerdust, Zerâdust, Zerdhust is neve) is nevezték; úgy látszik ebből, hogy a szerző szintén fényest, ragyogót magyaráz ki e névből, de nem arany fényét, mint a fent említett hely. A pârszik és az iszlâm tudósai egyetértének abban, hogy Zoroaster próféta volt. A város kormányzója (merzbân v. ö. Hammer, Redekünste 60. l. Zeitschrift für d. Kunde d. Morgenlandes I. 242. l.), egy kéjencz (neve Dûrân Szerûn? Talán szerven ez utóbbi: fejhez hasonló, l. Wahrmund Hdb I. 194. l. vagy egyszerűen hiba e h. szerver, fejedelem, l. Wahrmund. I. 195. l.) ki bûbájosságban is hitt, megtudván, hogy Z. el fogja pusztítani a babonát, oda sietett hozzá s karddal megakarta ölni (deszt betîg jâzîd, ez igéhez v. ö. Ztschr. d. DMG. XXVII. 663. l.) azonban *keze elszáradt*. Így tett ő már gyermekkorában csodát; ilyen az is, hogy a tűz körülötte rózsaligetté lett (csûm gulisztân suden-i âtes ber vej; v. ö. Daniel és társai az égő kemenczében, Daniel III. 21.), hogy a marhák s lovak lábai alól kimenekült, hogy a farkasok nem bántották, hogy a bûbájosok cseleit kijátszotta, mint ezek a Zertustnâmeokban s más pârszi könyvekben el vannak mondva.²⁾

Pozder Károly.

---

¹⁾ Az eredetiben: *bedin nâm nâmîs nâmîdend*, azaz: e névvel nevezték nevezték nevét; olyan ez, mint a Halotti beszédben a: halal nec halalaal holz; v. ö. Szilády Aron. Régi magyar költők tára I. 129. l. Hát halállal kell meghalnom; v. ö. 333. l. — Sârisztân ezenkívül még várost vagy nyári-lakot is jelent; Ouseley, Travels I. 356. l. jegyz.

²⁾ E. B. Eastwick. Life of Zoroaster (Zartusht Nâmâh) published in Dr. Wilson's Parsi Religion, January 1843. Pegambar çâheb aço Zartosht nâ jamârânâ ehenvâl mâm. *Mumbaî sane 1233 yazdajardî* (Behrâm Zertustnâmebje, perzsából gudserâtiba ford. Desztûr Behrâmdsî. Bombay 1864.) A perzsák s arabok Bombayt, melyet közönségesen a portugál *buona bahia*, jó öböl, kifejezéstől származtatnak, néha így is írják: Mumbai s ebből származtatják: Miamadevy v. Mahamahadeva, a nagy nagy Isten, azaz Siva. L. Ouseley, Travels I. 71. l. jegyz.

HAZAI IRODALOM.

Dr. Szombathy Ignác. A görög és gót helyesolvasás a régi görög, latin és gót kéziratok alapján. Palaeographiai tanulmány. Győr, Klenka Ferencz, 1878. 16 l. ára 20 kr.

Dr. Szombathy, ki a palaeographiában való járatlanságának már a Corvincodexek diszlapjairól vett fényképek bemutatása alkalmával elég jeleit adta, s a magyar történelemre vonatkozó művei által is elég szomorú hirre tett szert, legújabb munkájában, mely javított és bővített kiadása »A Duna- és Donvidék világtörténelme« czimű munkája függelékének, »világos példákkal mutatja ki, hogy a görög *k*, mint a latin *c*, két féle (*k* és *cz*) hanggal; az *ai* mint a latin *ae* ejtetett; általában a görög, latin és gót olvasás szabályai közt csak igen kevés eltérés mutatkozott és ezért a görög olvasást most is a latinhoz kellene alkalmazni.« Ennek bebizonyítását szerző a gót nyelv segedelmével kíséri meg. — »A gótban a gutturalis tenuis jelölésére két jegy használtatott *k* és *q*; az utóbbit *e* és *i* előtt ott, hol *k*-t, nem pedig *cz*-t akartak ejteni; tehát kell, hogy a *k*-t *e* és *i* előtt *cz*-nek, *a*, *o*, *u* előtt pedig *k*-nak ejtették legyen a gótok. Miután pedig Ulphilas »a görög-latin betűket és a görög orthographiát alkalmazá a gót nyelvre«, miután a »finom nyelvű görögökről ily mekegő beszédet (Makedonia, Kilikia, Kaisar) föl sem lehet tenni, s miután a görögök a latin *c*-t *e* és *i* előtt is *k*-val adták vissza, nem marad egyéb hátra, mint a görög *k*-nak is kétféle hangot (*k* és *cz*) tulajdonítani«. — Ha szerző a nyelvészetben valamivel jártasabb volna, mint a milyen a történetben, könnyen megfelelehetne ez okoskodásra. Honnan tudja Szombathy ur, hogy a gót *q* *k*-nak és nem *kv*-nek lett ejtve? A latin *quartus*t a gót *qartus*nak írja, a gót *quairnus* ,malom'-nak ujfelnémet *querner* (molitor); *quens* (nő)-nek angol *queen*; *quithan*-nak angol *quoth* (mondá); *quiman*-nak (jönni) ó-felnémet *queman*; *quius*-nak (eleven), ujfelnémet *queck* (cfr. Queck-silber) felel meg, még a rokon nyelvek (görög, sanskrit) is azt bizonyítják, hogy a gót *q* *kv*-nek lett ejtve, és miután szerző »legvilágosabb« példája, gót *kukida* = küszete azért sem bizonyít semmit, mert az ujfelnémet küsste nem *kukida*-ból származik egyenesen, hanem a küssen praesensből és mert ezen gyök a legtöbb német nyelvben *s*-vel nem, mint a gótban, *k*-val végződik, Szom-

bathy ur egész okoskodása halomra dől. De még ez megjárna! — Azt tanuljuk Szombathy urtól, hogy az *y* a régi görögöknél *u*-nak és *o*-nak ejtetett, hogy a »halotti beszédet« egy »tót anyanyelvü pap írta«, hogy »mert a francziák az *u*-nak *ü* hangot adtak, nyert később az *v* (*y*) is *ü* hangot«; hogy »a szlávok és ujjörögök nem is igen képesek az *ü*-t jól kiejteni«, és több efélét! De még ennél is érdekesebbek a gót és görög evangeliomból vett mutatványok, melyekhez szerző hozzácsatolja a transscriptiót a görög szövegnél latinos és magyaros kiejtésben. A latinos kiejtés szerint *γενηθήτω* = gyenethéto; *καί* = que, minthogy *καί* valószínűleg csak rövidítés kedvéért iratott *καὶ* helyett; *γῆς* = gyés; *ἡμεῖς* = hémis; *ὀφειλέταις* = ofiletaes. A magyaros kiejtés szerint *λοιποῦ* = lépü; *στῆναι* = szténe; *δικαιοσύνης* = diczeoszünesz és végre *σκότους* = csotusz! Ugyan micsoda palaeographiai tanulmányok vezethették Szombathy urat a latinos és magyaros kiejtés illetén megkülönböztetésére? De ne legyünk igazságtalanok! Szombathy úr értekezéséhez csatolt levélben kér, hogy munkája megbíráltatásáról levelezési lapon tudósítsuk, hogy egy »remélhető új kiadásnál« reflectálhasson reá, s azután »a mostani lapozón mellett egy vidéki író nem szerezhet magának mindenről tudomást!« Biz az nagy baj! Ennek köszönhetjük, hogy az egyetlen egy hazai philologiai folyóirat is, melyben Szombathy ur egész kiejtési theoriája már jóval ezelőtt meg lett czáfolva, kikerülte szerzőnk figyelmét, s valószínűleg ezen utóbbi körülménynek fogják a külföld tudósai köszönhetni, hogy Szombathy ur elmélkedéseivel francia alakban fognak megismerkedni! Szegény külföldiek!

x. y.

Ipolyi Arnold. Gr. Prokesch-Osten Antal m. tud. akad. kültag emlékezete és Mátyás király könyvtára maradványainak fölfedezése. Budapest 1878. Akademia. 67 l. ára 40 kr.

A Corvina irodalma legujabban ismét több oly művel gyarapodott, melyre teljes joggal büszkék lehetünk, mind megannyi nagyfontosságú és érdekes adalék az halhatatlan emlékű nagy királyunk dicső könyvtára történetéhez. Legelőször köti le figyelmünket azon férfiú értekezése, kinek első sorban köszönhetjük a Corvina Konstantinápolyban őrzött maradványainak felfedezését és közvetve e drága kincsnek hazánk számára történt visszaszerzését nem kevésbé, mint a mindaddig oly titokteljes homályba burkolt seraili könyvtár ismertetését. — Nem lehet szándé-

kunk e helyen Ipolyi értekezésének Prokesch-Ostenről szóló részét, ezen mély politikai belátással, oly megható, ragyogó és emelkedett iránylyal irt legkitünőbb essayink egyikét, melyben többek közt a századunk elején előtérbe lépő tudományos, főleg archaeologicus mozgalmaknak oly vonzó s tanulságos rajzával találkozunk, érdem szerint méltatni, kénytelenek vagyunk ezen értekezés azon részének rövid ismertetésére szoritkozni. mely előadja Kubinyi, Ipolyi és Henszlmannak 1862-ben történt, alig remélt sikerrel koronázott konstantinápolyi felfedezési utjokat. Miután Ipolyinak sikerült volt Kubinyit a Rákóczy sirja meglátogatásának tervéről lebeszélni és a Corvina maradványainak felkutatásáért lelkesíteni, kénytelenek voltak, nehogy nevetségessé tegyék magokat, az Akademiától és gróf Forgách Antal kancellártól ajánló leveleket azon ürügy alatt kérni, hogy Konstantinápolyban hazai történetemlékeink után akarnak kutatni; — az egyetlen Toldy kivételével oly csekély érdekléssel viseltettek még akkor az ilyesmi iránt! — Konstantinápolyban báró Prokesch-Osten internuntius a legszivesebben nyújtott segédkezet utazóinknak. Közbenjárása folytán a portánál kitünő tisztelettel fogadtattak, s végre — mely megtiszteltetésben csak a bucsuzó nagykövetek szoktak részesülni — bevezetettek a nagyúr kincstárába, honnan ismételt sürgetésekre előbb a csupán keleti codexeket tartalmazó seraili könyvtárba vezettettek, miglen végre fenyegetődzések és kérések után sikerült rábírní vezetőiket, hogy kihozasanak egy pár nyugati codexet (összesen hatot), melyeken azonnal ráismertek utazóink Mátyás czimerére. Több heti várakozás után ismét volt alkalmuk mintegy ötven codexet. köztük kilencz darab Corvinianust megtekinthetni és leírni, de ezután többé nem juthattak e kincs megvizsgálásához. Az itthon a Corvin-codexek visszaszerzésére tett lépéseik, mint tudjuk, a közöny és pénzhiány miatt, czélhoz nem vezettek, de annál nagyobb volt a mozgalom, melyet fölfedezéseik a tudományos körökben előidéztek. A francia kormány Millert, az orosz czár Tischendorft, a Britisch Museum Newtont bizta meg a serail könyvtárának átkutatásával, s legujabb eredménye e mozgalomnak az említett könyvtárnak Pulszky Ferencz indítványára az Akademia által kikért dr. Dethier szerkesztette lajstroma, melyet a »Könyv-Szemle« f. évi (III-ik) évfolyamának 3-ik füzetében (p. 93—95) Fraknói Vilmos tett közzé, hozzácsatolván az e lajstrom megszerzése ügyében vitt diplomaticai levelezés egy részét is, melyből azon érdekes körülményről

értesülünk, hogy gróf Zichy Ferencz, konstantinápolyi nagykövetünk, kutatásait a Corvinának és az alexandriai hires könyvtárnak hirszerint Bagdadban őrzött maradványaira is kiterjesztette s ottani consul-helyettesünket Destrées franczia consult bizta meg a bagdadi könyvtárak ez irányban való átkutatásával. — Dethier lajstroma szerint az Eszki-szerail könyvtárában még a következő, nagyobb-részt görög kéziratok őriztetnek: a *XII. századból*: Eukleides geometriája és alexandriai Heron a mértékekről. 2. Catena az ó-szövetséghez. 3. A négy evangelium. A *XIII. századból*: 4. Homer Iliasa scholionokkal. A *XIV. századból*: 5. Nyolcz astronomiai és arithmetikai értekezés Maximos Nikomachos, Gerasimos, Joannes Philoponos, Isac Monachos és egy névtelentől. 6. Eudemos rhetor lexiconja. Joannes Patricius: »sur le regime des verbes«. Névtelenek szótára és nyelvtana. 7. David zsoltárának magyarázata (a Palaeologok imádságos könyve, miniatureökkel és érdekes jegyzetekkel). 8. Aristoteles, Proklos, Heron, Leon Adamantios, Ammonios, Joannes Philoponos és névtelenek töredékei. 9. Joannes Kantakuzenos története. A *XV. századból*: 10. Kritoboulosnak, II. Mahomed uralkodásának első 17 éveiről szóló története (1467) 11. *Συναγωγή λέξεων Ἀρτωνίου Μοναχοῦ*. 12. Michael Aichmalotostól Konstantinápoly régi-segeinek leírása (1474). 13. Tizennégy könyv a mezőgazdaságról különféle szerzőkből kivonva, Georgicae eklogae czim alatt összeállítva 14. Galenos, Hippokrates és Michael Psellos orvostani munkái. 15. *περὶ λίθων ἰδιωμάτων*. 16. Alexandriai szent Cyrill szótára 17. Manuel Moschopoulos görög nyelvtana (1463). 18. A bűvészetről és más dolgokról szóló több darab. 19. Egy névtelen nyelvtana. 20. Pythagoras arany mondásai commentárokkal. Phokylides: *γνώμαι παραινετικάι*;—*Κάτωνοι γνώμαι* Planudes által a latinból fordítva. 21. Görög-latin szótár. 22. Latin-görög és görög-latin szótár. 23. Eudemos lexiconja. 24. Polybios római története az öt első könyv göröggre fordítva. (?) 25. Ptolemaios földrajza, nem teljes; Dionysios Byzantinos *περὶ ἡγεσις*-e. 26. Xenophon Cyropaediája. 27. Hesiodos theogoniája commentárokkal. 18. Pindar olympikái. 29. Ovpianos Halieutikái. — A *XVI. századból*: 30. Aisopos életrajza Planudestól és Aisopos meséi 31. Nagy Sándor Anabasisa és India leírása Arrianostól. 32. Joannes Philoxenos commentárjai Aristoteles Metaphysikáihoz. 33. Christophoro Bondelmonte-nek az Archipelagos szigeteinek leírását tartalmazó művének görög fordítása. — Latin kézirat az Eszki-Szerail könyvtárában csak egy van a

XVI. századból, s egy negropontei katonai parancsnok csapatait és lovait illető inventariumokat tartalmaz.

Ezen felsorolt kéziratok közül melyek tartoztak a Corvinához, még nincsen felderítve; hogy ama latin codex és a XVI. századbeli görög codexek a Corvinában sohasem foglaltak helyet, kétségtelen, de majd csak a későbbi kutatások fogják, annyira a mennyire kideríthetni, a felsorolt többi codexek közül, melyek *nem* tartoztak a Corvinához, mert hogy e codexek Corvinalódísága iránt valamikor *positiv* bizonyosságot szerezhetnénk magunknak már most is kétségbe vonhatjuk.

Míg az eddig méltatott értekezések a Corvina-kérdés történetéhez járulnak értékes adatokkal, két másik értekezés a Corvina keletkezésének, egyes Corvin-codexeknek, és első sorban a magyar és olaszországi humanizmus közelebbi ismeretét eredményezni van hivatva. Értjük dr. Fraknói Vilmosnak és Csontos Jánosnak a »Magyar Könyvszemlé«-ben megjelent értekezéseit. Fraknóié az érdem, hogy Vitéz Jánosnak eddig általános phrasisokkal, elmosódva, határozatlanul feltüntetett alakját kidomborította, meghatározta ama rendkívüli befolyást, melyet korának legnagyobb férfiaira, Hunyady Jánosra, Mátyás királyra és másokra gyakorolt, és felfedezte véglegesen elpusztultnak tartott könyvtárának elszórt maradványait s egyuttal a Corvina történetének felderítéséhez is érdekes adatokkal szolgált. »Vitéz János könyvtára« című akadémiai értekezéséből (K. Sz. III p. 1—21. 79—91) megtudjuk többek közt, hogy Fraknóinak eddig is 15 codexet sikerült felfödöznie, mely kétségkívül Vitéz könyvtárából való; hetet közülök Beckensloer János, Vitéz utóda az esztergomi érsekségben, magával vitt Salzburgba, honnan e század elején Bécsbe és Münchenbe kerültek; a müncheni Vitéz-codexek valamennyien (három darab), a bécsiek közül egy, Vespasiano da Bisticci műhelyében készült és szép kiállításra nézve ritkítja párját; hét codexen pedig sajátkezüleg jegyzé fel Vitéz, mikor vizsgálta át és javította őket. Ezen utóbbi jegyzetek leginkább érdekelnek bennünket, mert bizonyítják, mily szenvedélylyel foglalkozott Vitéz a humanistic tanulmányokkal. Az egyik, sz. Leo homiliáit tartalmazó codexet 1457-ben kezdte emendálni, mikor Esztergomban fogva tartották; a Plinius leveleit tartalmazó codexet 1464-ben Budán javította, hol Mátyás király koronázásánál kellett jelen lennie; egy harmadikat pedig Nyitrán 1468-ban nézett át, mikor püspökségi ügyekben Nyitrán megfordult. S hogy lelkiismeretesen és szakavatottan járt

el codexei javításában, kitűnik úgy Denis elismerő szavai-
ból, mint azon körülményből, hogy újabb kiadóknak több
kitűnő conjecturáját már Vitéz jegyezte volt be kézi pél-
dányába. — Mily módon kerültek Vitéz könyvei a Corvin-
codexek közé, még nincsen eldöntve; meglehet, hogy —
mint Fraknoi gyanítja, — több codex, melyen Mátyás czi-
merét és Vitéz kezeirását látjuk, Vitéznek csak használat
végett lett átengedve. — Sajnos, hogy Fraknoi imént jelzett
értékes czikke még nincs befejezve; a Vitéz által javított
codexek közül még csak három, ugyanis a Leo pápa beszédeit
tartalmazó codex és a már Csontos ur által ismertetett
Tacitus és Tertullianus-codexek vannak bibliographiailag is-
mertetve. — Fraknóinak többi, Vitéz János civilisatori
működését tárgyaló publicatióiról talán később lesz majd
alkalmunk érdem szerint megemlékezni.

Nem kevésbé értékesek, mint az imént tárgyaltak,
Csontos ur értekezései. Csontos ur a Konstantinápolyból
legujabban visszakerült Corvin-codexek bibliographiai is-
mertetése által a Corvina ügyében szerzett érdemeit ujab-
ban az által gyarapította, hogy egy kétségtelen és egy
valószínű, eddig egészen ismeretlen Corvin-codexet hozott
napvilágra, fölfödözte az egyedüli eddig ismeretes Corvin-
incunabulumot és a Corvina keletkezésének történetére
több eddig fel nem használt okmány ismertetése által új
világot vetett. Ama két Corvin-codex a pozsonyi sz. Fe-
renczrend tartományi könyvtárának codexei közt őriztetik
(v. ö. K. Sz. III. p. 44—54); az egyik alexandriai Cyrill »Expo-
sitió in Cantica Cantorum« című munkáját tartalmazza,
s egy a török fogságból kiszabadult magyar fogoly közve-
títése által 1631-ben Kolonics Ernő komáromi várkapitány
birtokába került; — a másik codex, melyben Lactantius
»Divinarum Institutionum adversus gentes libri IX.« »de
ira dei ad Donatum« és Basilius Magnus »De institutione
juvenum«-jának Lionardo Aretino-féle fordítása foglaltatik,
kiállítására nézve megfelel a Corvin-codexeknek, csakhogy
a címer ki van vágva. — A szintén a pozsonyi Ferenczren-
dek birtokában levő Corvinincunabulum, mely 1471 táján
jelent meg Velenczében Spiránál, a XIV. században élt
domokosrendi szerzetes, Bartholomaeus de Sancto Con-
cordio által gyóntatók számára szerkesztett »Summa Pi-
sanella«-t s az ehhez a XV-ik században élt Nicolaus de
Ausmo által irt supplementumokat tartalmazza, és Cson-
tos ur alapos gyanítása szerint, mint IV. Sixtus pápának,
kinek címere szintén látható az ősnymtatványon, aján-
déka került a Corvinába (K. Sz. III. p. 60—79).

Ezen a Corvina bibliographiájában korszakot alkotó értekezést egy nem kevésbé értékes, a XV-ik század könyvtári viszonyait ismertető cikk előzi meg, melyben Csontos ur a XV-ik századbéli négy nyilvános könyvtár (a florenczi Marciana 1444-ből; a florenczi „S. Maria del fiore“-féle 1448-ból; a Bessarion által alapított velencei 1468-ból; a Vaticana) keletkezése történetének alapos forrástanulmányról tanuskodó és a humanismus fejlődését folyton szemmel kísérő leírását adván, a XV-ik század ötödik nyilvános könyvtárának, a Bibliotheca Corvinianának alapítási évét iprkodik az eddig divott ide-oda találgatási módtól eltérően írott okmányok alapján meghatározni, utalván egyrészt azon körülményre, hogy több Corvin-codexet ismerünk, mely 1461-, 1467-, 1468-, 1469-, 1470-ben lett írva vagy kijavítva, másrészt Mátyás királynak a tudósokkal való, az 1464-ik évtől kezdve kimutatható összeköttetéseire és azon 1471-ből való, gr. Teleky által a Hunyadyak korában közzétett Pomponius Laetushoz intézett levélre, melyben Mátyás király felemlíti, hogy Blandius nevű miniatora, ki nem rég Rómából codexekkel visszatért, meghozta a Pomponius által küldött Silius Italicus kiadást. Mind ezen s több más adatokból Csontos ur azon következtetést vonja, hogy a »Corvina Mátyás király uralkodásának második tizedében már nyilvános könyvtár volt, s habár legfőbb gyarapodási culminációját csak a későbbi években érte el, de keletkezési ideje ezen időszakra vezethető vissza.« Ugyanott újra közli Csontos ur Mátyás királynak egy 1468-ból keltezett levelét, melyből kitűnik, hogy Ilkus Márton csillagász és Martio Galeotti akkor már Mátyás udvaránál tartózkodtak, és egy »Registrum codicum M. Angeli Politiani Invictissimo Regi Domino Domino Mathie submissum. Anno 1489«-et, mely újabb felvilágosítást ad a nagy humanistának Mátyás királylyal való összeköttetéseiről.

Bizton remélhetjük, hogy a Corvina várva várt bibliographiája, mely a most elősorolt munkálatokat is felhasználhatja és értékesítheti, hazai tudományunk diszére és büszkeségére fog válni.

Dr. Ábel Jenő.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Dr. Reinhold Klotz. Handbuch der lateinischen Stilistik. Leipzig, Teubner. 1874. 416 l. Ára 3.30 márk.

Bizonyára érdekekkel fogunk nyulni azon munkához, melyben Cicero hirneves kiadója, a classica latin irály legalaposabb ismerőinek egyike, fejtegeti a latin irály törvényeit; s a könyv, melyet szerzője halála után annak fia, dr. Klotz Richard adott ki, teljesen megfelel nagy várakozásainknak, a mennyiben a latin irálytan előadásának módszerét illetőleg is korszakot alkotónak mondható. A latin irály tanításánál eddig többféle, de mind egyoldalú irány uralkodott. Hand (1833 és 1839.) a latin irálynak a legkisebb részletekig terjedő systematikáját dolgozta ki gyakran nagyon is bő előadásban, Grysar (1831 és 1843.) inkább a praktikusra irányozta figyelmét, s azt tartotta, hogy Cicero egyetlen periodusa, helyesen s művészileg interpretálva többet ér egy egész sereg szabálynál; — mások ismét, mint Seyffert és Nægelsbach, még határozottabban praktikus nézetekből iudulva ki, főleg német tanulókat tartottak szem előtt s a latin és német irály hasonlatosságai és eltéréseinek fejtegetésére főszulyt fektettek. Klotz mindezen eltérő egyoldalú irányt sikerrel egyesítette. Először felállítja röviden a szabályt, azután jegyzetben a csak röviden érintettet bővebben kifejti és számos helyesen válogatott példával illusztrálja, még pedig nem ezen vagy azon modern nyelv szempontjából, hanem magának a római nyelvnek belső természetéből, minek következtében bármely nemzetséghez tartozó philologus sikerrel használhatja Klotz könyvét latin irályának nemesítésére és magasabb kiképezésére. Megjegyzendő ugyanis, hogy e könyv nem gymnasiumi tanuló, vagy legalább nem a mi gymnasiumaink tanulóinak kezeibe való, hanem csak philologuséiba; csak az ilyen fogja hasznát, — de nagy hasznát vehetni azon értékes felvilágosításoknak és tanácsoknak, melyeket Klotz a latin irálytan történetére, a latin nyelv korszakaira, a latin irály többféle nemeire, a latin nyelv jellemére, grácismusok, archaismusok, neologismusok használatára s sok másra vonatkozólag ad. *H. X.*

Alois Vaniček. Fremdwörter im Griechischen und Lateinischen. Leipzig, Teubner. 1878. 92 l. Ára 1.60 márk.

Ezen legujabb munkájában Vaniček, kinek már egy »Etymologisches Wörterbuch der lateinischen Sprache«-t (1874.) és egy két kötetes »Griechisch-lateinisches etymologisches Wörterbuch«-ot (1877.) köszön a lexicographia, mint egy kiegészítő függelékül ezen utóbbi művéhez összeállítja mindazon görög és latin idegen szavakat, melyekre eddig etymologiai szótárja készítésénél akadt, nem csak olyanokat, melyeknél mint pl. βούτυρον, χιτών, ὀρθόνη, ὄνος-nál alig gondolná valaki, hogy idegen nyelvekből vannak véve, hanem azokat is, melyeket különféle classicus íróknál mint idegen, teszem phrygiai, szittyai szavakat találunk felemlítve, úgy szintén számos tulajdonnevet. Mindezen összeállításokban Vaniček, szokása szerint, ujat nem mond; ő csak össze-szedte azon szavakat, melyeket Müllenhoff, Hehn, Fick, Müller Miksa, Corssen, Bopp, Kuhn ‚Zeitschrift‘-jének s Curtius ‚Studien‘-jének munkatársai több kevesebb biztossággal idegeneknek tartanak; idézi az említett szerzők munkáinak helyeit, hol az egyes kérdésekről bővebb felvilágosítást lehet találni, és a tudósok több felé eltérő véleményeit.

A munka, mint szerzője maga mondja, csak nagyon szerény kezdete a görög és latin idegen szavak etymologicus szótárának, melyen Vaniček dolgozik, és így bátran remélhetjük, hogy majd eme nagyobb műben több criticalával fogunk találkozni, hogy számos most fel nem vett, eddig meg nem magyarázott szó is helyet fog benne foglalni, és mi fő, hogy azon hangváltások és hangtörvények, melyeket az idegen szavaknak a görögbe és latinba való átmenetelök alkalmával észlelhetünk, feltüntetve és csoportosítva lesznek. A most ismertetett füzetnek az ilyen tudományosabb tárgyalása a görög és latin idegenszavaknak természetesen már terjedelménél fogva sem lehetett célja, de mint rövid repertorium méltó párja Brambach orthographiai »Hülfsbüchlein«-jének és minden jogos kívánalmaknak teljesen eleget tesz.

N. B.

VEGYES APRÓSÁGOK.

— Hírek a görög világból. (Görögök és bolgárok. — Az Acropolis török tornya. — Molière Amphitryonja görögül. — A bolgárok története Kókkónisztól. — Lamprosz a XII-ik századbéli Athénről. — Középkori görög költemények. — Verses fölirat a leuctrai ütközet emlékére. — A mycénei ásatások folytatása az athéni archaeologiai társaság által. — Athéni ásatások. — Uj folyóirat. — Cleopatra túje.) —

Stenimachos falvában, nem messze Philippopolistól, mintegy harminczkétezer görög lakik. Ezeket fölszólították a bolgárok, hogy ne használják többé a görög nyelvet. Ez természetesen az előre megállapított muszka-bolgár terv kivitele. Midőn a muszák átmentek a Balkánon, a bolgárok azonnal megölték számos görögöt s levágván fejeiket, körben állították föl egy görög tanító feje körül odakiáltva ehhez: »Rajta! tanítsd most a szép görög nyelvet«. Így írja hiteles forrásból a *Κλειώ*. És ezekről mondja Pulszky Ferencz a Budapesti Szemlében, hogy ők az egész keleten a legsympatheticusabb nép!

Az athéni Acropolist elesufította egy barbár stylú torony, melyet azonban mintegy két évvel ezelőtt lebontottak. A philhellén Freeman rosszalta a lapokban az athéni archaeologiai társaságnak e tettét. Ennek válaszul Kavtanzoglus Lysander athéni müépitész, az *Ἀθήναιον* 6-ik kötetének 5-ik füzetében (Athén 1878.), s jogosultnak mondja az athéni archeologiai társaság eljárását, mely minden idegen. a classicaikorból nem származó toldaléktól az Acropolist megszabadította. S körülményesen bebizonyítja, hogy Freeman nagyon téved, midőn e torony építését az olasz Acciajuoli hercegek korába teszi; mert azt csak 1656-ban a törökök építették.

Phrankiász János kötött beszédben fordította görögre Molièrenek Amphitryon című vigjátékát, bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva. Megjelent Syrában 1877.

Kókkónisz közrebocsátotta Athénben (1878.) a bolgárok történetét első megjelenésöktől Európában az ottománok általi leigázásokig.

Lamprosz Spyridon, magántanár az athéni egyetemen, kiadatlan forrásokból leírta Athén állapotát a XII-ik század végén. — (*Αἱ Ἀθήναι περὶ τὰ τέλη τοῦ ἰβ' αἰῶνος κατὰ πηγὰς ἀνεκδότους*).

Többen foglalkoznak a középkori görög művek gyűjtésével. Ezekhez járult legjobban Gedeon Mánuel e munkájával: a középkori görög költészet emlékei (*Μνημεῖα μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως*). Ebben közli Morazinos, Chrysogonos, Myreon s mások kiadatlan költeményeit. (Athén 1878.)

Theba környékén egy görög feliratos követ találtak, melynek magassága 86, szélessége 48 s vastagsága 33 centimeter. A kő egy újabb kori siron feködött. Most a thébai museumban van. A rajta levő felirat három distichonból áll, boeótiái dialectusban van szerkesztve s a leuctrai ütközetre (371. Kr. e.) vonatkozik. Szövege ez:

Ξενοκράτης
 Θεόπομπος
 Μνασίλαος
 Ἄνικα τὸ Σπάρτας ἐκράτει δόρου τηνάκις εἶλεν
 Ξενοκράτης κλάρω Ζηνὶ τρόπαια φέρειν,
 Οὐ τὸν ἀπ' Εὐρώτα δείσα; στόλον οὐδὲ λάκαιναν
 Ἀσπίδα· Θηβαῖοι κρείσσονες ἐν πολέμῳ.
 Καρύσσει Λεύκτροις νικαφόρα δουρὶ τρόπαια
 Οὐδ' Ἐπαμεινώνδα δεύτεροι ἐδράμομεν.

Azaz: »Midōn Sparta dárdája uralkodék, akkor Xenocrates sors által (κλάρω) kapta azt, hogy Zeusnak diadaljelt vigyen, nem félve az Eurotastól jövő seregtől, sem a lacedaemoni pajzstól. A thébaiak vitézebbek a háboruban. Ezt hirdeti (καρύσσει) Leuctrában a dárda által győzelmet hozó diadaljelek. Nem is rohantunk lassabban mint Epaminondas.

Pausanias munkájából (IV. 32. 6.) tudjuk, hogy Xenocrates, kinek neve föliratunk élén áll, csakugyan részt vett a leuctrai ütközetben. Theopompusról és Mnasilauról nem tesz említést Pausanias. De miután föliratunkon mindjárt Xenocrates után következnek, világos hogy nekik is kiváló részök volt a győzelemben.

Az 1-ső versben előforduló τηνάκις eddig ismeretlen volt. Az összefüggésből látszik, hogy idői határozó s viszonyban áll az ἄνικα (= ἤνικα = midōn) szóval; tehát τηνάκις = akkor. — Kumanúdisz István ur, az athéni egyetemen az archeologia tanára, a ki legelőször tette közzé e föliratot, (Παλιγγενεσία 1877. május 17-én, és Ἀθήναιον 1877. pag. 151.) így is gondolja olvashatni e szót τηνίκα σ', úgy hogy a σ' annyi mint σέ. S ekkor azt kellene fölvennünk, hogy a fölirat az olvasót szólítja meg a 2-ik személyben. Vagy hogy a névmás 2-ik személye dárdára, pajzsra vagy sisakra vonatkozik, melyet Xenocrates hatalmába kerítvén diadaljelül ajánlott föl.

Egger a híres francia academicus így fordította latinra ezt a görög feliratot:

Lancea quum Spartaе regnaret, numine sortis
 Xenocrates iussus ferre tropaea Jovi,
 Sprevit ab Eurota missos et scuta Laconis
 Hostica: »Thebanis bellicapalma venit«
 Proclamat Leuctris partum virtute tropaeum;
 Nos Epaminondae non praeiere pedes.

Az athéni archaeologiai társaság saját költségén folytatja Mycenében Sztamatakis felügyelete alatt a Schliemann által annyi szerencsével megkezdett ásatásokat. Folyó évi január havában elhordatta a negyedik és ötödik sirhely földét s a következő tárgyakat találta: a negyedik sirhely földében 13 aranyvirágot, 9 koralaku aranylemezt, 5 aranygombot, 1 arany kardmarkolat darabját, 1 aranyszeget, 1 elefántesonttal és aranyszegekkel kirakott kardmarkolat töredékét, 1 aranyozott bronz edény darabját, 4 bronz szeget aranyozott fejjel, 1 ezüst gyűrűt, két hosszú kristály darabját, 8 diszitményi töredéket vörös kőből, több ezüst edény töredékét, 3 kőnyíl hegyét, több ele-

fántesont töredéket, melyek egyikén rajzok láthatók, több gyántagolyót. — Az ötödik sir földében pedig ezek a tárgyak találtattak: 1 arany diszitmény két sassal, 1 arany vessző, 1 arany szalag, 1 köralaku aranylemez, 2 aranyszeg, 13 arany- és ezüstgomb, 1 aranyszegekkel kivert kardmarkolat, 30 bronzszeg, melyek közül tizenháromnak aranyozott feje van, 3 ezüst edény füle, 3 gyántagomb, 1 köralaku lemez kék kőből. — Sztamatákisz elhordatta a földet az Atreus kincstárához bevezető bemenettől. Ott zöld és porphyrkövek töredékeit találta.

Az athéni archaeologiai társaság közgyűlésén előadta Kumanudisz István, az Acropolis déli lejtőjén 1877. évi január 10-étől 1878-iki január 15-éig eszközölt ásatások eredményét. E szerint az összes leletek száma 1463. Közöttük van szobrászati 629, fölirat 405, arany érem 197.

Tavaly óta új folyóiratot indított meg az Athénben létező francia iskola (École française d'Athènes), melyben görög és francia nyelven új cikkek jelennek meg. A folyóirat czime is megfelel a kettős nyelvnek u. m. Bulletin de Correspondance hellénique. *Ἑλλάδιον Ἑλληνικῆς ἀλληλογραφίας. Ἀθήνησι Πέτρος Πέτρος ἐκδότης — τυπογράφος ἐπὶ τῆς πλατείας τοῦ Πανεπιστημίου.* Paris Ernest Thorin libraire-éditeur, 7. rue de Medicis. Évenként nyolcz füzet jelenik meg rajzokkal s föliratokkal. Az előfizetési díj Görögországban 20, egyebütt 25 franc.

Nerutzosz, alexandriai görög tudós megmutatja a Bulletin de Correspondance hellénique 1878-ik évi 1–3 füzeteiben, hogy azt az obeliskot, melyet nem rég Angliába szállítottak, alaptalanul nevezik Cleopatra tújének, mert az obelisk és Cleopatra között ninesen semmiféle történelmi összeköttetés. Midőn 1877 évi június 20-án Dixon, az angol mérnök, hozzáfogott az obelisk elszállításához, Nerutzosz az obelisk régi támaszának egyik feszítőkampóján ezt a görög és latin föliratot találta:

Εἰ Καίσαρος, Βάσιλαρος ἀνέθηκε, ἀρχιτεκτονῦντος Ποντίου.

Anno VIII. Augusti Caesaris Barbarus praef. Aegypti posuit, architectante Pontio.

Augustus császár uralkodásának 8 ik éve megfelel a Krisztus előtti 22-ik évnek. Cleopatra pedig meghalt 30-ban Kr. e. T é l f y I v á n.

A philologiai társaság f. hó 8-dikán tartott rendes havi ülésében a jegyzőkönyv hitelesítése és több új tag bejelentése után P o n o r i T h e w r e w k Á r p á d fölvasta a dresdai muzeum régiségeiről szóló értekezésének azon részét, mely az assyr-babyloni régiségeket és a harpyia-monumentumot illeti, előadását általa készítettett sikerült fényképekkel illusztrálván. — Ezután dr. B a b i e s K á l m á n »A megnevező és magyarázó ítélet magyar mondatalkotásáról« értekezett, kivonatban így: Mindenekelőtt különbséget állít fel megnevező és magyarázó ítélet között a szerint, a mint az alany egyes coneret doilog, vagy pedig fogalom. Az előbbiekre nézve fejtegeti, mi a pusztá fogalomtisztázás a tulajdonképi ítélessel szemben? Ezen ítéletek mondataiban az ige-időket pontos árnyalataik szerint kell használni; de a magyarázó mondat idő nélküli; benne állítmányokul jobban csak melléknevek lennének helyükön,

nem pedig az ige, mely nem fejezi úgy ki a tevékeny, vagy cselekvő tulajdonságnak az alanyval való szoros és állandó egybeforrottságát, benne nagyon él az időnek és ideiglenességnek eszméje. A ‚vér piroslik‘ és a ‚vér piros‘ közt van különbség. Az ‚s‘ képzővel jobban alkothatunk melléknevet az intransitív participiumokból, mint a transitivumokból; mert ez utóbbiaknál a különös tárgyra való irányultság miatt a cselekvésnek momentánsága sokkal feltünőbb, hogysen állandó, általános tulajdonnak tekinthetnök. Szerfölött fontos az igealakok nagy simulékony-sága és személyrajzi nagy fejlettségük; mert ezek az állítnányi meghatározás rendes eszközei, hol a legközvetlenebb belátásról és legtüzetesebb különböztetésről van szó. A régebbi ítélesek eredményeül szereplő jelzős határozmányok amazokhoz képest az összefüggés külső jelei nélkül immár el is lehetnek; a mint mindez a magyarban történik. A kötő ige arra való, hogy a névnek is megadja az igei simulékony-ságot. Azon kérdés, vajon jelenti-e ez az alany levését is, mely Stuart Mill észrevétele után sok szót szaporított, egyszerűen fölösleges, ha a megnevező mondatot a magyarázótól kellőkép megkülönböztetjük. — P e c z V i l m o s n a k ezután felolvasott bírálatát a Bartal-Malmosi-féle »Latin olvasókönyvről Livius és Ovidiusból a középkorolák III. és IV. osztálya számára« e közlöny jövő füzetében közölni fogjuk.

— Törökországban szétszórt görög codexekről rendkívül érdekes felvilágosításokat nyujt F o e r s t e r R i c h a r d a Rostocki egyetem által a Tübingeni egyetem négyszáz éves jubilaema alkalmával közzé tett »de antiquitatibus et libris manuscriptis Constantinopolitanis commentatio« czimü ünnepi értekezésben, melyben saját maga és Wagner Vilmos által javított alakban közli a bécsi császári könyvtár görög történelmi codexeinek hajdan a 69-ik most a 98-ik számmal jelölt XVI-ik századbeli kéziratát, melyet már Lambecius oly fontosnak tartott, hogy a Corpus Historiae Byzantinae-be akarta felvenni. Első része (p. 1—50) tartalmaz egy értekezést, illetőleg lajstromot a Konstantinápolyban található görög fölíratokról, melyek közül egy 18 politikus versből álló eddig ismeretlen volt s ugy látszik elveszett; azután a Konstantinápolyban Sutzos János, Kantakuzenos Mihály és Antal, Eugenikos Mauó, Marmoreta Jakab hercegek, a patriarcha s mások könyvtáraiban fenlevő könyvekről, — második része p. 51—54 a Rodostói könyvtár lajstromát tartalmazza. E lajstromok szerzőit nem ismerjük; a lajstromok keletkezését Foerster az 1565-iki és 1575-iki évek közé teszi. Latinul kiadta ezen érdekes műveket Hartung 1578-ben, kinek kiadását ismételték Verder 1585-ben, Neander 1582-ben és ujabban Philipps Tamás, kinek kiadásából Naumann a Serapeum 17-ik kötetében újra lenyomatta.

E lajstromokból azt tanuljuk, hogy a konstantinápolyi és rodostói könyvtárakban a XVI. század vége felé egyéb ritka műveken kívül olyanok is léteztek, melyek vagy elvesztek már, vagy csak ezen lajstromokból ismeretesek. E ritkább művek közül főlemlítjük a következőket: commentárok Symmachostól az ó-szövetséghez, Aquilastól és Athanasiostól a zsoltárhoz, Theodoretostól a szent íráshoz, Niketas catenái az ó- és új-szövetséghez, a négy evangelium paraphrasisa Bemarchiostól; Pseudo-Justinus és Cyrillus commentárjai Areopagiteshez; Eusebios Porphyrios ellen és a vértanukról; Leontios a zsidók ellen, Amphilochos

Dioskuros ellen és a zsidókról, az arianusokról és a pneumatomachokról; Zacharias rhetor egyház történelme, Anastasios Sinaites ἀγκυρωτός-a, Zonarasnak Joannes Damaskenos octoechusához való commentárja és a latinok ellen irt könyve; Sabinosnak a synodákból való kivonata; — Thalelaios, Symbatios, Cyrillus és Photiusnak a törvény- és canongyűjteményekhez való commentárjai; — Krateuas Rhizotomosnak περὶ ὕλης ἱατρικῆς czimű munkája; Theodoros Meliteniotes, Joannes és Michael Glykas, Markos Eugenikos művei az astronomiáról; — Menandros és Philemon vigjátékai, Philochoros, Theopompos, Ephoros, Pausanias, Eunapios történeti munkái, a Bemarchios és Joannes Anagnostes-féle Nagy Constantin életrajza, Zosimos λέξις-e; Eustathios, Michael Psellos, Theodoros Prodromos, Manuel Kamariotes és Georgios Zegabenos számos munkája. — Mi történt mind ezen megbecsülhetetlen értékű munkákkal nem tudjuk. Csak Kantakuzenos könyvtáráról tudjuk, hogy 1578-ben elárvereztetett. — Nekünk magyaroknak a mostani politikai constellációnál fogva talán legkönnyebben sikerülhetne az említett codexek hollétéről biztos tudomást szerezni.

— Loewe, Prodröm. 267. lap. ezt mondja:

Mostellariae I, 3, 104. (261.):

Tum tu igitur cedo purpurissum . . .

Huc spectare codicis Leidensis 67. F² f. 60^r a glossulam »p u r p u r i s s u m u m : genus aedilis« ipsi libri Plautini docent, qui pro p u r p u r i s s u m exhibent p u r p u r i s s i m u m. »Aedilis« corruptelae emendatio mihi non successit.

Purpurissum pirosító, arefestő szert jelent. Ezt az értelmet kell tehát a glossában keresnünk, de az csak úgy áll elő, ha genus aedilis helyett azt írjuk hogy:

genus [m]edi[camin]is

P. T. E.

— **Kérelem.** Tisztelettel felkérem a hazai írókat, művészeket s általában mindazokat, kik a köztéren működnek s érdemeket szereztek maguknak, hogy életrajzi adataikat, műveiket, ezek megjelenését, szereplésük főbb mozzanatait közölni sziveskedjenek. Budapest, (Kerepesi-ut, 68), 1878. máj. 3-án. Somogyi Ede, a »Magyar Lexikon« szerkesztője.

SAFARIK ÉLETE ÉS MŰVEI. ¹⁾

Ein Mann, über den Forscher wie Bopp und die Brüder Grimm in Anerkennung seines bahnbrechenden Forschens übereinstimmten, behält in der Gelehrten-Republik seinen Namen für alle Zeiten.

Miklosich steht ihm ebenbürtig zur Seite.

Wurzbach. B. Lex. XXVIII.

Az összes szláv nyelv és irodalom ujkori mivelői közt a legelső és legkitünőbb helyek egyikét *Safarik* tölti be. Őt méltán a legnagyobb slavisták közzé kell soroznunk, mert ő az egész terebélyes szláv nyelvet tevő buvárlása tárgyául s valamennyi szláv nyelvvel és irodalommal behatóan foglalkozott. Műveinek alapos nyelvtudományi, történelmi és régészeti adatait *Dobrovsky*, *Humboldt Vilmos*, *Klapproth* s több újabbkori nyelvbuvár kutatásai és tanulmányai sok tekintetben hitelesítették s művei azonkívül még új kutatások kiindulási pontját is képezik, mely kutatásokban *Grimm* testvérek, *Bopp*, *Schleicher*, *Kuhn*, *Miklosich* stb. tündökölnek.

Safarik a szlávok régi történetét fény- és árnyoldajaiban megvilágítván, a szlávtságot föl hívja, hogy ne maradjon távol az európai culturharczától, — az igazság, a műveltség és szabadság harcától; művei tehát nemcsak nyelvtudományi, történelmi és archaeologiai szempontból figyelemre méltók, hanem még culturtörténeti szempontból is és mint tudományos művek nemcsak *relativ*, hanem *általános* becses is bírnak.

---

¹⁾ Felolvasták a budapesti philologiai társaság 1877. évi nov. 7-én tartott ülésében.

E tanulmány czélja: Safarik, a nagy szláv író, életrajzi vázlatát s irodalmi működésének áttekintését nyújtani. Életrajzát *három*, s majdnem félszázados irodalmi tevékenységét pedig *négy* korszakra osztjuk.

I.

Safarik élete.

1. Safarik ifjusága. 1795—1819.

Safarik¹⁾ Pál József született 1795-ben május 13-ikán. Fekete-Patak (Schwarzbach, Kobeliarovo) faluban Csetnek mellett Gömör vármegyében. Atyja, Safarik Pál, csetneki születésű vala s tanulmányait elvégezvén elébb 13 évig tanítóskodék s 1795-ben febr. 27-ikén beavaták őt az 1664-ik évben alapított fekete-pataki ág. hitv. evang. egyház *lelkészi* hivatalába. Mivelt, olvasott ember vala s a régiségek nagy kedvelője; meghalt 1831-ben. Anyja, született Káresz Katalin szintén gömör-megyei vala, mivelt nő s gondos anya, meghalt 1812-ben. Safarik Pál József a család legfiatalabb gyermeke. Szülei nagy gonddal nevelték, s a fiu, ki mint csecsemő nővére karjáról a köpadozatra leesett s kit ekkor már holtnak tartottak és sirattak, testileg szépen fejlődék, órákat töltvén a regényes erdőkben.

Első oktatását atyjától nyeré. Hétéves korában kapta az ABC-és könyvet kezébe s játszva tanulta meg az olvasást. Egész napokat töltött olvasással, kedvencz helyén, a kályha mellett ülve. Nyolcz éves korában az egész bibliát kétszer elolvasta. Atyja a tehetséges, szorgalmas és tudvágyó fiut a papi pályára szánta, mire hajlamot is látott

---

¹⁾ Safarik nevét különféleképen írják. A család elődjei, kik a Fehér Hegy melletti esata után Csehországból Magyarországra költöztek, így irták nevöket: *Schaffarik* (l. a tiszolezi ev. egyház levéltárát). Így irta nevét Safarik is, mig Prágába jött. Prágában a cseh írásmódot vette fel. *Šafařik* (olv. Safarzsik) s ezen írásmód általánosan el van fogadva. Életrajzirói így is írják nevét: Šafárik, Schafarik, Schafaryk, Schafarzik, Schafarzyk stb. Én a magyar írásmódot követem.

benne. A fiu ugyanis két bátyjának, nővérének s az egész háznépnek sokszor olvasott a bibliából.

Az elemi iskolát a szülői házban jó sikerrel elvégezvén, 10 éves korában — 1805. — a *rozsnyói* gymnasiumba jöve. Itt elvégezte a gymnasium három első osztályát s megtanult magyarul, németül. A rozsnyói gymnasium ez időben nem tartozott az első rangu középiskolák sorába, mindamellett, hogy a szigoráról és tudományosságáról híres *Sárkány M.* az intézet igazgatását vezette. A fiatal Safarik elhagyta tehát Rozsnyót s 1808-ban a regényes *Dobsinára* került, mely városnak ekkor jó gymnasiuma vala. Itt két év alatt elvégezte a humaniorat s 1810-ben 15 éves korában a *kézmárki* evang. lyceum növendékei sorába lépett. E lyceum¹⁾ ez időben nagyon látogatott vala. A tanulók száma meghaladta a 350-et. Safarik, a szegény papfi, kézmárki tanuló korában Goldberger gazdag polgár- és assessornál nevelősködék, ráért azonban iskolai teendőit a legpontosabban elvégezni, az önképzésben előmenetelt tenni s idejéből néhány órát tanulóársai társaságának is szentelni. Itt tanultak ekkor: Benedikti János, Zmeskall János,

---

¹⁾ A kézmárki ev. lyceum 1805-ben új tantervet kapott. E terv szerint a lyceum 4 gymn. osztályból állott nyolcz tanfolyammal, azután egy bölcsészeti, egy theologiai és egy jogi cursusból. A négy gymn. osztály: donát, grammatika, syntaxis, rhetorika. — A rhetorika tantárgyai: hittan, rhetorika, Cicero, poetika, Horatius, Vergilius, aesthetika, stilgyakorlatok, földrajz, történelem, mythologia, archaeologia, természetrajz, elemi mennyiségtan és formalis logika.

A lyceumi osztályok tanterve. 1. A *bölcsészeti* tanfolyamban: logika, metaphysika, Cicero, Horatius, Lucianus interpretatiója, stilgyakorlatok, matematika, physika, oeconomia, technologia.

2. A *theologiai* tanfolyamban: bevezetés a theológiába, dogmatika és erkölcesstan, ascetika theologia, bevezetés a symbolikus könyvekbe, exegesis, pastoralis, homiletika, irodalomtörténet, diaetetika, paedagogika.

3. A *jogi* tanfolyamban: történelem, statistika, jus naturae, jus civitatis publicum et gentium universale, historia Hungariae pragmatica, jus publicum et jus privatum hung., egyháztörténet, egyházjog, principia scientiarum politicarum, diplomatika.

A görög nyelvet három tanfolyamban tanították; a hébert két tanfolyamban. A göröggel kapcsolatban volt a classicusok olvasása, a héberrel az exegesis. — (V. ö. a kézmárki ev. lyceum értesítője az 1854—55. tanévről.

Ferjencsik Samu, Jamriská, Kralovánszky stb. — A szorgalmas ifju öt év alatt elvégezte a gymnasium felső osztályait és a lyceum tanfolyamait. Német nyelven irt önéletrajzi töredékében pietással emlékezik meg kézsmárki tanáraitól s kiemeli különösen a nagytudományu *Genersich* Jánost († 1823. Bécsben mint theologiae prof.) mint nagy szellemet, kitől életének irányát nyerte. A lyceumot igazgató *Podkoniczky* Ádám († 1820); a lyceumi osztályokban pedig tanítottak *Mihályik* Dániel, kit sokoldalú munkásságáért *Schneider*, a híres jogtanár *vasembernek* elnevezett, *Aderján* István jogtanár és *Genersich* Keresztély, kézsmárki pap († 1825).

Safarik születésére, anyanyelvére nézve *szlovák* vala. Önéletrajzi töredékében azonban maga bevallja, hogy 16 éves koráig nem becsülé meg anyanyelvét. Ekkor véletlenül szert tön *Jungmann* József (1773—1847.), az ujkori cseh irodalom nestorának egyik értekezésére a *cseh nyelvről* (O jazyku českém), mely a *Nejedly'* János (1776—1834.) prágai egyetemi tanár által szerkesztett »*Hlasatel*« (hírnök) czimü folyóiratban 1803-ban megjelent. E cikk a szláv nyelv iránti rokonszenvet ébreszté fel benne. Elővette *Nejedly'* cseh grammatikáját; s Jungmann művein kívül különösen *Puchmajer* Antal (1769—1820) cseh költő és nyelvész munkái és *Tablic* (1769—1832) egyházas-maróthi pap versei, nyelv- és irodalomtörténeti művei vonták magokra figyelmét. *Tablic* művei ez időben nagyon el valának terjedve Magyarország felső megyéiben s a szláv irodalom iránt nagy érdeket keltettek. Safarik is mohón olvasá azokat s a szláv nyelv és irodalom iránti rokonszenve most hajlammá lön és csakhamar egész idejét szentelé e szak tanulmányainak. Szerb és ruthén tanulótársaitól megtanulá a szerb és ruthén nyelvet és a cyrill írást.

Poprád regényes vidéke költői érzelmeket is keltett a szláv nyelv e fiatal művelőjében s a költészet vala irodalmi tevékenységének hírnöke, ebben fejezé ki ragaszkodását, odaadását a slavicához.

1815-ben elhagyá Kézsmárkot s ugyanez évben indula nagy tudvágygyal Pozsonyon és Prágán keresztül a *jenai* akkor igen híres egyetemre, kitartó szorgalma által kézsmárki tanuló korában szerény pénzösszegre tevén szert. A jenai egyetem Safarikra nézve új élet, új világ vala s ő maga is mondja, hogy e főiskola rá nézve »*exilium corporis, paradisus animae.*« — *Gabler, Schott és Danz* theologiai előadásain kívül szorgalmasan hallgatá *Eichstädt*, híres philolog és jeles latin stilista, *Luden*, kitűnő történetíró, *Oken* (Ockenfuss) nevezetes természettudós és *Fries* philosophus előadásait. De különösen *Fries* felolvasásai és művei vonták magokra figyelmét s még későbbi éveiben is, valahányszor csak teheté, olvasá azokat s örömet és vigaszt lelt bennök. — Szabad idejét Jenában is a szláv nyelv és irodalom tanulmányozásának szentelé. Itt fordítá szláv nyelvre Aristophanes »Felhőit« és Schiller »Stuart Máriáját.«

1816-ban a jenai latin társaság tagjává lön s 1819-ben elnyeré a philosophiae doctoratust ugyanezen egyetemen. — Jenában négy semestrist tölte s az 1817-ik év május havában elhagyván a külföldet Prágát érintve Pozsonyba jöve. Prágában személyes ismeretséget kötö *Dobrowskyval* (1743—1829), ki Goethe szerint a szláv irodalom patriarchája, *Fungmannal, Nejedlyvel* s több íróval. Ugyanez év nyarát szülői házában tölté s szeptemberben ismét Pozsonyba jöve. Nevelő lön. Növendéke Kubinyi László, Kubinyi Gáspár, lipcsei alispán fia vala. Nevelői minőségében két esztendő tölte. Télen Pozsonyban, nyáron Szemeréden Hontmegyében lakának.

Safarik Pozsonyban leginkább *Palkovicscsal* (1769—1850), lyc. tanárral és slavistával, *Schröerrel* (Tóbiás Gottfried, alias Chr. Oeser 1791—1850) lyc. tanárral és ismert német ifjusági íróval, *Benediktivel* (1796—1847) kézsmárki oskolatársával s későbbi kézsmárki tanárral és a híres *Palackyval* (1798—1876) társalkodék, ki ez időben (1812—1819) a pozsonyi ev. lyceum tanulója vala. A philosophiai tanfolyamban Benedikti és *Kollár János* (1793—1852), a

szlávok nagy költője, valának Palacky tanulótársai és barátjai. Benedikti Safariknak már levelileg mutatta be Palackyt s mindkettőt együttes irodalmi működésre serkenté. Palacky ekkor *Ossiant* fordítá szláv nyelvre. Az együttes működés tárgyát a *cseh költészet fejlődése* képezé. Safarik Pozsonyba jövéen ebbeli tanulmányait Palackyval közlé, a munkát kölcsönösen megbeszélék, együtt szerkeszték s 1818-ban kiadák.

Ezen tanulmány megkedvelteté Safarikkal a szláv népköltészetet s különösen a magyarországi szlovák népdalokat, melyeket most még nagyobb szorgalommal gyűjte, mint eddig, — a mellett ő is íra és fordita verseket. — Idealis gondolkodása, élénk phantasiája, classicus műveltsége mind eredeti költeményeiben, mind fordításaiban fényes helyet foglalnak el. Kutató szelleme s a beható tudomány iránti tisztelete azonban a tudományos pályára vezették a fáradhatlan buvárt. Ő slavista lön.

Pozsonyban több felső-magyarországi ev. gymnasiumtól kapa híványt a tanári székre, de ő e híványok egyikét sem fogadá el, mert az 1819-ik év május havában arról értesíté Petrovics, az ujvidéki püspök, Safarikot, hogy az ujvidéki ujonnan alapított görög nem egyesült kath. szerb gymnasium patronatusa valamennyi candidatus közt neki adá az elsőséget s őt választá meg a humaniora tanárának s őt bizá meg egyszersmind a főgymnasium igazgatásával. Ezen állomást elvállalá. Ujvidéken a 24 éves Safarik életében új korszak kezdődik.

2. Safarik Ujvidéken tanár.

1819—1833.

Ujvidék, Bács-Bodrog megyének népes sz. kir. városa, nagy számu szerb lakosságánál fogva az átellenében fekvő Pétervárad elővárosának tartaték. E város a görög keleti püspök székhelye és a fruska-gorai sok szerb monasterium közelében terül el. E zárdák a legbecsesebb régi szláv nyelvemlékeket őrzik. Safarik, a slavista tehát termékeny földre került. E vidéken, melyet a nép »hegyes paradicsomnak« nevez, s hol hajdan Pontus császár kedvencz mulató

helye volt, van összesen 13 szerb monasterium, u. m. Ravanica, Bešenovo, Gergetek, Krušedol, Rakovac, Šišatovac, Beočin, Kovil stb. Nem nagy távolságra esik Karlovicz, a szerb patriarchának székhelye, nagy könyvtárral és igen becses levéltárral.

Itt, Ujvidéken 14 esztendő tölte Safarik mint tanár s tanárkodásának első hat évében a gymnasium igazgatója is vala. Igazgatói állásától őt azonban az 1825-ik évi aprilis hóban kelt királyi resolutió elmozdítá s továbbra csak mint tanár maradhata meg. Ennek oka következőkben rejlik. *Magda*, a *karloviczi* érseki gymnasium igazgatója ugyanis ez időben írta s kiadá »*Magyarország statistikai és földrajzi leírása*« című művét, melyben azt állítja, hogy Magyarország a természettől annyira meg van áldva, hogy ezen országnak önálló existentiája is lehetne. — E mű német fordítása azt eredményezé, hogy a protestans *Magdát* állásától felfüggeszték s a királyi leirat a protestans tanároknak a görög keleti tanintézetekben való működését egyenesen megtiltá. Safarik a tanári széken csak nagy nehezen maradhata meg, az igazgatóságot azonban nem volt szabad tovább viselnie.

Tanárkodásának első éveiben az új gymnasium szervezése sok idejét vevé igénybe. A tantárgyak közt, melyeket taníta, a magyar nyelvet is találjuk. Ő volt az egyedüli tanár, ki e nyelvet bírta. Tanulói szereték, tisztelék, barátjai nagyra becsülék s művelt társaságát keresék. 1822-ben megnősült. Neje zsédeni Ambrózy Julia, ki egész haláláig hiven állta a tudós oldala mellett.

A felvidéki levegőhöz és vízhez hozzá szokott Safarik a déli vidéken gyakran betegeskedék s 1823-ban erős lázba esék s utána vízi betegségbe, úgy hogy több hónapig fekvő beteg vala. Neje és gyermekei sem örvendtek a legjobb egészségnek.

A Magda-féle affaire után helyzete napról napra nyomasztóbb, türehetlenebb lőn. Safarik felé, mint protestans, mint a szláv nemzetiségi párthoz ragaszkodó tanár felé a figyelmet több oldalról irányozák. Az ujvidéki gymnasium

patronatusa, mely ezen iskolát nagy lelkesedéssel alapítá, most, — tán épen a politikai s különösen a nemzetiségi hullámzások következtében, az intézettel keveset törődék.

A gyakori betegeskedés, a nem fényes anyagi helyzet, a lassu közlekedés a külfölddel, nagy könyvtár hiánya, a gymnasium elhanyagoltatása a patronatus részéről, valása, a politikai viszonyok, a nyugalmas munka utáni vágya stb. — mindmegannyi tényező, mely Safarikot arra az elhatározásra bírta, hogy Ujvidéket elhagyja.

1830—31-ben Pozsonyba hívák Safarikot az ev. lyceumhoz theologiae professornak a meghalt Zsigmondy tanár helyébe. Hasonlóképen a kézsmárki lyceumon is ajánlottak neki tanszéket. A harmadik meghívót pedig Oroszországból kapá. *Köppen Péter*, (1793—1864) orosz geographus és régiségtudós, még 1822-ben meglátogató Safarikot Ujvidéken s felismervén benne a nagy slavistát, a pétervári orosz tudományos akademiában azon indítvánnyal lépett fel, miszerint az orosz akadémia *Čelakovsky'* (1799—1852) cseh író, *Hanka*, (1791—1861) cseh museumi könyvtárnokot és író, és *Safarikot* Pétervárra hívja meg, s azok feladata legyen az akadémia megbízásából az összes szláv nyelvek teljes kritikai szótárát szerkeszteni s az orosz akademiában nagy szláv könyvtárt alapítani. — *Hankát* és *Safarikot* az akadémia rendes tagjaivá akarták megválasztani 4000 rubel fizetéssel, *Čelakovskyt* segédjöknek 3000 rubel fizetéssel. — A hivatalos híványt Safarik a 1830-ik év febr. 10-dikén kapá; ő kész vala minden órában elhagyni Ujvidéket; *Čelakovsky* és *Hanka* azonban nem tudák magokat elhatározni, s miután végre tagadólag felelének, s minthogy időközben a lengyel forradalom is kitöre, Safarik 1832-ben jun. 23-ikán azon értesítést nyeré az orosz akadémia részéről, miszerint ő is felmentetik szándékától.

Ugyanez időtájban kilátása vala, hogy a *boroszlói* egyetemen az ujonnan szervezendő szláv philologiai tanszéket elnyeri. A tanszéket azonban a politikai viszonyok következtében csak későbbben, 1840-ben szervezték. A

pozsonyiaknak és a kézsmárkiaknak tagadólag válaszolt. A két utóbbi terv meghiusult.

Ezek után határozott szándéka vala Safariknak, hogy további irodalmi működése helyeül Prágát választja, annál is inkább, minthogy az ujvidéki klíma rosszul hatott egészségére. 1832-ben Palackyhoz fordula s kéré őt, hogy befolyásával bármily csekély hivatalt szerezzen neki Prágában, nem retteg, ugymond, semminemű munkától. Hasonló kéréssel fordula Jungmannhoz is. Palacky válaszola. Nehány magát megnevezni nem akaró prágai ur aláírása őt esztendőre 350 frtot évi fizetést biztosított Safariknak, azon kikötéssel, hogy ezentul csak csehül írjon. Nehány hónap mulva jelenté Palacky, a pénzek kezelője, hogy kilencz ur 480 frtot irt alá Safarik számára. Ezen urak épen az ő barátjai valának, élökön Jungmann és Palacky. Ők havi részletekben járulának hozzá Safarik existenciájának biztosításához.

Az 1833-ik év márczius végén leköszönt tanári állásáról s április 11-ikén elhagyá Ujvidéket nejével s két gyermekével. Utjában meglátogató rokonait s Bécsben hosszabb ideig társalkodék *Kopitárral* (1780—1844), a jeles slavistával és az udvari könyvtár custosával. Május 4-ikén Prágába érkezett.

Safarik ujvidéki tanárkodása alatt oly irodalmi művekkel lépe a nyilvánosság elé, melyekkel irói nevét megalapítá. — Az ujvidéki, karloviczi, a fruska-gorai zárdák könyv- és levéltárait nagy szorgalommal átkutatá. A szerzetesek és a szerb irodalom képviselői a legnagyobb készséggel nyujtának segédkezet a buvárnak. A hová maga személyesen nem mehete, összeköttetései segélyével megszerzé magának a kéziratokat, régi nyomtatványokat, felírásokat stb. vagy eredetiben vagy másolatban, vagy csak leírásban. Beható tanulmánya leginkább a szláv nyelvekre és azok irodalmára, a szláv népek legrégibb történetére és régiségeire vala kiterjesztve. — Ezen kutatásainak s alapos tanulmányainak eredménye vala a még most is igen becses szláv irodalomtörténete: *Geschichte der Slawischen*

Sprache und Literatur nach allen Mundarten 1826. S ezen compendium megjelenése után ugyane tárgy kimerítő munkájához foga, melyet négy kötetben szándékoztak kiadni. 1832-ig azonban csak a déli szlávok irodalomtörténetének jelentékeny részét írhatta meg.

Az épen említett bibliographicus munkák mellett kiadta a magyarországi *szlovák népdalokat*, kitűnő bevezetéssel s megírta jeles nyelvtudományi művét: *Historisch-Kritische Beleuchtung der Serbischen Mundart*, 1833. — Történelmi s régiségtudományi kutatásai eredménye pedig a szlávok eredetéről írt műve: *Ueber die Abkunft der Slawen*. Ehhez járulnak még kisebb-nagyobb értekezései, bírálati, fordításai, melyek a »Wiener Jahrbücher der Literatur« című lapban, a cseh nemzeti muzeum folyóiratában s egyéb tudományos füzetekben megjelenének. — Mind ezen műve nagy hirt szerze Safariknak mind bel- mind külföldön; legnagyobb műveit azonban Prágában írta. Itt kezdődik életének harmadik korszaka.

3. Safarik Prágában.

1833—1861.

Safarik az alig kielégítő prágai existenciának csak azért örült, mert ott kizárólag tanulmányainak, kutatásainak, az irodalomnak élhetett. — Prágában Jungmann, Palacky stb. barátjai és tisztelői a legszivesebben fogadák s az aláírt összeget muzeumi dotatio néven kézbesíték neki. — Első látogatói közt vala Preininger, a prágai rendőrség küldöttje, kinek meg vala hagyva, kipuhatolni Safariktól, ki ő, mi ő, honnan és minek jött Prágába stb. A policia még több ízben, különösen a negyvenes években, meglátogatta őt.

Prágát nem tekintvén eldorádónak, hol arany napokat éljen, azonnal hozzá foga a nagy munkához, »szláv régiségei« nagyszerű művének megírásához. A bő anyagot már évek óta gyűjté s rendezé, most következék a szerkesztés, mely teljes két esztendő t vön igénybe. Az 1835-ik év telén átadta a művet a censurának s az 1837-ik év június havá-

ban megjelent az 1014 nagy 8° lapra terjedő hatalmas mű a cseh tudós társaság pártfogása alatt.

Prágában az első két évben hivatal nélkül éle, kizárólag tudományos kutatásaival foglalkozván; most a prágai magistratusnál »*translator in russico-polnicis*« állomását elvállalás azt 1837-ig betölté.

1834—35-ben szerkeszté a »*Světozor*« (Panorama) című népszerű heti folyóiratot. »Szláv régiségei« megjelenése után azonban állandó hivatal után néze. 1837-ben üreseedésben vala egy cs. kir. censori állomás Prágában. Chotek gróf magához hivatá Safarikot s figyelmezteté őt e pályázatra. Ő pályázék s kinevezék őt a szépirodalmi s vegyes tartalmu művek censorává, mely hivatalt 1847-ig viselé. 1841-ben szám feletti custossá, 1844-ben valóságos custossá, s 1848-ban könyvtárnokká nevezék ki a prágai cs. kir. egyetemi könyvtárhoz, mely utóbbi állomásban 12 évig, 1860-ig megmarada.

A mint Safarik szláv régiségei megjelentek, hire a külföldön és belföldön nőttön nőtt; több tudós társaság tagjává választá s a porosz kormány 1840-ben a berlini és boroszlói egyetemeken a szláv philologia tanszékét szervezven, Safarikot hívá meg e katedrák egyikére. — Szabadságában álla a két egyetem közt választania, a föltételeket megszabnia s a másik katedrára valakit ajánlania; — szóval őt bizák meg, hogy a szláv philologiai tanszékét e két egyetemen szervezze. Ő azonban Prágát hálából nem hagyá el; a porosz kormány pedig *Humboldt* közbenjárása folytán *pour le merite* renddel tisztelé meg őt. — Az ausztriai kormány erre figyelmes lön s maga Metternich kinyilatkoztatá, hogy kívánja, miszerint Safarik minden áron Prágában maradjon, s megbizá gróf Kolowrat államministert, tegyen Safarik érdekében javaslatot. Így történék, hogy őt Ferdinand király könyvtári custossá kinevezé.

Az ujonnan szervezett *bécsi* tudományos akademia 1847-ben választá meg Safarikot rendes tagjának, s ez intézet az 1848-ik év febr. 2-ikán tartott ünnepélyes megnyitása alkalmával Safarik beszédje általános tiszteletben

részesült. A történelmi és philosophiai szakosztályban ugyanis a pályakérdésről vala szó. Az egyik indítvány a *szláv nyelvek* történeti és összehasonlító grammatikájának szerkesztését proponálta *Grimm* történeti német nyelvtana szerint, a másik indítvány a *német dialektusok* táblázatos grammatikáját indítványozá. Safarik az első indítvány mellett szóla, magasztalva *Grimm* *Jakab* nagy érdemeit a nyelvtudomány körül, s a szakosztály az első indítványt fogadá el. Az ezen határozat értelmében kiirt pályakérdésnek köszönheti a nyelvtudomány *Miklosich* (a jelenkor legjelesebb slavistája, szül. 1815-ben Luttenbergben, Stiriában) nagyszerü művét, a szláv nyelvek összehasonlító grammatikáját. — Ugyanez évben egy promemoriát nyujta át *István főherczegnek*, melyben a szláv philologiai tanszék szervezését a prágai egyetemen tárgyalja s maga számára e tanszaktól a rendkívüli tanárságot kéri. Ezt annál inkább remélé elnyerhetni, mert a berlinit nem fogadá el. Safarik ez állomást 1848-ban csakugyan elnyeré. De azon körülmény miatt, hogy ez évben könyvtárnokká kinevezék, s beállván a zivataros 48-iki események, 1849-ben febr. 8-ikán tanári állásáról leköszöne s helyébe *Čelakovsky't* nevezék ki.

1848-ki april és május hónapokban Bécsben találjuk *Sommaruga* báró, az osztrák közoktatási ügy vezetője ezen időben több tudóst és tanárt, köztük *Safarikot* is, egybe hiva Bécsbe, hogy a tanügy javításáról tanácskozzanak. *Safariknak* a szláv nyelv szerepét a közép- és főiskolákban kelle körvonaloznia. *Elaborátumát* elfogadák s megkínálák őt ministeri tanácsosi ranggal a közoktatásügyérségben. — Ő azonban inkább a könyvtárnoki állomást — 1848. apr. 25. — fogadá el.

Az alatt a prágai szláv congressus eszméje megére. Az 1848-ik év junius 2-ikán *Palacky*, az elnök megnyitá a congressust, melyen az osztrák-magyar monarchia szlávjainak képviselői nagy számban megjelenének. — A megnyitás napján szóla *Safarik* is. Beszédje politikai hitvallása. A szláv congressust azonban néhány nap mulva szétoszták, mert Prágában zavarok ütének ki. A congressus min-

den eredmény nélkül mene szét. — Safarik azután egészen visszavonula a politika teréről s éle kizárólag hivatalának s a tudománynak.

1849-ben és 1851-ben két nagy munkát végze a kormány megbízásából. Bach igazságügyi minister ugyanis 1849-ben bizottságot hiva össze, melynek a politikai és jogi terminológiát megállapítania kelle. A bizottság aug. 1-től nov. végéig dolgozék Safarik elnöklete alatt s ezen terminologia német-szláv szótár alakjában jelene meg. 1851-ben pedig gróf Thun, közoktatásügyi minister Safarik elnöklete alatt bizottságot nevezte ki, melynek feladata vala, a szláv terminológiát a tudományban megállapítani. — A nagy munka német-cseh műszótár alakjában 1852-ben megjelene.

Lássuk már most Safarik egyéb irodalmi működését is 1835-től 1860-ig. A szláv régiségek megjelenése után második nagy művének, a szláv ethnographia megírásához foga, mely mű 1842-ben egy ethnographiai térképpel megjelene.

1838-tól 1843-ig a cseh nemzeti muzeum folyóiratának szerkesztője vala, s azt nagy tekintélyre hozá.

Mint ujvidéki tanár behatóan foglalkozék a déli szlávok nyelvével és irodalmával; Prágába jöven, a cseh nyelv és irodalom emlékeit szorgalmasan gyűjté, tanulmányozá s a Palackyval együtt megállapított terv szerint a palaeographiai és linguistikai tudomány szempontjából átdolgozá s kiadá. 1839 és 40-ben megjelenének *a cseh nyelv legrégebb emlékei gazdag történelmi és nyelvészeti adatokkal*. Grimm Jakab, kinek Safarik e mű egy példányát megküldé, nagy elismeréssel nyilatkozék a munkáról. E munka folytatása Safarik *régi cseh irodalomtörténete*. Legfontosabb azonban ez időből: *az ó-cseh nyelvtan elemei*, (1854.) a cseh tudóstársaság által kiadva. E művel megállapítá Safarik *a cseh történelmi nyelvtant*. — Ugyanez időben még több igen érdekes nyelvtudományi közleményt íra a cseh muzeum folyóiratába s egyéb tudományos füzetekbe. Mindezekről a következő fejezetben lesz szó.

Életének utolsó éveiben a *glagolitica* tanulmányozásával foglalkozék. 1857-ben kiadá a *glagoliticus töredékeket* s 1858-ban a *glagolitismus* eredetéről és hazájáról irt művet.

Hivatalos teendői, melyeket a legnagyobb lelkiismeretességgel s pontossággal végze és sokoldalú irodalmi működése egészségét több ízben megzavarák. Már 1850-ben így nyilatkozott neje előtt: azt hívém, hogy ötvenes éveimben derekasan kezdek dolgozni, s hogy addig csak gyűjteni fogom az anyagot; most azonban látom, hogy ott kell abban hagynom a munkát, a hol kezdeni akartam. — 1856-tól kezdve gyakran nehéz beteg vala. Idegrendszere vala megtámadva, s gyakori és erős görcsök kinozták őt. 1860-ban okt. 30-ikán saját kérelmére nyugdíjba helyezék — azon megjegyzéssel, hogy képes legyen életének további éveit kizárólag a tudománynak szentelni. — De nyugdíját csak háromnegyed évig élvezheté. Az 1861-diki június 26-dikán hatvanhat éves korában agyvelőgörcsökben meghala. Június 28-dikán eltemeték. Temetése nagyszerű vala. — A temetésen jelen valának a tudomány és irodalom, a művészet képviselői nagy számban, gróf Forgách helytartó, a cseh országgyűlés és a birodalmi tanács küldöttjei és nagyszámu közönség. Hült tetemei Prágában a rokantak háza melletti temetőben fekszenek. Négy év múlva halála után szép mausoleumot emeltek sirja fölé cseh márványból; mellszobrát pedig az állam költségén szerzék meg azon dotatióból, mely a bécsi cs. kir. belvedere-képcsarnokban a remek művek megszerzésére van szánva. Az életnagyságu mellszobrot a csehországi születésű *Pilz Vincze* készíté, s azt 1865-ben a prágai egyetemi könyvtárban helyezék el.

Safarik legidősb fia a prágai müegyetemen a chemia tanára; másik fia mint orvos halt meg 1862-ben Bécsben. Leánya *Fireček* József, cseh író neje.

Safariknak tekintélyes és különösen a szláv irodalmat illetőleg nagybecsű könyvtára vala. Halála után családja catalogust készíté hozzá, mely »Catalogus librorum, incubulorum, codicum manuscriptorum, chartarum geographicarum, quae olim ad bibliothecam P. J. Safarik perti-

nebant. Vindobona. 1862. 8° 116 lap« czim alatt nyomatva megjelent. A könyvgyűjtemény jegyzéke 32 fejezetből áll: görög, latin classicusok, új latin írók, philologia, kritika, exegesis, a szláv nyelvek palaeographiája, egyetemes irodalomtörténet, a szláv philologia segédeszközei, szláv irodalomtörténet, az egyházi szláv nyelv nyomtatványai cyrillicus, glagoliticus és boszniai-illyr betűkkel stb. fejezetekből. — Igen becses kéziratgyűjteményéből *Jireček* több jeles művet ada ki Safarik halála után.

Végre nem lesz érdektelen megemlékezni azon kitüntetésekről, melyekben Safarik részesült életében. Teljes czimét Haan Lajos, jeles tudósunk műve után adjuk; a nagy tudós rövid jellemzését pedig műveinek elősorolása után megkísértjük.

Safarik teljes czime: Paulus Josephus Safarik, doctor philosophiae, emer. rector gymnasii gr. n. u. Neoplantae, eques ordinis meritorum caes. regii austriaci Francisci Josephi, item regii borussici pour le merite, possessor meritorum caes. russici S. Annae classis secundae in brilantibus, caes. reg. bibliothecae ad universitatem scientiarum pragensem custos, eruditarum societatum pragensis litterariae et bohemicae patrii Musaei, item caes. regiae viennensis, sodalis, academiaram litterarium, petropolitanae, berolinensis et monachiensis, item societatum eruditarum historico-archaeologicae göttingensis, geographicae petropolitanae, archaeologicae odessanae, eruditae cracoviensis, pro excolenda litteratura hollandica batavo-lugdunensis, »National Institution« washingtoniensis socius ab epistolis; facultatis philosophicae pragensis, sodalitäts historicorum Klagenfurtanae, item moravo-silesiaca pro agricultura, naturae curiosorum brunnenensis, pro indagandis antiquitatibus Slavorum Zagrabiensis, pro excolenda historia universali helveticae, universitatis item charkoviensis et societatis eruditae esthlandicae in Dorpat membrum honorarium, metropoleos denique pragensis civis ex honore, vir tantis decoratus encomiis, gloria litteraturae slavo-bohemicae, ingenium Europae notissimum. (Cf. Haan, Jena Hungarica, p. 138—139.)

II.

Safarik művei.

»Ein Sprachforscher muss das vollkommene Verständniss der geschichtlichen, insbesondere aber der Cultur-entwicklung des Volkes besitzen, mit dessen Sprache er sich zu befassen unternimmt.« Safarik.

I. 1814—1833.

Safarik már Kézsmárkon lyceista korában több szláv költeményt írt. Ezeket 1814-ben összegyűjté és kiadá. *Tatranská Musa s lyrrou slovanskou*. Lőcse, 1814. 8° 80 lap. A Tátra múzsája szláv lanttal — czime a kötetnek, melynek tartalma lantos és epicus költemények. Pindár, Horatius, Klopstock nagy befolyással valának Safarik költészetére. *Palkovics* különben ekkép nyilatkozik verseiről: »Safarik's Phantasie ist lebhaft und schwungvoll, seine Diction echt poetisch, seine Bilder würdig und angemessen. Bewunderung erregt die Anstrengung, die er machen musste, um eine so bedeutende Kenntniss der slavischen Sprache zu erlangen.«

Egyéb költeményei *Hromadko* bécsi tanár által szerkesztett »*Prvotiny pěkných umění*« (a szépművészetek első gyűjteményei) című folyóiratban 1815—17 közt jelenének meg. Mindezen versei sejtetik velünk Safarik nagy geniusát.

1818-ban megjelent Safariktól — névtelenül — *a cseh költészet és prosodia*. A mű munkatársai: Palacky és Benedikti. Címe: *Počátkové českého básnictví obzvlášť prosodie*. (A cseh költészet, különösen a cseh prosodia alapelvei) Pozsony, 1818. 128 l. 8°. Polemico-didacticus mű. Hogy e munka irányát megérthessük, ismernünk kell a cseh irodalom viszonyait ez időben. A cseh irodalom új, illetőleg *ébredésének kora* 1774-től 1820-ig terjed. E kor vezére *Dobrovsky* József (1853—1829). Ő a hangsúlyos prosodiának teremtője (1795) s a cseh irodalom ujjászületésének iskolája *Dobrovskyt*, mint a cseh költészet törvény.

hozóját tisztelé. Ez iskola tagjai: Puchmájér, Nejedly, Tablic, Palkovič, Hnevkovsky stb. — Ezen írók a cseh irodalomban alig találtak mintakölteményeket, miért is leginkább a gazdag német irodalom remekműveihez folyamodtak s így kevés az eredetiség az ő költeményeikben. Érdemök leginkább abban áll, hogy a költői nyelv alkotásában sokat lendítének. Ekkor, 1818-ban megjelené Safarik műve a prosodiáról, mely a *hangsúlyos* költészetet alaposan megtámadá s nyomós érvekkel az *időmértékes* verselést, mint a cseh s általában a szláv nyelv szellemével leginkább megegyeztetetöt ajánlotta s védte. Ezen új theoriát sok tekintetben Jungmann József is pártolá, ki leginkább a classicus művek jeles fordítása által hata. Az új tan egész polemiát idéze elő. Safarik és társai győzedelmeskedének. 1820-ban az új iskola befejezé tevékenységét s ugyanez évben kezdődik az időmértékes verselés iskolája.

Megtámadá Safarik művét leginkább *Hnevkovsky'* »*Zlomky o českém básnictví zvláště o prosodii*« (Töredékek a cseh költészetéről, különösen a prosodiáról. 1820) című művében. Érvei gyengék; a kritika oda nyilatkozék, hogy Safarik a szláv költészetet a helytelen bilincsekből kiszabadítá.

1822-ben megjelené Safariktól a »*Krok*« (haladás) című, 1821-ben Prágában megindított irodalmi és mulattató folyóiratban egy értekezés a *hexameterről*: »O hexametre. Zlomek z metriky české.« (I. 3. füzet 1—21. lap) és *Theokrit* harmadik *pásztor dalának* hű fordítása (I. 2. füzet 33—34 l.)

Becses népköltészeti munka a *magyarországi szlovák népdalok* gyűjteménye, melyet Safarik Kollárral, Benedictivel s többekkel eszközölt. Czime: *Písň světské lidu slovenského v Uhrich. Sebrané a vydané od Paula Jozefa Safarika, Jána Blahoslava (Benedicti) a jinich. V Pešti. Svazek prvny 1823, svazek druhý 1827 12° I. 149 l., II. 168 l.* — (A magyarországi szlovák nép világi dalai. Össze gyűjtötték s kiadták stb.)

A második kötet előszavát Safarik írta. Ezen érdekes, a népköltészetéről szóló értekezésben kiemeli a népköltészeti termékek gyűjtésének fontosságát. Szépen írja le a magyarországi szlovákok népköltészetét; idézeteket tesz pl. *Freimüthige Bemerkungen eines Ungarn (G—tz) über sein Vaterland 1799.* című munkából: »Die ausserordentliche Liebe zum Gesang ist ein Haupt- und schöner Zug in dem Charakter der Slaven. Es ist eine Freude zur Erntezeit im Felde zu wandeln. Alles singt dann. Das slavische Frauenzimmer wird man selten stumm antreffen. Es schwatzt oder singt.«

Idéz még a »*Tudományos gyűjteményből*« is (1827. II. füz. 104—105. l.) »A szláv nemzet magában is egy különös jó kedvű, eleven eszű, született poetai nemzet, úgy hogy az ő egész élete, az ő örömei, az ő fájdalmai is csupa poesis: sőt még a köznép is — élete minden viszontagságaiban verseket, még pedig mély érzésű s fellegző verseket költ és azokat eldalolja. Nálók, még a köznépnél is minden születés, minden lakodalom, minden vendégség, minden multság, minden munka, minden nyomoruság, sőt még a halál és temetés is verselésből és dalolásból áll s mely gyönyörűséges anacreonticumokat költenek és dalolnak még a parasztleánykák is a szerelemről!«

A gyűjtemény 220 szebbnél szebb népdalt foglal magában. (A szlovák népdalokat magyarra fordították: Szeberényi Lajos és Lehoczky Tivadar. Kiadta a Kisfaludy társaság.)

Azon művek közt, melyeket Safarik Ujvidéken írt, legjelesebb a »*Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten von Paul Joseph Schaffarik, Doctor der Philosophie, Prof. am Gymn. der gr. n. un. Gemeinde in Neusatz, der philol. Ges. in Jena Mitglied. Ofen.* Mit kön. ung. Universitäts-Schriften. 1826. 8°. 524. l.

Ezen irodalomtörténet, melyet Safarik előfizetés után kiadott, mai napig forrásul szolgál a történetiróknak

a szláv népek mivelődési viszonyainak megírásában. Szándékosan német nyelven írta e munkát, mert csak így terjedhetett el valamennyi szláv néptörzs és a nagy közönség közt is.

A mű bevezetése a szláv népek származásáról, lakhelyeiről, vallás-erkölcsi állapotáról, jelleméről és culturviszonyairól általában szól. Az első rész a *délkeleti szláv népek* nyelvét és irodalmát adja elő, és pedig: a régi egyházi szláv nyelv és irodalom történetét, az orosz, a katolikus szerbek (dalmaták, boszniaiak, szlavónok és horvátok), a görög keleti szerbek és a vind (vend) nyelv és irodalom történetét; — a második rész pedig az *éjszaknyugoti* szlávok: a csehek, a szlovákok, a lengyelek, a lausitzi szorbok vagy vendek nyelvét és irodalmát tárgyalja.

Nagyszerű forrástanulmány, élénk előadás s a tárgy iránti szeretet jellemzik e becses művet. Bátran összehasonlítható Heinrich Kurz »Leitfaden zur Geschichte der deutschen Literatur« czimű jeles művével.

E munka második változatlan lenyomata megjelent Prágában 1868. S e szerint irattak: »*Historical view of the slavie language*«. Andover 1834 — és »Geschichtliche Uebersicht der slavischen Sprache und Literatur von E. v. O.« Leipzig, 1837.

A déli szlávok nyelvének és irodalmának alapos tanulmányozásával Safarik a szlávok eredetének megvilágítását kapcsolta egybe s 1828-ban megjelent a történelmi műve: *Ueber die Abkunft der Slaven* nach L. Surowiecki. Ofen, 8° 212. l. Safarik a főkérdésekben Surowiecki műve után indul. Surowiecky Lőrincz műve: »Sledzenie poczatków narodow slowianskich« 1823-ban jelent meg Varşóban; tovább ment azonban abban, hogy új történelmi anyagot hozott napfényre s azt önállóan feldolgozta s evvel a szlávok őstörténelmét igen sok tekintetben megvilágította. Az addig meg nem jelent s fel nem használt forrásokat Safarik mind feldolgozta.

1830 körül egy terjedelmes kéziratot szerze, melyben a thrák félsziget helységneveit tárgyalja, tekintettel szláv eredetükre. Itt vannak a szerb és bolgár kerületek, vidékek, népfajok, püspökségek, monasteriumok stb. nevei, A kézirat a cseh muzeumban található.

Ugyancsak 1830-ban közölt irodalmi tudósításokat »a déli Magyarországból« a cseh nemzeti muzeum folyóiratában (231—234), melyek különösen a déli szlávok ókorát tárgyalják.

Aristophanes felhőit és *Schiller* Stuart Máriáját még Jénában lefordítá. — Az első mű fordításához előszót is irt: »*Aristophanesről és felhőiről*«. Ezen előszó és a fordítás töredéke megjelent 1830-ban a cseh nemzeti muzeum folyóiratában (413—432. l.). Azonkívül megjelent még két kis töredék a fordításból 1831-ben ugyanazon folyóiratban (138—152. és 254—279. l.). A fordítás többi részét, valamint Herodotos fordításának töredékeit megsemmisítette Safarik; — *Schiller* Stuart Máriájának sikerült fordítása teljesen jelent meg 1831-ben Prágában (8° 222 l.).

1832-ben folytatá tudósításait »Délmagyarországból« a muzeum folyóiratában (109—112. l.). Ezen tudósításokat, melyekben a déli szlávok régi és újabb irodalmi mozgalmait tárgyalja, Safarik barátságos összeköttetéseinek köszönhető, miknek segélyével különféle forrásokhoz jöve. Nagyon valószínű, hogy az anyag nagy halmaza, melyet a déli szlávok irodalomtörténetének megírásához gyűjtött, már ez időben megvala. A mint ugyanis a felebb említett 1826-ban megjelent szláv irodalomtörténete, helyesebben annak vezérfonala kiadatott, Safarik azonnal hozzáfogott annak teljes s szigoruan tudományos szempontból vett megírásához s azt gondolá, hogy az egész munkát négy vastag kötetbe összehalmozza (mint pl. a nagy *Kurz*). Ezen terjedelmes mű saját szava szerint: »*Handbuch für gereifte Gelehrte*«. Keletkezéséről ezeket írja: »Alles, was ich jetzt thun kann, besteht darin, das zur Geschichte der Sprache und des Schriftthums der südslavischen Stämme nothwendige Material zu sammeln und zurecht-

zulegen. Es ist dies die vorderste Pflicht, die mir meine geographische Stellung vorzeichnet. Nach fünfjähriger Anstrengung ist es mir endlich geglückt, alle Hindernisse zu beseitigen und mir den Zutritt zu vielen theils verschlossenen, theils verborgenen Denkmälern zu öffnen. Im Auftrage der höheren katholischen Geistlichkeit wird für mich in Slavonien, Kroatien u. s. w. alles durchsucht und beschrieben. Viele schöne Sachen habe ich bereits erhalten, andere stehen in Aussicht. Es ist zum Verwundern, wie viel Bücher seit dem 15. Jahrhundert bis jetzt in serbischer und kroatischer Mundart geschrieben und gedruckt worden sind. — Unsere berühmtesten Literaten Dobrovský, Kopitar u. A. haben keine Ahnung von dem Reichthum«.

A nagyszabásu munka kiadása lehetetlenné vált; azt csak halála után 1864—65-ben Jireček J. adta ki »Geschichte der südslavischen Literatur« czim alatt s ez a tervezett nagy műnek, melyben az összes szláv irodalmakat fölkarolni ohajtott, csak egy része.

A kéziratban legnagyobb részt már meglévő déli szláv irodalomtörténetének egyes töredékei a »Wiener Jahrbücher der Literatur« czimű negyedévi folyóiratban megjelentek. Így 1829-ben: Uebersicht der Slowenischen Kirchenbücher, welche vom Ende des XV. bis zum Anfange des XVII. Jahrhunderts erschienen sind (Bd. XLIII. 1—35) és 1831-ben: Uebersicht der vorzüglichsten schriftlichen Denkmäler älterer Zeiten bei den Südslawen (Bd. LIII. 1—58). És a cseh nemzeti muzeum folyóiratának 1833-ik évi folyamában az illyr szlávok, horvátok, dalmáták, bosnyákok, szlavónok, szerbek és szlovének újabb irodalmának áttekintését adja. (Literatura Chorvatu od r. 1820, — katolických Srbuv: Dalmatincuv od r. 1800, Bosňákuv i Slavoncuv od r. 1820. Srbuv réckého vyznani od r. 1825. költeményekkel illusztrálva. Literatura vindických Slovanuv od r. 1820.) Ez utóbbi értekezések külön lenyomatban megjelentek Safarik Jireček által összegyűjtött műveiben, 1865. III. kötet. 261—316 l. — A nagy szorga-

lommal irt dolgozat alapos és széles tanulmányt árul el s egész részletekig megy. A muzeumi folyóiratban megjelent még egy értekezése ez évben: »*O Rušalkách*«. (A Rusaliákról. erdei és mezei nymphákról a szláv mythológiában) 1833. 257—273 l. V. ö. összegyűjtött műveit. III. köt. 81—95 és Miklošich: die Rusalien. Ein Beitrag zur slaw. Mythol. Wien, 1860.

A »*Krok*« lapban az *illyr szlávok metricus verseléséről* értekezik. (1833. III. 21—43) s ugyancsak Ujvidékről még két nevezetes recenziót küldött be a »Wiener Jahrbücher der Literatur«-ba. Az egyik a Dobrovský által kiadott »*Ansberti Historia de expeditione Friderici imperatoris*« czimű munkát bírálja (1828. XLII.), a másik pedig *Katancsich Péter* (1750—1825), a pesti egyetemen az archaeologia és numismatika tanárának és az egyetemi könyvtár custosának »*Orbis antiquus*« és »*Istri adcolarum geographia vetus*« czimű művének birálatával foglalkozik (1829. XLVI.)

Még egy nagy nyelvtudományi művet bocsátott közre Safarik ujvidéki tanárkodása alatt: »*Serbische Lesekörner oder historisch kritische Beleuchtung der Serbischen Mundart*. Ein Beitrag zur slawischen Sprachenkunde. Pesth, 1833. 8°. 135 l. Mit einem Facsimile.«

Safarik e műben azon hypothesis ellenében, miszerint a régi egyházi szláv nyelv valamennyi szláv dialectus, így a szerbének is forrása, (s e tant Dobrovsky és Kopitár is védték) a nagy szorgalommal gyűjtött s systematice összeállított serbismusokból kideríti, hogy a régi szerb nyelv a régi egyházi szláv nyelvnek csak mellé — és nem alárendeltje s hogy a régi szerb nyelv Cyrill és Method korára vihető vissza.

1825-ben Safarik Mušicki és Magaraševic szerb írókkal megindítá a szerb évkönyveket — sèrbskí lětopis — s ugyanők alapíták 1826-ban a szerb tudós társaságot — Matica sèrbská.

A Balkán félsziget topographicus térképéről, melyen Safarik 1822-től 28-ig dolgozék, valamint »szláv régiségeinek« előmunkálatairól alább leszen szó.

2. 1834—1841.

A cseh nyelv és irodalom fejlődésére nagy befolyást gyakorolt az 1818-ban gróf Sternberg és mások által alapított cseh nemzeti muzeum virágzása. E muzeum 1830-ban új szakosztályt alkotott (Jungmann, Palacky, Presl stb.), melynek feladata volt a cseh nyelv és irodalom mívelése s ezen szakosztály indítványára alapították ugyanezen évben a szerb matica mintájára — a cseh tudós társaságot, Matica česká. — A muzeum 1827-ben egy német havi és egy cseh negyedévi folyóiratot indított meg. Mindkettőnek szerkesztője Palacky vala. A német füzetek öt év múlva megszűntek, a cseh folyóirat évről évre virágzott és a cseh, illetőleg a szláv irodalom regulatora volt. 1838-tól 1842-ig a folyóiratot Safarik ritka szakavatottsággal szerkesztette.

Már életrajzi vázlatában említők, hogy 1834-től 35-ig a »*Světazor*« (panorama) népszerű heti lapot is szerkeszté. Maga keveset dolgozott abba, hanem a fiatal írókat tudta maga köré gyűjteni. A »*Světazor*«-ban közzé tett cikkei :

Huculové, tatranšti horáci (Huculok, a Tátra hegység lakói) 1834. 6. l.

Ostatky staroslovanských her a zábav (a régi szláv játékok és mulatságok maradványai) 1834. 342. l.

Kurpini, lid slovanský v Polště (a Kurpinok, szláv néptörzs Lengyelországban) 1834. 359. l.

Postřihy, (a hajáldozatok ünnepe, különösen a huculoknál) 1835. 15. l.

Král pastýřsky v Kujevch (a pásztorok királya Kujáviában lengyel vidéken) 1835. 190. l.

Obřinky (az aratás ünnepe, különösen a lengyeleknél és a kisoroszoknál) 1835. 199. és 210. l.

Hry a zábavy Starorusu (a régi oroszok játécai és mulatságai) 1835. 246. és 286. l.

Českého národu mravní stav, zvyky a obyčaje (a cseh nép erkölcsi állapotáról és szokásairól) 1835. 2. 14. 34. l.

Most nézzük Safarik tanulmányait, értekezéseit, ismertetéseit, melyeket ez időszakban a muzeumi folyóirat-

ban tett közzé s melyek részben »szláv régiségeinek« mutatványai, azután következik legnagyobb művének s kisebb igen becses dolgozatainak ismertetése.

1834. *Myšlenky o starabylosti Slovanuv v Europě.* (Gondolatok arról, mily régi lakói Európának a szlávok.) Muz. folyóirat 23—57. V. ö. Összegyűjtött művei. III. 1—31. Mutatvány »szláv régiségeiből«.

Literatura illyrských Slovanu. (Az illyr szlávok irodalma.) Muz. f. i. 113—116.

Přehled pramenu staré historie slovanské. (A szlávok ókori történelmének forrásai áttekintésben. Muz. f. i. II. köt. 155—182.

Nejstarší ěaltár polský. (A legrégibb lengyel zsoltárról.) Muz. f. i. 347—348.

1835. O národech kmene *skytického*. Pojednání historické. (A szkytha törzs népeiről. Történelmi értekezés.) Muz. f. i. 20—42.

O národech kmene *Litevského*. (A litván törzs népeiről.) Muz. f. i. 292—326.

Přehled národních jmen v jazyku slovanském. (A népek neveinek áttekintése a szláv nyelvben.) Muz. f. i. 367—398. V. ö. Összegyűjtött munkái. III. 415—445.

Végre ugyanez évben megjelent tőle a *lengyel és horvát ujságok* és folyóiratok ismertetése. Muzeumi f. i. 292—326.

1837. O zemi jmenované *Bojky*. Az ugynevezett *Bojky* tartományról — Constantin Porphyrogenetos által így elnevezve — az az a vándorló drótosok és egérfogókkal kereskedők vidékéről. Muz. f. i. 23—36. V. ö. Összegyűjtött művei. III. 33—44.

Podobizna černoboha v Bamberku. (Černoboh, szláv bálvány oszlopa Bambergben.) Muz. f. i. 37—52. V. ö. Összegyűjtött művei, 96—109.

Az 1837-ik évi folyamban megjelentek még: *Glagolita Clozianus*, edid. B. Kopitár (Vindobonae 1836) — ismertetés; tudósítások az orosz irodalom köréből; a történelmi értesítések fontosságáról stb. 1838-tól 42-ig, a

mint már említők, maga Safarik szerkeszté a muzeumi folyóiratot, mely időből következő cikkek jelentek meg tőle :

Irodalmi tudósítások a szlávságból: az illyr, lengyel, orosz, litván szlávok újabb irodalmi termékei. A szláv és litván népdal-gyűjtemények bibliographicus áttekintése. (V. ö. Összegy. művei. III. 396—411.)

Tudósítás a szláv nyelv- és irodalmi intézetről a pozsonyi ev. lyceumon. Muz. f. i. 1839. 115—118 stb.

Safarik szláv régiségei. Ezen hatalmas mű bő anyagát Safarik évek hosszú során át gyűjté s Prágába jöven az első években annak feldolgozásával és szerkesztésével egész idejét tölté. Az 1835-ik év telén átadta a művet a censurának, s 1836-ban megjelent a munka első füzeté, s 1837-ik évi június hóban megjelent az egész 1014 nagy 8° lapra terjedő nagyszerű mű a cseh tudós társaság pártfogása alatt. Ez volt a tervezett egész műnek első fele, t. i. a *történelmi része*. A műnek második fele, mely a régi szlávok vallás-erkölcsi, mivelődési, társadalmi stb. viszonyait leírja, a kéziratokban meglévő adatok nyomán szerkesztve halála után 1863-ban jelent meg. A mű teljes czime: »Slovanské starožitnosti. Sepsal Pavel Jozef Šafařík. Oddíl dějepisný. Pomoci českého museum. V Praze. 1837. Tiskem Jána Spurného. 8° 1014. lap.

A mű *Sternberg* Gáspár grófnak van ajánlva. Safarik egy nyomtatott ívért 10 frtot kapott tiszteletdíj fejében; a társaság alapító tagjai a 3 frtos művet fele árán kapták. A mű tartalma: A bevezetés a munka célját, dispositióját és annak forrásait tartalmazza. A szóban levő mű, a mint már említők, a szláv régiségek első, azaz történelmi része, mely a szláv néptörzsek történetét a legrégebb adatoktól kezdve addig adja elő, mig e néptörzsek a keresztény vallást fölvtették. E történelmi részt Safarik két szakaszban tárgyalja. Az első szakasz *Herodottó'* a hún és római uralom bukásáig terjed (456. Kr. e. — 469, illetőleg 476. Kr. u.) és a szlávok eredetéről, a hajdani szlávok lakhelyeiről és történeteiről értekezik. Elősorolja a szlá-

vokkal határos népek törzseit: a szkytha, az ural-csud, a sarmata, a kelta, a germán, a lithván, a thrák stb. törzsek népeit s végre szól az ős szlávok földrajzi viszonyairól (erdők-, folyók-, tavakról stb.). A második szakasz a hunok és rómaiak bukásától kezdve addig terjed, míg a keresztény elem túlnyomó lett a szlávoknál (476—983. Kr. u.). S itt van a szlávok elterjedésének története, az oroszok, a bolgárok, a szerbek, a horvátok, a korutáni szlávok, a lengyelek, a csehek, a morvák, a szlovákok, a polabi szlávok lakhelyének és történetének kimerítő leírása.

A mű nagy sensatiót idézett elő a tudományos világban. A szerző egykorú kritikusa (1838.) akkép mutatja be a nagyszerű művet: »Safarik hat sich an die schwerste Aufgabe der gesammten Geschichtsforschung gewagt und vollführte sie mit einem unerwarteten, bewunderungswürdigen Erfolge. Wir scheuen uns nicht, öffentlich auszusprechen, dass seit langer Zeit her in keinem Lande, bei keinem Volke in Europa eine Publication vorgekommen ist, wie diejenige, auf die nun unsere Literatur stolz sein kann. Das Problem der Abstammung und der Urgeschichte des slawisches Volkes ist bisher nie von einer so mächtigen Geisteskraft, mit so viel Ausdauer und so thätigem Eifer zu lösen versucht worden. — — — Safariks Werk wird fortleben und reichlichen Nutzen bringen, so lange es Slaven und eine Geschichte überhaupt geben wird.«

Haan Lajos, jeles történetirónk ekkép nyilatkozik a műről: »Opus hoc auctoris praecipuum, imo in suo genere unicum, maximam nomini ejus adtulit laudem.« (Jena Hung. 140. l.)

A bécsi cs. kir. tudományos akadémia 1862-ik évi almanachja pedig így szól: »Wenn Safarik nichts geschrieben hätte, als seine »*Geschichte der Slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*« und die »*Slawischen Alterthümer*«, so hätte er seinen Namen in der Wissenschaft und bei allen Völkern Slawischer Zunge unsterblich gemacht. Das sind bleibende Monumente, wie sie nur ein Mann von so umfassendem und gründlichem Wissen, ein

eben so scharfsinniger als umsichtiger Forscher, ein so klarer, gediegener Geist liefern konnte. Safarik hat sich darin gleich gross als Geschichts- und Alterthumsforscher, wie als Philolog gezeigt.«

Vas szorgalom, bámulatra méltó olvasottság, terebélyes történelmi ismeretek, a nyelvtudomány adatainak rendkívüli gazdagsága, az óriási anyag alapos s keresztülkasul, át- és átkutatása s a szerző a feletti tökéletes uralkodása — mindmegannyi tényező, mely bámulatra ragadja Safarik szláv régiségeinek olvasóját. — A lángeszű író ritka jártassága a nyelvtudományban (az összehasonlító nyelvészetben) arra vezette őt buvárlataiban, hogy a szláv nyelveket a közös európai forráshoz, az *árja* nyelvtörzshöz visszavezesse s a szláv nyelvet a sanskrit, ind, perzsa, görög, latin, germán stb. nyelvvel testvéri viszonyba hozza. Ő bebizonyította, hogy a szláv nyelv a sanskrit mellett legtöbb kincset örökölt a közös anyától s mint történelmi tény megállapította, hogy a szlávok az Alpeseken és a Balkánon túli tartományokban a népek hullámozó tengerében a germánok és a kelták mellett nevezetes alkatrészt képeztek.

A munka az állam és a tudomány fejedelmei részéről nagy kitüntetésekben részesült. Humboldt Sándor, a természettudományok nagy mestere, mint tekintélyre hivatkozik e műre »Kosmosában« (II. 411.) — Orosz nyelvre J. Bodjanski (Moszkva 1838), lengyelre Bońkowski (Posen, 1842.), német nyelvre pedig Mosig von Aehrenfeld és H. Wuttke (Lipcse, 1843.) fordították. — A mű új kiadása 1864-ben és 65-ben jelent meg összegyűjtött művei első és második kötetében.

A mint már feljebb említve volt, Safarik több évig a *Balkán* félsziget topographiájával foglalkozék. Ezen tanulmány eredménye két kéziratban hátrahagyott nagy fólio kötet, mely a graeco-szláv tartományok topicus neveit abc-rendben elősorolja. Ily topographicus anyagot és nomenclaturát abc-rendben állított össze Safarik saját használatára a többi szláv tartományokból is. Ez a *nagy szláv*

atlasz előmunkálatai. A mű azonban befejezetlen maradt. »Szláv régiségeit« is térképekkel akarta illusztrálni, de ezek elmaradtak, hátra hagyott műveiben azonban meg vannak. Az egyik tervezet Herodotostól a hun és a római uralom bukásáig terjed, a másik pedig a szláv népek helyrajzi viszonyait ábrázolja 476-tól Kr. u. egészen addig, míg azok a keresztény vallásra áttértek.

»Szláv régiségei« első, azaz történelmi részének megjelenése után azonnal hozzá fogta az eredeti terv szerint a mű második, azaz művelődéstörténeti részének kidolgozásához. — Egyes értekezések, melyek az első rész kiegészítésére szolgálnak s a második rész töredékeit képezik, a cseh nemzeti muzeum folyóiratában jelentek meg; magának a teljes műnek megjelenése azonban Safarik betegeskedése, hivatalos elfoglaltsága s egyéb irodalmi művei következtében mindinkább háttérbe szorult; végre az anyag oly nagy halmazt képezett, hogy annak rendszerezéséhez Safarik életében nem férhetett.

1838-ban lefordította és commentálta *Dušan* Istán szerb törvénykönyvét az 1349-dik és 1354-dik évekből; a fordítás megjelent *Kucharski* Monumenta juris Slovenici, Varsaviae, (92—226. l.) című művében. — A rá következő évben pedig kizárólag saját használatára a déli szláv régiségek jegyzékét csak 30 példányban nyomatta ki: Monumenta illyrica seu Slavorum gentis universas Illyrici, sensu latinissimo sumti, provincias... incolentis... literaria documenta, idiomate patrio et literis cyrillicis consignata, (Loco manuscripti in privatissimum editoris usum) edidit Pragae. 8° 47 lap. I. diplomata, II. Inscriptiones, III. Specimina e codicibus.

Legnagyobb gondot fordított ezek után az ó-cseh nyelv és irodalom tanulmányozására és Palackyval együtt megindította a cseh nyelv és irodalom legrégebb emlékeinek kiadását. — A közlemények czime: »*Rozbor staročeské literatury*« (az ó-cseh irodalom taglalása) s az első közlemény: *O nejstarších rukopisech českého jazyka* (a cseh zsoldárkönyv legrégebb kéziratáról) Safariktól való. E cik-

ket a cseh tudós társaság philologiai osztályában 1840-ben september 29-dikén olvasta fel. (V. ö. Sitzungsber. in den Abhandlungen. 1. Bd. Prag. 1841, S. 14., továbbá a cseh tudós társaság közleményei (Actenbünde) 1843. II. 111—131 l., összegyűjtött művei. III. 356—369 l.)

Ezen munkálatok folytatása: *die ältesten Denkmäler der böhmischen Sprache*. (Prag, in den Abhandlungen der böhm. Gesellschaft. 1840. 4° 233 l. Megjelent külön lenyomatban is.) Tartalma: Libussa's Gericht, Bruchstück der böhmischen Interlinear-Uebersetzung des Evangelium Johannis. — Leitmeritzer Stiftungsbrief. — Böhmische Glossen im dictionarium universale (mater verborum) des Constanzer Bischof's Salomo.

Grimm Jakab a neki küldött tiszteletpéldányra ezeket írta Safariknak: »Jetzt wird durch Ihr Verdienst hoffentlich alles niedergeschlagen, und mit ungetrübter Freude wollen wir nun Vortheile ziehen aus den gesicherten Denkmälern.«

Ezen termékeny időszakot avval fejezzük be, hogy még röviden megemlékezünk azon három cikkről, mely Safarik a szlávok érdekeit képviselő lapban »Ost und West«-ben közölt. E cikkek: über die Matica illyrska, über die Danica, die litterarische Thätigkeit Lud. Gáj's, Kollar's. (1828. 2. szám); Ueber die Rusalken. Uebersetzung aus dem Musejnik (1837. 3—4. sz.); Ueber die neueste illyrische Literatur (1837. 17. sz.)

---

3. 1841—1848.

Safarik a nagy nyelvtudományi és irodalomtörténeti munkálatok közepette rá ért figyelmét más tárgyra is fordítani; különösen foglalkozott a szlávok statisztikájával s minthogy sok szláv tudóssal folytonos érintkezésben és levelezésben állott, sikerült neki a bő anyagot összehordani s értékesíteni. 1842-ben megjelent *szláv ethnographiája* térképpel: *Slovansky' národopis s mapou* (slovanský zeměvid, a szlávság térképe), 8° XII—178 lap. Safarik ezen leg-

elterjedtebb és legpopularisabb művében a szlávtságot csoportok, nyelvek, dialectusok és alárendelt szójárások szerint osztályozza, mindenütt kijelölván a határokat (a térkép ezt illusztrálja). Minden osztálynál a lényeges nyelv-sajátságokat kiemeli, mindenütt megnevezi az irodalom-történet rövid vázolata mellett a nevezetesebb szótárakat, nyelvtanokat és népköltészeti gyűjteményeket. A mű egy év alatt két kiadást ért, s 1849-ben megjelent a harmadik kiadás. E szláv ethnographiát *Dalman* lengyel nyelvre, *Bodjanský* pedig 1843-ban oroszra fordították.

A szláv ethnographia megjelenése után nagyobb hévvel folytatá *Safarik* szláv philologiai, különösen pedig etymologiai kutatásait. — A cseh grammatika tulajdonképeni megalapítója *Dobrovsky*. De *Dobrovsky* halála után a nyelvtudomány nagyszerű haladást tőn. *Grimm* a germán nyelveket hasonlítja össze, *Bopp* az összes indoeuropaikat, — és *Humboldt Vilmos* a nyelvnek philosophiáját teremti. A szláv philologia még nem dicsekedhetett ily tudóssal. *Safarikra* várt a nehéz feladat megoldása. Ő annyira beleélte magát a szláv nyelv szellemébe, lényegébe, annyira jártas volt a szláv nyelv régi és újabb nyelvemlékeiben, oly gyorsasággal sajátította el magának a nyelvtudomány újabb és újabb vívmányait, hogy csak ő volt képes a szláv nyelvnek organismusát, lényegét, sajátosos tüneményeit s a sok szláv dialectus egységes jellemét igazán alaposan, mélyen felfogni és a philologia, a nyelvtudomány nagy előnyére értékesíteni. Utána *Schleicher* és *Miklosich* követték e tekintetben nyomdokait.

Safarik szándéka volt a *szláv etymologia rendszeres tanát* és *szláv gyökér szótárt* összeállítani. A nagyszerű anyag világosan lebegett szemei előtt s lelkesedéssel értekezett e tárgyról. A nagy szabású munka nem jött létre; egyes ide vágó értekezései megjelentek azonban a museumi folyóiratban.

1841-ben október 14-dikén a cseh tudós társaságban olvasott a régi szláv, különösen a cyrill nyomdokról a déli szlávok tartományaiban a XV–XVII. században. O sta-

roslovanských, jmenovitě kyrilských tiskárnách v jihoslovanských zemích v století XV—XVII. (V. ö. Abhandl II. Bd. 1843. Sitzungsber. 28. l., a mus. f. i. 1842. 93—107. l. és összegy. művei. III. 248—260.) Ugyancsak a museumi folyóiratban, 1842-ben (107—132. l.) megjelent a cseh irodalom áttekintése az 1841-ik évről. *přehled literatury české*.

1841-ben ismerteti folytatólagosan az *orosz* (147, 455. l.), a *lengyel* (150. l.) és más modern nyelvű irodalmat (311. l.). Ez év november 3-ikán értekezett a cseh tudós társaságban egy kéziratról a prágai csász. könyvtárból, melynek tartalma: »Život pána našeho Jezu Krista«. (Urunk Jézus Krisztus élete) V. ö. Actenbd. 1855. 3. Bd. 726, a »Nyelvelmékekben« II. 58—70. és összegy. művei. III. 370—373.

Ugyanezen év július 2-ikán azon helyen a *cseh orthographiáról* beszélt; »Slovo o českém pravopisu« (szózat a cseh helyesírás érdekében). Itt elvetendőnek véli a *j*-t *i* helyett és a *g*-t *j* helyett, mit el is fogadtak. V. ö. a mus. f. i. 1843. 3—12 l. és összegy. m. III. 317—325.

1843-ban megjelent értekezései: *O Svarohovi a Svarožiči, bohu ohně pohanských Slovanu*. (Svarohov és Svarožica tűzistenségekről a pogány szlávoknál). V. ö. Actenbd. 1845. 3. Bd. 12. a mus. f. i. 1844. 483 lap és összegy. m. III. 110—115. — Töredék a »szláv régiségek« második részéből.

Evanjelium sv. Matouše ze 14. století. (Máté evangélioma a 14. századból és ahhoz tartozó homiliákról IV. Károly korából.) V. ö. Actenbd. 3. Bd. 8. és 739 l., azután »Nyelvelmékekben« II. 71—78. 1844-ben május 2-án olvasott a cseh tudós társaságban: »*O vzdání, traditio, vadium startch Slovanu a Litvínu*. (A régi szlávok és litvánok jogérvényes fogadásáról. vagyis a *poena vallata* jogi institutióról). Töredék a szláv régiségek II. részéből. L. mus. f. i. 1844. 384. és összegy. m. III. 120—133.

Ez évben még két műhöz előszót irt Safarik. És pedig: Einleitende Vorrede zu Dr. Jos. Müller's Albanien, Rumelien und die österr.-montenegrinische Grenze. Prag, 1844. és még egy bevezetést *Bezděk* F. által ujonnan kiadott »*Základové maudrosti a opatrnosti*« (a bölcsesség

és okosság alapja) czimü műhez, Prága, 1844. Ugyanez év oct. 10-én olvasott a tudós társaságban: *O jménu a položeni města Vinety* (Voliň) jinak Jumina, Julina, Jomsburg jmenovaného. (Vineta város nevééről és fekvéséről). Töredék a szláv régiségekből. L. a mus. f. i. 1845. 3—32. és összegy. m. III. 45—71. l. Térképpel.

Az 1845-ik év december 31-dikén arról értekezett a cseh tudós társaságban, mikép kell az idegenajku tulajdonneveket a cseh nyelvben írni. »O zpusobe, jak se mají cizojazyčná jména osob, zemí a míst psáti v české řeči. L. Actenbd. 1845. IV. 20 l. és a mus. f. i. 1852. 116 l. És ugyanez évi muzeumi folyóiratban (565—508. l.) ismerteti *Miklosich*: »Radices linguae Slovenicae veteris dialecti. Lipsiae, 1845.« czimü jeles művét.

Safarik igen nevezetes müve ez időből: *Počátkové staročeské mluvnice* (sestavené dle žřidel literat. české až do 14. století). 8°, 118 lap. *Az ó-cseh nyelvtan elemei*. Németre fordította Jordan J. P. »Elemente der altböhm. Grammatik.« Leipzig, 1847. E művel Safarik a cseh történelmi nyelvtannak alapítója lett s evvel a szláv nyelv buvárlatát a tudományos alapra fektette s a szláv nyelvekben az összehasonlító nyelvészetnek, vagy a nyelvtudománynak utat tört. A szerző maga bevallotta később (1860), hogy a mű hiányos s hogy ő csak a grammatikának a vázlatát akarta nyujta, miért is többen méltatlanul megtámadták, (»Je to jen nástin grammatiki, nikoli grammatika; toho nepovažují něktěri posuzovatelé a křivdu mi činí. Velikých sbírek svych k staročeské grammatice ani jsem tam úplně neužil, a syntaxi vynechal. Byl to vrh smělý, ale potřebný.« Safarik szavai).

E becses munka a cseh Matica által kiadott összes cseh literaturai anthológiának bevezetéséül szolgált. (Výbor z liter. české.)

Említést érdemel még Safarik egy bevezető előszava: Ueber *Libušin Súd* und *Králodvorsky Rukopis* in dem Vorworte zu J. Math. Grafen v. *Thun*: Gedichte aus Böhmens Vorzeit. Prag, 1845.

1846-ban folytatta nyelvtudományi tanulmányait. Mielőtt azonban ezekről tüzetesebben szólnánk, tudósunk egy művére kell fordítanunk figyelmünket, mely különösen a *magyarországi szlovákokat* közelebbről illeti. Hunfalvy Pál Magyarország ethnographiájában, a szlávokról irt cikkében azt állítja, hogy a magyarországi szlovákok nyelve közel áll a morva-csehhez, azért használják a protestánsok a cseh bibliafordítást, és a cseh nyelvű énekes könyveket. A katolikus szlovákok azonban nem ragaszkodnak a cseh biblia nyelvéhez. A dolog ekkép áll. A protestánsok szláv bibliája nem tiszta cseh; vegyüléke ez a cseh és a szlovák nyelvnek. Ugyanezen nyelven vannak az énekes és az imádságos könyvek írva s e nyelven predikálnak is. A nép századok óta nagyon ragaszkodik az ugynevezett »*bibliai szláv*« nyelvhez. A katolikus *szlovákok* a nagy-szombati dialectust használják irodalmi nyelvül. Legujabban (1850.) *Hattala*, a szláv nyelv s irodalom tanára a prágai egyetemen, állított össze egy a philologiai alapra fektetett szlovák grammatikát, mely a szlovák irodalmi nyelv vezérfonala.

Tekintve, hogy a magyarországi szlovákok száma nem nagy (1.700,000), tekintve, hogy a szlovák nyelv számtalan nyelvjárásra oszlik, tekintve, hogy a »*bibliai szláv*« nyelv igen közel áll a csehhez, — Safarik mindezen okoknál fogva azon meggyőződésre jött, hogy a szlovákoknak és a morváknak legjobb lenne a cseh irodalmi nyelvet elfogadni s a szlovák irodalmi mozgalmakat (Bernolák, Stúr stb.) figyelmen kívül hagyni. Így jött létre a következő mű: *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka (českého) pro Čechy, Moravany a Slováky*. A cseh museum kiadványa, 1846. (Hangok az egységes irodalmi nyelv (t. i. a *cseh*) szükségéről a csehek, a morvák és a szlovákok számára.) Ezen egységes irodalmi nyelv mellett a XVIII. és a XIX. század több jeles férfiai nyilatkoztak s mindezen nyilatkozatok az említettem kötetben vannak foglalva. Bél Mátyás, Dobrovsky, Tablic, Palacky, Záborský, Kollár, Šembera, Kálnický, Chalupka, Stehlo,

Burjan, Palkovics, Schimko, Jozeffy, Ferjencsik, Szeberinyi stb. Safarikkal együtt az egységes cseh irodalmi nyelv mellett szólnak. *Dobrovsky* pl. akkép fakad ki: »Es ist recht ärgerlich, dass die Slovaken es nicht mit uns Böhmen halten wollen. Die Varietäten in Dörfern soll man doch nicht für Dorisch, Attisch, Jonisch halten. Die Deutschen waren hierin klüger, als wir uneinigen Slaven.«

A terv nem sikerült s a mint én a magyarországi szlovák irodalmi viszonyokat ismerem, nem is fog sikerülni, mert a sárosi tót, a vasmegyei vend, a békési, zólyomi, liptói, nyitrai stb. szlovákok soha sem fognak arra egyértelműleg szavazni, hogy a cseh nyelv legyen az ő irodalmi nyelvök.

Nézzük már most azon nyelvtudományi s részben irodalomtörténeti értékezéseket, melyeket Safarik 1846—47-ben a cseh tudós társaságban olvasott. O šíření časoslovných kořenuv a kmenuv vsouváním a přiřazením souhlásek v slovanské řeči. (Az igék gyökereinek és töinek bővítése a szláv nyelvben a mássalhangzók beszövése és hozzájárulása által). Etymologiai tanulmány a szláv nyelvek összehasonlító grammatikája köréből. L. Actenbd. 1847. IV. 28. l., mus. f. i. 1846. 409—433. és 560—627 l. és összegy. művei. III. 458—540.

Etymologiai értekezéseinek folytatása: O tvoření slov zdvojováním kořene. (Szóképzés a gyökérnek reduplicatiója által.) L. mus. f. i. 1846. 335—368. l. és összegy. m. III. 446—457. l.

O přetvořování hrdelních souhlásek v sykavky. (A torokhangzóknak sziszegőkké változtatása a szlávban.) L. Actenbd. 1847. IV. 31. l., mus. f. i. 1847. 37—71. l. és összegy. m. III. 541—573.

Výklad ečkterých grammatických forem v jazyku slovanském. (Néhány grammatikai alak magyarázata a szláv nyelvben.) Az *ás*-ra végződő localis, az imperfectum, az aoristos, az egyszerü jövő idő magyarázata. Actenbd.

1848. V. 12. mus. f. i. 1847. 127—170. és összegy. m. III. 574—614. 1.

1847-ben május 12-kén a cseh tudós társaságban olvastott: Ueber die Lage der Stadt *Justiniana prima* (németül) s értekezésében bebizonyítani törekszik, hogy e város a szláv *Velbužd* (Welebusd) és a mai *Köstendil* vagy *Tjustendill* várossal egy és ugyanaz. Actenbd. V. 17. 1. Az értekezés kéziratban van meg.

1847-ben július 10-ikén bemutatott Safarik a cseh tudós társaságban öt eddig ösmeretlen régi cseh, vallási tartalmu költeményt. O pěti staročeských básních nábožného obsahu, posud ještě nesnýmých. S evvel megkezdette: »a kalászatokat az ó-cseh irodalom mezején.« *Klasobráni na poli staročeské literatury*. Ebből két töredék jelent meg: »Zlomek legendy o 12 apoštolech« és *zlomek českého Alexandra* (a 12 apostolról való legenda és a cseh Alexander töredéke.) L. Actenbd. 1847. V. 18., mus. f. i. 1847. 292—210., és összegy. m. III. 326—342. 1.

Igen érdekes értekezése: *Georgius Hamartolus*, byzanci chronistáról és krónikájáról. L. Actenb. 1848. V. 19—20. 1. (latinul.)

Výklad některých pomístních jmen národu u Bulharu a Jihoslovanů. (Némely helynév magyarázata a bolgárok-nál és a déli szlávoknál.) Példák: *Sapaei*, *Šopi* — *Morlachani*, *Mrvaci* — *Bersitae*, *Brsjaci* — *Vajunitae* — *Vojničii*. Ez függelék a »szláv régiségekhez.« L. mus. f. i. II. 572—78. Actenb. d. kön. böhm. Ges. 1848. V. 20., és összegy. m. III. 72—78. 1.

Végre: *Mluvozpytný rozbor čisoslova slovanského*. (A szláv számnév etymologiai analysise.) L. Actenb. V. 24. 1. és VI. 1851. 11. 1., mus. f. i. 1847. 1. 217—257. és összegy. m. III. 615—651. 1.

A nagy Schleicher Safarik nyelvtudományi dolgozatairól így nyilatkozik: »So oft ich eine Arbeit von Safarik in die Hand nehme, empfinde ich aufs neue wahre Verehrung und Bewunderung gegen den Mann, der in der That Grosses und Unvergängliches geleistet hat.«

4. 1848 -1861.

Safarik eddig felsorolt kisebb nagyobb értekezéseiből világosan kiderül azon irány, melyet munkálataiban követett s azon cél, melyet elérni akart. Terve volt: a szláv tartományok történelmi topographiáját, a szláv népek terjedelmes irodalomtörténetét, szláv etymologikont, szláv palaeographiát, nevezetes ó-cseh és déli szláv kéziratok gyűjteményét létrehozni. Hogy a nagy slavistának ebbeli terve nem sikerült teljesen, kiderül részben a mondottakból s ki fog derülni az alább mondandókból.

Az 1848-ik év eseményei, új állása mint könyvtárnok, s azon nagyobb munkálatok, melyeket Safarik 1849-ben s 1851-ben a ministerium megbízásából tett, némileg elvonták őt privát munkáitól s azon térre sodorták, mely kitűzött működése határain kívül esett. — Visszatérvén tanulmányaihoz, különösen az ó-cseh nyelv és irodalom, a bolgár s általában a déli szláv nyelvek és azok emlékei képezték folytatólagos buvárkodásának tárgyát s most vetette meg a »*monumenta serbica*« és a »*diplomatarium illyricum*« nagyszerű okmány és kézirat rendszeres gyűjteményének alapját. — Ez időben *Miklosich* is foglalkozott ily gyűjtemény rendezésével. Safarik arról értesülvén, ezeket mondá: »Ich höre, dass *Miklosich* ebenfalls ein Diplomatarium illyricum herauszugeben beabsichtigt, das thut nichts zur Sache; beide Werke können neben einander bestehen. Meine seit 25 Jahren zusammengebrachte Sammlung wird er nicht in dreimal 25 Jahren zuwebringen, weil ihm weder meine Verbindungen, noch auch meine Freunde zu Gebote stehen.«

Az ötvenes évekbe esnek Safarik *glagolitikai* (dalmát ABC) tanulmányai is. A *glagolikai* írás a középkorban Istriától Dalmátiáig, a szigeteken és a partvidéken egyaránt honos volt. Most ezen írást a zenggi egyházmegyében (a katonai határőrvidéken), Dalmátországban és a dalmát szigeteken használják. Itt a katolikus papok egy része ugyanis nem a latin, hanem a szláv nyelvet használja az

isteni tiszteletnél és a missale, rituale és a breviariumok glagolica betűkkel nyomatvák.

Ezen irás használatát a római curia a X. és XI. században megtiltotta; IV. Incze pápa 1248-ban azonban újból megengedte. *Dobrovsky* és *Kopitár* tüzetesen foglalkoztak ez irással, Safarik — kitűnő eredményyel.

Lássuk előbb összes tanulmányait e téren s azután nézzük egyéb dolgozatait ez időszakból.

1849-ben martius 22-én a cseh tudós társaságban Safarik előadást tartott a *glagolica* írásról, azt állítván, hogy ez irás már a IX. században el volt terjedve a déli szlávok között. L. Actenb. VI. B. 1851. 20 l. Ily tartalmu két előadást tartott 1852-ben. Az egyik: o prvověku *hlaholského pisemnictví* (a glagolica irás első kora). L. Actenbd. 1852. II. 81—108 l. és összegy. m. III. 198—223. l. — A másik: *Rozbor staroslovanského překladu Pisma svatého, recenzi cyrilské a hlaholské*. (A szent irás régi szláv fordításáról, a cyrill és glagol fordítás birálata). L. Actenbd. 1852. VII. 56—57. lap, mus. f. i. 1852. III. 64—80. l., és összegy. m. III. 225—240. l.

1853-ban önálló műben jelentek meg Safarik *glagolitickai* tanulmányai: *Památky hlaholského pisemnictví*. (A glagolica irás emlékei), Prága, nagy 8° 160 l. A terjedelmes (60 lap) bevezetésben alaposan értekezik a glagolica írásról és annak történetéről. E mű az *első glagol chrestomathia*. — A glagolica betűket maga Safarik rajzolta s az ő felügyelete alatt metszették azokat. Most azt hitte, hogy e művel ebbeli studiumát befejezte; 1855-ben azonban *Höfler* Szilárd tanár a prágai székes-káptalan levéltárában két lapot talált glagolica betűkkel és Safarik újból nagy tüzzel fogott hozzá azok megvizsgálásához. Véleménye szerint e fragmentumok a 862 és 950 közé eső évekből valók. (L. Actenb. 1857. IX. B. 49. l. és Actenb. 1859. X. B. 34. l.)

Prager glagolitische Fragmente von Höfler und Safarik (Prag, 1857. 4° 62 lap) című értekezésében azt bizonyítja Safarik, hogy e töredékek a két szláv apostol mis-

siójával szoros összefüggésben vannak, s hogy a glagolica írás sokkal régibb, mint azon írás, melyet a keleti szláv egyház *Cyryll* apostol után *cyrillikának* nevez. Evvel a feljebb közlött hypothesis, miszerint a glagolica-írás *Cyryll* és *Method* apostolok tanítványai korából származik, — elesett. — L. Actenb. 1859. X.

Hogy azonban véglegesen megállapított nézeteit a slavistica ezen fontos tárgyáról, a két írás — glagolica és cyrillica — viszonyáról, koráról, különösen pedig a régi egyházi szláv nyelv viszonyáról a mai élő dialectusokhoz nyomós argumentumokkal és világosan összefoglalja és a nagy közönséggel közölje, e czélból fejezte be ebbeli tanulmányait azon jeles munkálatával, mely 1858-ban »*Ueber den Ursprung und die Heimath des Glagolitismus*« (Prága, 4°, 52 lap) czim alatt megjelent. Ez volt utolsó nagyobb műve.

1859-ben meg két értekezést tartott e tárgyról. Az egyikben jelentést tett azon *glagol* töredékről, melyet *Ficker* tanár Innsbruckban talált s mely aranyszáju szent János beszédjeinek töredékét tartalmazza. E fragmentum írása és nyelvezete a *Kopitar* által kiadott »*Glagolita Clozianus*« írásával és nyelvezetével azonos. — Másik előadásában jelenté, hogy *Oportóban*, Portugaliában egy *ó-illyr* kézirat találtatik, mely valószínű *glagol* kézirat. L. Sitzungsberichte, 1859. 3 l. és 1859. II. 58 l.

1864-ben, tehát már halála után megjelentek még *Safarik*nak *glagol* jegyzetei az 1858—59-ik évekből. L. a mus. f. i. 1864. 212—217. l. — V. ö. *Safarik Geschichte der süd-slawischen Literatur* (handschriftlicher Nachlass), herausgegeben von Jos. *Žireček*. Prag, 1864—65. I. Slovenisches und *glagolitisches* Schriftthum.

Áttérvén egyéb műveinek felsorolásához e korszakból, megemlítjük, hogy *Safarik* 1848-ban a bécsi császári tudományos akadémia számára önéletrajzát írta meg. L. Almanach der kais. Akad. d. Wissenschaften. 1862, 124—132. l. Ezután elkészítette a promemoriát, melyben a *berlini* és a prágai egyetemeken a szláv philologiai katedra szük-

ségét tárgyalja. Evvel rokon thema: gondolatok a cseh és német nyelv egyenjogúságáról a csehországi iskolákban. L. mus. f. i. 1848. II. VII—197. l. E cikk tartalma: nemzetiségi viszonyok Ausztriában, nemzetiségi viszonyok Csehországban, a nyelvi kérdés rendezése a cseh iskolákban.

1848-ban folytatta a »*kalászk gyűjtését a cseh irodalom mezején*« s kiadta a második gyűjteményt, melynek tartalma: 1) Legenda o sv. Dorotě (legenda a szent Dorottyról); 2) Plač sv. Marie (szent Mára siralma); 3) Hvězda morská (a tengeri csillag); 4) Vzdechnuti k otci (sohajtás az atyához); 5) Místř Lepič, moudrý hrnčír (Lepics mester a bölcs fazekas); 6) Zlomek starčeského žaltáře (az ó-cseh zsoltár töredéke). L. mus. f. i. 1848. II. és összegy. m. III. 345. l.

1850. megjelent a »*Juridisch-politische Terminologie der slaw. Sprachen Oesterreichs*« — (Wien, 8°, 263. l.) czimű munka, melynek első, német-cseh kötetéhez az előszót (XIII. l.) Safarik írta.

Ugyanez évben, január 17-én a *cseh phraseologia* összeállításának szükségéről tartott előadást a cseh tudós társaságban. L. Actenb. 1851. VI. L. 41. l.

1851-ben megjelentek a »*Monumenta serbica*,« *Památky dievniho písennictvi Jihoslovanuo.* (Izbor jugoslovjanských dostopamjatnostiji.) Dil predchozí. 8°, 105 levél. I. kötet. A II. és III. kötetnek is kellett volna következnie. Az előszót, melyet Safarik ezen becses gyűjteményhez irt lásd összegy. m. III. 192—198. l.

1851-ben november 24-én több közleményt terjesztett elé a cseh tudós társaságban »*az ó-szláv nyelv és irodalom emlékeiből*« s azokat magyarázta. L. Actenb. VII. 1852, 40—41. l.

Ezen »*emlékekből*« megjelentek Prágában:

Život sv. Konstantina (Szent Konstantin élete) IV. 32.

Život sv. Methodija (Szent Method élete) IV. 10.

Život sv. Simeona (Szent Simon élete) IV. 31.

Život Krále Štěpána (István király élete, kézirat a 13. századból.)

Život svatého Savy (Szent Sava élete, kézirat a 17. századból) IV. 15. lap.

1853-ban előadást tartott »a poglizzai statumról Dalmátországban« (o statutu Polickém v Dalmátiku). L. Actenb. 1853, VII. 46—47, mus. f. i. 1854. 270—283. l. és összegy. m. III. 134—152. l.

Ez évben megjelent a »německo-český' slovník ve-deckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy.« (Német-cseh tudományos műszótár a középiskolák számára.) Az előszót Safarik írta. A mű 334 lapra terjed.

Ugyanekkor írta meg a görög katolikus egyház liturgicus könyveinek betűrendbeni áttekintését. (Stručný přehled (abcdní) kněh církvě řeckokatolické). Megjelent a mus. f. i. 1862. és összegy. m. III. 240—247. l.

1855. olvasott »Chelčický Péter, cseh-morva testvér életéről és működéséről« (O životu a působení českomoranského bratra Petra Chelčického). L. Actenb. 1857. IX. 45. l. — S ez évben folytatólag adta ki a »Kalászok gyűjteményét az ó-cseh irodalom mezején.« E III. gyűjtemény sz. Anna legendájának töredékét tartalmazza (Zlomek legendy o sv. Anně) és a zsoltárok metricus fordításának töredékét (Zlomek metrického prekladu žalmu.) L. Actenb. 1857. IX. 529—538.

1859-ben december 19-én utoljára olvasott a nagy tudós a cseh tudós társaságban. Felolvasásának témája: »a zelenshorský'-kézirat jogi oldaláról.« (Právní stránka Zelenohorského rukopisu — Libušin súd —) L. Sitzungsberichte, 1859. 90. l. A cikk megjelent a mus. folyóiratban 1864.

Safarik halála után megjelentek:

1862-ben Catalogus librorum, incunabulorum, codicum manuscriptorum. chartarum geographicarum, quae olim ad bibliothecam P. J. Safarik pertinebant. Vindobonae, 8°, 116. lap.

Staroslovanské Životy sv. *Ludmily a sv. Ivana*. (Sz. Ludmilla és sz. Iván régi szláv életrajzai). Sajtó alá rendezte, bevezette és cseh nyelvre lefordította Jireček József. Megjelent a muz. f. i. IV. 318—322. l.

Bratra *Jána Boleslava* historie bratří českých u vy'tahu. (A cseh testvérek története kivonatban Boleslav János testvértől). Megj. a muz. f. i. II. 99—124 és III. 201—212.

1862-ben megjelent továbbá még »a kalászok gyűjteményéből a cseh irodalom mezején« a IV. gyűjtemény. L. muz. f. i. III. 269 - 271.

Safarik déli szláv irodalomtörténetét Jireček adta ki: »Geschichte der Südslawischen Literatur (handschriftlicher Nachlass), herausgegeben von Jos. Jireček. Prag, 1864—1865. Tartalma: I. Slowenisches und glagolitisches Schriftthum. II. Illyrisches und Kroatisches Schriftthum. III. Serbisches Schriftthum. (Tempsky könyvkiadónál. Ára 7 frt 60 kr.) Ez jelentékeny része a nagy műnek, melyben Safarik az egyetemes szláv irodalomtörténetet megírni szándékozott. Hátra hagyott írásaiban czédulacatalogusok találtnak az ó szláv, a lausitzi és más szláv népek irodalmából.

Legnagyobb művének »szláv régiségeinek« második kiadása 1861—62-ben jelent meg Prágában Tempskynél. *Sebrané spisy*. (Összegyűjtött művei). K tisku upravil Jos. Jireček. (Sajtó alá rendezte Jireček). Az I. (600 lap) és II. kötet (767) a szláv régiségeket foglalja magában, a III. kötet pedig, melyre e munkában sokszor utalunk, Safarik értekezéseit tartalmazza. — A IV. kötet, melynek Safarik költői és aesthetikai dolgozatait kellett volna tartalmaznia (a Tátra muzsája, Aristophanes felhői, Stuart Mária, a cseh költészet kezdete stb.) mai napig sem jelent meg.

Ki volt Safarik s mi volt ő, — kitűnik életrajzából, kitűnik műveiből. — Legyen szabad még néhány sort a nagy slavista s az ő irodalmi működésének jellemzéséhez fűznöm.

Minden irodalom, mely ébredni kezd s mely ugyan még nem egészen biztos és világos, de már is nagyobb-szerű és jelentékeny fejlődésnek indult, a teljes objectivitást, a minden párt felett álló, szabad álláspontot kizár. Az actió, mely az ébredést, a reactiót létrehozta, nem ignorálható. Innét származik a polemizáló hang, mely az irodalmi ébredés korát jellemzi; itt keresendő a nemzeti öntudat ébredése, a nemzetiesedés! — Ugyanez áll a szlávokról is. Csakhogy a szlávoknál az irodalom és a nemzeti öntudat ébredésével még valami más is ébredezett, állítólag »a multak történetén alapuló népjogok érvényesítése, a szláv népek egységének eszméje.« S ezen mozgalom, mely először az 1817-től 1825-ik való években Oroszországban megszülemlett s mely mint az ár Csehországban, Slavoniában, Horvát- és Dalmátországban, Magyarország déli és éjszaki megyéiben (a Tátra és Fáttra vidékén) — korántsem a nép közt, hanem csak az intelligentia egy töredékében elterjedt, a jelen század harmadik decenniumától kezdve majdnem minden szláv író személyében s irodalmi működésében van visszatükrözve. Ez irodalmi mozgalom centruma Csehország, Prága. — *Kollár János* († 1852. mint bécsi egyetemi tanár), a pesti ev. szláv egyház papja és a szlávok nagy költője, első volt, ki »a szláv testvériség«, a szláv egység eszméjét hirdeté. Egyfelől a költészet, másfelől pedig és leginkább a történelem volt hivatva az eszmét terjeszteni. Sok szláv író a meglévő más nyelvű kutatások és forrástanulmányok eredményében alig bizik meg, mert felfogása e tekintetben egyoldalú. Ennek oka némileg a germanismus és slavismus közt folyt harczokban keresendő. Legujabb időben, sajnos! ezt mi magyarok is állíthatjuk. — Kezdjünk *Kollárral*, nézzük dr. Gáj Lajos sáfarkodását a déli vidéken, Joseffy superintendensét a felvidéken, olvassuk és vizsgáljuk Palacky, Holly, Sladkovič, Chalupka, Kuzmány, Dankovszky, Hurban, Stúr és Hodža, Moyses, Sasinek, Heyduk stb. stb. szláv írók műveit e korból s meg fogunk győződni, hogy mind ezen írók erősen ragaszkodnak az érintett mozgalomhoz, s hogy

ezen szláv mozgalmak nagyszerű eredményének boldogító reményében élnek és halnak! És ha lélektanilag vizsgáljuk e harczot, nem nehéz abban a subjectivitást, — az egyoldalú, gyakran merész, sőt túlzó felfogás bizonyos fokát föllelnünk. — Miért mondom ezeket? Azért, mert még Safarikot sem vonhatom ki az említett írók sorából, mindamellett, hogy ő azon kevés szláv tudósok egyike, ki legkevesebbet törődött a politikával s legtöbbet dolgozott s legtöbbet teremtett a szláv irodalom terén. — Hogy állításomat igazoljam, elegendő lesz Safarik beszédjének velejét közölnöm, melyet a szláv congressus alkalmával (1848) mondott s melyről feljebb állítottam, hogy politikai hitvallása.

A beszéd veleje ez:

A nemzetek gyüleseznek s ügyeikről s jövőjükről tanácskoznak; de tanácskoznak a szlávokról és a szlávok jövőjéről is. Hogy vélekednek rólunk, szlávokról, a nemzetek, mit mondanak rólunk? Ne titkoljuk, valljuk meg nyíltan, bár keserű a dolog! Azt mondják rólunk, hogy nem vagyunk képesek a szabadságra, hogy nem vagyunk képesek a magasabb politikai életre! — És miért? Csak azért, mert szlávok vagyunk! Ha nem cselekszünk úgy, a mint ők akarják, azaz, ha nem akarunk germánokká, *magyarokká*, olaszokká lenni, akkor barbároknak neveznek. Ha pedig igazán művelődni akarunk, azaz, ha tősgyökeres szlávok akarunk lenni és maradni, akkor hazaárulóknak és a szabadság ellenségeinek neveznek minket! Ennek végét kell szakítani! Itt van az elhatározás órája! Isten és lelkiismeretünk ellen nem vétkeztünk, de ez többé a világ birói széke előtt nem bir érvénnyel. Vagy tettel tisztázzuk magunkat s bizonyítsuk be, hogy a szabadságra mi is hivatva vagyunk, vagy legyünk mihamarább németekké, *magyarokká*, olaszokká, hogy a nemzeteknek ne legyünk többé terhére s ne szolgáltatassunk többé okot azok boszantására. Vagy vigyük oda ügyünket, hogy büszkén mondhatjuk: *én szláv vagyok! vagy szűnjünk meg szlávok lenni!*

Grässe Palackyról († 1876.) azt állítja, hogy műveit »in ganz specifisch-national-slavischem Geiste« írta. Ugyanez áll Safarik történelmi és archaeologiai stb. dolgozatairól is. Nézzük! — Gustav Svab és Karl Klüpfel (Wegweiser durch die Literatur. Leipzig, 1847.) Safarik legnagyobb művéről, »szláv régiségeiről« ekkép nyilatkoznak (1811.): »Die erste vollständige Darlegung des Ursprungs, der Urgeschichte, die Ausbreitung und Verzweigung des gesammten slavischen Volksstammes. Die *slavischen Alterthümer* enthalten die erste Hälfte des Werkes; eine zweite noch zu erwartende Hälfte soll von dem Charakter, der Lebensweise und dem gesammten Culturzustande des slav. Stammes handeln. Das Werk hat einen bedeutenden wissenschaftlichen Werth, die Darstellung ist etwas trocken und frostig, die Auffassung einseitig slavisch und im hohen Grade feindselig gegen Deutsches.«

Safarik az ő irodalomtörténetében, szláv régiségeiben, a szlávok eredetéről írt munkájában, szláv ethnographiájában nem egészen ment az egyoldalú, »ganz specifisch-national-slavisch« felfogástól. A tudomány objectív. S ha Safarik az objectivitást, mit nagyszerű philologiai tanulmányaitól eltagadni nem lehet, szigorúan megtartotta volna összes műveiben, akkor nagy művei még becsesebbek volnának s ha ő a szláv mozgalmakon fölül emelkedvén munkáinak egyes helyeit nem azok befolyása alatt írta volna, akkor a tudomány zavartalan bizalommal kiaknázza volna adatait s az általa megkezdett s műveiben kijelölt irányt minden utógondolat nélkül tovább fejlesztette volna.

Mi, részünkről Schleicher Ágostont szerettük volna üdvözölni Safarik személyében. *Schleicher* nagy philolog, ő a slavicanban, a germanicaban, az indo-europai nyelvtudományban egyaránt tekintély! De ő még más is volt. Ő — a mint Riedl Szende mondja — a magyar nyelvnek, a magyar szellemnek, a magyar nemzetnek egyik legjobb, leghűbb barátja volt! Ezen szellemet szerettük volna föllelni a magyarországi születésű Safarikban s műveiben!

Mint vasszorgalmu kutató szellem, mint hivatalnok és ember, mint családapa és barát — Safarik egyaránt tiszteletreméltó alak! Mint tudóst legjobban és legszebben jellemzik őt a különben szláv érdekeket képviselő »Ost und West« czimü lap 1861-ik évi július 4-diki számában megjelent nekrológ szavai, mondván:

Safarik war der echte Pionnier der Wissenschaft, der wahre Pfadfinder; wo sich Niemand hinein wagte, da trat er vor, schlug die Hindernisse nieder und ebnete den Weg. Wo Jedermann das tiefste Dunkel sah, da trug er die Leuchte seines Geistes hinein, und klar sehen wir, wo es dunkel war.

In Fragen, deren Lösung mehrmals nach einander ohne Erfolg versucht wurde und wo man bereits zu verzweifeln anfang, liess er nicht nach, ja er suchte gerade *solche Fragen* mit Vorliebe auf und brachte sie *der Lösung nahe. Ganz neue Gebiete der Sprachwissenschaft erschloss sein durchdringender Geist*, und selten ist das Alles mit mehr Kenntniss und mit weniger Ansprüchen geschehen!«

Grässe is szép emlékeket emel egyetemes irodalom-történetében a jeles tudósnak.

»A. Puchmayer und nach ihm besonders S. Jungmann und Schafarik stellten die Grundsätze der Prosodie und die Theorie des Reimes fest. (III. 1014.)«

»Paul Josef Schafarik, der die älteste Geschichte der Abkunft und Verbreitung der Slaven in Österreich (und Preussen) durchforschte, mag unter den Historiken eine verdiente Stelle finden« (IV. 845.)

S végre: »Das Gesamtgebiet der slav. Literatur-Geschichte umfasste mit seiner *gewohnten Virtuosität* Schafarik, dessen Leistungen wir schon öfters zu rühmen Gelegenheit fanden« (IV. 983.)

Z á r s z ó.

A tanulmány »valamely kitünő egyén egész munkásságára és hatására terjeszkedik ki s nem az önálló kutatás eredményét közli, hanem eredeti formában adja elő azt, a

mit mások közzé tettek.« — Az essay ezen kivánalmához ragaszkodván, iparkodtam Safarik a nagy slavista életét és munkásságát, annak irói egyéniségét kidomborítva az olvasó elé állítani. Mennyire sikerült feladatomat megoldanom, megmutatja a szakértők nyilatkozata e tekintetben; annyi bizonyos, hogy e *kisérlet* egyes hiányait magam legjobban ismerem.

Mily fontos a szláv nyelvek művelése egyfelől azon igen jelentékeny szerepnél fogva, melyet azok az összehasonlító nyelvészetben és a nyelvtudományban újabb időben nyertek, másfelől terebélyes, irodalmuknál fogva is, — ezt nem tartom szükségesnek fejtegetni, hiszen ezt minden *philolog* tudja. De fontos e nyelvnek művelése különösen nálunk, Magyarországon, mely ország polyglott népei közt a szlávokat (szerb, horvát, dalmát, ruthén, szlovák, vend szlávokat) is találjuk. És sajnos, de való, a magyar szent korona szlávjainak legújabb irodalmi mozgalma sem egészen ment azon szláv nemzetiségi hullámzások befolyásától, melyek félszázad óta észlelhetők. Szerintem épen a tudomány van arra hivatva, hogy tisztázza a fogalmakat e tekintetben, hogy irgalmatlanul tárja ki a helyeket és eszközöket, a hol és a melyek által ez irány elharapózott. Irtuk ki a gaz növényzetet s hintsük be egyszerű, igaz tanokkal a termékeny földet, hogy így a dús és egészséges növényzet áldásossá tegye az ország minden vidékét, s hogy ne legyen ily panasza senkinek is, egy nemzetiségűnek is: rólam nem gondoskodtatok, én hátra maradtam, nekem nincs jó eszkööm, mely az igazság, a fölvilágosodás, a szeretet, a humanismus, a béke és egyetértés útjára vezessen!

Hálás köszönettel tartozom mindezeknél fogva az igen tisztelt budapesti philologiai társaságnak, hogy munkámat figyelemre méltatta. Ez ösztönzésül fog szolgálni, hogy e téren tovább haladjak.

E tanulmánynál használt források áttekintése:

Safarik művei.

Casopis českého Museum (a cseh muzeum folyóirata):
1833, 34, 35, 37, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 52, 54, 62, 64. évfolyamok.

Szláv irodalomtörténetek: *Jungmann, Šembera, Tieftrunk* stb.

Rieger. Slovník naněný.

Michl. Obraz slovesnosti.

Almanach der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1862.

Haan (A. Ludov.), Jena hungarica sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis academicae Jenensi adscriptorum. Gyulae, 1858.

Oesterreichische National-Encyklopaedie von Gräffer und Czikan. Wien, 1836.

Oesterreichische Revue, 1865. Wien, Gerold.

Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich von Wurzbach. XXVIII.

Pauel Josef Safarik. *Nástiu životopisný*. Od. K. S. *Kuzmány*. Nábožné kázání, kteréž k posvěcení Památky P. J. Safarika slávené dne 9. Júlia 1861. v chráme ev. ve Vídni měl.

Slovenskie pohľadi na vedi, umenia a literaturu (v Skalici, Skarnici.)

Ján. Eraz. *Sojka*. Naši mužové. Biografie a charakteristiky mužov slovanských. V Prare 1862.

Sitzungsberichte der Königl. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften in Prag. Különösen az 1866-ik évfolyam — stb.

WALTHER VON DER VOGELWEIDE. ¹⁾

A középkor e legkiválóbb német lantosát nevééről is tán csak kis köre ismeri a magyar olvasó közönségnek. Pedig Walther valódi és nagy költő volt, s méltán jogot tart arra, hogy idegen nemzetek is tudomást vegyenek róla s működéséről. Költészetének nemcsak az irodalomtörténet előtt van értéke, hanem leköti a tiszta műizlést is. Kora lantosai közül pedig óriásilag kiválik. A »Minnesang«, a mily gazdag terjedelemben, ép oly szegény eszmében és érzésben. Magok a németek is, ha összehasonlítják a francia troubadourok költészetével alig tudják elfojtani megbotráncozásokat annak élhetetlenségén. Ama lantosok eltompultan minden más érzelm és eszme iránt a szerelem boldogságában s bánatában élnek és hálnak. Húrjaikon örökké egy hang zendül minden erő és egyéni árnyalat nélkül. — Walther is énekel a szerelemtől, ő is kifogyhatlan a nők dicsőítésében, de ezt sokkal több változatossággal s költészettel teszi, érzése pedig valódi és férfias. — A mellett pedig fogékony az emberiség minden nagy eszméi iránt, világos öntudattal szemléli az emberi lélek legkülönbözőbb jelenségeit: élénk figyelemmel kíséri kora mozzanatait s egész lélekkel csüng hazája és a kereszténység sorsán. Ez utóbbi sajátsága a korabeli összes német költők fölé emeli őt. A míg ezek élete az udvari lovagi kor köznapiságában telik el, részvétlenül minden közügy iránt, Walther belejátszik kora történetébe, sorsát, ha alárendeltebb viszonyban is, a kor legkiválóbb személyeihez s mozzanataihoz köti és egyéni életével visszatükörzi a nyilvánost.

Élettörténetének költészete szolgál csaknem egyedüli kutforrásul s épen e kettő szoros egybefüggésének köszönhetjük, hogy az ő életéből jóval többet tudnak, mint kortársaiéból.²⁾

Walther a tizenkettedik század második felében s a legnagyobb valószínűséggel a szép Tyrolban született. Kétségtelen nemesi családból származott, mert kortársai rendszeren *Herr* czimmal illetik, a mi nem volt puszta megtiszteltetés, hanem egy jelentésü a »lovag«-gal. De ha

¹⁾ Az életrajzot és jellemzést első sorban csak a közlött fordítások felvilágosító és összekapcsoló kommentárjául kérem tekinteni. W. J.

²⁾ Élete viszonyainak földéítését illetőleg Lachman, Uhland és Pfeiffernek köszönünk legtöbbet.

nemes volt is, családjának nem lehetett valami fényes birtoka, a hogy a »Vogelweide« hely nem is volt egyéb egy kis majorságnál; a miért könnyen megmagyarázható, hogy ma már nyoma sincsen. — A honi szűk völgyből hamar kinőtt a nagyra törekvő, hivatását érző ifju s 1190 körül mintegy husz éves korában elhagyva azt, Osztrákhonba indult, hogy ott a dal mesterségében oktatást nyerjen. Hely és idő alig lehettek kedvezőbbek az ifju céljára nézve. Bécset akkortáiban a Babenbergi hercegek a költészet s tudomány gyűjtő-pontjává tették. Tudós és költő a legszivesebben látott vendégek voltak az udvarnál. Az ifju Walther is meleg fogadtatásra s az idősb Reimarban méltó mesterére talált. — A dal mestersége akkor nem volt oly könnyű, mint a milyennek mai napság sokan hiszik: csak hosszabb tanulás által lehetett birtokába jutni. Tudva levő, hogy a tulajdonképi dalt lant vagy hegedű kíséretében énekelték el, s így a költőnek a vers mellett zenét is kellett tanulnia. De ha ezeket meg is tanulta, nemcsak hogy már egyszer más költő által használt versszak alakot nem volt szabad vagy legalább nem illett átvennie, hanem az új alaku stróphához egészen új dallamot is kellett szerkesztenie. A mellett mégis volt egy közös törvény a stróphák szerkesztésében, melynek mindenki hódolt, t. i. a hármas tagoltság. Minden versszakban két egyenlő részre egy harmadik kisebb vagy nagyobb, de az előbbi kettőtől különböző rész következett: mint két egyenlő oszlopra ha gerendát fektetünk. E hármas tagoltság nem függött össze a tartalommal, mint a Sonett-ben, hanem úgy látszik csak a dallammal.

Walther a dal törvényeit csakhamar elsajátítá, lantja nemsokára megszólalt és a legbájosabb hangokat hallatá. A kiváló mestert legott felülmulta a tanítvány s ez annak irigységét vontá magára. — Nyilván ez idejében költötte legszebb dalait. Ezek formában s hangulatban egészen népdalszerűek, s az érzés közvetlensége, a bájoló naivitás, itt-ott pajzanság, — melyek oly vonzókká teszik őket — határozottan költőjük gondtalan ifju korára vallanak. Mint ifju szívének önkénytelen természetes hangjai élesen különböznek későbbi szerelmi dalaitól, a melyek már egészen a divó udvarias hangban, s inkább finom elegancia és elmésség által tűnek ki.

Émezz ifjukori szebb dalaiból ime közlünk egy kettőt mutatványul: Különösen szép egy, melyet a költő *kedvese ajkára* ad:

I. A HÁRS ALATT. ¹⁾

»A hársnak alatta
Zöld mezőben,
Ifjammal a hol fekvék,
El ki haladna
Törve szépen
Látná a hantot s lágy fűvét.
Völgy ölében ág bogán
Ihaja!
Szépen szólt a csalogány.

»Ott a mezőre
Hogy kimentem:
Rám várt a kedves eleve.
Kebelemre dőle
S Máriám szentem!
Örökre boldoggá teve.
Volt-e csók? Hejh százszoros:
Ihaja!
Nézd csak ajkam mily piros.

»Sok tarka virággal
Puha fűben
Vetett kettőnknek nyughelyet.
S ki csak arra járdal
Jóizűen
Mosoly'gni rajta nem feled.
S a virágon, jól ha lát --
Ihaja!
Megleli fejem nyomát.

»Hogy ott heveredtünk,
— Mentsen isten! —
Ha megtudnák, szégyelleném.
Ám mint enyelegettünk,
Senki sincsen,
Ki látta vón' csak ő meg én
S egy kis pinty az ág bogán,
Ihaja!
De az szólni nem fog ám.«

---

¹⁾ Hogy a hármas tagoltság a stropháknál szemmel is látható legyen, minden új tag első sorát beljebb irtam.

Ime még egy kis szerelmi dal, a mely semmi tekintetben se különbözik a modern daltól. Fordításban természetesen sokat vesz eredeti szépségéből.

II. SZÉPSÉG ÉS ERÉNY.

Áldom a perczet, hogy először láttam,
Szivem és lelkem a ki rabul ejté,
Mióta hozzá von szüntelen vágyam,
Minden más gondjait lelkem felejté!
Hogy tőle válni sehogyse tudott:
Szép lelke okozta s bájos alakja
S kedvesem mosolygó biboros ajka.

Szerelmes szivemmel hön esedeztem
A szüzi, kedves, az angyali lénynek:
Mindkettőnk üdvére hogy az vezessen,
Kegyétől bármikor bármit is kérjek.
A mi csak öröm a földön jutott:
Szép lelke okozta s bájos alakja,
S kedvesem mosolygó biboros ajka.

Érdemesnek tartjuk még egy humoros költeményét is bemutatni, melyben az álomfejtést teszi nevetségessé. A hármas tagoltság hiánya határozottan bizonyítja, hogy első költeményei közül való.

III. ÁLOMFEJTÉS.

A mikor megjött a nyár,
S a virágok sorra már
Mind elő buvának,
Hol dala szólt madárnak
Arra mendegéltem
Hullámozó hosszú réten;
Ott egy forrás pezsdüle
S erdő mellett lejte le,
Hol zengett a fülmile.

Egy fa állt az oldalán
Ott szép álmot álmodám.
A naptól hevülten
E helyre menekültem,
A hárs lombozatja
Rám hűs árnyát hogy adja.
Le is döltem én legott,
S bűt feledve, bánatot:
Édes álom elfogott.

Azt álmodtam azonnalt:
 Az egész világ uralt,
 Lelkem fönn a mennyben
 Volt földi bajtól menten,
 Testem' lenn salakba'
 Saját kényére hagyva.
 Ekkor oly boldog valék:
 Bármit hozzon rám az ég,
 Szebb álmom nem vala még.

Ám soká nem tarthata,
 Mert egy varju szállt oda
 S károgott kegyetlen.
 Hogy veszne ki egyetlen
 Szálig mind a földtül!
 Megfoszta nagy gyönyörtül.
 Álmom tőle megszakadt:
 Ha kezembe kő akad
 Többet sohse károgat.

Jött azonban egy banya,
 A ki megvigasztala.
 Hit alatt rábirtam,
 Hogy megfejtette nyiltan
 Álmom mit jelentsen.
 Im' ezt mondotta bölcsen:
Három meg kettő az öt;
 — S hozzá tette még mi több —
Hogy fejem fülem között.»

Boldog ifjuságát megzavarták s költészetének más irányt adtak a tizenkettedik század végén bekövetkezett politikai események. Hatodik Henrik halála után (1197) a birodalom két pártra oszlott; az egyik sváb Fülöpöt, a másik braunschweigi Ottót kívánta királynak. E pártmozgalmak fölriasztották a költőt szerelmi ábrándjaiból s keblét hazafiui lelkesedésre ragadták. Költészete ezentul tulnyomó politikai s formája nem a dal, hanem az u. n. *Spruch*, mely rendszeren hosszabb sorokból, de csak egy stróphából állott s nem volt zenekiséretre szánva. Még Bécsből hallatja honfiui-szavát; mélyen fáj neki a birodalom megosztása, rámutat az állatok példájára, melyek mindannyian rendre törekesznek; hogy még a legyeknek

is van királyok, csak Németország áll ur nélkül; s inti a honfiakat, hogy Fülöpöt válaszzák császárnak, a kit a törvény mellett kiváló tulajdonok is pártolnak. Óhajtása teljesült s miután bécsi pártfogója, Frigyes herczeg, meghalt, rövid vándorlás után egyenesen a király udvarába sietett s jelen volt ennek Mainzi megkoronáztatásán (1198). A szelid fejedelemhez nagyon bensőleg vonzódott; különösen mutatja ezt »megkoronáztatásának« leírása, melyben gyönyörködve nézi, hogy az ősi korona s az ifju fejedelem mily szépen illenek össze; ugyanily meleg rokonszenvről tanuskodnak a magdeburgi karácson-ünnep leírása s néhány más költemény, melyekben gyöngéden inti a királyt, hogy szelid és bőkezű legyen, ha trónját meg akarja szilárdítani.

Meddig tartózkodott Fülöp udvarában, nem tudjuk. Sem ennek teljes győzelme, majd erőszakos halála, sem Ottó megkoronáztatásáról nem tesz említést. Nyilván ez idejébe esik messze terjedt vándorlása, melynek költészetében nyomait találjuk. Neki is mint költő-társainak vándoréletet kellett folytatnia s az udvarok kegyéből élnie. Azonban sohasem vetemedett aljas hizelgésre, mint sokan ez időben; az udvarok szolgálai körében mindenütt megtartotta méltóságát, s a hol nem szivesen fogadták lerázta sarujáról a port és tovább ment. Igen sok költeménye van, a melyekben az udvarok vendégszeretetét magasztalja, vagy mostohaságát gáncsolja, de úgy abban mint ebben mindig mértéket tud tartani.

Miután Ottó egyhangulag a trónra emeltetett, természetesen ő is hozzápártolt, a nélkül azonban, hogy mindjárt közeledett volna feléje vagy kegyét kérte volna. Politikai muzsája is mélyen hallgat ez időben. Csak midőn III. Incze pápa átka hull a föl Kent császár fejére, szólal meg ismét. Nyíltan emeli föl szavát a pápa világi hatalma s cselszövényei ellen, a melyek aláássák a császár tekintélyét s romlást hoznak az országra s a keresztyén egyházra. Walther e kifakadásait a pápa ellen nem szabad a francia troubadourok »*sirventes*«-einek egetverő átkaihoz mérnünk. E korban a német szellem ép úgy, mint a költészet sokkal naivabb volt, semhogy ily hangok emelkedtek volna belőle. Walther különben is lágyabb kedélyű volt s fegyvere inkább a szelid gúny. Ime egyet mutatványul:

IV. CONSTANTIN AJÁNDÉKA.

Sok volt, mit Constantin adott
 — A miről nem hallgatok —
 — Rómának: a kereszt, korona, dárda.¹⁾
 Legott az égnek angyala
 Háromszor följajdult vala.
 »Szentegyházunknak még mi szeny sem árta.
 Most mérget öntének beléje,
 A méze vállott rút epére:
 — Ezt a világ megbánja még!«
 S nagy urak im' a fejedelmek,
 Csak a legelső megalázva²⁾
 Oka a papok választása.
 Ezért a panaszom halljad ég.
 A papok ősi jogainkra³⁾ törnek:
 Az angyal, hajh, nem hazudék.

Általában a pápaság s az akkori papság gyűlöletes szálfka voltak szemében. Mint jó keresztyén szentül meg volt győződve a keresztes hadjáratok üdvös és szükséges voltáról, nem is szünt meg soha a fejedelmeket ezek mellett buzdítani; de átlátta s nem tudta elhallgatni, hogy a jámbor keresztyénektől szent czélokra beszédett pénzt saját önző céljaira használja föl a pápa és a papság. S gúnyosan fakad ki:

V. AZ OLASZ SZEKRÉNY.

Hej mi kenetesen kaczag rajtunk a pápa
 Ha majd elmondja honn a német nép mi kába.
 Hogy így beszéljen még maga se gondolá:
 »Két németet⁴⁾ dugék egy korona alá,
 Hogy gyujtogassanak az istenadta földön,
 Én pénzők ezalatt a szekrényembe töltöm.
 A pörsölyömbe fogtam szépen azokat,
 Ezüstjök, aranyok zsebembe csuszogat,
 Papok, csak igyatok, egyetek jót, sokat
 A balga német nép ám rajta hadd . . . böjtöljön.«

¹⁾ Azon eszközöket érti ezek alatt, melyekkel Krisztust kinozták, s a melyeknek a középkor fölfogása szerint az egyház hatalmát s tekintélyét köszönte.

²⁾ Ottó császárt hogy III. Incze kiátkozta.

³⁾ A császár választási jogot érti.

⁴⁾ II. Frigyes és Ottó ellencsászárok.

Hogy szavai nem maradtak hatás nélkül, bizonyítja a »Welscher Gast« olasz írója, a ki kifakad az ellen, hogy Walther szitkai a pápa és a papság ellen szerte visszhangra találnak.

Ottó császár, bár erős támasza volt Waltherben a pápa ellen, nem igen pártfogolta a szegény vándor-költőt s ígétét, hogy birtokot ad neki, sohasem váltotta be. Pedig a költő ekkor már nagyon megunta a hányatott életet és költészetében már általában tulnyomó a panasz, a bánat. Szerelemről ugyan most is énekel még, de leginkább a panasz húrján. Sok csalódást szenvedhetett, mert sűrűn neheztel, hogy a nők inkább hallgatnak a léha hizelgőkre s a szemérmetlen lantosokra, mint a hű szerelem őszinte hangjaira. — E kornak a pártviszályok szülte hallatlan romlottsága leghűbb kifejezést talált Walther költészetében. Mélyen fáj neki az ország romlása, az erkölcsök pusztulása, kétségbeejtik őt az ifjuság romlott erkölcsi, s inti az embereket a közelgő ítélet-napjára, melynek eljöttében a német nép akkor általánosan hitt. — A mellett leginkább bántja az, hogy még folyton mások kegyére szorul. Nem csoda tehát, ha II. Frigyes, az új császár győzelmével ő is elpártolt a könyörtelen Ottó-tól, (bár a legutolsók közt a kik elhagyták), s az új csillag felé fordult, kibe a honfiak nagy reményeket helyeztek. Legott kérve könyörög az új császárnak, adna neki egy hűbértörököt, hogy ő is lehessen már egyszer gazda s ne mindig vendég. Megigéri, hogy akkor ismét fog tavaszról, szerelemről énekelni, mint azelőtt. A derék császár meghallgatta a költőt, s az Ottó által tett, de be nem váltott ígétet teljesítette. E fölötti örömét meghatóan fejezte ki a költő egyik költeményében:

VI. HÜBÉR BIRTOKOM.

Meg van hűbérem, halld világ! meg van hűbérem!
 Lábujjamon a tél fagyát már soh'se félem,
 Könyörtelen urak olcsó kegyét se kérem.
 A jó, szelid király megkönyörüle rajtam,
 Hogy nyaram ne forró legyen, s telem hideg.
 Szomszédaim elé már bátran léphetek:
 Nem néznek már reám oly ijesztőn, mint hajdan.
 Ennhibámon kívül soká valék szegény.
 Megbűzhödt ajkam is szidalmas énekén:
 Mindkettőt a király megtisztítá megén.

Hogy a császár fia nevelését is reábizta, ő azonban nem boldogulván a fiuval, tisztéről lemondott, be nem bizonyítható állítás. Annyi bizonyos, hogy mindvégig megtartotta fejedelme kegyét s ő viszont tanácsával és buzditásával hiven szolgálta urát.

Az 1228-iki keresztes hadjáratban ő is résztvett. Utközben megfordult szülőhelyén s ez alkalomnak köszönjük azt a költeményt, melyet sokan Walther legszebb költeményének tartanak. Szülőföldén mindent megváltozva talál, azt hiszi gyermekkorától kezdve egész életét átálmodta csak. Mélyen bántja őt az emberek szomszédsága, gondteljes élete: az előtt ez nem úgy volt. S a kit a világ örömei rontottak meg, azt inti, hogy itt az alkalom, melylyel bűnei bocsánatát nyerheti: t. i. a keresztes hadjárat, s utoljára fölsóhajt, hátha eljuthatna ő is oda! De álljon itt maga a költemény:

VII. HAJDAN ÉS MOST.

Jaj hova tűnék el az én hosszú éltém!
 Álom volt-e mindez, vagy csakugyan éltém?
 Mit valónak hittem, való igazán az?
 Mély álomba voltam, s most bajos a válasz.
 Im hát fölébredtem s hajh idegen nékem,
 Mit, mint bal a jobbkézt, úgy ismertem régen.
 A hol növekedtem a tájék s emberek,
 Mintha hazugság vón', rájok nem ismerék,
 Elaggtak a kikkel játszottam az előtt;
 Kiirták, fölszánták az erdőt, legelőt:
 Ha csak úgy mint hajdan a patak nem folynék,
 Bizony azt gondolnám, hogy szánandó volnék.
 Némán köszönt nem egy, ki jól ismert hajdan.
 Széltiben a világ szenved ezer bajban:
 Ha eszembe jutnak a boldogabb napok,
 Eltűntek azok, mint tengerben a habok,
 Mindörökre óh jaj!
 Jaj, mi rosszul ma az ifjak cselekednek!
 Kik azelőtt gondtalan éltek az életnek,
 Ma csak gond a sorsuk. Óh jaj, mért teszik azt?
 Bármerre fordulok nem találok vigaszt.
 Tánczot, tréfát, vigdalt a gond messze kerget;
 Keresztyén nem látott még szomorubb serget.
 Nézd csak az asszonyok járnak mily pártába'
 Haragos levelink¹⁾ érkeztek Rómából:

¹⁾ A pápa átokbullája.

Gyászolnunk szabad csak, az öröm van távol,
 Mélyen bánt ez engem, boldogat egykoron,
 Hogy nevetés helyett sirás lett a torom.
 Még a vig madár is bűnktől néma leszen:
 Csoda én is majd kétségbe esem?
 Balga haragomban ám mit nem szólnék itt?
Földi kéjt ki hajhász, eljátssza, az *égit*
 Mindörökre óh jaj!

Jaj, az édességek megrontottak szépen!
 Ott látom a mérget a méz közepében.
 Kivül szép a világ, piros, zöld, fehér s kék,
 Belseje fekete pokoli setéség.
 S a kit tévutra vitt, gondoljon üdvével:
 Könnyü bűnbánattal nagy kegyelmet ér el.
 Rajta hát lovagok, ez titeket illet,
 Ti viseltek fényes sisakot, vasinget;
 Tietek a nagy paizs és a szentelt szablya!
 Oh hogyha lehetnék méltó e járatra!
 Akkor gyarló ember nyernék nagy becsü bért.
 Ám nem uri kegypenzt értek se nem hűbért:
 Hanem vágyom annak égi koronára,
 Melyet zsoldosnak is kivíhat dárdája.
 Mehetnék a földre, hova lelkem óhajt,
 Csak *örömet* zengnék, nem hallatnék »*óh jaj*«-t
 De sohasem »*óh jaj*«-t!

Szent óhaja teljesült, megláthatta a szentföldet. A frank föld fővárosában Würzburgban, melynek közelében a hűbér birtoka volt, élte le a költő végnapjait s itt is halt meg a 30-as évek elején. Egy hárs alatt temették el, később egy latin föliratu sirkövet állítottak sirhalmára, mely a mult században még állott, de később eltűnt.

Walther költészetét, mely távolról se maradt egész terjedelmében az utókorra, úgy mint személyiségét is már a kiválóbb kortársak (mint Gottfried) igen nagyra becsülték. A következő lantosok pedig fejöknek és példányképöknek tartották. Csak az egész középkori német költészettel együtt merült ő is homályba, melyből ujabban kitűnő germanisták emelték ki ismét, még pedig teljes fényében. Uhland volt az első, ki behatóbban tárgyalta költészetét, a mely iránt kiváló rokonszenvet táplált. Ujabban Menzel irt róla egy terjedelmes életrajzot.

Wigand Fános.

KI HOZTA EL PHILOKTETEST LEMNOS SZIGETÉRŐL? ¹⁾

Általánosan ismeretes, hogy a görög nép képződő tehetségének élénksége és termékenysége örök változatosságot, mindig új varázst hozott szellemének minden termékébe, minden nyilatkozatába, főleg pedig a mythológiába, a mint azt úgy a népmondából, mint a költészetből és a képzőművészetekből világosan kivehetjük. Ezen változatosság nagy részt oka annak, hogy a képzőművészek által elötüntetett alakok magyarázatában annyira szétágaznak a tudósok véleményei, és hogy a különböző mondai és költői elemek éles szétválasztása szükségeltetik az ily viták eldöntésére.

Egy ily példával, a Philoktetesnek Lemnosról való eltávolítását tárgyazó egy sirkő magyarázatával akarjuk ezen állításunkat jelenleg bebizonyítani. Az ismeretes mythos elbeszélését és a csak Philoktetest ábrázoló néhány műemléket, mely fel van sorolva Overbecknél (*Galerie heroischer Bildwerke* 24-dik tábla) mint kevésbé érdekést mellőzve, mindjárt áttérünk azon csekély számú műemlékre, mely Philoktetes távozását Lemnos szigetéről tünteti fel. Ilyen mindössze három, még pedig mindahárom etruriai sirkőveken találhatók. Az egyikben Neoptolemos kezét mintegy szánandóan nyújtja Philoktetes felé; egy másikon, egy volterrai sirkőn, (l. Overbecknél i. h. 24. tábl. 17. sz.) Neoptolemos Philoktetes mellett látszik. — A legnevezetesebb emlék azonban egy a florenczi galeriában lévő sirkő, (Overbecknél 24. t. 16. sz. és Rochette M. J. planche 55.) mely megérdemli, hogy közelebbről tekintsük. Az eredeti emlék maga egy nagy mérvben, főkép a jobbik részén csonka relief-mű, valószínűleg Augustus korából.

A fák által környezett sziklabarlangban egy állatbőrrel takart sziklán ülő meztelen, szakállas és erős férfiut látunk. A daczos tekintet gondolkozva a messzeségbe téveleg. Állát mindkét kezével tartott bunkós botra támasztja. Bal lába, amennyire megmaradt (mert az alsó czomb egészen a láb tövéig hiányzik), a földön nyugszik, — jobb ép lába pedig ruhával van beburkolva s egy kiálló kőre támasztva. Haja borzasan csüng le fejéről. Balra nyilakkal telt tok van, emellett pedig csonka léte daczára is az ijra kétségkívül ráismerhetni.

¹⁾ Felolvasatott a budapesti philol. társulat 1878. febr. 5-én tartott rendezésén.

A középen ülő személytől jobbra és balra 2—2 férfi-személy s 1—1 ló látható oly symmetriában, a minővel az antik emlékeken annyiszor találkozunk. Az ülő személytől jobbra chlamyssal és sapkával fődött, különben egészen meztelen, szakállas ember áll, ki az ülő felé fordul. Bal kezét testéhez illeszti, jobbát felemeli, mutató uja mintegy magyarázóan vagy oktatólag felfelé van irányozva. Nyitott szája, jobbjának élénk mozgása, az emelkedett fej és tekintet, egy szóval testének egész tartása egy beszélő egyénre mutat, ki félig az ülőhöz közeledik. — A tulsó felén ennek megfelel egy a barlang felé siető szakáll nélküli, chlamyssal betakart fiatal ember. Valamennyi személy között ez bir a legélénkebb mozgással. Első pillantásra azt hinnők, — mivel tekintete mintegy kérően az ülő személy felé irányul, hogy ezen férfi feladata hasonló a tulsó oldalon megfelelőéhez. E véleményt még azon körülmény is támogathatná, hogy jobb keze az aggastyán felé van kinyújtva, mintha ezáltal a gondolkozót és megfontolót vigasztalni, bátorítani vagy inteni akarná. De hagyjuk egyelőre ezen dolgot, majd később meglátjuk, helyesnek bizonyul-e be ezen magyarázat?

E három említett személy az ábra főmozzanatát, a relief középpontját képezi, mely körül, mint említém, symmetrice jobbról és balról egy-egy személy lóval csoportosul. Mindkét férfi lovát a zabolánál tartja, mi által lóhajtóknak eléggé felismerhetők. Mindkettő chiton és chlamyssal van öltözve; a jobbik szakállas, és szabad kezével a lóra mutat, ámbár tekintete inkább az ülő személy felé van irányozva. A bal felén álló talán szintén szakállas volt; jobbjára a ló zaboláját tartja, balja az álló beszélő személy által el van takarva. Lába saruval van ellátva. — A sirkő felső és alsó része különféle vésmény által van ékítve. — Évvel az ábra ki volna meritve.

Egy pillantás az ó-kori regeköltészet lapjaiba meggyőz minket arról, hogy ezen ábrázolat nem más, mint az istenek által meghagyott és Odysseus és társai által előkészített elutazás a Poias fiának Philoktetesnek, ki szörnyű sebe miatt Lemnos szigeten éveken által életét magányosan tölté valá. — Ez által a többi könnyen érthető. Azon szakállas férfi, ki mellette élénk mozdulatokban hozzá beszél, a *πολύμητις Ὀδυσσεύς*, kinek voltaképen minden baját köszönheti, s ki ellen ép e miatt folytonos kiengesztelhetlen boszuvágygyal viselkedik. Azért is tekintete oly komor; megfontolja lelkében, valjon elfogadja-e az Odysseus adta tanácsokat?

Overbeck szerint Odysseus ama másik társa, az ábra főszemélye, valószínűleg Neoptolemos és a széleken álló 2 lovász, kiknek egyike a tüzes lóra való mutatás által a beálló utazást elegendően jellemzi, a kart ábrázolja vagy képviseli, mi által hallgatagan azt állítja Overbeck, hogy az egész ábra egy drámai jelenet után készült.

De nézzük csak milyen szerepe van Diomedesnek és Neoptolemosnak a Philoktetesmondában. Quint. Calab. IX, 333 ff. és Hygin. fab. 102 szerint Diomedes lett Odysseussal Lemnos szigetére küldve, hogy Philoktetest s Herakles íjját és nyilait, melyek nélkül Tróját elfoglalni nem lehet, magával hozza. Ebbeli vállalatában szerencsés volt és a miatt is Athenben egy festményen ugyanazon íjjal ábrázolták. (l. Pausan. Att. 39.)

A monda ugyanazon alakjával találkozunk Leschesnek Ilias mikra-jában és Euripides Philoktetesében; csak az egyedüli Sophokles tért el attól oly okokból, melyeknek magyarázata itt nem szükséges. Hogy azonban nevezett ábra Sophoklesnek Philoktetesére nem vezetendő vissza, a következőkből kiviláglik: A drámában egyetlen egy jelenet sincs, melyben Philoktetes, Odysseus és Neoptolemos, (mert Sophoklesnél ezen személy szerepel), együtt a színpadon jelen volnának, vagy legalább oly békés helyzetben, minő az említett; mert az 1293. versben Odysseus ugyan váratlanul Philoktetes és Neoptolemos elébe lép, de csak azért, hogy a már megnyert fegyverek visszaadátását megakadályozza, a mi pedig itt ábrázolva nincs. — Ellene szól továbbá azon körülmény, hogy Philoktetes Sophoklesnél a fegyvereket Neoptolemosnak önkényt kiadja, miért Neoptolemos nem is szorul arra, hogy lopás által vagy legalább igazságtalan módon, a fegyverek birtokába jusson. A mi ábránkon pedig, ha a kérdéses személy letört balkarjának irányát természetesen hosszabbítva, kiegészítve gondoljuk, mindjárt egy oly személy mozdulatát látjuk, ki valamely tárgy után (a fegyver) kap; s aztán ama személy tekintete is, mintegy félénken az ülő aggastyán felé fordul, nehogy az őt észrevegye, miért is Odysseus őt avval segíti meg, hogy az őszszel élénken beszél s figyelmét társától (szerintem Diomedes) elvonja.

Mindebből úgy hiszem eléggé kiviláglik, hogy ábránk nem Sophokles Philoktetese után, hanem valószínűleg valamely épos után készült, minek folytán a kérdéses személyben Diomedest, nem pedig Overbeckkel Neoptolemost fogjuk felismerni.

Wolff Károly.

„A TUDOMÁNY RÓZSAVIRÁNYA.”

— Egy párszi vallástan. —

II.

Urdíbihist 15-én (a mit így is magyaráz a szerző: der rûz-i dej bemih, l. fön; dej nevét viseli a 10. hónap, azaz a mi decemberünk) 30 éves korában¹⁾ lépett föl mint próféta. Fölszállt az égbe, a hol Isten az angyalok közvetítése nélkül beszélt vele s gyöngédséggel elhalmozta (bâ Zertust herf zed u vejrâ binuvâcht). Azonban nem testesül ment az égbe, mert az lehetetlen, hanem lelke az értelem segélyével elszállt az egyszerű lények világába, hol az ő eredete is van. Mert nem a test vagy valamely érzéki dolog az ember, hanem az az egyszerű, részekre nem bontható lény, mely megért mindent, a képzeteket egyszerűsíti s fölfogja. A Zâjendeh rûd könyve²⁾ szerint semmi test nem vehet föl más alakot, míg az előbbit le nem vetette, valamint a viasz, ha egy pecsétet ütünk rá, más alakot nem mutathat vagy legfőlebb zavartan; nem úgy a lélek: addig míg e világ benyomásai egymás után érik a lelket, az minden hiány és a nélkül, hogy az előbb kapott képzeteket (peiker) el akarná magáról háritani, megfogja azokat, mert tökéletesen rajzolódtak bele. Innen van, hogy az ember több tudományt együtt is fölfoghat s csak annál élesebb lesz elméje, többet tud tanulni és inkább tanítani, s mind e képességet az egyszerű léleknek köszönheti. Ilyen formán okoskodik ugyancsak a Zâjendeh rûdban: *hadrat-i vechsûr-i jezdân sehensâh Hûseng*; e királyról l. Vullers, *Firdusii liber regum I. 16—20. l. A 45. párversben etymologizál Firdûszî:*

zemâneh nedâdes zemânî dîreng

sud ân sâh hûseng bâ hûs u szeng,

a sors nem adott neki hosszú időt (40 évig uralkodott), ő Hûseng király volt értelemmel és kővel (ez utóbbi arra

¹⁾ Ugy látszik, a párszik a keresztyén hagyományból vették a 30-as számot, mely korban Krisztus fölépett; a bűnökbe merült rei-i kormányzó üldözése legalább nagyjában emlékeztet Herodes s a bethlehemi kisdedek esetére; Máté II. 16.; hogy a tűz meg nem égette Zoroastert, az meg az ó-szövetségből látszik kölcsönözöttnek.

²⁾ Zâjendeh rûd: szülő folyó, nyilván képletes czime ama könyvnek azt akarva kifejezni, hogy üdít, éltet ad, mint a víz.

vonatkozik, hogy a Sâhnâme h szerint ő találta föl a csiholást.) Hosszas bölcselkedésnek e beüt veti végét:

*hadd-i dsizmet jek dû gez chûd bîs nîszt
dsân-i tû tâ âszmân dsaulân kunî 't,*

Tested határa egy-két róf, maga sincs több

Lelked (mégis) föl az égig szárnyal.

Zoroaster Behmen¹⁾ segítségével szabadult meg testétől s a fény honába lebeghetett, hol Isten legnagyobb fényvel s hasonlíthatatlan pompával vette körül, minő csak szenteket illet meg. — Ezután egy 7 párverses *gulsen-i râz*-ban bölcselkedik a szerző, oly módon, melyből fen egy példát bemutattam, s melyből többet nem is szükség fejtegetni.

A *gulsen-i râz* (a titok rózsaviránya) czime alatt a szerző ugy látszik egészen külön műfajt alkot itt magának; azonban nem lehetne körvonalozni, miből áll ez. Ez a cime különben egy híres mysticus költeménynek, melyet Mahmûd Sebiszteri írt (l. Mahmud Schebisteri's Rosenflor des Geheimnisses, persisch u. deutsch v. Hammer-Purgstall. Pesth u. Leipzig 1838. Seich Elvân-i Sîràzî fordította törökre e költeményt; l. Hammer, Gesch. d. osman. Dichtkunst I. 64. 1. Wollheim, National-Literatur sämtl. Völker d. Orients II. 219—226. 1.). Ezután a szerző folytatja okoskodását. Isten mindenütt jelen van (dsâjî nîszt kih *haqq* nîszt), tehát miért mennek a próféták föl hozzá? Azért, mert az ég az embert második hona s a fölszállás fölemelkedés az érzéki létből a szellem fönséges világába s azt eszközli, hogy a sziv mindinkább megismerje és szeresse az Istent. *Me/hnevî*:

guft peigember kih mi 'râds-i merâ

nîszt ez mi 'râds-i jûnesz idstibâ.

A próféta szólt: Az én mennybemenetelem és Jónásé között nincs különbség. Láthatni, mily kevés gondot fordít

¹⁾ A Behmen alatt itt az amsâszpendet kell érteni: Vohumanô, a jó szellem, l. Maspero, Hist. ancienne 466. l. Az ujjperzsa tiszta fordítása: bih, beh és men, mely ebben is megvan: dusmen, ellenség; dezs, dîzs, duzs, dus, zûs, zûst, óbkt. dush, duzh, szkr. és pârszî dus, görög *δύς* — annyi mint rosz, rút és men: összefügg ezzel: menis, mi a Burhân-i Qâtî szerint természet, jellem; menis bema'nâ-i chûi u tabî'at bâsed csih menis bema'nâ-i tabî'î eszt u tab'-i bulend u tînat-i buzurgrâ nîz gûjend u bema'nâ-i himmet u szechâ u kerem hem benejer âmedeh eszt u belugat-i zend u pâzend bema'nâ-i dil bâsed kih 'arabân qalb ch'ânend; azaz a zendben és pâzendben szivet jelent. Vullers Fragmente 36. l. roszul fordítja szívnek, holott Mohl, Fragmens 16. l. mint lélek, értelem ellentétben van a testtel: u âncsih der menis-i merdum eszt u ancsih der ten-i merdum eszt. V. ö. Wahrmond Hdb. I. 180. l. Vámbéry, Török-tatár ny. etymol. szótára 194. l.

a szerző a rimelésre; különösen az eredetiben még já-val van az idstibâ írva.

A 15. lapon a Behmen amsâszfendet Dsebre'illel azaz Gabriel arkangyallal magyarázza; látszik az iszlâm befolyása. Egy 3 s egy 4 párverses met//nevî után a Daszâtîr nyomán elmondja, hogy Zoroaster nem közönséges szóval értekezett az Istennel, hanem ez angyal közvetítésével (mijândsî, Palmer szótára 624. l. szerint mijâncsî; ugy látszik, törökös alak ez a szó; Ztschr. d. DMG. XIII. 375. l. francia moyen, lat. medianus;) szállt le szívébe. Egy Szâszân¹⁾ tanuságára is hivatkozik, ki a Daszâtîr válogatott commentárjában, a Dsei Efrâm (Johnson szótára szerint egy próféta) könyvében osztályozza a sz. könyveket: a nagyobbat a desztûrok tudományának (ferz-i daszâtîr) nevezik, a másik a Daszâtîr, mely magában foglalja Meh âbâd s a többi próféta munkáit (?) egész a magyarázó napjaiig. Zoroaster minden titkot, melyet kutatott, megtudott, a mint a szellemek világába hatolt. Csakugyan azt is mondják, hogy a rejtett dolgokat ('ulûm-i aszrâr) Istentől megkérdezte és feleletet is kapott attól, pl. arra, hogyan teremtette a világot? Vagy arra, hogy szolgálói közt ki a legjobb? Mire azt felelte az Isten, hogy az, ki igazságos, kegyelmes, a helyes uton jár, a rosztól elfordul, irgalmas a tűz, víz, állat és ember iránt; s fölkiáltott: Oh Zerdust, én jót teszek és óhajtok, rosztat nem teszek s nem is adom beleegyezésemet ahhoz, nem is parancsolom, nem okozok bûnt és bajt az embereknek; a rossz mindenben *Ahrîmen* dolga²⁾. Azután Zoroaster kérdésére megmondta az Isten, hogy valamely fényes, tündöklő tárgy legyen a qiblâ (rûsen u furûgmend), leginkább a nap, az édeni fény (nûr-i bihist). Végre a sz. könyveket átadta Zoroasternek

¹⁾ *Hadrat-i vechsûr-i jezdân szâszân-i pendsum*; nem tudom, a szâszânidák dynastiájára gondoljak-e e névnel; s erre látszik följosítani Mollâ Fîrûz Bin Kâûsz Deszâtîr-kiadása; e szerint az 5. szâszânida csakugyan Behrâm volna, (II. Varanes Kr. u. 274—291. a pehleviben: Varahran, görög *Ὀυραραρανης*; örmény Vram; l. Ztschr. d. DMG. VIII. első füzetét.) s ha főnebb nem jegyezte volna meg szerzőnk, hogy a ferzâneh Behrâm egy Ferhâd nevű pârszi fia, azonosítanám e két személyt. — Ugyane lapon Behmen firisteh szálárnak, azaz arkangyalnak van nevezve.

²⁾ *Ahrîmen* a régi sz. könyvekben: *Angròmainjus*, l. Maspero, *Hist. ancienne* 467. l.; előfordul még így is a neve: *âhrimen*, Mohl *Fragmens* 2., 3., 4., 5. stb. l. v. ö. Vullers *Fragm.* 46., 49., 50., 52., 53. stb. l. *Firdusii liber regum* I. 15. l. 22. v. a mérték és a rim mutatja, hogy így kell olvasni: *âhermenâ*; ugyanigy n. o. 35. v. Már a 21. l. 27. v. így olvasandó: *Ahrimen*; a 27. l. 74. v. ismét így olvasandó: *âhermen*; ugyanigy a 138. l.

(Avesztâ u zend¹⁾) és meghagyta neki, hogy olvassa el Gus-tâszp királynak, hogy az benne higyen. Azután az angyalok halmozták el gyöngédséggel Zoroastert s tanácsolták neki, hogy bizzon meg papokat, kik a népet mindenfelé az igaz vallásra s annak külső jelvényére, az öv megkötésére tanítsák. (Ej vechsûr-i jezdân mûbudân begird-i kisver friszt u der her sehrî dâñâjirâ bigumâr tâ ez ân szuchunhâ bemerdum cheber dehend u avesztâ bidânend u kustîrâ kih nisân-i behdîni u dîndârîszt ber mijân bendend²⁾. Beit :

nezer kerdem dîdem açl-i ân kâr
nisân-i chidmet âmed 'aqd-i zunnâr.

Azt láttam, hogy ez a dolog alapja: a szolgálat jele az öv köteléke³⁾. Állatot ne kinozzanak a hívők és a 4

158. v. Sok helyet lehetne még említenem. L. Vullers, liber regum I. köt. apparatus criticusa XIX. l. Haug, Essay on the Pahlavî lang. 78. l. pehlevî fölíraton: Aharmanî, a Journal asiatique III. série, tome 7. (1839.) 346. l. szerint a phl. Ahrman. Plut. Isid. et Os. 46. Ἀρμανίος, és De an. procr. 27. Ἀρμανίος, v. ö. Ztschr. DMG. XI. 102 l. XIII. 364 l. — A 19. lapon van e szó: dâdâr; dâd a. m. igazság, innen pîsdâd, az igazság elseje, védője, az első, mesés dynastia Perzsiában, l. Fraser, Hist. u. beschreibende Darstellung von Persien, deutsch v. Sporschill, I. 83. lap. A 2. része: dâr ebből dâsten, birni valamit. Alább van râd u kerîm, a mi ugyanaz: kegyes.

¹⁾ Ztschr. d. DMG. XII. 573. és IX. 191. l. avesztâ etymológiája: afç-(ma)-tâk, a mi a huzvâresben megfelel a perzsa tâ képzőnek, pl. huzv. rûsz-tâk: perzsa rûsztâ, töve rudh, nôni. V. ö. avesztâhoz: p. efszâneh, mese, rege; efszûn, megbüvölés. Ztschr. d. DMG. V. 221—230. l. Spiegel. Studien über d. Zendavesta. Journal asiatique III. série, tome 7. (1839.) 297. l. a pehleviben: **𐬀𐬎𐬌𐬎** id quod constitutum est; arabban abasztâq, a perzsiában is abesztâ. U. itt a 261. l. a Mudsmil uttavârîch így nevezi: kitâb-i besztâq kih îsân âbesztâ u vesztâ ch'ânend, a Besztâq könyve, melyet ôk (t. i. a perzsák A. és V. neveznek. V. ö. C. de Harlez, Etudes avestiques (Paris, 1877. Extrait du Journal as.) A Journal des savants 1878. jan. és febr. füzetében Barthélemy St. Hilaire érdekes cikksorozatát kezdett meg az avesztáról.

²⁾ Mûbud, mûbed, môbed, pârszî pap; ennél fölebb való a desztûr, alattok van a hírbud v. hírbud; az arab hekîmnek a red felel meg; v. ö. Mohl, Fragmens 13. l. Vuller, Fragmente 25. 118. l. Bed v bud. a. m. úr; hírbud a. m. a tűz ura, mûbud: magas ur; könyvecskénk 62. l. peresztisbud, imádkozó. V. ö. Wahrmond, Hdb. d. neupers. Spr. I. 185. l. A papokról általában l. Spiegel, Die heil. Schriften d. Parsen II. köt. XV. s köv. l. Haug, Essay on the Pahlavî lang. 73. l. a naqs-i-radsabi felíraton e pehlevî szavak olvashatók: magûpat û âîharpâ; az előbbi a. m. mûbed, az utóbbi hírbud, az ôbkt. aêthrapaiti. V. ö. u. o. 76. l. magûpatan többesben; 78. l. (âi) harpat azaz hírbud, az uPPERZSÁBAN is rövid hangzókkal. Az örménybe is átmentek e szók s így örmény történetíróknál ezeket találjuk: mogpet azaz mûbed (môbed); movpetan movpet, azaz: a mûbedek mûbedje, a legfőbb; maypet (mej: bor) a borok fölött való felügyelő, l. Journal asiatique VI. série tome 7. (1866.) 115. l.

³⁾ Az öv: kostî v. kustî, l. Spiegel, Die heil. Schrift. d. Pars. II. köt. XXI. s köv. l. III. köt. 4—5. l. a nirang-kuçtî s egy jegyzet az öv felkötésé-

elemet tiszteljék, ne szennyezzék be (u bikûsend tâ dsân-ver neh âzârend — e h. helyesen volna nejâzârend, v. ö. Wairmund Hdb. I. 102. és 105. l. Bleecck, A concise gram. of the Persian lang. 36. l. Fleischer nem említi — u csâr gûherrâ pâkîzeh dârend; halvány nyoma a prózai rimnek is látszik ebben).

Zoroaster a király elé járult, ki drága koronával fején magas trónján ült s körül volt véve tudósok és bölcsek által (failaszûfân e görög szóból: *φιλόσοφος*); Zoroaster dicsőítvén az uralkodót ferzâneh Behrâm Sârisztânja szerint neki s a többi jelenlevő kezébe tüzet adott, s maga is azt vett kezébe, s a tűz nem égetett meg senkit. Dsâmâszp¹⁾ próbára akarta tenni Zoroastert: olvasztott érczet (rûj-î gudâchteh) öntetett az alvó próféta mellére, de ez daczára négy izben való ismétlésének nem ártott annak, mert a hova ömlött, szemcsékben megállt (dâneh dâneh sudeh; Journal as. III. série, tome 11. (1841.) 332. és 352. l. szerint 10 razl érczet öntöttek mellére; Hamzah Jçfehânî szerint a szâszânidák idejében Aderbâd ugyane csodát megtette). Maspero, Hist. ancienne 464. l. szerint Zoroaster égi utjában saját maga bontatta föl testét és öntetett bele olvadt érczet, a nélkül, hogy az ártott volna neki. Dsâmâszp csodálkozott (dsâmâszprâ techejjur dest dâd; más ki-

ról. V. ö. Wollheim, National-Lit. sämtlicher Völker d. Orients II. 26. l. Firdûszî Sâhnâmehjében, Mohl Fragmens 20 l.

benâm u ferr-i sâh-i îrânijân
bibendîd kustî hemeh ber mijân,

az îrâniak királya nevében és méltóságánál fogva övezzék magatokat mindnyájan az övvel; v. ö. Vullers, Fragm. 72. és 115. l. — Zunnâr v. zonnâr e görög szóból kelt: *ζωνάριον* a mi *ζώνη* kicsinyítője. Ztschr. d. DMG. IX. 100. l. szerint az iszlâm korlátlan uralma alatt a más vallásuaknak általában viselni kellett a hívóktól való megkülönböztetés végett. Ilyen vallási jelvény még a pârszîknál bizonyos diadema-féle (tâds, korona), mint nálunk a kereszt vagy a muszliméknél a turbán; v. ö. Masz'ûdî' Prairies d'or, traduites par Barbier de Meynard et Pavet de Courteille II. 108. l. Khanikoff, Mémoire sur l'ethnographie de la Perse 90. l.

¹⁾ Dsâmâsz a Sâhnâmehben is előfordul; Mohl, Fragmens 24. lap:

bich'ând ân gerân mâjeh Dsâmâszbrâ
kidsâ rehnumûn bûd gustâszbra,

hitta ama nagybecsü Ds., ki Gustâszb útmutatója volt; v. ö. Vullers Fragm. 79. l. Wollheim. National-Lit. sämtl. Völker d. Orients II. 118. l. jegyz. szerint e Dsâmâszp a Dániel próféta fia és híres orvos volt. Az óbkt. Dsâmâszpa. Egy szâszânida fejedelemnek is ez volt a neve; Agathiasnál *Ζαμάσσης*; Procopiusnál *Ζάμης*, *Ζαμάσσης*; syr. Zamasp; örmény Zamasb, Zamasp; Kr. u. az 5. században. L. Ztschr. d. DMG. VIII. 1. füzet. XIX. 382. 439. s köv. l.

fejezés, mely némileg le is írja azt a heves mozdulatot, melylyel a csodálkozó, meglepett perzsa ujját, kezét szájához emeli: melik deszt-i techejjur bedendân girift, Gulisztân, Eastwick kiad. 9. l.) Erre a kétkedő Dsâmâszp is elfogadta az új vallást.

Az öv szabályai. A hívők¹⁾ kötelessége, hogy az öv fonalai font gyapotból legyenek, s aztán két-két szál össze legyen fonva; a 72 fonálból álló egész 6 részre osztandó, hogy minden részben 12 fonál legyen; így kell összefonni s aztán megfordítani s 4 göböt kötni bele; aztán közepén fogják meg s kétfelé rázzák meg s így Ahrîment törjék meg, aztán a legnagyobb tisztelettel szorítsák a közepét derekokra s háromszor csavarják magok körül, négy ízben pedig csomóra kössék. Azután maga a szerző magyarázza a számok s az egész öv jelentőségét (ammâ âncsih bederjâft-i in haqîr reszîdeh u fî 'lhaqîqat remz i kustî csunîn eszt). Így a 72 fonál az ember testében levő 72000 eret jelenti, mint ezt a hindûk (arab többes: hunûd) egy törvénykönyve, a *Seveh ruh dej* is mondja.²⁾ A 6 részre való osztás a 6 irányt jelenti: fen, len, elül, hátul, jobb, bal.³⁾ A 12 fonál minden részben a 12 érzéki tehetséget, erőt jelenti (quvâi nefszânijjet): az 5 érzék, a kéj, harag, képzelet, józan ész, emlékező tehetség stb. A 4 csomó a 4 elem; Vullers Fragm. 115. l. szerint e 4 csomó következőt jelent: 1. egy Istenben való hit, 2. Zertust vallása az igaz, 3. Z. az igaz próféta, 4. erős fogadás, hogy a jót teszi s a rosztat kerüli. V. ö. Hyde, Hist. relig. vett. Persarum 441. l. Kleuker, Send-Awesta tárgymutatója. Hogy a közepét fogják meg az övnek, azt jelenti, hogy a középszer mindenben legjobb; a két vége a szélsőségeket jelenti, melyek Ahrîmentől származnak. Hogy 3-szor kell az övet a derék körül csavarni, az jelenti a fej, sziv és máj (dsiger) tehetségeit: a gondolkodáshoz, kellemes fölfogáshoz és kellemetlen vissza-

¹⁾ A hívők: zertustijân; az Ulamâ'i iszlâm ezimü. pârszi hittudóstól származó iratban zertustân van, Mohl. Fragm. 2. l. Vullers Fragmente 44. l.

²⁾ Itt közöl is a szerző egy külön vonalokkal bekerített sor hindû (?) szöveget, melyet a nyelvet nem értvén nem tudok lefordítani s a hiányos vocalizálás miatt le sem írhatok. Különben a szerző megmagyarázza. — A 25. lapon e többest: târhâ-i a szerző a sor végén így választja el: târ-hâ-i; a 22. l. pedig pâdisâh így van elválasztva: pâd-sâh; a 119. lapon egy különben üres helyek betöltésére szolgáló pontozott kis czikornyával így választja el e szót: amsâ-szfendân.

³⁾ E hat irányt egy török költeményben l. Hammer, Geschichte d. osman. Dichtkunst (Pesth, 1836.) I. 119. l.

utasításához való erőt (quvvét-i fikrijeh, quvvét-i sehvânijeh, quvvét-i gadabijeh). A 4 csomó, melyet végül az övre kell csinálni: bölcsesség, tisztaság, rendületlenség, igazság. Alázatát kimutatandó tegye az övet a fejére a hívő, s csak úgy füzze derekára.

Zoroaster a királyhoz ment s beszélt neki isteni küldetéséről; fölolvastott előtte egy az Isten dicsőítésére irt fejezetet a *zendből*; elmondta, hogy az igazak jutalma a paradicsom, a gonoszok, Ahrîmen hívei (így írva: Ahrimen) pedig pokolra válnak. Ezután a szerző ismét egy hosszú, 15 párverses gulsen-i rãzt füz elbeszélésébe, melyben a jó s roszról való gondolatait mondja el; legnevezetesebben nyelvteni szempontból e vers:

bedûnân dih *mer* ân dunjâ-i gaddâr,
 az aljasoknak add e csalfa világot; a ritkán előforduló *mer* szócska megérdemli a figyelmet. Firdûszínál meg lehetős gyakran fordul elő, pl. I. 7. l. 106. v. 9. l. 161. v. *mer* merâ; 14. l. 17. v. *mer* ûrâ; 26. l. 3. jegyz. *mer* ân techtrâ; Gulisztân 49. l. *mer* ûrâ; behatóan értekeznek róla Wahr-mund Hdb. I. 45—46. l. Fleischer Gram. 209. és 219. l. van e szó, de magában a nyelvtenben nem emlékezik meg róla; Bleek, A concise gram. of the Persian lang. 75. l. rövid jegyzetben bánik el vele, s ott is csak az accusativusnak tulajdonítja; Nicolas, Dialogues persans-français 311. l. 'Omar Chejjâm 71. és 392. négyese; Dsâmî, Jûszuf u Zalîchâ (Rosenzweig kiad.) 22. 66. 83. 84. 117. l. Flügel, Die arab. pers. u. türk. Handschriften I. 492. l. 546. l. II. 513. l. könyvünkben a 113. l.

Zoroaster nem bocsáthatja meg a bûnöket, ne is bizzanak benne az emberek, mint közbenjáróban, hanem saját tetteik legyenek olyanok, hogy ne kelljen félniök:

beguftâr u kerdâr dârîd umîd
 hemân ber kîh kârîd ân bidirevîd,
 helyezték reményteket szavaitokba s tetteitekbe; azt a gyümölcsöt fogjátok aratni, melyet vetettek. A vers mértéke, a mutaqrîb, azt mutatja, hogy e szó: remény így olvasandó: umîd; de az Eastwick-féle Gulisztân jeligéjében, az 1. lapon ugyanaz a mérték azt mutatja, hogy az *m*-et meg kell kettőztetni:

sinîdem kih der rûz-i ummîd u bîm,
 hallottam, hogy a remény s félelem napján (az utósó ítéletkor); Palmer szótára 50. l. ummeidnek írja, s az ő átiró rendszere szerint így is kell kimondani; ez valóságos arab kicsinyítő alak; Wahr-mund Hdb. II. 78. l. umîdet ír, East-

wick a Gulisztánhoz való szótárban szintén. Voltakép já-i medshûllal ejtendő: oméd, mert a pârsziban mégigy van: omêt; l. Müller, Beitr. zur Lautlehre d. neupers. Spr. I. 26. l. Ki mint vet, ugy arat; ilyen a német: Wie die Saat, so die Ernte, a török: ne ekerszin, ani bicerszin, némileg az az arab: man zara'a sarran, lam jachçud chairan; jachçadûn annâsz mâ hum jazra'ûna; Firdûszînál egészen megvan:

jekî dâsztân gûjem er bisinevîd
hemân ber kih kârîd chud bidirevîd,

Vullers kiad. I. 84. l. 405. v. A vetés-aratásról másképp beszél Firdûszî I. 24. l. 25. v. V. ö. Ztschr. d. DMG. VIII. 299. l.

A zend könyveinek egy része az Urmuzd jest; jestnek neveznek minden imádságot, melyhez hathatós áldás járul; Palmer szótára 719. l. szerint jesten a. m. imát hal-kan elmondani; l. alább. Akárhogy dicséri is valaki az Istent, a rossz indulat és élvvágý daemonja nem fog rajta erőt vehetni. Zoroaster megérte még azt, hogy sok zendet értő és olvasni tudó (zend dán, avesztâ ch'ân) ember, pap (hîrbud és mûbud) akadt, ki föntartotta vallását; 77 évet élt s tanította a népet a jóra. Ekkor vezetett Ardsâszp másod izben hadat Balch ellen; Gustâszp sâh Szîsztânban Zâl vendége volt, hős fia, Iszpendijâr pedig Dezsgunbedânban fogoly volt; az öreg Luhrâszp sâh nem tudott az ellenségnek ellenállni, az (turkân, a törökök) elfoglalta a várost; egy *Tûrberâtûr* nevű katona a próféta imatermébe lépett s kardjával megölte (bese msîrî ûrà sehîd kerd, vértanuvá tette). Zoroaster a kezébe n levő olvasót (sumâr ezfâr ja-'nî szub'heh) hozzá dobta, láng tört elő abból s megemésztette Tûrberâtûr^t, rtént deczember 11-én (berûzi cheir îzed jâzdeh^t. Ezt töâh; l. Nicolas Dialogues persans-français 182. l. um-i dej m Hdb. II. 72. l.) Az évről nem szól szerzőnk.¹⁾ Wahrmond

¹⁾ Ugy látszik, a Sâhnâmehből vette adatait a szerző; Mohl, Fragmens 32—4. l. a Tâchteh âvurden-i Ardsâszb beirân zemin ezimü részben el van mondva, hogy Ardsâszp fia Kehrem hogyan foglalja el Balchot, hogyan öli meg serege az öreg Luhrâszpot, hogy égeti el a Zendavesztât, hogy koczol föl 80 papot s így végzi:

zi chûnisân bimurd âtes-i zerdhust
nedânem kih in hîrbudrà bikust,

a mint hogy nem is lehet tudni, ki ölte meg Zoroastert vagy általában hogy halt meg. V. ö. Vullers Fragmente 100—103. l. Maspero, Hist. ancienne 465. l. szerint más monda szerint a villám sujtotta agyon Zoroastert. Mohl, Fragm. 30. l. a Reften-i gusztszpb bezâbulisztân ezimü részről megtudjuk, hogy Gusztâszp

Ferzâneh Behrâm a Sârisztânban elmondja, hogy a tûrâniak elfoglalván Balchot elpusztították az âteskedehket (tûztemplomokat, l. Vullers Fragm. 105—9. l.) s 80000 hîrbudot megöltek s a tüzet vérökkel oltották el (âtesrâ bechûn ferû nisândend; v. ö. jegyz. fen); az avesztât a tûzbe vetették, azonban a láng megkimélte s a győzve bevonuló Gustâszp elővette a hamuból s a vallást s a rendet újra helyreállította.

Csak az esztelen tagadhatja Zoroaster próféta voltát; a muszlim tudósok némelyike (berchî ez 'uqalâ-i iszlâm) szintén elismeri prófétának s Ibrâhîmnak nevezi, és Ch'âdseh Hafiz, 'aleihi arrahmat, így szól:

bebâg-i tâzeh kun âjîn-i dîn-i zertustî
 kenûn kih lâleh ber efrûcht âtes-i nimrûd, ¹⁾
 üde kertben teljesítsd a Zertust vallása kötelmét,
 most hogy a tulipán meggyújtotta a Nimrûd tûzét.

már 2 év óta Rusztem vendége volt; Rustem és atyja Zâl pedig Szisztânban lakott; v. ö. Vullers Fragm. 97. és 125. l. Szisztânt Szedsesztânnak is nevezik; határai Churâszân, Mekrân és Szind. Iszfendijârt atyjánál rágalmazták s ez őt azért Dezsgunbedân várába záratta, l. Vullers Fragm. 96. l. a hol e vár Görres Heldenbuch von Iran II. 272. l. szerint *Kenbedan*-nak van irva; e szó ebből van összetéve: dezs, dez, diz, duz, vár, pl. Rûjîneh diz, az érez-vár, ép ugy mint Iszfendijâr mellékneve Rûjînten. az érzetestü, volt; l. Vullers Fragm. 98. 110. l. A szó másik része gunbed, kupola, így is ejtve; gunbez, l. Eastwick Gulisztân-kiad. szótára 90. l. Iszpendijâr rûjîn ten-ről megemlékezik még szerzõnk a 84. lapon. V. ö. Journal asiatique III. série, tome 11 (1841) 268. és 277. l. — Hogy a diz gunbedân név általában várat jelent, látszik a Sâhnâmeh e versébõl, melyet Ouseley, Travels II. 386. l. idéz:

szih diz gunbedân-i çitachr-i guzîn
 vatangâh-i sâhân-i irân zemîn,

A választott Içtachr (Persepolis) három vára, Irân királyainak otthona tanyája. — A Journal asiatique III. série, tome 11. (1841.) 332. l. szerint is Gunbedânba zárták Iszfendijârt; 353. l. dezs gunbedân. Hõs Iszfendijâr vette föl elõször Zoroaster vallását:

nuchusztîn kemer besztem ez behr-i dîn
 tehî kerdem ez but peresztân zemîn.
 Elõször öveztem föl magam a vallás kedvéért;
 Elpusztítottam a földrõl a bálványimádókat.
 Még Indiába is vitte a jó vallást:
 Bebutchânehâ der berehmen nemând,

A bálványok templomában brahman nem maradt.

L. a Sâhnâmeh e helyeit Ouseley, Travels I. 112. l. jegyz.

¹⁾ Nimrûd Vullers Lex. II. 1350. l. v. ö. Spiegel Chrestomath. 65. A Behâr-i 'adsam címû szótárban más szerzõ szerint (Muhammud Bin Châvend-sâh Bin Mahmûd, melléknevén Mîrch'ând, l. Hammer, Redekünste 350. lap. Wahrmond Hdb. III. 120. lap. Wollheim, National-Lit. sämmtl. Völker d. Orients II. 4. 269. s köv. l.) Kej Kâ'ûsz mellékneve Nimrûd s ez annyit tesz, mint a ki sohasem hal meg: nemired (çâhib-i raudat uççafâ' der ašhvâl-i kejkâ'ûsz âvurdeh kih laqab-i û nimrûd u tefsîr-i în lefz lam jamut ja'nî ânkîh hergiz nemired u der în çûret-î mugejjer jâ mu'arrab nemured bâsed).

Néhány csodát sorol föl a szerző azokból, miket napjainkig (ila jaumanâ) megőriztek a sz. könyvek. Csengrengâcseh és Bijász az indiai és Tûtijânûs¹⁾ a görög (rûmî) bölcs, a nélkül, hogy megmondta volna kérdését, melyet Zoroasterhez akart intézni, feleletet nyert az Avesztából; erre az igaz hitre (dîn-i bihî) tért mind a három. A görög bölcsök elküldték Tûtijânûst, hogy kutassa az igazságot Iránban; ha Zoroaster tud neki felelni, ő az igaz próféta, ha nem, vechsûr nebâsed, nem próféta. Gustâszp király szívesen fogadta a bölcsöket udvaránál s nyilvános vitatkozást rendezett; azonban a mint a görög megpillantotta Zoroastert, már azt mondta, hogy ily alak, ily méltóság- teljes jelenség nem hazudhatik (în peiker u în endâm durûg gû nebâsed u dsuz râsztî ez în nejâjed). — A 37. lapon le van fordítva a görög φιλόσοφος szó: *dûszt-i zîreki* kihferzânegân-i jûnân mîgûjend, a bölcsesség barátja, a mint a görögök bölcsseit nevezik. Hosszasabb kérdezgetés és felelgetés után egyszerre áttér a szerző a Kitâb-i debisztân ulmazâhib (a vallásfelekezetek szokásai tára) azon helyére, mely a kesmîri nagy cyprusfâról szól. Kesmîr, Kâsmir, Vullers Fragm. 113. lap szerint Kismer v. Kâsmer, szép nõirõl nevezetes helység Nîsâpûr tartományában (Vullersnél a Burhân-i Qâfî és a Heft qulzum: Churâszân tartományában, Tersîz környékén). hol Zoroaster a király számára egy cyprusfât ültetett, melyhez fogható nem volt s nem is lesz; rendkívül magas és szép sugár volt. Muta- vakkil 'Abbâszî chalîfának addig dicsérték, míg látni kívánta s Chorâszânba nem mehetvén irt a kormányzónak, 'Abd ullâh Tâhir Zû 'lmeinnak, hogy vágassa le s küldje el kerekeken Bagdadba. Ép ekkor építette a chalîfâ a dsa'fari palotát Szermenrâiban (máskép Szâmireh; l. Vullers Fragm. 114. lap. e város 'Irâq-i 'arabiban van, a Tigris keleti partján). A környék lakói megtudván a chalîfâ kivánságát, jajveszékelve gyültek a nagy fa alá s kérték a helytartót, hogy ne vágassa le, sõt 50,000 dî- nârral meg is akarták vesztegetni, de ő nem hajtott sza-

¹⁾ Csengrengâcseh Vullers I. 595. l. szerint egy igen böles brahman neve: Bijász Vullers Lex. I. 290. l. szerint szintén böles brahmant jelent; Tûtijânûsnek megfelelő görög böleset nem ismerek; a nevet a mai perzsából, melynek jellegét ez alakjában tagadhatatlanul magán hordja, meg lehet magyarázni: tûtijâ: az a kosmetikus szer, melyet a szembe kennek, collyrium, *zoλλύριον*, angolul (Indiából) tutty, Ouseley, Travels II. 382. l. németül die Tutie, der Zinkkalk, Hüttenrauch: nûs jelenidejü törzse nûsîden, inni igének.

vokra. Esése egész földrengést okozott; a sok madár, mely ágai közt fészkelte, fölreppenve a napot is elsötétítette; a marhák, juhok, melyek árnyában pihentek, panaszosan bögték. A fa törzsének szállítása 500,000 dînârba (Vullers-nél direm) került; ágait 1300 tevére rakták. Azonban a chalífâ még sem láthatta a fát; a mikor az egy dsáfari állomásra ért, Mutavakkilt ugyan azon éjjel szolgálai szét-tépték (pâreh pâreh kerdend). A fa kerülete 27 (Vullers-nél 28) ostornyi, tâzijâneh, volt; egy ostor a. m. $1\frac{1}{4}$ ers (azaz Wahrmund Hdb. II. 102. l. szerint az ersîn v. gez a. m. 1.12 mètre, az ersîn-i muqaççar a. m. 1.025 mètre); a 232-dik évben 1450 éves volt. A behdînek szerint Zoroaster a paradicsomból hozta azt az ágat, melyből e fa eredt; szerintök azért ölték meg Mutavakkilt, mert e szent fát levágatta, az ég büntetése volt ez. E cyprusról l. Spiegel Avesta II. köt. XIII. l. Ouseley, Travels I. 387. s köv. l. a kormányzó neve Tâhir Ben 'Abd ullah; a chalífâ 861-ik évi dec. 10-én öletett meg. Ouseley a 359—401. l. Sacred trees czim alatt különösen tisztelt fákról ír; ilyenek a kâsmiri és fârmedi cyprus; a pássa-i (szerzõnk szerint Pasagarda, I. köt. VII. l. jegyz. 284. 317. 374. II. 63. 97. lap. Faszâ, Paszâ, Baszâ szerinte Pasagarda, Parsagada és Cyropolis) cyprusfa és általában minden direkt-i fâdîl, azaz olyan fa, melynek a perzsák különös titkos erõt tulajdonítanak, s melynek ágait rendszeren mindenféle ruhákkal tele aggatják.

Csak néhány muszlim történetíró tagadja, hogy Zoroaster próféta volt (raszûl ullâh berâj chalq ullâh), de nem képes bebizonyítani; a legbölcsebbek, vajha mennél többen lennének (aktharahum allâh ta'âlâ), nem tagadják; ilyenek: seich Sihâb eddîn maqtûl (a megölt), maulânâ Dselâl eddîn Muhammad Devvânî¹⁾, ki a tűztemplomok magyarázatát írta (serh-i hajâkîl annûr). Az iszlâm hagyományai-ban (ahâdîth) szintén prófétának van elismerve Zoroaster.

¹⁾ Flügel, Die arab. pers. u. türk. Hdscrifft. III. 328. lap szerint a Serh-i hajâkîl annûr czimü commentár szerzője Maulânâ Dselâl-eddîn Muhammad Bin Mahmûd Al'alavî' ki 875 (kezd. 1470. június 30.) meghalt; a commentált mű szerzője a böles Abû 'lfutûh Jahjâ Bin Habas Bin Amîrak Aszsuhravardî, disznéven Sihâb-eddîn, kit irigyei tanácsára 38 éves korában (587-ben, kezd. Kr. u. 1191. jan. 29) Halebben (Aleppo) a tömlöczben megöletett Sultân almali k a55âhir (Çalâh-eddîn). V. ö. Flügel id. műve III. 107. lap. Van több Sihâb-eddîn Szuhravardî, pl. Flügel III. 449. l. Dselâl-eddînt itt nem nevezi Flügel Davvânînak, pedig bizonyos, hogy szerzõnk ezt az író-t érti; Flügel III. 408. l. említ egy Dselâl-eddîn Muhammad Bin Asz'ad Aççadîqî Addavânî, ki azonban más; v. ö. Flügel III. 525. l.

A sz. könyvek egy része a tanult, okos emberek számára való; ebben nincs képletes kifejezés, hanem tisztán, világosan van minden előadva; a másokban, mely az egyszerű köznépek van szánva, van rejtett, képletes kifejezés, hasonlat stb. Ilyen a Zend könyvének néhány nuszka (l. Vullers, Fragm. 15. l.; a. m. rész, az a 21 rész t. i. melyre Z. az avesztát osztotta; v. ö. 15—42. l. Mohl Fragmens 11—17. l.), valami a pázendből (pâ, láb, és zend, magyarázat, tehát sorközi vagy sor alatt való magyarázat, Wahrmund Hdb. I. 4. l.) stb. Ezután a szerző hosszas bölcselkedésbe bocsátkozik, néhol fűszerezve sorait mystikus tartalmu gulsen-i rázzal; a 43. lapon még a vers leírása is különös: 4 sor dült kereszt alakjában van írva s 2 sor ez alatt rézsutt lefelé, középen összefutva. E játék után, nyilván titokzatos értelemmel, e sorok olvashatók:

tû csesm-i 'akszi ve û nûr-i dîdeh eszt

bedîdeh dîdeh-îrâ dîdeh dîdeh eszt,

Te a szemlélődés szeme vagy s ő a szem fénye,
A szemben szemet látott a szem.

Megjegyzendő, hogy e rím hibás, mert ugyanaz a szó nem képezhet rímet (l. Vullers Fragm. 116. l.) A 45. lapon a kurdok azon törzseiről beszél, melyek az ördögöt *melek eltâ'ûsz*-, páva-angyalnak nevezik s Isten gyanánt tisztelik; szerintök az teremtette a világot és tisztelői szívét kívánja, mert az szerintök mindennek központja; Maulavî Dsâmî is így zeng: sí'r,

cserch-i felek u âncsih buved der chemes

u âncsih chired nâm nihed 'âlemes

der si 'at-i dâ'îreh-i dil gum eszt

ân hemeh csûn qe'reh u dil qulzum eszt

ânkîh chudâjî hemeh gendsed der û

în hemeh peidâszt csîh szendsed der û,

Az ég boltja s mindaz, a mi körében van,

S mindaz, mit a bölcs világnak nevez,

A szív tág körében elvész;

Mind az olyan, mint egy csepp s a szív a tenger,

Melyben az egész istenség ben van;

Mindez nyilvánvaló, a mit mérlegel magában.

Az ördögimádókról l. Maspero, Hist. ancienne 470. l. A. Jaba, Recueil de notices et récits Kourdes 1. és 7. l. jegyzet.

Az avesztâ tana szerint minden angyalnak van egy dîv ellensége. Mikor az ember lelkét az Istenhez emeli, az ördög (iblísz) mindig meggátolni igyekszik. A törvényben

(sar') meg van írva, hogy az angyalok az embert leborulva tisztelték, csupán csak a sátán nem hajolt meg előtte; ez azt jelenti, hogy a testi erők, e földi angyalok (quvâ-i dsizmânî kih ffristegân-i arâi end), alá vannak vetve az emberi léleknek, kivéve a képzeletet (quvvet-i vehmî); ez folyton küzd az észszel, pl. ha sötét éjjel egyedül van valaki egy házban, az ész megnyugtatta, hogy nincs mitől tartania, de a képzelet holtakat, hazajáró lelket varázsol eléje s hiába biztatja az ész, hogy ilyenek nem léteznek: az ember fél.

Már fönnebb említette a szerző, hogy a köznép nem értené az egyszerű bölcseleti vallástudományt, azért annak titkok leplével kell beburkolni a dolgot; a daszâtírban az Isten így szól Zoroasterhez: Oh Zertust, Iszpentemân fia, téged prófétaságra választottalak... Minden beszédnek, melyet neked kinyilatkoztattam, két része van: rejtett és nem rejtett (perchîdeh u aperchîdeh ja'nî marmûz u bî remz; az a, ujperzsában e, mint fosztó képző, a görög alpha privativum, óbctr. és szanszkr. a, an, l. Wahrmund Hdb. I. 180. l.) Azután hosszasan fejtegeti e helyet is a szerző s szokása szerint félig mystikus methnevît is fűz magyarázatába, melyből még a szerelem keleti mintaképeit sem hagyja ki:

mâ dsarâi bulbul u gul gûsdâr
 gercsih guftî nîszt îndsâ âskâr
 mâ dsarâi sem' bâ pervâneh tû
 bisinû u ma'nâ guzîn zi efszâneh tû,
 A csalogány és rózsa bajára figyelj,
 Habár azt mondtad, hogy nincs ebben semmi érthető;
 A gyertya s lepke ügyét te
 Hallgasd meg s a történet értelmét találd ki.

Pozder Károly.

HAZAI IRODALOM.

Latin olvasókönyv Livius- és Ovidiusból a középiskolák III. és IV., osztálya számára. Szerkesztette Bartal Antal és Malmosi Károly. Ára 60 kr. Budapest, 1878. Eggenberger-féle könyvkereskedés. (Hoffman és Molnár. ¹⁾)

Kíváncsisággal vettük kezünkbe, érdeklél olvastuk át, és azzal az itélettel tettük félre, hogy hasonló fajú tankönyveink között az első helyet foglalja el. Legerősebb

¹⁾ Felolvasatott a philologiai társaság folyó 1878. évi márczius havi ülésében.

oldala ezen olvasókönyvnek kétségen kívül az, hogy egy szépen átgondolt tanterv szerint készült. Három részből áll. Az első rész anyaga Liviusból való, és adja a római történetet a köztársaság kezdetétől a decemvirek bukásáig (510—449); a második rész Ovidius Fasti című munkájából közöl egyes kiválogatott részleteket; a harmadik függelék gyanánt ad egyet mást a rómaiak állami életéből, u. m. senatus, consulatus, néptribunatus, aediles plebis, comitia curiata-centuriata-tributa, dictatura, praefectura urbis, interregnum, interrex, quaestura és a magistratusok szolgálai (accensi, lictores, praecones, viatores).

A könyv részletei ellen azonban néhány kifogásunk van, melyeket a következőkben foglalhatunk össze:

Livius szövegét ily csekély változtatással kissé nehezebb tartjuk a harmadik és negyedik osztály számára. Meg vagyunk győződve a felől, hogy az Ovidiusból vett részleteket könnyebben fogják a fiúk megérteni (hogy szívesebben olvassák, az természetes). Nyelvi és tárgyi tekintetben annyi nehézséget okoz Livius, hogy ugyancsak rászorul a tanuló nyelvi és tárgyi magyarázóra. (a tanár ismeretének e tekintetben forrástanulmányon kell alapulnia). Hogy többet ne említsek, e kifejezést »in consulum verba iurassent« (32 caput) egy tanuló se fogja megérteni az előrekészülés alkalmával, és e szót »commissantium« (74) alig fogja egy magyar szótárban megtalálni, a kolozsvári szótárban is csak comissor alakban fordul elő. Legjobb lett volna tehát az ilyen kifejezéseket a könyv végén megmagyarázni (a szöveg alatt álló jegyzet hanyaggá tenné a tanulót), és az egészhez szótárt mellékelni. Speciális szótár, legalább a négy alsó osztályban, hol még nem olvasnak magukat a classicusokat, okvetlenül szükséges, először is azért, mert kell segítenünk egy kissé a tanulón, másodsor azért, mert ha speciális szótárral pontosan megismer-tjük a szók jelentményét, akkor könnyebben fog a tanuló boldogulni a felsőbb osztályokban általános szótár segítségével: kövessük csak e csekélységben is az inductio elvét. A tárgyi dolgokat nem magyarázza meg mind a függelék, mert csak az állami hatóságokról szól (a consulatusnál azonban nincs fölemlítve a »consules designati« (77 caput) kifejezés, a censorokról sincs szó, s így a »censum agere« (38 caput) sincs megmagyarázva, pedig a szövegben még sok más magyarázni való van: 1) az igazságügyből; perduellio (41 caput), capitis diem dicere (63), praefectus iuris (77); 2) a hadügyből: nomina darent (23), primi pili cen-

turioni (25), delectus (26), legiones effectae, defixis pilis, ad manum venisset (30), ordines duxisset (53), classico signum dedit, ordines, instrui acies, centuriones duplicariosque (56), decumana porta (59), triumphus, ovans iniret (62), delectus edicitur (62); 3) a cultusból: lustrum condere (58); 4) a magánéletből: libram pondo (74). Jobb lett volna egy egész kis régiségtant adni, hogy ezt aztán (mely nem volna más, mint a négy éven át gyűjtött anyag ki egészítése és rendszeres összeállítása) a negyedik osztályban, hol a nyelv tanulása is legalább főbb vonásaiban, befejezését éri, átvehessék a fiuk. Így már az alsóbb osztályokban el volna érve a tantervben kitűzött cél, t. i. a rómaiak életének, világnézetének és nyelvének ismerete, és a felsőbb osztályok ezen ismeretek bővítésére és megerősítésére szolgálnának. Vagy még jobb volna a négy alsó osztályokra szóló két olvasókönyvet tárgyi és nyelvi jegyzetekkel ellátni, és a negyedik osztály második felében egy régiségtani kézikönyvet adni a fiuk kezébe, azokkal annak rendszerét megismertetni, hogy aztán segédkönyv gyanánt használhassák a felsőbb osztályokban. Egy szöveghez, melyben annyi sok apró városkáról van szó, igen szükséges egy ahhoz való térkép is.

Emeli a könyv becsét az, hogy a természetüknél fogva hosszú szótágok mindenütt meg vannak jelölve (innīxus jelölés a 71. caputban alkalmasint véletlenül csuszott be). Kár volt az évszámokat a következetesség ellenére majd p. u. c. majd a. u. c.-vel jelölni, és ha már kedvencz eszméjük volt a szerkesztőknek a római időszámítás szerint jelölni az éveket, akkor ki kellett volna tenni mindenesetre a Krisztus szerinti évszámokat is. A függelékben a 73. és 86. lap második bekezdései nincsenek eléggé pontosan fogalmazva. Inkább csak e könyv iránt való szeretetünk bizonyítására csatoljuk ide a, fájdalom, nem jelentéktelen számú fontosabb sajtóhibák jegyzékét is: ig (id helyett, 3. caput, 1. sor), moestitia (maestitia, 8. 5.), re mūnerans (remūnerans, 12. 31.) itaque omnes- (itaque, omnes, 68. 5.), quique (quinque, 71. 8.), expressit hoc necessitas, patribus id modo excepēre (expressit hoc necessitas patribus. Id modo excepēre, 75), crati (creati, 78.), collgam (collegam, 79.), turgiis (iurgiis, 83.), redditus (reddita, 51. lap 27. sor), iano (Sano, 52. 7.), praesidio, (praesideo, 55. 55.), pexus (pecus, 55. 86.), tracentā (trecenta, 57. 24.). Hymenae (Hymenaeae, 59. 29.), festi (fasti, 76-ik lap utolsó sor). Kisebb sajtóhibák csekély számmal fordulnak elő. A könyv csinos

és nem is igen drága. — Hogy tehát még egyszer kimondjuk ítéletünket: ezen olvasókönyv általában véve jó, használható könyv, miért is bátran ajánlhatjuk a t. kartársaknak, és ha javítanak a szerzők az említett hibákon, kétségen kívül a legjobb iskolai könyv lesz a maga nemében.

Pecz Vilmos.

Programmértekezések.

1. *Ruby József.* A hellén gymnastika és annak rendeltetése Athénében. — Az eperjesi kir. kath. főgymnasium 1876/7. tanévi értesítőjében.
2. *Szabó Szilveszter.* Nevelés a rómaiaknál. A győri szt. benedek-rendi főgymn. 1876/7. évi értesítőjében.

A középiskolai rendtartás azon üdvös intézkedést tette, hogy az iskolai értesítők előtt értekezés legyen, csak az kár, hogy nagyon hibásan felelnek meg ezen követelésnek. Mert az eddig közzé tett értekezések legnagyobb része semmi értékkel sem bír, mert nem választja meg tárgyát célszerűen. Hogy különösen a klasszika philologia körébe tartozókról szóljak, azok nagyhangzásu czimük dacára vajmi keveset lendítenek a tudományon, mert többnyire oly themával foglalkoznak, melyről először bő voltánál fogva nem beszélhetnek ugy a mint kellene, másodszor pedig olyanra adják magukat, melyről már kimerítő munkák vannak, ugy hogy legjobb akarat mellett sem adhatnak mást mint többé-kevésbé ügyes compilatiót. Tanácsosabb volna, ha inkább kisebb kérdésekkel foglalkoznának, de önállóan (s erre is vannak hazánkban örvendetes példák); igaz, hogy nem lesznek nagyot ígérő czimek és pengő phrasisok, de legalább szolgálatot teszünk a tudománynak, ha apró adományokkal járulunk hozzá. Kívánatos volna pedig főleg egy dologra fordítsák az illetők figyelmöket, tantárgyuk didaktikájára, azaz a tananyag átdolgozásában, felosztásában, csoportosításában sat. tett tapasztalataikat adják elő pontos feljegyzések alapján, mert nemcsak az illető, hanem kollegái s általában a tanítás iránt érdeklődők többet fognak ebből okulni, mint a görög nyelv hasznáról vagy más efféle elcsépeelt dolgokról irt »értekezésekből.«

Ha a tárgy szerencsétlen megválasztásától eltekintünk, ugy Ruby ur dolgozatát magában véve elég jónak mondhatjuk. A hellén gymnastikáról ujat már nem mondhatni, hacsak nem kísérjük figyelemmel az időnként talált marad-

ványokat, melyekkel R. ur azonban nem törődik. Pedig az czélszerűbb lett volna, mint Vitruvius száraz leírását, még pedig tervrajz nélkül közölni. Platóban való jártasságáról szép tanúságot tesz a politica átböngészése — ha az idézetek tőle valók. Galenus idézetében egy csunya sajtóhiba van: de valetud. tucund. e helyett de valet. tuenda.

Szabó ur megnevezi a forrásokat, melyekből terjedelmes értekezését merítette; Becker-Marquardt, Lange sat. ezen téren tekintélyek, úgy hogy Sz. ur bátran használhatja őket és idézeteiket. Stilusa egyszerű és a mi különös dicséretére válik, ment a phrasishajhásztól, mely ezen annyiszor tárgyalt dolognál nálunk szokásos.

Keleti Vincze.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Publilius Optatianus Porphyrius Carmina. Recensuit et praefatus est Lucianus Mueller. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri 1877.

Lucianus Müller az első, a ki lehetőleg teljes Porphyrius kiadását adott és ezen irónak, ki ugyan nagy költői értékkel nem dicsekedhetik, kritikai szövegét megállapítá. Wernsdorf néhány költeményt (P. I. m. T. II.), Velser ugyancsak művei egy részét hozták kritika nélkül. Azért örömmel üdvözljük ezen kiadást, melynek praefatiója számot ad a kiadónak a kéziratok körül tett tanulmányairól. Müller két codexcsaládot különböztet meg, melyek mindazonáltal visszavihetők egy közös archetypusra. Az egyik teljesebb, a másik sokkal hézagosabb. Az elsőnek képviselője a IX. v. X. századbéli Bernensis, melyet Müller kiadásának alapjául vett; ezzel rokon, de már interpolált kéziratok a Velser codex és a Parisinus alter (N. 242 l.). A másik ághoz tartozik a X. századbéli Vaticanus, a másik Parisinus, Juretus codex és a Monacensis. Felhasználta még a 207. számú másik codex Bernensisben foglalt excerptumokat is. Mindezen dolgoknál azonban jóformán csak az eredményt közli a kiadói, a bizonyítékokat annak, a ki meggyőződést óhajt, a meglehetősen sovány commentarius criticusból kell kikeresnie.

Fődolog azonban, hogy Müller eddig kiadatlan költeményeit talált Porphyriusnak, melyek úgy Constantin korára, mint az akkori nyelvre igen érdekes világot vetnek.

Magában foglalja tehát ezen kiadás a Constantinushoz intézett panegyricust, kisebb költeményeket és különösen az akkortájt divó anacyclicus verseket, melyek elül-hátul olvasva ugyanazon értelmet adják. Végül vannak bizonyos alakot képező költemények, például p. 67 egy oltár, p. 68 ugynevezett »fistula«, melyeknek magyarázatuk is van érdekes görög citatumokkal.

Conjecturái nem mindig szükségesek a kiadónak. Gyakran az összes codexek által támogatott lectió mellett bátran megmaradhatott volna. Elég lesz néhány példát felhoznom.

Igy a Constantinusnak Porfyriushoz irt levelében (p. 4. v. 11.) ebben: »Tibi nominum difficultate proposita . . . hoc tenere propositum contigit, ut haesitantiam carmini multiplex legis observantia non pareret« a »proposita« helyett »opposita«-t ir, pedig a későbbi latinságban propono do, praebeo (igy Commodianus Carm. apologet. ed. Ludwig v. 17 »nil sibi proponunt cognoscere« v. ö. Hagen előszavát Oribasiushoz p. XXII.)

A XII. költemény 9. versében a »subivit« »subibit« helyében elmaradhatott volna, főkép miután a bevezetésben maga is afrikai embernek nézi Porfyriust. (helyesen, tekintettel némely kifejezéseire, a régieskedésre: duo VIII, 2; quor IV, 9; coloco XXI. 11. az ilyenfélék mint semiloquax ep. Const. 3. et negyedik helyen, stb.) Az afrikaiak pedig tudnivaló, hogy fölcserélték a b-t a v-vel. (Isidorust idézi Brambach Neugest. d. Orthogr. p. 240.)

Kiváló érdeme a kiadásnak kritikai szövegén kívül a becses metrikai megjegyzéseken alapul.

Latkóczy Mihály.

Epistula critica ad Joannem Vahlenum . . . scripsit Isidorus Hilberg. Vindobonae sumptibus Alfredi Hoelderii 1877. (30 kr.)

Ezen terjedelemre nézve csekély munkát (19 pp.) Hilberg Isidor, a bécsi egyetemen a classica philologia magántanára, volt tanárához a kitűnő Vahlen Jánoshoz 25 éves doctorjubilaemja alkalmából írtézi, s régi jó szokás szerint különféle írók különféle romlott (s néha nem romlott) helyeinek orvoslására használja föl, melyek közül mint sikerülteket fölhozhatjuk a következőket: Athenaios I. p. 27. C. ὁ μασσαλήτης καλός helyett ὁ μασσαικός καλός. A fiatalabb Psellos Encomium Cimicisében ed. Boissonade p. 91 τοὺς ἀλίσκοντας h. τοὺς ἀλιεύοντας.

Charito Aphrodisiensis de Chaereae et Callirrhoës amoribus VI p. 113, 16 sq. Herch. καὶ Ἀρταξάτης δὲ ἔχαιρε νομίζων πρὸς ὑπηρεσίαν ὑπεσχῆσθαι-ben νομίζων παιδὸς ὑπ. ὑπ. (Cfr. p. 32, 30. παιδαρίου πράγματα πάσων). Heliodoros Aethiopicájában II. c. 25. fin. (p. 65, 15. sq. B.) συνεστάλη πάλιν ὁ Κνήμων ὥσπερ τῷ ὀνόματι τοῦ Θυάμιδος βλήθεις τὴν ἀκοήν h. ὥσπερ ἰῶ τῷ ὀνόματι-t (v. ö. Charito Aphrod. p. 39, 19 squ. H. τὸ δὲ φίλημα καθάπερ ἰδὲ εἰς τὰ σπλάγχνα Μονυσίου κατεδύετο). Tacitus dialogus de oratoribus 34-ik fejezet végét így írja: »nono decumo aetatis anno *Qu. Hortensius Africae causam defendit*, L. Crassus C. Carbonem uno et vicesimo Asinius Pollio C. Catonem, *Caesar Dolabellam tertio et vicesimo*, non multum aetate antecedens Calvus Vatinius iis orationibus insecuti sunt, quas hodie quoque cum admiratione legimus.« — Pausanias VII, 4, 8. Poseidon egyik fiának Ἄγγελος nevét Ἀγχιος-ra változtatja. — Suidasnál s. v. Φιλιστίων, τελευταῖα δὲ ἐπὶ Σωκράτους helyett τ. δὲ ἐπὶ Σεβαστοῦ αὐτοκράτορος (csakhogy itt elfelejti Hilberg kimutatni, használja-e Suidas a Σεβαστός szót Octavianus Augustus megjelölésére κατ' ἔξοχήν.) — Anthol. lat. 299. R. a czimben in magum medicum helyett in m. mendicumot, u. o. 394, 8 aere h. cancro-t (ardenti cancro, v. ö. u. o. 640, 7. ardentis cancri); u. o. 683, 21. videbantur h. vivebant-ot; u. o. 779, 21. 22-ben quod distinctus eras nimio (vagy nimium) quod carpitur unum Diluis hoc nimia simplicitate tua«-t; u. o. 671, 73. »Nos tamen hoc brevius, si fas mutilare (simulare h.) Maronem«-et coniciál. Továbbá azon szabályt állítván föl, hogy a byzantin jambographoknál az ε és ο csak tulajdonnevekben használtatik hosszú szótag helyett, a következő verseken a következő változásokat teszi: Theodoros Prodromos de Rodanthes et Dositiclis amoribus I. v. 38 ξυνεσχέθησαν; III. 493. δεδεσμένη; IV. 401. αὐτὸ δέδρακτο; VI. 135. συνεκτέτηντο; VI. 302. φθινοπόρου; VI. 381. συνεπλέξασθε; IX. 11. ἀφύπνωτον; IX. 423. φιλή, σοφωτάτη; Theod. Prodr. Catom. 273. ἀγγελεύς. — Aeliani Varia Historia p. 53, 4. Herch. φιλόπαις h. (Perizonius és Hercher φιλόπατρις) φιλόπολις-t; Plautusnál Mil. glor. 69. Molestiae sunt: orant, plorant, ambiunt-ot ír. Figyelemre méltó még, hogyan magyarázza H. Livius VII, 2. 11-et. Szerinte ugyanis Livius Atellanai-ról szóló jegyzete egy régi grammaticusból van átvéve, s így a »quae exodia appellata consertaque fabellis potissimum Atellanis sunt« sokfélekép magyarázott kifejezés egészen jól jelentheti azt, hogy az exodia »am ehsten mit den

Atellanischen Schwänken *verschweistert* sind« (v. ö. Seneca, epist. 90.) azaz »mit ihnen die meiste Verwandtschaft bekunden.« Ezen sok palmaris emendatio után nem fogunk megütközni azon, hogy egynehány fölösleges javítási kísérlettel vagy magyarázattal találkozunk e füzetben. Igy Aelianusnál de natura animalium VI. fin. azt hiszem meg lehet tartani a vulgatát: οἱ λύκοι δεινῶς παραμένουσιν (δεινῶς; h. H. ἀσινῶς), ha Jacobs fordítása és critica megjegyzése szerint értjük e helyet.

Prodromosnál VI. 384 τοιούτων h. τοιοῦτον-t, Georgios Pisidasnál στιγμῆ h. νυγμῆ-t ír, mi ellen önmagában nem lehet kifogásunk; de az ok, melyből H. változtat nem elegendő; nem áll ugyanis »spondeum (vel potius trochaeum) in secundo pede a Theodori arte prorsus alienum esse«, v. ö. Catomyomachia v. 224 ἐξισχῦσουσι; 235 ἢ πρὶν κῆρία; 240 σίγα, σίγα és talán 51 καὶ γὰρ γινώσκεις.

Azt mit Suetonius Terentius életrajzában c. 5 Cosconiusról mond, hogy szerinte Terentius 108 Menanderből fordított darabbal a tengerbe vészett, ugy magyarázza H., hogy a nép Terentius halála hírénel sajnálkozott, hogy nem élt tovább, mert még Menander mind a 108 darabját lefordította volna. Ezen mende-monda óhajt vette volna ama simplex homuncio Cosconius megtörtént dolognak H. szerint. Ezen magyarázat is, mely egy régi grammaticusnál oly hihetetlen ostobaságot tételez föl, aligha jobb a többinél.

Látjuk tehát hogy e kis füzetben mind a tárgyalt írókra nézve, mind a tárgyalt sorrendre nézve elég változatosság van, s hogy az emendációk nagy része sikerültnek látszik; ajánljuk tehát ezen értekezést főkép azoknak figyelmébe, kiknek szellemdús és helyes philologiai módszerrel történő kutatások kellemes vagy hasznos olvasmányul szolgálnak.

Dr. Ábel Jenő.

Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης. Ποίημα δραματικὸν εἰς μέρη πέντε, ὑπὸ Κλέωνος Ρ. Παγκαβῆ γενικοῦ προξένου τῆς Ἑλλάδος ἐν Ῥωμανίᾳ. Ἀθήνησιν, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πέτρου Πέρονη ἐπὶ τῆς πλατείας τοῦ Πανεπιστημίου. 1877.

Az előttünk fekvő drámai költemény szerzője, Rankavisz Kleon, hozzám irt baráti levelében, melylyel munkáját nekem megküldeni sziveskedett, hangsúlyozza a kettős czélt, melyből ő e költeményét irta. Történelmi szempont-

ból hű rajzát akarta adni ama különös századnak, melyet Byzancznak első görög császára oly ragyogóvá tön; bölcsészeti szempontból pedig ecsetelni akarta nem annyira a kiháló pogányság és kereszténység, mint a kereszténység és előhaladó tudomány közötti küzdelmet.

Drámai költeménye öt részből áll, a mint a következő vázlatból látszik.

I. *Rész.* Konstantinápoly egyik piacán a romlottság, jogtalankodás, zsarnokság, kémkedés, az udvaroncok és a császár ellen panaszkodnak a polgárok.

Egy aggastyán azt mondja nekik, hogy a birodalom bukását a kereszténység idézi elő.

Orthodox, ariánus és donatista papok czivakodnak egymással, miglen végtére a donatisták ellenfeleiket fegyveresen megtámadják.

Midőn e látványon az aggastyán elbúsul, hozzá lép egy Theognis nevű athéni ifju s azt mondja neki, hogy a birodalmat csak úgy lehetne megmenteni, ha valakinek sikerülne, a hellen és római szellemet egyesíteni. Erre pedig leghivatottabb volna Julián herczeg, a kit most Athénben nagy tudománya miatt bámulnak.

Az aggastyán csudálkozik, hogy Julián még életben van, miután minden rokonait már meggyilkolták.

Erre egy Alysis Pál nevű kém elfogatja.

A császári palotában megtudjuk Eusebia császárnétól, hogy ő vette oltalma alá Juliánt, s végre belé is szeretett. Életét azonban megmentendő, alattomban Athénbe küldte. De miután már régen nem hallott róla hirt, egy Majúmas nevű eunuchot küldött oda. Ez visszaérkezvén, elmondja a császárnénak, hogy Athénben a nők mind belebolondultak Juliánba, de hogy szívét csak egy leány hódította meg.

Eusebia elhatározza, hogy Juliánt visszahivatja s a trónterembe megy, hol Konstantius, a császár jelenlétében az országnagyok, hivatalnokok és ariánus papok gyűlést tartottak.

Az udvari tányérnyalók azt jelentik, hogy az egész birodalom meg van mentve az ellenségtől. Csak Salustius, a palota kormányzója, kiált föl, hogy mindannyian hazudnak, s a császárt ámitják.

Az udvaroncok ezt egyhangulag tagadják, mire a császár Salustius börtönbe akarja vettetni.

De épen akkor érkeznek a birodalom különféle tájairól hírnökök, kik egyhangulag megerősítik Salustius állításait.

A császár bocsánatot kér Salustiustól; s ez azt tanácsolja neki, hogy maga álljon Ázsiában a hadsereg élére, máshová pedig hű hadvezéreket küldjön.

Eusebia fölkarolván ezt a tanácsot, kéri a császárt, hogy hijja vissza Athénből Julián herczeget s nevezze ki kormánytársaul és fővezérül.

A császár vonakodik s az udvaroncok is mindenképen iparkodnak őt erről lebeszélni. Erre föl pattan Konstantius s azt mondja: azért is visszahivom a herczeget.

Eusebia megdicséri ezért; de Konstantius azt válaszolja neki, hogy végképen majd máskor határoz, mert most nagyon fáradt.

Az ülés után Eusebius, a főudvarmester, fölkeresi a császárt s azzal fenyegeti, hogy fölfedezendi összes gyilkosságait, ha Juliánt visszahijja és Salustius halálitéletét alá nem írja.

A császár megijedt s a következő tanácsülésben kijelenti, hogy Juliánt nem hijja vissza, Salustiust pedig halálra itéli.

De rögtön nagy zaj támad az utczákon. Követek hírről hozzák a császárnak, hogy Sylvanus, félvén az ellene forralt udvari cselszövényektől, magára öltötte a császári bibort s a Rajna vidékén számos népet és tiz legiót nyert meg a maga számára.

A császár nem lát más menekülést, mint Juliánt kormánytársul s fővezérül kikiáltani, és kérni Salustiust, hogy menjen érette Athénbe.

II. *Rész.* Julián athéni lakában éj idején a világ rejtélyes dolgairól elmélkedvén, panaszkodik, hogy a keresztény hit elfojtja a tudományt és művészetet.

Korán reggel meglátogatja Hellét, egy Lysikrates nevü dús gazdag athéni polgárnak a lányát, kit forrón szeret.

Beszédközben fölfedezi Helle, hogy Julián többé nem keresztény s keservesen sir.

Julián vigasztalja s elmegy az Akademiába, hol a jelenlevőket a keresztény hit igájának lerázására lelkesíti.

Előadása után meglátogatja Maximust, a bölcsészt és bűvészt, a fúriák barlangjában az areopagon, kitől jövőendő sorsát akarja megtudni.

Maximus elvégzi bűvészeti fogásait s Julián saját képét látja biborban és koronával. Azután kérdéseket intéz a csalképhez; de ez háromszor *jaj*-t mond és eltűnik.

Julián fölmegey az Akropolisra s Athéna istennő óriás szobra mellett ülve töprenkedik a csalkép miatt.

Rögtön nagy zaj hallatszik. Népsokaság *éljen* kiáltásokkal jön az Akropolisra. A nép élén van Salustius, követtársaival. Hirül hozza Juliánnak, hogy a császár őt helyettesének s Gallia főhadvezérének nevezte ki s hogy azonnal Konstantinápolyba utazzék.

Helle sietve jön az atyjával, Julián keblére borul s kéri, hogy ne utazzék el, mert hálóba akarják ejteni.

Lysikrates és Julián meg akarják a lányt nyugtatni; de hiába. Ő zokog. Ők is könyeznek s elvezetik. Mindannyian követik.

III. *Rész.* Konstantius ünnepélyesen adja át Konstantinápolyban Juliánnak a caesari és fővezéri méltóságot.

Julián bucsut vesz a császárnétól, a ki mélyen fölindul, midőn vallomását Helle iránti szerelméről meghallja.

Egy hónap múlva az alávaló udvaroncok annyira rágalmazták a Galliában táborozó Juliánt, hogy a császár visszahívását rendeli el. De újabb tudósítások érkeztek eláll szándékától.

Juliánt Párisban Theognis ösztönzi, hogy foglalja el a császári hatalmat s mentse meg ez által a birodalmat.

Julián vonakodik.

A Konstantinápolyból megérkező Oribasius jelenti, hogy Eusebia császárné meghalt.

Julián fájdalomteljes panaszokra tör ki.

Katonái pedig a táborban lakmároznak és szidják Konstantiust, a ki egymás után visszaköveteli Juliántól a legiókat, sőt a segédcsapatokat is kéri, melyeket Julián toborzott.

A katonák Juliánt kiáltják ki római császárnak.

IV. *Rész.* Konstantius halála után Julián mint császár vonul Konstantinápolyba. Leghívebb barátait Hellas városaiba küldi, hogy hozzák vissza a régi vallást, a tudományt és művészetet. Azután követséget küld Athénbe Helleért, hogy maga mellé trónjára ültesse.

A bukott országnagyok éj idején egy zárdában találkoznak s abban egyeznek meg, hogy keresni kell valakit, a ki Juliánt meggyilkolja.

Az Athénből visszaérkező követség jelenti Juliánnak, hogy Helle és atyja, Lysikrates, nyomtalanul eltűntek.

A búsuló Julián elé egy koldus lép a lányával. Julián fölismeri bennök Lysikratest és Hellét. Midőn megtudták, hogy Julián bálványimádó lett, nem akartak a követségével találkozni és ide s tova barangoltak. De végre Hellé-

ben fölébredt a vágy, Juliánt még egyszer láthatni. Ez hozta Konstantinápolyba.

Helle térdre borul Julián előtt s kéri hogy térjen vissza a keresztény hitre. Julián tagadólag válaszol. Helle elsiet.

Este a tengerhullámok partra dobják Helle holt testét.

V. *Rész.* Julián a perzsák ellen indul, hogy a csata zajában haljon meg, mert Helle halála óta nem törődik többé az étellel.

Helle atyja, Lysikrates megtébolyodván Konstantinápolyon kívül egy barlangban tanyáz. Ezt fölhasználják a bukott országnagyok és nagy pénzüsszeget ígérnek Majúmasnak, ha Lysicratest Julián táborába kísérendi.

Assyriában Julián támadásra vezeti harczosait; rögtön egy hajítódárda furódik baloldalába. Julián fölkiált: »győztél, óh Nazarénus!« és összerogy.

Sátrába viszik, hol ő maga vigasztalja a siránkozókat.

Felbőszült katonák hozzák a megkötözött Lysicratest, a gyilkost.

Julián látva Lysicrates tébolyát, könnyekre fakad.

Theognis a perzsák tökéletes megveretését jelenti. Ez megnyugtatta Juliánt. Azután megható intelmekkel bucsuzik el környezetétől, és — meghal.

E szép drámát nem lehet, úgy a mint van, a színpadon előadni, mert 8882 versből s 1520 prózai sorból áll s 31 nagy nyolczadrétü ivet foglal el nyomtatásban.

E nagy terjedelem onnan származott, mivel a drámában szereplő személyek az égi és földi dolgokról nagyon hosszasan elmélkednek. Ha e hosszú helyek kihagyatnának, nem kétlem, hogy e dráma a színpadon is maradandó hatást gyakorolna.

A mű irálya oly szép, hogy alig lehet benne az ó- és új görög nyelvet megkülömböztetni.

Az egész munka bővebb ismertetését a m. t. Akadémia Értekezéseiben fogom közölni.

Télfy Iván.

VEGYES APRÓSÁGOK.

— A német philologusok 32-ik gyűlése. A német philologusok és tanférfiak 32-ik, 1877-ik évi összejövele Wiesbadenben tartatott meg, és tekintve az utóbbi éveket, egyike volt a leglátogatottabbaknak. Elnököltek dr. Pähler gymnasium igazgató, és dr. Usener, boni egyetemi tanár. A résztvevők száma a 800-at meghaladta. — A szokáshoz képest több alkalmi értekezés osztatott ki a jelenlevők között, melyek közül legtöbb Wiesbaden városa ókori történelmére vonatkozik. Ezen kívül említést érdemel Witte értekezése az uj-angol-szász pronomen-ről; Adam, A legrégebb Odyssea tekintettel Onomacritos redactiójára Zenodotos Odyssea kiadásában; Linker, Quaestiones Horatianae; végre Wietekind bemutatta Claudius Claudianus egynehány költeményének fordítását.

Az I. gyűlést (szept. 26.) az elnök, dr. Pähler, nyitotta meg egy köszöntővel, melyet első sorban az egyetemi, azután pedig a középtanodai tanárokhoz intézett, örömet fejezve ki egyszersmind, hogy a német reálskolák tanárai ezen évben nagyobb számmal jelentek meg, mint annak előtte. Erre áttér tulajdonképeni tárgyára, ama sokat vitatott kérdésre, hogy mi célja van a classicus tanulmányoknak a gymnasiumokban, s miképen kelljen azokat helyesen üzni? Az értekező legelőször is kárhoztatván azon uj reformtörekvéseket, melyek a történeti alap felforgatásával a gymnasiumi tanterv ellen, különösen pedig a görög nyelv elejtése ellen irányulnak, kifejti a classicus tanulmányok képző erejét, mind alaki, mind anyagi szempontból. továbbá az ókor szellemi tartalmát, mely nemcsak hogy mindeddig befolyt a modern culturára, hanem hihetőleg ezentul sem fog megszűnni. Azonban régi ideális világban meghonosítani az ifju kedélyt, nem oly könnyű feladat, folytatja az értekező, és e feladat sikeres megoldása csupán csak az eljárás módjától függ. A classicusok tanulmányozása ne váljék száraz, szörszálhasogató, grammaticai exegesissé, hanem forduljon a tartalomhoz, a gondolatokhoz, az erkölcsi és szellemi értékhez, mely az ókor szellemi termékeiben nyilatkozik, s ha ezen czél el van érve, akkor a tanuló, elhagyva a gymnasiumot, nem fog többé rémülettel visszagondolni a lélekölő munkára, hanem szíve mélyéből bálát adva tanítóinak, hogy a hellen és római világ éltető szellemét beszivhatta, szabad óráiban tovább fogja folytatni a most már kellemes foglalkozást. Hogy pedig e czél elérhető legyen, a jövőndő gymnasiumi tanárnak már egyetemi tanulmányai közepette szem előtt kell tartania leendő hivatását, amivel azonban az értekező korántsem azt akarja mondani, hogy a philologia többi ágait elhanyagolja vagy figyelmén kívül hagyja.

A gyülekezet ezután megemlékszik a mult évben elhalt szakférfiakról, nevezetesen Gerlachról, Köchlyről, de különösen Ritschl Frigyesről. — Több alkalmi beszéd után megkezdí dr. Curtius Ernő élénk éljenzés között az 1876—77-ig folytatott olympiai ásatásokról szóló előadását. Miután az előadó röviden felsorolta a kiásott helyiségeket, (miről a »közöny« közelebb részletes tudomást fog hozni) melyek különös fontossággal bírnak azért, mert

jelentékeny adatot szolgáltatnak Pausanias hitelességének megítéléséhez, az olympiai Zeus-templom keleti és nyugati csucsfedelének összehasonlításába és leírásába bocsátkozik, s avval végzi élénk figyelemmel kísért előadását, hogy ezen ásatások következtében »ismét felevenedett két mestere a classicus művészetnek, kiknek mindegyikét eredeti műveikből lehet majdan tanulmányozni«, t. i. Paeonios és Alcamenes.

A II. gyűlésen (szept. 27.), melyben Dr. Usener elnökölt, egynehány hivatalos ügy elintézése után dr. Steinthal tartotta meg előadását az interpretáció módjairól. Miután az előadó az eddigelé e téren kifejtett munkásságot röviden vázolta, e kérdés nagy képviselőire utalt és a philologiai módszertan fogalmát megállapította, kimutatja egynehány példában, hogy csakis a helyes interpretáció teszi a philológiát philológiává; hozzájárulnak még mint lényeges tényezők a critica és a philologiai disciplinák constructiója. — Erre az értekező egyenként felsorolja és egyuttal jellemzi a philologiai interpretáció nemeit; a grammaticai, a tárgyilagos, a stilisticai, az egyéni, a történeti, a pszichologiai interpretációt; — mind ezek pedig szoros és elvitázhatatlan összefüggésben állanak egymással.

Ezután Dr. Wilamowitz-Möllendorf szólt a görög irodalmi nyelvről. Ahrens és Kirchhoff kísérleteit felemlítvén, az előadó ama tényből indul ki, hogy a görög nyelv, mint olyan, a görögöknek nemzeti megalakulásával esik össze. A gondolat-kifejezés első dialectusa a lesbosi, mely még az eposban is feltalálható, mindazonáltal a homerosi nyelv nem adja tiszta képét a régi nyelvnek, amennyiben az inkább az észak ión városok nyelve. A lyricusok nyelve is aol-lesbosi alapokon nyugszik. Csakis a dráma volt az, a mely egy az eddigtől merőben eltérő nyelvet alkotott magának. Az atticai irodalmi nyelv az ötödik században alakult meg; s nyilván való, hogy a görög prózának a leontini Gorgias volt megteremtője, ki az akkori görög törzsek közül a leghatalmasabbiknak a nyelvét, az athenaeiekét, állította fel mintaképül; de nem a mindennapi, hanem a tragoediában divó, magasabb lendületű nyelvet. Az írói nyelven kívül azután létezett egy az uj-görögre emlékeztető köz-nyelv, amint az a feliratokból is kitűnik. Hermann Gottfried e kérdést aestheticai irányban törekedett megoldani, után-érzés által kipuhatólván, miért adtak valamely fogalomnak ilyen vagy amolyan kifejezést. De a feladat más: tények alapján kell kimutatni azt, hogy a görög irodalomnak okvetlenül kellett azon fejlődési utat követnie, amelyett valóban követett.

Következett dr. Eckstein, lipcei tanárnak In Fr. Ritscheli memoria tartott beszéde, szabad latin előadásban. A szónok megragadó és szokása szerént szellemes célzásokkal fűszerezett beszédében körvonalozza Ritschlnek, a »veritatis sector integerrimus«-nak életkörülményeit és érdemeit, — a kit kétségen kívül a történelem legnagyobb philologusaihoz lehet sorozni, s aki a maga nemében senki máshoz nem hasonlítható, mint önmagához.

A III. gyűlésben (szept. 28), melynek dr. Pähler volt elnöke, először is dr. Jäger értekezik a Regulus legendáról, ezen Palmerius óta már tömérdek alkalommal megvitatott tárgyról, és támaszkodva egy eddigelé figye-

lemre nem méltatott forrásra, t. i. a Gelliusnál (VI, 4.) fenmaradt Tuditanus-féle töredékre, előadása eredményekép Regulus Rómába való küldetését mint történeti hitelességű tényt törekszik felállítani, szemben mindazokkal, kik a Regulus-epizód ezen részét nem fogadják el, és az említett forrás mellőzésével csak is Diodorus töredékeit (23, 24. B) és Polybius első könyvét tartják irányadóknak, a hol Regulus Rómába való küldetéséről persze nincs szó. De az előadó kimutatja érvelésével, hogy e hallgatás állítása ellenében mit sem bizonyít. A Tuditanus-féle töredék szól Regulus erőszakos haláláról is; de elbeszélésének ezen része nem fogadható el, hanem alapos okoknál fogva feltehető, hogy Regulus legelőbb 250-ben, legkésőbb 287-ben természetes halállal múlt ki Karthágóban.

Jäger érvelése ellen szót emel I h n e, aki nemcsak Regulus meggyilkoltatását, hanem az egész békekötési egyezkedést, nemkülönben a Rómába menesztett követség történetét valószínűtlennek és későbbi találmánynak tartja: helytelennek itéli továbbá azon eljárást, hogy az előadó Tuditanus hagyományának egy részét elfogadja, másik részét pedig elveti.

Erre dr. Genthe szolt egy római legionárius teljes fegyverzetének mintájáról, mely a mainzi római-germán muzeum részéről állíttatott ki. Az előadó legelőször is azt mutatja ki, hogy a felállított mintakép mennyire megezáfolta az eddigi nézeteket, melyek nagyobbára a képzőművészeti maradványokon észlelhető fegyverekre támaszkodtak. Ép azért nem is lehet csodálkozni azon, hogy az itt-ott kiásott eredeti fegyverek alakja oly kevésbé felelt meg a várakozásnak; a képzőművészet is megkövetelte a maga jogát, s így történt, hogy az olyan fegyverek, melyek formátlan vagy nagy alakjoknál fogva az illető szobor-műbe bele nem illettek volna, a képzőművészet igényeinek megfelelőleg szebb alakot nyertek a szobor-mű kivitelében. — A római legionarius valódi fegyverzetének megállapítására a talált fegyvereken kívül igen nagy fontosságúak a római katonák sírkövei, melyek nem alkalmazkodnak annyira a művészet követeléseihöz, hanem amennyire lehetett, a valósághoz hiven mutatják fel eredetijöket. Az értekező végre a teremben felállított mintának egyes fegyver-részeit taglalja.

Dr. Leo értekezett az athenaei tengeri szövetség keletkezéséről. Vizsgálatai e három kérdésben öszpontosulnak: 1) Mikép alakult meg a szövetség? 2) Mily terjedelme volt mindjárt kezdetben az ión kerületnek? 3) Vajjon a tengerparti városok mindjárt a szövetség tagjai lőnek-e? — Megalakult a szövetség 479-ben a mycalei tengeri ütközet után; az ión kerülethez kezdetben csak az ión nemzetiségű cycladok, továbbá Lesbos, Chios és Samos tartoztak; az ión-aeol tengerparti városok, valamint a felszabadított hellesponti városok csak később járultak hozzá, mert csak 12 évvel a szövetség megkötése után van szó legelőször az ismeretes öt kerületről. — Mindezt legvilágosabban a monumentalis maradványok bizonyítják. — Ami pedig a 460 talentumból álló évi járadékot illeti, azt nem Aristides hozta be mindjárt kezdetben, hanem igen is a hatalom magas polczán levő Athenae vetette ki

jóval a szövetség megkötése után. — A német philologusok legközelebbi összejövetele Gera városában lesz.

— A pozsonyvármegyei régészeti egylet 1876—77. évi működéséről megjelent egy *Wagner Lajos* egyleti titkár által szerkesztett értesítő, melyből megtudjuk, hogy a mostan már körülbelül 180 tagot számláló buzgó egylet muzeuma több becses régészeti tárgygyal gyarapodott, s hogy az egylet fáradhatatlan előadója, *Könyöki József*, Pozsonyvármegye régészeti térképének létrehozásán fáradozván, a pozsonyi Csallóköz régészeti térképét már elkészítette és a Csallóköz 25 helységében felvette a műrégiségeket, melyeket 55 gyönyörűen kiállított rajzban az egyletnek bemutatott, s melyeknek közlését az egylet jövő évi értesítőjében fogja megkezdeni. — Azonkívül *Jedlicska Páltól*, az egylet érdemes alapítójától egy nevezetes értekezést olvasunk az »Értesítő«-ben: »Adatok a pozsonyvármegyei Kis Kárpátok vidékének történetéhez.«

— Nemzeti Könyvtár czim alatt jeles irodalomtörténészünk *Aigner Lajos*, ki már annyi áldozatot hozott nagy íróink jeles kiadásaiért és szellemű ismertetéseért, új vállalatot indított meg, melyben a következő régebbi írók teljes művei, a mennyiben azok még ma értékkel és érdekléssel bírnak, fognak megjelenni: *Kazinczy Ferencz* eredeti és fordított költői művei, önéletrajza, utazásai, kiadatlan levelei, kisebb prózái, Bácsmegyei jeje, stb. *Bacsányi János* költeményei és prózái. *Dayka Gábor* összes költeményei. *Bessenyei György* válogatott művei. *Horváth Ádám* kisebb költeményei. *Vitkovich Mihály* meséi és költeményei. *Földi János* költeményei és levelei. *Amadé László* összes költeményei. *Ráday Gedeon* költeményei. *Zrinyi Miklós* szigeti veszedelme és kisebb költeményei. *Berzsenyi Dániel* költeményei. *Kármán József* összes művei. *Csokonay Mihály* költeményei. *Kisfaludy Sándor* regéi, Humfyje stb. *Kisfaludy Károly* versei, vigjátékai, elbeszélései stb. *Kis János* költeményes művei. *Kölcsey Ferencz* költeményei, naplója, beszédei stb. *Mikes Kelemen* törökországi levelei és mulatságos napjai. *Fazekas Mihály* Ludas Matyija és költeményei. *Vajda Péter* válogatott elbeszélései stb. — A sorozatot *Kazinczy*, *Mikes*, *Dayka*, *Kármán* és *Vitkovich* művei közlésével fogja kiadó megnyitni. Folyó évi május közepétől fogva, havonként 2—4 öt-hatíves füzet fog e vállalatból megjelenni; a füzet ára csak 30 kr. — Ugy hisszük alig lesz szükséges e vállalatot úgy szakfériaink, mint a nagy közönség legmelegebb pártfogásába ajánlani. Most lesz még csak hozzáférhető számos kitűnő költő nagy jelentőségű műve, s az általánosabban ismertek közül is nemcsak egy egészen új alakban fog megjelenni, míg mások kiadatlan munkáik közöltetése által új fényben fognak feltűnni előttünk; valamennyien pedig a nemzeti műveltségre áldásosan hatni fognak s a tudományos kutatásnak új érdekes anyagot szolgáltatnak. Nemzetünk becsülete kívánja, hogy az ilyen vállalat minél több, minél lelkesebb pártfogókra találjon.

ADALÉKOK A LATIN ORTHOGRAPHIÁHOZ.

Első pillanatra rendkívül csekélynek s kisszerűnek látszik az olyan tárgy, mint a milyen a helyesírás. Hozzá vagyunk már némileg szokva, főleg némely újabb irodalmi nyelv káros elvnelkülisége folytán, a helyesírásra vonatkozó tanulmányokat a szavak általánosan használt és elavult írásmódjainak kijelölésére szorítani, daczára annak, hogy a régi grammatikusok az orthographiát a nyelvtudomány egyik főrészenek tekintették s az újabb nyelvekben is szerfelett gyakran az egyes szavaknak régi kiejtését s alakját feltüntető írásmódból merített fontos nyelvtani felvilágosítások is megtaníthattak volna arra, hogy az ilyen ‚nugae orthographicae‘ is birhatnak befolyással ugy a történeti s összehasonlító nyelvtan egyes homályos pontjainak felderítésére, mint a classicus ó-kornak írásban reánk hagyott emlékeinek lehetőleg hű helyreállítására. Már pedig meg kell vallani, bármennyit tettek is e tekintetben Corssen, Brambach és főleg Schmitz, ezen gazdag thema még nincsen teljesen kimerítve, mint azt szándékom a pannoniai feliratokból merített több oly példán kimutatni, hol majd Mommsen, majd Desjardins-Rómer minden ok nélkül a hagyományozott szövegen változtattak.

Nr. 412 (Desjardins-Rómernél a Nemzeti Muzeum feliratos köveinek kiadásában) Desjardins és Rómer *Invicto Devo*-t olvasnak egy a hanyatló korból való feliratban és összehasonlítják ezen alakot a daciai helynevek *dava* végzetével s a skt *dēvas* szóval. De eltekintve attól, hogy a daciai helynevek etymológiájáról semmi biztosat sem tudunk, tekintetbe kell vennünk, hogy Mommsen a kövön *DIIVO*-t olvasott, — mit sokkal egyszerűbben a latin *divus*-sal (= isten, prózaistáknál is) lehet összeköttetésbe hozni.

4308, 3, 4. (C. I. I. III.) Mommsen *Eutichesal*-t *Eut[y]chesal*-ra változtatja; a mennyiben az *y*-nek *i* által való helyettesítése forog kérdésben, tévesen, minthogy ugy az

Augustus korát megelőző, mint különösen a későbbi koru feliratokon gyakran találjuk az *y*-t *i* által helyettesítve; pannoniai feliratokon pl. *Mitrae* 3480, 2; 4418, 1; *Mitre* 3471 1. *Mithrae* 3481, 2. *Euticiane* 4283, 4. *Dionisio* 3533, 6.

3274. »*dibus diabusque*« van hagyományozva, mit Mommsen »*dibus deabusque*«-ra változtat. Bár nem akarom tagadni az ilyen íráshiba lehetőségét, mégis fölöslegesen fogjuk tartani Mommsen emendációját, ha tekintetbe vesszük, hogy Probus (app. p. 198, 5. és p. 198, 6 és 7.) az által hogy figyelmeztett »*cavea non cavia*« »*cochlea non coclia*« »*palearium non paliarium*« nem kevésbé bizonyít az *e*-nek *i*-vel a kérdéses alakkal analog esetekben beálló váltakozása mellett, mint *vea via* helyett és a Schuchardt által (Vocalismus des Vulgärlateins I. p. 226— II. p. 91.) felhozott példák.

4144, 5. a hagyományozott *Negrinus*-t Mommsen *Nigrinus*-ra változtatja, s csakugyan 4150, I. 10. *Nigrinus*-t, 4267, 3; 4210, 4, *Nigrino*-t olvasunk. De azért mégis tekintettel a »*neger*« szóra s az olasz *nero, nera*-ra hajlandóbbak leszünk *Negrinus*-ban az *i*-nek *e*-be való átmenetét statuálni, milyennel a későbbi latinságban számtalanszor találkozunk. V. ö. pl. *Ityraeorum* 4371, 4; *Ityraeus* 4371, 5; de *Eturaeorum* 3446, 4, 5. »*imago non emago*« Probi app. p. 199, 2. *Aveta* (n. pr.) 3361 valószínűleg *Avita* helyett áll. *Pertinax* helyett van *Pertenac* 3733, 2, 16. *Pertenax* 4650, 2. (200 p. Chr.). *Condetus, karete, karissime, menester, menestrator, fedeli, gemeno* stb. föliratokon gyakoriak (v. ö. Schuchardt II. p. 17—19. Corssen Ausspr. I. p. 278. 285.)

3525, 5. Mommsen ugyancsak téved, mikor *maerentissimo*-t *merentissimo*-ra változtatja. Még ha nem is lehetne példák által igazolni az *ae*-nek *e* helyett való írását, sem szabadna ezen megbotránkozni, minthogy azon számtalan példa, hol feliratokon *ae* helyett *e*-t találunk irva, eléggé bizonyítja, hogy az *ae* főleg a latinság későbbi korában megszűnt diphthongusnak lenni. Támogatják azonkívül a *maerentissimo*-féle írásmódot az ilyenek mint *haeredes* 3612; *Vaeturia* 3898, 5—8; *praecor* 6443, 6; és ζήσεις (= ζήσης) 4986.

4550, 4. a hagyományozott *Arelia* alakot Mommsennek *Aurelia*-ja ellen védi azon számos példa, melyet Schuchardtnál II. p. 306—318 találunk összegyűjtve. Az *av* és *ev* kettőshangzóknak *a* és *e*-vé való corripialása szerfelett gyakori; v. ö. pl. csak *Selecus Colonor* 4150. IV. 23; a görög feliratokon gyakori ἀπελεθερος (ἀπελείθερος h.); Ἀγοῦστα (.Aγ.) Osannál Syll. Inscr. p. 63, 6. stb. stb.

3353. Mommsen a hagyományozott *miltavit*-ot *militavit*-ra; 3443, 3. *Decmus*-t *Decimus*-ra; 3805, 4. *Gemnus*-t *Geminus*-ra változtatta, bizonyosan tévesen, mint azt a következő ugyancsak pannoniai feliratokból vett példák bizonyítják: *domno* 3236, 2; *Dolc(enus)* 3343, *Dulceno* 3462 *Dolica* 3490, 5. és *Doloceno* 3999 mellett. *MincIs* 3971, 11. *Minicis* 3971, 9. és *Minicius* 4513, 3. mellett. 4231, 5. *miserablis*-t *miserabiles* helyett talán a véső hanyagságának tulajdoníthatjuk, melynek ugyanazon kövön talán a *Cupi(t)us* 3. s. *Aqu(i)l(ifer)* 4. s. és *f(i)lis* alakokat is tulajdoníthatjuk. *Voltregis* 3860, 6. de *Volteregi* 3823, hol különben nem bizonyos. nem az előbbi alak az eredeti-e. *titlum* 4281, 1; *Sufetta* 3680, 4, 5; *Proclae* 4006, 5; *Procli* 4288, 5. *Procla* 3780, 6. de *Proculae* 4198, 4; *Proculo* 4322, 2; a görög íróknál csak a *Προκλος* alakkal találkozunk.

4458. a *feit* alakot olvassuk *fecit* helyett; nem lehetetlen, hogy itt a *c* betű elisiójával van dolgunk: v. ö. *paē* (*pace*) *Reniernél* *Inscr. Alg.* 4027; *sedeim* (*sedecim*) *Schuchardtnál* *I. p.* 129, és a franczia *laitue* (*lactuca*) és *Saône*-t (*Sauconna*).

4976, *Macius*-t Mommsen *Magius*-ra, 4503, 4. *Primice-
nia*-t *Primigenia*-ra változtatja nyilván azért, mert a *g*-nek a szó közepén *c*-be való átmenetelét lehetetlennek tartja. Mommsen ezen véleményét *Schuchardt* is osztja, midőn *II. p.* 413. így szól »*digitus non dicitus* *App. Prob.* 190, 10. *K.* scheint mir in »*d. non dictus*« emendirt werden zu müssen. Denn die Verwandlung von *g* in *c* ist zwischen Vocalen unmöglich. Vgl. übrigens *dictis* *Vat.* *dicitis* *Pal. Aen. VI.* 647; *diciti* *Vind. Liv. XLII LXV* 9. = *digit.*« De még ha az ilyen példáktól, mint *Voltrecis* 3796. *Volteregi* 3823, *Voltregis* 3800, 6; 3717. mellett; *Vercilia* *Gruternél* 377, 1; *Ceminius* *Gr. p.* 301. *Cenialis* *Gr.* 80, 6; *Incenus* *Gr.* 104, 8. el akarunk tekinteni, marad még is egynehány példa, mely elegendő arra, hogy Mommsennek és *Schuchardtnak* említett kételyeit eloszlassa: *Lec(ionis)* 3902. *Primicenius* *Grut.* 107, 4.

Általánosan ismeretes, hogy *x* helyett a fölíratokon igen gyakran *xs*-et találunk írva. Így pannoniai fölíratokon: *exsoratus* 4471, 11. *exsorata* 4471, 14; *maxsimilianus* 4098. *seax* 3858, 9; *vixsit* 3378, 6; fölösleges tehát 4379, 4. *vixs* helyett Mommsennek javítása *vix[it]*. — Kevésbé ismeretes, hogy néha *cx* által is találjuk kifejezve az *x* hangot, mely orthographiai sajáttságot nyilván ugyanazon feltevésből kell megmagyaráznunk, mint az *xs*-vel való írásmódot,

t. i. abból, hogy az *x* mássalhangzói csoportban a sziszegő hang oly annyira praedomináló volt, miszerint majd írásban is külön lett képviselve (*vixsit*), majd pedig, az *x* jel csak sziszegőt jelezvén már, az *cs* (*x*) hangcsoportban a gutturális kifejezésére külön jelt tett szükségessé. Sem Brambachnak sem Corssennek úgy látszik az *cx*-féle orthographiáról nem volt tudomásuk; rájuk hivatkozván Thewrewk E. az Archaeologiai értesítő 1876-iki évfolyamában a 3980-ik számú fölirat gyanusíthatására szolgáló feltűnő jelenségek között felhozta a *vicxit*-féle írásmódot is; de ezen alak nem az egyedüli a maga nemében; v. ö. *vicxit* 4004 («contuli» Mommsen) *vicxit* Reniernél Inscr. Alg. 662, 829. *ucxor* C. I. L. II. 3330.

A *coniunx* alak, melyet Priscianus és Brambach egyedül tartanak helyesnek föliratokon aránylag ritka: *Coniunx* van 4312, 5. *coniunx* 4369, 5; 4393, 6; 4500, 8. *coniux* találtak: 3813, 8; 4597, 3; 4282, 4. *coniugi* 3855, 4; 3082, 3. Gyakoribbak azon alakok, melyekben az első *n* elkallódott: (*c*)*oiuge* 3778, 3; *oiugi* 3790, 4; 3813, 4; 3814, 5; 3817, 4; 3844, 10; 3862, 3; 3877, 5; 4352, 6; *oiug* 3796, 3; 3809, 3; *oiux* 4597, 4282, 4. — A két magánhangzó között álló *i* gyakran *j*-t fejlesztvén ki magából ezen *ji* hang majd *i* *longum* által (eIus 6463, 6.) majd kettős *i* által (v. ö. Cicero *Maiia*, *Aiiax*-át; *Apuleiui(s)* 3420, 2; *fuii* 6443, 1. *deii* 4039, 2.) lett kifejezve, mely tényben fogjuk keresni a *coiux* 3813, 8; és *coiugi* 38534, 4; alakok magyarázatát. Miért nem változtatott Mommsen ezen alakokon, s miért irt 4314, 4. *coiugi(o)* helyet *coniugio*-t talán maga sem tudja. A *conunx* 4312, 5. és (*c*)*onugi* 4317, 4. alakokban az egyszerű *n* talán az *ny* hang kifejezésére szolgál, de meglehet hogy itt a *j* kiesett, úgy mint *Casseben* *Cassiae* helyett 4550, 3 az *i*, és *conigi*-ben 4489 az *u* (v. ö. *sorum suorum* helyett 6451, 4; *Clentius Cluentius* helyett I. R. N. 5326; *sis suis* helyett Ennius *Annalesei*-ben p. 180. Vahl.). Meglehet persze az is, hogy ezen alakok csak a véső hanyagságának köszönik létezésüket.

3388, 1. Mommsen *Aesculapo* e[*t*] *Hyiae*-t irván a szögletes zárjel alkalmazásával arra utal, hogy a *t* kihagyását *et*-ben a véső hanyagságának tulajdonítja. Ezen feltevés alaptalanságát kimutathatjuk azon számos *et* helyett álló *e* alak által, melyet Schuchardt I. p. 120. gyűjtött össze, v. ö. még *e(t)* C. I. L. III. 3526, 2, 6; *posui(t)* 4525, 8; *feci(t)* 3399, 8.

Érdekes példákat találunk a pannoniai feliratokon az *o* hangnak *u*-ba való átmenetelésére megvilágítására. Ismeretes dolog, hogy az *o*-declinatio nominativus singularisának eredeti *o*-ja már a második pún háboru idejében *u*-ba kezdett ugyan átmenni az irodalmi nyelvben, de a népnyelvben csaknem sértetlenül megőriztetett, miért is a román nyelvekben pl. az olaszban, széltiben találtatik. Corssen I. p. 245 idéz több ilyen példát, hol az *o* bármely mássalhangzó után, nem csak *u* után, meg van őrizve, pl. *populos* (nom. sing.) Or. Henz. 5171. *bonom* Boissieu Inscr. ant. de Lyon XVII. 58. etc. etc. A mi feliratainkon csak a *Stabilos* alakkal találkoztam 4551, 3. Annál gyakoriabbak azon esetek, hol a későbbi *uu* hangcsoport helyett a rómaiaknak ugyanazon hangzóknak közvetlen egymás után következése elleni ellenszenvénél fogva a régibb *uo* hangcsoportot találjuk megőrizve, mint: *vivos* 2283, 3; 3625, 3; 3875, 4; 4458, 13, 14; *primitivos* 3893, 13; *Volcano* 3505; 3646, 1; 4447, 1. (v. ö. Brambach p. 320 »Überhaupt ist die Form Volcanus überwiegend, wenn auch Vulcanus (z. B. Or. 6029.) vorkommt) *avoncolo* 4321, 11; 4323, 6, (v. ö. a francia (av)oncle-t).

Most azon kérdés merül fel, hogyan kell a *vo*-nak átmenetét *vu*-ban magyarázni: vajjon Corssennél azon feltevés által, hogy úgy mint a az *o*-declinációhoz tartozó többi szóban az *o* *u*-ba ment át a *vos* végzetű nominativusoknál is, vagy pedig Brambachchal (p. 89 stb.) azon feltevés által, hogy a *vo* hangcsoport egy *u* és *o* közt ingadozó „Mischlaut”-tá olvadt össze, melyet úgy V-val [v. ö. pannoniai föliiratokból *dum* (= duum) 4314.III.5. és *dumviralis*-on (3368, 4.) kívül a következőket: *aunculus* 3363, 10. *ingenus* 3919; 4359, 4; 4569, 2; 4576, 7. *primitius* 4288, 4; *vius* 3399, 8; 3403, 5; 3581, 5; 3630, 2; 3659, 9; 3803, 3; 3804, 2; 3806, 2; 3849, 3; 3817, 2; 3824, 2; 3862, 2; 3865, 4; 3873, 2; 4141, 3; 4574, 5; 6463, 6.] mint VV-val iparkodtak jelölni. Ugy látszik, hogy Brambach a *vo*, *vu*-nak általa felvett kiejtését csak a régibb időkre szorítja, ámbár szavaiból ki nem tűnik, hogyan képzei magának, hogy a *servos*-ból összevont *serus*-ból később *servus* vált, mert hogy később tényleg tisztán *vus*-ra végződtek az efféle szavak, azon úgy hiszem alig fog bárki is kételkedni. — Brambach kiejtési teoriája egyáltalában nem a legvilágosabb. A 89-ik lapon egyszer azt mondja »Ja diese *Zusammenziehung* in ein einfaches *u* weist darauf hin...« s mindjárt reá »Man bestrebte sich die

vielmehr assimilirten, *nicht* verstümmelten oder *contrahirten* *Laute*...« Ugyan ki fog ebből okulni? — Nem kevésbé világosak, mint teoriája, Brambachnak ezen theoria mellett felhozott érvei. Az egyik érvet a *Flaus* alakból meríti, mely már a város VI-ik századában előfordul (C. I. L. I. nr. 277 p. 130.) »Im sechsten Jahrhundert der Stadt konnte durch Ausfall des V zunächst nur Flaos entstehen und auf diesem mechanischen Umwege müsste erst Flaus gebildet sein.« Megvallom, nem tudom mit lehetne ezen mechanikus magyarázat ellen felhozni. A *v* kiesésére a latin coniugatióban (obi(v)i stb.) már a régibb latinságban is elég példát találunk, s az ilyen példák, mint *nomus novimus* helyett Enniusnál p. 144 Vahl. *obliscar obliviscar* helyett Attiusnál Ribb. tr. p. 109. szintén a Brambachnak annyira visszatevészes mechanikus magyarázat lehetősége mellett bizonyít.

S ki áll végre jól azért, hogy a *Flaus* alak nem a véső hanyagságának tulajdonítandó-e, vagy pedig az *o* kiesése által keletkezett, ép úgy mint *Caecili(o)s*, *Fulvi(o)s*, *ali(o)s*, *damna(t)(o)s*, *puer(o)(s)*? — De akár hogy magyarázzuk is a *Flaus* alakot, nem szabad rá e kérdés tárgyalásánál hivatkoznunk, mikor annyi sokkal biztosabb érvet hozhatunk fel Brambach ellen, főleg a latin grammaticusok irataiból. Quintilian I. c. 7. §. 26. így szól: »Nostri praeceptores *seruum ceruumque* U et O litteris scripserunt, quia subiecta sibi vocalis in unum sonum coalescere nequiret; nunc U gemina scribuntur ea ratione quam reddidi: (v. ö. I. c. 7. §. 11. »verum orthographia quoque consuetudini servit, ideoque saepe mutata est«) neutro sane modo vox, quam sentimus, efficitur. Nec inutiliter Claudius Aellicam illam ad hos usus litteram (t. i. a digammát) adiecerat.« Ezt mindenki úgy fogja érteni, hogy *servus*-ban a rómaiak Quintilian korában sem *uo*-t, sem pedig *uu*-t nem ejtettek, hanem igenis *vu*-t, miért is Quintilian a Claudius császár által *ad hos usus*’ behozott *ɷ*-t épen nem tartotta fölöslegesnek. Nem úgy Brambach (p. 89.)! »Der Grund weshalb die Verdoppelung des V erträglich wurde, lag nicht etwa (?) in einer eingetretenen grösseren Verdichtung des ersten consonantischen V, wie man aus der Erwähnung des Digamma’s vielleicht schliessen möchte.« S miért mondat Brambach Quintiliannál egy megfejthetlen badarságot? Azért mert az *ingenuus*, *mortuus*. alakokat (*ingenuos*, *mortuos* helyett) nem lehet az első *u*-nak *v*-be való átmenetele által magyarázni! — Mintha bizony egyenlő végeredményeket csak ugyanazon okokból lehetne lezármas-

tatni! Quintilian az illető helyen csak azon szavakról szól, melyekben, mint *cervus* és *servus*-ban az első *u* tényleg könnyen átmehetett *v*-be, az *ingenuus mortuus*-féle alakokkal tehát nem lehet a Quintilian által világosan meghatározott *serjus*, *cerjus*-féle kiejtést kétségbe hozni; — a mi pedig *ingenuus*-t magát illeti, téved Brambach midőn azt hiszi, hogy a római vocalicus dissimilatiói törvény folytán *ingenu-os*-ból nem lehetett egyenesen *ingenu-us*, s ezért egy *ingenus* átmeneti alakot tart felveendőnek. Eltekintve ugyanis attól, hogy ama dissimilatiói törvény főképp a végzetekben (v. ö. *perit*, *ru-unt*, *curru-um*) sok kivételt szenvedett, nem tartom valószínűnek, hogy a már egyszer összevont *ingenus*-t (vagy plane *statunt*-ot) ismét széjjelvonták volna. — De még más okok által is lehet a Quintilian által bizonyított *cerjus* kiejtést támogatni. Gellius-nál XIV. c. 5, 2. egy grammaticus állítja »Nam ‚diuus’ et ‚riius’ et ‚cliuus’ non ‚us’ syllaba terminantur, sed ea, quae per duo *u* scribenda est, propter cuius syllabae sonum declarandum reperta erat nova litera, quae ‚digamma’ appellabatur.« Gelliusnak ama névtelen kortársa tehát nem *riust*, *cliust*’, hanem *rijus*, *clijus*-t ejtett. — Brambach szerint *aus* és *avus* ugyanazon kiejtés kétféle orthographiai kifejezése, pedig a munkájában más helyütt idézett régi grammaticusokból vett kérdések »qua de causa hic *avus* et non hic *aus* dicatur« világosan mutatják, hogy *aus* és *avus* kiejtésben is különböztek egymástól. Végre idézzük Probus appendixéből a következőket »pavor non paor« (p. 199, 2. Keil) »favilla non failla« (p. 198, 8.) »rivus non rius« (p. 199, 2), mely különböző alakok egymás mellé helyezése is bizonyítja, hogy valamennyien (tehát *rius* is) ugyanazon módon a *v* kiesése által támadtak; s ez által Brambachnak teoriája, hogy *rivos*-ból a *vo*-nak egy ‚Mischlaut’-tá való hasonlása vagy összevonása által lett csak *rivus*, ugy hiszem, véglegesen meg van czáfolva.

Dr. Ábel Jenő.

A MALACZ VÉGRENDELETE.

Szent Jeromos, az Isaiásra vonatkozó magyarázatok 12-ik könyvének előszavában (Vallarsi kiad. 493. l.) azt mondja: »Nincs oly tudatlan író, ki magához hasonló olvasót ne találna, és sokkal nagyobb azoknak része, kik

milesiai avagy fajtalan meséket, mint Plató könyveit olvasák. Az egyikben van játék és gyönyörködtetés, a másikban nehézség és fáradsággal vegyült veríték. Végre vallja maga Tullius Cicero, hogy ő Timaeusnak a világ összhangzásáról, a csillagzatok futásáról és számáról értekező munkáját ugyan magyarázta és fordította, de nem érti; azonban a rőfögő Corocotta malacznak végrendeletét eléneklik az iskolákban a hahotáló gyermekeknek sorai«. Egy másik helyen pedig ugyanazon szerző (contra Rufinum I, 17. p. 473.) következőleg nyilatkozik: »A göndörhaju ifjak serege elénekli az iskolákban a fajtalan meséknek koholmányait, és a disznó végrendelete hahota mellett rázza meg a tagokat, és a bohócok lakomáinál ilyenemü bolondságok gyakran fordulnak elő.«

A malacz végrendelete így kezdődik: A rőfögő Corocotta malacz végrendeletet csinált. Minthogy sajátkezüleg nem irhattam, tollba mondtam azt. Magirus (mészárló) szakács így szólott: Jöjj ide, házromboló, földfelturó, szőkevény malacz, ma végét vetem életednek. Corocotta malacz így szólott: ha valamit tettem, ha valamit vétettem, ha lábaimmal edényeket összetörtem, kérlek, szakács uram, életemért esedezem, bocsáss meg a kérelmezőnek. Magirus szakács így szólott: Menj át inas, hozzál nekem a konyhából kést, hogy ezt a malaczt leölhessem. A malaczt a szolgák megfogják és előhurczolják 16 (17) nappal a Lámpáshó (?) előtt, midőn kelkáposzta bőségben van, Sütösy és Borsody consulsága alatt. És a mint a malacz látta, hogy meg fog halni, egy órai kegyelemért esedezett és megkérte a szakácsot, hogy végrendeletet csinálhasson. Magához hivatta szüleit, hogy ételeiből nekik valamit adhasson. Erre így szólott:

»Atyámnak a kandisznó Szalonnaynak hagyományozok 30 véka makkot, és anyámnak a Vén Koczának hagyományozok a spártai tiszta búzából 40 vékát és Quirina nevű nőtestvéremnek hagyományozok 30 véka árpát. Testemből adom ajándékba a vargáknak a sertét (sertés bőrt), a veszekedőknek fejem velejét, a némáknak füleim czimpáit, az ügyvédeknek és beszédeseknek nyelvemet, a kolbászcsinálóknak beleimet, a csipőfájásban szenvedőknek (?) czombjaimat, a nőknek ágyékomat, a fiuknak vizellethólyagomat, a leányoknak farkomat, a természet ellen kéjenczeknek izmait, a futároknak és vadászoknak bokáimat, a latroknak körmeimet. És a nem nevezendő szakácsnak hagyományozom a nyakkötőt és mozsárütőt.

miket magammal hoztam: Tebestetől Triesztig érő kötelet kössön ő a maga nyakába (= akassza fel magát). És akarom, hogy siremlék emeltessék nekem arany betűkkel való ezen felirattal: »A rőfögő Corocotta malacz 999 és egy fél évig élt, ha még egy fél évig élt volna, 1000 évet töltött volna be.« Legjobb kedvesim és életemről gondoskodók, kérlek benneteket, bánjatok jól testemmel, fűszerezétek jól illatos szerekkel, dióval, borssal és mézzel, hogy nevem mindörökké említették. Uraim vagy rokonaim, kik végrendeletem tanui voltatok, írjátok azt alá és pecsételjétek be. Mint tanuk aláírják azt: Szalonnay, Gombóczy, Komlósy, Kolbászy, Tüttüsy, Magasztosy, Lakodalomfi. A malacz végrendelete kelt szerencsésen 16 (17) nappal a Lámpáshó előtt Sütösy és Borsody consulsága alatt.

A fentebbi fordítás alapjául szolgált Bücheler szövege, mely Berlinben 1871. jelent meg mint függelék Petronius satirae cz. művében. *Travnicsek Hubert.*

BORNEMISZA PÉTER »ELECTRA«-JÁRÓL.

Legrégibb drámáink közül csak kevés, — a XVI-dik századból mindössze csak három darab maradt reánk. Az elveszetteknek legtöbbszörre czimeit sem ismerjük. Kivételt képez e tekintetben Bornemisza Péter tragoediája »Electra«, melynek teljes czimét, sőt még két töredékét is ismerjük. A darab czime a következő:

»*Tragoedia Magiar nelvonn, az Sophocles Electrajából nagjób rezre fordítatot, ez az Kereszteneknek erkolcsoeknek iobitasokra példaul szépen iateknak mogia szerint rendeltetet Pesti Bornemizza Peter deak a'tal. M. D. LVIII.*« Azaz: »Tragédia magyar nyelven: a Sophokles Elektrájából nagyobb részre fordítottatott, és a keresztények erkölcsének jobbítására, például, szépen játék módja szerint rendeltett Pesti Bornemisza Péter deák által, 1558.«

E munkából, mint említők, teljes példány nem maradt reánk. Először Kapronczai Ádám tesz róla említést 1778. július 17. Bécsben kelt és Benkő Józsefhez intézett levelében, mely azonban szintén elveszett, midőn Benkő József teljes (kéziratban levő) »Epistolariuma« a nagyenyedi collegium könyvtárával együtt elégett.

Bővebben szól a darabról Bessenyei György, »A Holmi« cz. művének (Bécs, 1779.) 106—111. lapjain, a

XV-dik részben, »Régi magyarság« czim alatt. »Hiszed-e, ha mondom, — így ír Bessenyei — hogy ezer ötszázban már Pesten Sofoklesnek tragédiáját, mely magyarra Bornemissza Péter deák által fordított, játszották? Elhiheted, mert a munka nyomtatásban megvan nálam, melyből némely helyeket, a régi magyar írás módja szerint, mint e munka is nyomtatva van, ide feljegyzek. Az akkori Palatinusnak, Nádasdi Tamásnak, van ajánlva a tragédia, kit így szólít az író: »Nemes és vitézlő Perneszych Giorginek, Az Nagisagos Nadasdi Tamas Uramnak,¹⁾ Magyar Orszagnak Nadrispánia és az Romai kiralo Felsege hell tartoia fue szolgainak (helytartója főszolgájának) bekesseget a Krisztusnak általa kivanok.« Elkezdi aztán Bornemissza Péter a munkát.«

Bessenyei azután két részletet közöl a darabból, melyeket a következőkben teljesen átveszek:

1. Az első jelenés szóról szóra (csak a pontozást modernizáltam): »*AEgistus*: Kiczoda hitte volna, hogy Agamemnonnak gazdag kiralsága ill hirtelen reám maradna! Oh boldog szerente, mell adot vagi the, hog ez mai nap ill nag gioneorueseket és örömet ennékem hoz ál! mert im, egez Görög orsagot Agamemnonnak mind Feleseguevel egjetembe birom; gazdag Urak, nagi Fejedelmek, hatalmas kiraliok hozzam halgatnak. Erös uarakkal kenczes (kincses?) Varasokkal nagi búseges vagiok. Rövide-den: valami testemnek kel, minden eleg vagion; jeles vadaso helieim vadnak, kenczen (kincsem?) torkig vagion sat.«

2. »*Clitemnestra* a második jelenésben a *Bornemissza* szájával hasonló beszédet tészen: »Hala legien Istennek, pedig meg menekedhetem az *Agamemnon*túl, az en age (agg) ferientúl, ky zabolán akar vala tartani. Annira regnalt vala rajtam, ingien, embernek sem tudom vala magam; egy pohar bort kedvemre meg nem ihttam, hire nekuel csak ki sem lephettem hazamból; maga engem az en Aniam giermeksegeemtul fogva nagi kedvemre tartot. Ó (ő) penig mind természetemboel mind erkötözomból telliessegéggel ky akar vala venni. Kiért ha szaz lelke vólt volna is, meg kellett vólna halni sat.«

Eddig Bessenyei, és eddig van minden, mit a Bornemissza »*Electrá*«-járól tudunk. *A két töredék*, melyet

¹⁾ Ez 1498-ban született, és 1554. volt (I. Ferdinand részén) Magyarország nádora. Meghalt 1562. Életét Horváth Mihály írta meg. — Bessenyei saját idézete is bizonyítja, hogy ő félreértette a darab ajánlását, mely *neu* Nádasdynak szól.

Bessenyei közöl, *nem található Sophoklesnél*, úgy hogy az átdolgozás, ha ugyan valóban Sophokles egy tragoediáját dolgozta át Bornemisza, kétségtelenül igen szabad volt és valószínűleg csakis a mesére és ennek is csak némely fő momentumaira terjedett ki, — mit különben a fennmaradt töredékeknek tartalomban és alakban egyaránt prózai jellegeből is következtethetni.

Toldy Ferencz¹⁾ lehetőnek mondja, hogy Bornemisza talán Hans Sachsot utánozta, »ki 1554-ben adott csakugyan egy »Klytemnaestrát«, melylyel Bornemisza német egyetemeken tanultában ismerkedhetett meg: de (teszi hozzá) nélkülözvén az összehasonlítás eszközeit, e kérdést függőben kell hagynom.«

Toldy e véleményére talán a következő körülmény is volt befolyással. Sándor István, *ki Bornemisza »Electra«-járól nem tud*, »Magyar Könyvesházának« 14. lapján, azon munkák közt, melyekről csak annyit tud, hogy a XVI-dik században jelentek meg, de az esztendőt nem tudja, említi a következő darabot is: »*Clitemnestra tragoediája. Ir. Sophocles. For. Bornemisza Péter.*« Toldy, úgy látszik, Bornemisza e két darabját — az *Electrát* és a *Clitemnestrát* — egy darabnak hitte, a mit én részemről annál valószínűbbnek tartok, mivel Sándor István feljegyzése kétségtelenné teszi, hogy ő e darabot sohasem látta, hanem csak második vagy harmadik kézből tudott létezéséről, mit a színmű címének pongyola és modernizált közlése is bizonyít.

De a Hans Sachsra hivatkozás már teljesen alaptalan. A nürnbergi vargaköltőnek Toldy által idézett darabja 1554. január 2. készült és a következő czímmel jelent meg: »*Tragedia. Mit XIII. Personen. Die Mörderisch Königin Clitemnestra, und hat V. Actus.*« E darabbal nem lehet a Bornemisza színművének semmi köze, nemcsak azért nem, mivel az 1558-iki »Electra«-ból fennmaradt töredékek sem szóról szóra, sem a gondolatok összegét tekintve nem találhatók a Hans Sachs darabjában, hanem azért sem, mivel a német színmű cselekvése körülbelül ott végződik, a hol a magyar darab kezdetét veszi, t. i. Agamemnon meggyilkoltatásával.

A mennyiben tehát a fennmaradt anyag alapján biztos következtetéseket vonhatni, ezeket a következőkben állíthatni össze:

¹⁾ A magyar költészet története, 2. kiadás, Pest, 1867. 208. lap.

1. Bornemisza Péter *Electra*-ja, melyről először Kapronczai Ádám említést tesz és melyből Bessenyei György két töredéket közöl, 1558-ban jelent meg és valószínűleg azonos azon *Clitemnestra* cz. darabbal, melyről Sándor István mint Bornemisza Péter egy művéről említést tesz.

2. Bornemisza darabja, a mennyiben a fennmaradt csekély töredékekből ítélhetni, nem fordítottatott sem Sophokles sem más ókori költő művéből. Forrása ismeretlen; de nézetem szerint nem is dolgozott Bornemisza egy kész tragoedia után, hanem egyszerűen, prózailag és csak az iskolás gyermekeknek, kik előadták, igényeit tartva szem előtt, dialogizálta Electra történetét, illetőleg Agamemnon megbosszulását Orestes és Electra által.

3. Hans Sachs darabjához Bornemisza tragoediájának semmi köze.
Dr. *Heinrich Gusztáv*.

A GÖRÖG VILÁGBÓL.

(Gúdas párhuzamos életrajzai. — Dimítzas az Isocrates és Aristoteles közötti viszonyról. — Kontos Konstantin szövegkritikája. — Kumanúdis fölliratai. — Fölliratok Darius Hystaspesről. — Spathákis és Kastorehis értekezései. — Antoniadis epikai költeményei. — A konstantinápolyi philologicos syllogos. — Amphia fölfedezése. — Lampros közöl kiadatlan kéziratokat. — Az athéni archaeologiai társaság. — Samos évkönyve. — Cephallonia helynevei. — Demetrius Chalcocondylas. — Julián császár. — Ó-kori művészet. — Olvasmányok Polybiusból. — Kyriakópulos Xenophonról. — Régi görög bölcsészet. — Korfú népdalai. — Konstantinápoly görög tanárai. — A homéri költemények első fordítása. — A phanarióták. — Epirus, Thessalia és Macedónia lakosai. — Skarlátos Byzantios halála és munkái. — Thrácia görög föld. — Egy görög tengerész találmánya. — Mylonas új leleteket ír le. — Kupitóris és a görög egyház hymnographiája.)

Gúdas Anastáz nyolcz vastag kötetben írta meg ama görög férfiak életét, a kik Görögország ujraszületése körül érdemeket szereztek magoknak. (*Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπροσώπων ἀνδρῶν*. Athén 1870—1876.)

Minket leginkább a 2-ik kötet érdekel, mely 1874-ben jelent meg, mert ott találjuk a görög irodalmi kitűnőségek életrajzait; ilyenek voltak *Koraisz*, *Aszópiosz*, *Kumász*, *Gennadiosz* s. a. t.

Néhány évvel ezelőtt Kyprianos Aristides értekezést bocsátott közre Isocratesről, melyben tagadta, hogy Iso-

crates és Aristoteles ellenséges viszonyban éltek volna, sőt inkább, szerinte, Aristoteles becsülte Isocratest és rhetorikai munkáját. Volt ugyan, mondá Kyprianos, egy Aristoteles, a ki megtámadta Isocratest, de nem a stagirita, a nagy bölcsész, hanem a hasonnevű sicíliai rhetor. S a nagy Aristoteles nem Isocrates, hanem Xenocrates ellen irt. Ezeket az állításokat megczáfolja Dimítzas Margarites az *Ἀθηναίων* VI. kötetének 6-ik füzetében.

Kontos, a már többször említett athéni egyetemi tanár, szövegkritikai gyanításokkal és gyógyításokkal foglalkozik. Philostratusnál (*εἰκόνες* II, 2, pag. 812.) ezt olvasuk Achilles neveléséről: *κολακεύει αὐτὸν ὁ Χείρων οἶον λέοντα προῶκας ἀρπάζειν καὶ νεβροῖς συμπέτεσθαι* (Hizeleg neki Chiron mint valamely oroszlánnak, hogy ragadjon el nyulakat és versenytfusson szarvasgímekkel.) Kontos azt mondja, hogy *κολακεύω* soha sem construáltatik infinitivussal s azt gyanítja, hogy *κολακεύει* helyett *σολακεύει* állt az eredeti kéziratban, mely annyit jelent mint *γυμνάζει, παιδεύει, διδάσκει*. Ezt valamint többi gyanításait közli az *Ἀθηναίων* 6-ik kötetének 6-ik füzete.

Kumanúdisz közzé tesz az *Ἀθηναίων*-ban (VI, 6.) több föliratot, melyek az Asclepiumban s a körötte levő helyeken találtattak. (*Ἐπιγραφαὶ ἐκ τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ τῶν πέριξ τόπων.*)

Nerútzos közli az attikai naptár (*Ἀττικὸν ἡμερολόγιον*) 1878. évi folyamában Darius Hystaspes főnmaradt föliratait. Ugyanott leírja Spathákisz a legrégibb görögök egyszerűségét s őszinteségét. (*Περὶ τῆς ἀπλότητος καὶ ἀφελείας τῶν ἀρχαιοτάτων Ἑλλήνων*). Kastorchis pedig értekezik Athéna templomáról Suniumban. (*ὁ ἐν Σουνίῳ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς*). Ugyan ez a Kastorchis, athéni egyetemi tanár, közli az *Ἀθηναίων*--ban (VI, 6.) hosszabb értekezést a *hellen drámáról Rómában*. (*Περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ δράματος ἐν Ῥώμῃ.*)

Antoniádisz, gymnasiumi igazgató Piraeusban, irt két epikai költeményt, 1) *a janicsár anyja* (*ἡ μάνα τοῦ Γενιτσάρου*) 2) *mailandi Ambrus* (*Ἀμβρόσιος ὁ Μεδιολάνων*). Megjelent Athénben 1878. Az elsőnek odaitélték 1877. évi június 5-én a Voutzinasz által alapított költészeti pályadíjt.

Konstantinápolyban főnáll egy görög tudományos egyesület (*Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος*), mely hasonnevű folyóiratot ad ki. Ebből megjelent 1877-ben a 10-ik kötet, negyedréten 212 lapon.

Petrídisz irt a régi Amphia városának fölfedezéséről. *Ἀνακάλυψις τῆς ἀρχαίας πόλεως Ἀμφιάς. Ἐν Καλάμαϊ 1877.*

Lampros Spyridon fölfedezett az oxfordi Lincoln College könyvtárában egy kiadatlan görög kéziratot a 16-ik és 17-ik századból, melyben egy krónika is foglaltatik némely dolgokról, melyek a 16-ik században Athén városában fordultak elő. E krónika iratott 1606. évi augusztus 6-án. A krónika csak az évet és napot jegyzi föl, melyen valamely előkelő személy Athénbe érkezett vagy meghalt vagy kivégeztetett. Tartalmát közli az *Ἀθηναίον* (VI, 6.) e fölirat alatt: *Ἀνέκδοτον Χρονικὸν περὶ τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὸν 16^{ον} αἰῶνα.*

Ugyanezen Lampros Spyridon egy más codexet is fedezett föl 1875-ben a bécsi császári könyvtárban, mely 2-ik Romanosnak, Konstantin Porphyrogenita fiának, panasza tartalmazza első, Bertha nevű, feleségének halála fölött. (*Ἀνέκδοτος μονοδικία Ῥωμανοῦ Β' ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῆς πρώτης αὐτοῦ συζύγου Βέρθας*). Az akkori szokás szerint gyermekek adatván össze, Romanos csak 10 éves, Bertha pedig Hugónak, a frankok királyának lánya, még fiatalabb volt. Összekelelésük végbe ment 944 évi szeptember havában s az egybekelés után Bertha nevét Eudociára változtatták, a ki azonban öt év múlva meghalt. Erre vonatkozik Romanos panasza. Lampros azt gyanítja, hogy ezt a panaszt nem maga Romanos, hanem az ő nevében valamely konstantinápolyi tudós írta, mivel Romanos akkor csak 15 éves volt. Ez azonban nem elégséges ok; mert voltak és vannak 15 éves ifjak is, kik ritka észtehetség által némelykor az irány művészetében kitűnnek. E kiadatlan kéziratot közli a *Δελτίον τῆς ἐλληνικῆς ἀλλήλογραφίας* 1878-ik évi 4-ik füzeté.

Az athéni archaeologiai társaság nem csak Athénben, hanem Görögország más városaiban is rendez ásatásokat s állít vidéki régészeti museumokat. Théba museumában eddig csak 206, de Tanagraében már 2000 darab van kiállítva. Tagadhatatlan tehát, hogy a görögök e téren is nagy érdemeket szereznek magoknak.

Stamatiádisz Epaminondas kiadta a sámosi hercegség évkönyvét 1878-ra: *Ἐπετηρὶς τῆς ἡγεμονίας Σάμου διὰ τὸ 1878. Ἐν Σάμῳ 1878.* nyolczadrét, 168 lap.

Tzitzelisz nagy szorgalommal gyűjté össze Cephalonia helyneveit s helyrajzi, történelmi és régészeti jegyzetekkel közölte a *Παρνασσός* czimű folyóirat 1877. és 1878-ik

folyamában. (*Όνόματα θέσεων ἐν Κεφαλληνίᾳ μετὰ τοπογραφικῶν, ιστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν σημειώσεων.*)

Bάλβης értekezett Demetrius Chalcocondylasról az 1877. évi Σωτήρ 3-ik füzetében. Ugyan abban a füzetben irt Nestorides egy értekezést Julián császárról. (*Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός*). E császárra vonatkozik Kyriakos czikke is (*Περὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου*) az *Ἐστία* czimű folyóirat 1878. évi kötetében. Ugyan e kötetben irt Dragátzis az ó-kori művészet három főrhhythmusáról. (*οἱ τρεῖς κύριοι τῆς ἀρχαίας τέχνης ὁμοιοί.*)

Púlios olvasmányokat adott ki Polybiusból magyarázó jegyzetekkel a gymnasiumok 2-ik osztálya számára, melyekből az 1—2 füzet jelent meg Athénben. Tartalma a púni háboru. (*Ἀναγνώσματα ἐκ τοῦ Πολυβίου πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β' τάξεως τοῦ γυμνασίου μετὰ ἐξηγητικῶν σημειώσεων.*)

Kyriakópulos értekezik Xenophonról az *Ἀνατολικὸς ἀστὴρ* 17-ik évfolyamának 7-ik számában.

Γζανότης irt a *Ζακύνθιος ἀνθῶν* czimű folyóirat 1877. évi deczemberi és 1878. évi januáriusi füzetében tanulmányt a régi görög bölcsészetről. (*Μελέτη ἐπὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.*)

Kontos G. A. közrebocsátja Korfuban e városnak kiadatlan népdalait. *Δημοτικὰ ἀνέκδοτα Κερκίρας*. E gyűjteményhez észrevételeket irt a szerző a *Κόρινθα* czimű folyóiratban.

Zerlentisz közölt a *Παρνασσός* czimű athéni folyóirat 1877-ki évfolyamában egy dolgot ama görögökről, kik a konstantinápolyi görög főtanodában 1660-tól 1740-ig tanítottak. (*Οἱ διδάσκαλοι τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάλης τοῦ γένους σχολῆς.*)

Ktenas irt a Smyrnában megjelenő *Ὀμηροῦ* czimű folyóirat 1878-ik évi január-február füzetében a homéri költemények első fordításáról. (*Περὶ τῆς πρώτης τῶν ὀμηρικῶν ποιημάτων μεταφράσεως.*)

Thomas történelmi értekezést bocsátott közre Konstantinápolyban (1878.) a phanariotákról. *Οἱ φαναριῶται, ιστορικὴ πραγματεία, ὑπὸ Ε. Θωμᾶ.*

1877-ben négy ethnographiai térkép jelent meg az európai Törökországról. Ezek közül legkedvezőtlenebb a görögökre nézve Kieperté, mely orosz adatokra támaszkodik. A *Παρνασσός* czimű athéni folyóirat összevetvén e négy térképet, melyek egyikét egy angol, másikat egy francia s harmadikát egy olasz készítette s hivatalos

adatokat használván föl, így adja elő Epirus, Thessalia és Macedonia lakosainak számát:

Epirus	788000
Thessália	354000
Macedonia	2.216500
Összesen	3.358500

Ezek közül

Görög	1.941000
Mohamedán	1.020500
Bolgár	307000
Zsidó, cigány s a. t.	90000
Összesen	3.358500

Ebből láthatni a bolgárok követeléseinek alaptalanságát.

Athénben meghalt néhány hónappal ezelőtt Skarlatos Byzantios. 1869-ben kiadta Athénben Konstantinápoly leírásának 3-ik kötetét, melyben e város hajdani és mostani lakosainak erkölcsseit és szokásait rajzolja. (*Κωνσταντινούπολις ἢ περιγραφή τοπογραφική, ἀρχαιολογική καὶ ἱστορική τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως. Τόμος I' περιέχων τὰ πάλαι καὶ νῦν ἦθῆ καὶ ἔθῆ τῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατοίκων.*) E munkáról szóltam *Athén harmincz zsarnoka* című *regényem* (Pest 1871.) jegyzeteiben a 231—232 lapon. — Második nevezetes munkája a *Λεξικὸν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, mely 1839. óta többször jelent meg s 1800 lapon majdnem mind ama szavakat közli, melyek Henricus Stephanus görög Thesaurusában foglaltatnak. Hogy a görögség egész szókincsét nem tartalmazza, ez nem csak ennek, hanem minden más görög szótárnak büntelen hiánya, mert majdnem mindennap fődöztetnek föl eddig ismeretlen föliratok, melyek természetesen a görög nyelv szókincsét gazdagítják. Hozzájárul még az is, hogy az alexandrini és byzantini korból sok valódi görög szó nem vétetett még föl a szótárakba, melyek többnyire csak a classicus kor nyelvére vannak tekintettel.

A harmadik nagy munkája pedig volt a mai görög társalgási nyelv szótára: *Λεξικὸν τῆς καθωμιλημένης γλώσσης*.

A görög lapok sokat foglalkoznak Thraciával. Szerintök az soha sem volt bolgár, hanem mindig görög föld. Az mindig görögül érzett, gondolkodott, beszélt; s ilyen maradt a mai napig. Azért a törökök azóta hogy urai lettek, mindig *Rumélienek* (rum = görög, eli = tartomány) az az, görög tartománynak nevezték. Ézer éves romok, sirok, föliratok hirdetik ott a görög nyelv uralmát. Hiába

beszélnek muszka irók a slavismus fölényéről Thráciában. Ott bizony a hellenismus uralkodik.

Grypáris nevü görög tengerész torpédók keresése végett egy készüléket állított össze, melyben ő, fiával együtt, a víz alatt két óra hosszat tartózkodék.

Mylonas megkezdi a *Δελτίον ἑλληνικῆς ἀλληλογραφίας*; jelen évfolyamának 5—6 füzetében ama leletek leírását, melyeket az athéni archaeologiai társaságnak a *Βασιλαίον* nevü lyceumban elhelyezett museuma ujonan megszerzett *Νέα προσκτήματα τοῦ ἐν τῷ Βασιλαίῳ μουσείου*. Ő csak a legnevezetesebbeket, számra nézve 34-et, írja le. Ezek között van egy kétfülü vizedény pentelikumi márványból. Találtatott Athénben a puskaportorony közelében tul az Ilissuson. Közepén chitont és köpenyt viselő nő ül egy támszéken s kezével egy előtte álló köpenyes ifjut érint. Mögötte rövid chitonba öltözött fegyveres áll, a ki jobb kezét a nő jobb vállára teszi, bal kezét pedig fölemeli. E mögött ismét fegyvernök áll, nagy kerekded pajzsot és sisakot tartva. A mű classicai koru s az arcok kifejezése csodálatos. Fölírata ez: *ΤΕΛΕΣΗΓΟΡΟΣ ΑΡΞΙΛΙΑ ΦΙΛΙΟ-ΗΙΜΟΣ*. Azután egy oszlop hymettusi kőből. Ez egy néphatározatot tartalmaz az utak felmérlegezéséről, melyet Kumanudis az *Ἀθήναιον* 6-ik kötetének 157-ik lapján tett közzé.

Kupitoris észrevételeket ír a *Δελτίον* fölebbi füzetében Stevenson következő munkájához: *Du rythme dans l'hymnographie de l'église grecque*. (Paris 1877.) melyekben azt mondja, hogy Stevenson munkája, ha a Christ és Paránikas által kiadott *Anthologia graeca carminum christianorum* czimüvel összehasonlítottatik, középszerünek látszik. Stevenson azon állítására, hogy a byzantinok egyformán éneklik ugyan a 8-ik századtól kezdve az egyházi dallamokat, de nem képesek e dallamok szabályait előadni, ellenérvül hozza föl a mi bírálónk Kutlumusianos, Paránikas és Oekonomos Konstantin munkáit. A bírálat czime: *Περὶ τοῦ ρυθμοῦ ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας*.

Télsy Iván.

DE PERSONARUM USU IN P. TERENCE COMOEDIIS.¹⁾

De personarum usu in comicorum Romanorum fabulis agendis sic fere viri docti solent judicare, ut neque Plauti neque Terentii aetate larvas admissas esse doceant nisi in feminarum vel hominum ipsa similitudine conspicuorum, ut Menaechmorum, Amphitruonis et Jovis partibus agendis. Sic ut statuunt et Donati verbis impelluntur, qui ad Andr. 716. partes femineas a viris personatis apud veteres actas tradat, et cum aliarum in fabularum scenis opus sit oris atque vultuum mutationibus (cfr. Lorenzium *Most. Berol.* 1866. pg. 14²⁾) aliarum autem vis comica in hominibus confundendis ponatur. rei ipsius non exigua inducuntur probabilitate. Quo accedit quod mortuo demum Terentio personas receptas esse etiam aliunde constat: sive enim cum Wagnero *Heautont. Berol.* 1872. pg. 16 et *Cic. de orat.* III, 59, 221 colligimus inde a Roscio larvas esse usurpatas sive *Dziatzconem* sequimur qui in editione *Phormionis Lips.* 1874. pg. 19 breviter quae olim fusius exposuerat (*Mus. Rhen. XX. 591 sq. XXI. 68 sq.*) complexus haec scripsit: ‚Der Gebrauch der Masken kam nach den uns vorliegenden Nachrichten erst in der Zeit nach Terenz durch die Schauspieldirectoren Cincius Faliscus und Minucius Prothymus in Gebrauch, bis dahin begnügte man sich mit Perrücken und Schminken.‘ ad eundem utrimque finem deducimur. Sic igitur editores, prudenter illi cauteque judicantes.

Jam Hofferus quum eadem quaestione quod ad Terentium pertineat retractata poeta vivo fabulas a personatis histrionibus esse actas et ipse neget, novi quidem nihil invenit, sed sententiae ab aliis propositae nova struere studuit fundamenta et rectius accuratiusque explicatis locis scriptorum et argumentis ex fabulis ipsis petitis. Duas enim res in peroratione libelli refert sibi se videri demonstrasse: primum nullum testimonium veterum scriptorum extare, quo efficiatur Terentio vivo jam adhibuisse histriones in fabulis agendis larvas, deinde fabulas ipsas *Andriam* maxime et *Phormionem* a poeta eo compositas esse consilio ut agerentur ab actoribus impersonatis. Quod utrumque quomodo praestiterit videamus.

¹⁾ Cfr. *Chr. Hoffer. De personarum usu in P. Terentii comoediis* diss. inaug. Halis Saxonum 1877.

²⁾ Brixius ad *Men.* 615 eum eo plane consentit.

Praefatus de fabulis Plautinis in quibus agendis personas adhibitas esse suo sibi arbitrio fisus omnino negat neque argumentis propositis et spreta Donati auctoritate, ad verba quae apud Cic. l. l. leguntur transit interpretanda. Sunt autem haec: ‚Sed in ore sunt omnia. In eo autem ipso dominatus est omnis oculorum; quo melius nostri illi senes *qui personatum ne Roscium quidem magno opere laudabant.*’ In quibus verbis recte quidem intellexit *personatum* valere *cum personatus agebat*, in enarranda autem sententia extrinsecus causam infert a loco alienam, senes ideo Roscium minus probasse contendens quod ipsi *antea* fabulas neglectis larvis in scenam relatas videre *solerent*. Sed unde temporis praeteriti memoria, unde senum consuetudo perspicitur? Hoc nimirum intelligitur: non laudabant senes Roscium quotiescunque personatus prodiit, itaque eundem etiam impersonatum viderunt, Roscius igitur senum tempore et personatus et impersonatus agebat. Ultra eum terminum ratiocinationi non licet progredi. Si vero forte aliunde constat, utrum antea personatus et post impersonatus an contra in scenam prodierit Roscius, id ad hunc locum explicandum cum fructu adhibebitur, sed falso ex eodem ab Hofferio colligetur. Quod autem is ex *laudabant* imperfecto, quo colloquentes quum memoria res ante actas repetuntur, sequi vult a certo tempore non amplius Roscium egisse sine persona, prorsus improbabile est.

Quare cum ex illis verbis quod ad rem pertineat efficiatur nihil, quaeritur num Ciceronis aetate personarum usus receptus fuerit, id quod ‚evidentissime apparere’ vel ex argumentatione quam illustravimus Hofferus contendit, nos refutavimus. Itaque ad alia testimonia revocati ex iis quae Cic. d. or. II. 193 exposuit colligimus vivo Crasso (is enim ibi loquitur) i. e. ante a. u. 663 adhibitas esse personas, utrum semper an interdum solum minus explorato. Hofferus autem iisdem e verbis usu personarum constanti deducto in suam sententiam interpretari conatur alium locum Ciceronis de div. I. 80: ‚Quid vestra oratio in causis, quid ipsa actio? potest esse vehemens et gravis et copiosa nisi est animus ipse commotior? Equidem etiam in te saepe vidi atque, ut ad leviora veniamus, in Aesopo familiari tuo tantum ardorem vultuum atque motuum, *ut eum vis quaedam abstraxisse a sensu mentis videretur.*’ Contendit enim Aesopum de quo hic Cicero personatum fuisse *posse*. Quamquam qui litterarum studia provehere cupiunt eorum nihil interest quid fieri potuerit, sed quid

ex scriptoris verbis statuatur *necesse sit*. Atque duabus de causis Hofferi argumentatio improbanda. Primum enim Cicero dicit de eo furore, sine quo Democritus quemquam esso magnum poetam negaverit, qui laudetur in Platonis Phaedro, deque animo commotiore eo, qui conspiciatur in patroni et oratione et actione, quem etiam Quintus frater in fratre animadverterit. Quo in sententiarum connexu subito mentionem injici histrionis etiam personatum vultum prae se ferentis ardorem quis aut credat aut contendat? Immo cum de vero nec ficto vultu hoc loco solum agatur, omnis personarum mentio absurda. At ad orationis conformationem rejicimur, interrupto cursu deflectere Quintum ad Aesopum et praedicare minus accurate de histrione quod ad solum fratrem referre in mente habuerit. Quod cur Cicero instituerit Hofferi explicandum erat; an temere et omni arte carens Cicero sic scripsit? Neque profecto deflexisset Quintus a fratre ad histrionem, nisi utriusque esset manifesta similitudo; quae nisi forte M. Tullium persona indutum apud populum verba fecisse putamus, in eo posita est quod uterque vehementissima actione utebatur. Itaque accurate quidem idem de utroque, de fratre minus urbane verbis gravioribus et vehementioribus praedicatur. Quod cum appellato fratre quocum loquebatur Quintus animadvertisset deflexit orationis gravitatem in histrionem vitata etiam levissima offensione. Sed demus posse cogitari histrionem personatum. Saepe Aesopum vidit ita agere in variis nimirum fabulis prodeuntem; variis igitur personis usum addas. Ridicula laus est personis uti multis ac variis; ideo Aesopus laudatur quod speciem veritatis imitando assecutus est.

Minime igitur constat Ciceronis temporibus usum personarum constantem fuisse, sed cum necessario alter locus sit de Aesopo impersonato apparet promiscue personas et adhibitas et neglectas esse.

Sed quis primus personas induxit? De qua re quae Diomedes tradit: .personis vero uti primus coepit Roscius Gallus praecipuus histrio, quod oculis perversis erat nec satis decorus sine personis nisi parasitus pronuntiabat' pugnant cum iis quae conjuncta Donati codicumque Terentianorum auctoritate constant: jam Minucium Prothimum personatum egisse Eunuchum et Adelpbos. Aperte igitur falsa apud Diomedem leguntur. Sed quoniam totus ille locus in codicibus misere corruptus est, quam errorem a Diomede ad Suetonium a Suetonio ad Varronem referre

hominemque doctissimum et diligentissimum manifestae insimulare negligentiae, multo probabilius est inter *coepit* et *Roscius* olim Minucium Prothymum et Cincium Faliscum, quos Donatus de Com. extr. primos tradit fabulas personatos egisse, fuisse nominatos.

Recte Hofferus exposuit Suetonium de Roscio dicentem suum secutum esse fontem non exscriptis verbis Ciceronianis: at Roscium inde a certo quodam tempore parasi partes amplius egisse praeoccupata quam ostendimus sententia seductus negat.

E compluribus autem actoribus in didascaliiis et in praefationibus comoediarum nominatis jam Dziatzco Mus. Rhen. XX. 587 sq. luculenter exposuit primum Ambivium Turpionem solum fabulas Terentio vivo docuisse, reliquos ad posteriores actiones esse referendos; quae Hofferus, ut aequum est, probat. Neque dissentimus quum enuntiata quae in praefationibus ad Eun. et Ad. leguntur: *agentibus etiam tum impersonatis et qui cum suis gregibus etiam tum personati agebant* falso ita collocata esse docet, ut ad omnes actores quorum praecedant nomina referantur, sed turbato nominum ordine etiam verba illa de suis sedibus dejecta ac falso emendata esse. Quod autem pergit: Ambivium Turpionem non delectare potuisse etiam post Terentium mortuum si personatus docuisset fabulas, id nisi forte actores graeci ut Cleandrus et Miniscus qui nunquam agebant non personati omnino non delectaverunt, temere proposuit.

In fine partis prioris Hofferus ad haecce Festi verba transit: ‚Personata fabula quaedam Naevi inscribitur quam putant quidam primum [actam] a personatis histrionibus. Sed cum post multos annos comoedi et tragoedi personis uti coeperunt, veri similis est eam fabulam propter inopiam comoedorum actam novam per Atellanos, qui proprie vocantur personati, quia jus est is non cogi in scaena ponere personam, quod ceteris histrionibus pati necesse est.‘ Quo in loco interpretando recte Hofferus rejecta Stivii explicatione Munkii sententiam probat: Personatam comoediam ab Atellanis nomen duxisse a quibus acta sit, Atellanos Naevi tempore solum personatos dictos quia soli fuerint, verba autem *qui proprie necesse est spectare ad Verri Flacci aetatem quem Festus exscripsit*. Itaque si *coeperint* scribas pro *coeperunt*, perlevi mutatione sententia restituitur. A qua explicatione initio quidem probata sine ulla causa probabili subito digressus Mülleri Hofferus ample-

ctitur conjecturam. Is enim scribens: ‚Sed cum post multos annos *acta sit quam* comoedi et tragoedi personis uti coeperunt’ Verrium contendere vult omnium histrionum Naevi aetate fuisse larvarum usum communem, rem inauditam eoque magis repudiandam quod conjectura improbabili contextus inquinatur. Nihilotamen secius Hofferus eo errore quem errorem esse ipse concedit Verrium putat usum esse in argumentatione atque plane eodem modo quo supra Varroni (pg. 11.) hic Verrio (pg. 21), ne ipse erret, errores tribuit turpissimos.

Iam vero ad Terentii fabulas ipsas pervenimus. Schopenius olim conjecerat, quae Donatus ad actionem breviter notandam hic illic addidit ut, ‚*hoc vultuose hoc cum gestu hoc cum capitis agitatione*’ ea illum non ex libris de fabulis Terentianis scriptis sed ex codicibus petivisse. Exhibitis igitur quaecunque in Donati commentariis inveniuntur exemplis et usum personarum prorsus negari et Schopeni conjecturam probari Hofferus contendit: at in utraque re vehementer fallitur. Primum enim Donatus ubique de tempore praesenti dicit, non ut doceat quomodo olim actores hunc vel illum locum vultu vel gestu expresserint, sed ut histrionibus tunc fabulas acturis quid observandum sit praecipiat, veluti ad Hec. 4, 3, 8 quid ita istuc vis? quid est? ‚eo vultu *pronuntiatur*, ut consilium ejus et verba videatur contemnere pater.’ Vicies autem bis participio necessitatis utitur ad docendum vel aptissimo, cfr. ad Andr. 2, 2, 26: ‚Vultu *enuntiandum*’; ad Eun. 5, 5, 1: ‚Haec singula *pronuntianda sunt* pavido et attonito vultu’. Cfr. autem imprimis ad Eun. 5, 9, 4, 2: ‚*Considera quo vultu hoc dicendum sit*’; ad Hec. 4, 4, 103: ‚*Mélius pronuntiaveris* si renitente et improbante hoc vultu dicere acceperis Philippum: quasi non oporteat interesse socrum’; quibus verbis Donatus actorem ipsum appellat, ut qua actione sententiam comici aptissime exprimat secum reputet, neque octoginta illorum locorum quos Hofferus exscripsit ullo de re ante acta loquitur, decem vero locis quibus perfectum legitur et uno quo supplendum est (Andr. 4, 4, 14.) verba fiunt de personis fabulae, e. gr. ad Andr. 1, 2, 12: ‚Hoc et gestu et vultu servili et cum agitatione capitis dixit’ (scil. Davus); vel ad Eun. 3, 5, 11: ‚His duabus interrogatiunculis descripsit vultum dicturi’ (scil. Antipho vultum Chaeraeae). Quae cum ita sint apparet profecto eas quidem notas Donatum in histrionum usum commentario addidisse. unde quas rationes in partibus suis agendis sequerentur, cognoscerent.

Ea igitur libri natura id quod Hofferus voluit excluditur: neque enim Donati temporis Terentiani memoriam prodit tanquam historicus, sed histriones instruit quasi dominus sit gregis; negatur sane illius commentario personarum usus neque vero negationem illam ad aetatem Donato priorem extendi licet.

Sed etiam altera opinio irrita falsa disputandi ratione. Quum enim prius Schopeni conjectura probanda esset, tum quid inde quaestio proposita emolumenti caperet investigandum, ille ab re dubia tanquam probata esset exorsus repetitis generis dicendi cujus vis probanda erat exemplis debile disputationis fundamentum putat prorsus confirmari. Incidit igitur in circulum demonstrandi non evitata petitione principii.

Sed errare Schopenium vel ex iis quae de locis Donatianis exposuimus apparet, neque Ritschelium, cujus Parerg. p. 322 Hofferus laudat videtur fugisse. Is enim de titulis et praefationibus locutus operibus didascalicis usum esse negat Donatum, sed quae eo pertinerent jam in codicibus enotata inuenisse dicit restricto Schopeni iudicio.

At demus ex codicibus manuscriptis Donatum illa transtulisse. Unde in libros manuscriptos transierunt? aut ex libris didascalicis ante Donatum scriptis, qui siquidem Donatus notas illas mere transcripsit illius commentario simillimi fuerint oportet. Jam vero nisi quis contendit vivi Terentii de fabulis alios scripsisse etiam illi libri post mortuum poetam extiterunt neque melioris Donato sunt auctoritatis. Aut ut etiam plus largiamur, largi enim quam parci malumus videri, actores domini gregis suis exemplaribus notulas illas asperserunt. Num quis Ambivium Turpionem qui dum vivebat Terentius solum illius fabulas docebat illo artificio usum esse concesserit, quis probaverit?

Hofferum igitur praeteriit etiamsi Schopenius recte cogitavisset ne sic quidem illas notas ad Terentium vivum posse referri, id quod necessarium est: nam si de actionibus primis iudicium fertur, in ea re cardo vertitur quaestionis.

Atque ad illas quidem adhuc omnes verba Donati ad Andr. 4, 4, 1. retulerunt, qui de persona feminea agens haec addit: ‚sive haec a personatis viris agitur ut apud veteres sive per mulierem ut nunc videmus’ *veteres* ipsum Plautum Terentiumque interpretati. Neque vero Hofferus curat ‚hanc unam adnotationem’ sed cum persuasum sibi habeat ne muliebrum quidem partium actores Plauti Te-

rentiique aetate personatos egisse, verba *apud veteres* ad tempus, inde a Terentii obitu vel a Roscio illo larvarum inventore' restringenda esse cum, nulla obstet causa quin sumamus' confidenter sumit. Atqui demonstrandum erat esse cur necessario sumeremus.

Extremam libelli partem scriptor comoediis ipsis excutiendis tribuit. Qua in re postquam omnes locos ad quos Donatus adnotavit vi probandi destitutos esse cognovit (pg. 34.) atque ita quae pg. 23—30 exposuit ipse missa fecit, ad Pho. v. 1, 4, 39, 40. quibus tota res conficiatur transit explicandos. Neque tamen illi versus in utramvis partem quidquam valent neque ab Hofferio explicati novam lucem acceperunt, sed res tam ad arbitrium revocatur ut Steffenius et Dziatzco qui a partibus stent contrariis in iis consentiant. Ne vultus quidem vocabuli tam distincta est notio ut non quibuscumque locis invenitur apud Terentium ad totius corporis habitum possit referri. Atque Hofferus ipse quamquam vultum solum os significare vult concedit etiam adhibitis personis vultuum mutationes fieri potuisse.

Quae ita persecutis dissertationis auctor primum illud quod profert non videtur probavisse, neque enim Donati verba quibus feminarum partes traduntur actae esse a viris personatis in suam sententiam interpretari ei contigit, alterum autem temptans frustra elaboravit, nam et ipse iudicio utitur ancipiti neque fabularum natura ea est unde omnino ad rem propositam discernendam certi aliquid eliciatur. Quo cum accedat quod in interpretando et in disputando suum arbitrium quam leges concludendi necessarias amplecti maluit, non modo rerum scenicarum cognitionem novo incremento non auxisse sed ne ea quidem quae antea erant cognita melius certiusve demonstravisse intelligitur. Immo etiam post Hofferum iudicabimus actas esse partes virorum ab histrionibus impersonatis, a personatis mulierum et hominum qui propter similitudinem a spectatoribus non distinguuntur. Donatum autem exposuimus commentarios in histrionum usum composuisse. ††

Scribebam in villa Malterlehen prope Berchtesgadas
a. d. VI. Cal. Aug. 1878.

Dr. E. Naumann.
Berolinensis.

„A TUDOMÁNY RÓZSAVIRÁNYA.”

— Egy pârszî vallástan. —

III.

(V é g e.)

II.

E részben a daszâtîr néhány verse, a pârszîk néhány hitczikkelye s törvényök néhány parancsa van előadva (csemen-i *duvum lechtî* ez daszâtîr u *guzâris-i* ba ‘*dî* ez ‘*aqâid* u *a/kâm-i ser’iet-i* pârshijân). A daszâtîr minden lapjáról (*çafzah*) van itt valami idézve és rendbe szedve. Így Meh âbâd könyvéből (*nâneh-i set neh âbâd* l. Ouseley, *Travels* II. 285. l.): Isten ótalmaz meg gonoszságra hajló természetemtől, mely az igaz utjáról a gonosz útjára térít. gondot ad és gyötör. Az Isten létének titkát rajta kívül senki sem tudja; minden tökéletes tőle ered, kivüle nincs semmi. Neki nincs sem kezdete, sem vége; sem szövetségese, sem ellensége; nincs hozzá hasonló (*mânend fônévileg* van használva; nyilván nem más, mint csonkított jelen részesülő: *mânendeh*; igéje: *mâniszten*, hasonlítani, l. *Wahrmund Hdb.* I. 148. l. *Bleek, A concise gram. of the Persian lang.* 44. l. csak *mânden*, maradni, igét említi a rendhagyók közt; *Fleischer Gram.* egyiket sem), nincs barátja; nincs sem atyja, sem anyja, sem neje, sem gyermeke (e tan valamint az iszlâm hasonló hitelve nyilván az *atya* és *fiu* Istenről szóló keresztyén tan ellen van irányozva); mindenütt van, nincs sem teste sem bármilyen az érzékek alá eső tulajdonsága (*dsuz dsâjî* u *szûjî* u *ten* u *ten âszâ* u *reng* u *bûjî* eszt; a *dsuz* helyett *bî*-nek kellene állnia, mert ez a fosztó szócska; *dsuz* a. m. kivéve; l. *Wahrmund Hdb.* I. 162. l. *Fleischer Gram.* 81. l. *Bleek, A concise gram.* 59. l. *Haug, Essay on Pahlavî* 119. l. az *uj p. dsud*, *phl. dsavît*, óbkt. jûta.) Isten él, bölcs, hatalmas, nincs semmi hiánya, igazságos, mindent hall. lát és tud. Aztán az angyalok elsejéről ír a szerző; *Bihnâmot* (kinek neve: jó név, *bih* és *nâm*; *Ztschr. d. DMG.* XXXI. 701. l. ritka névnek van mondva; *Vullers Lex.* I. 288. l. szerint az első teremtmény neve; a perzsában *behmen*, az arabban ‘*aql avval*), az első észnek s értelemnek nevezi és *mirch’ânnal* is tiszteli meg. Sor alatt e szóhoz megjegyzi: *chitâb*, azaz megszólítás; *Johnson szótára* szerint Indiában e *mihrch’ân* cím; előfor-

dul még ilyenekben: Ačuf ch'ân, iszlâm ch'ân stb. Utána a második angyalról, a gúher Amsâmról szól (gúher annyit is tesz, mint természet; l. pl. Ztschr. d. DMG. VIII. 749. l. és Vullers s Johson szótárait); aztán Mânisztâr (mindennek lelke, a Burhân-i qâti': nefsz-i kull kih ba'd ez 'aql-i kull eszt; a Daszâtîr glossariuma: nâm-i nefsz-i nâfiqeh-i felek ulaflâk) s Tânisztâr (a kilenczedik ég egy teste) szellemére tér át; az előbbit a lelkek urának, az utóbbit a testekének nevezi (revâmbud és tenâmbud; a szerző még ki is írja a szót úgy, a mint az hangzik: m-mel, mivel a b előtt ennek hangzik az eredeti n, revân-és tenânban; ez utóbbi szabályellenes többes ân raggal; azonban a szerző úgy látszik szereti ezt, mert ugyancsak az 54. lapon van ilyen többes: szitâregân, csillagok, e h. szitârehâ, és szipihrân, egek, e h. szipihrhâ; v. ö. Wahrmund Hdb. I. 32. l. Bleeck, A concise gram. of the Pers. lang. 13. s köv. l. Fleischer Gram. 25. s köv. l.); aztán a csillagokról, egekről s a paradicsomról beszél, melyben az angyalok az Isten körül vannak; az éden örömeit szem nem láthatja, fül nem hallhatja, nyelv el nem mondhatja. A víz, tűz, lég és föld felett is egy-egy angyal uralkodik.

A ki hertâszp (vallásos ember, szerzetes, asceta), tiszteli az Istent, nem vétkezik, jót cselekszik, az a paradicsomba jut. A nagy Abâd próféta azt parancsolja, hogy ártalmatlan állatot, mint a marha, ló, teve, szamár, kimélni kell s nem szabad megölni. Erről egyszerre az imádságra tér át a szerző, s mondja, hogy bármerre lehet ugyan fordulni imádkozás közben, azonban legjobb csillag vagy más fény felé. Aztán ajánlja a nősülést s tiltja a bűnös viszonyokat (zen ch'âhîd u dsuft gîrîd u hemchuft u hemch' âbeh-i dîgerîrâ nebînîd u berû menigerîd u bâ û mejâmîzîd; a szerző a tiltót *me* és *ne* szócskával vegyest képezi; Fleischer Gram. 63. l. szerint *me* képezi a tiltót; v. ö. Bleeck, A concise gram. 36. l. Wahrmund Hdb. I. 105. l. csak vulgaris beszédben engedi meg a *ne*-vel képzett tiltót). A fogadást s esküt meg kell tartani (pejmân, fogadás ebből: pejmûden, mérni, óbkt. paiti-mâ; az ujerzsában: pej v. ped és mûden v. ö. âmûden, âmâden, készíteni; pehlevî: patmân; v. ö. Wahrmund Hdb. I. 100. 139, 142. l. Vullers Lex. I. 404. l. Ztschr. d. DMG. XVII. 68. l. numûden, fermûden, pejmûden töve mâ; v. ö. Pott, Etym. Forsch. I. 194. l. E szóval fordította Henry Martyn az ujszövetségi sz. irat czimét a British and foreign bible society számára: kitâb-i pejmân-i tâzeh-i chudâvend u rehânendeh-i mâ 'iszâ

meszi/, igen szép perzsasággal, míg William Glen, 1840-ben Perzsiában az ószövetség czimét így fordította: kitábu 'lmuqaddasz va huva 'lkutubu 'l'ahdi 'l'atíq — teljesen arabul. V. ö. Chodzko, Grammaire persane 10. l.)

A szemet szemért, fogat fogért-féle elvet szintén hirdeti a szerző, mondván: a mit tesz a bünös, ugyanaz történjék vele is: a ki kövel vagy karddal öl, ugyanugy haljon meg. (Exod. XXI. 24. Levit. XXIV. 20. Deut. XIX. 21. Máté V. 38.) A szülők után a gyermekek örökölnék. A gazda jól bánják alattvalóival, hogy az Isten megjutalmazza. Átalában ki az Isten parancsait megtartja, az égbe jut (mînû. paradicsom, l. Vullers Fragm. 49. 66. l. jegyz. Kedélyt is jelent, l. Ztschr. d. DMG. XXXI. 591. l.); valamint a beteg is meggyógyul, ha orvosa tanácsát követi. mert az csak javát akarja. (Ilyen sajátserü képződésű szókat is használ a szerző: heszt sudegân és bûd jâftegân: a származottak, létrejöttek.) A 61. lapon fölkiált a szerző: A kinek csak kevés esze van és gondolkozik, beláthatja, hogy ez a vallás mennyivel többet ér a többinél! (csih mâjeh ez dîger kîsehâ ferehmend eszt, sajátserü fokozás, hogy az alapfok változatlan marad.) Nincs is szerinte vallás, mely ily szép és tiszta volna. Ujra inti a hertâszpot és szerdâszpot (Vullers Lex. II. 273. l. elemzi: szerd — aszp; szerinte értelmes, bölcs ember az értelme) hogy kerülje a bünt s ha mégis bele esett, hallgasson a próféták, desztúrok s mûbedek szavára, kiket kedvencz hasonlata szerint ismét orvosokhoz hasonlít, s térjen meg. Inti a hiveket, hogy ne essenek kétségbe az Isten szeretete és irgalma felett; az Isten olyan, mint a tanító. ki növendékeit, ha nem tanulnak, megveri, mert javokat akarja (behbûd). Aztán a dsesn ünnepéről emlékszik meg a szerző. melyet a sârisztâr nevű hét csillag forgása határoz meg. (Dsesn Vullers Lex. I. 516. l. nagy ünnep, különösen a nûrûz, azaz ujév, a ferverdîn hó 6. azaz churdâd napja, a tavaszi napéjegyen. Ez ünnepet Dsemsîd alapította, l. Vullers, Liber regum I. 25. l. 53. s köv. v. Jones szerint 800, Bailly és D'Hancarville szerint 3209 évvel Kr. e. L. Ouseley. Travels I. 224. 225. 438. l. II. 15. l. Journal asiatique VI. série, tome 8. (1866.) 413. l. Ezra VII. 1. s köv. v. van szó a nûrûzról. A dsesn szedeh, melyet Firdûszî szerint Hûseng alapított annak emlékére hogy egy nagy sárkányt megölt. szintén tüzünnepély volt kivilágítással; 860-ban Kr. e. keletkezett állítólag; v. ö. Johnson szótárát s Vullers Firdusii lib. regum I. 18. s köv. l.) A holtak-

ért a nâneh-i jezdânt kell imádkozni s jámbor szegényeknek alamizsnát adni, hogy azok is imádkozzanak értök, mert Isten előtt nincs kedvesebb az almizsnaadásnál. A büntől való megtisztulásról a Jâszân könyve (nâneh-i *hedret* jâszân) ezeket mondja: A valódi megtisztulás az, ha az ember nem is tesz rosszat; a látszó a jefter vize által történik (Vullers Lex. II. 1518. és a Daszâtír gloss. szerint olyan viz, melynek színe, szaga s íze változatlan maradt; szerzőnk gulâbot emleget), melyben meg kell mosakodni, vagy legalább ezt szilárdan elhatározni; aztán a seskâch (hat kiösk?) csillaga felé fordulva imádkozni kell.

A szerző aztán czáfolja azt a nézetet, mely szerint a pârszik a tüzet imádják. Ők csak qiblehnek (perzsa mûnéven: szû, oldal) tekintik, mert a közönséges embernek kell valami érzéki tárgy, mely felé imádság közben fordulhat s a világosságnál különb dolog nincs. Az elemek legnevesbike a tűz, s a csillagok királya a fôlséges nap, mely már Dsemsid (l. erről Ztschr. d. DMG. IV. 417—433. l. Die Sage von Dschemschid, R. Rothól) és Feridûn qiblehje volt; a többi kejjânidâe a csillagok voltak. A tűz Zerdust és Hûseng tisztelete tárgya volt. A költőkirály, Firdûszî Ÿûszî, a Sâhnânehben így szól:

negûji kih âtes peresztân budend
peresztendeh-i pâk-i jezdân budend,¹⁾
Nem monddod, hogy tüzimádók voltak,
Tisztán imádták az Istent.

A Sârisztân szerint minden fény, világ tiszteletre méltó; a zend képletes nyelvén (der zebân-i mermûz-i zend) a tűz Isten fiának van nevezve. Azokat a lényeket, kiket az iszlâm tudósai angyaloknak (malâ'ikâ) neveznek, a pâr-

¹⁾ Nagyon valószínű, hogy tiltó alaknak kell itt lenni, s valóban találunk is hasonló helyre a Sâhnânehben, hol Kei Choszrûról s nagyatyjáról van szó:

jeki hefteh der pis-i jezdân budend
mependâr kih âtes peresztân budend
kih âtes bedângâh mihrâb bûd
peresztendehrâ dideh pur-i âb bûd
eger csendet endiseh bâsed dirâz
hem ez pâk jezdân nehi bî nijâz,

egy hétig voltak Isten előtt; ne gondold, hogy tüzimádók voltak! Mert a tűz ott csak mihrâb volt. Az imádó szeme könybe lábbadt; ha valahogy föl-
éred észszel, te sem fordulsz el a tiszta Istentől (te sem vagy olyan, hogy nem szorultál a tiszta Istenre). L. Ouseley, Travels I. 123. l.

szik amsászpendeknek nevezik; ilyen pl. a tűz szelleme Urdîbihist s a vize, Churdâd (az óbaktóriaiban: Ashavahista, az igen tiszta, és Haurvatât, az egészség; így Spiegel, Eranische Altherthümer II. 31—40. l. után Maspero, Hist. ancienne 466. l. — Wollheim. National-Literatur sämtlicher Völker d. Orients II. 16. l. jegyz. Ashavahistát a tűz s melegség nemtőjének tartja; Haurvat nála Neriosengh után a vizek nőnemtője.). Most hirtelen áttér a szerző az indiai nagy fejedelemeire, Akbar sâhra, ki a Dehisztân ulmâzâhib szerint valami Ardesîr nevű pârszî tudóst megbizott, hogy Irânból a sz. tüzet elhozza; azután a tudós (navvâb-i 'allâmî) seich Abû 'lfađlt bizta meg a fejedelem, hogy tüztemplomokat rendezzen be s a sz. tüzet a vallási hagyomány szerint papok által tartassa fen. A tüzön, melyet most már vallási kötelességből (fard) folyton élesztenek a pârszîk, illatos anyagot kell égetni; így ajánlják ezt a sz. könyvek, sőt az iszlâm néhány tudósa is a qorân olvasásánál. Az ártalmas kigőzölgéseket, a betegségek csiráit is ártalmatlanná teszi.

Aztán a menstruáló nőktől (zen-i *hâ'id*) való tartózkodásra int, s ennek hosszú fejtegetésben okát is adja: nemcsak hogy a mag (nutfeh) nem fogamzik meg rendesen s nem képződik szabályosan, hanem különféle bajok is támadhatnak, mint fekélyek (qurûh) és âtesek (Vullers Lex. I. 17. l. morbus âbileh-i fereng, morbus venereus). A *hâ'id* eredeti perzsa neve destân, l. Vullers Lex. sub voce destân: menstrua patiens mulier; Burhân-i qâti': destân *hâ'idrâ mîgûjend ja'nî zenî kih chûn-i heides âjed*. Destân merz sulyos bûn, Anquetil szerint: avoir commerce avec une femme qui a ses règles. l. Spiegel, Gram. d. Pârsispr. 158. 203. l. Wollheim, National-Lit. II. 58. l. Vullers Fragmente 40. l. E fejtegetést, melyben az embryoról (dsenîn), tejképződésről, szülésről, sőt az emésztésről s ennek folyamatában szereplő kílúszról (a görög *χυλόσ*; szó után), a négy nedvről (achlât-i arba'ah), ugmint: vér-, epe-, nyálka- és fekete epéről (chûn çafrà' belgem szaudâ'; a belgem valószínűleg a görög *χλέγμα* szóból ered) az ürülékekről (baul és birâz) is szól, Maulânâ Rûmî egy *met* névívjével zárja be. Az egész épen nem illik iskolás gyermekek használatára szerkesztett könyvbe.

A marha vizelete, melyet vallási megtisztulásokra használnak a pârszîk, szerinte ártalmas pattanások-, gynomorfájás-, haemorrhoidák-, fülbaj-, fogfájástól is jó; ha rutával (szudâb) megfőzik, inmerevülést gyógyít. Bübájosságra

is használják s szerzőnk etymologizálva akarja ezt megmagyarázni: szerinte a szanszkritban *egy* szóval jelölik a marhát s az értelmi erőt, *gô* (der zebân-i szanszkrit lef₅-i gâû u quvvet-i 'âqileh jek luget eszt bedîngûneh kih gâûrâ gô bekâf-i 'adsamî mađmûm u vâv-i medshûl mîgûjend u quvvet-i 'âqilehrâ — — nîz behemîn lef₅ teleffu₅ mînumâ-jend). A szerző most áttér a szegdîd-i mejjitre. Így nevezik azt a szertartást, mely szerint kutyával nézetik meg a holtat s azt hiszik, az meg fogja érezni, ha tetszhalott van előtte. A régibb zertustiaknál más jelentősége volt: azt hitték, a kutya tekintete távol tartja a haldoklótól a gonosz szellemeket s ha terhes nő haldoklott, *két* kutyát hoztak eléje. Szerzőnk azonban a kutyák finom érzékétől várja, hogy a tetszhalottat felismerjék; ferengi orvosokra s írókra hivatkozik, kik szerint van Ferengisztânban egy nagy hóborította hegy (a sz. Bernát hegye), melyen a hó által eltemetett utasokat kutyák mentik meg s ott lakó emberek (nála csak mudsâvir) ápolják. Gyümölcsöt s ételt szokás a hulla mellé rakni; nem azért mintha ennek kellene, hanem mert ott imádkoznak s ez által az étel is megszenteltetik.¹⁾ Már Zertust is négy dolgot kért ki Istentől álmában: bort, melyet Gustâszp királynak adott s ez attól önkivületbe esvén három napig az égben járt s égi leányok (*hûr*) társaságában élvezte az éden minden örömét; Dsâmâszpnek égi illatot (jesteh bûjî) adott Zertust, mitől ez minden tudományt megtudott a feltámadásig; az égi gránátalma egy magját (ez ân jesteh nâr jek dâneh) Iszpendijárnak adta, a mitől ennek testét ércz vért vont be (rûjînten, ércztestü; rendesen Iszfendijâr mellékneve, azonban néha más hősé is, v. ö. Ztschr. d. DMG. XII. 92. 1.)

¹⁾ Jest u jezis ch'ânden, imádkozni; az ige: jesten, l. Vullers Lex. II. 1556. l. jest; minden erőteljes áldással összekötött ima. Vullers Fragm. 35. és 41. l. Mohl Frag. 11. 15. 17. l. Ztschr. d. DMG. IX. 175. l. XXXI. 588. l. szerint is jest a pehlevîben s pârsziban: imádság, imadás. — Gyümölcs, miveh többesét arabosan képzi a szerző: mivehdsât; e helytelen képzésről l. Fleischer Gram. 26. l. Wahrmond Hdb. I. 36. l. — A jó perzsaság ellen vét a szerző a 25. lapon, hol sorszám után többest használ; heftâd u dû hezâr reghâ der beden ferâ âmedeh, 72000 ér van a testben; lehet azonban, hogy a szerző az indiai után indult, melyből e szókat állítólag fordítja, s hogy ott többest használnak. V. ö. Wahrmond Hdb. I. 68. l. Az 56. lapon szintén hibásan írja: csehâr firisteh gumâsteh gest, négy angyal rendeltett; helyesen többesbe kellett volna tennie az igét mert a főnév eszes lényt jelent; tehát gestend; l. Fleischer Gram. 115. l. Wahrmond Hdb. I. 387. l. Bleeck, A concise gram. 65. l.

Azt az ételt, mely a holt mellett állt, a papok a szegények közt osztják ki, hogy imádkozzanak az elhunytért. A gehenbâr ünnepén (gehbâr v. gâhbâr v. gâhenbâr: időtartam, ebből gâh-bâr; az a hat nap, melyen Isten a világot teremtette; l. Vullers, *Fragm.* 21. s köv. l. Mohl *Fragm.* 13. l. Jaçna I. 18. v. Wollheim, *National-Lit. sämmtl. Völker d. Orients* II. 16. l. Palanji Kavasji Mandan, *Gahambâr-e Sfantârmad* (Iszfendermuz havának g. ünnepe) Bombay 1865. *Tafsîre Gâhambâr* (a g. magyarázata, gudserâtîban írta Desztûr Bahrâmjî) Bombay 1863.) a jezdi és kermâni szegény pârszik is annyit költenek ilyen kiosztandó ételre, hogy a koldusok hat hónapig élhetnek belőle. A gehenbârt s a nûrûzt is, melyet Irân muszlim és pârszî lakossága egyaránt megül, szerzönk szerint Dsemsîd próféta és király alapította. (A nûrûz Firdûszî szerint, Vullers *Lib. regum* I. 25. l. 53. s köv. v., fervedîn hava hormuz azaz első napjára esik; v. ö. *Ztschr. d. DMG.* XIII. 457. l).

III.

A harmadik rész a pârszî tudósok némely vallási intelmét s tanácsát foglalja magában (csemen-i szijjûm der zikr-i berchî ez mau'î; eh u enderez-i buzurgân-i pârszî gurûh). Ferzâneh Behrâm Sârisztâna szerint Dsemsîd a Kunisnâ-mehben (kunis v. kunist: synagoga v. tüztemplom; *Ztschr. d. DMG.* IX. 125. l.) utasítást ad az épületek, lakások építésére; a férfi lakosztálya el legyen különítve a nőkéttől; a nő legyen eszes, szelid, szerető, engedelmes, takarékos s ne legyen nyelves (kûtâh zebânî, vagy magtalan. Ha a nő jó, ne vegyen a férj másikat melléje. Dsemsîd a gyermeknevelésre is ad utasításokat. Valami jó nevet kell adni a gyermeknek, pl. Hormuzd, vagy Hûr (ez utóbbi csillag, mely ezer évben egyszer látható;) aztán jó dajkát kell mellé adni; ha előkelőbb vagy tanult ember fia, taníttatni kell, hogy élveket ne vadászson, ne legyen inyencz, ne öltözködjék czifrán, ne beszéljen sokat, s mindig igazat, ne hallgatózzék; sőt tovább meggy a szerző s az illemtanból ad oktatást; az ember ne járjon gögösen, ne vonja a vállát, ne lóbázza kezét, ne tekintgessen hátra, ne lógassa le fejét, ne rakja egymásra lábát, ha ül, szóval mindenben az illő határt tartsa meg (u der hemeh *hâl hedd-i i'tidâl nigâh dâred*); ezt a tanácsot majdnem ugyane szavakkal többször ismétli a szerző. Tiszteletreméltó személyek előtt, pl. a király, atyja vagy tanítója előtt bezânû

nisíned, azaz bizonyos félig-meddig térdelő helyzetet foglaljon el (l. Vullers Lex. II. 108. l. bedû zânû-i edeb niseszten). Az ember ne piszkálja szakállát, fogát; orrát ne fujja lármával; csak arcza s keze legyen födetlen; más előtt ne alugyék s ha alvót lát, hagyja el azt a szobát. Ha társaságban van, vigyázzon, hogy őt megillető helyére üljön; étkezésnél kezét tisztán tartsa, ne tátsa el nagyon száját, ne igyék sok vizet s ne szürcsölje. Ne vegye ki magának a legjobb falatokat; ujjait ne nyaldossa (engust neliszed; Fleischer és Bleeck nem említi ez ígét; Wahrmund Hdb. I. 148. l. szerint listen, praesenstöve: lîsz, csak Barb említi meg), ebből lîszíden; az örményben lizél; l. Curtius, Grundzüge d. griech. Etymologie 194. l. Journal as. VI. série, tome 16. (1870.) 181. l.; ne igyék sok bort s ha részegét lát, viselje gondját, legyen mellette, hogy az mással össze ne vesszen. Az előkelők iránt udvarias legyen, de ne úgy, hogy az alsóbb rangukat ezzel sértse; társaságokban adomázzon, mondjon vig verseket, ne mutasson morgorva arczot (tursrûjî; savanyu arczu!); erre idézi szerzőnk a híres Avicenna (re'îszu 'lûkumâ' seich abû 'alî szînâ; életrajza a Fundgruben d. Orients III. 163—177. l.) egy gazelét. A Daszâtîr szerint mindenben legjobb a középszer (beher kâr mijân bevej bihtereszt).

Azután a çirâf hidjáról beszél a szerző; a pârszîk csînvednek nevezik s ennek bebizonyítására idézi szerzőnk a sz. könyvek egy helyét eredetiben, melyet úgy fordít le: A csînved hidját dicsérem (a sz. könyvekben gyakran; v. ö. Wollheim, National-Literatur sämtlicher Völker d. Orients II. 19. 47. l. Megfelelő a skandináv népek Bifrostja; az aegyptusi mythosban is van valami hasonló. Kremer, Culturgeschichtliche Streifzüge auf d. Gebiete d. Islams VII. l. kimutatja, hogy lett a perzsa csinvât szóból az arab çirâf). E hid is képviseli az arany középszert, a mint a hatodik pokol (dsehîm) fölött a paradicsomba vezet. Ferzâneh Behrâm a Sârisztânban elsorolja a három emberi erőt (quvâ-i szihgâneh-i intânî) s minden hozzá tartozót; az értelmi erőkhöz (quvâ-i fikrijeh) tartozik a neszbût, mely a jót a rosztól különbözteti meg; a ferzû, a fölfogó bölcsesség (Vullers Lex. II. 655. l. a Daszâtîr gloss. szerint: intelligentia, sapientia); a nîvend, értelem (az arab fahm); a nîmâd, a megkülönböztetés (Vullers Lex. II. 1395. l. és I. 462. l. az arab temîz, helyesebben temjîz); a ker-vîz v. kerevîz, beszéd, ész; a hertûz, őszinteség, igazság (arab çidq); az értelmi erőkhöz megfelelő bûnök, rosz

tulajdonok (hibásan rezâil, e. h. rezâil, rezîleh többese): hernût, a csalárdság; gelîv, ostobaság; bîvend, csalfaság; pertâd, rágalmazás stb. Az érzéki erők (quvâ-i sehvânijeh): hívend, szüzesség; tûszeng, az elégedett lélek nyugalma; keifâm (Vullersnél csak keifeszâm), a titoktartás; zervâsz, bőkezűség, mely ne jusson nyilvánosságra (betebzîr; a lap szélén megjegyzi a szerző: tebzîr âskârâ kerden u perdehgî derîden, azaz: nyilvánvalóvá tenni, köztudomásra juttatni); ez hat részre oszlik: tûrnîz, a jó mód (az arab kafâf: Vullersnél tûrtîz); hedmân, adakozás; szemnâk, kénytelenségből való adakozás; keifûsz, az engedékenység; tîmnâk, segély (Vullers Lex. I. 494. l. nâk képzôt gyanít benne), ez ismét négyféle, stb. A dseivâd, tartózkodás, mérséklet; nînâd, türelem; fimân, tökélyre s erényre való törekvés; zerîv, mértékletesség (az arab viqâr), stb. Az érzéki erőből eredő vétkek: nîvszûm, vágy, mohóság; kerbûdûm, becstelenség; nijûszûl, a káröröm stb. A harmadik az indulatok ereje (quvvet-i gadabijeh) s ez már állati, mert ebben az állatok is részesülnek; ilyen: gerîz, méltatlanságok szenvedésében való türelem, kesztâd, irgalom (Vullersnél kesztâv); chedîr, szépség, jóság; tefnûd, bátorság stb. Ez erőknek, melyek a májban székelnek (ma/hall-i ta'alluq-i û dsiger eszt), a következő bûnök, aljas tulajdonságok felelnek meg: nijûtûr, góg; chezrek, gyávaság; kerszends, szűkkeblűség, mely magasbra nem tör; tirmek, durvaság: dselvâr (Vullersnél dselvâd) gonosz természet; tîvrek, irigység; szeldsen, szemtelenség, szitkozódás; szerûl, roszakarat, gyűlölet; pitenk, bolondság, könnyelműség. Az említett jeles tulajdonságokkal a bölcs Azer keivân (*hadrat hakîm ulhukamâ*) szerint el voltak látva a perzsa királyok.

A 108. lapon költeményben szól a szerző a mulandóságról, halálról. A lap szélén jegyzetet is közöl, mely egy arab 12-ös számjeggyel van a végén ellátva; meg lehet, ez a jegyzet más szerzõtől ered; ilyen 12-össel ellátott jegyzet van a 87. 92. 108. s 113. lapon; ez utóbbi helyen egy verssort mond el más szókkal. A Sârisztân szerint Arisztátâlîsz ('aleihi arrahmâ; ez 'Αριστοτέλης) szintén dicséri az elmélkedést, mely az emberrel megérteti a lét titkait, a lélek eredetét, a föltámadást stb.¹⁾ Az ötödik Sâszân is azt

¹⁾ Szerzőnk szerint Aristoteles ezt az *athûlûdsîâ* ezimü művében mondja; Wenrich, De auctorum Graecorum versionibus et commentariis Syr. Arab. Armen. Persicisque commentatio 162. l. szerint a *kitâb abûlûdsîâ* annyi mint

mondja, hogy valódi hazánk a tulvilág, itt csak sáfárkodunk (kih má bebâzârgânî îndsâ âmedeh îm. V. ö. Lukács XVI. 2.) A szerző szép *metħnevît* ir ugyane tárgyról (mértéke: remel-i *maħzûf* -- 0 — — | — 0 — — | — 0 — |) in dsihân u szâkinânes muntasir (sor alatt: perâgendeh) vân dsihân u szâkinânes musztaqirr (pâjdâr) in dsihân u 'âsiqânes munqata' ahl-i ân 'âlem muħallad mudstama' (dsâvîd) pesz kerîm âneszt kih û chudrâ dihed âb-i ħeivânî kih mâned tâ ebed, Ez a világ s lakói elzüllödnek. Az a világ s lakói állandóak; Ez a világ s azok, kik szeretik, elmulnak, Ama világ emberei örökre egyesülnek; Azért boldog az, ki megszerzi magának Az élet vizét, mely örökre megmarad.

A Sârisztân szerint Ferîdûn kérdéseire kedvencz fia Ireds azt felelte, hogy a legmegvetendőbb a világ s az, a ki hozzá ragaszkodik, s a legnagyobb az, ki a világot bírja s megveti. Sâhensâh Zû Bin Tehmâszp (Firdûszínál: Zû Tehmâszp, s alább: pûr-i tehmâszp; Vullers, Liber regum I. 279. s köv. 1.) azt mondta: A kinek nincs vagyona, annak nincs becsülete; a kinek nincs utóda, annak nincs szemé fénye (rûsenâjî csesm); a kinek nincs testvére, annak nincs hatalma; kinek nincs neje, annak nincs semmi élvezete: de a kinek mindezek közül semmije sincs, azt nem éri semmi bánat. Utódainak annyira megtetszett ez, hogy öt sorban ezüst táblába vésették, mely a birodalom megbukásával az arabok kezei közé került. Mindaz, a miért forr, küzd, fárad az ember, olyan mint a vízre vetett rajz vagy a falra eső holdsugár vagy a tenger hulláma vagy a délibáb (mánend-i naqs ber âb u csûn ber dîvâr mehtâb u ber derjâ mauds u ħubâb bel 'ain-i szerâb; igen tisztelt tanáromnak, Vámbéry Ármin urnak van egy Men;ûmeh-i

---

ἀπολογία, mely ezim alatt említik Aristoteles egy munkáját. Dsemâl-eddin alquftî a Ta'richulħukamâ' ezimü műveben abûlûdsiâ helyett *atħûlûdsiât* ir, utána Casirius, Biblioth. Arab. Escorial. I. 310. l. szintén s úgy látszik szerzőnk is ily alakban hallotta említettetni e szót. Casirius szerint ez theologiát jelent, azonban ez nem áll, mert a görög *θεολογία* szónak az arabban *thâlûdsiâ* felel meg. Wenrich id. helye szerint e mű arabra volt fordítva. Azonban a Ztschr. d. DMG. XXXI. 117—126. l. Fr. Dieterici nem is említve Wenrich művét a kitâb arisztâtâlîsz alfailaszûf ilmuszamma bi'ljûnânîjjâ *atħûlûdsiâ*, azaz: a bölcselő Aristoteles könyve, mely görögül *atħûlûdsiânak* nevezetik, — ezimü munkáról mint theológiáról ir.

durûb-i amthâl czimû török közmondásgyűjteménye, melynek 24—25. lapján e czim alatt: *în meqâleh bezebân-i fârszî ân durûb-i amthâl kih meshûr eszt* — 67 perzsa közmondás van közölve s ezek közt ott van ez is: naqs ber âbeszt, ez inkább szójárás: rajz a vizen, azaz eredménytelen, hiába való munka). A híres Dselâl-eddîn Rûmî egy hosszú *methnevîben* a világ hiúságáról beszél; azután a zertusti vallás ujjáteremtőjéről, Aderbâd Mihr Szepentemân (*hadrat-i desztûr eddesztûrân A. M. S. Anûseh revân*) desztûrről beszél a szerző; ez atyai ágon Zertust s anyai ágon Gustâszp ivadéka volt; Zertust meg is jövendölte, hogy el fog jöni s a vallást ujjá szervezni (szerzőnk szerint dsân sehensâh Ardesîr Bâbekân alatt támadt; Anquetil du Perron *Zend Av. II. 266. l. jegyz. le restaurateur de la loi sous Sapour, Aderbad Mahrespand; v. ö. Ztschr. d. DMG. XIII. 360. l.¹⁾*). Ardesîr alatt 40000 tudós

¹⁾ Ztschr. d. DMG. XIII. 436. l. szerint Aderbad helyesen: Feuersehützing. s nem tüz ura; ép ez található *Ἀτροπατία, Ἀτροπατήνη* szóban. ma Azerbâidsân v. Azerbâigân v. Aderbâidsân, l. Ztschr. d. DMG. VIII. 15. l. Az ân végzet a többes képzője, mint ebben: *Irân* (óbkt. airyana, v. ö. óperzsa ariya. Spiegel, Keilinschr. 184. l.) *Gilân* (Ztschr. d. DMG. XI. 532. l. szerint innen: Varena, Gairjana, a miből könnyen lehet: Gêrjân, Gêjrân, Gêrân s végre Gilân; értelme e szerint hegyes vidék; Ztschr. XXI. 256. l. ép ellenkezőleg: sumpfige Niederung, innen neve Dsilân v. Gilân; így Chodzko, Gram. persane 73. l. Gilânât. les marais, kaspi tengerparti tartomány; kettős többes ebből: gil. sár, föld. Journal asiatique VI. série, tome 5. (1865: 254. l. Dsil a m. Gilân) *Hamdân* (óperzsa Hangmatâna, ebből han. hama, ujp. hem, hemî: össze. együtt — gam, gma. menni; tehát: összejövet helye, Spiegel, Keilinschr. 221. l. Spiegel tévesen *h*-val írja a megfelelő ujp. perzsa nevet, melyet e szerint csak úgy lehet olvasni hogy: *Hamdân* v. *Humdân*, ez pedig keleti írók szerint China fővárosa vagy talán Canton, l. Ouseley. Travels I. 330. l. Ztschr. d. DMG. XIII. 408. l. *Ἐξβάτανα* a. m. Hagamatan azaz conventio; XV. 74. l. már Hagmatana az ujp. âmedennel van összekötve; XXIV. 8. l. az ékiratbeli Akmatana, babyloni Agmatana, chald. אגמתא görög *Ἀγβάτανα, Ἐξβάτανα* van összevonva; Journal asiatique III. série, tome 4. (1837.) 343. és tome 6. (1838.) 588. l. Ztschr. d. DMG. XXXI. 586. l. az összejövet helye, conventio-féle fordításhoz összeveti Mauçul, Môçul városa nevét: locus iunctionis, ez arab töböl: vcl. Hagmatanât âgmît, azaz âjed, âmed, âmeden alakkal köti össze. V. ö. Ztschr. XVIII. 431. s köv. l.) *İçfehân* (e. h. Iszpâhân v. Szípâhân, vagyis szípâh, sereg, többese; a sereg helye, tábor; Pott a Ztschr. XIII. 409. l. *ἰπποστασία*, Stuttgart alakot veti vele össze. Iszpâhân a régi Aspadana, a Bundeleshben Spahân v. Sepahân, l. Ouseley, Travels III. 2. l.) Bergé, Diet. persan-français 10. l. szerint Ptol. VI. *Ἐξβάτανα*, Amm. Marcell. XXIII 6. Atropatene volt Aderbâidsân; Ouseley, Travels II. 460. l. ugyanez Atropateia. — É kitérés után Aderbâdra visszatérve megjegyezhetni, hogy a Journal as. III. série, tome 7. (1839) 285. l. szerint Sâpûr Zû laktáf, azaz II. Sâpûr (uralkodott Ztschr. d. DMG. VIII. 1. füzete szerint 308 - 380-ig; XI. 153. l. pedig 309 - 380-ig; Haug,

desztúr összegyűlt s Aderbâdtól csodát követelt; ő ugyan-
 azt tette, a mit Zoroaster: álmában kilencz men olvasztott
 érczet öntetett mellére s meg sem érezte. Utódai Perzsia
 főpapjai lettek (desztûrân-i chosruvân-i îrân). Szerzőnk az ő
 tanácsaiból (enderez nâneh) közül nehányat, a többi közt
 e *met*nevit, mely az utósó vers a könyvben (mértéke muta-
 qârib u — — | u — — | u — — | u —)

nikû kâr bâs u nikû gûj bâs

kem âzâr u hemrâd u chuschûj bâs

her âncset nejâjed peszendîdeh pesz

nebâjed pesendîdeh kerden bekesz,

Tégy jót s beszélj jót,

Légy kegyes, egyformán bőkezű és jó erkölcsű;

A mi nem tetszik neked

Azt nem kell másnak sem tenned. (Tobias IV. 6.
 Máté VII. 12. Lukács VI. 31. V. ö. Ztschr. d. DMG. XVI. 749. 1.)

A próféta óva int, hogy nőkre ne bizzon senki tit-
 kot; ne hazudjék, hanem tisztelje Istent, legyen jó neje,
 gyermeke s szolgája iránt (mizdver: zsoldos; mizd, óbkt.
 mîzda, mizda, görög *μισθός*; töve mîz: termékenyíteni,
 magot önteni, v. ö. Müller, Beiträge zur Lautlehre d.
 neupers. Sprache II. 3. 1. Ztschr. d. DMG. VIII. 760. 1.).
 Oktassa szolgáit, hogy a bűnt kerüljék s az erényt gya-
 korolják (bűn itt vanâh, alatta magyarázatkép: gunâh; az
 előbbi teljesen ugyanaz, mint a pârszî vanâh, az örmény
 vnas, l. Müller, Beiträge zur Lautlehre der neupers. Spr.
 I. 8. 1. Atalában sok régibb perzsa nyelvsajátságot s rész-
 ben a gebrî tájszólásra emlékeztető tüneményt mutat föl
 a következő szöveg). Jó nőt vegyen el az ember; lányát
 tisztességes embernek adja, de ne alacsony származásunak;
 fiát taníttassa, mert a tudomány tiszta szem (csesm-i rûsen.
 A többi közt ez a régibb alak is fordul itt elő: menisin,
 e. h. menis, a sor alatt az arab nijat-tal van magyarázva;
 a fen elmondottakat a következőkkel egészíthetem ki:
 Vullers Lex. II. 1219. 1552. l. v. ö. óbkt. mananh, ujperzsa:

Essay on the Pahlavî lang. 79. l. 310—381-ig; v. ö. Ztschr. XIX. 373—
 496. l. levő czikket; Ouseley, Travels I. 358 l. Journal as. III. série, tome 11.
 271. l. VI. série, tome 7. a 101—238. l. levő czikket) udvarában öntette
 mellére az olvasztott ólmot; a Journal as. VI. série, tome 7. (1866.) 127.
 és 210. l. szerint Arda-Viraf és Aderbad-Maraspand böles mágus volt I. Ardesír
 idejében, tehát 226—238-ig; tehát majdnem egy század a különbség. — Adarbât
 Mahraspandról s pendnânehjéről (tanácsok könyve) l. Haug, Essay 144. és
 20. l. Kiadta Herbad Shehriarjee Dadabhoy, l. Ztschr. d. DMG. XXIV. köt. a
 társulat ügyeiről való jelentés XIV. lapján.

vehmenis, behmen; Johnson szótára 1259. l. Bötticher, Arica nro 301. Ztschr. d. DMG. XIII. 364. l. az *Ἀγαμέμνης* szóval van összekötve: Hakhâmanis, patronymikon: Hakhâmanisiya; a szanszkritban: manu-shya: homo; de már u. o. 385. l. nem tartja Pott helyesnek ez összeköttetést. Maspero, Hist. ancienne 508. l. Akhamanish. Ztschr. d. DMG. X. 268. l. Rückert pezsmânt pesímânnal azonosítja: bánat; s ebből származtatja: pesz, poszt, paçúât és mân, menis, manas, mens, tehát: *μετάνοια, μεταμέλεια*. L. Firdûszí kérdéses helyét Vullers, Lib. regum I. 359. l. jegyz. Vullers szintén e véleményen van). Az ember legyen igazságos, tiszta, engedelmes, senkinek se ártson, s akkor övéivel együtt bizonyára szerencsés lesz. Nap felkelte előtt keljen föl, mert ekkor osztják Isten s az amsászpendek a világosságot. Házában gondosan ápolja a szent tüzet; lelkével törődjék, gondoljon a tulvilágra és csînved hidjára, s ne éljen egyedül testének, mert akkor nem különbözik a baromtól s juhtól. (Psalm. XXXI. 9. Tob. VI. 17.) Három alkalommal vigyázzon nyelvére: ha bort iszik, ha ellenségével beszél s ha fejedelmet dicsér. S négy dolog legjobb: az a kenyér, melyet maga eszik meg; az a beszéd, melyet a vallás és lelke érdekében mond; az a dolog, melyet saját erejével végzett el. s az a nő, kivel tisztán, szüzen egyesülhet. Hinni kell Urmuzdban; nem szabad kételkedni a mázdajasznân vallásában (Vullers Fragm. 26. l. jegyz. szerint Urmuzd v. Ormuzd v. Ormazd imádóját, szolgáját jelenti mezdîsznân; v. ö. Kleuker Send Aw. II. 222. l. mázsdîsznân: tisztaság, büntelenség; Vendîdâd VIII. 118 v. stb. Mazdajaçna; Vullers magyarázata a helyes, v. ö. S. de Sacy, Mémoires sur divers antiqu. de la Perse 39. s köv. l. 76. s köv. l. Haug, Essay on Pahlavî 49. l. Egy naqs-i rusztemi föliraton görögül: *μασδασος*, l. Haug id. müve 4. l. Ouseley, Travels I. 118. l. mazdajesnân: a kik Ormuzdot segélyül hívják, imádják.) Imádkozni kell a dâdâr Urmuzdhoz és az amsászpendekhez. A szerző így végzi könyvét: Öt dolog van, melyet a jó vallás hiveinek minden körülmény közt szemök előtt kell tartaniok, az Isten félelme, az ember méltósága, a pokoltól való irtózás, saját lelkének szeretete s a feltámadás reménye. S a ki ezt az öt dolgot nem tudja s nem becsüli, annak nincs része a jóság vallásában.

Ime egy pârszî vallástan, mely egyháztörténetet, hit- és erkölccstant, sőt annál is többet, illemtant is foglal magában. Szándékosan időztem tovább az első résznél, nemcsak mivel az a könyv nagyobb részét — 120 lap közül 50-et — foglalja magában, hanem mivel Zoroaster életéről s működéséről, úgy a hogy, felvilágosítást ad. A másik két részben sok az ismétlés és lényegtelen, melyen könnyü szerrel lehetett átsiklanom.

Pozder Károly.

HAZAI IRODALOM.

Tóth Sándor. A lírai álláspont és Arany János. Eszthetikai tanulmány. Budapest, 1878. Aigner Lajos bizománya. Ára 1 frt. 8-r. 86 l.

Ezen mű sem különb azon aesthetikai tanulmányoknál, melyekkel újabb időben hazai irodalmunk terén annyiszor találkozunk, s melyek annyira bántják irodalmunk igaz barátjait; de elődeit még talán — mirabile auditu — felül is mulja silányságban. Szerző Arany János lyrájában »találta fel a legnagyobb bevégzettséget«; véleménye szerint ő az egyetlen, »kiben a lírai álláspont tudatos kezelése megvan«, belőle magából ki lehet vonni a 'lyrai álláspont' lényegét, s mégis mind ennek daczára nem elégszik meg szerző avval, hogy Arany lyrájának bombastikus, érthetetlen paraphrasisával untatja (vagy mulattatja?) az olvasót, hanem kötelességének tartja az egész lyra történetét adni, hogy »fejtegetésének alaptörvényét kikutassa.«

Az ember alig hisz szemeinek, ha látja, hogy nálunk a 'klass. phil. és magyar ny. s irod. okl. tanárai' közt vannak oly egyének is, kik képesek ilyen értekezéseket összetákolni. A görög lyrikusoknak csak Stephanus-féle kiadását (1586-ból) ismeri szerző, Anacreon életére nézve Gregorius Giraldus IX. könyve egyedüli forrása; az Etymologicum Magnum szerzőjét (Et. M.) »az 'Ετυμολογίζων szerzője (M)«-nek nevezi; az ilyen elferdítések, mint Aristoxenes, Eustatius, Trojus Pompejus, Leonides, Epimarchus, Sidonius Apollinius stb. majdnem minden lapon előfordulnak. A római lyrikusok közt csak Horatiust ismeri, Catullusról, valószínűleg azért mert ő az, ki több mással együtt a »dii minorum gentium osztályát képezi«, szóval sem emlékezik meg szerző. A francia lyra szerinte a XVIII-ik században veszi kezdetét, a német lyra Salissal; a mi ezeket megelőzi, arról Tóth ur nem bir tudomással. De bir azért sok egyébbről, mire el-

vétve rábukkant s mit érdemesnek talált a lyrai álláspontról szóló értekezésébe felvenni! Például a chinai lyráról, melynek számára kétségkívül a legalkalmasabb hely nem lehetett egyebütt, mint a német és a magyar lyra közt; a sicíliai népdalról keletkezett irodalom története és bibliographiája (p. 37, 38.) s több hasonló fejtegetés, mely fel-tűnően elűt szerző külömbeni virágdus stylusától.

És aztán az az irány, az a tárgyalási modor! A lyrai állásponttal, lépten nyomon találkozunk, de ember legyen ki abból a sok szóból kiveszi, mit ért szerző ama kedvencz phrasisa alatt. Arra, hogy szerző Anakreontól Dionnál fönmaradt latin verseket közöl (p. 21.) s hogy a lakedaemonok Pindar házának »homlokzatán ezt a föliratot olvasák: Pindari poëtae testum (sic!) ne comburite« nem akarok kelleténél nagyobb súlyt fektetni, de nem mulaszthatom el stylpro-bának a következő mondatokat idézni (p. 26): »*A fürdő-dal.* A fürdőknek is meg volt a magok dala mondja Athenaeus. (I. XIV. c. 3). Tehát jogukban állt az embereknek, kik a fürdőre várakoztak, énekelniök. Hanem azoknak, kik fürödtek, nem volt az megengedve. Mikor Theophrast (Charact. c. 4.) bárdolatlan embert jellemez, csak annyit mond róla, hogy fürdőben énekelt.« Sipienti pauca!

Végül csak egy kérdést! Hiszi-e szerző hogy a lyrai álláspont' mibenlétét megismerteti bárkivel az által, hogy Aranynak öt-hat lyrai költeményét feloldja prózába és izletes bombast sauce-val körülönti? S nem volna-e kívánatos, hogy csak olyanok irjanak Arany lyrájáról, kik képesek egy egyszerü magyar verset megérteni, nem pedig úgy félre-érteni, mint a hogy szerző félreérti a »Tölgyek alatt« czimü verset? — Isten őrizzen meg minden költőt az ilyen aestheticustól!

x. y.

Német balladák és románczok. Magyarázta *Heinrich Gusztáv.* Első rész: Bevezetés. Bürger. Goethe. — Budapest, 1879. Franklin-társulat. Ára 70 kr. (»Jeles Irók Iskolai Tára«, III.)

»A gyűjtemény, melynek itt első részét veszi a közönség — a második Schiller és Uhland válogatott balladáinak és románczainak magyarázatos kiadását fogja tartalmazni, — első sorban az iskolának, de azon kívül a művelt olvasó közönségnek is van szánva. Innen van, hogy nem egyszer túl mentem az iskola szük határain, a nélkül, hogy olyasvalamit vettem volna fel, a mi akár a tartalomban, akár a tárgyalás alakjában a paedagogia követelményeivel ellentétben állana.

»Főczélom volt, az anyagot összehordani, mely a közlött költemények valódi megértését elősegítheti, — a magyarázatot, főleg az aesthetikait, az olvasóra (illetőleg a tanárra) biztam, ki az itt összeállított anyagból több tanulságot és igazibb élvezetet fog meríthetni, mint ha én gondolkodom is érzek is helyette. Azért leginkább attól óvakodtam, nehogy tulságosan sokat magyarázzak. Inkább törje az olvasó a fejét, de ne unatkozzék; első esetben valódi haszna lesz a tanulmányból, az utóbbiban nem is jut igazi tanulmányhoz. A német nyelv ismeretét természetesen fel kellett tételeznem, különben szótárt, nyelvtant és sok apró magyarázatot kellett volna csatolnom a könyvhöz. De adtam, úgy hiszem, elég nyelvi magyarázatot is, bár természetes, hogy e tekintetben igen eltérők lesznek a vélemények, mert igen eltérők az igények. A ki németül épen nem tud, vagy csak igen kevésbé érti a nyelvet, az itt közlött költeményeket csak fordításban fogja igazán élvezhetni.

»A mi segédeszközeimet illeti, első helyen a forrásokat magokat, a költők műveit, kell említenem. Ezek után használtam azon számos kommentárokat, melyeket főleg Goethe költeményeiről irtak. (Götzinger, Saupe. Lüben és Nacke, Gude. Viehoff, Düntzer, Szász Károly és mások). Ily roppant irodalommal szemben nehéz eredetinek lenni, hiszen alig van szempont, melyből e műveket ne tárgyalták volna. De, reményem, azon olvasó is, ki az e körre vonatkozó összes irodalomban jártas, kénytelen lesz beismereni, hogy a teljes irodalom ismerete daczára mégis saját lábamon jártam. E kötet bevezetése, mely általánosb érdekű és értékű, teljesen önálló tanulmányok eredménye; a költők jellemzése és egyes műveik magyarázata, úgy hiszem, szintén a szerző önálló gondolkodásáról és az irodalomnak kritikai felhasználásáról fog tanuskodni.

»A költemények szövege a legujabb kritikai kiadásokból van véve, mit azért tartok felemlítendőnek, mert az ismeretes anthologiák többnyire igen romlott szövegeket közölnek. A költemények alaki magyarázatát illetőleg verstanomra — *Deutsche Verslehre, zunächst für höhere Lehranstalten*, 2. kiad., Budapest, 1878. — utalom az olvasót.

»A mit e füzetben adok, kísérlet, melyről csak a tapasztalás fogja eldönthetni, valjon sikerült-e. Irodalmunkban ez az első önálló mű, mely német költőket és költeményeket tartalmaz, eredet, alak és alapeszme szempontjából fejteget. Minden kezdet nehézségekkel jár, s így valószínűleg e könyvnek is meg vannak a maga gyengéi. Igen

örülnék, ha a szakférfiak ezen gyengékre figyelmeztetnének és ez által lehetővé tennék, hogy a további füzetek sikerültebb alakban kerülhessenek a könyvpiacra.«

Eddig könyvem előszava.

Itt még csak egy-két megjegyzést akarok tenni, melyek a tanulók kezébe kerülő könyvben nem volnának helyükön.

A ki értesítőinkben a használt tankönyveket nézi, csak borzasztó fogalmat alkothat magának tanáraink műveltségéről, képzettségéről és lelkiismeretességéről. Elavult, hasznavehetetlen, jobbak által régen minden tekintetben túlhaladott könyveket találni minden szaknál, — egyiknél sem oly rosszakat, mint a németben. A bel- és a külföldi könyvpiacz söpredéke divik gymnasiumainkban és reáliskoláinkban, melyeknek tanárai, ugy látszik, nem is sejtik, hogy a tudomány mit eredményezett, hogy az irodalom mily termékeket szolgáltat. Pedig hiába okoskodnak középiskolai törvényről és más utópikus dolgokról! A legtöbb bajon, mely iskoláinkban található, segíthetünk mi magunk. minden törvény, minden különös intézkedés nélkül. Első sorban áll ez a tankönyvekről. Vagy igazán azt akarjuk, hogy a kormány a használandó tankönyveket az intézetekre reáparancsolja?

Jó iskolai könyveink, igaz, csak kis számmal vannak; de a legszomorubb az a tapasztalás, hogy épen a jobb könyveknek nincsen keletjük. Pedig bármennyire hangsúlyozzuk is a középoktatás terén észlelhető bajok *nagy számát*, — az elsők közt kétségtelenül a használt iskolai könyvek roszasága van fő befolyással az oktatás meddségére. Ezen ügyre kellene az igazgatóknak és tanároknak figyelmüket fordítani, és azon lenni, hogy a pajtáskodás útján forgalomba került vagy gondatlanság következtében régi időből használatban maradt elavult, rossz tankönyvek az iskolákból kiküszöböltessenek.

Említettem, hogy a legrosszabb tankönyveket a német nyelv körében találni, és kétségtelen, hogy a német oktatás ijesztő eredménytelenségének egyik főforrása épen e könyvekből fakad. E meggyőződés birt reá engem német nyelvi s irodalmi tankönyveim kidolgozására; e meggyőződésből készítettem a fentebbi könyvet is, mely *abszolút értéki olvasmányt* nyújt a tanulónak, és egyszersmind felölel mindent, a mi a közlött olvasmányok *megmagyarázására*, illetőleg *megértésére* szükséges. Oly iskolákban, hol a növendékek épen nem vagy csak igen keveset tudnak néme-

tül, alig képzelhető az V-dik vagy VI-ik osztálybeli növendékek számára észt és szivet nemesebben foglalkoztató és művelő olvasmány, mint e kötet darabjai, melyek a világ-irodalom legszebb remekei közül vannak válogatva.

Főleg ezen szempontokból ajánlom kis könyvemet tanártársaim figyelmébe.

1878. augusztus 1.

Dr. *Heinrich Gusztáv*.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Βυζαντινὰ Μελέται, τοπογραφικαὶ καὶ ἱστορικαὶ μετὰ πλείστων εἰκόνων ὑπὸ Α. Γ. Πασπάτη, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1877, εἰς 4, σελ. 13', 415.

(Byzantini tanulmányok, helyrajziak és történelmiek számos képpel. Irta Paspátis A. G. Konstantinápoly 1877, 4-ed rét, XII, 415 l.)

E munka írója forrásokból dolgozott. Ezek pedig a byzanti írók munkái. Az újabb munkák közül csak Constantiusét, a konstantinápolyi patriarcháét és Skarlatos Byzantiosét, kiről *A görög világból* című közleményeimben szólok, vette tekintetbe. Hammernek ide vonatkozó munkáját nem tartja figyelemre méltónak.

Constantius patriarcha nem volt közvetlen szemtanuja mind azon helyeknek és emlékeknek, a melyeket 1824-ben leirt, hanem sokat egy hivatalnoka előadása után beszél el. Innen származik a sok zavar a védfalak kapuinak leírásában s elősorolásában. Természetes, hogy Skarlatos Byzantios is tévutra került, midőn Constantius patriarchát követte, a nélkül hogy mindent, a mit mond, személyesen megvizsgált volna. Így az Aranykapuról (*Χρυσὴ Πύλη*) azt mondja, hogy már régen összedőlt, holott az még ma is olyan állapotban van, a mint azt Cantacuzén császár leírta.

Paspátis megvallja, hogy a régi emlékek látogatóját nagyon ritkán akadályozzák Konstantinápolyban az ottmának. Ő sok török mecsetbe jutott, majd ajánlólevelek, majd pénz által. Így sikerült neki több emléket fölfedezni, melyekről azt tarták Konstantinápoly helyrajzirói, hogy már régen elvesztek. Ilyenek a fakapu (*Ξυλίνη* vagy *Ξυλόπορτα*) és a *Κερκόπορτα*, melyen a törökök Konstantinápoly bevételekor benyomultak.

Paspátis az első, a ki a Blachernae nevű palotát a legkisebb részletekig leírja. A palota templomának kertjé-

ben eddig ismeretlen sirokra is akadt. A Bukoleon-palota romtöredékeiből, melyeket egy örvényben talált, Demades építész segítségével visszaalkotta e híres palota vázlatát.

A 2-ik könyv tárgya a genuiaiak kereskedelme Konstantinápolyban és a Feketengeren, és az olasz gyarmatok általában az 1204-ik év előtt, melyben a keresztések Konstantinápolyt bevették.

A 3-ik könyvben elősorolja mind azon byzanci keresztény templomokat, melyeknek romjait találta vagy melyeket a törökök mecsetekké átváltoztattak. Constantius patriarcha mecsetté átváltoztatott 17 templomot nevez meg. Szerzőnk még többet.

Télfy Iván.

Synopsis numorum veterum qui in museo numismatico Athenarum publico adservantur. Disposuit et impensis publicis edidit *Achilles L'ostolacca* eiusdem musei custos, regii ordinis salvatoris graeci et Francisci Iosephi I. Austriae imperatoris eques, instituti archaeologici imperii germanici socius. Athenis 1878. Negyedrészt, 204 lap. Ára nincs kitéve.

E becses munkából megtudjuk, hogy az athéni egyetem éremtárában 14092 érem van s közöttök 235 arany és 4652 ezüst darab.

A munka két részre van fölosztva.

Az első rész elősorolja az országok, népek, városok és királyok érmeit, Európa — Ázsia- és Afrikából.

Spanyolországból van három gadesi (cadixi) s egy malacai (malagai) rézérem phoeniciai fölirattal, egy obulcoi (porcunai) s egy castaloi (cazorlai) rézérem kétnyelvű, latin és turdetáni fölirattal; Emporiaenek (Castello de Ampurias) egy ezüst érme görög, s rézéreme celtiber fölirattal; Oscának (Huesca) egy ezüst és egy réz és Segobrigának (Segorbe) egy rézéreme celtiber fölirattal.

Galliából egy nemaususi (nimesi) görög s egy latin föliratu rézérem.

Olaszországból egy volaterraei (volterrai) s két turdertumi (todii) rézérem etruszk fölirattal; Samnium, Freatani, Campania oszk föliratu egy ezüst s néhány rézéremei.

Syracusából I. Geló korából (485—478. Kr. e.) 8 ezüst, I. Hieró alatt (478—467. Kr. e.) 4 ezüst, I. Dionysius és utódai korából (406—345. Kr. e.) 2 ezüst érem, melyek egyike gyönyörű decadrachma.

Sicilia királyai és fejedelmeinek neveivel, Agathoclesé (307—289. Kr. e.) aranyból, II. Hieróé (275—216. Kr. e.) rézből 9 darab; Philistis királynéé 2 ezüst.

Thráciának Philippopolis városából van egy rézérem görög és latin fölirattal. Két *ροσων* föliratu aranypénz, valószínűleg 42. Kr. e. midőn Brutus és Cassius háborut viseltek Octavianus ellen.

Macedonia királyaitól van I. Sándornak (500. Kr. e.) 3 ezüst, I megaranyozott, I. Archelausnak (413—399. Kr. e.) 6 ezüst, II. Fülöpnek (359—336. Kr. e.) Eionban vert 4 arany, Mendeben vert 1 arany pénze; Nagy Sándornak (336—323. Kr. e.) Odessusban vert 1, Amphipolisban 1, Eionban 3, Pellában 2, Cariában 1, Egyiptomban vert 1 aranyérme.

Athénben Solon koráig vert pénzekből van 19, Solon korából 36, Pericleséből 49 ezüst darab.

Aeginából van 55, Patrasból 22, Korinthusból 89, Elisből 78, Messeniából 46, Mantineából 72, Argolisból 119, Crétából 19, Euboeából 33 ezüst darab.

Ázsia pénzeit illetőleg a sok közül csak azt említem meg, hogy az első Cyrustól az utolsó Dariusig (558—330. Kr. e.) vertek sorából van 3 arany, 11 ezüst és 1 réz darab.

A második részben elősorolja a római köztársaság és ugy nyugati mint keleti császárok alatt vert pénzeket.

Szemembe tűnt a czimlapon e kifejezés *ordinis salvatoris hellenici*, mert a római írók soha sem használák a *hellenicus* szót *graecus* helyett, a 203-ik lapon pedig *ante nominibus*, *ante cognominibus* e helyett: *ante nomina*, *ante cognomina*.

A fölötte becses munkának négyféle tárgymutatója van. u. m. I. index alphabeticus regionum, populorum et urbium; II. index alphabeticus regum, principum, heroum, virorum illustrium; III. index chronologicus Augustorum, Augustarum, Caesarum in numis extra urbem signatis, vulgo commatis peregrini; IV. index alphabeticus Augustorum, Augustarum, Caesarum ac tyrannorum.

Postolacca Achilles időnkint a római *Annali dell' Istituto di corrispondenza archeologica* című gyűjteményben is hoz az athéni éremtárra vonatkozó közleményeket.

1868-ban kiadta az athéni egyetem költségén a következő munkát: *Κατάλογος τῶν ἀρχαίων νομισμάτων τῶν νήσων Κεζυρίας, Λευκάδος, Ἰθάκης, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καὶ Κυθήρων, συλλεχθέντων μὲν ὑπὸ Παύλου Λάμπρου, δωρηθέντων δὲ τῷ ἔθνικῷ τῆς Ἑλλάδος πανεπιστημίου παρὰ Ἀλεξάνδρου Μουρούζη, καὶ περιγραφέντων ὑπὸ Ἀχιλλέως Ποδοτάξα.*

E munkáról szoltam már *Athén harmincz zsarnoka* című regényem 220—221 lapjain.

1872-ben kiadta Postolacca Achilles, szintén az athéni egyetem költségén, a következő munkát: *Κατάλογος τῶν ἀρχαίων νομισμάτων χρυῶν, ἑθνῶν, πόλεων καὶ βασιλείων τοῦ Ἀθηνῆσιν ἑθνικοῦ νομισματοῦ Μουσείου. Τόμος Α' ἀφ' Ἰσπανίας μέχρι τῆς Μακεδονίας βασιλείων. Μετὰ πέντε λιθογραφικῶν πινάκων.*

Ebből készült tehát mint kivonat az ismertetett *Synopsis numorum veterum*, csakhogy a nagy görög munka 2-ik része a macedóni királyoktól lefelé még meg nem jelent.

Télfy Iván.

Joseph Ritter von Aschbach. Die Wiener Universität und Ihre Humanisten im Zeitalter Kaiser Maximilians I. Herausgegeben von der k. k. Universität in Wien. Wien 1877. Wilhelm Braumüller.

E munka második kötetét képezi Aschbach »Geschichte der Wiener Universität« czimű művének, melynek a bécsi egyetem történetének első századát tárgyaló első része 1865-ben, a bécsi egyetem fennállásának ötszázadik évében jelent meg. E mű fontosságát alig lehet eléggé hangsúlyoznunk. Mig Kinknek »Geschichte der kaiserlichen Universität« czimű munkájában nagyobbára a bécsi egyetemnek külső történetét, organisációját és belső berendezését találjuk az ide vágó okmányok lelkiismeretes és gondos felhasználásával megírva, addig Aschbach művében a főszólyt az egyetem szellemi fejlődésére és kulturális befolyására látjuk fektetve, s ez az mi e művet oly becstessé teszi. Mily nagyon előtérbe lép Aschbachnál ezen főczél, legvilágosabban kitűnik a második kötet tartalmából. Az első 138 oldalon Aschbach a bécsi egyetem történetét adja III. Frigyes császár uralkodásának utolsó éveitől kezdve I. Miksa császár haláláig; a második terjedelmesebb részben (p. 141—418.) pedig az I. Miksa uralkodása alatt a bécsi egyetemen tanári minőségben alkalmazott humanisták életéről és műveiről értekezik, s ez azon rész, mely reánk magyarokra nézve is a legnagyobb fontossággal bír. Hieronymus Balbi (p. 146—169.), Martinus Capinius Siebenburger (185—188.), Conrad Celtes (189—270), Johannes Cuspinianus (p. 284—309.), Ambrosius Salzer Sopronyból (351—353), Hadrianus Wolfhardus Transylvanus (p. 415—418) s még több más, részint mint hazánkfiak, részint mint oly férfiak, kik hazánk politikai és kulturális viszonyaira nagy hatást gyakoroltak, reánk nézve elég érdekel birtak, semhogy örömmel ne olvasnók azon becses, habár

nem mindig kimerítő s nem mindig az eredeti első forrásból merített felvilágosításokat. melyeket az egész idevágó irodalom előtte ismeretes nagy részének lelkiismeretes felhasználásával és idézésével Aschbach róluk ad. Annak, ki hazánk tudományos viszonyait a XV. század vége felé és a XVI. század elején, kutatja, Aschbach e legujabb művének alapos áttanulmányozása mindenképp elől nélkülözhetetlen.

Dr. *Ábel Jenő*.

Griechische Märchen, Sagen und Volkslieder, gesammelt, übersetzt und erläutert von Bernhard Schmidt. Leipzig. 1877.

Schmidt már előbbi munkájában (»Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Alterthum.«) megmutatta, hogy amily szorgalmas, ép oly alapos és lelkiismeretes buvára a görög népeletnek. Munkája nagy számu mesét közöl, különösen Zakynthos szigetéről, melyek mint a sikerült német fordításból kivesszük, meglepő reminiscentiáit őrizték meg a classicus korból reánk maradt mondáknak. Eltekintve a Moerák-tól, melyekkel léptenyomon találkozunk, ugyszinte a Polyphemos-mondának számtalan váriánsától, elég lesz két eklatáns példára utalnom. Az egyik a 4-ik számu népmese (70. l.), mely a Midasról szóló mondát egész terjedelmében megőrizte. Örvedetes, hogy ezen mese az ógöröghöz minden más verciónál közelebb áll. A másik a 23-ik számu (118 l.), melynek czime »a hétfejü sárkány«, tartalma pedig a Theseus-Minotaurus mondának hasonmása. Sőt az emlék oly hü, hogy még a fekete vitorla használata is megmaradt (Plut. Theseus 17.). Hogy egyes mesékben, főképen a 11-ik számuban compilátióra akadunk, a dolog természetén mit sem változtat. Így a fentebiben megmaradt az antik felfogás, mely az emberi erőt majd az egész hajba, majd néhány hajszaalba helyezte (az ismeretes Sámson-mondán kívül csak Nisos és Skylla mythoszára utalok), másfelül az került ide, hogy a fogoly hőst ellenfelei egy meredek hegyről letaszítják, de ő egymagában ér le sértetlenül (messénei Aristomenes Pausaniasnál IV, 18, 4.) sőt végül még az Ikarus-monda is fülünkbe cseng. De ilyenekre minden nép költésében akadunk. — A munka második részét népmondák, harmadikát népdalok képezik. A regék között egészen érdektelent alig talál valaki, de mégis különösen érdekes a 12-ik számu (a »találós-mese-verseny«), mely az Oedipusmondát reproducálja és melyet különösen annak kell figyelembe

vennie, ki a »Gregorius von dem Stein« nevű német mondának az Oedipusmondával való összefüggését tárgyalni akarja. Egyébiránt Schmidtnél ugy az előszóban, mint a jegyzetekben oly gazdag halmazával találkozunk az adatoknak, hogy azoknak megpótlása valóságos hangyaszigoralom mellett is alig lehetséges.

Végül, ami a népdalokat illeti, azok inkább költői becsűvel bírnak, mint olyannal, mely az antik termékek rekonstruálására alkalmas. Jelentékenyebb reminiscentiára alig akadunk. Érdekes az 57-ik számú (192-ik lap.) melyben a nő rá nem ismer hazatérő férjére és bizonyosságul titkait kérdi tőle: ez Odysseust és Penepolét hozza eszünkbe; hasonlóképp a 65-ik számúban, melyben egy nő azt álmodja, hogy csirkéit egy kánya elrabolta, képmására akadunk Penelope álmának (Odys. XIX, 536 skk.)¹⁾ Költőileg gyönyörűek a szerelmes népdalok, melyek egyikét főképp rövid voltánál fogva mutatóba ide igtatok. Szám szerint a 45-ik (185 l.) Fordítása:

»Ablakodba, ott, a hol ülsz, más is ülhet nálad
De a szegfű csak magad vagy, a többi csak szárad.«

Végül nem lesz érdektelen megjegyeznünk, hogy a népdalok között egy ballada-féle is van (az 59. számú a 199. lapon.) melyet a magyar Kádár Katáról szóló népdallada rokonául tekinthetünk, különösen végén; mert közepébe egy történelmi monda van beékelve, melynek hőse mint királyi hercegnő nem lehet azonos az előbb említett »albánói leánykával« (10 v.) és az utóbb előforduló szegény lánnyal. kinek az anyakirályné »büszkesége« miatt (v. 72.) meg kellett halnia.

Schmidtnak az a főérdeme, hogy Hahn meséinél rendszeresebb és kritikájában biztosabb gyűjteményt nyújtott, ezt pedig ugy érte el, hogy tovább időzött egy helyen és azt kimerítően kiaknázta. A kommentár is mintául szolgálhat annak, ki őt e téren követni és lehetőleg teljes gyűjteményt adni vállalkozik. Akkorra bizvást elvárhatjuk, hogy a Fallmerayer-féle teoriák *valódi* értéke kerül napfényre, de addig is előre érezzük az ítéletet; mert Schmidt és Wachsmuth kutatásai kezünkbe adták a fonalat, a mely után indulva az antik mythost a még mindig élő mondákban megtalálhatjuk.

Latkóczy Mihály.

¹⁾ Ezen törül metszett epikai vonás különben a Nibelung énekben is előfordul (Krimhild álma.)

VEGYES APRÓSÁGOK.

— Egy állítólag Erdélyben levő teljesebb Livius példányra figyeztetett Dr. Römer Ferencz az Archaeologiai Értesítőben (1870. II. p. 299.) hol egy jelenleg Rómában őrzött Corvin-féle Didymus codexből a következő jegyzetet közli: »In quodam monasterio dacie ex ordine cisterciensium sunt, ut multi affirmant *X decades T. livij in 5 codicibus antiquissimis et literis longobardis*. Curandum est summa vigilantia ut illa praeclara volumina in lucem prodeant« Ugyanazon mondát Voigt »Die Wiederbelebung des classischen Alterthums« czimü munkája 139-dik lapján Poggio több levele alapján következően adja elő: »An der Curie Martins V. fand sich ein Däne, Namens Nicolaus, ein, der in Gegenwart Poggio's, des Cardinals Giordano degli Orsini und Anderer hoch und theuer versicherte, er habe im Cistercienser Kloster Soröe bei Köskilde zwei oder drei gewaltige Bände gesehen, in welchen nach der Aufschrift auf einem derselben alle zehn Decaden des Livius enthalten seien. Er wollte sogar einige Abschnitte daraus gelesen haben; die Schrift der Codices sollte die longobardische sein, doch untermischt mit gothischen Charakteren. . . . Cardinal Orsini wollte auf Poggio's Zureden sofort einen Boten nach Seeland abgehen lassen, auch wendete sich dieser an Niccoli und durch diesen angespornt beauftragte Cosimo de' Medici seinen lübecker Agenten, sich sogleich an Ort und Stelle zu begeben und Nachforschungen zu halten. Doch wurden in dem bezeichneten Kloster keine Bücher der Art gefunden, obwohl nach einiger Zeit ein zweiter Zeuge, ein Reisender, die Aussage jenes Nicolaus bekräftigte. Dann wurde ein andres nordisches Kloster genannt und auch hier auf Poggio's Veranstaltung *nachgesucht, auch hier vergebens.*« Az imént egymás mellé állított két relatio azonossága oly szembeötlő, hogy még akkor is, ha nem is tudnók, miszerint Dániát gyakran Dáciának irták és ejtették a középkorban (v. ö. Hunfalvy Pál Nyelvtud. Közl. XIV p. 57.) kénytelenek volnánk felhagyni azon reménnyel, hogy Erdélyben teljesebb Livius példányt fogunk találni.

Dr. Á. J.

— Micsoda szerzőkre terjeszkedett ki Gregorios Korinthios a dór dialektusról irt munkájában arról bőven és kimerítőleg értekezik Morsbach Lőrincz (Rheinisches Museum 31 p. 567—581.) és kimutatja, hogy 1—15 §. Theocrit idylljeit, 16—25 §. Pindar Olympiai ódáit, a 36—64 §. Aristophanes Acharnabelieit, a 65—110 ismét Theocrit idylljeit, 111—131 Joannes grammaticust illeti (*περὶ δωρίδος α'*); a 132—148 Theocritot, 149—174 Joannes grammaticus munkájának második részét végül 175—177 ugyancsak Theocritot illeti, a többi mindvégig Joannes grammaticusra tartozik. Kimutatja ezenfelül Morsbach még azt is, hogy az említett grammaticusnak *περὶ διαλέκτων* czimü munkáján kívül még scholionokat és glossákat használt, és pedig különösen a Pindár, Theocrit és Aristophaneshez irott megjegyzéseket.

L. M.

AZ ASPIRÁTÁK A GÖRÖGBEN

A görög φ , θ , χ betük kiejtéséről már igen sokat irtak. Legutóbb von der Mühl volt az, ki az aspirata érték mellett szóló érveket összeállította. Követte Curtiust és Ascolit, kik az aspirata tan védői gyanánt általában ismeretesek. Én e betűknek réshang értéket tulajdonítok, a mint azt már Arendt¹⁾ tette, míg Ebel²⁾ és Roscher³⁾ az affricata kiejtést tekintik eredetibbnek.

Amaz érvek közt, melyeket Curtius a *Grundzüge der griechischen Etymologie*,⁴ 415 és Ascoli *Vorlesungen über die vergleichende Lautlehre* 128 és k. k. old. (Halle, 1872.) felsorolnak v. d. Mühl döntőnek tekinti⁴⁾ azt, hogy π , τ , κ következő kemény hehezet (spiritus asper) előtt φ , θ , χ -vé válik, tehát $\epsilon\varphi\acute{\iota}\eta\mu\iota$ $\epsilon\pi\text{-}\acute{\iota}\eta\mu\iota$ helyett, míg ha $\acute{\alpha}\varphi'$ $\omicron\tilde{v}$ -t $\acute{\alpha}\pi'$ $\omicron\tilde{v}$ helyett írunk a spiritus asper v. d. Mühl szerint kétszer van kifejezve. E feltűnő kettőzes tagadhatatlan és elfogadandó mindazok által, kik az aspirata értéket vitatják; maga v. d. Mühl úgy véli, hogy a hehezetnek kétszeres kifejezése itt csak orthographikus, a mennyiben az alexandrin helyesírás nem akarta ugyanazon szót különbözőkép írni, a szerint vajjon a megelőző szó κ , τ , π -re vagy ς , ν , ρ -re végződik. Amaz ellenvetésre, miért nem irtak egyszerűen $\acute{\alpha}\pi'$ $\omicron\tilde{v}$ -t, azt feleli, hogy e kifogás is csak látszólagosan igazolt; ugyanis úgy irtak, mert a kiejtésben φ -t lehetett hallani, de azért is, mert egyszer úgy volt befogadva, hogy kemény hehezettel ejtett hangzó előtt a tenuis az aspiratával felcseréltessék. Az ionra nézve azon véleményben van, hogy ez irmodorból: $\acute{\alpha}\pi\acute{\iota}\eta\mu\iota$, $\acute{\alpha}\pi'$ $\acute{\iota}\pi\omicron\upsilon\upsilon$ épen nem következik, hogy e szójárás kiejtése a közönségestől el-

¹⁾ Kuhn *Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung* II, 424—429 old.

²⁾ Kuhn. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* XIII, 267 kk.

³⁾ Curtius *Studien* I 2 117—127.

⁴⁾ *Über die Aspiration der Tenuis vor Nasalen und Liquidis*, 16 (Leipzig, 1875.)

tért; lehetséges volna t. i. az is, hogy az ἀπίημι — épügy mint ἀνίημι, mely általán így iratik — hehezetét csak is a kiejtésben, nem pedig az írásban — őrizte volna meg. Ellenkezőleg Ebel (XIII, 268) az ion irmodorban bizonyítékot talál a φ-nek ph kiejtése ellen, miután különben ἀπ' ἵππου, ἐποράω nem is különbözött volna ἀφ' ἵππου, ἐφοράω-tól.

Mire megjegyzendő, hogy a ph kiejtése a »p + h«-étől csakugyan különbözik,¹⁾ a mennyiben a gyors beszédben ejtetni szokott a-p'al-tn (német abhalten) az ap-a'l-tn-tól, ha lassan ejtjük e szót csakugyan eltér; gyaníthatnók tehát, hogy e kiejtések elsejét akarja a közönséges, az utóbbit pedig az ion helyesírás visszatükrözni. Mégis e feladat megoldása igen tökéletlenül sikerült volna, miután a közönséges orthographia az ἀφ' οὔ esetében, daczára annak, hogy a φ a ph-t úgy is jelöli — szóval teljesen kifejezi, hogy az átmenet a p-ről a következő hangzóra hehezetes, (fortis mit gesauchtem Absatz) mégis megőrzi a felesleges spiritus aspert. Ép ellenkezőleg vétett volna az ion helyesírás, mely az ἀπ' οὔ irmodorral az ő a közönséges görög kiejtésből eltérő kiejtését visszaadta, de az ἀπίημι esetében csakis fortist gyenge átmenettel ir, holott állítólag a következő hangzót (itt az i-t) új szótagban, és pedig hehezetes kezdettel (gehauchter Vocalansatz) szokta volt ejteni.

Ascoli (130) rá áll arra, hogy a felett, vajjon a felhozott tünemény csakugyan bizonyítja, hogy a φ, ϑ, χ-nek ph, th, kh értéke volt, még vitázni lehet; de bizonyos, és nem tür ellenmondást az, hogy p-h, t-h, k-h folytatolagos fejlődésben φ, ϑ, χ-hez vezetnek mint eredményhez. Emez okoskodás teljesen hamis, mert abból, hogy ἐπίημι-t találunk az ἐπ + ἴημι helyett, épen nem következik, hogy φ = »p + h«; lehetséges az is hogy a p zárhang az utána következő réshanghoz hasonítva lőn; szóval assimilatió foglalt helyt, miután az s melyből a h²⁾ (t. i. a spiritus asper) eredt, tudvalevőleg réshang, a mint a régi görög ΧΣ, ΦΣ csakugyan bizonyít ama hanghasonító hajlam mellett, csak-hogy míg a szóban a két spirans a görög nyelv későbbi történetében meg nem állt egymásután, a mennyiben

¹⁾ Sievers *Grundzüge der Lautphysiologie* Leipzig, 1876. p. 92.

²⁾ F. I, 225 & 789 — II, 251 & 258 ἴημι lassen, entsenden ἴεμαι begehre ἐφῆσις Trieb, Lust, Verlangen lat. *sino*, *sitis* ksl. *choti* Verlangen Begehr, ἀυθέντης Selbsturheber lat. *insons* unschuldig. Ismeretes, hogy a kemény hehezet réshang helyébe szokott lépni s pedig s és j-t, ritkán v-t helyettesít.

egyikük e két esetben az első közölök zárhanggá lett, addig a mondatban és az összetételben az *s* *h*-vá és később a leph-fé (spiritus lenis) lett. A hehezett hangzókezedet helyébe a halk (leiser Vocalansatz) különben nem csak a φ , θ , χ után lépett, hanem megtörtént ez általában, mint ez az összetételben p. $\acute{\alpha}\nu\acute{\iota}\eta\mu\iota$ megtörtént már régen.

A bizonyítékokat állításom igazolására Curtiusnak saját értekezéséből »*Zu den Auslautsgesetzen des Griechischen*« a Curtius *Studien* X. kötetéből 203—223, fogom felhozni. Rövid tartalma az, hogy a szó véghangja (Auslaut), mielőtt a grammatikusok által szabályoztatott épen nem állandó, hanem épugy függ illetőleg alá van vetve a szomszéd hangok befolyásának, a mint akár mily más positióban; specialiter a szó végén álló hang magát a következő szó kezdő hangjához fogja szabni. Az ember mondatokban beszél és így történt, hogy a szó véghangja egyáltalában — azaz tekintet nélkül a grammatikus viszonyra, melyben követőjével állott — az ő követőjének kezdőhangja szerint idomult vagyis ahhoz hasonult. Igaz, hogy a szóelkülönítő irmodor mindinkább lábra kapott, s így az idők folyamában a véghang különböző alakulatainak rendesen csak egyike vált normalissá. Feltehető, hogy e rendes alak megállapításánál a használat gyakorisága szolgált zsinórmértékül; annyi mindenestre áll, hogy az etymologikus alak gyakran más mint a normalis, a mint Curtius ezt az $\acute{\epsilon}\chi^1$ -re, az ν -re az acc. sg.-ban véli megállapíthatni, melyeknek etymologikus alakjai feliratokban csak ugyan előfordulnak p. $\acute{\epsilon}\chi$ $\Delta\eta\lambda\omicron\upsilon\upsilon$, $\tau\omicron\mu$ $\pi\rho\omega\tau\omicron\nu$.

Az epigraphikus adatok, melyek a ν és τ ²⁾nek következő θ avagy φ előtti változását feltüntetik, ezek:

$\acute{\epsilon}\chi$ $\theta\eta\tau\omega\upsilon\upsilon$ (a szóban $\acute{\upsilon}\pi\epsilon\chi\theta\acute{\eta}\tau\alpha\iota$) X, 214.

$\acute{\epsilon}\chi$ $\varphi\upsilon\lambda\acute{\eta}\varsigma$ X, 214.

$\mu\acute{\epsilon}\sigma\varphi\alpha$ X, 211.

Ugyane változások állanak be σ illetőleg kemény hehezet előtt:

$\acute{\epsilon}\chi$ $\Sigma\acute{\alpha}\mu\omicron\upsilon$ X, 214.

$\pi\omicron\theta'$ $\acute{\alpha}\mu\acute{\epsilon}$ kretai X, 216.

¹⁾ Tekintettel a szláv $\acute{z}\acute{z}$ -re *Grundzüge* 387 kétkedőleg Fick I, 475 & 512.

²⁾ A dentalisnak dentalis előtti átváltozása σ -sé szintén, nemcsak az összetételben p. $\alpha\sigma\sigma\acute{\upsilon}\omega$, $\alpha\tau\tau\acute{\upsilon}\omega$ mellett, (v. ő. latin *suo*) hanem a mondatban is fordul elő p. arkad.: $\pi\omicron\delta$ $\tau\acute{\alpha}$, kypr.: $\pi\omicron\delta$ $\tau\acute{\alpha}\nu$. Curtius, *Studien* X, 216.

Csak is hanghasonítással magyarázható a $\nu\chi\theta'$ ὄλην szócsoporthoz: mert megengedve is, hogy a hehezet megmaradt, de mindazonáltal összetétel folytán a θ -t ($t + h$) szülte — mi más szókkal mondva annyit jelent: a h önálló léte megszűnt, de tova él az összetételben, daczára annak a h önállóan is tova élt mondom, megengedve is a θ keletkezésének (a $\nu\chi\theta'$ szóban) eme genialis magyarázatát, még mindig kérdéses marad a χ -nak mikénti létesülése α -ból, — v. d. Mühl ugyan habozik a χ -t itt $k + h$ -ból keletkeztetni ámbátor ugyanazon mesterfogás, melylyel a θ -t sikerült létrehozni nézetem szerint ép oly joggal mint egyszer, kétszer is alkalmazható; de ugy látszik a processus ismétlése mégis csak feltüntette absurd voltát. v. d. Mühl ezen ugy vél segíteni, ha az első spirans t . i, a χ helyett α -t olvas; de ha e kiejtést későbbi időkre el is fogadjuk, mégis kellett kornak lenni, melyben az orthoepia a χ -t és θ -t tényleg mondta. Miután a $\chi\theta$ és $\varphi\theta$ csoportban azonban az aspirata kiejtés valóban lehetetlen, ¹⁾ következik, hogy a χ és φ e combinációkban nem volt aspirata, de — ha csak föl nem tesszük, hogy e jegyek itt más hangokat jelöltek mint másutt — nem is illette meg e kiejtés a χ -t és φ -t sehol.

De bocsátkozzunk a $\chi\theta$ és $\varphi\theta$ csoport közelebbi vizsgálásába. Nézzük először is a passiv aoristet. Ily alakok mint $\epsilon\kappa\lambda\epsilon\varphi\theta\eta\nu$, $\epsilon\kappa\lambda\epsilon\chi\theta\eta\nu$ tudtommal eddig az összetételi teoriával nem lettek megoldva, a mennyiben a θ -tól elszedni a benne állítólag foglalt h -t és ezt a megmaradt közbenső t által fel nem tartóztatva összetenni a megelőző α , γ , π , β -val, mire ez ujonnan visszalépne a t háta mögé — ez mégis csak mesterkélt eljárás volna. v. d. Mühl ugyanis átlátta azt nagyon jól, hogy a szokásos hanghasonítási magyarázattal az aspirata theoria hívének épen nem lehet élnie; mert ha $\theta = \text{»}t + h\text{«}$: akkor a θ előtt ugyanazon átváltozásoknak kell beállaniok, melyek a τ előtt történnek p. $\kappa\lambda\epsilon\pi\tau\acute{o}\varsigma$, $\pi\lambda\epsilon\kappa\iota\acute{o}\varsigma$; kénytelen volt tehát ama feltevással élni, hogy itt α és π lett ejtve, de χ és φ lett írva. E kiejtést későbbi időkre megengedem magam is, és osztom azon nézetét is, hogy $\epsilon\theta\rho\epsilon\varphi\delta\eta\nu$ -t is lehetne e kiejtés támogatására felhozni. Miután e kérdést már máshol tárgyaltam, itt csak amaz eredményt említem fel, hogy a hangtalan zárhangnak réshanggá vált a görögben régi századokon keresztül volt folyamban mindinkább több és

¹⁾ Arendt *Beiträge* II, 428; Ebel *Ztschrift* XIII. 267.

több szóra terjeszkedvén; ¹⁾ nem is szolgált akadályul egy már a szóban lévő régi (akár indgermán hangzatos réshangból keletkezett) hangtalan réshang olykép, hogy a görög terén is keletkeztek initialis és finalis tehát két u. n. aspiratát tartalmazó gyökök, melyek a régi indgermán ilyféle gyökökhöz csatlakoztak, s ezekkel azonos változásoknak lettek is alávetve. Így ismeretes hogy a szótagkezdő réshang az idők folyamában zárhanggá vált; beállt e tünemény az indben is csak hogy ott a hangzatos réshangok megőrizvén hangzatos jellegüket, amott hangzatos zárhangok keletkeztek mindakét u. n. aspiratát tartalmazó gyököknél mind a kettőzésben, míg a görögben a réshangok hangtalanítása folytán a zárhangok is hangtalanok, p. *πέφυκα*, *τύφω*, ²⁾ *ἐτέθην*. E két utóbbi példa különben nem is magyarázható, a mennyiben ama hirhedt theoria, mely szerint a kettőzésnél a gyök két kezdő betűi közül csak az első ismételtetik — a mi nem igaz — az aspirata két alkateleme közt tehát csak a zárhang, itt hasznavehetetlen; nem is maradt egyéb hátra mint az hogy *ἐτέθην*, *ἐτύθην*-ben hamis analogiát keressenek. Mióta a két u. n. aspiratát tartalmazó gyökökben és a kettőzésben az említett dissimilatio foglalt helyet, melynek rendesen az initialis réshang természete esett áldozatul: ³⁾ azóta azon szabály lőn követve, hogy zárhangok csak is oly szóokban váltak réshangokká, melyekben egy ilyen még elő nem fordul. Egyes esetben, természetes bajosan lehet eldöntenünk vajjon megőrzött zárhanggal avagy dissimilatio folytán keletkezettel van dolgunk. Példakép félhozom hogy ez alakban *τρέφω* ⁴⁾ a *π* a görög nyelv réshangkedvelő irányzata folytán ⁵⁾ *φ*-vé lett, a futurumban pedig ép úgy mint a p. p. p.-ben: *θρέψω* és *θρεπτός*; a *τ* lett réshanggá, *ἐθρέφθην*-ben nézetem szerint az initialis csak azután lett

¹⁾ Az aspiratió *σ* után Curtius *Etymologie*³ 457. igen késő időkben is foglalt még helyet. Miután e késő korra a *χ*, *φ*, *θ* réshang értéke kétségtelen, világos, hogy az *σ*-nek volt ereje zárhangokat hasonítás útján réshangokká átváltoztatni; de másrészt nem hihető, hogy hajdan az *σ* az utána következő zárhangokat aspirálta volna. Szóval a korábban keletkező *φ*, *θ*, *χ*-knek hangértéke a később keletkezettekével azonos.

²⁾ Fick II, 117: Schmidt, *Vocalismus* I, 158.

³⁾ Tagadhatatlan a dissimilatió ily példákban mint: *ἀμπέχω*, *ἐχειρία* *Comp*¹. 228.

⁴⁾ Fick II, 103.

⁵⁾ A *τρέπω*-tól, mely ugyanazon gyökből szokott származtatni, itt eltekintek.

θ-vá, miután a φ a kiejtésben már π-vé változott volna át. Mellesleg felhozván azt, hogy az indben is két egymásután következő hangzatos réshang közt az első zárhanggá lesz¹⁾; arra utalhatok, hogy a XΣ és ΦΣ a görögben később általában ks (ξ) és ps (ψ)-nek lett kimondva (az ujjgörögök így ejtenek l. Deffner Neograeca 32. a Studien IV, 263. oldalán csakis a calabriai szójárás mondja a ψ-t fs-nek és ép így ejti a régi ξ-t is.); ép így történt ez a χθ és ςθ csoporttal a szóban,²⁾ de a szó elején is p. a Hesychios által közölt διψάρα (διφθέρα), Ψείρει (φθειρει), φθίσιο (Ψίσις)-ben;³⁾ a χδ re példa: ἔξιστ(ι)ον ἔχθιστον.

A θ-nek a φδ és χθ csoportbani átváltozása σ-sé új bizonyítékot szolgáltat annak réshang természeté mellett. E változás, mint tudjuk a Laconoknál egyebütt is, azaz általában észlelhető p. σίος és σιός = θεός.

A ςθ és χθ csoportoknak az aspirata theoria szerinti kiejthetlensége, tehát részben a theoria védői által is el van ismerve. Kérdés, megnyugodhatunk-e abban, hogy e csoportok csak orthographikusok. Lehet-e vélnünk, hogy a görögök p. χ-t irtak hol x-t mondtak. Határozottan ki van zárva eme feltevés, mely a phonetikus irmodorral különben össze nem egyeztethető, amaz esetekben, melyekben a görög χ indgermán u. n. gh-ból eredt p. xθés és χθών, χθαμαλός-ban. — χθés ind. hyas ujjpersa dī, gót. gistradagis, angol yester-day nord gaer F. I, 83; II, 83. — χθών F. I, 80, 577; II, 79. lat. humus, humāre, homon-χθαμαλός később: χαμαλός és χαμηλός is lat. hūmilis. Rendesen a θ γ-ből szokott fejleszteni⁴⁾ s a χθés esetében, úgy hiszem ez elvitázhatlan; mi pedig a χ-t a χ θ έ ς-ben illeti úgy vélem itt etymologikus volta szintén kétségbe vonhatlan, s így a χ θ csoportról ki van mutatva, hogy ebben a χ nem volt pusztán orthographikus, phonetikus értéke pedig nem lehetett x; az hogy nem volt a phonetikus érték kh azt v. d. Mühl is megengedi: mi volt te-

¹⁾ V. ö. ujjgörög epsé de ujlocriai extés, χθés; ujj. efitinós εὐθηνός; ujj. éfchome εὐχουμαι; ujj. extros ἔχθρός.

²⁾ Egyéb példák Roschernél. Studien I, 2 125 oldal b) alatt.

³⁾ A közönséges példák: ἄπθιτος és καταχθόνιος.

⁴⁾ Miután a görögben a γ δ-vé szokott változni, eme θ csak is assimilatio folytán keletkezhetett, avagy annak folytán őrizhette meg a γ réshang természetét. Az indgermán j-nek görög δ vagy γ-vé változtánál átmeneti fokozattal a palatal kiejtés lesz tekintendő l. Schmidt Ztschrift XXIII, 293.

hát e χ hacsak nem réshang, a mely természet hangzatos elődét is megillette.

Ép oly kevéssé tekinthetni orthographikusnak a χ -t e szóban $\acute{\alpha}\chi\thetaουαι$ ¹⁾ mit Curtius ²⁾ θ -vel tovaképzettnek tekint, (gyök: *agh.*) avagy eme passiv aorist alakokban $\acute{\epsilon}\theta\acute{\epsilon}\lambda\chi\thetaης$ ³⁾ és $\acute{\epsilon}\beta\lambda\acute{\alpha}\phi\thetaησαν$, ⁴⁾ melyek mindketteje már Homérnál fordul elő. Nincs rendelkezésemre egy gyűjtemény, melyben a $-\theta\eta$ -re végződő szenvedő aoristek foglaltatnának, s így az eredetileg $-bh$ és $-gh$ -re végződő gyökök közül csak is a Curtius *Verbum* II. kötetéből (336 old.) szedtem példáimat. Ha már most $\kappaου\phi\thetaέντα$, $\acute{\iota}\mu\phi\thetaέντες$ mellett ugyancsak az attikai görög nyelvben előfordul $\kappaου\phiείς$ és $\acute{\iota}\mu\phiέντα$ (*Verbum* II, 338) nem látom át, miért tekinteném a ϕ -t a θ előtt a helyesírás szüleményének, daczára annak, hogy ez alakok közül az utóbbi $\sqrt{varp}$. (F. I, 776)-ból ered, az előbbinek gyöke pedig $kvarbh$ ⁵⁾ vagy $kvarp$.

Titok marad előttünk, hogy mily időben és mikép változott át az eredeti χ az aspiráta védői szerint κ -vá. De ép oly kevéssé igazolt a $\chi\theta$ vagy $\phi\theta$ csoportban a hangzatos dh átváltozása hangtalaná. A hanghasonítási processus, melyre hivatkozni szokás, ⁶⁾ helyt nem áll, miután az újabb észlelések kiderítették, hogy az újabb ind nyelvek hangzatos zárhangon alapuló aspirátáinak helyzete szintén hangzatos. ⁷⁾ Miután emez újabb ind aspiráta ősi-indgermán kiindulási pontul szolgál felmerül azon kérdés mily módon juthatni két hangzatos elemből assimilatió útján két hangtalanhoz? Miután az aspiráta theoria e problémát meg nem oldotta, úgy véljük, hogy az assimilatióval ez esetben célhoz nem juthatni. Tagadhatatlan mégis, hogy a görög ϕ , θ , χ elődeinek egykor mind hangzók közt, mind a mássalhangzós csoportokban hangzatosaknak

¹⁾ F. II, 9. ind. *agha* beängstigend *aghalá* schlimm got. *agan* sich fürchten.

²⁾ *Das Verbum der griechischen Sprache* II, 341. (Leipzig, 1876.)

³⁾ F. I, 117: $\sqrt{dhargh}$.

⁴⁾ F. I, 568. Fick *grabh* mellék alapjának tekinti. Más példa $\acute{\epsilon}\theta\acute{\iota}\chi\thetaην$ $\thetaιγγάνω$ -hoz. F. I, 104.

⁵⁾ Fick I, 542. a görög $\kappa\acute{\omega}\pi$ kasza miatt *kvarp* és *kvarbh*-ot sorol fel. Ez utóbbit követeli $\kappa\acute{\omega}\pi\iotaς$, $\kappaου\phiή$ az aorist $\acute{\epsilon}\kappa\acute{\omega}\betaην$ v. ö. Curtius *Verbum* II, 329.

⁶⁾ Ascoli *Vorlesungen*, 136.

⁷⁾ Sievers »tönend gehauchter Absatz«-nak nevezi. *Grundzüge der Lautphysiologie* Leipzig, 1876. 93 old.

kellett lenniök; a $\varphi\theta$, $\chi\theta$ ¹⁾ csoportok e szerint *bhdh*, *ghdh*-ből volnának leszármaztatandók. Azt, hogy az ind hangzatos aspiraták tulajdonkép új fejlemények kimutattam másutt; elődeikként a hangzatos spiransokat állítottam fel, s eme felfogás mellett a görög $\varphi\theta$ $\chi\theta$ hangtalan réshangcsoportok csak is mint természetes folytatói tünnek fel az eredeti két hangzatos réshangból álló indgermán csoportnak.

Látjuk, hogy az inddel való összehasonlítás alapján a görög hangtalan aspiraták csak új nehézségekbe ütköznek. Nem mulaszthatjuk mindazonáltal az aspiráta hypothesis védői ellen az ind reduplicatiót hangzatos zárhanggal felhozni mivel vele szemben a görög nyelv hangtalan tünnet fel: *bábhava* de $\pi \acute{\epsilon} \varphi \upsilon \alpha$. Elvitázhatlan, hogy a reduplicatio régiebb mint a hangtani eltérés; hogy jutunk már most ha a *b*-ből indulunk ki, a *p*-hez.²⁾ De egyáltalán miért nem ejtünk $*\beta\eta\chi\upsilon\varsigma$ -t ind. *báhus* mellett, miért nem $*\beta \acute{\epsilon} \varphi \upsilon \alpha$ -t, miután $\delta \acute{\epsilon} \chi \omicron \mu \alpha \iota$, $\gamma \acute{\epsilon} \varphi \upsilon \alpha$, $\beta \alpha \varphi \acute{\eta}$, $\gamma \acute{\eta} \theta \omicron \mu \alpha \iota$ lehetségesek? Pott *Ztschrift* XIX, 31. ugyan azt állítja, hogy az aspiráta media megkeményedése nagyon is érthető módon in sehr erklärlicher Weise maga után vont a kettőzés mediájának megkeményedését, mi által meg lett akadályozva az eltérésnek kelletinél nagyobbá válta, a mint ez beállt volna ha a nyelv a β , δ , γ -hez ragaszkodott volna um nicht unnötiger Weise die Kluft zu gross werden zu lassen durch Festhalten an β , δ , γ . Mire már Ludwig igen helyesen jegyezte meg, hogy emez utánczó keményedésről (Nachhärtung) épen nem állithatni, hogy ez magától értetik.³⁾

Új nehézségbe ütközünk, ha a latin fejleményeket, hasonlítjuk össze emez állítólagos aspiratákkal. A latin *b*-t⁴⁾ ha ig. u. n. *dh*-nak felel meg maga Ascoli sem ke-

¹⁾ Ismeretes, hogy Homernél 130. $\theta\eta$ és 22. η aorist kerül elő; kétségtelen tehát, hogy e specialiter görög képzés igen régi. $\chi\theta \acute{\epsilon} \varsigma$ -től eltekintve a *dh* gyökképzőt illetőleg Curtius *Verbum* II, 346. és Fick IV.³ 78-ra utalok.

²⁾ Emez ellenvetéseket már Ludwignál *Agglutination oder Adaptation* Prag, 1873. 12 old. találni. Ő a kemény aspiráta értékét vitatja eredetinek, de nem fejti meg miként keletkezhettek volna ezekből a jelenleg az indben tényleg előforduló lágy aspiraták.

³⁾ $\delta \acute{\iota} \eta \mu \alpha \iota$ $*\delta \acute{\iota} \delta \gamma \eta \mu \alpha \iota$ -ből keletkezik, ugymond Ludvig, de azért a reduplicatio δ -je megmarad. Ind. *didyate* Fick I, 108; II, 128.) Mellesleg mondva — a ζ hangértékétől eltekintve is — itt nem állott be a gyök kezdőbetűjének hangtalanítása.

⁴⁾ *Vorlesungen*, 144.

letkezteti *bh*-ből, mely a *dh* helyére lépett volna, hanem ez átmenetet az egyik organumról a másikra csak is a spiransok terén engedi meg,¹⁾ csakhogy szerinte az ig. eredeti hangzatos aspiraták hangtalanokká lettek, folytatólag átváltoztak hangtalan réshangokká az olasz nyelvek mindegyikében — s e stadiumban lépett volna a labial kiejtés az interdental helyébe p. ind. *rudhirá* ἔρουθρός rűfus umbr. *rōfo*; ritkábban történik ez a *χ*-nél, ámbár *fel* (I, 81.) és *fundo futilis*-t (I, 585.) Fick is *gh*-val kezdődő gyökökre viszi vissza, de míg az *s*²⁾-nek átváltozása *f*-vé általános olasz p. osk. *flama-um* lakni lat. *famulus* görög θαιμός, ház család Hesych. ind. *dhāman* lakás F. II, 114, addig e spiransok átváltozása hangzatos réshangokká csakis latin. Mennyivel egyszerűbb, ha hangzatos réshangokból indulunk ki, melyek a latinban néha zárhangokká lettek, holott a többi olasz nyelvekben épúgy mint a görögben hangtalan réshangokká váltak.

De mielőtt áttérnék arra, hogy ez eredeti indgermán hangzatos réshangok a görögben is megőrizték némelykor hangzatos természetüket s hogy a makedon dialectben csak is ez eredeti értékükben szerepelnek, megjegyzem, hogy a különböző organumok réshangjainak egymásközi váltakozása csakugyan el van ismerve az indgermán nyelvek terén, de ép ebből következtetem, hogy a φ, θ, χ réshang értékkel birt. Megtörténik e felcsérésél az újgörögben p. keleti zakon θιτέ φυτόν, úθι θ'φις, megfordítva más szójárásokban *f*, kerül elő θ helyett p. *fikári* θηζαριον, Curtius *Studien* N. 253. A 254. oldalon felhozott *aθνίζο* (exhalare) mellett előfordul *αχνίζο*; a gyök *ατ* (v. ö. *ατμός*) kizárja azon lehetőségét, hogy a χ egykori *gh*-ből *kh* útján keletkezett legyen. S ép így váltakoztak egymásközt a különböző organumok hangzatos réshangjai az ó-görög nyelv különböző szójárásaiban, mely tekintetben Kühner *Ausführliche Grammatik*² 122, 123. oldalára utalhatok p. *α'φην* lesb. = *α'χην*, *πλήχω* lesb. = *πλήθω*. Maga Curtius is felsorol φ = *gh* és θ = *gh*. Épen meg nem magyarázható milykép hasonlíthatták Schleicher³⁾ és Curtius⁴⁾

¹⁾ p. ind. *ûdhar* οὐθαρ *ûber*. — ind. *madhya* lat. *medius* de osk. *mefio*.

²⁾ A példák a *Studj Critici* (kiadta Ascoli, Trino — 1877.) 171 oldalán.

³⁾ *Comp.*⁴ 208.

⁴⁾ *Etym.*³ 493.

ῥήγνυμι-t¹⁾ *frango*, *brikan*-nal ἄγνυμι-t²⁾ pedig *bhanájm*-val, és ugyanők *Comp.*⁴ 217. *Etym.*³ 366. σφείς és σφός-t ind. *sva*-val, mit Fick most I, 795. porosz *sub-s* (selbst, eigen pro-prius) acc. sg. *subban*-nal kíván egyeztetni.

Arról, hogy mind a három consonans-sorban találni a görögben mediákat. ámbár e tünemény leggyakoribb a labial-sorban Ascoli is megemlékezik. Szerinte³⁾ ez csak nasalis után fordul elő; a többi példák nem biztosak. Tekintve e mediák keletkeztét Curtius *Etymológiájának* »hauchentziehung« című fejezetében úgy vélekedik, hogy épen nem csodálatos (wenig verwunderlich) ha a görög előtti lágy aspirata némelykor a görögben is elejtette aspirációját, (hehezetét) és megmaradt a pusztá media. E lehetőséget Ascoli is felemlíti noha nézete szerint valószínűbb, hogy az aspirált tenuisből fejlett spirans vált a megelőző nasalis befolyása folytán mediává. Természetes, hogy a megelőző natalis befolyásáról nem szólhatni, oly szókbán mint ἔγω, γένυς de ezekben a media általán európai de⁴⁾ de örmény⁵⁾ is. μεγαλο — egyszersmind német p. got. *mikil*.⁶⁾ Eme 3 esetben a *g* illetőleg a *gh* palatalis.

Ezután áttér Curtius amaz esetekre, melyekben a mediát nasalis előzi meg. Közlöm a példákat, melyek Fick *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*³ Göttingen 1874—1876. című művében fordulnak elő: γογγύζω, γιγγλισμός I. 64. θιγγάνω I. 631. μάγγανον I. 708. (θρίγχο; I. 619. a késő *z*-val) — χανδάνω I. 65. πύνδαξ II. 173. — ὄμβρο; I. 188. 492. κράμνη, κόρυμβος I. 44, 523, κύμβος I. 51, 537, γύμνη I. 70, 567. λαμβάνω I. 192. σκουμβόσαι I. 241. κίεμβλον I. 242, 813. στέμνω és θάμβος I. 247. — *r* után σκέρβολο; I. 242. és talán κύρβις I. 542. — *l*. után ὄλβο; I. 192. θέλω I. 634. — Kétségtelen, hogy mind emez esetekben a hangzatos réshang helyébe lépett a zárhang. Ugyan eme betűk után állott be a zárhang a nord és al-német nyelvekben.

Talán a már eltűnt nasalis-sal magyarázhatni e szó-

¹⁾ F. I, 213. ind *vrace* zerrissen, ράκος. Schmidt *Vocalismus* I, 146. megmaradt a ῥήγνυμι *frango* mellett.

²⁾ F. I, 205. √ *vag* lat. *vagus*, *vagāri* mhd. *winken* sich seitwärts bewegen.

³⁾ *Vorlesungen*, 150.

⁴⁾ Fick *Indogermanen Europus* Göttingen, 1873. 173 old.

⁵⁾ *Ztschrift* XXIII, 25: *es* (aus ez talán *ets*-ből). — 392. *tsnòt* geht auf *g'enu*.

⁶⁾ F. I, 708. ind. *mahant* z. *mazant*.

kat ὄβριμος I. 18, 492. κάραβο; I. 44. κυβή I. 51, 537. στείβω, στιβάς, στοιβή I. 247. v. ö. Schmidt *Vocalismus* I. 129. φιδάκη I. 689.

Megengedem hogy az — η aoristben ὄρουῖναι a γ a χ helyére lépett (Curtius, *Verbum* II. 329. — Fick I, 744: $\sqrt{ruk}$) ép úgy mint ἐπισυμμερός (συύχω F. I, 835)-ben, de a tünemény hogy χ és γ egymással váltakoznak csakis akkor áthatott be, midőn a γ szintén már réshangnak lett ejtve.

Szó elején a hangzatos zárhang gyakori r és l előtt. Fick szótárában található: βρέω I. 702. βράσσω I. 696. βραβεύς, βρέφο; I. 567, 568. βρώ I. 696. βλύω II. 176. βλωθρός I. 702. (és talán βλάβεται I. 568.) — ἄγρειφνα gereblye I. 567. és talán γλίχομαι I. 74. A szóban ρ előtt θιβρός I. 633. λαγρόν I. 183. & 749. ἄβρός I. 492. λάβρο; I. 751. Ha már most a semivocalis indgermán v a görögben s pedig ugyanazon körülmények közt, melyekben ez bh-val történik β által van képviselve — Curtius e ténynek egy fejezetet szentel — nem kell-e feltennünk, hogy a senci-vocalicus v-nek előbb egyszerű réshanggá kellett lennie, s csak aztán lett zárhanggá. Réshanggá lett pedig a v az indgermán nyelvekben egyáltalában, s így a réshang zárhanggá váltának lehetősége mégis elvitázhatatlan.

De előfordulnak a mediák oly gyökökben is, melyek két u. n. aspiratát tartalmaznak, p. βαθύς I. 688, βυθύος I. 702. — δελφύς I. 567. — γίμψη I. 70. γνάθος I. 69. γογγύζω & γιγγλισμός-ban I. 64. — A szóban: βλάβεται I. 568. βραβεύς I. 567. θιβρός I. 633, att. φιδάκη I. 689. és az ugyilátszik kettőzés által képzett (F. N. 50.) φέβουαι, φόβος (F. I. 690. v. ö. ind. $\sqrt{bh\bar{v}}$)-ban.

Közös szempont alá nem foglalhatók a következő a szóban előkerülő mediák: ἄβρός és ἡβη I. 492. ἄραβος I. 188. κύβελον I. 60. κικκάβη I. 535. λαβή, λάβρο; I. 751. és talán χοροίβος I. 730. — μογροσ-τόκος I. 68.

Voltak, kik ama tényből, hogy az uj-görög θ helyébe némelykor τ léptet, érvet véltek csinálhatni, arra nézve, hogy a θ nem lehetett spirans, miután állításuk szerint réshang soha és sehol nem vált zárhanggá. Mire már Arendt felelt, (*Beiträge* II, 428.) arra utalván, hogy már Grimm is felhozta a *deutsche grammatik*-ban, (I.² 554. & 567.) hogy a dánban és svédben a nord s¹ (Φ) szó elején t-vé vált. A hangzatos réshangoknak zárhanggá váltáról a németben ujabban tárgyaltak Paul és Braune a *Beiträge zur Kenntniss der deutschen Sprache* I. kötetében. A makedon

dialect a nord és alnémet nyelvekhez abban is hasonlít, hogy az ujonnan — azaz eredeti tenuisből — keletkezett hangtalan réshangokat is szerette hangzatosakká változtatni. Így a legujabban Fick által tárgyalt glossákban (*Ztschrft.* XXII. 193. és kk.) 75. *κεβαλή*, 51. *δράμιες*, 40. *γητικά* mellett, előfordulnak az ősz hangzatos réshangon alapuló 4. *ἀβλόη* 5. *ἀβροῦτες* 35. *βαύβυες* a már felhozott 74. *κάραβος* 102. *ρουβοτός* — 8. *ἀδαλός* 10. *ἀδῆ* 12. *ἀδραιά* 47. *δανῶν* 73. *κάναδοι*, 115. *σοῖδος* ($\sqrt{skidh}$ F. I, 815.) — 41. *γόδα*?

A makedon szójárás tehát megőrizte a régibb t. i. a hangzatos kiejtést. A β , γ , δ még a semi nyelvekben is nem csak a zár de a réshangok megjelölésére is használtattak. Történeti bizonyítékot a B -nek Φ -váltára nézve szintén találunk: Herodot VII, 73. *οἱ δὲ Φρύγες, ὡς Μακεδόνες λέγουσι, ἐκαλέοντο Βρίγες χρόνον ὅσον Ἐυρωπήοι ἐόντες σύνοικοι ἴσαν Μακεδόσι, μεταβάντες δὲ ἐς τὴν Ἀσίαν ἄμα τῆ χώρῃ καὶ τὸ ὄνομα μετέβαλον ἐς Φρύγας.* — Strabo VII, 295: *αὐτοὶ δ' οἱ Φρύγες Βρίγες εἰσὶ Θρακίων τι ἔθνος.* Plinius V, 145: *Sunt auctores transisse et Europa Brygos a quibus appellentur Phryges.*

Áttérek az érvre, mely a görög nevek és szók latin transscriptiójából szokott merítetni. Ha a latin nem adta vissza a réshangokat réshangokkal, oka abban rejlik, hogy hangokkal nem birt. A φ ugylátszik labiolabial volt, a latin f pedig labiodental. E szerint a χ ϑ φ -nek akár K , T , P . akár KH , TH , PH -féle átiratásában megütközni nem lehet. Hogy a th -nak csakugyan s^t kiejtése volt, e mellett felhozhatom a »Notae Tironianae«-ből p. 59. *agatho* = agaso, Gruter, p. 144. *Lithimacus*, p. 144. *Lithimacia*, p. 142. *Othismus* v. ö. *Osismi*, Caes. *bell. Gall.* II, 34. & Plin. 4, 18, 32. p. 133. *Apollopius* = *Apollo Pythius* erre Schmitz már 1863-ban figyelmeztetett. (*Rhein. Mus.* XVIII, 147)¹⁾ Hogy a görög φ f -vel is lett átirva ugyancsak Schmitz és pedig 1870-ben a *Rhein. Mus.* XXV, 163. közli a Notae Tironianaeben előforduló p. 178. 3, *BF(s)*. = *Bosforus*-t.²⁾

Ép oly kevéssé bizonyíthat a HH és KH -vali megjelölése a spiransoknak a Φ és X -nek aspiráta értéke mellett. A semitikus alphabet nem szolgáltatott oly jeget, melyek kizárólag a φ és χ réshangok megjelölésére

¹⁾ Található Schmitz *Beiträge zur lateinischen Sprach- und Literaturkunde* Leipzig 1877. 109 oldalán.

²⁾ *Beiträge*, 136.

alkalmaztattak volna, s így kisegítő eszközhöz kellett nyulni, ezt pedig a *kh* és *ph*-vali megjelölés látszott nyujtani, a mint az affricata megjelölésére evvel a felnémetben is találkozunk. Feltéve, hogy a *ph* és *kh* megjelölés tökéletes lett volna, a Φ és χ -vel megjelölésre soha se került volna. Ebel szerint (*Zschrft.* XIII. 267.) épen ez új megjelölés bizonyíték a mellett, hogy a *ph* és *kh* a szükségletnek nem felelt meg. Feltűnő az is, hogy a θ soha sem lett *TH*-val kifejezve, hanem kezdettől fogva Θ -vel, a mely jegy a sémi alphabetben előfordul; bizonyosan nem történt ez azért, mert a nyelvben aspirata létezett, hanem arra kényszerít következtetnünk, hogy a Θ -vel jelölt hang nem volt aspirátá. Maga Curtius igaz, hogy csak 1877-ben (*Studien* X. 223. és 224.) — is azon meggyőződéshez jut, és pedig a $\Theta H A P Y M A K H (O) \Sigma$ felirat alapján, hogy a ΘH -féle írás egy igen régi bizonyítéka mellett, hogy a görögben két *t* hang létezett s hogy a közt a különbség nem rejlett egyedül az aspirációban. Én emez egyszer előforduló ΘH -ra nem fektetek semmi súlyt; utánzása volt ez a *IIIH* és *KH*-féle irmodornak, de csodálom, hogy a Θ -féle irmodor nem ébresztette fel Curtiusban ama gondolatot, hogy a τ és θ -nak más által kell különböznie mint az aspiráció által. E különbség mégis nem keresendő a képzési tájban, mint ő azt sejtí, hanem a képzési módban, különben nem váltakoznának egymás közt τ és θ ép oly gyakran mint α és χ , π és φ .

Dr. Mayr Aurél.

HORAT. CARM. II. 16, 13.

Vivitur parvo bene cui paterno Splendet in mensa tenui salinum.

E két mondat összefüggését Horatiushoz egy magyarázója sem értette meg. Orelli így magyarázza: Vivitur parvo bene] »beatequei ei (ab eo), cui nihil deest, etsi divitias non possidet. A Nauck-féle kiadásban meg ezt a jegyzetet olvassuk: vivitur — bene: »dagegen« lebt es sich mit Wenigem glücklich, gegensätzliches Asyndeton; (ei) cui »für dem«, welchem, mit Gyurits (Lampel Róbertnél 1867. megjelent) magyar jegyzetes kiadásában ennyivel fejez ki: »ellenben« a kevéssel is boldogul él, a kinek. Hogy azt a cui-t nem így hanem si cui formálag kell értenünk, bizonyítja Vahlen a berlini egyetemnek 1877. nyári felére szóló Index lectionumában a 8. és 9. lap., hol Enniusnak

Medea XI. fragmá-ról ezt mondja: »Nam cum concinnitas orationis duplici modo constet, ut aut *qui volt esse quod volt, ei ita dat se res* aut *si quis volt esse quod volt, ita dat se res* dicatur, eadem inaequalitas in versu Phoenicis (p. 53. R.) *ea libertas est, qui pectus purum et firmum gestitat* conspicitur, cum aut *ei libertas est qui* aut *ea libertas est si quis* expectaveris. Quem versum cum Acidalius re vera in hunc posteriorem modum (*libertast si qui*) emendatum ivisset, Ribbeckius ipse p. XXXI. inutilem esse coniecturam exemplis probavit, Plauti *em ista virtus est, quando usust qui malum fert fortiter*, Terentii *istuc est sapere qui ubi quomque opus sit animum possis flectere*, neque tamen prohibitus est quominus in libro de tragoedia p. 193. ad Acidalii mentem correcta verba daret. Nec dissimili oratione nisi fallimur usus est M. Cato in praeceptis ad filium, *lepus multum somni adfert qui illum edit* cui alibi collatum est hoc de Lutheri sermone exemplum *wer zu viel houig isset, das ist nicht gut*, aut Cicero in legibus, *qui secus faxit, deus ipse vindex erit; quique non paruerit, capital esto*. Denique Horatianum illud *vivitur parvo bene cui paternum splendet in mensa senui salinum* non recte interpretantur qui »vivitur ei, cui« intelligunt, cum haec sit sententia »ea vita beata est cui, h. e. si cui, salinum splendet.« Atque hoc in omnibus his exemplis agnoscitur, pronomimis relativi ad universam sententiam relati vim eam esse quam planius et ad Germanicam morem dicendi accomodatius per *si quis* explicare possis.

Ezt az érdekes kimutatást még azzal toldjuk meg, hogy a relativum ilyetén használata a magyarban sem ismeretlen. Például szolgál e közmondás: *Uraság dolga, ki maga házánál lakhatik* éppen annyi mintha mondanám: *ha valaki maga házánál lakhatik* (Ballagi, Példab. 3165 = 7754.) v. ö. *Drága kincs a jó hir, valaki avval bir* Ballagi Példab. 3333.

VARIAE LECTIONES.

I. **Plautus Frivolariájának** ama töredékét, melyet Festus p. 297. M. Sororiare szó alatt idéz, különfélekép ügyekeztek helyreállítani. Scaliger így :

— — tunc papillae primitus
Fraterculabant. illud volui dicere
Sororiabant. quid opus est verbis?

Ursinus: tunc sororiabant papillae primulum, sed illud volui dicere, fraterculabant. quid opus est verbis multis?

Müller K. O. így nyilatkozik e két kiegészítésről:

Hunc deserui propter metrum et sententiam, illum propter spatia in cod. indicata, s a töredéket így adja: fraterculabant mulieri papillae primum: sed illud volui dicere, sororiabant. quid opus est verbis pluribus?

Ritschl (opusc. II. 438.) ama kifejezési módról, mikor a beszélő helyreigazítja a maga kitételét, azt állítja, hogy: Ueberall steht der Begriff, mit dem der Redende sich selbst verbessert, wie billig voran, mag er mit einem *illud, illud quidem* eingeführt werden oder nicht; zugleich ist der bequeme Versschluss mit volui dicere Gewohnheitssache geworden . . . . Aus diesem Grunde sind auch in dem Bruchstücke der Frivolaria bei Festus p. 297. M. Scaliger's, Ursinus' und Müller's Ergänzungen gleich unstatthaft, und wenigstens der Wortstellung nach nur eine Ausfüllung wie etwa folgende annehmbar:

[Fratérculabant iam eí] papillae pri[mulum:]

[Illúd, sororiábant,] volui dicere:

wozu die Spatien der Handschrift vollkommen passen.

Senki sem tudta eddig, hogy Paulus ezt a töredéket az epitomébe fölvette, hogy a Monacensis és Quelferbytanusban megvan, s pedig oly karban, hogy ezennel minden bizonytalanságnak vége szakad.

A töredéket ezentúl így fogjuk olvasni:

*tunc papillae primu[lu]m
Soróriabant: illud volui dicere,
Fratérculabant.*

II. Ennius, Ann. 524. Vahl.

. aut permaceat paries percussus trifaci.

Így Vahlen. A Festus Pauli-féle kiadásokban a vers így indul: aut permaceret, mit Koch Exerc. crit. p. 8. védelmez. Müller permaceret-re nézve ezt mondja: Caeterum permácēret hexametri numeris non convenit, ut potius videatur ductum id esse a verbo tertiae coniugationis mácēre. Audaculum esset corrigere perluceret. Minden találgatás elmarad vala, ha a hagyományt kellően ismerik. A Quelferbytanusban nem permaceret, hanem permarceret áll és ez a helyes. A vers tehát így szól:

Aut permarceret paries percussus trifaci.

Közöltem ezt Vahlennel, ki feleletében arról értesít, hogy ő ezt az olvasást már maga gyanította. Íme egy

örvendetes eset, mikor egy nagy tudósnak pusztá coniecturáját a hagyomány igazolja. Vahlen ugyanis ezt írja: Permarceret hatte ich mir schon als Conjectur angemerkt und es ist nur ein Zufall, dass ich sie nicht schon unter den gelegentlich bekannt gemachten Ennianis mitgetheilt habe: jetzt freut es mich, dass handschriftl. Lesung Bestätigung bringt: denn es kann kein Zweifel sein, dass es das richtige ist und alles was man bisher an die Schreibung permaceret geheftet, ist hinfällig.

III. Attius, Phinidae fr. 3. (v. 574 R.)

Tacitè tonsillas litore in lecto édite.

Így Ribbeck. Bothe littora in lecta indite-t ír, az utolsó szót kivéve helyesen. A Monacensisnek littora in leda edite-je nyomán így irandó:

Tacitè tonsillas lítora in lecta édite.

IV. Festus p. 258. Quando cum gravi voce pronuntiat, significat quod: acuta est temporis adverbium, ut Plautus in Menaechmis ait: »Ideo quia mensam, quando edo, detergeo.« et in Pseudolo: »Dabo, quando erit. ducito, quando habebis.« et Ennius l. XVI.: »Nox quando mediis signis praecineta volabit.« in XII. quidem cum c† littera ultima scribitur, idemque significat. (Így Müll. kiadásáb.)

A kereszttel hibásnak bélyegzett c-hez ezt jegyzi meg Müller: e] e corr. Urs.: sed *quamde* ipso Festo Qu. XII. 29, 4. teste, quam significat, non quando. Credibilis puto, *d* scriptum fuisse, ut antiquiores Romani *quandod* dixisse significaretur, sicut suprad, *facilumed*, et in *compisitis prod, red, sed, antid servata sunt*.

Hogy Festus szövege, ami azt a c-t illeti, egészen helyes, kétségbevonhatatlanul bizonyítja két lemma, mely eddig hibásan volt írva, t. i.:

Quandoc rex comitiavit fas, és

Quandoc stercus delatum fas.

Így őrizte meg ezeket a Monacensis és Quelferbytanus. Ez az alak, hogy *quandoc*, nyelvtörténeti szempontból igen nevezetes. A reávonatkozó tudósításomat Vahlen következő nyilatkozattal fogadja: Auch Ihre Mittheilung über *quandoc* ist von besonderem Interesse und gar sehr der Beachtung werth.

V. Festus p. 340. Septimontium dies appellatur mense Decembri . . post eum, qui dicitur in Fastis Agonalia, quod eo die in septem montibus fiunt sacrificia, Palatio, Velia, Fagutali, Subura, Cermallo, Oppio, Cispio. (Így Müller ki-

adásában). Müller ezt jegyzi hozzá: . . . Apud Urs. octo sunt montes sive pagi, nam ante Oppium habet Caelium: quocirca ex Niebuhrii sententia Subura . . . . ad septem montes postea accessit: sed rectius Bunsenius Caelium interpolatione additum existimat. Id eo manifestius est, quod Caelii nomen h. l. Pauli codd. melioris notae ignorant. et infra Qu. XV. 24, 28. id imperite intrusum esse, non obscuris vestigiis cognoscitur.

A dolog nem így áll: Caelius Paulus valamennyi codexében megvan. Hogy Festus szövegében is megvolt, mutatja a Farnesianusnak eme sorában való üres tér, meg az is, hogy Festus p. 348. Septimontio alatt a Caelius-t maga is megnevezi: Septimontio. ut ait Antistius Labec. hisce montibus feriae. Palatio, cui sacrificium quod fit, Palatuar dicitur. Veliae [villae cod.], cui item sacrificium. Fagutali [Faguali cod.], Suburae. Cermalu, Oppio Caelio † monti, Cispio monti. Müller persze itt is törölni akarja; de a hagyomány tiltakozik ezen eljárás ellen. A Caelius a septem montes közé tartozik, a Suburára nézve pedig Niebuhr magyarázatát kell elfogadnunk. aki Röm. Gesch. (1853. kiad.) 219. lap ezt mondja: Festus . . . führt auch noch die Subura auf: also einen Bezirk mehr als sieben: diese aber war der pagus sucusanus, oder gehörte dazu; also waren die Suburaner pagani, nicht montani. Sie mögen . . . . sich an die Feyer angeschlossen haben. Mommsen, akinek megírtam, hogy a Caelius nevét bántanunk nem szabad, levelem folytán szintén Niebuhr magyarázatát fogadja el. Íme a nagy tudós saját szavai: In Betreff des Septimontium hat man bisher sich damit begnügt, den Caelius mons zu streichen (Jordan Top. 2, 211). Es wird aber wohl nöthig sein das Fest in der Weise zu fassen, dass die Subura, die kein Berg ist, zu den septem montes hinzutritt und das Fest a potiori seinen Namen führt.

Budapesten, 1870. szept. 29.

Ponori Thewrewk Emil.

A LEGUJABB TIBULLUS-IRODALOMRÓL.

I. közlemény.

A római elegiairók körül aránylag igen kevés történt a jelen században a legujabb időkig. Lachmann kiadása egy időre felkeltette a figyelmet, de minthogy ez is inkább Propertium mint Tibullum rendezte, lévén a

kritikai anyag még mindig a régi hollandi variáns-rakodó csakhamar félretettek a »szív mesterét« (mint Mirabeau nevezi). Csak a jelen század két vagy három utolsó évtizedében keletkezett erősebb mozgalom, mely részben az író élete rajzának adatait rendezi és törekedik kiegészíteni, részben az eredeti és neki nem jogosan tulajdonított munkák szerzőjére vonatkozik, részben végül a szöveg kritikai rendezését tartja szem előtt.

Szándékunk ezen munkáknak eredményét a fentebb említett három szempont szerint csoportosítani.

Tibullus élete rajza körül legtöbb újsággal szolgált Baehrens ¹⁾ kinek munkáját a codexekben ránk maradt vitának emendációja képezi. Miután az »eques Regalis«-ból »eques Romanus e Gabiis«-t hozott elő az egész életrajzot igen helyesen Suetionusnak »de viris illis tribus« cz. munkájából vettnek itéli. Mert azon körülmény, hogy Reifferscheid a quaestiones suet. p. 380-ban ezen életrajzot, mint selejtes compilatiót elveti, nagyon könnyen megérthető, ha meggondoljuk, hogy Lachmann ezen vitáról egészen hallgat. A 6. lapon felsorolt suetoniusi fordulatok külső bizonyítékot képviselnek és én perczig sem kételkedem annak valószínűségén, hogy ez a Suetoniusféle nagy munka fragmentuma, de ép oly határozottan kell kételkednem abban, mit Baehrens ugyanott állít, hogy t. i. a vitában semmi olyas nincs, amit Tibullus költeményeiből lehet kivenni. Így mindjárt kezdetben az »insignis forma« nemcsak, mint ő állítja, Horatiusból (ep. I, 4.) került, hanem magának Tibullusnak hitelesnek elismert és senkitől sem gyanúsított egyik helyéből (2, 3. 9.): »Nec quereret, quom sol graciles exureret artus.« Hogy »con-tubernalis Aquitanico bello militaribus donis donatus est,« azt eléggé megtudhatni 1, 7, 9-ből, melyet ő (Baehrens) ugyan így ír: »Non sine marte ibi partus honos: Tarbella Pyrene Testis et oceani litora santonicit«, de minden ok nélkül változtatva a codexek egyhangu bizonyosságán, mely így szól: »Non sine me est tibi partus, honos stb.« De Baehrens ezeket nem akarja észrevenni és következőleg okoskodik. Ezen vitában minden fontos és érdekes és pedig Suetonius a költőnek szépségét Horatiusból (Di tibi formam . . . dederant.«) vette. kinek I k. 4-dik epistolája helytelenül soroztatik az ódák I k. 33 odájával együtt az életrajzi kutfők közé. Az előbbi ellen az a kifogása, hogy

¹⁾ »Tibullische Blätter von Emil Baehrens.« Jena Verl. von Herm. Duft. 1876.

benne az az Albius, kiről szó van, összehasonlítottatik Cassius Parmensissel, ki tragoediákat irt; az utóbbi ellen pedig az, hogy benne bizonyos Glyceráról tétetik említés, kivel már régóta nem tudtak mit kezdeni. A kik annyira nehéznek találják e helyet, azok abban szoktak megfennekenni, hogy Ovidius Tibullus emlekezetében (Amor III. 9.) csak két kedvesét említ, holott ez egy harmadik, kivel pedig élete vége felé kell vala összeköttetésben lennie. (V. ö. »tibi iunior laesa praeniteat fide« sc. Glycerae.) Ugyanezért tagadja el Baehrens is ezen ódának a mi költőnkre való vonatkozását, mint mely körülményeinél fogva az Ovidius által képviselt traditíóval ellenkezik. Részemről Gruppeval (Röm. Eleg. I p. 220.) semmi nehézséget sem látok ebben. Mert először is Ovidius egy szóval sem mondja, hogy Délián és Nemesisen kívül, kiket az első két könyvben megörökített, más lángja Tibullusnak nem volt, másodsor Tibullusnak egy helye határozottan engedi, hogy ezenkívül harmadik szeretőjét is elfogadjunk és pedig olyan időben, melyben már nálánál ifjabb is lehetett a vetélytárs, tudnillik a Déliától való elszakadás után (I, 5, 39: »Saepe aliam tenui.«) Ilyen csekélységért talán még sem térhetünk el oly rögtön a traditíótól, mely talán mégis csak megkülömböztette volna ama két Albiust kiket Baehrens akar megteremteni. Érezte ezt Baehrens is, azért ok-képen még azt hozza fel, hogy a Porphyrio-féle scholion textusa a Monacensisben »Tibulust« tüntet fel (Albinum Tibulum adloquitur elegiorum poetam) az Albinus egyszerüen onnán eredt, hogy a Horátiusi költemény első sorában »Albi ne« helyett »Albine« áll, mit a leíró egy Albinus tulajdonnév vocativusának nézett, a Tibulus pedig egészen közönséges iráshiba, mely például a Publilius Syrus Excerptumait magában foglaló veronai Codexben is előfordul még pedig kétszer. (Meyer »Sammlungen der Spruchverse des Publ. Syrus« p. 62 és p. 66.)

A mi Baehrensnek az epistola ellen való kifogását illeti, itt inkább vártuk volna, hogy az első sor következő szavaiból fog kiindulni: »Albi, nostrorum sermonum candidè iudex« miből azt következnék, hogy Tibullus Horatius satiráit bírálta; ellenben azt, hogy Cassius Parmensissel való versenye (föltéve, hogy az utóbbi csakugyan nem irt elégiákat) annyira hihetetlen, nem tapasztaljuk. Ha Ovidius irhatott tragoediát, nem lehetetlen ezt Tibullusról feltételeznünk, ki, mint egyszer bővebben kifejttem, de különben előlegesen Heyne kiadásából is kivehető, tanul-

mányozta a görög tragikusokat. Mindezek után bátran kimondhatjuk, hogy jöllehet feltűnő, hogy Tibullus Horatiust egy szóval sem említi, holott sokkal alárendeltebb szerepű költőkről (például Aemilius Macerről II. 6. 1.) megemlékezik, mégis megmaradunk a traditio mellett. míg a Baehrens által említett »de personis Horatianis« című munka, melyből állítólag mind Suetorius, mind a Horatius-scholiasta adataikat vették, napfényre nem kerül.

Legközelebb fekszik ehhez, mint Tibullus életének egyik nevezetes mozzanata, a Déliáról irt elégiák sorrendje. Baehrens ezt meghatározandó, az első könyvnek 7-ik alagya-jából indul ki, mely a Kr. e 27-ik évben Messalla triumphusa alkalmával iratott volna, ha ugyan igaz — a mi különben valószínű — hogy 1. 10 már a második hadmenetre (30–31 Kr. e.) esett. Ez különben oly chronologiai kérdés, melyre később még visszatérünk. Egyelőre bizonyos az, a mit Baehrens p. 16 helyesen kiemel, hogy az első könyv első alagya oly időben iratott, mikor Tibullus már Messallával folytatott utjából visszatért, de még csak meghívását utasítja vissza Messalának egy második utra nézve, melyre azonban M. még el nem indult; Tibullus pedig ekkor már szerette Déliát. Ezen nőnek kiléte iránt hiábavaló a kutatás és azon vitát is vajon valaamennyi elégiában mint nő vagy mint leány szerepel-é, csak azért hozzuk szóba; mert az elégiák chronologiai sorrendjével szorosán összefügg. Baehrens mikor (p. 16. skk.) Déliát férjes nőnek állítja, Richter Ottót követé, ki (Rheinisches Museum Neue Folge Bd. XXV. p. 518. skk.) azt állítja, hogy folyton folyvást csak férjes nőről van szó. Az ő érvei az első elégiában (56. vers) »et sedeo duras ianitor ante fores,« s a kinek a költő ezen bajt (custodia) köszönheti, az ő nézete szerint nem más mint a férj, ki a következő alagya szerint (v. 65—70.) már Ciliciába ment, nemsokára azután a költő is elmegy, valami különös körülmény következtében, de Corcyrán betegen elmarad (3. alagya). B. szerint ez a három költemény a boldog szerelem ideje. Most tehát visszajő Tibullus Déliát betegen találja és mikor legnagyobb önfeláldozással ápolta, felgyógyulásakor tudja meg, hogy Délia őt is megcsalta, de jöllehet bevallja (5. alagya) mégis inkább a keritőnőre tolja a hibát és hozzá visszatér, ki — mint B. látszik — újra kegyébe fogadja. De mikorra (6. alagya) a férj visszatér, akkorra már a baj ismét előáll s a költő

már árulással fenyegetődzik, hogy kedvesét hűségre kényszerítse.

Ezen nézetet, mely szerint Délia az egész viszony folytán férjes nő, jogosan éles kritika alá veti *Ribbeck*.¹⁾ Ő szerinte Délia az első alagyaiban még hajadon, kit legfeljebb anyja őriz, ellenben a másodikban már férjes, kit a féltékeny férj örökkel vett körül. Ellapul ez a nézet, mikor az 5-iket ismét hajadon nőre vonatkoztatja, ámbár helyesen mondja, hogy Baehrens állítása, mely szerint az a »quidam«, ki (v. 71.) Déliára leleselkedik, nem más, mint a költő maga, nevetséges, mikor ugyanaz a költő a 67. versben így panaszkodik: »heu canimus frustra.« Tökéletesen igaz Ribbecknek azon kifogása is, hogy azon tervek, melyekben a költő (1. alagya) a 25 versben gyönyörködik, absurdummá lesznek, ha Déliát férjes nőnek képzeljük. Az egész sorozatot a hatodik alagya rekeszti be R. szerint, hol a megbukott udvarló maga ajánlkozik űrnek. Ribbeck, mint látjuk, csak két alagyaiban tekinti Déliát férjesnek, a 5. és 6.-ban.²⁾ Ebből azonban semmikép ki nem okoskodunk semmit. Annyi bizonyos és mindenki előtt, ki az első könyv alagyaait figyelmesen csak egyszer is elolvasta, világos, hogy Délia az egész időn keresztül sem hajadon sem férjes nem volt, hanem fölváltva. Azért legvalószínűek látszik azon nézet, melyet a fentebbiek bírálatának kapcsában Goetz³⁾ közölt a folyó évben. Szerinte nagyon valószínű, hogy a 2. és 6. az utolsó, jöllehet nem kell, hogy így legyen. Ribbeck és Bährenssel szemben nagyon helyesen a II. elégia 65. verséből azt következteti, hogy ezen alagya a 3. előtt iratott; mert itt azt, aki Déliát elhagyta, talpigaczélnak mondja, oly dologért, melyet később Corcyrában létekor maga is elkövetett. Ily ügyetlenséget róla fel nem tételezhetünk. A második ok, mely szerint az ötödiket a hatodik előtt nem írhatta, az, hogy az 5-ikben (v. 5. skk.) azt mondja: »Jam mihi tenduntur casses stb.« ezt nem mondhatta volna ismételt hűtlenségről. Ebből minden elfogulatlan

¹⁾ »Ueber die Delia-Elegien des Tibull.« Rheinisches Museum. N. F. XXXII. 3. Heft. p. 478.

²⁾ Előbb máskép hányták összevissza ezen költeményeket: Passow: (Opusc. p. 280.) 1 3. 2. 6. 5. Dissen: 1. 3. 5. 2. 6. Lachmann (Kl. Schr. p. 151.) 3. 1. 2. 5. 6. Kindscher: (Ztschr. f. d. Gymn. Bd. XIII. (1859. p. 289.) 3 1. 5. 2. 6.

³⁾ Rheinisches Museum N. F. Bd. XXXIII. Hft. J. p. 145. (1878.) »Ueber die Deliaelegien des Tibull.«

ember azt következteti, hogy az 5-ik a 6-ik után iratott, az ötödik vége, mely fenyegetéseivel jobban illik váláshoz mint a hatodik esküje, befejezik a viszonyt, melynek elejét a 3. és 1. fejezik ki. 3. és 6. között van Déliának elválása férjétől, mely azomban a költőnek elutazása előtt történt; mert ekkor már teljes szabadságot élvezett.

S ezzel világos a viszony, Tibullus Déliát mint férjes nőt ismeri meg, sikerül házibaráttá lennie, utóbb Délia szabad lesz, elvállik ugyanakkor, mikor a költő utazófélben van. Ez azonban visszatértekor már megváltozva találja és csalódva búcsúzik. Ez kétségtelenül Goetznek és Ribbecknek érdeme, kik a higgadt összehasonlítás fáradságát annyi keresztül kaszul dobált nézet tömegében nem sajnálták.

Ezen viták, melyek kizárólag az első könyvet illetik, nem foglalkodtaták oly élénken és oly nagy apparatussal a philologiai világot, mint azon költemények, melyek mint Tibullus költeményeinek harmadik könyve szerepeltek egészen Vosz idejéig. Ennek határozott és megokolt nyilatkozata indított azután egy élénk mozgalmat, melyet két táborra oszlott tudósok által képviselve találunk; az egyik fél Tibullusnak tulajdonítá, a másik határozottan eltagadta. Ez utóbbi győzött is, de a mint eltagadták Tibullustól, nem oly hamar találtak gazdáját. A legábrándosabb theóriákat koholták (hogy mást ne említsek Oebecke, »Jahresbericht des Gymn. in Aachen« 1832 azért, mert a költemények nyelve az Ovidiuséhoz is meg a Tibulluséhoz is hasonlít, olyan költőnek tulajdonította őket, ki e két író előtt élt és a kit mindketten utánoztak és Cassius Parmensisre gondolt.) Ezen téves feltevéseket más irányban és helyesen megoldotta Kleeman¹⁾, kinek tudori értekezése ha nem is kétségtelenné de nagyon valószínűvé teszi azt, hogy a harmadik könyv Lygdamusa nem más mint maga az ifju Ovidius.

Hogy Kleemann értekezését, ki külömben a már Gruppe által kifejezett véleményt adoptálta méltányolhassuk, egybe kell vetnünk azon munkákkal, melyek egyfelül egyenesen ezen munkát bírálják, másfelül egészen függetlenül más feltevessel lépnek fel. Az utóbbiakat képviseli Boehlau²⁾, kinek programja ugy akarja elütni a dolgot, hogy miután

¹⁾ »De libri tertii carminibus, quae Tibulli nomine circumferuntur.« Argenterati. 1876

²⁾ »De Lygdami carminibus« (Programm. des Fürstlich Hedwigschen Gymnasiums zu Neustettin. 1877.)

Lygdamus mind Ovidiushoz mind Tibullushoz hasonlít, tehát mindkettő után élt (ezt különben már előtte elmondta Bolle.¹⁾) Bolle csak két helyet idézett Ovidiusból és Lygdamusból. Az első Ovid. Trist. IV., 10., 5., 6. és Lygd. V. 17. 18. Mindkét helyen a születés napjáról van szó, ami Boehlau helyes megjegyzése szerint Ovidiusnál tökéletesen a maga helyén van ellenben Lygdamusnál tökéletesen légből van kapva. Ugyanilyen az, mit B. tovább felhoz: Ovid. Am. II., XIV., 23., 24. és Lygd. V., 19., 20., hol szintén ugyanaz kerül elő, Lygdamusnál nagyon esetenül és megtoldja egy harmadikkal, mely nézetem szerint legtöbbet bizonyít a Lygdamus és Ovidius közti külső rokonság mellett Lygd. I. elegiája és Ovid. Trist. I., 1. hol a költők ugyanazon módon, csaknem ugyanazon szavakkal ajánlják fel költeményeiket. Boehlau azt hiszi hogy Ovidius és Lygdamus nem ugyanaz, tehát szükségképen azt kell gondolnia, hogy a viszony, mely a harmadik könyvben megénekeltetett egészen költött. Hogy ezt megbizonyítsa belső ellenmondásokból indul ki pedig ezeknek használatában a legnagyobb óvatossággal kell eljárunk. Így azt mondja, hogy elején (1., 2.) a költő római, nem szegény (III. 23.) nem is ismeretlen (IV., 43. 57.) »carminibus celebra tuis formosa Neaera.« Ime, ugymond, Lygd. római és gazdag, de ezzel már neve ellenkezik (a Lygd. név ugyanis Prop. IV., 6. és V. 7. 35. rabszolganév.) Ez nagyon gyenge ok, melyet elégséges avval elutasítanunk, hogy, ha a költő az egész viszonyt titokban akarta tartani, szükségkép eltitkolta a maga nevét is.

Hanem nézzük tovább az állítólagos ellenmondásokat Neaeránál. Eleinte ugymond (IV., 57.) szép, ennek ellentétével azonban adós marad B. I., 23. »Casta« ellenben IV., 57—60 így szól: »nec glaudet casta nupta Neaera domo.« Ebben én részemről ellentmondást nem találok, a ki a római költőket ismeri, tudja, hogy szerelmi elkeseredésükben máskép beszéltek, mint a pásztorórák örömei után. Így Tibullusnak a különben oly lelkesedéssel ünnepelt Délia I., 6., 5-ben »callida«, kinek ajtaján csak tele marok kalauzol keresztül.

Hogy valamiféle összeköttetés csakugyan volt azt II., 3—5; III., 25—27; III., 35; VI. 26. alapján Boehlau is elismeri, csak hogy neki furcsának látszik, hogy II., 13., 14 v-ben egye-

¹⁾ Jahresb. des Gymn. Leopoldinum Detmold. 1873.

nesen neje (valamint II. 29. 30. is de különösen I. 23.) Hogy a viszony megszűnt, azt helyesen lehet következtetni a fentebb idézettek alapján és pedig tudjuk azt is, hogy a nőnek akaratából (IV, 58. »alterius mavult esse puella viri.« Ebből világos, hogy oly viszony van szóban, hol a házastársak elváltak, de a férj utóbb ismét közeledni akart, csak hogy hiába; mert a nő nem tágitott és ide vágnak, azon helyek, hol L. magát a kibékülés képzeletében szebb jövővel kecsegteti. (IV, 79. 80. és III, 31. 32.) Boehlau ebben ellenmondást lát, én ellenben következőleg képzelem a viszonyt. Lygdamus és Neaera leginkább a szülők akaratából és beleegyezéséből (IV. 93.—94.) összekelnek, de a nő elválk és Lygdamusnak többé, bármenynyire ostromolja is ez őt, nejevé lenni nem akar. És ha most ezzel egybevetjük Ovidius önéletírásának szavait (Trist, IV, 10, 71. skk.) akkor nem találunk semmi akadályt abban, hogy Ovidiust Lygdamussal azonosítsuk. Kleemannak ezen nézetét világos hivatkozással annak munkájára határozottan elítéli Baehrens¹⁾ és pedig abból a feltevésből kiindulva, hogy azon nyelvi sajátságoknak, melyeket Kleemann felhozott, elő vagy elő nem fordulása nem nyom a latba jóformán semmit; mert az elegikusoknál is vannak stereotyp phrasisok, melyek természetesen megegyeznek. De ez nem áll, vagy legalább nem egészen. Mert föltéve, hogy csakugyan olyannyira czéhszerű volt volna az elegiaköltők nyelve, mégis vannak Kleemannnál dolgok, melyeken egyrészt a Tibullus és Lygdamus között való eltérés, másfelül az Ovidius és L. közötti hasonlóság félreismerhetetlen.

Ilyenek például, hogy a sed, kötőszó, mely Lygd.-nál (V, 28.) a negyedik helyen fordul elő, Tibullusnál csak háromszor van a mondat kezdete után a második helyen (I. 7. 46. 8. 63. II. 4. 3.) különben mindig szabályosan legelül. Ellenben Ovidiusnál mindennapos dolog, hogy a sed tovább mozdul és pedig háromszor a harmadik helyen. (V. ö. Kleemann p. 12.) Hasonló az autem és nequiquam, mely Tibullusnál elő nem kerül. Lygdamusnál igen (és pedig az előbbi V, 3. az utóbbi ugyanott 27. vers) ugyszinte Ovidiusnál is (Kleemann ugyanott.) Sokkal szembezőkőbb: quamvis Lygdamusnál (6. 29) indicativussal Tibullusnál I, 4, 41, 43; 6, 67; 8. 15 mindenkor conjunctivussal. Ovidius mindkettőt használja (Kleemann p.

¹⁾ »Tibullische Blätter« p. 37.

36.). etenim Lygdamusnál (I, 14.) előfordul, Tibullusnál sehol; Ovidiusnál ritkán, de mégis (Met. XIV, 695; Trist. III, 3, 77; ex Ponto. III, 7, 13.) postquam Tibullusnál, (II, 5, 19, 107.) praesenssel és perfectummal, Lygdamusnál (4, 41) plusquamperfectummal. Ugyanigy Ovidiusnál négy-szer. (Kleemann p. 37.) Nemkevésbé érdekes iam-dudum, melyet Lygdamus használ (6, 63.) ellenben Tibullus soha (Propertius sem használja) Ovidius igen gyakran (Kleemann p. 38.) De nézetem szerint sokkal többet nyomnak a latban a metrikai nehézségek, melyeket Kleemann a 29. lapon összeállít és melyekből az tűnik ki, hogy mind a verselés általános természete (T.-nál inkább a dactylicus, L.-nál a spondeicus vers járja) mind az egyes metszetek stb. dolgában nem egyeztethetjük össze a harmadik könyvben ránk marad költeményeket, a két első könyvben foglaltakkal. Külömben Kleemannak egyik fő és nem megvetendő érve az, hogy Ovidius levelének kell tekintenünk azon költeményt (III, 5), melyben egy helyről van szó, mely a Tiberis mellett fekszik (hogy itt a Tiberist kell értenünk az Etruriai folyón, az p. 16. bőven meg van bizonyítva.) Hogy itt Messalának vagy rokonainak a Sulpiciusoknak ¹⁾ volt valami birtokuk, azt kétségtelenné teszi a IV. könyv egyik költeménye, melyre külömben még visszatérünk (IV, 16) s melynek két sora így szól: »Dulcius urbe quid est, an villa sit apta puellae Atque *Arretino* frigidus amnis agro?» (Nem lehetetlen az sem, hogy ez azon »vicus sulpicei,« melyről egy felirat tanuskodik Mommsennél (Corp. Inscr. Vol. I. n. 804.)

Mindezek után eredményül kimondhatjuk, hogy azon szorgalmas munka után, melyet Kleemann végzett, kétségtelen, hogy a harmadik könyv nem Tibullustól való és valószínű, hogy *a harmadik könyv szerzője nem más, mint a fiatal Ovidius*, kinek költeményei talán megbírálás vagy emlékképen kerültek ama levéltárba, honnan Tibullus költeményei valószínűleg már a költő halála után kiadatnak. Hogy Messalla házában ilyenén költői társaskör létezett, melynek Tibullus egyik vezércsillaga volt, azt a Kleemann-féle munka éles kritikusa is elismeri. (Baehrens »Tibullische Blätter« p. 50. 51.)

Hogy ezen feltevést mindazonáltal teljesen bizonyosnak el nem fogadhatjuk, azt mindenki belátja, ki hasonló

¹⁾ Hogy Sulpicia, kit a IV. könyvnél bővebben említünk, Mesalla rokona volt azt Baehrens elismeri (Tibull. Blätter p. 43.)

analogiájukban meglepő irodalomtörténeti eseteket figyelemmel kísért. Az utánzás kiterjedhet a legcsekélyebb részletekig, s azért csak mértékletesen használva képezhet, még amugy is ritkán *döntő*, positiv bizonyítékot.

Ha a Kleemann-féle munkában valami kifogás alá esik az az, hogy munkájában nem a kéziratokban fenn tartott, hanem már emendált szöveget használta, mi főképen metrikai nehézségeknél nagy befolyással van az eredményre, ha mindjárt — mint ez esetben — a legnagyobb metrikusok egyikének kiadását használja is.

Latkóczy Mihály.

AZ »EPHESUSI MATRONA« A MAGYAR IRODALOMBAN.

A világirodalom ismeretes vándormeséi közül a legelterjedtebb és leghíresebb az ugynevezett »*ephesusi matrona*« vagy mint újabban elnevezték, a »*hütelén özvegy*« története, melynek vándorlásait Grisebach Ede érdekesen leírta és magyarázta.¹⁾ E novellát kelet és nyugot majd minden népénél találjuk, — saját irodalmunkban is, ha nem is a nép száján.

Ma már kétségbevonhatatlan, hogy a „hütelén özvegy« története ázsiai és nevezetesen *indiai* származásu, hiszen épen a régi szanszkrit-nép követelte legszigorubbán a nőtől, hogy csak férjének éljen, sőt hogy férjét tul ne élje. Mégis Európában nem az elbeszélés eredeti (indiai) alakja, nem is Nero fajtalan kortársának, Petronius Arbiternek *Satyricon*-ja (melynek 111. és 112. fejezeteiben van elmesélve a matrona hütlensége) tették ismertté és népszerűvé a novellát. Tette ezt a világirodalom egyik legelterjedtebb és legbefolyásosabb könyvé, a *Historia Septem Sapientum Romae*, mely a 12. században keletkezett és csakhamar minden európai nyelvre, *magyarra is*,²⁾ lefordítottatott.

¹⁾ *Die treulose Witwe. Eine chinesische Novelle u. ihre Wanderung durch die Weltliteratur. Von Ed. Grisebach. Stuttgart 1877. 3. kiadás. E könyvet ezen Közlöny első kötetében a 136—137. lapokon ismerttettem.*

²⁾ Mai irással: »*Poncianus históriája, azaz hét bölcs mestereknek mondását csudaszép hasonlatossággal foglalván, mi módon a császár fiát Diocletianust hétszer haláltól megmentetett legyen. Mely mostan igaz és tiszta magyar nyelvre fordítottatott Bécsben, Eberus Balázs által ö fölsége engedelméből nyomattatott MDLXXIII.* Unicum a nemzeti Múzeum könyvtárában.

E könyv azon *keretes elbeszélések* egyike, melyeket keleten oly nagy számmal találunk.¹⁾ Keretje nem tartozik itt reánk, különben is igen egyszerű: A császárné megszereti mostoha fiát, Diocletianust, és bűnös szerelemre akarja csábítani. Az ifju visszautasítja az ajánlatot s a császárné bosszúból saját vétkével vádolja a királyfiut. A császár, Poncianus, e miatt halálra ítéli fiát, de hét bölcs mester — az ifju tanítói — elbeszéléseikkel reáveszik a fejedelmet, hogy a halálos ítélet végrehajtását elhalasztja — míg az ifju ártatlansága kiderül. E keret alkalmas különböző mesék befogadására, mely mesék természetesen a keretnek magának tartalmával csak annyiban álltak összefüggésben, a mennyiben belőlük némely, a helyzettel néha csak igen laza összefüggésben álló tanulság vonható.

A *Historia Septem Sapientum* elbeszélései közt egyik legvonzóbb a hűtelen özvegy története. A hetedik mester beszéli el, hogy a császárt a nők megbizhatatlanságára figyelmeztesse és neje iránt, ki Diocletianus halálát sűrgeti, bizalmatlanná tegye. A híres munka *magyar fordítása* irodalmunk legrégebbi fenmaradt termékei közé tartozik, de, mint fordítás, természetesen nem bír önálló, maradandó értékkel, hanem egyedül nyelvünk története szempontjából fontos. Azért nem is valószínű, hogy valaki az egész munkát újra kiadja. Annál szivesebben fogják, azt hiszem, olvasóink venni, ha legalább a hűtelen özvegy történetét a következőkben teljesen lenyomatom. Egészen hiven adom az 1573-diki fordítás szövegét, az egyetlen fenmaradt példányból, — csak a hóbortos helyesírást modernizáltam, és vesszőket s pontokat alkalmaztam, melyeket az eredeti szöveg nem ismer. Az 1573-diki nyomtatvány nincsen lap-számozva; a hűtelen özvegy története az írónnal feljegyzett 199—210. lapokon áll és szóról-szóra, a címfelirattal együtt, következőleg hangzik:

»Heted mesternek beszéde egy vitézről, ki egy kiseded vérnek látása miatt, melyet az ő feleségén látott vala, meghal vala érte.«

»Vala egy vitéz, kinek vala egy szép felesége, kit felljebb szeret vala, hogynem mint illik vala; annyira, hogy soha nem akar vala megfogyatkozni az ő látásától. Történék, hogy egyszer labdát játszanának ketten és a

¹⁾ Ezek azután nyugaton sokfelé utánoztattak. Így pl. Boccaccio ismeretes *Decameron*-ja alak tekintetében szintén a *keretes* elbeszélések közé tartozik.

vitéz tart vala egy kis kést az ő kezében, kibe történet szerint a felesége bele ütötte a kezét, és kis vér kezd ki jönni belőle. Mikoron a vitéz látta volna a vért, hanyat homlok esék a földre, és a felesége hogy hideg vízzel öntözné, meg élede és monda: »Hamar papot hozzatok, mert im meghalok az én feleségemnek véréért.« A vitézek hogy ezt hallották volna, nagy hamar egymás után papért futának. De míg a pap eljuta, addig nagy bánatjában meghala, kinek halálán mind az egész város sir vala, az asszony pedig felette igen siratja vala, és sirtában ezt mondja vala: »Jaj énnekem, jaj énnekem! Mit tegyek immár! Ugy élek, mint egy gerlicze madár férfi nélkül!«¹⁾ A vitéznek testét nagy czeremóniával eltemeték. Az asszony a temetés után a koporsóra hanyat homlok leesék és azt fogadá, hogy soha onnét a helyről el nem megyen, de az ő ura haláláért meg akarna halni. Kinek mondanák az ő baráti: »Jó asszony, mit használ a te urad lelkének, hogy itt a helyen akarsz maradni; jobb volna ő érette alomzsnát osztanod, hogy nem mint itt a helyen maradnod.« Monda az asszony: »O gonoszoknak gonosz tanácsa! Ne adja Isten, hogy én innét halálig elmenjek az ő szerelméért.«²⁾ Ezt hogy láták az ő baráti, csinálának nagy hamar a koporsó felett egy kis házacskát, kivel minden szükségével és marháival be rekeszték és ott hagyák.

»Vala pedig az kor ott az országban oly törvény, hogy ha valakit felakasztnak vala, hát a vice ispánnak³⁾ személy szerént ott kellene egy éjjel az akasztófánál őrizni. Ha pedig az akasztott embert ellopnák avagy elvinnék, fején jószágán maradna, és csak király tehetne jól vele irgalmosságából. Történék, hogy ugyanazon napon, mely nap a temetés vala, akasztának egy embert fel és a vice ispán felfegyverkezék és a lova hátán az akasztóházhoz mene. Mikoron éjjel nagy sokat verrasztana, oly igen megfázék a hidegen, hogy neki úgy tetszik vala, hogy meghalna ha szénhez nem juthatna. Tekinte (a könyvben *teknite* áll) a városra és láta hát az asszony kis kuttyácskájában tetszik vala egy kis szén égni. A vitéz nagy gyorsan oda szágulda és hogy az ajtóra ment volna, monda az asszony: »Ki vagy ilyen

¹⁾ A németben ezt a megjegyzést maga az özvegy magyarázza meg, hozzátéve: »Ha ez (a gerlicze) férjét veszíti, máséhoz nem megy többé férjhez és csupa bánatból zöld ágra sem ül többé.«

²⁾ Az ő szerelmeért: a németben *Denn er ist aus Liebe zu mir gestorben*.

³⁾ A németben: *der Landvogt*.

későn?» Monda a vice ispán: »Jó asszonyom, im én vagyok, de oly nagy hidegséget szenvedek, hogy ha a szénhez nem bocsátandasz, meg kell halnom.« Monda az asszony: »Bizony, félek, hogy ha bebocsátandlak, valami gonosz beszédet szóllasz én előttem.« Monda a vice ispán: »Jó asszonyom, azt fogadom, hogy nem szólok semmi gonosz beszédet, mert én jól tudom, mely szent asszony vagy te, és a te uradnak szerelméért nem akarsz elmenni innen.«

»Bebocsátá az asszony, és mikoron ott az szemben terpezkedett volna és megfűtözött volna, monda: »Édes asszonyom, kérlek, ne vegyed gonosz nevön, hadd szóljak egynehány beszédet.« Monda az asszony: »Im, meghal-lom s osztán meg felelek « Monda az ispán: »Asszonyom, te igen szép vagy és jó nemzet vagy, dicséretes, ifju és gazdag vagy; jobb volna neked a te házadnál laknod és bő alamizsnát a te urad lelkéért adnod, hogy nem mint itt nagy keserüséggel életedet vesztened.« Monda az asszony: »Vaj, vaj, te ember, bizony, ha tudtam volna, hogy ilyeneket szólj, bizony nem jöttél volna ide be én hozzám. Im neked is azt mondom, mit egyebeknek mondtam. Jól tudod azt, hogy az én vitéz uram csak egy kevés véremért holt meg, és nem mernék-e én itt ő érette meghalnom?« A vitéz ezt hallván, felüle lovára és elbucsuzván az asszonytól, elmene az akasztófához, és mikoron látta volna, hogy az akasztott embert ellopták volna, igen megbusula és kezde ő magában ezt mondani: »O uram isten, hogy veszek; im mind fejemet, mind jószágomat elvesztem. De bizony tudom, mit kelljen mivelnem. Egy szent asszonyi állat vagyok a czinteremben, kinél megfűtözém. Ezennel hozzá megyek és tanácsot kérdek tőle.«

»Elindula lován igen hamar, és hogy az asszonyhoz juta, monda neki: »Asszonyom, én vagyok a vice ispán, ki először is ide jöttem vala. Nyisd meg, jó asszonyom, az ajtót és im, egy nagy titkomat mondom meg neked. Kérlek istenért is, bocsásd (!) be hozzád, hadd kérjek tanácsot tőled.« Hogy bebocsátta (!) volna, monda a vitéz: »Jó asszonyom, szokás ez az országban, hogy ha embert akasztanak fel, hát a vice ispán tartozik egy éjjel őrizni; ha pedig ellopják az akasztott embert, fejét jószágát elveszti, és királytól lehet kegyelme. Im, mig én itt fűtöztem, addig a latrót ellopták az akasztó fáról. Azért istenért kérlek, adj jó tanácsot, mert elvesztöttem mind magamat mind jószágomat.« Monda az asszony: »Bizony én is szánlak, hogy mindenedet elvesztetted, és a te életed csak ki-

rálynak kegyelmességén áll. De tedd az én tanácsomat és semmit a te jószágodban el nem vesztesz, sem haláltól ne félj.« Monda a vitéz: »Jó asszonyom, hiszen ugyanis azért jöttem, hogy tanácsot adj, mi módon menekedhetem meg haláltól.« Monda az asszony: »Akarj engem feleségül magadnak venni.« Monda az ispán: »Sőt igen örülöm (!), hogy csak azt nevezed is. Nagy könyörületesség az tőled, hogy ilyen nyavalyást meg nem utálsz magadnak választanod.« Monda az asszony: »Im engedek te neked, de bizony sem látja, sem hallja valaki, hogy én szót is adnék egyébbnek.« Monda a vitéz: »Im én is felfogadom, hogy míg élek, többnek hitemet nem adom náladnál.« Monda az asszony: »Jól tudod, hogy az én uram csak tegnap hala meg. Vegyük ki és kössük az akasztó fára az ember helyére.« Monda a vitéz: »Édes asszonyom, legyen bátor a te akaratod szerént.«

»Megnyiták azért a koporsót és ki vonák belőle a testet, és monda a vitéz: »Jó asszonyom, igen félek, hogy meg ne esmernék, mert az akasztott embernek nem vala elől két foga; mert mikor megfogták vala, ki ütötték vala neki két fogat elől.« Monda az asszony: »Végy egy követ és verd ki neki a két első fogát.« Monda a vitéz: »Ne istenért, jó asszonyom, mert én nekem jó barátom vala szegény míg éle, és nagy kegyetlenség volna én tőlem, ha immár holtában ezt tenném rajta.« Monda az asszony: »Ha te ezt nem teszed, im én a te nagy szerelmedért megcselekszem.« Vön egy követ és ő maga menynyi foga vala elől, mind ki rontá és ezután monda: »Vidd el immár, akaszd fel!« Monda a vitéz: »Bizony, mégis igen félek, hogy meg ne ismernék, mert a latornak, a kit felakasztottak vala, nagy seb vala a fején hátul nagy hosszban és a két füle elszakadott vala, és ha ezt meglátják, ezen módon ottan megismerik, hogy nem ez volt az akasztó fán.« Monda az asszony: »Vond ki kardodat és vágd úgy, hogy szakadjon el a két füle.« Monda a vitéz: »Jó asszonyom, tudod, éltében mely igen szeretem vala. Távol legyen az én tőlem, hogy én, eleven vitéz lévén, holtat vagdálnék.« Monda az asszony: »Adhajsza nekem a kardot és a te szerelmedért én elvágom.« Vette az asszony a kardot és nagy sebet tön a fején és mind két fülét elvágá, és monda: »Vedd fel immár és vidd akasztani.« Monda a vitéz: »Mégis félek, édes asszonyom, hogy meg ne esmernék, mert a latornak, a ki az akasztó fán vala, elmetszették volt az ő szemérmes testét, és ha így

találnák, nagy veszélyünk indulna.« Monda az asszony: »Bizony, ilyen féltékeny embert soha nem láttam. Nincs jobb soha. Légy bátor szíveddel, míg élsz, mesd el mindjást és akaszd fel hamar.« Monda a vitéz; »De, édes asszonyom, kérlek, ments meg engem annyi munkától; mert jól tudod, hogy férfi ember semmire kellő efféle test nélkül. Ha én ezektől (?) megfosztanám, nagy szégyen volna ez én tőlem.« Monda az asszony: »Adj egy kést csak; ezt is megmivelem én a te szerelmedért. Ugy szeretlek én tégedet, édes galambom.« Ezt hogy mondá, elmetszé urának testét és elhajítá, hogy megennék az ebek, és monda azután: »Ihol, immár im elég rútul bánám vele; elég éktelen immár. Vedd fel és akaszd fel.« Monda a vitéz: »Elég immár, elviszem, felakasztom,«

»El vivéék és felakaszták ketten, és a vitéz így szabadula meg a haláltól. Hogy ez meg lőt volna, monda az asszony a vitéznek: »Jó uram, immár megmentettelek veszélytől. Jó volna immár nekünk mindennek láttára az egyháznál meg eskünnünk és menyegző után elhálnuk (elhálnunk?).« Monda a vitéz: »Fogadást fogadék, hogy életemben egyébbel nem laknám náladnál. De ó te nyavalásb asszony minden asszonyoknál, ki venne téged feleségül hozzája? Im a te vitéz urad egy kis véredért bánatjába megholt, és im, ezzel fizeted meg nekie, hogy fogaid ki rontád szájából, fejét meg vágád, füleit elmetszed, testét az ebeknek vetéd. Ördög volna az, a ki tégedet ilyen dologért feleségül venne magának. De soha felőlök te ezt nem miveled.« Ki rántá törét és fejét elvágá az asszonynak.«

Eddig az elbeszélés.

A hűtelen özvegy története a különböző országokban a különböző népek szelleme, gondolkodásmódja, moralja szerint más meg más alakot nyert; a *Septem Sapientes*-ben magán hordja a *francia* szellem bélyegét.¹⁾ Sem a keleti, sem a latin hagyományok nem ismerik az elbeszélésnek azon alakját, melyet a francia barát feldolgozása nyújt. Főleg a nő gyalázatosságát és, a végén, megérdemlett büntetését a régiebb elbeszélések közül egy sem hangsú-

¹⁾ A *Historia Septem Sapientum* külömben maga is Franciaországban nyerte első alakját, melyben reánk maradt. *Dam Jehans*, a Haute-Seille apátságának (Nancy vidékén) egy barátja dolgozta át a zsidó vagy görög eredetit — erre nézve eltérnek még a vélemények — latin nyelven. Francia nyelven, verses alakban a XIII. század végén dolgoztatott fel a munka: *Romans de sept sages* ed. Adalb. Keller, 1836.

lyozza oly határozottan, annyi erkölcsi szigorral, mint a fent közlött traditio. Hiszen Petroniusnál még durva élczel is végződik a vastag »katonai kaland.« a mivé a szép elbeszélés Nero császár romlott társánál fajult.

Az elbeszélésnek, Petronius szellemében, könnyelmű. részben sértő felfogását találjuk már némely régibb francia költeményben (fabliau-ban), melyek a hűtelen özvegyről mesélnek. Még sértőbb a későbbi, újabbkori francia írók morális álláspontja e históriával szemben. Hiszen Lafontaine csak a következő megjegyzéssel kíséri az aszszony tettét: *Ce n'était pas peut-être une si grande affaire!* úgy hogy a modern olvasó, még a ki semmiféle positiv moralról nem akar is tudni, valósággal sértve érzi magát.

Elődeinél szellemesebben, ha nem is mélyebben beszél el *Voltaire* a hűtelen özvegy történetét »*Zadig*«-jának második fejezetében »*Az orr*« czimfelirattal, — állítólag egy arabs könyv alapján. Közvetlen forrása ismeretlen. »*Zadig*« 1747-ben jelent meg, midőn a mese chinai alakját már ismerték Európában; ¹⁾ mégis nem lehetetlen, hogy *Voltaire* a chinai traditión és *Petronius* elbeszélésén kívül még más forrást is használt, melyet mi nem ismerünk.

Voltaire elbeszélése nemcsak azért érdekes, mert újabban leginkább ezen alakban ismerik a hűtelen özvegy történetét, hanem reánk nézve főleg azért is fontos, mert a mese újabbkori magyar költői feldolgozójának ez szolgált forrásul.

Zadig neje, *Azora*. — ezek *Voltaire*nél a mese fővonásai ²⁾ — egyszer a legnagyobb fölindulással és heves kifakadásokkal jött haza sétájáról. Férje kérdésére, hogy valjon mi bántja, elbeszéli, hogy borzasztó dolgot tapasztalt. »A fiatal szomszéd özvegyét mentem vigasztalni, mondja, ki két napja emelt sirhalmot fiatal férjének a patak partján. Fájdalmában esküvel fogadá, hogy nem mozdul el a sirhalomtól, míg azt a patak habjai mossák.« — »Lám, szólt közbe *Zadig*, az tiszteletre méltó nő, ki igazán szereti férjét.« — »Ó, válaszolá *Azora*, ha tudnád, mivel foglalkozott, midőn meglátogattam?« — »Ugyan mivel, szép

¹⁾ A chinai elbeszélés ugyanis európai nyelven először a következő munkában jelent meg: *Description géographique, historique etc. de l'empire de la Chine et de la Tartarie Chinoise Par le P. F. B. du Halde, de la Compagnie de Jésus*. Paris. 1733. 2. kiad. Haye. 1736. Az elbeszélés az utóbbi kiadás III. kötetének 401—416 lapjain áll.

²⁾ *Voltaire* elbeszélése igen el van terjedve, azért nem adom teljes szövegét. Magyarra is van fordítva *Rakovszky István* által, 1871.

nőm?» — »A patak medrét más irányba ásatta.« És Azora újra korholta és heves szemrehányásokkal illette az özvegyet. Zadignak nem igen tetszett az, hogy Azora oly tüntetőleg mutogatja erényét; ily értelemben nyilatkozott legjobb barátja, Cador, előtt is.

Azora egyszer két napot egy barátnéjánál tölt falun. Midőn harmadnap haza jön, a cselédek jajgatva és zokogva adják tudtára, hogy férje a múlt éjjel rögtön meghalt, és hogy a halottat már is eltemették ősei sirboltjában. Azora sirva fakad, haját tépi és megesküszik, hogy meghal. Este Cador, a ház régi jó barátja, engedélyt kér, hogy meglátogathassa, és együtt sirnak. Másnap is sirtak, de már kevesebbet, és együtt ebédeltek. Cador felajánlja szivét és birtokát a szép özvegynek. Ez sir, bosszankodik, de ismét lecsillapul. A vacsora tovább tart, mint az ebéd; a társalgás bizalmasabb. Azora magasztalja az elhunytat, de egyszersmind hozzáteszi, hogy voltak gyengéi, melyeket Cadorban nem vesz észre.

Vacsora közben Cador heves lépfájásról panaszkodik. Az urhölgy szánja, aggódik és iparkodik segíteni barátján. Még a helyet is megérinti, melyen Cador oly heves fájdalmat érez. »Gyakran bánt téged e baj?« kérdi részvétellel a szép hölgy. — »Néha sirom széléig visz« — felel a beteg, — »és csak egy gyógymód van, mely enyhülést szerezhet: ha egy oly ember orrát tehetem szenvedő oldalomra, ki az előző napon halt meg.« Azora bámulja a sajtyszerű gyógymódot, de végre is a fiatal ember kitűnő tulajdonságai elhatározásra bírják őt. Az özvegy borotvát vesz kezébe, férje sirjához megy, elárasztja azt könnyeivel, és az ott fekvő Zadighoz közeledik, hogy levágja az orrát. Zadig azonban felemelkedik, és az egyik kezével a borotvát távolítva el magától, a másikkal saját orrát fogva, így szól: »Asszonyom, ne szidalmazza ezentul annyira a szomszéd özvegyet; mert az az ötlet, hogy orromat le akarta vágni, felér azzal, hogy egy patak medrét megváltoztassák.«

Ez, fővonásaiban, Voltaire elbeszélése.

A mese Voltairénél is élczczel végződik, mint pl. Lafontainenél, de amaz élcz egészen más hatása, mint a meseköltő sértő frivolitása. Voltaire nem veszi komolyan a dolgot, nem is bocsátkozik a historia terjedelmesebb előadásába, nem motivál, nem ad bő leírásokat; — a fentebbi vázlat jó részben hű fordítás. Ő csak a női könnyelműség egy esetét akarta elbeszélni, — moralizálás,

tendentia nélkül. Innen az elbeszélés könnyed, vidor, ironikus hangja. És e hang annál indokoltabb, mivel baj volta-képen nem is történik; hiszen az özvegy szándéka csak szándék marad.

Voltaire elbeszélése szolgált Versegghy Ferencznek forrásul, ki a hűtelen özvegy történetét »Szentésiné« cz. költői elbeszélésében dolgozta fel.¹⁾ Versegghy költeménye tudtommal a hűtelen özvegy történetének egyedüli költői feldolgozása a magyar irodalomban. De nemcsak ez okból, hanem belső értékénél fogva is érdemli meg, hogy vele foglalkozzunk.

Versegghy az elbeszélés fonalát illetőleg teljesen Voltairehez ragaszkodik. Majd ugyanazon szókkal kezdi is végzi is az elbeszélést, mint a francia író, — de sokkal terjedelmesebb, az indokokat mélyebben és bővebben kifejti, kerekdedebb és költőibb is, mint Voltaire, ki a történetet egészen adomaszerűleg adja elő.

Egy szomszéd özvegynek csinos falujából
Haza nyargaltatván, kiszáll kocsijából
Hires Szentésiné, a bájos szépségnek
Oly ritka remekje, mint a szent hűségnek.

Igy kezdi Versegghy. A nő felindulása terjedelmesen van rajzolva, mert ez képezi az egész cselekvés alapját, hátterét:

»Jaj! mit láttak — ugymond — bámuló szemeim,
Miket nem hallottak elrémült füleim . . .!«

Férje, ki épen sakkozott meghitt barátjával, Lesneki-vel, azt hiszi, hogy valaki' megsértette nejét. »Kinn siessek bosszut, hallatlant állani?« kérdi az asszonytól.

»Senkin — felel a szép. Köszönöm tüzedet,
Melylyel bizonyítod hozzám jó szivedet.
Nemcsak engem illet a szörnyü gyalázat,
Mely miatt keblemben habzik²⁾ az ádázat.
Oda böcsülete asszonyi nemünknek,
Ha kisül fortélyá szomszéd özvegyünknek.
Szégyenlem előtted levenni láróját,
Melylyel takargatta szemtelen orcáját.«

¹⁾ Ez először a »Magyar Aglája«-ban (Pest, 1806.) a 33—43. lapokon jelent meg. Utóbb Versegghy költeményeiben (Összeszedte Toldy Fer., Pest, 1865.) is, 172—181 l. — Toldy e költeményt a »Magyar költészet kézikönyvébe«, Budapest, 1876. 2. kiad. II. köt., 274—283. ll. is felvette.

²⁾ A m. költészet kézikönyvében hibásan: *hangzik*.

E hosszabb bevezetés kettős irányban helyes: egyrészt Szentesiné alakját és jellemét domborítja ki — másrészt pedig érdeket, kíváncsiságot kelt az olvasóban.

Következik a szomszéd özvegy tettének igen csinos elbeszélése. Családiné — ez a gáncsolt özvegy neve — így meséli Szentesiné,

Felemelvén csúcsát özvegy fátyolyának,
Szemébe kacsongat uj házasságának.
Tudjátok. férjének tartván temetését.
Mely igaznak hittük módos kesergését!
Egymást érték mellyjén a könnyhullajtások,
Fojtogatták szavát a mély zokogások,
S ráborulván sokszor megmeredt párjára,
Szörnyü ájulással düllött szófájára.
Végre márványtornyot emelvén kertjénél,
Nyilván megesküdött felépítésénél.
Hogy mig ennek alját a patak hűviti,
Mely özvegy lakását vízzel békeríti,
Mindaddig folytatván ő is özvegységét,
Boldogult férjének megőrzi hűségét.

E terjedelmesebb elbeszélés is ügyes, mert Családiné magatartása férje halála után később úgy szólván kövendő mintája lesz Szentesinének. — mind a kettőnél ugyanegy mélységgel és eredménnyel.

Szentesiné további elbeszélése is sikerült, — igen elevenítő, a leírást hatásos cselekvéssel helyettesítő. A szép asszony elkocsikázott Családinéhoz, hogy »szívét megvigasztalja«; utközben számos munkásra bukkan, kik nagy serényen árkot ásnak. Szentesiné nem érti a dolgot, kíváncsiságból »hozzájuk tolódott« kocsijával, s itt aztán megtudja,

Hogy földesasszonya ezen kis folyónak
Megigérte kezét Fürtösi Lászlónak;
S minthogy megfogadta szörnyü esküvéssel,
Hogy fel nem hágy addig a bús özvegyléssel,
Mig alját a patak mossa sirtornyának,
Melyet felépített boldogult urának,
Ők ő nagyságának parancsolatjára
Elvezetik vizét Fürtösi malmára.

Ezen nem szándékolt élczczel befejezi Szentesiné elbeszélését. I. esneki, a ház barátja, rettenetesen neveti a históriát;

Sok kelepczét hányt ő Szentesi nejének
Elejétől fogva ismeretségének —

de mind eredmény nélkül; most bosszút áll a szép nőn:

Az asszonyhüséget fekete hattyúnak,
S tettetésnek mondja mind a grimászokat,
Melyekkel megveti az ajánlásokat.

Az asszony »méltó megvetéssel« néz reá s távozik.
Ura pedig kijelenti, hogy nem szereti neje azon tulajdon-
ságát, hogy »másnak tetteit turkálja«;

A gyengeségeket csak olyan ócsálja,
Ki tulajdon keblét érezvén vétkesnek
Korom mellett akar tetszeni fényesnek.
Örömet elválnék — teszi hozzá — javamnak felétől,
Ha elszoktathatnám rút nyelvességétől.

Lesneki, ki örömet folytatja a bosszuállás művét,
rögtön egyikét módot tanácsol barátjának, »melylyel meg-
lehetne párját orvosolni.«

Vacsoránál Szentesi nagy busan tudatja nejével,
hogy három nagy pöre e napokban egyszerre tárgyalásra
kerül, a miért neki holnap Pestre kell indulnia. És a tör-
ténendőket már előre sejtetve, teszi hozzá:

Igy az utazástól soha még nem féltem,
Mióta Mancimma! jegygyűrűt cseréltem.

Másnap utnak indul, végre jön levél, melyet olvasva
»a komor menyecske lankadt rózsza gyanánt kezdett felvi-
dulni.« Lesneki, kire a távozó férj bizta volt nejét, vigasz-
talja Szentésinét

S jóllehet az asszony ritkán marasztalta,
Mellette töltötte mégis az estvéket.

Uj levél jön, mely előbb urának rosszulletéről, majd
növekedő bajáról, végre reménytelen állapotáról szól.
Verseghy ironikus rajza itt igen hatásos:

Mint mikor az égre felhők tornyosodnak,
Melyekben iszonyu vészek zordonkodnak,
Amint ormaikat a nap megsajdítja,
Halványodik, ájul, fejét lekonyítja;
De magához térvén mély rémüléséből,
Olvasztó tüzeket lödöz hő képéből.
A fellegek pedig mord harcra hevülnek
Vad ostromló gyanánt rakásra csődülnek,

Vaktában lökdösik gyilkos nyilaikat,
 Morgással duplázzák csattanásaikat,
 S összegomolyodván, mind addig duzmadnak,
 Mig lágy oldalaik záporra fakadnak:
 Szentesiné szintugy a tudósításra
 Jelt érez magában egy nagy ájulásra,
 S a karszékbe dülvén halavány arczával,
 Elrémíti házát szűszorulásával.

Lesneki vigasztalja a szép nőt, de csekély eredménnyel. Mert ez, magához térve,

Nagy sohajtást kapcsol első jajszavához.
 Képe tüzesedik, szemei lángzanak
 Ajakin siralmas panaszok habzanak.
 Szörnyü átkokat küld mostoha sorsának
 Szemrehányásokat utazó urának;
 S végre hogy szívének érzi tagulását,
 Sirásra fordítja vad háborodását,
 S jajokkal vegyítvén bus zokogásait,
 Zápor gyanánt ontja könnyhullajtásait.

Végre jön a hír, hogy ura meghalt, s a költő helyesen mondja, az előbbi rajzok után:

Nincs erőm megírni a zokogásokat,
 S a közöttök történt sok ájulásokat,
 Melyekkel az özvegy Szentesit siratta,
 Vagy belfájdalmának mélységét mutatta.

Lesneki vigasztalja az asszonyt s tudván, hogy a fájdalom könnyebbséget talál a részesülésben, égis magasztalván boldogult Pistáját, maga is

Már fohászzkodással árulta sebeit,
 Már kezkenőjével törölte szemeit.
 Mint a harmatcsöppek, melyek a rózsának
 Egy piros levelén külön ragyogának,
 Arra unszoltatván az irigy szellőtől,
 Hogy bucsut vegyenek a bibor bölcsőtől,
 Sok remegés után egymásba pörgenek
 S a kinyílt rózsának keblébe görgenek:
 Ugy az érzékeny szív, buba sülyedezvén,
 S egy másikat véle senyvedni érezvén,
 Reszketve csatolja bajtársát ölébe,
 S kiöntvén panaszit érzékeny keblébe,
 Vigasztalást keres köz zokogásában,

Nyugadalmat talál nyílt barátságában.
 Szentesiné tehát, látván kesergését,
 Bizonyosnak vélte igaz szivességét.
 S nyakába borulván, zokogással kérte,
 Hogy a mint férjének szentül megígérte,
 Segítse viselni sulyait sorsának,
 S legyen gyámolója bus árvaságának.

Barátja azt megígéri, — de rögtön összerogy, mert a nyilamlás borzasztó fájdalommal elfogja. Jó gondolat, a mint a költő e bajt indokolja. Ah, — jajgat Lesneki — .

Valahányszor a bu elfogván szivemet,
 Sűrűn kifacsarja szememből könnyemet,
 Annyiszor megujul ezen bágyadásom.
 A nyilamlás lesz még utolsó romlásom!

Ez indokolás első eredménye helyes lélektani megfigyelésre mutat. Mert az asszony felteszi magában,

Hogy mértéket tartván saját bánatjában,
 Nem ad neki többé okot a sirásra,
 Sőt késztetvén képét a kedvmutatásra,
 Bajnok keménységgel kérleli vendégét.
 Enyhítse meg, mint ő, mély keserűségét.

A mi az elbeszélés többi alakjaiban egyszerű ténynek van felemlítve, mely az olvasót meglepi és bosszantja, — itt keletkezni, fejlődni látjuk. Az idő is megteszi a hatását.

Egynehány nap mulva bujából derülvén
 S feledékenységből kedve is üdülvén,
 Együtt ül az özvegy házi barátjával,
 Két meglelégített jó vacsorájával,
 Amint nagy kapuja nyílik udvarának,
 S elérkezik teste boldogult urának.

Szentesiné fájdalma tehát megujul és az özvegy ráborul a halottra s

El-elmegy ájulni az ágynak szélére.
 A mit Családiné tett hajdan férjével,
 Azt ő megújítja szós kesergésével;
 Sőt meglátszik vetni minden mesterségét,
 Hogy megszégyenítse amannak hűségét.

Ezalatt berohan komornája azon hirrel, hogy Lesnekinék már kékül az orczája,

Ölik ismét szegényt a rút nyilamlások
Egymást érik szíven a vad ájulások.

Az özvegy siet barátjához: »törli halántékját illatos vizekkel, erősíti szívet éltető csepekkel«, s végre kérdi, régen szenved-e e bajban s nem gyógyítható-e? Lesneki elmondja betegsége sanyarú történetét, elsorolja a sok gyógyszert, melyet alkalmaztak, míg végre egy tapasztalt orvos egyedüli gyógyszernek mondta,

Ha egy meghalt testnek orrát elvágatván,
S balzsammal bemázolt irhába varratván,
Meztelen nyakamon mindaddig viselem,
Mig el nem enyészik a szokott gyötirelem.

Meséli tovább, hogy eddig hiába tett kísérletet a szükséges gyógyszer megszerzésére: megszólított két test-
őrző banyát,

De ők szent haraggal fejöket csóválták
S kérésemet szörnyü véteknek csinálták; —

fordult több szegény asszonyhoz, hogy saját meghalt gyermeköknek vegyék el orrát; de ezek

Legottan pemettel kínálták hátamat; —
végre sirásokhoz is fordult, kik azonban már jól ismer-
vén őt,

Vicispány urunkhoz akartak vezetni
S mint boszorkánymestert tüzre íteltetni.

Kitünő a humor, mely ezen elbeszélésben és annak következményén nyilatkozik, mert ime, a mit banyák, szegény nők és sirások utálattal és félelemmel visszautasítottak, midőn egészen idegen emberekről vagy kis gyermekekről volt szó, — történetünk hőse másképp fogja fel. Mert közvetlenül a fent közlött sorok után, melyekkel Lesneki eredménytelen vadászatát egy holtnak orra után elmeséli,

— Szentesiné felugrik székéről,
S egy éles késecskét kivonván zsebéből.
Legkisebb szó nélkül gyertyát vesz markába,
S átmenvén örömmel a bezárt szobába,
Hol setétben feküdt holtteste urának,
Neki akar esni halavány orrának.
De férje megkapván kését bal karjával,
Saját orrát pedig elfödven jobbával.
»Orrom nélkül, ugymond, engem eltemetni
Több ám, mint a folyót másfelé vezetni.«

Ime, Versegghy majd ugyanazon szavakkal végzi elbeszélését mint Voltaire, kitől azonban, mint láttuk, csak a mese száraz vázlatát vette, — hiszen Voltaire alig is ad egyebet száraz vázlatnál. De Versegghy nem csak abban önálló, hogy bő, életteljes, indokolt elbeszéléssé változtatja át Voltaire adomáját, hanem alapfelfogásában is elüt tőle. A férj itt nem annyira neje hűségét akarja próbára tenni — mint az összes e körbe tartozó történetekben — mint inkább *feleségét meggyőzni arról, hogy ő sem jobb a többinél, és hogy ennél fogva nincs oka vagy joga. másokról oly sujtó ítéletet mondani*, mint mondott a szomszéd özvegyről. Az elbeszélés e felfogása, nézetem szerint, azért is igen szerencsés, mert teljesen eltávolít a történetből minden komoly vonást. A mese azon hagyományain, melyek kedvezőleg végződnek, még pl. a Voltaireén is, nem nevezhetni jóízűen; a »szerencsés« befejezés kellemetlenül hat az olvasóra. Versegghynél teljesen a tréfa légkörében vagyunk s annál jobb hangulattal olvassuk a historiát, mennyivel sikerültebb az elbeszélés humoros, helyenként ironikus hangja. Versegghy elbeszélése irodalmunk sikerültebb költői elbeszélései közé tartozik, mely daczára némely avult fordulatnak s helyenként izlésünknek kevésbé megfelelő részletnek még ma is értékkel bír, annyival is inkább, mivel tárgya a világirodalom egyik legelterjedtebb és legérdekesebb költői alkotása.

Dr. Heinrich G.

HAZAI IRODALOM.

Francia nyelvten. A legújabb tanterv szerint írta *Tölgyi Gyula*, budapesti főreáliskolai tanár. I. rész. A reáliskolák. II. osztálya számára. Budapest, 1877. Zipser és König sajátja. A teljes mű ára 70 kr.

Azon tankönyvek közül, melyek a legújabb tantervnek köszönik létezésöket az előttünk fekvő bizonyára nem az utolsó helyen áll, s minden lapján tanuságot tesz arról, hogy átgondolt és gyakorlatilag is próbára tett elvek szerint készült. A főbb pontok, melyekben Tölgyi könyve többi francia nyelvtenainktól eltér, fel vannak sorolva az előszóban; legnevezetesebb köztök főképen a Ploetz könyvéből átvett azon beosztás, hogy az olvasási szabályok nem együttesen vannak előadva, hanem 'kis részletekre osztva kellő számú s e célra választott (illetőleg Ploetzből átvett) szókkal világosítottak meg.' Az egész tan-

anyag három kis keretbe van foglalva, — melyek elseje az *être*, másodika az *avoir*, harmadika az *er, ir, s re* végzetű igék jelentő, feltételes és parancsoló módja. A könyvecskét egynehány jól megválasztott könnyű olvasmány rekeszti be.

A szerző által követett módszer bizonyára nem fog helytelennek bebizonyulni, bár többi tankönyveinktől nem tér el annyira, hogy azokat számos kitünőségeik mellett képes volna egészen helyettesíteni. A szerző azon szokása, hogy a később tárgyalandó nehézségekre és sajátságokra a tanulót már jó előre figyelmezteti és előkészíti szintén helyeslést érdemel, csak azt szerettük volna, hogy a szabályok előadásában nagyobb pontosságra törekedett volna, a mely tekintetben is főképp Hofer francia nyelvtana szolgálhatott volna mintául. Így pl. »ezen ékezet (az accent circonflexe) a hangzók elkopását jelölvén, természetesen csak nyujtott szótagok felett állhat«: ennek ha van értelme, úgy hibás. A 44 s 45-ik lapon álló a *ce, celui* stb.-re vonatkozó szabályok rendkívül körülményesen, nehézkesen, s mégis nem elég világosan vannak előadva. Végre megemlítem, hogy a történeti nyelvtan biztos eredményeinek tekintetbe vétele nem egy ferde, félszeg kifejezéstől és állítástól óvta volna meg a szerzőt.

A könyv kiállítása csinos, sajtóhibák aránylag csekély számban találatnak benne.

a. b.

Mezőben állok én. Tapody Tamástól. (A lugosi róm. kath. magy. főgymnasium értesítvénye az 1877—3 tanévről.)

Értesítvényünk értekezés gyanánt egy »mütani fejtegetést« közöl Tapody Tamástól, melyben a szerző Erdélyinek »Mezőben állok én« czimű lyrai költeményét magyarázza. Aesthetikai fejtegetésnek egy kissé sovány; azonban iskolai magyarázatnak sem igen állhat meg, mert nem indul ki a helyes paedagógiai szempontokból: nem vezet az illető tételekre, hanem készen adja a definitiókat és nem megy át a könnyebbtől a nehezebbhez. hanem mindjárt a belszerkezettel kezdi fejtegetését. Több helyes megjegyzés mellett találunk oly üres mondásokat és általános homályos phrasisokat, melyek nem épen ritkák az illetlen aesthetikai fejtegetésekben. Mit gondoljunk pl. ilyen képnél: »A dal az érzelmek tengeréből kimerített oly cseppek egyesülése, melyek valamely külbehatás folytán, vagy csak észrevétlenül a lélek működése következtében pár percze a kebelt és ész varázs erővel járják át, mig-

nem a költő lantján szelid accordokban hangzanak el.« [10]. Többet lát Tapody a közönséges halandónál, midőn ezeket mondja: »Mennyi gondolat, mennyi érzelem rejlik ezen első kitételben; »»Mezőben állok én.«» Pár szóval él csak, stb.« [5].« Érthetetlen a következő: »Végre tetekre hevit az indulat magasabb foka, honnan élvezetet tekintetéből alkalmazva a táncz különböző neme fejlődött ki.« Az epikus tárgyát nem a természetből, mint T. állítja, hanem az emberi életből veszi. *Dr. Riedl Fr.*)*

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Τὰ δάκρυα τῆς χήρας τοῦ Μάρκου Βότζαρη. Ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ξ. Κ. Βλάστου. 1875.

(Botzaris Markó özvegyének könyvei. Athén Blastos S. K. könyvnyomdájából. 1875.)

Blastosur, a ki az előttünk fekvő költeményt kiadta s tavaly nekem ajándokul küldte, azt mondja az előszóban, hogy e munkácska a több évvel ezelőtt meghalt szerző kivánsága szerint névtelenül jelent meg.

Botzaris Markó született 1790. körül s kora ifjuságától fogva Görögország felszabadításán munkálkodék. Többször érzékeny veszteségeket okozott a törököknek, miglen 1823-ban egy ellenséges golyó leterítette. Nejét, kit tulajdonképen Chrysének hittak, költőnk. görög szokás szerint, Markónénak nevezi, de Chrysúlának is, mi a Chryse kicsinyítője.

A költemény négy iambussal kezdődik, melyek az első párban 15, a másodikban 7 szótagból állnak. Az iambusok mértékalapja a hangsúly. A 15 szótagu versekben a 8-dik, a 7 taguakban a 4-ik szótag után áll a metszet.

Költőnk felszólítja e bevezető iambusokban a szabadságot, hogy gyászruhát öltson magára, mert Markóné keservesen sir s te nem maradhatsz könnyezetlenül, a fájdalom ize nélkül.

*Ἐλευθερία, μέλαιναν ἐσθῆτα νὰ φορέσῃς,
Κλαίει ἡ Μάρκενα πιπρὰ, καὶ δὲν θὰ ἠμπορέσῃς
Ἀδάουτο; νὰ μείνῃς
Καὶ ἄγευστο ὀδύνης.*

A költemény maga trochaeusi strophákból áll, melyek első részében 16, másodikában 8 szótagu versek fordulnak elő.

¹⁾ A többi philologiai programm-értekezésekről jövő füzetünkben. Szerk.

Szerzőnk rámutat ama csatatérekre, hol annyian hősi halállal multak ki.

Ha nem tudsz meghalni, mondja, utál a győzelem. Az a bátrak birtoka. Szívök nem remeg. Harcz az örömök. A halállal nem törődnek, ha rajtok van a sor. A rab-szolgaéletet tartják halálnak, s megöletvén a szabadságért élnek.

*Θάνατον ἀντοὶ νομίζου
Τὴν ζωὴν ὑπὸ δουλείαν,
Ζῶσι δὲ, ἂν φονεῖθῶσιν,
Μὴ τὴν ἐλευθερίαν.*

Ha Hectort minden nemzedék, minden költész magasz-talja, megénekli, siratja; ezt nem azért teszik, mert királyfi vala, hanem azért mert hazájáért ontotta véré.

Misolungi hős halottaival teli vannak az árkok, a rónák, a tengerpart, a magas ösvények s mindenütt keresik az övéiket anyák, hitvesek, gyermekek, arák. Mily könyező, gyászos öröm! A fiú az atyját, az ara vőlegényét, az anya fiát, a feleség férjét találja meg váratlanul. A könyek elolthatlan kráterjét gyujtották meg s a kimond-hatatlan gyötrelem lávája szétömlött s megégette még a távolabban arra menő utas szívét is.

*Θοήνων ἄσβεστον κρατῆρα
Ἦγαψαν, καὶ διεχίθη
Λάβα θλίψεω; ἀφάτου,
Ἐκαίε καὶ τὴν καρδίαν
Τ' ἀπωτέρου διαβάτου.*

A nagy bástya kapujánál áll Hellas szobra, mely e szót *ἀθανασία* (halhatatlanság) írja. Ott fekszik a haza nagy hőse. S egy oldalról Kyriakulis, a másiktól Byron sirem-lékei őrzik.

Szent e hely; Isten védi azt. S ugy látszik, az egész természet hódol a halottnak. Ott mindig Zephyr fuval, reg-geltől délig keletről, déltől estig nyugatról. Mily Zephyr-dagály-apály! Vértanuknak harmata! Szárazföld és hullám együtt üdvözlik az emléket.

*Τί παλίσσοια ζεφύρων!
Εἶναι δρόσος τῶν μαρτύρων.
Καὶ ξηρὰ ὄμοῦ καὶ κῆμα
Συνασπάζονται τὸ μῆμα.*

A mit a költő e két irányu szélről mond, az tökélete-sen megfelel a valóságnak. S épen ezért Misolunginak nagyon tiszta levegője s a legegészségesebb égálja van.

A sir szélén halkán könyez Markóné.

A halottak csonthalmán térdel és sir egy gyászba öltözött aggastyán.

A bástyán egy bájos szépségü lány siránkozék; szemét fölemelé, vőlegényét keresé s az eget kérdezé, vajjon boldogult-e?

De Markó neje nem figyel reájok, mert oly nagy a bújja. Végre felszólal: Erzsike! (ez volt Markó nővére) miképen kívánhatod, hogy fiam gyalázatát elviseljem? Hogy lássam, miképen szolgál idegen urnak? Ő ifju; hadd viselje a zsarnokölő kardot, s győzzön vagy hulljon el.

Νέος εἶναι νὰ φορέσῃ
Τὸ τυραννοκτόνον ξίφος,
Νὰ νικήσῃ ἢ νὰ πέσῃ.

Ha mások diadaljelei ércből vagy márványból vannak, nem természetesebb-e, hogy a mieink hősök csontjaiból emeltessenek?

Hagyj sirni, hiszen Markó neje vagyok, s miglen vele nem egyesülök, nem hagyok föl könyeimmel. Nem panaszkodom, hanem könyezek. Midőn a forgószél a tölgy-, és fenyőfa leveleit forgatja, mind panaszra fakadnak, csak a ciprusfa hajol meg zajtalanul, mintha könyezni akarna, Ha én nem sirok, az előkelő honfi leánya, ki bajorhoz ment nőül, bizonyosan nem fog sirni.

S itt, kikél a költő a Görögországban uralkodó idegenek ellen.

A költemény t. i. a kiadó megjegyzése szerint még 1858-ban iratott.

A νὰ, θὰ, δὲν s egyéb kifejezésekre nézve üsse fel a t. olvasó a *Classica philologia encyclopaediája* című munkám 69—77. lapjait.

A Botzaris Markó haláláról szóló uj-görög népdal fordítását az Arany János által szerkesztett *Figyelőben* (1861. 33. sz.) közöltem.

König Mathias Corvinus und seine Bibliothek. Vortrag gehalten im Vereine »Mittelschule« in Wien, am 23. März 1878. von Ludwig Fischer, k. k. Gymnasial-Professor. Wien. 1878. Im Selbstverlage des Vereines »Mittelschule«.

Mátyás király budai könyvtárának története oly tárgy, mely évszázadok óta foglalkoztatta a legkülönbözőbb szakmához tartozó tudósokat, s melynek felderítésére évszázadok óta közölték a tudósok a kisebb-nagyobb fontosságú egyes adatokat, mignem ezek később ujonnan feltalált adatok által pótolva, annyira amennyire össze lettek

gyűjtve és feldolgozva főképp Budik (1839.) és Toldy (1862.) által.

Mindenki, ki a Corvina irodalmában némi jártassággal bir, szives elismerés hangján fog szólni e két tudós munkálatairól, de egyszersmind nyíltan ki is fogja nyilatkoztatni, hogy a Corvina történetét tárgyaló alapos szakmunka még Budik és Toldy után is csak *pium desiderium* maradt. Létesítéséhez nem szükségeltetik egyéb mint összegyűjteni és kritikailag megbírálni mindazon számtalan ellentmondó állítást, melyet egyrészt kitűnő kutfők alapján, de másrészt kutfőink félreértése és adataik ügyetlen combinációja utján mai napig is ismételnék vagy pedig már el is felejtettek; szükségeltetik továbbá az egykoru kutfők, főképp a humanisták munkáinak újból való lelkiismeretes átkutatása, s végre, mintegy függelékül az európai könyvtárakban szerteszélylyel szórt Corvincodexek tüzetes felsorolása és könyvészetileg hű leírása.

Mennyiben felelt meg Fischer ur e követelményeknek? Hogy röviden ki mondjuk az igazat: csak csekély mértékben! Mindenek előtt szükségesnek tartotta Fischer ur Mátyás királynak a tudományok és művészetek iránti előszeretetről bővebben beszélni, mit szivesen czélszerűnek nyilvánítottunk volna, ha előadása nem azon benyomást tette volna reánk, hogy Fischer urnak alig vannak kellő ismeretei Mátyásnak a humanismushoz való viszonyáról.

A mit Kukuljavič a Mátyás udvaránál tartózkodó délszláv művészekről mond, Fischer ur is reproducálja; Vasari-ből egypár olasz művész nevét is kikapta; de Fioravanti és Lippi neveit nem tartotta érdemesnek fel-
említeni. A Mátyás által udvarához meghívott humanisták közt ámulással olvassa az ember Petrus Ransanus, Angelus Politianus és Antonius Torquatus neveit; Bonfini és Galeotti történeteinek egyáltalában nem igen terjednek a szerző ismeretei: azon számtalan érdekes adat, mely Ficinus levélgyűjteményében és nem kevésbé az egyes humanistáknak Mátyásnak ajánlott műveinek előszavaiban foglaltatik, Fischer ur számára nem létezik, valamint az sem mit más emberek a humanismusnak Magyarországon Mátyás halála után való elterjedéséről tudnak, miért is legkevésbé sem csodálkozunk a szerzőnek II. Ulászlóról mondott megvető ítéletén és ama költői, bár talán mégis tulságosan kopott hasonlaton, melyben a magyar humanismust egy üvegház növényeivel hasonlítja össze.

Nem különben vagyunk az értekezésnek a Corvina történetével foglalkozó részével, mert jól jegyezzük meg: a Corvina történetét akarja adni a szerző nem pedig annak csak legkiválóbb pontjait!! Itt mindjárt szemünkbe ötlik azon körülmény, hogy az e tárgy felől irt újabb és régibb magyar irodalom, melynek tetemes része Szinnyi történelmi repertoriumjában oly szépen van összeállítva, a szerző előtt majdnem teljesen ismeretlen, olyannyira hogy még a Könyv-Szemlének a Corvina történetével foglalkozó cikkeiről sem birt a szerző tudomással! — Hogy az egyes eltérő régibb és újabb állítások felemlítve és megbírálván nincsenek, természetesen fogjuk találni szerzőnk mindenütt kirívó felületességénél fogva! Így hogy ez utóbbira csak egy pár példát hozunk fel, p. 12. a Medicieket könyvkereskedőknek tartja a szerző; ugyanott az Ulászló alatt legelőször felemlített madócsai apátot Mátyás király miniatorának mondja, p. 11. a 15-ik század legkitünőbb kalligraphjai között fölemlíti a gazdag Maecenást, Philippus Valorit, ki csak azért másolt Mátyás számára, hogy kegyét megnyerje, és Septimius Florentinust, ki soha sem létezett; p. 13. Ugolettiről azt állítja, hogy azóta, hogy Mátyás Olaszországba küldötte, Magyarországot többé nem látta; p. 16. szerint azon Apafi Mihály, kié volt a most Bécsben levő Catullus-Tibullus-Propertius codex II. Apafi Mihály († 1713.) volt, p. 18. szerint Kubinyiék a Szerail könyvtárában csak 14 codexet láttak volna; p. 9. és 22. szerint még Fraknoi kutatásai által sincs eldöntve ki volt az a *Jo. Ar.* nevű emendator; p. 10. szerint a Szt. Antali Vitéz-codexeken rajta van Mátyás czimere; p. 17. Lambecius utleirása fölületességből eredő több hibával van röviden ismételve; ugyanott Marsiglinak Buda várának 1686-ban történt visszafoglalása alkalmával a Corvina maradványainak megmentésére irányzott igyekezetei a megbízhatatlan Quincy és Ercole Ricotti nyomán vannak előadva, nem pedig Marsiglinak Sziládi Áron által közölt önéletleirása nyomán; s végre ki fogja hihetőnek tartani, hogy a Corvina történetében Augustinus Moravusról és Bohuslaus Hassensteinről, Bethlen Gáborról, I. Rákóczy Györgyről és gróf Althanról csak egy árva szóval sem tétetik említés!!

Az előttünk fekvő értekezés történeti részénél valamivel több értékkel bír a függelék, melyben csak oly Corvina codexek vannak felsorolva, melyeket a szerző vagy maga látott (az összes [?] bécsieket és budapestie-

ket) vagy melyekről pontos, mindenesetre pedig megbízható adatok felett rendelkezett. A kéziratok leírása nagyjában felette rövid, de elég pontos, és a külsőségekre, mint pl. a kötésre, czimerre örvendetes suly van fektetve. Csakhogy a szerzőnek a Corvina irodalomban való járatlansága és fölületessége itt is lépten-nyomon megboszulja magát. A szerző a bécsi könyvtárnokok szives előzékenysége által támogattatva írta értekezését s még azon két pompás Corvincodexről sem birt tudomással, melyek a negyvenes években küldettek meg Modenából a magyar nemzetnek, de melyek nem tudjuk mi uton módon a bécsi udvari könyvtárba jutottak. A Magyar Nemzeti Múzeum Corvincodexének csak Mátray-féle leírását ismeri, innen van hogy ő is felhozza Jankovich nyomán a Curtiuscodexből Mátyás király sajátkezű magyar feljegyzését: Mentem közep Podebradebom, melyet Rómer tüntetett fel mint egy bizonyos Massari nevű tót nyelvész magyarázatát. Rómer, Toldy és Fraknói idevágó cikkeiket nem ismeri a szerző, — P. 31. arra vonatkozó megjegyzései, hogy melyik régibb jegyzékben vannak felemlítve a budapesti egyetem valószínű Corvincodexei, majd mind hamisak. — A Göttweigi Cicerocodexről, melyet már Chmel, Halm, Rómer és Bartalus is felemlítettek, a szt. pétervári, prágai, győri, a négy római, a zágrábi codexekről, melyeket már Rómer leírt, a marosvásárhelyi Tacitusról, melynek Rómer előtt is ismeretlen maradt terjedelmes leírását Oberlin közli Tacitus kiadásában, a velencei Benvenuto de Rambaldistól, melyet Morelli és később Valentinelli irt le, a Rómer által felfedezett két veronai Liviusról, a modenai codexekről stb. stb. szintén nem volt tudomása a szerzőnek, már pedig ha az általam felemlített leírásokat ismerte volna, a lajstroma összeállításánál követett elvek értelmében fel kellett volna őket említenie.

Ismételve hangsúlyozom, hogy Fischer ur értekezésének történeti részében van egy két megjegyzés, mely azt engedi gyanítanunk, hogy nem hiányzik benne minden kritikai érzés, hogy köszönettel tartozunk neki, hogy pl. a besançonai codexekről az előbbieneknél pontosabb tudósításokat közöl, s több Corvincodex nyom nélküli eltüntéről értesít; de kénytelen vagyok egyuttal abbéli meggyőződésemmek is nyílt kifejezést adni, hogy nekünk magyaroknak nincs szükségünk arra, hogy egy oly intézményről, »auf welche sich die Nation der Magyaren viel zu gute thut«, egy Bécsben lakó hazánkfia által vegyük a

felvilágosítást, ki oly kevés pietással van nemzete irányában, ki oly hihetetlen arrogantiával tulajdonít magának mások által már rég kimondott »felfedezéseket«, ki oly vakmerőséggel írja ki passusszámra az ,Augsburger Allgemeine' tárczaczkikeit és a ,Philologus' Miscelláit, s ki oly könnyelműséggel ír három hónap alatt egy könyvet egy tárgyról, melyhez nem is sejtett volt, — mint épen Fischer Lajos ur.

Dr. Ábel Jenő.

VEGYES APRÓSÁGOK.

— **Harpocratio** **kuttfőiről.** Megjelent a Bursián-féle »Jahresbericht über die Fortschritte der classischen Alterthumswissenschaft« negyedik évfolyamának (1876) 10. és 11. füzete, melynek birálatai közül legérdekesebb Carnuth Ottóé a következő munkáról: »De Harpocratiois lexic fontibus quaestiones selectae. Accedunt fragmenta lexicorum rhetoricorum ex codd. Coisl. No. 347 et Paris. No 2635 nunc primum excerpta. Scripsit Carolus Boyesen Dr. phil. Kiliae in aedibus C. F. Haeseleri 1876. p. 105. IV.« Boysen szerint a hagyományra nézve két recensió volt, melyet A és B-vel jelöl. »A« teljesebb, ezt találjuk legtöbb 14 és 15-ik századbeli codexben. »B« epitome néven ismeretes és minthogy sok olyat foglal magában, a mi a másikban nincs, természetesen azon feltevés merül fel, hogy ez egy közös archetypusból excerptáltatott. Fontos magának Harpocratioinak korára nézve az, hogy Boysen bebizonyítja, hogy H. kutfeje nem volt Caecilius Calatinus, hanem Aelius Dionysius és Pausanias. Boysen nagy szorgalommal bizonyítja ezt az által, hogy Suidasból, az ugynevezett lexikon Seguerianumból és Corinthusi Gergelynek Hermogeneshez való scholionjaiból Caecilius adatait összegyűjti és nemcsak azt mutatja ki, Harpocratio mit használt, hanem azt is, minő viszonyban állottak egymáshoz Suidas, Methodius és Eudemus lexikonai, továbbá hogy Suidas Photiust nem is ismerte, végül hogy Harpocratio Hadrián korában élt.

— **Eustathius** életéhez érdekes adattal járul Hilberg következő munkájában »Eustathii M. de Hysmines et Hysminiae amoribus libri XI. Accedunt ejusdem auctoris aenigmata. Vindob. 1876« Hilberg ezen találós mesék egyikéből határozza meg, hogy mikor élt ezen regényíró; ezen találós mesében ugyanis az oroszok *ѣвразовъ ѣвровъ* néven említetnek, kik pedig csak 988-ban vették fel a keresztény hitet. Eberhard. ki erről a Bursián-féle »Jahresbericht« legújabb füzetében (IV, 10, 11), értekezik, 865-re gondol, lévén akkor Byzanczban az oroszok betörése miatt nagy zavar és felindulás.

L. M.

II. PSAMMETICH GÖRÖG ZSOLDOSAINAK IPSAMBULBAN LEVŐ FELIRATAI.

1827-ben lett legelőször York és Leake által közzétéve (»On some Egypt monuments in the British Museum and other collections« a »Transactions of the Royal Society of Litterature«-ben T. I. P. I. Lond. 1827. p. 223 francziául: »Les principaux monuments Egyptiens du Musée britannique et quelques autres qui se trouvent en Angleterre etc. 1827« czim alatt) azon emlékezetes Bankes és Saltes által legelőször lemásolt görög fölirat, mely már azért is nevezetes, mivel valamennyi ismeretes görög felirataink között kétségkívül a legrégibb, melynek keltét némi biztonsággal meg birjuk határozni. Bankes után Lepsius Aegyptosi utja alkalmával Abu Simbulba, a régi Psampolisba is eljövén (e hely különben az Ibsambul, Ipsambul, Abusebul, Abusombul, Ebsambul, Epsambul nevezetek alatt is előfordul) egy ideig hiába kereste e feliratot, melyet téves állítása szerint (l. Briefe aus Aegypten, Aethiopien und der Halbinsel Sinai 1842—1845. p. 260.) *Leake* talált az ott levő négy hatalmas 60 lábnyi magas Rhamsescolossus egyikén, mignem végre megtalálta a dél felől második colossus bal czombján mélyen a futóhomok alatt elrejtve, több más görög, phoenik és talán kariai feliratokkal együtt. A nagy, négysoros felirat azután megjelent a Corpus Inscriptionum Graecarum III-ik kötetében az 5126-ik szám alatt Franz által kiadva, de nem a Lepsius-féle pacskolat nyomán, mint Kirchhoff (Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets. 3-ik kiad. Berlin 1877. p. 34.) állítja, hanem nagyjában az előbbi kiadások után, minthogy Frane úgy látszik megelégedett avval, hogy az »exemplum chartae madidae-t, melyet »a se impressum nobis inspiciendum humanissime permisit Lepsius« megtekintette, de fel nem használta. Ujlag megjelent e felirat Ross »Archaeologische Aufsätze« czimű munkája II-ik

kötetében p. 554. ff. meglehetősen bő commentárral, azután a kisebb görög és phoenik feliratokkal együtt Lepsius monumentalis művében »Denkmäler aus Aegypten und Aethiopen« (XII. Abth. VI. Bl. 99. Gr. 531. 534. 536. — Bl. 98. Gr. 515. 516. 517. 519. 528—30.) utoljára Kirchoff említett munkája 34—42. lapjain a phoenik föliratok mellőzésével. Ez utóbbiakkal behatóbban foglalkoztak: Levy (»Phoenikische Studien« III. p. 19. ff.) ki azonban alig tett többet mint-hogy az általa megmagyarázhatatlanoknak tartott szavakat héber betűkkel írta át, és kiválóan Blau (Z. A. D. G. XIX. 1865. p. 352 ff.), kinél néhány más, ezen phoenik feliratokkal foglalkozó tudós most már elavult czikkei is idézve vannak. — Bár, mint látni, az Ipsambuli görög és phoenik feliratoknak egész irodalmuk van már, mégis sajnálattal tapasztaljuk, hogy mi a görög feliratokat illeti, még legújabb kiadói is elmulasztották magyarázatukba mélyebben bebocsátkozni s homályosabb helyeinek felderítésére az orientalis philologia által szolgáltatott segédeszközöket felhasználni.

Nézzük most magukat a föliratokat.¹⁾

1. (C. J. Gr. III. nr. 5126. Lepsius Gr. 531.)

Βασιλεος ελθοντος ες Ελεφαντιναν Ψαματιχο²⁾ ταυτα εγραψαντοισιν Ψαματιχοι τοι Θεοζλος επλεον ηλθον δε Κερχιος κατυπερθεν ις ο ποταμος ανη. αλογλωσος Αηχεποτασιμτο Αιγυπτιος δε Αμασις εγραφε δαμειαρχων Αμοιβιχο και Πελεκος ουδαμο.

2. (Lepsius Gr. 516.)

Ελειβιος ο Τηιος

3. (Lepsius Gr. 517.)

Τηλεφος μ'εγραφε ο Ταλυσιοε ||||| || σλεψ |||||

4. (Lepsius Gr. 519.)

Πυθων Αμοιβιχ

5. (Lepsius Gr. 515.)

Παβις ο ζολοφωνιος

α

συνΨαμματ

¹⁾ Leghívebben vannak közölve Kirchoffnát i. h. p. 35, 36. Czeljainkra nézve a betűk alakja közönyös lévén elégnék tartottuk hű transcriptióban közölni őket.

²⁾ A kiadók legnagyobb része az e föliratokon olvasható, az o-declinációhoz tartozó főnevek egyes számú genetionsait — ω-val írja; — valószínűleg helyesen, bár Ross (i. h. p. 556) kimutatta, hogy a legrégebb dór feliratokon is fordulnak elő ου-ra végződő genetivusok.

6. (Lepsius Gr. 528.)

Ἀγροεριο

7. (Leps. Gr. 529.)

Πισιρων ο Ιππο(υ?)

8. (Leps. Gr. 530.)

χοιθις εγρααν

Egy másik colossus bal térde alatt a következő felirat áll: 9. (Leps. Gr. 534. 536.) *ὁ μιλυς οἱ ὄχα βασιλ εως ἔλασε τονοτρατοντοπρατον* ||| ||| ||| ||| ||| *μα ψαμειτιζ* ||| |||. — A mi ezen feliratoknak betüit illeti, azok nem tartoznak azon régibb alphabeticus osztályba, mely kiválóan a therai és melosi archaicus feliratok által van képviselve, hanem mint Kirchoff (i. h. p. 39.) Franz és Ross ellen kimutatta az ión alphabetet tünteti fel fejlődésének általunk kimutatható legrégebb fokán, és a 60-ik Olympiasból való miletosi feliratokban található alphabetumtól csak annyiban különbözik, hogy a σ-nak egyszerűbb, régibb alakját tünteti fel és az ω-t még nem ismeri. Miután pedig azon Jalysosból való rhodosi dór ember, ki a 2-ik számu feliratot írta, szintén ezen imént jellemzett abc-t használja, fel kell tennünk, hogy az ión alphabet már a most tárgyalt feliratok keltének idejében, azaz, mint fel szokták venni, a Chr. előtti 7-ik század közepén (a 40-ik és 47-ik Olympias közt) Rhodos szigetén is el volt fogadva, mi kevésbbé feltűnőnek fog látszani, ha tekintetbe vesszük, hogy az ión eposznak már a 33-ik Olympiasban nyomaira és követőire találunk Rhodos szigetén. — A feliratok nagyobb része dór dialectusban van írva; csak Duncker Gesch. d. Alterth. p. 477 állítja, hogy ión zsoldosok írták feliratainkat. — Az angol kiadók és Ross (i. h. p. 558. 559.) azt hitték, hogy a dorismust e feliratban a károknak kell tulajdonítani, kik Herodotos (II. 152.), Diodoros (I. 66.) és Stephanos (s. v. *Καριζόυ*) tanúsága szerint Psammetich zsoldos csapatainak nagy részét képezték mely károk alatt valószínűleg a kariában fekvő népes dór városok (Knidos Halikarnassos) lakóit vagy görög nyelvvel és műveltséggel megbarátkozott benszülött károkat kell értenünk. Ezen egész hypothesis azonban valószínűtlenség teszi azon körülmény, hogy a 3-ik felirat szerzője rhodosi ember volt, mint, nemkülömben, ha ugyan nem csalódom, a 9-ik felirat szerzője is, melynek elején (*ὁ δεῖνα*) ὁ Ἰαλύσιοις-t (*ὁ μλυσοῖ*) vélek felismerhetni. Ross feltevését tehát mindenesetre meg kell szorítanunk; legbiztosabban járunk, ha Kirchoffal (p. 39.) felvesszük, hogy Psammetich görög zsoldosainak egy t. i.

kisebb része, teosi (mint a 2-ik felirat szerzője) és kolo-phoni (mint az 5-ik fölirat szerzője) iónokból, másik nagyobb része pedig dórokból állott, kik közül többen Rhodos szigetéről valók voltak, míg mások a dór Hexapolisból vagy Phaselisből jöhettek volt Aegyptosba.

Mily nevet viseltek ezen expeditió egyes előttünk ismeretes tagjai, nem mindig birjuk meghatározni. Az 1. sz. 2-ik sorában felemlített *Ψαμμίτιχος* Theokles fia, kinek neve a 9-ik számú feliratban s talán az 5-ik számúban is előfordul, Ross alapos gyanítása szerint (i. h. p. 556.) a *ξεναγός*, a görög zsoldos csapatok vezére. Neve mutatja, hogy már Aegyptusban született (Ross i. h. közlött gyanítása, hogy a Psammetich nevet csak később vette fel, analog esetek által alig támogatható), még pedig legkorábban I. Psammetich uralkodásának elején. — A mi az 1-ső számú felirat 3-ik sorában felemlített két nem görög származású embert illeti, nehéz tisztába jönni azon kérdéssel, hogy milyen szerepet játszottak ezen expeditióban. *Αηχεποτασιμτο*-t Leake, Franz szerint 'probabiliter' aethiopianak vagy más valami afrikai benszülöttnek tartotta: Blau hajlandóbb azt hinni (i. h. p. 525.) hogy a kérdéses név Dechepo Tasimfo fiát jelenti s berber embert jelöl, minthogy a berber nyelvben 'Tasimt' annyi mint rab-szolganő, 'tasaimst' pedig annyi mint »Die Schöne.« — Az *Αιγύπτιος* 'Αμασις-t Ross (i. h. p. 558.) azon Aegyptomiak egyikének tartja, kiket Psammetich Herodotos tanúsága szerint (II. c. 154.) a bevándorlott Jónokhoz és Károkhoz adott, hogy tőlök a görög nyelvet megtanulják és később mint tolmácsok szolgáljanak. Rosznak e magyarázatát el fogadhatónak tarthatnók, ha Franzzal és — csodálatos! — Blauval is (i. h. p. 525.) még mindig azt hinnők, hogy az egész expeditióban csak azon öt személy vett részt, kit az első számú feliraton találunk felemlítve. De miután tudjuk, hogy ezeken kívül nemcsak több más görög, hanem még phoenik ember is részt vett e vállalatban, joggal kérdezhetjük, miért nincs ezekről semmi említés sem téve feliratunkon? S mit keres ottan Dechepotarimto, kinek Ross épen semmi szerepet bir tulajdonítani? Tolmácsnak tartanunk nem lehet őt, mert akkor az *Αιγύπτιος* Amasissal szemben azt várnók, hogy származása egy határozottabb szó által legyen megjelölve, mint az *ἀλλόγλωσσοσ* szó által, mely a körülményekhez képest jelenthet görögöt is, aegyptomit is, nubiait is, de a fölirat összefüggése által semmi határozott jelentést nem nyer. — Kirchhoff azt látszik

hinni, hogy mind Dechepotasimto, mind Amasis nem volt egyéb a bejárando vidékkel ismeretes kalauzoknál¹⁾ de hogyan magyarázzuk meg e feltevés mellett, azon sajátosságos körülményt, hogy az illető egyének neveihez, melyek az akkori korban elégségesek voltak az egyének származásáról minden kétséget eloszlatni, hozzá tenni, hogy micsoda nemzetbeliek? honnan magyarázzuk továbbá azon körülményt, hogy a görög zsoldosok egyáltalában szükségesnek tartották két olyan, bizonyosan alsóbb rangu embert, mint a milyeneknek kalauzokat kell hogy képzeljünk magunknak, az általok szerzett feliraton kiemelni? — Reám az első számú felirat azon benyomást gyakorolja, hogy az akkor Psampolisnál táborozó nagyobb részt görög zsoldosokból álló sereg megbizásából lett szerkesztve két kiváló görög férfiú által, kiknek szándékuk volt röviden előadni, mily alkalommal jöttek e vidékre, meddig jutottak, kinek vezérlete alatt állottak a görög zsoldos csapatok, kié alatt az aegyptomi hadtest, és végre kié alatt a különféle sem görög sem aegyptusi nyelvű nemzetségű emberekből álló idegen (ἀλλόγλωσσοι) zsoldos csapatok. A görögök vezére volt véleményem szerint Psammaticchos Theokles fia, az aegyptusiaké Amasis, a sereg harmadik, phoenikjiaiakból s másokból álló részeé pedig Dechepotasimto. Így azt hiszem, meg értjük azt is, miért van Amasis és Dechepotasimto egyáltalában felemlítve, s azt is miért van neveik mellé az ethnikon is ki téve.

Ugyanazon felirat utolsó sorában három más névvel találkozunk, mely még nincsen egészen biztosan megfejtve. E sor azt mondja hogy *εγραφε δαμειαρχων αυτοβιχο και πελεκος συδαμο*. Az első nevet valamennyi kiadó *Δαμειαρχων*-nak olvasta egész Kirchhoffig, Leake kivételével, ki e nevet tévesen *Δημιάρχων*-nak nézte. Franz azt hitte, hogy csak a „prava pronuntiatio“-nak köszöni létezését, mire helyesen jegyzi meg Ross (i. h. p. 558.), ki e névről különben csak azt mondja hogy eddig ismeretlen volt, miszerint »es ist mir unklar was er dabei im sinne haben mochte.« Én magam eleinte a *Deiniarchos* névvel akartam ezen szokatlan formát védeni. A szokásos *Δειναρχος* helyett ugyanis *Δεινίαρχος*-t kell olvasnunk a hagyomány és versmérték egyhangú tanúsága szerint Plautus Truculentusában I. 2, 56. 92. 104. II. 4, 5. 7, 32. IV. 3, 51. 4, 1. Valamint *Δεινί-*

¹⁾ I. h. p. 40. »begleitet von zwei des Landes kundigen Leuten, dem Aegypter Amasis und einem Aethiopen barbarischen Namens.«

αρχος-t *Λεινίας*-ra úgy lehetne *Λημιάρχος-t egy *Λημίας alakra visszavezetni, melyhez úgy viszonylanék *Λημέας, *Λαμέας, valamint *Χαβρέας* a *Χαβρίας*-hoz, *Καλλέας* a *Καλλίας*-hoz, *Σαυρέας* a *Σαυρίας*-hoz. De minthogy ez esetben a dór dialectus sajátágánál fogva inkább azt várnók, hogy a *Λημίας*, nem pedig a *Λημέας* alak használtatott volna föl az összetételben, s minthogy minden egyébtől eltekintve *Λημέαρχος*-t nem pedig az egészen anomál *Λημεάρχων*-t kellene várnunk, nem tudom, nem cselekszünk-e helyesebben, ha Kirchhoffal (i. h. p. 37.) *δαμεαρχων*-t δ' *ἀμὲ* " *Αρχων*-ra bontjuk fel, mi által nem csak az épen felemlített nehézségek oszolnak el, ha nem az e helyen csak nehezen nélkülözhető copulát is megnyerjük. Csak az *ἀμὲ* okoz itt még nehézséget; én legalább hamarjában nem tudnék rá példát felhozni, hogy valamely fölirat magamagáról többesszámban (*ἀμὲ* = *ἡμᾶς*) szólana; s mig ezen nehézség elhárítva nem lesz, addig mindig adhuc sub iudice lis est. — Külömben bár mi lett légyen is neve Amoibichos ezen fiának, helyeselni fogjuk Kirchhoff feltevését (i. h. p. 37.) hogy a 4-ik számú feliratban megnevezett *Πύθων* ' *Αμοιβιχ* fivére volt neki. — A következő *Πελεκος* *Ουδαμο* névben a kiadók egytől egyik nem görög származásu embert kerestek. Az angol kiadók a *ζόπτα*-t *φι*-nek nézvén e szóban *Πήλεκος*-nak olvasták, a többi kiadó *Πήληκος*-nak nézte, Kirchhoff kivételével, ki arra figyelmeztetvén, hogy ezen föliratainkon az *ἐπιλον* sohasem szolgál az *ἦτα* megjelölésére, helyesen *Πήλεκος*-nak olvasta. Legnagyobb baj volt azonban az *Ουδαμο* szóval. Az angol kiadók *Οὐδήμιον*-nak olvasták; Franz *Οὐλάμο*-t sejtett benne, mely szó a Sanchuniathonnál is előforduló *Οὐλομος* névre emlékeztetne. Ross (i. h. p. 558.) azt hitte, hogy az *Ο* hibásan *Θ* helyett van benne írva, s hogy az *Υ* vagy *ου*-nak vagy *ω*-nak volna kifejezője, úgy hogy a *Θοῦδαμος* tulajdonnévvel volna dolgunk. Ezen nézet azonban alig szorul czáfolásra. Blau (i. h. p. 525.) e szóban egy libyai phoenik lágyulást szeretne statuálni, milyennel *Αὐδύμων*-ban (' *Αβδήμων*-ból) o *Οὐδύστωρ*-ban is találkozunk. Legujabban végre úgy hiszem Köhler, nem emlékszem már melyik helyen azt gyanította, hogy *Οὐδάμο* *Εὐδάμο* helyett áll, idézvén egynehány későbbkori görög feliratból az *εϋ*-nek *ου*-ba való átmenetére példákat. Természetesen nehéz ezen magyarázatok bármelyikének is az elsőbbséget oda itélni. Miután magam, később közlendő okokból, nem vagyok hajlandó Pelekos-t barbár embernek tartani, természetesen atyja nevét is a görög

nyelvből fog kelleni magyaráznom. Ross feltevéseinek alaptalansága kézzelfogható lévén és Köhler analogiái csak későbbkori feliratokból lévén véve, úgy hiszem csak azon föltevésáltal fogunk magunkon segíthetni, hogy az *Θυδαυο* alak *Θοδάυο* helyett hibásan van írva és a *Θοδάυο*-ban a *Θουδάυου* alakot ismerjük fel, mire Franz is gondolt volt. Ha ezen feltevésünk alapos, úgy természetesen nem tarthatjuk dór embernek Pelekos atyját miután a dórok *εο*-t *ευ*-be nem pedig *ου*-ba szokták összevonni. Hogy a tulajdonneveket eredeti, dialektikus alakjokban volt szokás átvenni más dialektusban írott feliratokba, ismeretes. — A mi végre azt illeti, valószínű-e, hogy a véső saját atyja nevének leírásában követett el hibát, elég lesz több oly példára utalni, hol ugyanazon föliratokon ugyancsak tulajdonnevek el vannak fordítva. Így az első számú felirat 2-ik sorában *Θεοκλος* nem *Θεοκλοῦς*-nak olvasandó, mint sok kiadó teszi, hanem *Θεοκλ[ε]ος*-nak, minthogy a dór dialectusban *εο* sohasem *ου*-vá, hanem csak *ευ*-vé vonatik össze. Az ötödik számú feliratban azt hiszem a *Παρις* tulajdonnevet *Πάρις*-nak fog kelleni olvasnunk, a 7-ik számú felirat-szerzőjéről pedig már Kirchhoff gyanította helyesen, hogy nem *Παιρων*-nak hívták, mint magát írta, hanem *Παιφῶν*-nak. — A mi végre magát *Πέλεκος*-t illeti, Blau is (i. h. p. 525.) helyesli Rosznak e nevet illetőleg koczkaztatott magyarázatát. Ross ugyanis (i. h. p. 558.) azt állítja hogy *Πήληκος* más alakja a *Πήληξ* névnek, melyet mint atticai demoticumot ismerünk, s másrészt utal arra, hogy Stephanosnál egy *Πήληκος* nevű libyai várost találunk felemlítve. Ennek alapján Blau (i. h. p. 525.) tovább menván, már azt mondja ezen *Πήληκος*-ról, hogy nevével fogva bizonyosan nem volt görög ember, hanem vagy phoenik vagy libyai. De mivelhogy Kirchhoff föntebb is érintett helyes megjegyzése szerint emberünk neve nem *Πήληκος* volt, hanem *Πέλεκος*, ennek folytán ama libyai városnév analogiája elesik, és semmi sem gátol, hogy *Πέλεκος*-t¹⁾ is görög származásának tartsuk, már csak azért is, mivel egyáltalában nem valószínű, hogy egy iónokból és dórokból álló görög zsoldos csapatban egy libyophoenik ember olyan nevezetes szerepet játszott volna, hogy több ugyancsak írás-

¹⁾ A név valószínűleg összefügg a *πέλεκος* szóval, melynek *πέλεκος* mellékalakjára szabad lesz talán a *πέλεκκον* (II. XIII, 612), *πελεκοειδής* (Procl.) és *πέλεκοφόρος* (Arr. tact.) szavakból következtetni.

tudó görög mellőzésével őt bizták volna meg az általuk emlékül visszahagyandó fölirat szerkesztésével.

Mielőtt még a felirataink keltéről támadt vitába bocsátkoznánk, egynehány szót az első számu feliratban előforduló földrajzi meghatározásokról!

A 4-ik sorban felemlített *Κέρις* helyről az angol kiadók azt tartották, hogy magával Psampolissal (Ipsambul) azonos, hol harczosaink ottlétüket az általunk tárgyalt feliratok által örökölték meg. Franz ellenök azon véleményt koczkaztatja, hogy *Κέρις* azonos *Ψέλις* városával, s hogy a *Κέριος κατάπερθεν* kifejezésével maga Psampolis van megjelölve. »nulla enim causa est cur homines illos putemus ultra eum locum navigasse, cuius mentionem faciunt in inscriptione.« Franz magyarázata ellen szól azonban egyrészt, hogy *Ψέλις*-nek (Strabónál és a föliratokon *Ψέλις*) *Κέρις* nevééről semmi tudomásunk sincs, másrészt azon körülmény, hogy mi sem lett volna könnyebb, mint a feliraton magát Psampolist nevezni meg mint végső állomást ha Psampolissnál tovább nem jutottak, nem pedig a 22 mértföldnyire távol fekvő Pselkist, mely közt s Psampolis közt különben több nagy város feküdt (pl. Corte, már a XVIII. dynastiában); — Franz ellen szól még végre az is, hogy Psampolis környékében semmi olyan a feliratunkban felemlített akadály nincsen s tudtunkkal nem is volt soha, mely zsoldoscsapatunkat visszatérésre bírhatta volna.

Megkönnyebbítik Kerkis fekvésének kipuhatólását az *ἰς ο ποταμὸς ἀνίη* szavak, melyeket persze eddig eléggé eltérő módon értelmeztek.

Scharpe Gesch Aegypt. p. 81. így fordítja »bis wo der Fluss einen andern Namen hatte«; Duncker Gesch. d. Alterth. p. 477. »Sie kamen bis dahin wo der Fluss sich wendet«; Ebers »Aegypten u. d. Bücher Mose's«: »Pervenerunt super Kerkim, ubi flumen ascendit.« Azonfelül még Franz azt hiszi, hogy *ἰς ὄ* = *ἰς ὄ* = *ἄς ὄ* = *ἔς ὄ*, mi már azért is téves, mert a dórban hosszú *ἰῶτα* sohasem lép hosszú *α* helyébe. Az angol kiadók *εἰς οὐ ποταμὸς*-nak írják körül e helyet, de különben nem magyarázzák, csak hogy *ἀνίη*-t praesens sing. 3. p.-nak tartják. Kirchhoff végre (p. 37.) daczára annak, hogy Ross (p. 557.) több példát mutatott fel, hol *ἰς* áll *εἰς* helyett (egy aeginai feliraton C. J. Gr. n. 4318 *ἰς Ἀβαῖον* és egy amorgosi feliraton l. Ross, Inscr. Gr. Ined. II. m. 121), azt véli, hogy *ἰς ὄ* hibásan van írva *ἔς ὄ* helyett. De bár hogy bánunk is el az *ἰς ὄ*-val, annyi kétségtelen, hogy az egész

kifejezésnek valamennyi fönt közlött magyarázata közül egy sem találta el a helyeset, hanem hogy *ἀνίη*-t *ἀνίηου* imperfectumának kell venni, s ennek folytán e passust »usque quo flumen permittit«-nek fordítani. — Miután már ily módon meggyőződünk arról, hogy természetes, hajózási akadály gátolta Psammatichos zsoldos csapatját a tovább hajózáson, egy perczig sem fogunk habozni, hanem pártolni fogjuk Ebers nézetét (Aegypten u. die 5 Bücher Mose's» p. 162.) mely szerint a hely, melyhez utazóink eljutottak az *ἐξ οὗ ποταμός ἀνίη* a Psampolistól 8 mértföldnyire délre fekvő ugynevezett második, Wady Halfa nevezetű catarakt volt, melyen túl a hajózás a Niluson lehetetlen. Nem messze ezen zuhatag előtt feketett Kerkis városa is, melynek neve valószínűleg a hieroglyphikus *Korki*-val (laqueus, insidiae) függ össze, s mely ezen nevet, mint egy a hajózást akadályozó zuhatag mellett fekvő város, teljes joggal viselte.

Az e feliratokat illető eddigi kutatások eredményeit összefoglaló cikkünk végére hagytuk azon kérdés megvitatását, melyik Psammetich királyt kell értenünk a feliratainkban említett *βασιλεύς Ψαμμάτιχος* alatt, s evvel kapcsolatban, hogy melyik időszakba kell helyezni az általunk tárgyalt epigraphikus emlékek keletkezését.

Az angol kiadók nem akarván elhinni, hogy felirataink olyan régi időből valók, mint a milyenbe I. Psammetich uralkodása esik. hajlandók voltak feltenni, hogy a *Ψαμμάτιχος βασιλεύς* azonos azon a persák uralma alatt támadt aegyptusi ellenkirálylyal, ki magát az ifjabb Kyros idejében (400 Chr. sz. e. körül) királylyá vetette fel, s kit egyetlen egyszer Diodorosnál (XVI, 35.) találunk felemlítve. De eltekintve azon valószínűtlenségtől, hogy ezen király hatalma bármikor is Nubiáig kiterjeszkedett volna (v. ö. Ross, i. h. p. 559.) ezen Letronne által is (Journal des Savants 1829. p. 618.) pártolt nézet ellenében már Franz, Boeckh (Manetho p. 263.) és utánok Ross (i. h.) is utaltak arra, hogy az e feliratokban mutatkozó, minden, archaisticus játékról való gyanítást kizáró alphabet is eléggé tanuskodik e feliratok sokkal régibb koráról. — Újabb időben a szaktudósok már csak két pártra szakadnak; I. Psammetich korába helyezik feliratainkat: *Lepsius* »Briefe aus Aegypten etc. p. 260; *Ross* i. h. p. 560. *Curtius* Gesch. Griech. p. 406; *Sharpe* Gesch. Aegypt.« p. 81. *Rawlinson* Herodot kiadásában, s ugyanott *Wilkinson*; *Maspéro* »Hist. anc. des peuples de l'Orient« p. 490; *Ebers*

»Aegypten u. d. Bücher Mose's« p. 162; *Kirchhoff* Stud. z. G. d. gr. Alph. p. 39; *Blau* Z. d. DMG. XIX. p. 524; — II. Psammetich korába helyezik *Lenormant* »Manuel de l'Histoire de l'Orient« p. 471; *Gutschmid* zu Sharpés Gesch. Aegypt. p. 81.; *Duncker* »Geschichte d. Alterthums« p. 477; és végre *Bergk* egy 'thesis'-ében Philol. XII. p. 579. De minthogy az imént felemlített írók valamennyien állításait vagy épen nem vagy csak egyes, ki nem elégitő érvekkel iparkodnak megerősíteni, s az ellenpárt érveléseivel legtöbb esetben épen semmit sem törődnek, nem lesz talán fölösleges e vitát a rendelkezésünkre álló lehető legtöbb érvek felhozása által a végmegoldáshoz közelebb vinni.

Az egyedüli érveket a *Ψαμμάτιχος βασιλεύς*-nek II. Psammetichhel való azonosítása ellen *Blau* és *Kirchhoff* hozzák fel; *Blau* (i. h. p. 526.) ugyanis azt hiszi, hogy Phoenikia és Aegyptus politikai és kereskedelmi összeköttetésében alig találunk egy más időpontot, mint épen csak a 650 körüli időt, melyben phoenikiaiaknak alkalmuk lett volna hasonló körülmények közt Nubiába jönni. mivelhogy, főkép mióta I. Psammetich az aegyptusi kikötőket megnyitotta a görögök számára, a phoenikiaiak a legtöbb főleg pedig aegyptusi kereskedőhelyeikből és gyarmataikból ki lettek szorítva (v. ö. *Movers*, Phön. II. 1, 416. ff; *Duncker* Gesch. d. Alt. III. 495. 500. ff.). Ezen ellenvetésre megfelelhetünk *Ebers* szavaival (i. h. p. 164.) »Ein Phoenikier im Heere des Psamtik. welcher Abdptah oder Ptah hiess, kam wohl nicht direkt aus dem Mutterlande. War er ein Aegyptophöniker in unsern Sinne, so schwindet jede Schwierigkeit.« — Viszont *Kirchhoff* (i. h. 41.) azért tartja valószínűbbnek, hogy felirataink régibb időbe esnek, mert »die Inschrift charakterisirt diesen Zug ganz und gar als einen ersten Versuch der Recognoscirung eines fremden und unbekanntes Grenzlandes, des freilich auch späterhin feindlich blieb, aber seit der Errichtung des Grenzpostens auf Elephantine allmählich bekannter sein musste, so dass zu den Zeiten des 2-ten Psammetichs eine Exploration dieser Art, die sich nicht über den 2-ten Catarakt hinaus erstreckte und lediglich auf dem Fluss ausgeführt wurde, überflüssig gewesen sein dürfte, weil sie Neues kaum bieten konnte.« Csakhogy sajnos, az ilyen exploráció, mint a milyennek *Kirchhoff* képzei a kérdésben forgót, nem csak II. hanem I. Psammetich alatt is nagyon fölösleges lett volna. *Sesostris*, (II. *Rhamses*) bírta egész

Aethiopiát (Her. II. 110); 50 évig Aethiopok uralkodtak Aegyptusban (Her. II. 137—139); Chefren (Her. II. 127) és Mykerinos (Her. II. 134.) pyramisaikat részben aethiopiai kőből építették fel; Aethiopia tehát egészen le I. Psammetich koráig szakadatlan politikai és kereskedelmi összefüggésben állott Aegyptussal, s így az e feliraton említett expeditio, még ha I. Psammetich alatt történt volna is, semmi esetre sem lehetett »ein erster Versuch der Recognoscirung eines fremden und unbekanntes Grenzlandes.«

S aztán nincs-e némi ellenmondás abban, hogy ezen expeditió Kirchhoff szerint nem egyéb egy ártatlan »Exploration«-nál, míg az egyenkori phoenik feliratok egyikén a phoenik zsoldos »hadjárataának szerencsés kimenetelén« ujong, s egy másik, a 9-ik számú görög felirat szerint, mely Kirchhoff véleménye szerint is (i. h. p. 36.) »bei derselben Gelegenheit, an demselben Tage, vielleicht in derselben Stunde« lett írva, mint az első számú, e feliratok akkor lettek a Rhamses colossusokra vésvé *ὄσα βασιλεύς ἤλανε τὸν στρατόν?* És ha ez utóbbi áll, nem tételezhetjük-e fel, hogy a feliratunkban említett, a 2-ik cataraktusig terjedő expeditió pusztá hadi recognoscirózás volt? — Ugy hiszem, teljes joggal tehetjük ezt.

Második sorban azáltal iparkodnak Kirchhoff és társai feltevésöket valószínűvé tenni hogy iparkodnak kimutatni, miszerint I. Psammetich többször volt Elephantineben, s hogy nem valószínűtlen, hogy egyszer egy sereg élén is ott légyen. Már Ross (i. h. p. 560.) és utána Kirchhoff is (i. h. p. 41.) Herodotos II-ik könyvének 28-ik fejezetére utalnak annak bebizonyítására, hogy I. Psammetich nemcsak akkor volt Elephantineben, mikor a szökevény katonákat üldözte. Herodotos ugyanis (II c. 28.) a Nilus hosszú leírása alkalmával többek közt csak azt mondja, hogy Psammetich nem bírta a Nilus forrásait megtalálni: *ὡς δὲ ἄβυσσοί εἰσι αἱ πηγαί, ἐς διάπειραν ἔφη τύτον Ψαμμῆτιχον Αἰγύπτου βασιλέα, ἀπικέσθαι. πολλέων γὰρ αὐτὸν χιλιάδων ὄργυιέων πλεξάμενον κάλον κατεῖναι ταύτη καὶ οὐκ ἐξικέσθαι ἐς βυσσόν.* A pap, ki Herodotosnak ezt mesélte, s ki Elephantine közelében kerestette Psammetichchal a Nilus forrásait, honnan a folyónak egy része délre, a másik északra folyik, oly kevés hitelt érdemel, hogy még a különben ugyancsak jóhiszemű Herodotos sem akar elbeszélésének hitelt adni: *οὗτος δ' ἐμοίγε παίζειν ἐδόκει* »οὕτω μὲν δὴ ὁ γραμματιστής, εἰ ἄρα ταῦτα γενόμενα ἔλεγε.« A pap minden esetre hazudott és elferdítette a valódi tényállást; de Athe-

naios VIII. p. 345. segít arra, hogy megtudjuk az igazat: »οὐκ ἄγνοω δὲ καὶ τοὺς ἰχθυοφάγους παῖδας, ὧν Κλέαρχος μνημονεύει ἐν τῷ περὶ θινῶν, φάσκειν Ψαμμίτινον τὸν Αἰγυπτίων βασιλέα παῖδας θρέψαι ἰχθυοφάγους τὰς πηγὰς τοῦ Νείλου βουλόμενος εἰσεῖν. Καὶ ἄλλους δὲ ἀδίψους ἀσκήσαι τοὺς ἐρευνησομένους τὰς ἐν Λιβύῃ ψαμμους, ὧν ὀλίγοι διεσιόθησαν. Herodotos papjának fentebb idézett elbeszéléséből is az tűnik ki, hogy I. Psammetich tulajdonképen a Nilus forrásait kereste — az hogy Elephantinenél kereste, absurdum —; ugyancsak azt mondja Klearchos is, de ennél a vállalat már nagyobb szerű, a mennyiben Libya homoksivatagjainak átkutatására is kiterjeszkedett.

Blau (i. h. p. 524.) azt gyanítja ugyan, hogy mind ez azon alkalommal történt, mikor Psammetich a szökevény katonákat igyekezett visszatérésre bírni, de ez már azért is lehetetlen, mert Klearchos szerint a dolog nagy előkészületekkel volt összekapcsolva (θρέψαι, ἀσκήσαι); (Psammetich fölneveltette, gyakoroltatta az arra szánt embereket); s aztán alig hihető, hogy Psammetichnak elég ideje és kedve lett volna az ilyen tudományos excursiókra, mikor a gyorsan menekülő szökevényeket üldözte. — Ugy látszik tehát, mintha kénytelenek volnánk Ross és Kirchhoff feltevését helyeselni, s elismerni, hogy Psammetich akkor is volt Elephantinében, mikor a Nilus forrásait kutatta. De nézzük csak kérem, tényleg jelen volt-e Psammetich ezen tudományos kutatások véghezvitelénél. Hogy jelenléte nem volt okvetlenül szükséges, bizonyítja Neko király példája, ki egész nyugodtan otthon ült, míg alattvalói körülhajózták Afrikát (Her. IV. 42); hogy jelenléte fölösleges volt, be fogja látni mindenki, ki meggondolja, hogy Psammetich maga csak nem vándorolhatta be Libya homoksivatagjait, maga csak nem mehetett fel az elleneséges aethiop népeken keresztül a Nilus forrásait keresni! Ezen valószínűtlenségekkel szemben tehát csak forrásaink határozott, egyértelmű állítása volna képes velünk elhittetni, hogy maga Psammetich jelen volt a kérdéses kutatások véghezvitelénél, s hogy épen Elephantinében volt jelen. Mit mondanak tehát forrásaink? Hitelesebb forrásunk, Klearchos, sem azt nem mondja, hogy Psammetich maga jelen volt a kutatásoknál, sem azt, hogy azok Elephantinében történtek; másik a legkevésbé sem megbízható forrásunk. Herodotos papja, állítja ugyan, hogy ama kísérletek Elephantine környékén lettek megtéve, de még ezen forrás sem tanuskodik Psammetich személyes jelen-

létéről, mivelhogy a *κατεῖναι*, *πλεξάμενον* kifejezések nem csak azt jelenthetik, hogy »ő bocsátott le,« »ő font« hanem azt is, hogy »lebocsáttatott,« »fonatott.« — Mindezek után bátran azt állíthatjuk tehát, hogy nemcsak nem bizonyos, hogy Psammetich személyesen felülvigyázott a Nilus forrásainak felfedezésére kiküldött expeditióra, hanem azt is, hogy ezen feltevés legvésbbé sem valószínű.

Nézzük már most mit tudunk Psammetichnak a szökevény katonák után indított expeditiójáról, melynek alkalmával Ross és Kirchhoff ép imént megczáfolt feltevése szerint másodszor volt Elephantinében; s melyen kívül alkalmat nem ismerünk, mikor I. Psammetich fegyveres csapatok élén Elephantinébe jöhetett volna.¹⁾ Mindenek előtt nem mulaszthatjuk el arra figyelmeztetni az olvasót, hogy erős chronologiai okok szólanak azon feltevés ellen, mintha a feliratainkon említett hadjárat azonos volna a szökevény katonáknak I. Psammetich által történt üldözésével, a 671-ben megalapított dodecarchia feloszlata után I. Psammetich 664-ben²⁾ lett egyeduralkodóvá, s csak ezen időtájban telepedtek le először görögök Aegyptusban. Az 1-ső számú felirat 2-ik sorában említett Psammatichost Theokles fiát, mint már Kirchhoff is helyesen állítja, okvetlenül aegyptusi születésűnek kell tartanunk, s születése évének legkorábban a 663-ik évet kell felvennünk. A 650-ik évre ennek folytán nem helyezhetjük Blauval (i. h.) a feliratainkon említett expeditiót; mert akkor a vállalat vezetője még aligha volt tizenhárom évesnél idősebb. Ugy látszik hasonló ok indította Curtius Ernőt arra, hogy a 620-ik évbe tegye az aegyptusi sereg elpártolását és I. Psammetich eme expeditióját (Griech. Gesch. p. 406). De egészen eltekintve attól, hogy akkor Psammatichos, Theokles fia alig lehetett idősebb 44 (46? 36?) évesnél, I. Psammetich uralkodásának második felében annyira el volt foglalva a syriai villongásokkal, hogy már Gutschmid (Sharpe Gesch. Aegypt. p. 81-hez) sem tartja valószínűnek azon föltevést, hogy a király akkor ráért volt akár az Elephantinéből megszökött katonákat akár a hadi-kast elpártolt részét üzőbe venni. Fel kell tehát tennünk, hogy amaz esemény, mely okot szolgáltatott I. Psammetichnak fel-

¹⁾ V. ö. Maspéro Hist. anc. des peuples de l'Orient p. 480. »De ses campagnes en Nubie nous ne saurions rien, si quelque mercenaire grecque etc.«

²⁾ Igy Gutschmid. Beitr. z. Gesch. d. alten Orients p. 115. mások 666-ot, még mások 656-ot említeneek.

iratainkban megörökített vállalatára, legfeljebb 640 előtt történt, mikor Psammatichos Theokles fia még gyermekkorában volt. — De tekintsünk most el ezen chronologiai nehézségtől, s nézzük, hogy adják elő Herodotos és Diodoros a kérdéses eseményt. Herodotos II. 30. a következőket mondja: ἐπὶ Ψαμμητίχου βασιλέως φυλακαὶ κατέστασαν ἐντῆ Ἐλεφαντίνῃ πόλει πρὸς Αἰθιοπῶν... τοὺς δὲ ὧν Αἰγυπτίους τρία ἔτεα φρουρήσαντας ἀπέλυε οὐδεὶς τῆς φρουρῆς οἱ δὲ βουλευσάμενοι καὶ κοινῶ λόγῳ χρησάμενοι πάντες ἀπὸ τοῦ Ψαμμητίχου ἀποστάντες ἦσαν ἐς Αἰθιοπίην. Ψαμμητίχος δὲ πυθόμενος ἐδίωξε ὡς δὲ κατέλαβε ἐδέετο πολλὰ λέγων καὶ σφραγισθεὺς πατρώιους ἀπολιπεῖν οἰκ. ἕα καὶ τέκνα καὶ γυναῖκας... οὗτοι ἐπεῖτε ἐς Αἰθιοπίην ἀπίκοντο, διδοῦσι σφραγῖδας αὐτοῦ τῷ Αἰθιοπῶν βασιλεῖ. Valamivel eltér ettől Diodoros előadása I. 67, 4. szerinte Aegyptus hadi kasztja nem akarta tűrni, hogy I. Psammetich a görög jövevényeket elébök helyezte, s ezért, mikor épen Psammetich Syriában hadakozott, mintegy 200000-en kivándoroltak. A király utánok ment, προαγόντων δ αὐτῶν παρὰ τὸν Νεῖλον καὶ τοὺς ὄρους ὑπερβαλλόντων τῆς Αἰγύπτου ἐδεῖτο μετανοῆσαι: Aegyptus határát délfelé Elephantine szigete képezte, melynek egyik felét már Aethiopok lakták (v. ö. Her. II. 29. οἰκεῖν δὲ τὰ ἀπὸ Ἐλεφαντίνης ἄνω Αἰθιοπες ἤδη καὶ τῆς νήσου τὸ ἡμῖον, τὸ δὲ ἡμῖον Αἰγύπτιοι.) Már pedig ugy Diodorosnak, mint még inkább Herodotosnak előadásából kitünik, hogy a szökevények, mikor a király utolérte őket, az ország határain már messze túlvoltak; mindkét forrásunk egyértelműleg állítja, hogy Psammetich maga kérte meg őket, s a körülmények okvetlenül a királyi tekintély közbenjárását tették szükségessé, I. Psammetich tehát ez alkalommal messzebb kell hogy jött legyen Elephantinánál. S a mi feliratainkon említett Psammetich? Mi sem világosabb mint az, hogy ő Elephantinénél tovább nem jutott! »Mikor Psammatichos király Elephantinébe jött, ezeket irták, kik Psammatichossal Theokles fiával hajóztak, mondja az 1-ső számú fölirat. Az Elephantinében visszamaradt király és a tovább hajózó zsoldoscsapatok oly világos ellentétbe vannak egymással helyezve, hogy nem is szabad gondolnunk arra, hogy a feliratunkon említett Psammetich király, ki Elephantinén tul nem hatolt, azonos lehetne I. Psammetich királylyal, ki az ország határait jóval túlhaladta.

Továbbá tudjuk hogy I. Psammetich csak barátjai társaságában ment a szökevények után. v. ö. Diodoros I. 67, 4. ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ μὲν πρῶτον ἔπειμψέ μιν αὖ τῶς ἡγεμόνων

ιοῦς ἀπολογησομένων ὑπὲρ τῆς ἀτιμίας, ὣς δ' οὐ προσεῖχον αὐτοῖς; αὐτὸς μετὰ τῶν φίλων ἐδίωξε πλοίοις. A φίλοι alatt itt ugyan a Psammetichhoz hű maradt katonákat is érthetjük, de ha megfontoljuk, hogy sem Herodotosnál sem Diodorosnál Psammetich nem is gondol arra, hogy visszatérésre *kényszerítse* a szökevényeket, el fog kelleni ismernünk, hogy az egész vállalat alig lehetett oly tekintélyes, hogy a 10-ik számu felirat szerzője a »ὄνα ὁ βασιλεὺς ἤλασε τὸν στρατὸν« kifejezést használhatta volna róla.

Nem sokat segítenek, sajnos, az egész kérdés eldöntésére azon phoenik feliratok, melyeket görög feliratainkkal egy magasságban talált Lepsius ama Rhamses-colusson, s melyet ennek folytán Blau (i. h. 526, 527.) egykorunak tart amazokkal. Az egyik azt mondja hogy »Itt lévén Pethah ben Jether, ki akkor Psammaticznak itt elvonuló seregben volt, áldozott (olvashatatlan datum).« A másik »visszatértökkor ismét áldozott, ujjongva hadjáratának szerencsés kimenetelén. Győzelmi tánczban meglátogatta a templomot, mert sikerült neki a veszedelemtől megmenekülni (olvashatatlan datum).« A harmadik: »Sillon ben Pethiach áldozott mert szerencsésen megmenekült« (ez utóbbi gondolat bizonytalan.) — De mindezek legalább arra látszanak mutatni, hogy ezen expedíciónk rendes hadjárat volt, s mi valószínűbb mindazok után mit eddig elmondtunk, mint hogy ez II. Psammetichnak, kit a hieroglyph feliratokon úgy mint hasonnevű elődjét Ra nefer het Bemtek-nek hívnak, nubiai, Napata ellen intézett hadjárat volt, melyről Herodotos (II. 154.) a következő szavakkal emlékezik meg: »Ψάμμιος δ' ἔξ ἔτεα μούνον βασιλεύσαντος Αἰγύπτου καὶ στρατευσάμενου ἐξ Αἰθιοπίην καὶ μεταπίκα τελευτήσαντος.« Palaeographikus ellenvetést ezen feltevésünk ellen alig lehet felhozni, minthogy felirataink minden betüi annyira megközelítik az 540 körül irt Miletosi fölirat betüit, miszerint valószínűbb, hogy 50 évnyi mintsem hogy 80 évnyi időköz fekszik közöttük. — Ugy görög, mint phoenik feliratainkból azt vehetjük ki, hogy II. Psammetich hadjáratát nem volt valami különös sikerrel koronázva; ugyanarra utalnak Herodotos szavai is. Végre pedig nem lehet feltevésünk megerősítésére azon sajátos körülményre sem hivatkoznunk, hogy a feliratainkon felemlített Psammetich király csak Elephantinéig jutott, s hogy hirneves aegyptologok tanúsága szerint a II. Psammetichot illető föliratok csaknem kizárólag Elephantine

környékén találtatnak,¹⁾ s ezen körülmény azt hisszük, kapcsolatban a fönt bővebben kimutatott nehézségekkel, melyekkel az e feliratokat I. Psammetich korába helyező tudósoknak megküzdieniök nem sikerült, eléggé fogja ama feltevésünket igazolni, hogy ama híres görög zsoldosok feliratai, melyeket ujabban Ross, Bergk és Volkmann oly sikeresen használtak fel a Wolf Frigyes Agost által a görög írás keletkezéséről és fejlődéséről felállított teoriák megingatására, nem I. hanem II. Psammetich idejéből, még pedig valószínűleg a Chr. előtti 589-ik évből valók.

Dr. Ábel Jenő.

VARIAE LECTIONES.

VI. Ritschl, opusc. II. 540, hol a metathesisről van szó, a többi közt ezt mondja: »Tarracina neben *Τραχίνη* (Strabo V, 6. p. 233, vgl. Trachas bei Ovid Metam. XV, 717.) würde ein treffliches Seitenstück zu Tarsumennus und Cortona abgeben, wenn es — Tarcina hiesse; als Tarracina tritt es vielmehr, vermöge Einschaltung eines Vocals zwischen t und r, in eine Reihe mit Patricoles, Hercoles Alcumena Alcumaeo Aesculapius Tecumessa drachuma techina mina . . ., nur dass der eingeschaltete Vocal weder als o noch u noch i, sondern in noch älterer Form als a erscheint. Wobei ich freilich die Verdoppelung der r unerklärt lassen muss; »Tarracina sive, ut Plinius scribit, Taracina' sagt zwar Gudius, ich finde aber weder bei Plinius III. §. 59. noch sonst irgendwo die geringste Spur der Schreibung mit einfachem r.« Én nyomára akadtam Festusnál 194. b. 5, hol *Taracinam* van írva. Egyuttal említém, hogy *Taracia*, mit Hertz Gell. VII. 7. az előbbi Tarratia helyébe tesz, a Guelferbytanus alapján Festus Paulinál is helyreállítandó (p. 224. Praenominibus alatt.)

VII. Ritschl, Opuse. III. 253, a Vita Terentii-nek causa vitandae opinionis szavaihoz ezt jegyzi meg: *caussa praepositum suo nomini cum unum solum praeterea exemplum habeat apud Suetonium Aug. 24 caussa detrectandi*

¹⁾ V. ö. Unger, die Chronologie des Manetho p. 281 »... die Denkmäler. Dass diese fast nur in Elephantine sich finden, hängt vielleicht mit dem Heereszuge zusammen den er nach Herodot gegen Aethiopien unternahm.« Ebből is kitünik mily tulságosan óvatos Kirchhoffnak nyilatkozata II. Psammetich-nek ezen hadjáratáról (i. h. p. 40): »auf welchem er ohne Zweifel Elephantine berührt haben wird.«

sacramenti, quae potest certa locutio esse antiquitus tradita (quem ad modum senati consultum de Bacchanalibus enarrans Livius XXXIX, 14. antiquitatem servavit in caussa sacrorum), haud scio an illud ipsum indicio sit verborum a vetustiore auctore, Varrone puto, sumptorum.

Megjegyzem, hogy ezt a szórendet Paulus Festinél is találom:

p. 221. Parricidi quaestores alatt: causa rerum capitalium quaerendarum. (Festusnál e cikk hiányzik.)

p. 244. Prima aut (így irandó) secunda diei hora alatt: causa ominis sponsalibus (így irandó) tribuebatur Festus ominis causa-t irt.

p. 276. Refriva alatt: causa auspicii; de magánál Festusnál aupicii causa.

p. 307. Sororium tigillum alatt causa sororis. Festusnál p. 297. máskép van a dolog kifejezve.

Látni való hogy a szórendet nem Festusnak, hanem Paulusnak kell tulajdonítanunk.

VIII. Neue, Lat. Formenl. I. 184. bizonyítja, hogy valis egyesszámu nominalivusa valles-nek is hangzott. »Valles Caes. B. G. 6, 34, 2, 7, 47, 2. B. Alex. 73, 3. Verg. Aen. 11, 522. Curt. 6, 4, 16; dieselbe Form haben Charis. 1, 14. S. 26. und Adamant. Martyr. bei Cassog de orthogr. S. 2298, und Serv. zu Verg. a. a. O. vertheidigt sie mit Beziehung auf des Demin-vallecula. aber Paul. Festi unter convallis S. 42. hat vallis und vallicula« sat. Ez az ellenvetés nem áll, mert a jó codexek azt bizonyítják, hogy Paulus *valles*-t és *vellecula*-t irt.

IX. fingo supinuma itt-ott *finctum*-nak is hangzik. »finctum Terent. Eun. 1, 2, 24. im Bemb., und den not. Tir. S. 109. mondja **Neue, Lat. Formenl. II. II. 563.** E két példához egy harmadikat csatolunk. Festusnál és Paulusnál a Summanalia cikkben a Farnesianus szerint finctae, a Monacensis szerint fincta áll.

X. Loewe, Prodrum. 146. e glossának:

obrutuit (vagy obruituit,): obstipuit cikkszavát (lemmáját) a 147. lap. 2. jegyzetében obmutuit-ra igazítja. Hogy obbruituit-nak kell írunk, mutatja Festus Pauli p. 187, 2. *Obbruituit*: obstupuit, a bruto, quod antiqui pro gravi, interdum pro stupido dixerunt.

XI. Titinius o 161. Ribb.

*Mirior,**Inquám, tibi videor?*

Nem ismerek kéziratot, mely szerint e vers így szólna. Mindenütt *inquit*, seholsem *inquam. inquit tibi* (nem *tibi inquit*, mint Müller mondja) Guelf. *in quid tibi* Monac. *tibi inquit* Trecens. *inquam*-ra csak kiadásokat, az Aldinát, és Scaliger meg követői kiadásait idézhetjük. Kétségtelen tehát, hogy *inquit* irandó, s akkor lehetséges, hogy ez bele sem tartozik a versbe; hanem Titiniusra kell vonatkoztatni, amint azt Lindemann teszi.

Budapesten, 1878. október 31.

Ponori Thewrewk Emil.

THEODORUS GAZA 400 ÉVES EMLÉKEZETE.¹⁾

Körülbelül két éve, hogy a philologiai társaság tisztelt elnöke mély fájdalommal jelentette a jelenkor legnagyobb philologusának Ritschl Frigyesnek halálát.²⁾ Néhány hónappal ezen gyászos esemény után a klasszika philologia születésének évfordulóját ünnepeltük, midőn Wolf Frigyes Ágostnak philologussá való beiktatását méltattuk.³⁾ Most pedig visszamenve a távol századokba egy szegény görög tudós félig elfelejtett sirját keressük fel, hogy szerény kis koszorúval rójjuk le a kegyelet és hála adóját. Ezen évben mult el 400 százada annak hogy Calabriában, Vergilius halála helyén honától távol, viszontagságos élet után hunyta be szemét Theodorus Gaza, mely napon, közelebbről nem tudni. Társulatunk ezennel annál kegyeletesebb kötelességet végez, mert tudtunkkal ő az egyedüli munkás a philologia széles mezején, mely az 1478. év jelentőségét tudományunkra nézve, hacsak nagy vonásokban is, méltatja.

Ha a klasszika philologia épületét a mint az most Wolf Fr. A., Böckh és Ritschl mesteri kezèi által alkotva áll, kiindulási pontul vesszük és visszafelé tekintünk, valóban bámulnunk kell, hogy mikép történhetett az, hogy ezen tudomány fénysugárai, melyek már oly nagyszerű

¹⁾ Felolvastatott a budap. phil. társ. 1878. október 9-én tartott ülésén.

²⁾ 1876. deczemb. 6-án. L. Egyet. Phil. Közlöny 1877. folyam p. 168.

³⁾ 1877. április 8-án. L. Egyet. Phil. Közlöny 1877. évi folyam p. 428.

gócpontra egyesítve voltak, olyannyira szétszóródhattak és elenyészhettek, hogy csak a múlt század egy genialis embere egyesíthette újra azokat. A klasszika philologia az alexandriai tudósok által majdnem azon módon műveltetett a mint az most történik. Szorgalmasan gyűjtögettek a nemzet irodalmi termékeit, kritikus szemmel kiválogatták az igazit a hamisból, a klasszikusokból kiadásokat rendeztek, egyszóval iparkodtak nemzetük szellemi életét hű képben megőrizni. Nagyon természetesen találjuk, hogy az első ki magát philologusnak nevezte alexandriai tudós [Eratosthenes] volt.¹⁾ Alexandriából Rómába is átszivárogtak ama tanulmányok, ott is találunk egy »philologust«²⁾ de a tudomány iránya a praktikus rómaiak keze alatt megváltozott.

A rómaiak szükségletéhez képest ugyanis a klasszikus tanulmányok csakis a római régiségek felkutatására és magyarázatára, a régibb különösen istentiszteleti maradványok továbbá a régibb római költők mint Ennius, Naevius, Lucilius magyarázatára szorítkoztak s így Augustus után csakhamar azon iskolai jelleget öltötték magukra, melyet Martianus Capella encyclopaediájában találunk. A következő barbár századok alatt egészen kialudt a philologia csillaga, a nemzete multjéért lelkesülő tudós helyét a könyvmásoló vagy inkább mázoló barát foglalja el, porban hevernek a könyvek, melyek valamikor a házigazda büszkeségét képezték,³⁾ ha voltak bennök üres lapok, kitépték hogy imádságos könyveket készítsenek belőlök, a mi megmaradt, napról napra pusztul a sötét penészes kamrában.⁴⁾

Ilyen karban volt a philologia Europa nyugati részében, a keleti császárságban sokkal jobban tartották fenn az összeköttetést a dicső multtal, ámbár a szorgalmas munkálkodás csak kevés gyümölcsöt hozott, mert csak a tudósok kasztjára terjedt ki. Az ugynevezett byzanti kor-

¹⁾ Suet. de illustr. grammat. c. 10. V. ö. Télfy, a klassz. phil. encyclopaediája p. 5.

²⁾ Suet. l. c. Ateius Praetextatus, nobilis grammaticus Latinus, declamantium deinde adiutor atque praeceptor, ad summam philologus ab semet appellatus.

³⁾ Röviden, de találóan jellemzi e kort Voigt György »die Wiederbelebung des classischen Alterthums« című szellemes munkája 6. lapján.

⁴⁾ Nem tagadhatni, hogy a középkorban is voltak emberek, kik a klasszikus ó-kor műveiben gyönyörködtek, de a »Hedwig hercegnők« (Scheffel Ekkehardt) ritkák lehettek.

szaknak jellemző tulajdonsága: szorgalmas gyűjtés a régebbi irodalom terén, a nevezetesebb munkák magyarázata továbbá a keresztény irodalom buzgó művelése, különösen papok és barátok által, főleg azonban a hazai történet terén tett kutatások.

Végre megszűnt a nyomasztó sötétség és felszállott ama csillagzat, mely azóta bár megváltozott conjuncturák között nem kevésbé fényesen világít művelődésünk pályáján: az ókor műveltsége újjá született. Az egyházon kívül, mely még akkor a nyugati világot összetartotta egy új szellemi medium keletkezett, mely Olaszországból kiindulva nem sokára minden művelt európainak életszükségletévé vált.¹⁾ Mihelyt a barbárság megszűnik, a még félig antik nép meg akarja ismerni multját, megünnepli és reproducálni akarja. Olaszországon kívül csak egyik másik oldalát tekintik az ókornak, de tudományosan és reflektálva, Olaszországban tudományosan de népszerűen is érdeklődnek az ókor iránt, mert az egyszersmind saját nagyságuk emléke. A latin nyelv könnyűsége, a még meglévő emlékek sokasága nagyon könnyít azon fejlődésen²⁾ Petrarca féltreobja Aeosopus meséit és mohó vágygyal olvassa Vergiliust és Cicerót, a legnagyobb szorgalommal kutatja a régi szerzők munkáinak maradványait, Boccaccio mesterének nyomdokába lép, mindkettőt fejedelmek pártfogása és a pápának kegye megtiszteli, nem csodálhatjuk tehát ha kevés év múlva Olaszország minden nevezetesebb városában a régi dicsőség lelkesült hirdetőire találunk. Az ókort és a keresztény romantika virágait újra felfrissíteni, a szép alakot mint a klasszikus népek hagyatékát a romantika szellemével művésziesen egyesíteni, ez volt azon cél, melyre ezen túl a legnemesebb erők törekedtek.³⁾ A humanistikus tudósoknak mindenütt tág kaput nyitnak, Flórenczben egész sora van a cicerói államférfiaknak, a fejedelmek udvarában is megjelenik az ékes szavú vándorló tudós, a pápák is saját fényüket vélik gyarapítani a tudósok nagylelkű támogatása által.

Cicero és Virgilius volt ama két író, kikben a lelkesült olaszok az ókor tetőpontját látták, volt ugyan sejtelmük és szeretett Cicerójuk is gyakran utalt rá, hogy tul

¹⁾ Burekhardt Jakob, Die Cultur der Renaissance in Italien² 1869. p. 137.

²⁾ Burekhardt. p. 138.

³⁾ Voigt p. 3.

az ióniai tengeren is hatalmasan virágzott egykor tudomány és művészet. Mohó vágygyal forgatta Petrarca a Sigeros Miklóstól ajándékba kapott Homérost,¹⁾ de olvasni nem tudta és saját magán kívül még vagy tíz ember lehetett Olaszországban, kik magokat Homeros barátjainak nevezték, annélkül, hogy olvashatták volna²⁾ hiszen V. Miklós pápának is legfőbb óhaja az volt, melynek teljesedését azonban meg nem élte, vajha Homérost latin fordításban olvashatná, mely fordításra 10000 aranyforintot tűzött ki.

Voltak ugyan olaszok, kik Byzanczban jártak, de kevés akadt olyan mint a fiatal Guarino a ki görög könyvekkel megrakodva és a nyelv tökéletes birtokában tért haza.³⁾ Másrészt találkoztak olyan szédelgők, kik nagy zajt ütöttek görög tudományukkal, pedig csak közönséges alsó olaszországi barátok voltak, mint Barlaamo és Pilato az utóbbi Boccaccio tanítója, ki hajmeresztő valótlanságokat diktált a szorgalmasan jegyző Boccaccionak Homeros magyarázatánál.⁴⁾ Ezen férfiak nagy garral mutogatták nagy szakállukat, hosszú köntösüket, fellépésükben visszataszító arrogantiát tanusítottak, mind olyan dolog, mely őket a vidám élczes olaszok előtt legfeljebb nevetségessé de gyűlöltté is tette.

Ilyen kalandozók hirdették kezdetben a hellén ígét Olaszországban, később megváltoztak a viszonyok, de sohasem fejlődött valóban benső viszony a görögök és olaszok között.⁵⁾

Mondhatjuk tehát, hogy a XIV. század hellenismusa Olaszországban a legkezdetlegesebb tanulmányokra szorított, nagyrészt alkalmas tanítók hiányában.⁶⁾

¹⁾ Ez alkalommal fogott először barátságosan kezét kelet és nyugot philológiája »Homeros ist gleichsam der erste Flüchtling, der vor der drohenden Türkenbarbarei im Abendlande Schutz suchte. Dieser einzelne Vorfall ist Beginn und Typus einer literarischen Wanderung von unberechenbaren folgen; die hellenische Literatur, mit dem Untergange bedroht, gleich dem byzantinischen Staatskörper, suchte und fand in Italien ein liebevolles Asyl. Voigt. p. 29.

²⁾ Voigt, p. 328.

³⁾ Voigt p. 329. Aurispa és Filelfo Konstantinápolyban jártak.

⁴⁾ U. a. p. 326.

⁵⁾ U. a. p. 323. Nur schwach und aus der Ferne begann der hellenische Geist auf den lateinisch humanistischen zu wirken, mühsam musste hier jeder Schritt der Kenntniss und Erkenntniss errungen werden, weil das Medium, welches zur Vermittlung berufen war, ein so mattes und trübes, weil die Byzantinerwelt eine so entgeisterte und abgelebte war.

⁶⁾ Scaliger József így szól ezen viszonyokról (Cyclometria II. rész, dedicatio) Ante Philelphum de nullo tamquam Graeci sermonis perito et aliis

A dolgok állása egészen megváltozott, midőn Görögországtól mindnagyobb emigráns rajok indultak meg az apennini félsziget felé egyrészt a törökök hódításai következtében, másrészt azon fényes vendégszeretetnél fogva, melyet az idegen tudósok Olaszország udvaraiban különösen Rómában találtak. Ehhez még hozzájárult hogy 1438-ban tartották Ferrarában azon zsinatot, melynek célja lett volna a keleti és nyugati egyház közti schismát kiegyenlíteni, mi által a haldokló görög birodalom magát tarthatni vélte.

Nem akarunk itt Chrysolorasról szólni. ki első azon görögök közül, kik tudományok által megtudták nyerni az olaszok tiszteletét, figyelmünket a görög császár kíséretjére irányozzuk, ki vele együtt jött a ferrarai zsinatra. Bessarion Jánosra.¹⁾ Az egyházi dolgokkal csakhamar készen volt, az ékesszavu szónok kinek szónoklatát az egész balkáni félsziget viszhangozta, a »filioque« álláspontjára helyezkedett és ezzel ugyan el volt veszve a görög egyház számára, de csak azért, hogy annál áldásosabb működést fejtsen ki nyugaton Rómában. A pápa érdemeit és ügyességét nemsokára megjutalmazta a bibornoki méltóság adományozása által és így Bessarion azon helyzetbe jutott,

---

bonis litteris exulto memoria proditum est. Petrarcha enim in censum venire potuerat, si non inire eum arcerent duo communes morbi sui saeculi: litterarum Graecarum contemptus et ignoratio. [Ha ezen ítélet tulzottnak látszik, ne felejtjük el, hogy a polyhistor francia iskola egy tagja tör pálczát a humanismus rajongó bár kevésbé systematikus embere felett.]

¹⁾ Az olaszországi görögökről a renaissanceot általánosan tárgyaló műveken, irodalomtörténetekben, encyclopaediai cikkekben kívül több specialis munka van, melyek közül csak a következőket említem:

Humphred. Hodii Liber de Graecis illustribus L. Gr. et litterarum humaniorum restauratoribus. Lond. 1742.

Chr. Fr. Boerner de doctis homin. Graecis, litt. Graec. in Italia restauratoribus Lips. 1750. Freund Vilmos Trienn. I. p. 33. az előbbi kivonatának mondja. Magam sem az egyiket. sem a másikat nem láthattam.

Ugyanazt kell sajnálattal jelentenem Villemain munkájáról »Lascaris, ou les Grecs du XV. siècle. 2. voll. Paris 1825. Egyébiránt az irodalom meglehetősen teljesen van összeállítva Bernhardynál: Grundriss der griech. Litt. I. 2. kötet. p. 631.

Ns. dr. Tély Iván szivességének köszönhetem a következő munka használatát: *Νεοελληνική Φιλολογία Σύγγραμμα Κωνσταντινού Ν. Σάθα.* Athén 1868. Ezen munka pályadíjat nyert az athéni egyetemen 1867-ben. Tartalmazza pedig 1475 görög tudós életrajzát a görög birodalom török elnyomatásától egészen 1821-ig. Az életrajzok chronoiogikus sorrendben következnek egymásután, mindeniknél ki vannak téve a többnyire elsőrendű források, továbbá teljes sorozata az illető szerző munkáinak É munka nélkülözhetlen a főt említett általános munkák mellett. Egyedüli hátránya, hogy hangja gyakran deklamatorikussá válik és hogy honfiainak sokszor nagyon szembeötlő hibáira szemet huny.

hogy magas állásában szegény honfiainak segíthetett, miáltal természetesen nagy száma az emigránsoknak udvárához gyülekezett. Az írókra nézve mindig szerencse ha Maecenásuk hiu és e lelki gyöngeség megvolt Bessarionban. Nemcsak hogy a pápai tiaráról álmodozott¹⁾ hanem magát tudósnek is tartotta s le is bocsátkozott a tudományos élet arénájába, az igaz kevés babért aratott ott.²⁾

Háza, mely a Quirinalison feküdt, gyűlőhelye volt a tudósoknak, kik jelenlétében vitatkoztak, míg ő figyelmesen hallgatta és majd az egyik vagy a másik vitatkozó fél részén szólalt fel. Hogy a szellemi támogatáson kívül anyagilag is segítette földijeit magától értetődik és nagyon szépen bebizonyul Theodorus Gaza példájából, a mint látni fogjuk. Bessarion mint fennebb említettük irodalmilag is működött, fordított görögből Voigt³⁾ szerint kevés szerencsével, apróbb theologikus iratokat is tett közzé,⁴⁾ főmunkássága azonban a görög philosophiára terjedt, erről majd szólunk ha Theodorus Gaza Aristotelestanulmányaival lesz dolgunk. Maradandó emlékett hagyott hátra Bessarion könyvgyűjteménye által, mely a velencei Marciana zömét képezi. Vetekedve V. Miklós pápával gyűjtötte ezen kincset, melyet a velencei köztársaságnak hagyott, hálából hogy Olaszországba való érkezésekor oly szívesen fogadta.⁵⁾

A Bessarion házában megforduló görögök között különösen kettő vonja magára figyelmünket, kiknek élete utja gyakran keresztelte egymást, Az egyik sötét mogorva epés alak, byzanci döllyfel telve de e mellett szorgalmas, az olaszokat mindig magánál alávalóbbaknak tekinti, gyöngé latin író, buzgó Aristotelikus; ez Trapezantios György; a másik művelt finom tudós, hazájának képét szíven hordó, de a mellett az olaszok iránt sem idegenkedő szintén szorgalmas munkás és mi fő kitűnő latinista, Aristoteles buzgó védője, Theodorus Gaza, kinek élete viszonyait most kifejtetni akarjuk.⁶⁾

Theodorus Gaza (Γαζής) született Thessalonikában Sathas szerint⁷⁾ 1370. körül, ifjuságáról nem tudunk sem-

¹⁾ Σάθας i. m. Bessarion életrajzában. Voigt, ki különben kevés rokonszenvvel viseltetik a menekült görögök iránt, erről hallgat.

²⁾ Voigt. p. 337.

³⁾ i. m. p. 337. Sathas i. m. p. 32. idézi Lorenzo Valla mondását: Latinorum Graecissimus fuit et Graecorum Latinissimus.

⁴⁾ Iratainak teljes sorozatát l. Sathasnál p. 341. köv.

⁵⁾ Az ajándékozó levél egy része Sathasnál p. 31.

⁶⁾ Bő életrajzát adta az Ersch és Gruber-féle encyclopaediában Baehr.

⁷⁾ I. m. p. 37.

mit; hisz nem akadt egykoru biographusa, ki életének minden mozzanatát töviről hegyéig megmondta volna mint Plotina Bessarionról. Thessalonikának a törökök által való bevétele után Olaszországba került. Hova ment először biztosan nem tudjuk, valószínű hogy Sicilián át lépett az olasz szárazföldre. Első teendője volt, hogy a latin nyelvet, melyben egészen járatlan volt elsajátította. Tanítója a Mantuában tartózkodó Vittorino da Feltre volt, tanusítják Gaza munkái és Vittorino életrajz írója.²⁾ Nem sokára tudományához illő alkalmazásban találjuk a mennyiben 1447-ben Ferrarában látjuk a Lionello d'Este által ujonnan alapított gymnasium igazgatójává kinevezve.

Ferrarából, hol azelőtt Chrysoloras tanított volt, Flórenczbe hítták, de nem fogadta el a meghívást, állítólag azon okból, mert hazájába szándékozott visszatérni, valószínűleg azonban azért, mert aligha számíthatott oly dicsőségre a kitünőségekben bővelkedő Florenczben, mint Ferrarában. A latin nyelvben való ügyességét mutatja azon körülmény, hogy latin verseket írt, melyeket egy tanítványa Tibulluséihez hasonlít. Éppen ezen ritka tüneménynél fogva, hogy született görög létére hibátlanul és kerekdeden kezelte a latin nyelvet, magához hívatta V. Miklós pápa, kinek főtörekvése az volt, hogy a görög klassikusokat latinra fordítassa. Ferrarában oly tiszteletre tett szert, hogy még elköltözése után is a tudományt kedvelő emberek volt lakása előtt levették kalapjukat³⁾ Rómában Bessarion házánál talált szives fogadtatásra, ki anyagi jólétéről is gondoskodott a mennyiben a Calabriában fekvő St. Giovanni a Piro apátságot ajándékozta neki.⁴⁾

A kitünő tudós azonban nem volt jó gazda. azért

1) Vittorino da Feltre a XV. század Pestalozzija egyike a legkedvesebb alakoknak az olaszországi tanítók között. Gyönyörrel szemléljük a pénzt hájászó, egymást rágalmazó, pártfogójukat pedig égisz magasztaló (csak Poggio és Filelfora emlékeztetünk) muzsafiak között a szelid öreg embert, a mint Mantuában idejét a kedvelt ifjuság és tanulmányai között megosztja. Valóban a Gonzaga ház benne szebb megörökítőre talált mint akárhány olasz fejedelmi ház, melynek udvari költője aranytollal irogatta végtelen »Sforziádjait.« Voigt. p. 251. s köv., Burkhardt, Kult. d. Ren. p. 166.

2) Theodorum Thessalonicensium natura simul et summa praeceptoris diligentia imprimis ornavit. Romanae enim dictionis penitus ignarus vix consumpto apud Victorinum triennio totus (alighanem megromlott hely talis helyett) evasit, ut pauci postea doctiores inventi sunt. Fabricius Bibl. Graeca (ed. Harless) tom. X. p. 390 jegyzetben a következő epigrammát közli: Altrix cui Roma, parens cui Graecia Magna fit tumulus, linguae gaza utriusque vocor.

3) Sathas i. m. p. 33. Boissonnade a Biographie Universelleben s. v.

4) Gaza is Olaszországba érkeztek a nyugati egyház hitére tért.

kevés örömet és hasznot lelt jószágában.¹⁾ Jobban szeretett az akkori idő szokása szerint fényes udvarnál időzni, hol a fejedelmi kegy és bőkezűség sugaraiban élhetett tudományának. Midőn V. Miklós pápa 1455-ben meghalt, Alfonz nápolyi királyhoz ment, ki nagy tisztelettel fogadta és évi díjat is vetett ki számára. Rómában még mindig fényes fogadtatást várt, bár Bessarion Bolognába távozott volt. Rómába II. Pál pápa alatt tért vissza, IV. Sixtus pápa alatt is ott találjuk ²⁾ mig végre állásának tarthatatlanságát belátván Ferrarába, majd onnan Calabriába ment, hol 1778. szegényes körülmények között meghalt.

Gaza munkái két osztályba sorozhatók: azokra, melyek a görög nyelv megtanulását akarják elősegíteni és azokra mely a magasabb humanismus szolgálatában állanak, ³⁾ Praktikus czélnak szolgált görög nyelvtana, ⁴⁾ a Batrachomyomachia és az Ilias görög paraphrasisa ⁵⁾ végre Cicero Catójának fordítása ⁶⁾ görög nyelvre.

¹⁾ Jovius, Elogia (Baehrnél i. m. p. 135. hibásan áll Elegien) virorum illustrium no XXVI. p. 61. l. Fabriciusnál i. h. »his vigiliis sacerdotium in magna Graecia commendante Bessarione promeruit, quod certe satis esset moderato frugique homini et adversus omnis luxuriae voluptates invicto, nisi neglecta notione totius revitus rapacibus Graeculis (sic!) et Brutiis rei familiaris curam demandasset.«

²⁾ Sixtus pápa hidegen viselkedett az elődei által annyira szeretett görögök iránt. Ezen körülményben leli magyarozatát azon anecdota, melyet Gaza életirói rendesen felhoznak. Allítólag Gaza elkészítette, volna az Aristoteles-féle állatok történetének fordítását és annak fényesen bekötött példányát Sixtus pápának átnyújtotta, ki hidegen kérdezte mennyibe került a bekötés és az illető összeget (40 tallért) a mélyen sértett Gazának kifizettette. Gaza a pénzt a Tiberisbe dobta volna e szavakkal »pereant nummi, pereant labores« és miután egy az állatvilág köréből vett nem igen udvarias hasonlattal (melyet olvashatni Jovius elogiumjában Fabricius munkája idézett helyén) bucsut vett, Rómából eltávozott. Baehr. i. m. p. 135. felhossa a pro és contrát ezen anecdotára nézve, annélkül, hogy biztos eredményre jutna. Mindenesetre látjuk belőle, hogy mennyire változott a dolog a görögökre nézve V. Miklós és Bessarion halálával.

³⁾ Munkáinak felsorolását l. Sathasnál p. 39. s köv. és Baehrnél i. h. ki egyszersmind azoknak teljes bibliographiáját is adja.

⁴⁾ Theodori (Gazae) introductivae grammatices libri IV. Eiusdem de mensibus opusculum. Apollonii grammatici de construct. libr. IV. Herodianus de numeris. Graece Venetiis. ap. Aldum 1495 és többször. Kéziratban is nagyon el volt terjedve. Még újabb időben is commentárok készültek hozzá az egyik Neophytus nevű baráttól (görög nyelven Bukurest 1768. 1300 oldal folio!) és másik Keramevs nevű baráttól (szintén görög nyelven Velenceze 1780.)

⁵⁾ A Batrachomyomachia paraphrasisát kiadta Fontani, Florenz 1804. 4°. Az Ilias paraphrasisa megjelent Theseus Mihálytól Flórencz 1811, 1812. 4 kötet n. 8°.

⁶⁾ Megjelent az Aldus-féle Cicero (1517.) II. kötetében. Némelyek a Somnium Scipionis fordítását és neki tulajdonítják, mert az Aldinában a szerző megnevezése nélkül következik a Cato után, de ez még nem elégséges ok.

Ezen utóbbi fordításról Jovius többször idézett elogiumjában így nyilatkozik: Tanta porro felicitate librum Marci Tullii de senectute Graecum reddidit, ut peritissimi praeter adaequatos sensus ipsam quoque Ciceronis eloquentiae maiestatem scite et graviter repraesentantem admirantur. Ujabbak ítéletét ezen fordítások fölött olvashatni Baehrnél.¹⁾

Kiváló érdemet azonban philosophiai munkáival szerzett Gáza.²⁾ Nevezetesen az Aristotelesirodalom mindig fényes bajnokai közé fogja számítani Gazát, ki mély tudományával, ritka nyelvbéli ügyességgel bátran sikra szállott a nagy stagirita ellenségeivel és kitűnő fordításaival véget vetett az e pontban uralkodó homálynak és megrögzött nézeteknek.

Aristoteles az egész középkoron át ugyyszólván a scholastika védőszentje volt. Avval nem törődtek hogy a számtalan bele és kimagyarázás a régi szerzőnek nyomát sem hagyta meg, hisz a philosophiai kézikönyveken tul alig terjedt ismeretök, az eredeti Sybilla-féle könyv volt számukra. Midőn Petrarca a józan ész fegyverével kikelt a szörszálhasogató dialektika ellen, az ellenfél Aristoteles nagy nevét hangoztatta. Petrarca e pontban nem adhatott kellő választ, mert hisz maga sem ismerte Aristotelest, hanem Cicero és más rómaiak nyomán indulva Plátót állította vele szembe és nem habozott őt határozottan Aristoteles felé emelni.³⁾ Evvel meg volt kezdve a nagy harcz, melyben Gáza is oly élénken részt vett. Természetesen az első törekvés arra irányult, hogy az a sokat emlegetett Platon és Aristoteles latin nyelven szólaljon meg, hogy ítéletet lehessen hozni fölöttük. Platónak csak később akadt méltó fordítója Marsilius Ficinusban, Aristoteles fordításában a humanismus legkitűnőbb tudósai remekeltek.

Az első ki Aristotelesből fordított Lionardo Bruni volt.⁴⁾ Fordította az Ethikát. Oekonomiát és Politikát. A

¹⁾ Ersch és Gruber-féle Encyclop. s. v. Gáza p. 138.

²⁾ Csak mellesleg említjük itt Gazának kisebb iratait mint »A hónapokról« szólót. »A törökök eredetét« sat. A fentebb említett fordításokon kívül még birjuk töle latin nyelven Aeliános taktikáját. Dionysius Halicarnassensis néhány kisebb iratát, aranyszáju szt. János néhány homiliáját sat. Leveleket is irt, melyek azonban még nagyobbbrészt kiadatlanok.

Érdekes még tudnunk, hogy ő fordította görögre V Miklós pápa levelét V. Constantinus Palaeologus császárhoz.

³⁾ Voigt i. m. p. 48.

⁴⁾ U. a. p. 352.

fordítás nagy feltűnést, a katedra bölcselei között pedig rémületet gerjesztett. A flórenczi tudóskör által megkez-
dett munkát folytatta V. Miklós pápa és alatta aratott
Gaza Aristotelesfordításaival halhatatlan babért. A dolog
különösen Bessarion jelenléte által nyert érdeket. Bessarion
maga mint Gemisthos Plethon tanítványa lelkes platoniku-
sus volt, körülötte volt Trapezuntios György, kit nem
annyira meggyőződése, mint szenvedély, különösen irigys-
ég vezetett, végre Gaza ki ellenfelei fölött szabatos és
kerekded fordításaival és meggyőző okadatolásával diadal-
maskodott. A vita olykor kevéssé épületes zajából fényesen
emelkedik ki Gaza alakja és annál nagyobb homályba
helyezi irigykedő és szitkozódó ellenfeleit. A vita követ-
kezőképen folyt le.¹⁾ Gemisthos Plethon, Plato védője ellen
Gaza egy munkát irt, melyben Aristotelest Plátó fölé
emeli. Természetes, hogy ezt az ellenfél részéről viszo-
nozták és pedig hevesen.

Most Trapezuntios lépett a sikra és Aristoteles mel-
lett fogott pártot, de oly kihívó módon, hogy Bessarion
maga kelt szeretett írója védelmére, visszautasítván Trape-
zuntios vádját, hogy Plátóval együtt a pogányságot akarja
ujra behozni.

Trapezuntios ekkor már V. Miklós pápa megbizásá-
ban lefordította volt Ar. problemáit midőn Gaza ugyan-
ezen munka fordításával fellépett. Ezen munkájával messze
tulhaladta a felületesen dolgozó Trapezuntios, úgy hogy
ez szégyennel telve visszavonult és csak avval állott boszut,
hogy V. Miklós pápa megbizásából lefordította Plátónak
törvényeit, s ez alkalommal majdnem istenítette Plátót,
kit előbb sárba rántott volt²⁾ A problemák fordításához
még később a historia animalium is csatlakozott³⁾ valamint

¹⁾ L. Sathasnál Bessarion életrajzát p. 33.

²⁾ Voigt. p. 356. Trapezuntios fordításairól fogalmat alkothatunk, ha
meggondoljuk hogy Eusebius Praeparatio Evangelica-jával 9 hónap alatt
kész lett, a mint mondja Vigerus »Eusebiusból kilopván Eusebiust,« továbbá
hogy Bessarion így ítélte a törvények fordítása felett: Ha valaki nek alkalma
lenne a fordítást az eredetivel összehasonlítani, annyi hibát (λάθη) találna, a
hány szó van.« Sathas p. 41. s köv.

³⁾ Megjelent a következő czimlappal: Habentur hoc volumine haec,
Theodoro Gaza interprete. Aristotelis de natura animal. libr IX. Ejusdem
de partibus animalium libri III. Eiusdem de generatione animalium libri V.
Theophrasti de historia plantarum libri IX. A decimi principium dumtaxat.
Eiusdem de causis plantarum libr. VI. Aristotelis problemata in duas de qua-
traginta sectiones etc. Alexādri Aphrodiēsis problemata duobus libris nō ūquā
ate impressa eodē Theodoro Gaza interprete, Venetiis apud Aldum 1504.

Theophrastosnak *Növények története*, mely utóbbit Theophrastos még egy hasonló munkájával a legujabban haza került Corvinák között birjuk.¹⁾

Gáza Aristotelesfordításai kétségkívül a legjelesebbek az akkori időből valók közül, fősulyt kell ugyanis arra fektetni, hogy feladata az volt, hogy, mint Erasmus mondja, inkább Aristotelest, mint Cicerót beszéltesse. Ennél fogva megbocsáthatuuk neki egy-egy görögös kifejezést, merész szókötetést, midőn egészben véve az eredetit hiven tükrözteti vissza. Ezen szempont alá esik az is, mit Jovius mond róla, hogy Theophrastusfordításában a latin nyelvet új szavak és merész fordítás által gazdagította.²⁾

Ezek voltak azon férfiu művei, kinek mocsok nélküli jelleme, fényes tudománya, finom fellépése ragyogó példa gyanánt áll az akkori Olaszország irodalmi mozgalmi között. Hogy mily tiszteletre méltó az alakja, mutatja azon körülmény, hogy olasz emberek az akkori irodalmi viszonyokról szólva teljes tisztelettel említik nevét és habozás nélkül neki nyujtják a görög tudományosság pálmáját.³⁾

Hire Olaszországon kívül is elterjedt, Mátyás királyunk sem költséget sem fáradságot nem kimélt, hogy Theophrastos fordítását megszerezze⁴⁾ mely most a sors sajátságos játékánál fogva diszíti egyetemünk könyvtárát.

Azon 400 év alatt, mely Gáza halála óta elmúlt a klasszika philologia sokat haladt. Megkisértette működését különféle irányban, mig végre a szétágazó sugarak genialis emberek által egy gócpontban egyesítették. Az iskolában diszes állást foglal el, tudós férfiak hirdetik tanait, százezrekre menő kötetekből álló könyvtárak álla-

¹⁾ Bibliographiai leírását Csontositól Magyar Könyv Szemle 1877. folyam 158. l. s. köv.

²⁾ Elogia etc. Theophrastust úgy fordította »ut Romanae linguae facultatem, quum nova vocabula sollerter effingeret, audaci sed generosa translatione locupleta vit.«

³⁾ Jovius: acumine fertilitateque ingenii nemini secundus, quum Graecos omnes linguae peritia eruditoque iudicio superaret. Paolo Cortese, De viris illustribus p. 41. Ego vero sic existimo, Theodorum . . . . multis landandum esse et in eo primum cum summa philosophia summam eloquentiam esse conjunctam: nec erat is in eorum numero, qui usurpatione disciplinae verbis magis quam vita philosophiae studia persequuntur. Ut enim ei ingenii et eloquentiae sic humanitatis, innocentiae ac omnium virtutum primae deferebantur. Erat in scriptis summa gravitas, erat profluens sine molestia ubertas, candor autem Latini sermonis et splendor tantus, ut non modo acuere industriam sed etiam alere quibusdam orationis nutrimentis ingenium potuisset; jure igitur totius Italiae consensu a doctis est princeps udicatus.

⁴⁾ Csontosi i. m. p. 162.

nak rendelkezésre, de azért ne feletjsük el, hogy századok előtt harczot kellett vivni a klasszikus műveltség jogosultságáért, harczot kellett vivni a józan gondolkodásért, minden szépért, minden jóért, mit az ókor hirdet és ha ezen eszmék fényesen diadalmaskodtak, ha a zajos jelenből gyönyörrel tekintünk vissza a klasszikus ókorra, ugy csak legőszintébb tiszteletünket és hálánkat érdemli az utmutató, uttörő Theodorus Gaza.

Keleti Vincze.

A HORATIUSI COPULA KIHAGYÁSÁRÓL.

Első pillanatra nagyon is jelentéktelennek tűnhetik fel a kérdés, melynek megoldását ezennel feladatomul tűztem ki, sőt sokan egyenesen szörszálhasogatásnak nevezik talán eljárásomat. De elismert tény az, hogy a tudomány gyakran nem a nagy korszakot alkotó munkák által gazdagodik, hanem igenis a kisebb, évente százanként meg százanként megjelenő értekezések által, melyek aztán substratumát képezik ama nagy és terjedelmes munkáknak. Ez a gondolat lebegett szemem előtt, mikor a következő elég fáradságos munkába belefogtam; s legalább remélhetem, hogy adataimmal, ha minden egyébtől eltekintünk, a történeti syntaxis megalakulásához némileg hozzájárultam. Követve a kihagyások idők szerint való osztályozását; első helyre a legközönségesebb kihagyást iktatom:

1. *Est*. A copula jelentő módu jelen idejü egyes számu harmadik személye háromféle szerepet visel Horatiusnál:

a) *Praegnans értelemben*, mikor a magyarban ugy fordítjuk, hogy: létezik, van. A copulának ez a faja 15-ször van kihagyva költőknél; és pedig főmondatban: Carm. III, 6, 6; III, 8, 9—10; 9, 34—36; Epod. 17, 49; Sat. I, 9, 27; 9, 71; II, 3, 59; Ep. I, 17, 39; 17, 46; — Föltételes mellékmondatban: Carm. II, 10, 17; Sat. I, 2, 117; Ep. I, 12, 5. — Visszahozó mellékmondatban: Sat. II, 3, 231; Ep. II, 3, 72; 3, 248. Összesen 15-ször.

b) *Est* = lehet, rendesen infinitivussal, mint a görög ἔστι. (Pl. Hom. I, 225; Xen. Anab. I, 9, 13, stb.) Igy Carm. III, 1, 9: Est, ut viro vir latius etc. — Sat. I, 2, 101: tibi paene videre est; ibid. 5, 87: quod versu dicere non est. — ibid. 6, 19; Sat. II, 5, 103; Ep. I, 12, 2. — Más költőknél, pl. Verg. Georg. III, 447; Aen. VI, 596;

VIII, 676; sőt prózában is elvétve, pl. Tac. Germ. 5. Mint-hogy ez esetben *est* tulajdonkép nem is copula, hanem olyan ige, mint bármely más, nem is hagyható ki.

c) A tulajdonképeni *est* copula számtalanszor ki van hagyva Horatiusnál, miért is a kihagyások felsorolását (összesen 124-szer) szükségtelennek tartom. Egyedül csak azon helyeket akarom megemlíteni, melyek más értelmezést is megengednek, vagy bővebb magyarázatra szorulnak. Ilyenek: Carm. I, 11, 3: »Ut melius (sc. *est*). quidquid erit, pati, Seu plures hiemes seu tribuit Juppiter ultimam, Quae nunc oppositis debilitat pumicibus mare Tyrrhenum: sapias, vina liques.« Itt ut melius = quam melius. Ezen olvasást követik Keller és Nauck; mások ellenben így interpungálnak: »... nec Babylonios Tentaris numeros, ut melius, quidquid erit pati,..... sapias.« Ezen lectió követésénél persze a copula kihagyásáról nem lehet szó. — Továbbá Sat. I, 2, 90-hez v. ö. Sat. I, 4, 134. — Sat. I, 9, 44-hez cfr. Terent. Eun. III, 1, 19; perpaucorum hominum est. — Sat. I, 9, 54, v. ö. Krüger, Gr. §. 551. 2. j. Sat. II, 5, 96-hoz cfr. Sat. I, 5, 12; Terent. Adelph. 723; és Martial. epigr. III, 89, 1. — Sat. II, 6, 47-hez v. ö. Krüger 8. kiad. Lipcse, 1876. p. 145. — Sat. II, 8, 25-höz, v. ö. Sat. II, 1, 36.

2. *Sit*; 34-szer. Nevezetesebb helyek; Sat. I, 6, 8: Cum referre negas, quali sit quicumque parente Natus, dum ingenuus. — V. ö. Sat. I, 1, 40: dum ne *sit* te ditior alter. vid. Schultz: Lat. Gr. § 357. — Epod. 1, 6: Quid nos, quibus te vita* si superstite Jucunda, si contra, gravis. — Sat. II, 5, 43: Nonne vides..... ut patiens (t. i. *sit*), ut amicis aptus, ut acer? Az ilyen verbum sentiendi után álló coniunctivusról, Schultz, Gr. 387, 11. jegyz. — ibid. 225. §. cf. Cic. de senect. cap. 8: Sed *videtis*, ut senectus non modo languidâ atque iners non *sit*, verum etiam *sit* operosa. — Sat. II, 8, 53: inlutos Curtillus echinos Ut melius muria, quod testa marina remittat; — t. i. Krüger szerint: Curtillus inlutos echinos (monstravit incoquere), ut(= cum) melius sit muria id, quod..... — Sat. II, 8, 89; Et leporum avulsos, ut malto suavius, armos, Quam si cum lumbis quis edit, t. i. multo melius sit, quam si cum lumbis quis edit (= edat; ezen archaisticus alak még Epod. III, 3; v. ö. még Cic. ad fam. VIII, 20: comedim; ibid. de fin. II, 7, 22: edint; — Plaut. Trin I, 2, 65 (102) Brix szerint: comedis). A coniunctivust bebizonyítja Krüger is az ezen helyhez irt jegyzetben: a költő t. i. Fundaniussal csak elmondhatja a con-

vivator szavait, hogy úgy a szóban forgó gondolatot Fundanius mint másét idézi. Innen a coniunct.

3. Sunt. A legnevezetesebb kihagyások: Carm. I, 12, 7: Unde vocalem temere insecutae Orphea silvae. — 13, 17. Felices ter et amplius. — II, 1, 33: Qui gurgis, aut quae flumina lugubris Ignara belli. — III, 24, 54: et tenerae nimis Mentis asperioribus Formandae studiis. — 29, 13: Plerumque gratae divitibus vices. — Sat. I, 5, 54: Messi clarum genus Osci. Sat. I, 9, 28: Felices! nunc ego resto (cfr. Krüger ad h. 1.). — Sat. I, 9, 69: hodie tricesima sabbata. Sat. II, 3, 156: Quanti emptae? — Ep. I, 11, 3: Maiorane fama. — Ep. I, 19, 41: Hinc illa lacrimae. — Összesen 25-ször.

4. Erat, 12-szer van kihagyva; pl. Carm. I, 37, 5: Anthac nefas depromere Caecubam Cellis avitis, dum.... Regina..... parabat. — Sat. I, 5, 96: Postera tempestas melior, via peior ad usque Bari moenia piscosi, stb.

5. Es. A legnevezetesebb kihagyások a következők: Carm. I, 14, 18: Nunc desiderium, curaque non levis. — Carm. III, 9, 22: Quamquam sidere pulchrior Ille est, tu levior cortice et improbe Iracundior Hadria. — Sat. II, 3, 275: cum balba feris armoso verba palato, Aedificante casas qui sanior? — Sat. II, 6, 49: Luserat in campo: „Fortunae filius“ omnes. — Ep. I, 19, 45: fides enim manare poetica mella Te solum, tibi pulcher. — Összesen véve 10-szer.

6. Fuit, 6-szor, pl. Sat. I, 10, 66: Fuerit Lucilius, inquam, Comis et urbanus, fuerit limatior idem, Quam rudis et Graecis intacti carminis auctor Quamquae poetarum seniorum turba.

7. Esset—foret 6-szor: pl. Sat. I, 6, 101: ducendus et unus Et comes alter.

8. Erit, 6-szor: pl. Carm. II, 14, 17 és 21.

9. Sum, 4-szer: Sat. I, 8, 4. — II, 3, 236; 7, 40; 102.

10. Sis, 4-szer: pl. Ep. I, 6, 23 stb.

11. Sumus, háromszor: pl. Epod. I, 9: An hunc laborem mente laturi, decet Qua ferre non mollis viros? — Ep. I, 2, 27: Nos numerus sumus et fruges consumere nati.

12. Eris, 2-szer: Carm. II, 3, 24 és Sat. I, 1, 17.

13. Sint, kétszer: Sat. II, 6, 74 és Ep. II, 3, 315.

14. Forent, kétszer: Sat. I, 6, 101 és 103.

15. Fuisset, kétszer: Sat. I, 6, 131; II, 3, 317.

Egyetlen egyszer van kihagyva:

16. *Eram*: Sat. II, 8 20, (cfr. *ibid.* v. 23) Summus ego et prope me Viscus.

17. *Fuisti*: Carm. I, 14, 17; és pedig, ami annál érdekesebb, mellékmondatban: *Nuper sollicitum, quae mihi taedium*. — Nevezetes még az is, hogy ez a kihagyott *fuisti perfectum logicum*, t. i. Tu, quae *nuper* sollicitum mihi et taedium (*fuisti*), *nunc* desiderium es.

18. *Fuerat*: Sat. II, 1, 45: At ille Qui me commorit melius non tangere, clamo t. i. melius fuerat non tangere, a hol mi azt várnök: melius fuisset non tangere. Az indicativusnak ez a fajta gyakran előfordul. Pl. Plaut. Trin. 119: Ei rei ó peram dare te fuerat aliquando aequius; *ibid* 175; *fác sciam*: Utrum indicare me éi thensaurum aequóm fuit, stb.

19. *Sim*: Sat II, 1, 34: Sequor Nunc, Lucanus an Apulus, anceps.

Főmondatban a copula ki van hagyva, összesen 176-szor. — *Mellékmondatban*, és pedig *a) concessiv* mellékmondatban kétszer; *b) relativ* mellékm. 16-szor; nevezetesen: nominativus (quí, quae, quod) után 9-szer; genetivus (cuius) után egyszer Epod. XII, 19; dativus (cui) után egyszer. Sat. I, 4, 44; — előljáróval összekötött accusativus (penes quem) után Ep. II, 3, 72; ablat. után (quo) kétszer: Carm. I, 3, 16 és Sat. I, 7, 11; — quibus (dat.) után: Epod. I, 6 és ubi (= ahol) után Sat. II, 6, 1. — *c) temporalis* mellékmondatban 7-szer; — *d) föltételes* m. m.-ban 11-szer; *e) okadatóló* m. m.-ban 6-szor: quod után: Sat. I, 2, 89; 4, 4—5; — nam után: Sat. I, 6, 101, 103; — cum után: Ep. I, 15, 41; — ut (= cum causale) után: Sat. II, 8, 89. — *f) kérdő* mellékmondatban 27-szer; *g) óhajtó* m. m.-ban, mint coniunct. opt. Sat. I, 2, 123; 6, 8. — Ep. I, 18, 109. — *Taquadó mondatban*: Carm. I, 36, 11; — Sat. I, 2, 102; 3, 106; — II, 2, 66.

Végre egy füst alatt megbeszélhetünk még egy hason-tárgyu értekezést, mely a tilsiti gymnasium 1877. évi értesítőjében megjelent t. i. Plew Hermann értekezése: »De ellipsi verbi copulativi esse apud poetas Latinos« (30 lap), s melyről egy rövid, pár sorra terjedő ismertetést adott a Bursian-féle Jahresbb. 1877. évi kötete (5. évf. 4 és 5 füzet, p. 117). — A költők, melyekre a szerző kiterjeszkedik, a következők: Lucretius, Catullus, Tibullus, Propertius, Vergilius, Ovidius, Horatius, Persius, Juvenalis, Martialis, Lucanus, Statius, Silius Italicus és Valerius Flaccus. A szerző a copula kihagyását az állítmánytól teszi függővé,

s ennek megfelelőleg kövvetkező fejezetekre osztja értekezését: I. Apud adiectiva generis neutrius. II. Apud substantiva abstracta. III. Apud participium fut. passivi. IV. Apud adiectiva relativa. V. Apud comparativos. IV. Apud superlativos. VII. Apud numeralia et pronomina indefinita. VIII. Apud adverbia quantitatis et comparationis. VIII. Apud pronomina demonstrativa. X. Apud adverbia demonstrativa. XI. Pronomina personalia. XII. Apud varias elocutiones. XIII. Apud coniunctiones. XIII. In enuntiationibus interrogativis.

Ez az osztályozás, noha van alapja, nekem még sem tetszik eléggé átlátszónak. — Mindenre kiterjeszkedik a szerző, csakis arra nem, ami itt a lényeges, t. i. hogy a copula minő időkben van kihagyva. Igaz ugyan, hogy ilyesféle felosztásnál tág tere nyílik az individuális magyarázatoknak, amennyiben ugyanazon kihagyást többféle interpretatio szerint többféle idejü copulával lehet substituálni; de az is igaz, hogy ez a módszer sokkal érdekesebb és — kétségen kívül nagyobb eredményre is vezet. Amit pl. a szerző a II. fejezetben említ, hogy a copula kihagyása Horatiusnál *testis*-, mint nomen abstractum mellett előfordul Carm. III, 4, 38; még ha felemlítette volna is a másik idétartozó helyet, t. i. ibid. III, 4. 60: ‚Testis meorum centimanus Gyas Sententiarum‘ evvel még eredményt nem létesített. De ha én kimutatom, hogy Horatiusnál eram, fuisti, fuerat, sim egyetlen egyszer — eris, fuit, forent és fuisset kétszer vannak kihagyva (l. főnebb) s meg is tudom említeni e kihagyások megfelelő helyeit, kétségen kívül nagyobb szolglatot tettem a történelmi syntaxisnak. — Így tett pl. Winkle Vilmos is, egy 1876-ban Tauerben (Szilézia) megjelent tudori értekezésben, melynek a címe: »De ellipsi copulae verbi *esse* in fabulis Euripideis«, s melyben a szerző szintén az idők szerinti osztályozásnak hódol, amit láthatunk 24. lapon összefoglalt vég-eredményből.

Fináczy Ernő.

A LEGUJABB TIBULLUS-IRODALOMRÓL.

II. közlemény.

Értekezésem első részében alkalmam volt megemlékezni azon különös systemáról, melyet ujabban sokan követnek, tudniillik két különböző író neve alatt hagyományozott munkát egy és ugyanazon szerzőnek odaitélni vagy

legalább odaitélni akarni, néhány kikapott phrázis segítségével. Ezen systema, mely teljesen hamis következtetésekre vezethet, alkalmazva van egy másik munkában is, mely a többektől Tibullustól eltagadott, Messalához intézett Panegyricust újra Tibullusnak akarja vindicálni.¹⁾ Ezen nehéz feladaton a szerző nagyon könnyített, a mennyiben például a metrikai statistika megállapításánál a kétségtelenül Tibullustól való költemények közül csak az első könyvet, s itt is csak az egyes költemények első 36 sorát veszi alapul, melyekben összesen csak annyi vers van, mint a mennyiből a Panegyricus áll. De ne induljunk előítéllettel munkánkhoz és nézzük, hogyan akarja a szerző a kérdést eldönteni. Módszere abban áll, hogy sorra előveszi az előtte e tárgyról ellenkező nézettel irt műveket és azoknak tételeit czáfolni, vagy a maga nézetéhez módosítani törekszik. Kiindulva azon nagyon kérdéses elvből, hogy miután sok kitünő költő ifju korában rossz verset irt, tehát semmi sem oly rossz, hogy azt valamely költő ifjukori kísérletének ne nézhessük, először is azokat (illetőleg jóformán csak Heynét) czáfolja, kik azt hitték hogy az egész munka rhetorikai kísérlet, minőt a későbbi kor iskoláiban gyakorta dolgoztak. Itt igen helyesen és meggyőzőleg bizonyítja be hogy a szerző Vergilius, Horátius és Ovidius előtt, vagy szorosabban, hogy 723 (Kr. e. 30.) előtt élt, miután egyrészt sem ezen költőket nem ismeri (v. 180, Valgiust Homér mellé helyezi) másrészt régibb költőket utánoz.²⁾ Végül szerintem a legnyomósabb ellenvetés az, hogy mitsem említ Messallának 723 után művelt dolgairól (az actiumi csata, az ázsiai rabszolgahadjárat) ellenben olyan dolgokat jövendöl, melyek meg nem történtek (pl. hogy Messalla a Persákat, Parthusokat, Britannusokat fogja legyőzni.) Heyne ellen, ki a költeményt nemcsak hogy Tibullustól eltagadta, hanem egyszersmind annak az írónak ítélte oda, ki a Pisóhoz irt panegyricus szerzője³⁾

¹⁾ »De Panegyrico in Messallam Tibulliano scripsit *Friedericus Hankel* (Acta societatis philologiae Lipsiensis. Tom. V. p. 46—86. 1875.) Az azelőtt való ide vágó irodalmat általán lásd Teuffel. R. Lit.³ §. 245, 3.

²⁾ Kétségtelen felhasználás illetőleg kölcsönzés Enniusból: Pan. 123—129. = Enn. Sat. Scip. rel. IV, 10. (p. 156. V.); Pan. 103 = Enn. Ann. 202. és Trag. 297. Hasonlóképen szembeszökő utánzója Lucretiusnak v. 18—23 = Lucr. V, 449; 211 = Lucr. VI, 42. és I, 419; 22 = V, 500 és 501; 127 = Lucr. II, 145.

³⁾ Utoljára kiadta *Weber* »Incerti auctoris carmen panegyricum ad Calpurnium Pisonem cum prol. ed. a C. F. W. Marburgi a. 1859.« Én azonban ezen kiadáshoz hozzá nem férhetvén a Wernsdorf-félet használtam (a Poetae Latini Minores Tom. IV. kötete 237—282. lapján.)

helyesen hozza fel még azt is hogy míg a Panegyricus ad Messallam szerzője nem is ismerte Vergiliust, addig a Pisóhoz írotté szélteben utánozza.¹⁾

Mihelyt Hankel a költeményt Bachchal²⁾ az augustusi korszakba helyezte, csak két lehetőség marad, vagy azt mondani, hogy Tibullus írta, vagy azt, hogy más Augustus-korabeli költő. Az egész műből az tűnik ki, hogy azt egy ifju írta, ki a proscriptiókban vagyónát elvesztette, s ki Messallától a triumvirek hatalmas barátjától várta anyagi jóllétének helyreállítását. Kérdés, kicsoda?

Legtöbb kritikus köztök, sok neves, mint például Paldamus, Hertzberg, Dissen, legújabban Baehrens az ő kiadásában egy lélekkel eltagadják Tibullustól és pedig főleg azon aesthetikai benyomástól késztetve, melyet önkénytelenül érzünk, ha ezen költeményt elolvastuk. Teuffel szintén meghagyja Tibullusnak, de már csak mint olyat, mely az »alexandrische Durchgangsperiode« eredménye és illetőleg kinövése; ezen nézethez ragaszkodik Hankel is, de téved, ha azon nézetben van, hogy két mű azonegy szerzőtől valóságát meg lehet bizonyítani, ha megmutatjuk, hogy a trochausi caesurát egyenlő arányban alkalmazzák ketten. Azt hiszem valamint két virág illatának külömbőségét nem az illat meglátolása, hanem a benyomás külömböző volta szerint itéljük meg, ugy az aesthetikai hatás sem megvetendő bizonyíték. Mily hasonló lehet két költemény a szókincs és mérték teljes azonossága *nélkül is*, arról kiki meggyőződhetik, aki elolvassa a Pervigilium Venerist és azon Tiberianus-féle költeményeket, melyeket Baehrens adott ki »Unedirte lat. Gedichte« czimű füzetkájében. De lássuk mily alapon tagadták el a kritikusok Tibullustól ezen költeményt.

Az első kifogást az 1—17, 24—27, 177—178, 197—203. versek ellen tették melyekben igazi szolgai jellem nyilvánul.³⁾ A második a tulságos dicséret, melyet azonban ma-

¹⁾ Különösen metrikai tekintetben, míg a Messallához írottól ebben is eltér, annyira hogy míg a Pisó-félében 261 versben 4 elisió van (némely kiadók szerint plane 2.) addig a Messallához írottiban 211 versben 26. (Hankel p. 57.)

²⁾ Epistula critica in Tibullum, Pseudo-Tibullum et Propertium, Gothae. 1812. p. 64.

³⁾ Különösen az utolsó hely az, mely valósággal botránysos hunyászkodásra mutat. Ime:

»Nulla mihi statuent finem te fata canendi
Quin etiam mea cum tumulus contexerit ossa
Seu matura dies celerem properat mihi mortem
Longa manet seu vita, tamen mutata figura.

gam sem nézhetek hibának, sőt ebben fő jellemvonást és vezérfonalat látok arra nézve, hogy a költeményt az augustusi korba helyezzem. Részemről azt sem hiszem, hogy Tibullus Messallát az aquitániai háboru előtt ismerte, legalább tudomásom szerint, forrásokkal nem lehet bebizonyítani. Hogy ilyen bizonyíték hiányában épenséggel semmi sem kényszerít bennünket arra, hogy Tibullust a Panegyrikusban előforduló supplicánszal azonosítsuk kétséget nem szenved. De nézzük tovább, mit beszél Hankel a többi kifogásról. Azon kifogásra, melyet a költeménynek mythosokkal való megtömeése ellen támasztottak, azzal felel, hogy elősorolja a többi költemények azon helyeit, melyekben valami mythos előfordul. Szerinte ebben is az ifjuság mutatkozik. Ezen nagyon subjectiv nézetre nézve csak azt jegyezzük meg röviden, hogy más az egy istent, vagy mythikus személyt megemlíteni és más arról excursusokat írni, mikor nem is tartozik a tárgyalt dolog keretébe.¹⁾

Hertzberg abbéli kifogása ellen, hogy olyan mondatok, mint pl. 18—27; 28—38 stb. nem fordulnak elő egyebütt Tibullusnál, azt hozza fel, hogy a distichon a dolog természeténél fogva nem lehet oly hosszú lélegzetű, mint a hexameter.

*Seu me finget equum rigidos percurrere campos
Doctum seu tardi pecoris sim gloria taurus*

— — — — —
Inceptis de te subtexam carmina chartis,

Ez nem fér össze Tibullus jellemével, ki még a későbbi időben sem, mikor már »a Messalla militaribus donis donatus est« sem tudott jóltevője számára nagyobb hálát, mint hogy kedvese kezétől szakított almával lepje meg. Hankel ezt természetesnek találja és ezen alázatosságot a helyzetből magyarázza, de mi azt hisszük hogy a ki szolgálalkü, az is marad örökre.

¹⁾ Milyen lelkiismeretesen idéz a szerző ki fog tünni a következőkből: Hivatkozik I, 2, 40-re (ebben nincs is istennév »per que deos omnes se meminisse neget.); ibid 51—52. (rosszul citálva 53—54. helyett, hol különben »Medeas herbas« és »Hecates canes« gondolom eléggé ismert epitheton perpetuum.); I, 3, 35. (az aranykor gyönyörű leírása, melyet Ovidius utánzott, egyedüli tulajdonnév benne a Saturnus.); 53—80 ugyanott (az alvilág leírása nélkülözhetetlen alakokkal pl. Ixion, Tityus stb.); v. 4, 25—26 (két név Dietyinna és Minerva); ugyanott 37, 38. (Bacchus és Phoebus haja); ugyanott 68—70 (Nisus példája különben igen alkalmas a költészet hatalmának illusztrációjára.); 5, 45—46 (Peleus és Thetis); 7, 23—49 (keleti, különösen egyiptomi kitérés, melyet különben könnyen megmagyarázhatunk; a költő olyan vidékről szól, mely az ünnepektől személyt közléről érdekl, ellenben a Panegyricusban oly dolgok fordulnak elő, melyek M-val absolute semmi összefüggésben nincsenek, például az éghajlatok felsorolása.) Végül az olyan nagyon kizsákmányolt Sibylla excursussal (II, 5.) most már fel sem léphetne, miután Baehrens (Tibullische Blätter, 31, 32.) kimutatta, hogy interpoláció.

Eddig csak finom dialektikai experimentumokkal volt dolgunk, most jövünk »ad fortissimum!« Néhány odavetett szólásból mindjárt rokonságra következtet még pedig oly szavakból melyek ugyanazon korszakban csakúgy előfordulnak más költőknél is.¹⁾

Ami végül esetleg legjobban bizonyíthatna, azt oly hézagosan idézi, t. i. a metrikát, hogy egészen a gyanusig meggy megbizhatatlansága.²⁾ Metrikai kérdésekben az összes auctorral kell dolgozni, nem pedig néhány csoport verssel experimentálni.

Én, midőn ezen munkát olvasva, de különben is vé-
gére akarván járni ezen kérdésnek, kutattam mindazon

¹⁾ Alter = alius Paneg. 18 = I, 9, 79. de egyszersmind Elegia ad Messallam (Wernsdorf P. L. M. Tom. IV.) v. 24; orbis = caelum Paneg. 50 = I, 2, 50; de Hor. Od. III, 3, 7; cadere = accidere Paneg. 172 = II, 1, 48. hanem Cicero is (Cic. p. Quin. c. 16. §. 51.) vetus aetas, veteres senes Paneg. 111 = I, 8, 50. de Horatius is (Epod. 8, 3. vetus senectus.)

²⁾ Így azon sajátosságokat, melyekben Tibullus költeményei és a Messallához irt Panegyricus metrum dolgában megegyeznek, így terjeszti elő a 75. lapon: »ut in sede sexta vocabulum monosyllabicum non habeant, ut a caesura bucolica absteant, ut trochaicam, nisi etiam alia incisione sustentata sit non admittant, ut apud utrumque voces iambicae, dactylicae, creticae, quae in m exeunt, non elidantur.« S már most ha végignézzük mind a kérdéses költeményt, mind Tibullus költeményeit, azt találjuk, hogy ez elejétől végig mind nem áll, a mennyiben először a Panegyricusban a hatodik lábon igenis előfordul egytagu szó és pedig: v. 14. »nec«, v. 37. 38. »in« v. 42. »ab«; v. 50. »per«; v. 62. »vel«, v. 64. »ad«, v. 101. »in«; 109. 110. »in«; v. 119. »ut«; v. 159. »in«, v. 176. »in«; 193. »per«, 198. »non«, 202. »in« összesen 16-szor, pedig szerinte sohasem. A mi ezen kérdésben magát Tibullust, annak kétségtelen saját verseit illeti, azok közül elég az első két elégiát átböngészni, Ime: pl.: I, 1, 27. »sub«, 11. »in«, 17. »in«: II, 43. »ut«, 71. »et«, III, 1. »per«. 5. »hic«, 23. »quid«, 43. »in«, 47. »nec«, 61. »per«, 77. »sed«, IV, 13. »at«, 45. »per«, 63. »ni«, 43.

Ennél még érdekesebb az, hogy azt mondja, hogy mindakettő tartózkodik a caesura bucolicától, pedig a Panegyricusban nem kevesebb mint 45-ször fordul elő 211 versben (így az 1. 3. 4. 7. 10. 11. 14. 15. 16. 19. 21. 22. 28. 29. 31. 32. 33. 36. 37. 38. 41-43. 46. 48. 50. 54. 56. 57. 58-62 (ötször egymás után) 64. 66. 67. 69. 71. 72. 73. 75. 76. 77. 79. Az arány tehát csaknem 1: 5. De ez még csak hagyján, hanem Tibullusnál, kiről ugyanezt állítja az első két könyvben a következőkre akadunk: I. k. 1 el. 39. hexameterben 24 caesura bucolica, 2 el. 50 versben 35, 3 el. 47-ben 25, 4 el. 42-ben 28, 5 el. 38-ban 29, 6 el. 43-ban 27, 7 el. 32-ben 16, 8 el. ugyan. ugyanigy, 9 el. 42-ben 18, 10 el. 34-ben 21. Még eklatánsabb a második könyv statistikája I. el. 45 vben 24 szer, II. el. 11-ben 3-szor, III, 41-ben 19-szer; IV, 30-ban 13-szor, V, 61-ben 31-szer VI, 27 versben 19-szer. De nemcsak az tűnik ki ezen schematismusból, hogy e két író nagyon kedveli a caesura bucolicát, hanem az is, hogy különböző, még pedig feltűnően különböző arányban alkalmazza. Vegyük tehát például az első öt alagya 211 hexaméterét, tehát annyit, a mennyi a Messallához irt Panegyricusban van és azt látjuk, hogy benne 140 caesura bucolica van, minek aránya mint 1: 1.5. Ha azt a fentebbi eredménnyel egybevetjük H. eljárásához e kérdésben nem kell commentár.

költeményeket és a magam részéről következő eredményre jutottam.

A költeménynek vannak helyei melyek szembeszökően hasonlítanak a Pisóhoz irt Panegyricushoz, mindazonáltal lehetetlen, hogy mindkettőt ugyanazon ember írta volna. Lehetetlen pedig először azért; mert, mint már Hankel helyesen kifejtette, oly dolgokat jósol Messallának, melyek be nem következtek, másodsor pedig azért; mert akkor szerzőjét a Nerói korba kellene helyoznünk; de ilyen argumentum mellett a megegyezések különben sem bizonyítják okvetetlenül azt, hogy a két munka egy és ugyanazon embertől való, hanem mutatnak arra, hogy az egyik a másikat utánozta, mi tekintettel arra, hogy azon időben már a panegyricusnak is volt bizonyos schematicus szervezete,¹⁾ talán nem is történt szándékosan, hanem vagy emlékezetből vagy a gondolatmenet azonos volta mellett véletlenül. A mi ezen ismétlések mellett, mint különösen megkülönböztető jelleg marad, azok a phraseologiai sajátságok és a szerzőnek a 205. verstől fogva végig kifejezett különös nézete a metempsychosistról. Hankel ezt ugyan az egyiptomi Isiskultus

---

Még tovább is mehetünk és megegyezhetjük azon állítását, mely szerint ugy a Panegyricusban, mint Tibullus költeményeiben nem fordul elő trochaicus caesura, kivéve hogyha a trochaeus után még valamely szó (valószínűleg egytagu szót ért) közbeesik. Soroljuk fel a 20 példát és azt fogjuk mondani, hogy az ember az ilyen eljárást nem hinné, ha nem látná. A példák a következők: 24. audērē Cāmēnaē (26. is ilyen) 48. genuisse feruntur. 73. more Charybdis 77. arva Calypsus. 95. laeva tueri. 104. dextrumque sinister. 115. moderator habenis 116. akár Baehrensse Salassust, akár a keziratokkal domator-t olvasunk, mindegy. 118. maiora peractis. 134. ignis acervos. 136. aliisque triumphis. 155. unda liquore. 165. interque rigentes. 175. facta triumphos. 180. alter Homero. 182. adversa fatiget. 183. alta niteret. 192. tribuentur honores. 203. fata canendi. Mellékesen még azt is megjegyzem hogy azt is állítja hogy azon m-végü szók, melyek iambust, dactylust, creticust képeznének nem elidáltatnak. Pedig Paneg. v. 12. quin etiam. 142. unda parum hospita. 156. densam in glaciemque (mihez v. ö. Tibullus I, 1, 44. venturam admittat.) Ilyen aztán némelyeknél a philologiai pontosság!

¹⁾ Hogy ez mennyire meghonosult, mutatja azon 12, prózában irt panegyrikus, melyet Baehrens adott ki. Így például a mi azon kérdést illeti, hogy az író kételkedik vajjon képes lesz-e a dicséretet illendően kifejezni, ott van a harmadikban (Cl. Mamertini Pan. genethliacus Max. Aug. p. 101. c. 23.) »quis enim est qui possit laudes explorare« azután itt is mint tárgyalt költeményünkben a meghódított népek (p. 105.) és a fényesebb győzelmek (107.) Ugyancsak ilyenformán kezd az ötödik (Incerti pan. Constantino dictus I. fej.) »me perturbari confiterer, cum apud maestatem tuam divina virtutum vestrarum miracula praedicarem« v. és kk. a háboruk leírása (p. 132.) Hasonlókép a hatodik (Incerti p. ad Maxim. et Const. III. (p. 150.) valamint a következő fejezetek csaknem fogalomról fogalomra megegyeznek II. nem tudja hol kezdje. VII. az érdemek felsorolása 17—18. hadi tettei, XXIII. pedig ajánlása saját személyének, melyet nem is szükséges a többenél megemlítenünk.

befolyásából magyarázza, de szerencsétlenül; mert Tibullus az első könyv harmadik elégiájában (v. 23. 24.) is ír az említett cultusról pedig mégis oly gyöngéden írja az alvilágba való letértét és a boldogok szerető együttlétét (v. 57. skk.) Én ezen gondolatnak csak egyetlen egyszer akadtam nyomára római erotikusnál és az Ovidius, kinek azonban semmikép sem tulajdoníthatom a költeményt bár három helyök hasonló¹⁾ inkább azt hiszem, hogy Ovidius e három helyen a Panegyricust felhasználta, melyet, mint a Messalla házában tartott irodalmi társulatnak tagja, mindenestre ismert.

Részemről találtam egy költeményt, mely sokkal inkább hasonlít a Panegyricushoz, mint Tibullus költeményei és pedig a metrikai és phraseologiai alapon egyszersmind. Ez az ugynevezett »*Elegia ad Messallam.*«²⁾ Főhasonlósága abban áll, hogy ép úgy, mint a Panegyricus írója a 723 után történt dolgokat nem ismeri és hogy Messallát úgy dicsőíti, miként csak egy istent lehet. Vannak benne vonatkozások Vergiliusra (v. 17. *Molliter hic viridi patulae sub tegmine quercus Moeris pastores et Meliboeus erant*) de ezt nem nehéz úgy magyarázni hogy Vergilius utánozta, mint sok mást. A phraseologiai³⁾ és metrikai⁴⁾ tulajdonságokon kívül egykét félreismerhetetlen azonosság⁵⁾ is azonnal szemünkbe ötlük és ha nem mondhatjuk is bizonyosan, épen mert ezen gyanító kritikai módszer mellett az jár el leghelye-

¹⁾ Az azonos gondolat a *Metamorphoseons* végén van (XV, 173.) a hasonló helyek pedig ezek Pan. ad M. 161 = Ov. Met. III, 104; 125 = Am. 6. 95. és 123 = A. am. I, 290. De ez nem is egészen evidens utánczás.

²⁾ Kiadták többen; én csak a Wernsdorf-félét kaphattam meg (*Poetae lat. minores* Tom. III. p. 147 skk.)

³⁾ *Alius* = *alter* (Paneg. 180. Eleg. 24.) *Pylius senex* = Nestor (Eleg. 15. Paneg. 48.) *charta* = *carmen* (Pan. 200 Eleg. 13.) Pan. 61. nec ellentét nélkül (Tibullusnál soha így, Eleg. a. M. v. 50.) *et* (Pan. 35.) a második helyen = *etiam* ugyanigy Eleg. 54., azonkívül vannak a Paneg. szavak, melyek Tibullusnál soha sem fordulnak elő 104. »*uti*«, 116. »*alias*« 193. és 195-ben *vel* = *et*.

⁴⁾ A metrika dolgában szereti a caesura bucolicát (32 sorban 17-szer a kéziratok alapján 21-szer) sokszor használja az egytagu szót a hatodik lábon, de ekkor mindig *particulát* tesz oda (7-szer) sokszor ugyanazou rendben Pan. 14 = Eleg. 57; Pan. 16 = Eb. 37.

⁵⁾ Paneg. 82 skk. és az eleg. 41 skk. különösen:

Immoderata pati nunc frigora nuncque calores?
Stertere vel dura prosse super silice?
Saepe trucem adverso perlabi sidere pontum

— — — — —
Saepe etiam densos inmittere corpus in hostes stb.

sebben aki a legóvatosabb, *de nagyon hajlandók vagyunk, a kettőt ugyanegy személynek tulajdonítani*, tekintettel arra is, hogy ezen költeményen kívül semmi sem bizonyítja hogy T. supplikáns volt. — Talán kétségbe kellene esnünk az olyan munka után, a minő a Hankelé, hogy ilyen kérdéseket egyáltalán el lehet-e valamikor dönteni, és ha igen, nem látunk módját ezen eldöntésnek. De ezen kétségünk csak addig tart, míg egy hasonló bár jóságban egészen eltérő művet nem látunk, t. i. *Zingerleét*¹⁾, mely a Tibullus vulgátájában levő negyedik könyv nagy részét képező, ugynevezett »Sulpicia-alagyákkal« foglalkozik. Ezen elégiák is sokáig vita tárgyát képezték, mert a conservatív nézet Tibullusnak tulajdonítá, bár elejétől fogva voltak tudósok, kik először ama kettős kidolgozáson ütköztek meg, melyet a IV. könyv 2—7 költeménye egyfelül, és ugyanannak 7—12 költeménye másfelül képez, másodsor bizonyos eltérő, s hogy Gruppe szavaival éljek, »nőies« latinságot vélték benne felismerhetni. Mindig nagyobb valószínűséggel lépett fel ezen utóbbi állítás, de hogy azt kétségtelennek elismerhetjük és ennél fogva a 7—12 számú költeményekben Sulpicia eredeti levelkéit birjuk, azt mint érdemet Zingerle módszerének és szerencsésen felhasznált olvasottságának kell betudnunk. Ő volt az első, ki a phraseologiai sajátságok kezelése által segített más fontos kérdéseket eldönteni pl. az Ovidius neve alatt reánk maradt Halieuticon-fragmentum valódiságára nézve, s más efféléket.

Munkája két részből áll, melynek elseje kéziratok nyomán bizonyítja, hogy az a Cerinthus, ki a Sulpicia-alagyákban szerepel összefügg ama Cornutussal, kinek a II. könyv második és harmadik költeményéből következtetve Tibullus jó barátjának kellett lenni. Ezen állítás most már körülbelől meg van bizonyítva az által, hogy Baehrens legujabb kritikai kiadásában a legujabb kéziratok lectiója, melyet ő O-val jelöl »Cornutus«-t olvas.²⁾ De ennél hason-

¹⁾ Kleine philologische Abhandlung von Dr. Anton Zingerle, Professor am Gymnasium zu Innsbruck I. Heft. Innsbruck, 1871. II. Heft. ibid. 1877. A kérdéses értekezések az első füzetben a 22—38 lapon (*Zu den Sulpicia-Elegien des Tibullus*) s a másodikban a 45—90. lapon (*Weiteres zu den Sulpicia-El. d. Tibullus*) vannak. Az e kérdésbe vágó előbbi irodalmat l. Baehrnél »Gesch. der röm. Litt.« P. 279.

²⁾ Baehrens maga (*Tibullische Blätter* P. 41. 42. jegyzet.) nem akarja a két személyt azonosítani és azt mondja, hogy II, 2, 12 szerint Cornutusnak már pár évig házasnak kellett lennie, hogy nála, mint rómainál a szülők eilentállása észszerűen meg nem magyarázható stb. Ez azonban mind csak sejtetem, melyet más sejteleni megdönthet. Tény az, hogy Tibullus Sulpi-

líthatlanul érdekesebb az, a mivel egyfelül a Sulpicia-féle kis levelkéknek a Tibullusi költeményektől való különbözését, másfelül IV. 2—7-nek II. 2-vel való rokonságát nyelvezeti érvekkel bizonyítja. Bizonyítékai csaknem ujak, ő ugyanis nem egyes kifejezésekből, hanem szavak használatának arányából¹⁾ azután a szónak a versben való helyéről²⁾ és a particulák használatából.³⁾ Zingerle systémája mindjárt első kísérleteiben fényesen megállotta a próbát, de nemcsak ebben nyilatkozott ereje, hanem egy másik munkában is, melyet csak megemlítek, minthogy főtekintettel Ovidiusra lévén, Tibullust csak egy fejezetben érinti.⁴⁾ Kelleténél kevesebb figyelemre méltatta ezen szintén nagybecsű munkát conjecturáiban *Baehrens, Tibullus legújabb kiadója*.⁵⁾ Szerintem ugyanis mindazon írók versei, kik valamely költőt utánoztak, sikerrel használhatók az utánzott író oly helyeinek rekonstruálására, melyek még nincsenek a kritika által egészen hitelesítve.

Baehrens kiadását már ezen lapnak olvasói avatott egyénnek ismertetéséből ismerik, t. i. Dr. Ábel Jenő ismertetéséből [ugyanezen évfolyam 188 skk. lapjain.] Ezen bírálat azonban csak dicsérő lévén, kötelességemnek tartom ezt ezen alkalommal a hiányokkal kiegészíteni, hogy így a positiv és negativ oldal egy egészet képezzen Baehrens

---

cia szerelmének titkára volt, különben nem kerülhettek volna azok az apró epistolák az ő költeményei közé, tény az is, hogy ez a Cornutus Tibullus barátai közé tartozott, és nagyon csalódnám, ha a II. k. 2 elégiájának 11—12. sorából nem az következne, hogy Cornutus akkor fiatal házas volt, valamint 21—22-ből az, hogy még akkor gyermekei sem voltak.

¹⁾ Például *tener*, (Tibullusnál 28, Sulpiciánál csak 3-szor) ilyen még *sanctus* (Tib. 11-szer. Sulp. alig négyszer) különösen *focus*-sal összekötve (I, 2, 82; I, 2, 70.) a mi meglepő ügyességgel van használva p. 50. 51. arra, hogy a Sulpicia-alagya első sorának Tibullustól valósága mellett bizonyítson (Pl. 4, 4, 9 *sancte veni* = 2, 481. *sancte veni*; 4, 51 *hic mihi sanctus* = 2, 6, 31. *Illa mihi sancta* stb.)

²⁾ *Celer* (p. 55. 54.) a pentameter első felében I, 5, 4 = 4, 3, 24; a hexameter második felében I, 7, 11 = IV, 6, 17. *mutuus* (p. 55.) a pentameter első felében I, 2, 63 = IV, 5, 7 stb.

³⁾ *Quicunque* (Tibullusnál 8-szor, tehát 100 sorra 1.) *quisquis* (ugyanott 11-szer) ellenben míg IV, 2—7-ben *quicunque* 5-ször, *quisquis* 3-szor; 8—12 sem az egyik, sem a másik. Ezeket csak mutatványul hoztam fel, hogyan dolgozik ezekkel a szerző.

⁴⁾ »Ovidius und sein Verhältnis u den Vorgängern u. gleichzeitigen römischen Dichtern.« I. Heft. Ovid. Catull, *Tibull*, Properz. 1869.

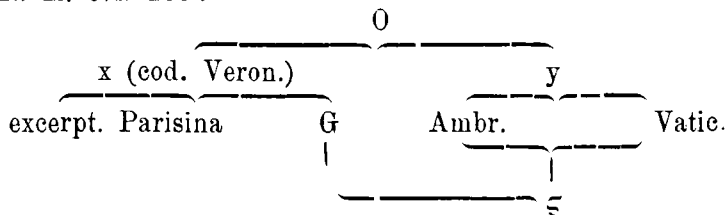
⁵⁾ A. T. *elegiarum libri duo. Accedunt pseudotibulliana*. Lips. 1878. A munka feltűnő sietség jellegét hordja magán. Így például a Teubner-féle kiadásokat oly előnyösen kitüntető »*Testimonia*«-féle rovat is csak futtában van elütve, nincs index stb.

kiadása egybevetve az előbbiekkal óriási haladást tüntet fel, amennyiben egészen új apparatus criticussal rendelkezik, könnyedén odavetett conjecturái azonban néhol nem is conjecturák, minthogy azokat mások már előtte régen megcsinálták,¹⁾ másutt pedig oly merészek, hogy még akkor sem fogadhatnók el, ha szükségesek volnának.²⁾ Óriási önkénnyel jár el továbbá a transpositionokban, melyeket maga is szeretett egy időben a legnagyobb határozottsággal visszautasítani. Midőn a kéziratcsoportosítás kérdésével foglalkoztam, feltűnt nekem az, hogy azon csoportnak, mely szerinte tulajdonképen haszontalan, minthogy interpolált, aránylag nagyon sok lectióját fogad el, mi-ből azután tekintettel arra is hogy a stemma szerint³⁾ épen

¹⁾ Ilyenek I, 1, 51. »pereat pereantque (vel pereatque)« megcsinálta Achilles Stadius; Graeviusnál (1680.), p. 285. [v. ö. Heinsius Brokhuysnál: »lege potius »pereat pereatque«, ut potius subintelligatur.«] I, 4, 12. »Hic placet, ut niveo« Brokhuysnál p. 72. Coll. Ang. Colot. Bassi; I, 5. 45. »Qualis« pro »talis« (v. ö. Wunderlich ad. h. l. Tom. II. p. 120.) I, 8, 43. Tunc-ot conjiciál, pedig ez áll a Dissen által collationált Parisinusban, sőt az Ábel által megbeszélt Corviniánusban is; III, 6, 25. siqua-t ir (v. ö. Wunderlich jegyzet: »siqua« omisso »est« in Guelf. 1.); ez pedig szememben annál nagyobb hiba, mivel ő maga mondotta egy újabb kritikai kiadás sarkalatos kellékeül, hogy annak főkötelessége »Arbeiten der verflossenen Jahrhunderte durch eine sorgfältige Auswahl dessen was sie brauchbares haben, gerecht zu werden.« (Tibul. Blatt. p. 57. 58.)

²⁾ Ilyen I, 4, 43. »venturam admittat imbrifer arcus«-ban szerinte »indicat;« irandó I, 8, 38. Dum timet et tenerosban *Cum tumido* et teneros; III, 4, 35-ben »neo videt illud opus« helyett »nec tulit ille decus.« Paneg. ad Mess, 116. »terga Domator«-ból »terga Salassus«; IV, 6, 16. si iuveni grata-ból Diva veni grata. Még érdekesebb (!) pl. I, 7, 9, non sine mest tibi-ből »non sine Marte ibi« szerinte »und ein hässlicher Fleck entfernt«; még ennél is furesább IV, 10, 4—5. dies nobis genialis agatur, qui stb. ebből lett »tam laetus agatur, quam« stb. Így akármit bele lehet vinni a költőbe.

³⁾ A stemma Baehrens-nél a következő (a neveket lásd Ábel-nél »Egyet. Philol. Közl. II. évf. 188:

Már maga ezen stemma érthetővé teszi, hogy az interpolált codexekben is lehet esetleg jó lectió, a mi, mint mindjárt meglátjuk két hazai codexünkben (köztük egy Corvinában) van is. Hogy különben ez a Codex nem tartozik egyenesen azon kéziratokhoz, melyeket B. ζ-val jelöl, kitűnik onnan, hogy megvan benne a Paneg. ad Mess. 112. b. verse: »Namque senex longae peragit dum saecula famae,« a mi csak az O-ban (Ambros. Vatic. és Guelf. egyezése) van meg. A mi aztán a kéziratnak közelebbi rokonságát illeti az, mint alább ki-

nem lehetetlen, hogy valamely interpolált kéziratban jó lectio is legyen. először is azon meggyőződésre jutottam, hogy egy *tökéletes* kiadáshoz a kéziratokat lehetőleg mind át kell nézni, másodsor hogy a Budapesten található két kéziratot (az egyik az, melyet Dr. Ábel Jenő ismertetett, a muzeumban; a másik XV. századbeli papirkézirat az egyetemi könyvtárban) (A. 165. 8°) jó lesz végignézni, mi-ben nem is csalódtam a mennyiben az utóbbi némely conjecturákkal megegyez. ¹⁾ Külömben egész Baehrens-féle kiadást bárkinek ajánlhatjuk és csakis ezzel lehet Tibullusnál eligazodni. Függetlenül szólok két magyarországi codexről.

Mint mondtam, Baehrens kézirateit nagyon röviden classificálta. Így azon codexeket, melyekben a három, illetőleg négy incriminált hely előfordul (I, 2, 25; II, 3, 15. II, 3, 77 és III, 4, 64 után) mind egy füst alá szedi, pedig, mint az imént láttuk már a pesti Corvin-codexben is van nem egy lectio, mely lényegesen eltér a ζ. traditiójától és az O.-hoz csatlakozik.

tünik, legtöbbször megegyezik azon három szöveggel, mely egyfelül egy párisi kéziratban, másfelül két editio princepsben van (mindaháromnak collatióját közölte Dissen a Heyne-Wunderlich-féle kiadás függelékében). Hogy miként a Baehrens-féle stemma mutatja, eredetileg az Ambrosianus és Vaticanus szerint irt traditio szerint volt írva és csak azután a Guelferbytanus szerint javítva, kitünik a következő váriánsokból: I, 1, 5. AV: vitae, G: vita; Corv. vitae; I, 2, 50. AV: aestivalis, G. aestivas; Corv aestivalis. A másik codex mely az egyetemi könyvtárban van érdekes beosztása által azt tünteti fel, hogy, mint Baehrens helyesen sejtette és Haupt nyomán (Tibullische Blätter p. 53. 54.) csaknem kétségtelessé tette, eredetileg Tibullus költeményeiből csak két könyvet ismertek (egy régi katalógusban, Hermes. III, 221: »Albii Tibulli libri II.«) azután három keletkezett (a Köleséri-féle kéziratban, valamint az egyetemi könyvtár példányában: »Albii Tibulli liber tercius et ultimus explicit.«) végre az eddigi vulgatában divatozott négy könyvre való osztás.

¹⁾ A múzeumban levő Corvin-codex a következő conjecturákkal egyezik: II, 1, 1. »faveat« Scaligerrel; I, 7, 61. a magna Baehrenssel: III, 3, 38. ab ignava Lucianus Müllerrel. A másik mely az egyetemi könyvtárban van a következő emendációkkal egyezik: I, 4, 44-ben Baehrens conjecturáját félig, ki azt írja »nubifer ortus.« Minden kéziratban *arcus* van, csak az előtte való szó van majd imbrifernek majd rimbifernek írva (imbr. O, nimb. g.) az *arcus* szó a mi kéziratunkban is benn van szerintem helyesen, bár helyette *Eurust* is irtak, (Huschke adn.) s ilyen alakban meg is tarthatjuk, ha nem akarunk inkább Ovidiussal (M. XIII, 724.) imbrifer *auster*-t írni. — I, 4, 59. Ugyan-így (t. i. félig) megerősíti *Puccius* conjecturáját, aki *at tibi*-t irt (at tua v. iam tua ζ, iam tu O.) codexünkben iam tibi van, de a iam nem más mint a felette való iam-nak hibásan ismételt leírása. (A dativus commodi v. incommodinak névmással való kitétele nagyon gyakori Tibullusnál, s pedig mindig a vers első felében így: I, 6, 5. *mihi* tenduntur casses, 63 vive diu *mihi* dulcis anus, de második személylyel is 55. et *tibi* nescio quam »dixit mea Delia, poenam. II. 3, 34. *cara*-t ir Guyetussal; III, 6, 47. *iuravit*-ot Fruteriussal; III, 5, 4, *hyems*-et az olasz kiadókkal; IV, 5, 2 *Tota* tua est-et Guetussal.

Mit mondjunk azután az ilyen kéziratról? szerintem az interpoláltak között is különbséget kell tennünk a szerint, a mint közelebb vagy távolabb esnek a kétségtelenül hiteles traditiótól. De nézzük most a két kéziratot, s legelőbb a Corvinianust, mely már csak azért is érdekes, mert hazánkban találatik. Én azt találtam, hogy nagyon sok lectiója van, mely a többi kézirattól, mindtől eltér, kivéve a hármass collatiót, mely a Dissenféle függelék képezi ¹⁾ I, 10, 26. ara (AVG hara) II, 6, 70. praelueritque (AVG. pertuleritque) III, 1, 11, protexat (praetexat G, pretextit A. protexit V.) III, 2, 30. causa neera (AVG. causa perire) IV, 1, 76. violenta (AVG. violata) IV, 1, 102, ut inaequatis (AVG. ut aequatis), IV, 1, 144. sacris (AVG. saevis) IV, 13, 23. concidam (considam G, confidam AV.) Ezen hárommal azonban csak ezen és más néhány lectióban egyezik; mert van egy hely, hol azonnal eltérnek egymástól és pedig I, 2, 26 hol codexünk és a két editió együtt olvasva mondja: »Securum in tenebris me facit esse Venus«, míg a cod. Paris: »Ille Deus certae dat mihi signa viae«, itt tehát egyfelől már csak a két editió marad a codexxel, melyet megbeszélünk, s ezek közül is csak a »princeps minor« marad IV, 1, 112 b. alapján (namque senex longae peragit dum saecula famae.) Ezek után azt mondhatná valaki, hogy e két tökéletesen rokon, vagy tán ép az editióból irták le a codexet, a mi sokszor történt. Hogy az előbbi nem áll, arról tanuskodik azon számos lectió, melyben a codex a párisival egyezik (I, 6, 67 victa, I, 8, 51 sentica, I, 10, 26 ara, I. 10. 21. uva II, 4, 44. obsequias stb.) az utóbbit pedig nem engedi azon körülmény, hogy a codex előbb iratott, semmint a kiadás a sajtó alól kikerült (lásd a codex hátiratát Dr. Ring Mihálynál A. Catull-kéziratokról. (Nyelvt. Közl. XII, I. füz.) Így hát nem marad egyéb hátra, mint, hogy a kéziratot rokonságba helyezzük azon kézirattal, melyből az editio princeps maior kiadatott, egyszersmind pedig ezen kiadással együtt elvászszuk azoktól, melyekben IV, 1, 112 b. hiányzik, de ismét lehető közel hagyva a Parisinust és a másik princepsset, mint melyek kétségtelen rokonok.

¹⁾ Albii T. carmina libri tres cum libro quarto Sulpiciae et aliorum Chr. G. Heynii editio quarta cum animadv. Ern. Car. Wunderlichii Lipsiae, 1817. A II. kötet végén van egy függelék Dissentől, s ebben p. 17-től kezdve a kérdéses collatio, t. i. egy codexé s két editio princepsé. A codex kelte ismeretlen, a két editio princepsé 1472.

Ezen szempontból a másik budapesti kéziratot más csoportba kell tennünk; mert benne 112, b. a panegyricusban hiányzik. A codex a kérdéses helyeken interpolálva van, bár nagyon sokszor megőrizte a helyes lectiót és általában AGV.-vel egyezik I, 10, 62 ornatus comae, II, 1, 90 nigra, II, 4, 4. remittet, II, 5, 20 captos. II, 5 68 quod admo-
nuit III, 3, 38 in, III, 4, 1, mihi somnia. IV, 1, 11, 115 au-
det. IV, 3, 6 pallida. IV, 1, 161. exurgit stb. Közelebbi rokonságát az interpoláltak sorában azért nem tudom meghatározni, mert épen ezek közül kevés van collationálva oly pontosan, hogy azzal manipulálni lehessen, csak azon körülményből, hogy szintén csak három könyvet ismer, mint a Köleséri-féle azt hittem, hogy ez utóbbival rokon,¹⁾ pedig nem az. Közelebbi adataimat akkorra tartom fenn, mikor alkalmilag a Tibullus-kéziratok stemmájáról fogok szólni. Addig is, mint »pium desideriumot« kiemelek két dolgot, mely manap még hátra van Tibullusnál: egy munkát, mely Tibullus görög tanulmányait tárgyalja, s egy tudományosan a legújabb kritikai szöveg alapján készített Tibullusi syntaxist.²⁾

Latkóczy Mihály.

---

¹⁾ Azon lectiók melyek csak benne fordulnak elő, azt látszának mutatni, hogy a Heyne-féle Guelferbytanus 3-szal egyez, Igy I, 3, 79. csakis codexükben és benne *quia*; I. 4, 50. humeris recia ferre neges; I, 7, 13. et te Cytere; I, 8, 51. rustica. Ehhez járul még az interpolációk azonossága: I, 2, 24. után: »Securum in tenebris me facit ipsa Venus.« II. 3, 14: Creditur ad muletram constituisse prius II, 3, 76. Ah pereant artes et mollia iura colendi. végül 112, b. a Panegyricusban nála hiányzik. Egy helyütt plane az 1502. évi Aldinával egyezik (I, 3, 14. quin) de I, 8, 14-ben ismét ugy eltér. hogy nem nézhetjük rokonnak. Feltűnő egy egyezése a Baehrens által kitüntetett Guelferbytanussal (II, 1, 14. G: ar $\equiv$ te, a Budapestiensis arte) de hogy ebből nincs leírva, mi koránál fogva lehetséges volna, mutatják az interpolált helyek pl. I. 2, 25. után a Guelferbytanusban »Usque meum custos ad latus haeret amor« a mienkben: »Securum in tenebris stb.«

²⁾ Félreértés elkerülése végett kijelentem, hogy én csak a legfontosabb irodalmi jelenségekről kívántam szólni, azért a többinek ismertetése dolgában elégségesnek tartom a Bursian-féle »Jahresbericht«-re utalni (1876 (4.) p. 300. skk. 1877 (5.) p. 273.) a melyben különösen a symmetriát kereső és minden áron kimutató kísérletek vannak *igazi* értékekre leszállítva.

HAZAI IRODALOM.

Philologiai programm-értekezések.

I. Az athéni népgyűlések; Illés Ráfaeltól. (Értesítvény a szombathelyi kath. főgymnasiumról 1877–8.)

Szerző ur nyíltan bevallja az 1-ső lapon, hogy ő azt adja elő, mit az athéni népgyűlések tekintetében főleg Curtius *Griechische Geschichte* és Schoemann *Griechische Alterthümer* című munkája nyomán összeállítania sikerült.

A mit tehát nyújt, az nem az önbuvárlat eredménye, az nem tanulmány, hanem kényelmes kivonat a fölebbi két munkából, melyeken kívül még Bemüller Világtörténetét s dr. Hermann K. Fr. *Görög Régiségét* (?) idézi. Kérdőjelt tettem a *Régiség* után; mert Hermann munkájának a címe: *Lehrbuch der griechischen Antiquitäten*. Ez pedig három kötetből áll, melyek elseje az állami, másodika az istentiszteleti, harmadika a magánrégiségeket írja le. Ha tehát a sz. ur a 292-ik lapra hivatkozik, oda kellett volna tennie, hogy melyik részt érti.

Maga az értekezés nem felel meg a címének; mert az athéni népgyűlésekről tulajdonképen csak négy lapon (28–37.) beszél. Az 1–36. lapon mindenfélét találnak összehordva: földiratot, ethnographiát, a királyok történetét, a trójai háboru korában divott népgyűléseket, az eupatridák dolgait, Draco és Kylon tetteit s. a. t.

Sokkal czélszerűbb volt volna, valamely az attikai népgyűlésre vonatkozó vitár kérdéssel foglalkozni.

Hogy a panathenaei ünnepen Pallasnak peplost vittek az athéniiek, erre nézve forrásul idézi Homér Iliását (VI. 269. és 297.) Bizonyosan meg nem nézte a forrást; mert ott nem Athénről, nem a panathenai ünnepről, hanem a trójai Pallas templomáról van a szó. Hector ugyan is ezt mondja az anyjának: »Menj a zsákmányoló Pallas templomába, áldozatokkal, összegyűjtván a nemes hölgyeket. S ama ruhát, mely legszebb és legnagyobb a házadban s neked is sokkal legkedvesebb, tedd a széphajzatu Pallas térdeire.«

A 297-ik és következő versekben pedig olvassuk, hogy a hölgyek csakugyan elmentek Pallas templomába, s le tették az istennő térdeire a ruhát.

Sz. ur néhányszor idézeteket hoz az Iliásból az én fordításom szerint (9-ik, 10-ik, 11-ik l.) de mélyen elhallgatja a nevemet.

Az attikai *φυλή*-t nem törzsnek, hanem *megyének* fordítja (29. l.). Ha ennyire modernizáljuk az ó-kort, akkor nem lesz csoda, ha idővel ó-görög alispányokról és szolgabirákról fogunk valamit olvasni.

II. A görögök előítéletes napjai és az athéni ünnepek; Dudinszky Györgytől. (A lőcsei kir. kath. főgymnasium 1877–78. tanévi Ertesítője.)

Sz. ur jól kiaknázta *Corpus iuris attici* című munkámat, a nélkül, hogy ezt megnevezte volna. Ez nem illő eljárás. Azonban lakolt is érte; mert a 17-ik lapon az 5—6 sorban ezt mondja Hecatombaeon haváról: »első napja ugy ünnepelertet, mint nálunk január első napja és neveztetett *Εἰσιτήρια*. Vid. §. 94. 95. *Εἰσιτήριά ἐστιν ἡ ἡμέρα πρώτη τοῦ ἔτους*.«

Ha már most valaki kérdezné: mi az a *Vid §. 94. 95*? Annak Dudinszky ur is kénytelen volna válaszolni, hogy ezek bizony a *Corpus iuris Attici* paragraphusai, melyet ő azonban vagy nem akart vagy elfelejtett megnevezni.

A 6-ik lapon Plátó Törvényeinek 958, B. következő helyét: *ἐπειδὴν δὲ ὁ τῶν δικασίμων μηνῶν ἐχόμενος γένηται μὴν, εἰάν τις μὴ ἀπαλλάττη τὸν νικῆσαντα ἐκόντα ἐκῶν, ἢ δικάσασα ἀρχὴ ξυνεπομένη τῷ νικῶντι τὰ τοῦ ὄφλουτος παραδιδότω χρήματα*, így fordítja: »ha a felperes szánszándékkal nem ejti el perét, ekkor a törvénytörő igazságos szolgáltató hatóság a felperesnek itéli oda az adós javait.« Értelmetlen, rossz fordítás. Mert az eredeti ezt mondja: »Ha a törvénykezési hónapokra következő hónap áll be, s ha valaki a nyertes felet kívánsága szerint önkényt ki nem elégíti, ama bíróság, mely az ítéletet hozta, kisérven a nyertes felet, adja át neki az adós javat.«

A 12-ik lapon a *ἔδοξιμαζε* szót *becsülte* által fordította, azt mondván, hogy az új törvényt *becsülte* a tanács, a nép és a hatóságok. Már pedig a *δοκιμασία* vizsgálatot jelentett.

Vége az értekezés magyarsága is nagyon gyarló.

Dr. Tély Iván.

III. *Die socialen Zustände in Homers Ilias und Odyssee von Prof. Franz Arz.*
(Programm des evangelischen Unter-Realgymnasiums und der damit verbundenen Lehranstalten in Sächsisch-Regen.)

Azon megfigyelésből indulván ki, hogy még a legujabb időben is a homerosi költeményekben főképp két nép, a görögök és trójaiak, műveltségi állapotaik összehasonlításánál a legeltérőbb nézetek nyilvánulnak, a menyenyiben a tudósok egyik része (pl. Curtius Ernő) a trójaiakat műveltség tekintetében a görögökkel majdnem egyrangúaknak tartja, míg másik része (pl. Jäger Oskar) pusztán barbarokat lát bennök, feladatul tűzte ki magának a szerző felmutatni, milyennek van feltüntetve a sociális élet a Homerosi költeményekben. Szól tehát a házasságról, a nevelésről, a rabszolgákról, a vendégbarátságról, a nemzetközi közlekedésről stb. többnyire Curtius, Nægelsbach, Friedreich és Schömann műveinek nyomán, de a nélkül hogy valami új nézetet közölne, sőt a nélkül is, hogy tulajdonképi feladatáról, a trójaiak műveltségi állapotainak feltüntetéséről a tárgyalás folyamában megemlékezne és az általa összegyűjtött adatokból a kérdéses megfejtést magában foglaló következményeket levonná. Ez a különben alapos készütségről tanuskodó, és világos, egyszerű nyelvezeten irt értekezés főhibája.

IV. *Die römische Lagerstadt Apulum in Dacien, von Carl Gross, Gymnasialprofessor.*
(Programm des evang. Gymnasiums in Schässsburg.)

Ezen terjedelmes közlemény (56. l.) egyike azon ritka programértekezéseknek, melyek a már százszor elcsépelte tárgyak ismételt elcsépelése helyett a hazai tudósokat legközelebb érdeklő témák egyikének tárgyalását nyújtja, és már ezért is megérdemli a figyelmet. Tárnya a mai Károlyfehérvár helyén valamikor existált, Trajanus által alapított Apulum nevezetű hadi tábor, mely egy ideig a legio I. adjutrixnek később a legio XIII. geminának volt tartózkodása helye, melyet Marcus Aurelius municipiummá emelt, s mely mellé egy Aurelia Apulum nevű coloniát alapított. Az értekezés gazdag tartalmáról legjobb fogalmat adhat a fejezetek rövid felsorolása: 1. A tábor alapítása az Ompolynak a Marosba való beszakadásának helyén. 2. A legio XIII. gemina katonáinak élete a Károlyfehérvár melletti táborban a köfeliratok után előadva. 3. A Kanabae (= cantina)

általában és a XIII. legió *kanabae*-je. 4. Az Apulum nevű municipium és colonia. 5. Apulum virágzásának korszaka (Septimius Severus alatt) és elpusztulása (257. körül). A szerző módszere és tárgyalása megfelel a tudomány legszigorubb követelményeinek, forrásai a lehető leghitelesebbek, az egykoru feliratok, s ezeknek segítségével sikerült neki Dacia egyik legnevezetesebb coloniájának nemcsak politikai történetét adni, hanem egyszersmind egész belső beosztásának élénk képét nyújtani, melyet fiatalabb philologusok nem csekélyebb haszonnal, mint élvezettel fognak olvashatni.

Dr. Ábel Jenő.

V. Birálat Vörösmarty »Eger« című hőskölteményéről, alkotás, erkölcs- és jellemfestés, s előadás szerint. Irta, Szártorisz Ferencz. (A selmeczbányai kir. kath. nagygymnasium Értesítője az 187 $\frac{1}{2}$ tanévről.)

A tisztelt tanár ur a szellemi kiskorúság legalsó fokán mutatja be magát dolgozatában vagy, a mint ő csu-folja, *birálatában*. Tizenhárom lapnyi monstrum, a melynek elején két henye jelmondat ásítózik, végén pedig egy tuczat auctor van felsorolva »forrásokul«: tekintélykép idézve *Laky* Demeter Irálytana, s kisebbségben hagyva *Gyulai* Pál. — Eszünkbe jutna, ha a szerzőkkel való e tehetetlen bánásmód veszélyesebb volna mint nevetséges, az a jó magyar közmondás: Kés nem gyermek kezébe való. A tanár ur tudniillik szinaranynak veszi a Toldy Kritikai Berkét; a *Laky* Demeter könyve szentírás neki, s *Vaszary* Kolos az ő *Horváth* Mihálya és *Szalaya*. Így süti ki aztán hogy »Eger védelme az egész világ történetében örökragyogásu csillagként tündöklék«; így lesz a hősköltemény, mint *Laky* nyomán mondja, »szabadon választott, de csak egyes egész és teljes, valószínű, jeles, csodálatos, szerencsés kifejeletü, s bennünket érdeklő cselekménynek költői elbeszélése,« s így ragyognak felénk »miveltségének bájjöngyei« birálatának csaknem minden során. Általában a jámbor kezdetlegesség e dolgozatban oly annyira szembetűnő, hogy némely, erősen kirívó, passus hiján, a melyek aligha azon egy forrásból erednek, bátran elmehet közönséges iskolai pensum számába, a melyet talán a selmeczi nagygymnasiumban is irnak a sajnálatra igazán méltó növendékek.

Végül nem akarom említetlen hagyni hogy a tanár urnak volt ideje s türelme arra is, hogy kiszámítsa, hány sorból áll e hősköltemény. Tudja meg hát mind a két haza

hogy 2792-ből. Hanem hogy miért kellett ily jeles fölfedezésnek a kedvéért egy együgyü birálatot is világra költeni : azt egyáltalában meg nem foghatom.

VI. *Keveháza*. Irta *Szenczy Győző*. (Értesítő a zircz-eziszterci rend székesfehérvári főgymnasiumáról az 1877. tanév végén.)

A szerfőlött iskolás színü bevezetés után sokkal rosszabbnak véltük ez értekezést mint a milyen. A szerző kitünően jártas a krónikákban, de a hol aesthetikai behatóbb fejtegetésre volna szükség, ott minden igyekezete a szárnypróbálás niveauján marad. Hibás, vagy legalább is nem szabatos, a krónika fogalmának definitiója [4. l.], s illetlen és félszeg az a hasonlat, a mely az epicus költőt és Pandórát egy sorba helyezi. (4. l.) Ha azt is megemlítem még, hogy a költemény becsét, néhelyt egészen ok nélkül, tulságig csigázza, azt hiszem minden feltünőbb hibáját elsoroltam. A szerző egyedüli érdeme, hogy megbízható kommentárokat, tárgymagyarázatokat adott e költeményhez, bár ezeket tökéletes, organicus egészszé foglalni nem tudta.

Háhn Adolf.

Wenczel Gusztáv. Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferencz négy egykoru püspök a Bethlenfalvi Thurzó családból. 1497—1540. — Budapest, 1878. Akademia.

Szerencsésebb választást, mint a melyet hirneves történészünk a Thurzó család legkiválóbb tagjai életének és működésének feldolgozásával tett, alig birunk magunknak elképzelni. Egyrészt azon körülmény, hogy az említett négy Thurzó a Mátyás király halála után következő kornak kevés történeti notabilitása közt tekintélyes helyet foglal el, másrészt az, hogy azon magyar főurak közé tartoztak, kik a XV-ik század vége felé és a XVI-ik század elején a humanismus iránt való előszeretetök és a humanisták hathatós pártfogása következtében nagy culturtörténeti jelentőséggel bírnak, egyaránt buzdit bennünket, hogy érdekek kövessük szerzőnknek úgy a historiai, mint az irodalomtörténeti anyagnak hámnlatos szorgalommal eszközlött feldolgozásán alapuló szellemes előadását, mely a Thurzó családról előrebocsátott néhány általános megjegyzés után a négy Thurzó püspök köztörténeti, életöknek biographiai, s működésöknek culturtörténeti jelentőségére terjeszkedik ki. — A tárgyalt személyek Thurzó

Zsigmond, váradi püspök († 1512); Thurzó János, boroszlói püspök (1464—1421); Thurzó Staniszló, olmüci püspök († 1549) és Thurzó Ferencz nyitrai püspök († 1579); jelentőségüket a szerző következőképen igyekszik meghatározni (p. 63), »A négy Thurzó püspökben előkelő történeti notabilitásokkal, s oly férfiakkal ismerkedtünk meg, kik, a legválságosabb viszonyok alatt, a Mátyás király uralkodása és a későbbi idő közti összeköttetést a szellemi élet terén közvetítették. S e négy férfiú érdemeit a történeti múzsa akkép méltatja, hogy Zsigmondot mint előkelő diplomatát, Jánost és Szaniszlót mint koruknek két kitűnő és nagyhirű főpapját, kik egyszersmind a tudomány, művészet és irodalom terén is nagy emléket hagytak maguk után; Ferenczet pedig, mint nevezetes adminisztratív capacitást; s mind a négyet mint előkelő miveltségű férfiut, mint Magyarország akkori főiri rendének mindannyi kulturtörténeti díszét magasztalja.« S a szerzőnek ezen meleg. elismerő szavait nemcsak hogy tulzottnak nem mondhatjuk, hanem még a valónak egészen meg nem felelőknek is leszünk kénytelenek tartani, ha eszünkbe juttatjuk a szerző által constatált azon tényt, hogy ugy Thurzó Zsigmond, mint János püspöki székhelyeiket fényes épületekkel díszítették. hogy Thurzó Zsigmondot Aldus Manutius barátságára méltatta és nagy tudományáért és Cicero iránti devótiójáért nem győzi eléggé magasztalni; hogy Thurzó János a humanistáknak pl. Ursinus Velius Gáspárnak, Wernher Györgynek, Logus Györgynek és Desiderius Erasmusnak legmelegebb és legbőkezebb pártfogója volt és hogy végre Thurzó Staniszló, kora legkitűnőbb humanistáinak, Erasmusnak, Velius Ursinusnak, Schlehta Jánosnak, Augustinus Olomucensisnek, Dubravius Jánosnak sokat magasztalt lelkes barátja és Hutten Ulrick bőkezü pártfogója és Morvaországban a humanisticus irány megalapítója és legbuzgóbb terjesztője volt.

Dr. Ábel Jenő.

Latin-magyar szótár. Caesar-, Cicero-, Horác-, Livius-, Nepos-, Ovid-, Phaedrus-, Quintilián-, Sallust-, Tacitus- Virgilhez. Szerkesztette Szabó Szilveszter, győri főgymn. ny. r. tanár. Győrött. Kiadja Gross Gusztáv, 1878. 570 lap 8-rét. Ara 2 frt 50 kr.

»A heliaea«-ról és »Nevelés a rómaiaknál« (l. e folyóirat II. 320.) irt értekezése után a szerző egy latin-magyar szótárral lepte meg a philologiai irodalmat. Ismeretes dolog, hogy minden életpályán vannak tulmerész harcosok,

de hogy annyira megfélelkezhetik az ember, az mégis csak sok. Ha Sz. ur csak némileg meggondolta volna, mi szükséges egy helyes szótár szerkesztéséhez, bizonyára bele sem fogott volna. Gyenge erővel és kevés segéd-eszközökkel bíró egyén, hogy merészkedik oly térre lépni, a melyen csak a szak leghivatottabbjai arathatnak sikert. Vagy tán elegendőnek tartotta Szabó ur Freund és Klotz szótárából a gymnasiumban előforduló szókincset tanulóival lefordíttatni és azokat a tudomány embereinek bemutatni, s így »az ó-classikai műveltség rég-óta várva-várt felvirulását Magyarországon előmozdítani«; vagy csak az vezérelte, hogy a kolozsvári tanárok szótára már kifogyó félben van, és ő olcsó könyvet fog adni, bármily feltételek alatt. Hagyján! Célját nem érte el; mert ha csak arra törekedett, hogy egy szótárral több legyen irodalmunkban, akkor óhaja teljesedett, de hasznavehető könyvet nem adott az ifjuság kezébe.

Állításaimat igazolni is akarom. A szótár egészben véve Freund négykötetes latin-német szótára után oly szolgailag készült, hogy bámulatraméltó. Mindazon cikkeket kiírta ugyanis, melyeknél egy a fennemlített auctorok közül idézve van, e cikket kivonatolta és lefordította. E kivonatolás és lefordítás sem helyes; mert az ily nagy szótárakban egyes szavak mellett néha tíz jelentés is áll, Szabó ur pedig jónak látta csak néhányat kiírni, de az auctorokat mindet idézi, s így megesik szegényen, hogy ép oly jelentést nem fordít le, melyben a szó az idézett írók egyikénél előfordul. Pl. *Abdico*; így hangzik: *nem ígér jót, rosztat jelent. Cic. Liv. Ovid*; igen, csakhog Ovid. Met. I. 617 »lemond valamiről« értelmében fordul elő.

Abdomen: *potroh, has, altest. Cic.* Cicerónál előfordul ugyan *abdomen*, de csak az érzéki vágy székhelyének megjelölésére; ad *Pisones* 17. 41.

Abduco: *elvezet, elragad*; 2) *elvon (átvitt ért.), elpártolásra bír. Ov. Cic. Virg. Quint.* e jelentések közt egy sem felel meg a cicerói *stilus*nak. Kinél ily értelemmel *bir*: valakit egy magas fokról alantabbra szállítani, lealacsonyítani; *Div. I.* 41.

Abeo; *elmegy, távozik*; *időről: elmulik, abire de vita = meghalni*; *abi in malam rem = eredj a pokolba*; *Liv. Tac. Hor. Cic. Ovid*; Cicerónál így fordul elő: kötelességét nem teljesíti, egy feladott témáról eltér, *Rosc. 16. 46. ab iure Verr. 2. 1. 44. Tac. Annal*; Ovidiust is idézi Szabó ur; csakhog Ovidiusnál *abire* állandó kifejezés és annyit je-

lent, mint: *átváltozni*: Terra abiit in nimbo imbresque; Cic. Verr. 2. 1. 54. pedig annyit jelent: nem jutni egy elérvezett jószág birtokába; szóval az igének nyolcz jelentése van, Szabó ur megelégszik kettővel és a poklot ráadásul adja.

Az »Abforem« czikk hiányzik szerzőnkél; ezt nem említeném, ha Szabó ur *aforem*-nél nem írná ezt: *lásd abforem*; Freundnál ugyanis *aforem* mellett *abforem*-re van utalva; ő ezt tehette, mert *abforem*-et már fentebb magyarázta, de a magyar fordító *aforem*-nél csaknem utalhat *abforem*-re, ha ez utóbbit nem is említi; ismét jele a hamaros leírásnak és kapkodásnak. Szabó ur emlékeztet azon hanyag és ostoba latin grammatikusokra, kik egy jó forrást vettek rendesen kezökbe, abból merítettek, de nem tisztán, s így a mostani philologia feladata ezen forrásokot felkeresni és kimutatni, hogy és mikép kivonatoztak ezen egyének; sokszor nehéz rájönni, de ha egyszer megtalálta az ember a forrást, akkor bámul, hogy lehet az eredetit annyira elferdíteni.

Abies: *fenyűfa*; *abies secta fenyüdeszka*, Cic. Virg. Quint. hogy hajót is jelent, azt nem teszi ki; Quintiliannál pedig (8. 6. 20.) levelet jelent, melyet régi mód szerint vékony falemezre irtak.

Abigo: *elhajt*, *elüz*, *non abacta a mult éj*, Cic. Virg. Liv. Tac.; ez utóbbi írónál azonban az ige egyedül annyit jelent, mint az anyaméh gyümölcsét elhajtani.

Furcsán tárgyalja a szerző a szónoklattan műkifejezéseit mint: apostrophe, aposiopesis; az elsőt: elfordulás, megszólítás, a másodikat félbenszakasztás által fordítja, mellettök Quint. Épen ezen írónál nem fordulnak elő ezen jelentésben, hanem Quint. csak magyarázza a szónok fordulatait és a beszédben alkalmazni szokott alakzatokat; de Szabó urnak ennyit is elég volt lefordítani.

Nem lehet czélom az egész szótárt ily tüzetesen átvizsgálni, csak az első ivekre szorítkoztam, melyek a szerző saját műve, a *többit gymnasista tanulói végeztek*, s hogy a hálás tanítványok nem léptek volna a nagy mester nyomába, az csak nem hihető.

Az egyes betűk kezdete különösen érdekes. Freund és Klotz hosszabb cikkeket irnak a betűkről, a fordító pedig e cikkeket annyira megrövidítette, hogy semmiféle jelentéssel nem bírnak; s ha az ember a szakasz elején ez egyveleget olvassa: csakugyan eszébe jut: a capite foetet piscis.

Igy *B*: Ezen betűvel fejezték ki a rómaiak a különböző állatok hangjait, a kis gyermekek gagyogásait és selypítéseit; an risum teneatis? mivel balare, barrire, baubari, blactere-rare, boare, bombitare, bubere, bubulare szavakban a *b* tulnyomó, hogy a hang után is észrevehetik a fentemlített hangjait, azért *b* betűvel szokták mindezt kifejezni.

D vagy *d* mint tagzáró és más kemény kiejtésű mássalhangzók után, innen a gyakori és részben régi írásmódok *at*, *haut*, *set*; ezt majd értik a tanulók! Ha a Freundot nem vettem volna segítségül, magam sem tudtam volna mit akar ez jelenteni.

Denso és *denseo* alakok közt, Szabó szerint, a kéziratok ingadoznak; kíváncsi vagyok hány latin kéziratot látott már életében; ez már eléggé mutatja a szolgál fordítást.

E némely elavult alakban *i* helyett, *Cic. Quint.*; ez nem megy oly könnyen. Freundnál így van: Für *i* steht *e* in den Neutral-Formen der Adjectiva auf *is*, (aere, agreste) in den Nominativ-Formen *aedes*, *apes*, *canes* für *aedis* etc. sowie in den Dativ-Formen *morte iure dicundo*; auch in den Nominativen auf *es*, deren Genitiv *itis* ist, tehát szigoruan körvonalozva van, hol állhat *i* helyett.

A szerző az idézeteknél nem teszi ki soha a helyet, hanem csakis az auctort, a kinél előfordul. Ez sok nehézséget szül, mert igen gyakran épen egyes helyeken van eltérő jelentésben használva a szó; nagy fáradságba is került volna az egyes helyeket megnézni, vajjon Freund helyesen idézte-e; de hogy mennyire viheti a korlátolt ész. azt az *F* betű eleje mutatja; ott azt mondja, hogy *f* megfelel az aeóli digammának, s amint az aeoloknál az aspiratiót képviselte, úgy ezt jelezve fordult elő a sabinoknál és a rómaiak közönséges nyelvében, ezért gyakran hordeum, fordeum mellett, fedus, hedus mellet, *Quint.* Itt is tehát, a hol bizonyára szükséges kitenni, hogy *Quint.* ezen véleményét (I. 4. 14.) más grammatikusokkal szemben állítja, itt is csak egyszerűen *Quint.* áll, mintha egy ige vagy főnév jelentését adta volna.

G. Csupán *l* és *v* betű található; *n* előtt elenyészett; ezt csakis Klotz segítségével érthetem, a hol az áll: »Es findet sich nur vor den Consonanten *l* und *v*, vor *n* ging es verloren.«

H. nyolcadik betű, melynek létezését már *Quint.* kétségbe vonta; de miért? ez titok. Jó lett volna Freund első mondatát, melynek ez csak utótagja, szintén lefordítani; azért vonta kétségbe, mivel azt gondolta, hogy *H* a görög *II*, s

mint ilyen nem mássalhangzó. Azután: *S-el összekapcsolva x-é változik*; furcsa hangtant tanulhatott Szabó ur; $h + s = x$, ez nem áll; Preund helyesen mondja: *H ging in der Wortbildung in c über vor t, wie tractum aus traho, vectum aus veho, und schmolz mit s in x zusammen; c + s ad x-et*; ez világos.

Ugy hiszem elég volt a példa. Még csak egy pontra akarnék figyelmeztetni, a mi szótárírásnál nagyon latba vetendő, a helyesírásra. Nem követelhetjük, hogy egy vidéki tanár az újabb orthographia minden termékeit ismerje és átkutassa, hogy Ritschl, Keil, Fleckeisen, Neue, Brambach stb. e szakba vágó iratait birja; de annyit már csak kívánhatunk egy szótárírótól, hogy a gymnasiumokban kézikönyvül elfogadott Brambach-féle kis művet: »Hülfsbüchlein für lateinische Rechtschreibung«, jól ismerje, valamint ugyanazon szerzőnek »Die Neugestaltung der lat. Orthographie« című, közkézen forgó könyvét. Ha ezeket figyelembe vette volna, nem irna: *abiicio*, két i-vel, holott már a verebek is csiripelik, hogy *iacio* igének minden összetételei a legjobb források nyomán egy i-vel irandók; *adolescens, partic. és substant gen. comm.* hanem különbséget tenne a főnév és az ige-név közt; amaz *adulescens*, ez *adolescens*; *auctumnus* holott *autumnus* a helyes; *coelum*, míg *caelum*-ot kell irni; nem irná *conubium*-ot két *n*-nel, holott egy is elég, *derigo* és *dirigo* közt különbséget tett volna; »epistolát« nem irna, hanem a helyes »epistulát«; genetivus az eset neve, nem pedig genetivus stb. efféle. Szabó ur nem hivatkozhatik Freund szótárának helyesírására, mert negyven év előtt nem volt a latin helyesírás annyira biztos alapra fektetve mint manap, s jól tudja bizonyára Szabó ur is, hogy Freund ma már nem ir *Virgiliust*, hanem *Vergiliust*, míg a szerző könyvének címén *Virgilius* tündökölt.

Szóval, ha valaki elismerést érdemel, úgy az csak a kiadó, ki tehetségéhez képest igen szépen állította ki a könyvet.

—y —y.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Τιμὸν. Ἐν Ἀθήναις. 1876. (Timur, Athén. 1876.)

Ezt a munkát is Blastos urnak, a kiadónak, sziveségéből bírom. Szerzője ugyan az, a ki a fölebbi *Τὰ δάξ-
γουα* című költeményt írta.

Timur történetét elbeszélte névtelen szerzőnknek egy Osman-Efendi nevű török 1846-ban, a ki akkor a török követség tanácsosa volt Athénben. Szerzőnk pedig e történetet, neje kivánságára, versekbe öntötte. A versek 16 szótagu trocheusok, melyekben a 8-ik szótag után esik a metszet, úgy hogy mindegyikét ketté is lehet vágni.

A bevezetésben leírja szerzőnk a Duna és Fekete-tenger közötti harczot, mely nem egyéb mint a Kelet és Nyugat közötti folytonos harcz jelképe. Ugy látszik, hogy szerzőnk Budán is járt, mivel találóan ecseteli a Dunába ömlő ördög-árok borzasztó rombolásait is.

Haemus nézi a két elem harczát és a Fekete-tengernek segít. Haemus Boreastól örökölte a szelek fölötti uralmat. Ott a darvak nem mernek zárt sorokban előre repülni, nehogy a szél dühe szétválassza. Ott sokszor hagyák már fogaikat nyugati és török hadak. Egyedül Ozman hatolt oda a Haemuson, hová még egy halandó sem tette a lábát. Ismeré az ösvényeket, meredélyeket, s a szél gyorsaságával föl- és lemelve a törökökre rontott, s megölte mindazokat, kiket Törökország ellene, mint félelmetes lázító ellen, kiküldött.

Ifjuságától fogva hü barátja s vitéz öre volt a perzsa eredetű Timur, kit ő Vidinben helytartójává is tett, s a ki viszont Ozmant testvérként szerette. S még is megjött az óra, midőn Timur megátkozta a perczet, melyben megismerkedett vele s mint barátját megölelte.

*Ὅμως ἤλθε μία ὥρα, καὶ ὁ Τιμούρ ἐκατηράσθη
Τὴν σιγμὴν ὅτ' ἐγνωρίσθη, καὶ ὡς φίλον τὸν ἠσπάσθη.*

A szolgálók nem csalatkoznak, alaposan gyanítanak. Mi történt a háremben? Kicsoda mer Ozman háreméhez közeledni? S még is történt valami. Ezt vallja Aiza arcza. Miért nem villog a szeme? Miért tüntek el arczának rózsái? Miért oly félénk, s miért némultak el ajkai?

*Πῶς τὰ ὄμματα δὲν λάμπουν, καὶ τὰ ῥόδ' ἀφανισμένα,
Λατὶ δειλὴ τοσοῦτο, καὶ τὰ χεῖλη τῆς σβυσμένα;*

Hat hónap folyt le, és a szolgálók, a mi hallatlan, hallgatának.

De Timur házából eltűnt a vidámság. Aiza egészen komor lőn; Timur háremének királynéja volt Aiza. Oly szép vala, hogy csak az angyalok szárnyai hiányoztak neki. De ennyi bájt és szépséget elhomályosított egy hűlen barát hazug barátsága.

Aiza meglátogatván egyszer szolgálói kíséretében Ozman háremét, rögtön eltűntek a hárem hölgyei, s Ozman a védtelen Aizát meggyalázta.

Aiza, gyásza jeleül, levágta a haját, s Timur ágyának vánkosára tette, hogy vele a nagy szerencsétlenséget tudassa.

Timur ezóta csak bosszút szomjazott.

Megérkezik a kis bairám ünnepe, s Ozman összehijja alattvalóit, kik kioszkja körül gyűlnek egybe, várva a szokott ajándékokra. A nép ujong, atyjának, s megmentőjének nevezi Ozmánt, s örömeiben lövöldözésre pazarolja a puskaport. De rögtön nagy a zavar; minden felől azt kiáltják: »Ozman megsebesült!« »Ozmant meggyilkolták!« Dühösen keresik a gyilkost. de senki sem gyanítja azt abban, a ki sirva bezárta a meggyilkolt barát szempilláit, s mellette letérdelt.

Az emberek azt sugják egymásnak, hogy a kioszk helyén, hol Osmánnak sirhantja állt, puskát találtak. Ez Timur puskája volt. Innen, valamint Ozmán háremhölgyeinek, s Aiza szolgálóinak beszédeiből világosan kitűnt, hogy Timur ölte meg Ozmánt.

Erre Mustapha Bairaktar, a meggyilkoltnak főembere, kirántott karddal rohan, Timurt megöleendő. De Timur nem volt már Vidinben. Ő már a Haemuson barangolt Aizával, s egy öreg cserkessel.

Mustapha Bairaktar ezer emberből álló sereget küld utána, hogy élve vagy halva hozzák el.

Vidinben ezalatt fölgyujtják Timur házát, s nem törődve a benne lakó háremhölgyek jajgatásával, porrá égetik a hölgyekkel együtt. A tigris szive is megindult volna talán ennyi siránkozásukon, ily nagy balsorsukon!

Τίγριως καρδία ἴσως θὰ ἐδείκνυ' εὐσπλαγχνίαν.

Εἰς τοὺς τόσους ὀδυρμοὺς των, εἰς τὴν τόσην δυστυχίαν!

A mindent tüzzel vassal pusztító katonák nem akadtak Timurra, a ki ekkor már a Rhodope lejtőségein bujdosék. És Aiza, daczára lelki fájdalmának, Timur meneküléséből vigaszt merit.

Tél van. A hegyeket hó borítja. A menekülők egy barlangban töltik az éjt. Reggel Timur távozik, hogy kikémlelje az üldözők hollétét, s az öreg cserkesz gondjaira bizza Aizát. De a cserkesz, egész éjjel őrt állván, elaludt, s Aiza félni kezd és könyez. Kicsoda vigasztalja? Timur messze van; talán soha sem jön vissza! Nem perczek, ha-

nem órák, nem is órák, hanem évek, hogy ő elment, miért nem jutnak füleihez a panaszok?

*Καὶ ἡ Ἀϊζᾶ ἐθρήνηει, τίς νὰ τὴν παρηγορήσῃ;
Ὁ Τιμοῦρ ἀπειμαζοῦνθῃ, πότε τάχα θὰ γνωρίσῃ;
Ὅν εἶναι στιγματῆ, εἶν' ὥραι, δὲν εἶν' ὥραι. εἶναι χρόνοι,
Ποῦ ἐπῆγε, πῶς δὲν φθάνουν εἰς τὰ ὠτὰ του οἱ στόνοι;*

Timur csak este jött vissza a barlanghoz, s nem találván ott Aizát, ide s tova fut hegyen és völgyön, kiáltva az ő nevét. De ugyan ezt tevé Aiza is, a ki Timurt keresé. Végre találkoznak s egymás keblére borulnak.

Egy terjedelmes völgyben, melynek termékeny szántóföldei s fűbujá terei vannak, hol a Hebrus keresztül foly, pásztorok teleltek nyájaikkal. Partjain a lantnak dallamát hallják a pásztorok, melyből égi harmonia ömledez.

*Κ' εἰς τὰς ὄχθας του ἀκούουν οἱ ποιμένες μελωδίαν
Ἀύρας, ἣτις διαχέει οὐρανίαν ἁρμονίαν.*

Orpheust itt e folyóban összetépték a Maenádák s azt beszélék, hogy tavaszkor a madarak az ő emlékére gyászdalt énekelnek.

E völgybe nyomult az üldözö sereg egy része s valatlja a pásztorokat, nem láttak-e egy idegent szép nővel? A megijedt pásztorok mondják, hogy merre ment az idegen. Erre a szegényeket részint megfojtják, részint karóba huzzák, részint lefejezik. Borzasztó dolog. Husz halott pásztor az embertelenség áldozata! Az igazság vértanuja!

*Εἶναι φοβερὸν τὸ πρᾶγμα, θύματα ἀπανθρωπίας
Νεκροὶ εἴκοσι ποιμένες, μάστιγες τῆς ἀληθείας!*

A menekülők járatlan ösvényeken tovább mennek.

Délután felhők fekete ruhái takarják a hegyeket. Az egész láthatár besötétül. Szörnyü zápor omlik. Ily borzasztó helyzetben a fák lombjai alá akarnak menekülni; de a cikázó villámok ledöntik a fákat. Valamint az emberek szenvedései a könyvekben keresnek enyhülést és vigaszt; úgy a felhők, midőn villámok kinozzák, kiöntik szakadó vizeiket, remélve hogy eloltják.

*Ὡς τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰ δάκρυα ζηιοῦσι
Ἀνακούφισιν, τὰ θέλουν ὡς νὰ τοὺς παρηγοροῦσι,
Οἶτω καὶ τὰ νέφη, ὅταν κροαινοὶ τὰ βασανίζουν,
Τοὺς χειμᾶρους τῶν ἐκχίνουιν, νὰ τοὺς σβέσωσιν ἐλπίζουν.*

A menekülők bizván a Haemus kiterjedésében, reménylik, hogy, kikerülve üldözőiket, még a tél vége előtt el-

érendik a tengerpartot. Innen átmenvén a Fekete-tenger tulsó partjára, könnyen juthatnak a szép Circassiába, a szerencsétlen Aiza hazájába.

De Sumlából uj rettentő sereg indul a hegyekre. Musztapha Bairaktar, a janicsárok vezére, háromezer katonát vezet a menekülők ellen.

Timur két hadseregtől bekerítettvén, térdre borulva látja maga előtt Aizát, a ki eseng, hogy ölje meg. »Szabadítsd meg életemet szánandó fájdalomtól, mentsd meg szépségemet uj meggyalázástól.«

*Τὴν ζωὴν ἀπάλλαξέ μου ἀπὸ γοερῆς ὀδύνης,
Καὶ τὴν καλλονήν μου σῶσαι ἀπὸ ἄλλας κατασχύνας.*

Timur vonakodik; de titokban az öreg cserkeszre bizza e szomorú dolgot, ha másképp nem lehetne az üldözőktől megszabadulni.

A balsorsu Aiza fölsóhajt: én szerencsétlen! mi sors vár reám? Ne tudják rokonaim, hol fekszem eltemetve! Mintha a tengerbe dobták volna a testemet, kicsoda fogja a határtalan Haemuson azt az arasznyi helyet fölfedezni, hol a halál ágyát találni fogom? Kicsoda fog cyprus- vagy myrthusfát rá ültetni? Kicsoda fog e zord magányba jönni, hogy a szeretet könyeivel sirasson meg? Zephyrek itt nem fuvalnak; itt szélvészek zúgnak. Pillangók itt nem repülnek, hanem sasok ragadoznak. A virágok percnyi nyugtot nem találnak; mert a szelek szétzilálják és a fagyok elhervasztják.

S valamint a haldokló mélyen sóhajt; úgy fölsóhajtja Aiza is. És a fák árnyában elaludt.

Az üldözők mindig közelebb jönnek. Timur parancsot ad az öreg cserkesznek. Nehány percz mulva puskalövés visszhangzik, Aiza nem él többé. Az öreg cserkesz földhanttal takarja be, s egy régi hársfára vési a nevét. Azután Timurhoz akar menni, de egy ellenséges golyó megölte.

Timur kirántott karddal keresztül tör üldözőin s el-tűnik az erdő sűrűjében. A sereg hónapokig maradt a Haemuson, de nem jött Timur nyomára.

Nemsokára pásztorok megtalálták a szivén megsebesült Timur tetemét Aiza sirja mellett, s ugyanabba temették el.

Dr. Télfy Iván.

Poetae lyrici graeci. Recensuit Theodorus Bergk. Editionis quartae volumen I. Pindari carmina continens. Lipsiae. Teubner. 1878. Ára 9 márka.

A *Poetae Lyrici Graeci* 1865-ben megjelent harmadik kiadása már is jó részt elavultnak nevezhető, mióta a negyedik kiadás első kötetét birjuk.

Ugy hiszem elég lesz, minden hosszú ajánlgatás helyett a Mommsen Tychonak ajánlott új kiadás egyes feltűnő tulajdonságaira figyelmeztetni. Mindenek előtt kiemelendő, hogy a *commentarius criticus* egészen átalakult, a mennyiben a codexek olvasatai a Mommsen Tycho-féle nagyobb kiadás *apparatus criticus*ából vannak kivonatolva az egyes codexek megjelölésére Mommsen által használt siglák megtartásával. Felvannak továbbá említve az újabb Pindaros kiadók és magyarázók *conjecturái* is (Hóman ur javításai' közül egyetlen egyet sem érdemesített Bergk arra, hogy a szövegbe felvegye), bár e tekintetben nagyobb pontosságot és teljességet szeretünk volna Bergknél látni. — Bergk legújabb *coniecturáit* e helyen részleteznünk nem engedi meg a hely szűke; legyen elég megjegyezni, hogy akadnak köztök számos sikerült javítás mellett nem csekély számmal elhibázott kísérletek is, valamint a régibb kiadásokban hiányzó »*de antiquae scripturae reliquiis*« című fejezetben (p 25—34.) kifejtett nézetekkel sem lehet mindig egyet értenünk. Az egész kiadás értékén természetesen az imént előhozott megjegyzések nem képesek csorbát ejteni.

Dr. Ábel Jenő.

Catalogue slave bibliographique pour 1877.

Körülbelől ötven cseh- és morvaországi, többnyire prágai, brünni, olmücsi stb. könyvkereskedő és kiadó a múlt esztendőben Prágában egyesületet alapított, melynek célja időről-időre szláv bibliographiát kiadni. Az első, 1878-ik évi folyam nem régen jelent meg s valóban megérdemli a philologusok figyelmét. A 250 lapra (8°) terjedő s nagy szorgalommal összeállított munka öt részből áll, azaz:

Partie I. Livres *bohèmes* rangés par G. Francl à Prague.

» II. Livres *polonais* rangés par Georg Kotula à Teschen.

Partie III. Livres *rutheniens* rangés par A. Stefanović à Leopold.

Partie IV. Livres *croates* rangés par L. Hartman à Agram.

Partie V. Livres serbes rangés par I. Ivković à Prague.

E bibliographia, a mint a tartalomjegyzékből kiderül, csak az osztrák-magyar monarchiában lakó szlávok irodalmára terjeszkedik ki, az orosz literatura nincs fölvéve, úgy szintén a *bolgár* is elmaradt. — Tekintélyes első sorban a *lengyel*, azután a *cseh* irodalom. Azután következik a *horvát*, a *szerb*, végre a *ruthén*. Ez utóbbi három nem igen gazdag. A *cseh* irodalomhoz számítja *Francel* a magyarországi *szlovák* irodalom néhány művét is!

A cseh és lengyel művekhez tudományos index is van csatolva, mi nagyon könnyíti a tájékozást. — Minket leginkább a philologiai és az irodalomtörténeti rész érdekelné, csak az idevágó művekről teszünk említést.

Cseh nyelven 1877-ben tíz encyclopaediai mű jelent meg, azok közt *Lepar* görög-cseh-német szótára a gymnasiumok számára. — A cseh philologusok egyesülete Prágában három év óta ad ki egy *philologiai és paedagogiai közlönyt* (Listy filologické a paedagogické). Szerkesztői: *Kvičala* és *I. Gebauer*. Megjelenik évenként 4 füzet (5 ív), előfizetési ára 3 frt 50 kr, a főiskolai hallgatók számára csak 2 frt. Említve van a *Sasinek*, a túrócz-szent-mártoni szlovák maticzának volt titkára által szerkesztett s *Szokolczán* Skarnicl könyvnyomó intézetében kiadott »történelmi, archaeologiai és ethnographiai folyóirat« is. Eddig megjelent két évfolyam (1876. és 77.) Az elsőt *Zsilinszky* Mihály ismertette a *Századokban*. Ára 3 frt, szegény tanítók és tanulóknak 2 frt.

A *görög* és *római* classicusokból megjelent eddig 69 füzet; legújabbán *Livius*, a *Batrachomyomachia* és az *Odyseea* cseh fordításban és egy görög *anthologia* Vondracsektől.

Az ifjusági iratokból megjelent 45 mű, azután 80 tankönyv és neveléstudományi munka, 10 philosophiai mű, 19 modern nyelvészeti és 90 szépirodalmi munka.

A cseh irodalom legújabbán jelentékeny fejlődésnek indult s virágkorát máris régen túlélte.

Az éjszaknyugoti szlávok közt kétségen kívül a *lengyelek* birnak a legvirágzóbb irodalommal. Említést érdemelnek a következő folyóiratok:

Athenaeum, tudományos és irdodalmi folyóirat. II. évfolyam, szerkeszti *Trejdosiewicz* Varsóban, megjelenik havi füzetekben, előfizetési ára 12 rubel.

Régészeti szemle (przeгляд archaeologiczný), a lebergi régészeti társulat organuma, II. évfolyam, Szerkeszti *Schneider* A., ára 5 frt.

A lengbergi »gazetának« tudományos és irodalmi melléklete, szerkeszti *Lozinski*, V. évfolyam.

A varsói irodalmi évkönyv, V. évfolyam, ára 1 rub.

A krakói tudományos akadémia philologiai értekezései. Ugyanazon akadémia bölcsészet történelmi osztályának értesítője. Azonkívül megjelenik még Lembergben egy irodalmi heti lap, szerkesztője: *Kostecki* Platon. Előfizetési ára 12 frt.

A lengbergi paedagogiai társaság »Szkola« (iskola) czim alatt egy tanügyi folyóiratot ad ki tíz év óta.

A classica philologia köréből megjelent 1877-ben: *Sallustius* összes műveinek lengyel fordítása biographiával Habura tanártól Tarnovban; *Homeros* Odysseája lengyel fordításban (versekben) Siemienski Luciántól Varsóban, (ára 1 rub. 30 kop.) és *Plutarchos* Periklesének lengyel fordítása Posenben.

Egyéb fordítások: *Björnson* Björnstjerne fordítása Lubowskitól Varsóban, *Byron* Don Juanjának fordítása Bavarovtól, *Hamerling* Ahasverusának fordítása Ordontól, *Lafontaine* meséi lengyelül diszkiadásban 15 rub., *Wagner Rikárd* Lohengrinje, *Jókai Mór* »Enyém, tied, övé« cz. regénye lengyel nyelven *Callertől*, *Machiavelli* Liviusának fordítása Sozanskitól.

Nyelvészeti munkák: Olasz, francia nyelvtanok Ahn és Ollendorf rendszere szerint; dr. Kosinskitól megjelent a lengyel nyelv provincialismusainak szótára; *Ogonovskitól* egy becses nyelvtudományi munka: suffixumok az ó-szláv, orosz és lengyel nyelben és *Bartoszevicz* Juliántól a lengyel irodalom története stb.

Történelmi munkák: *Pawinskitól*, *Báthory István* uralkodása 1575—77. Varsóban, *Bylickitól* Marcus Aurelius jellemrajza.

Végre említést érdemel még *Estreicher* lengyel bibliographiája a XIX. századból IV kötet.

A horvát irodalomról sokat nem referálhatunk, de azért említést érdemelnek a zágrábi délszláv tudományos akadémia kiadványai »Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium« VIII kötet, edidit Academia scientiarum et artium slavorum meridionalium. Agram. — Ezen Akadémia még külön értesítőt is ad ki, ugyancsak ő adta ki 1877. *Andersen* meséit horvát fordításban. — A zágrábi paedagogiai kör »Napredak« czim alatt egy tanügyi folyóiratot ad ki, szerkesztője *Modec*, előfizetési ára 5 frt.

Filipovics Ivántól megjelent horvát-német és német-horvát szótár, *Geitlertől* (ha jól tudom, zágrábi egyetemi tanár a szláv philológiából) a »horvát« szónak etymológiája, — *Lipežtől* német mondattan, *Novotnitől* ó-szláv nyelvtan. Zágrábban, *Petracsicstől* horvát olvasókönyv felgymnasiumok használatára, *Webertől* latin nyelvtan az algymn. számára, *Korajactól* a szerb és horvát közmondások philosophiája. Említendő még *Zschokke* és *Verne* néhány művének horvát fordítása és *Kalifon* nagy Péter, orosz czár élete (Vukovár, ára 1 frt 50 kr.) stb.

A szerb irodalomról még kevesebb a közleni való. 1877-ben megjelent *Jankovics magyar* nyelvtana Ahn-Samarjay után Pancsován, Turgenjev Faustjának szerb fordítása *Chacsicstől*, — és *Novakovics* ó-szláv grammatikája stb.

A ruthén (kis orosz) irodalom sem volt valami gazdag a mult évben. Megjelent *Curtius* görög grammatikája Borokovskýtól Lembergben, *Onyskevics* orosz könyvtárának folytatólagos füzetei Lembergben, *Petriševicstől* az éjszakkéleti szlávok történelmi actái ugyanott, *Zgarszkij* orosz költeményei s több olvasókönyv az iskolák számára.

Pozsony, 1878. okt. végén.

Wagner Lajos.

VEGYES APRÓSÁGOK.

— *Aristophanes* és *Aristarchus* ugynevezett „canonja“ — tanrend. Ezt megbizonyítja *Steffen* »De canone qui dicitur Aristophanis et Aristarchi« Lipsiae 1876. czimü munkájában. *Aristophanes* és *Aristarchus* sem rhétorok, sem stilisták nem voltak, hanem egyedül grammatikusok, és mint ilyenek szemeltek ki az ifjuság használatára alkalmas író, ha mindjárt nem volt a legremekebb is. Nem állíthatjuk tehát hogy ezen sorozat aesthetikai színvonalon álló volt, hasonlóan a *Volcatius Sedigitusé*hez.

— Az „*Etymologicum Magnum*“ kútfői, most már másodszer vétetnek vizsgálat alá *Carnuth Otto* által, következő munkában: »De Etymologici Magni fontibus. Altera pars: de iis locis qui ex Herodiani Iliaca prosodia in Etymologicum Magnum translati sunt.« Berolini 1876. Összesen 118 helyen fordul elő *Herodian*, mint kútfő; 8 helyütt egyene-

sen czítálva van, 27 helyen szóról szóra le van írva, 50 helyen más kutfőkökkel egybeforrt, végül 32 helyen a tartalom tanuskodik Herodian mellett.

— Apollodoros mythologiai bibliothecája — iskolai tankönyv, mint ezt Car. Robert »De Apollodori bibliotheca. Berl. 1873 « cz. művében kimutatta. Valószínű az is, hogy Kr. e. 61. után készült, mikor azon élénk érdeklődés kezdődött az ókori mythoszok iránt, melyek egész az Antoninok koráig figyelmet keltettek, s minden művelt embert foglalkodtattak.

— Egy rövid bölcsellettörténelmet (a stoikusok története) talált Comparetti a híres palaeographus egy Herculánumi tekercsben. Szerinte ez egy része Philodemos nevezetes munkájának, melynek czime »*συντάξις τῶν φιλοσόφων.*« A munka Zenon kezdi és Tyrosi Antipateren végzi.

— Apsines rhétor munkáját: »*περὶ σχημάτων*« nagy ügyességgel tárgyalja Hammer »De Apsine rhetore« (Günzburgi-Programm. 1876.) valamint megbizonyítja azt is, hogy kéziratok két családra oszlanak, melyek egyikét a Paris. A (saec. XIII.) másikat a többi Codex képviseli. A jó szöveg egyedül a Parisinus alapján adható. L. M.

